КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Історія України

ПІДРУЧНИК

Затверджено
Міністерством освіти і науки України
як підручник для студентів вищих навчальних закладів

КИЇВський ВГЦ УНІВЕРСИТЕТ 2009

УДК 94(477)
ББК 63.3(4Укр)я73
І 90

Рецензенти:
д-р іст. наук, проф. А. М. Киридон,
д-р іст. наук, проф. В. О. Щербак,
д-р іст. наук, проф. М. Г. Щербак

Затверджено Вченою радою
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
5 березня 2007 року

Авторський колектив: Г. Д. Казьмирчук (кер. авт. кол.; лекції 2, 3, 6, 7); А. П. Коцур (лекції 11, 14); О. В. Вербовий (лекції 1, 4, 5, 15, 19, 20); І. М. Заболотна (лекція 22); М. Г. Казьмирчук (лекції 8, 9, 13, 16, 18); Г. Г. Коцур (лекції 10, 12); С. В. Набока (лекції 17, 21, 23); С. В. Палієнко (лекції 1, 13); Ю. М. Сорока (лекції 7, 16, 20).

І 90 Історія України : підручник / Г. Д. Казьмирчук, А. П. Коцур, О. В. Вербовий та ін. ; за ред. Г. Д. Казьмирчука. – К. : Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2009. – 695 с.

ISBN 978-966-439-239-3

Підручник підготовлений на основі аналізу широкої джерельної бази, з урахуванням досягнень вітчизняної та зарубіжної історіографії. Проаналізовано головні віхи вітчизняної історії. Висвітлено основні етапи політичного, соціально-економічного, духовного й культурного розвитку українського народу. Проведено дослідження найважливіших періодів становлення та розвитку Української держави. Здійснено спробу аналізу різних поглядів щодо висвітлюваних фактів, історичних явищ. До кожного розділу подано хронологічну таблицю, біографічний довідник і термінологічний словник.

Для студентів вищих навчальних закладів і всіх, хто цікавиться вітчизняною історією.

УДК 94(477)
ББК 63.3(4Укр)я73

Гриф надано Міністерством освіти і науки України
(лист №1.4/18-Г-1017 від 08.05.08)

ISBN 978-966-439-239-3

© Казьмирчук Г. Д., Коцур А. П., Вербовий О. В. та ін., 2009
© Київський національний університет імені Тараса Шевченка, ВПЦ "Київський університет", 2009

ЗМІСТ

Передмова 9

СТАРОДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Лекція 1
Первісне суспільство й перші державні утворення на території України (*О.В. Вербовий, С.В. Палієнко*) 13
1. Початок людської цивілізації на території України. Трипільська культура 13
2. Ранній залізний вік на території України 23
3. Етногенез слов'ян 29
Хронологія 37
Словник термінів 39
Персоналії 41

СЕРЕДНЬОВІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Лекція 2
Київська Русь (*Г.Д. Казьмирчук*) 45
1. Праукраїнці у VIII–IX столітті. Теорії походження України-Русі 45
2. Етапи зміцнення Київської Русі як державного об'єднання 50
3. Феодальна роздробленість у XII – першій половині XIII століття. Історичне значення Київської Русі 56
Хронологія 66
Словник термінів 67
Персоналії 71

Лекція 3
Галицько-Волинське князівство (*Г.Д. Казьмирчук*) 77
1. Зміцнення Галицького і Волинського князівств. Утворення Галицько-Волинської держави 77
2. Зовнішньополітичні пріоритети й суспільно-економічний устрій Галицько-Волинського князівства 86

3. Культура Київської Русі й Галицько-Волинського князівства. Причини й наслідки занепаду Галицько-Волинського князівства, його історичне значення 89
Хронологія 101
Словник термінів 102
Персоналії 104

Лекція 4
Землі України під владою іноземних держав у XIV – середині XVI століття (*О.В. Вербовий*) 107
1. Боротьба за "руську спадщину". Українські землі у складі Великого князівства Литовського 107
2. Люблінська унія, її політичні та соціально-економічні наслідки для України. Посилення феодальної експансії Польщі 113
3. Суспільно-політичний рух в Україні. Братства. Брестська церковна унія 119
Хронологія 126
Словник термінів 129
Персоналії 130

Лекція 5
Становлення й розвиток українського козацтва (*О.В. Вербовий*) 132
1. Формування українського козацтва. Утворення Запорозької Січі 132
2. Козацькі повстання в кінці XVI – на початку XVII століття 140
3. Культура України в XVI – першій половині XVII століття 147
Хронологія 150
Словник термінів 153
Персоналії 155

НОВА ДОБА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Лекція 6
Національно-визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького (*Г.Д. Казьмирчук*) 159
1. Українські землі напередодні Визвольної війни 159
2. Початок Визвольної війни. Формування Української національної держави 163
3. Україна після Зборівського договору 174
Хронологія 182
Словник термінів 183
Персоналії 184

Лекція 7
Соціально-економічний розвиток і політичне становище України у другій половині XVII століття. Гетьманщина. Руїна (*Г.Д. Казьмирчук, Ю.М. Сорока*) 187
1. Становище української державності в останні роки гетьманування Б. Хмельницького. 187
2. Руїна на українських землях. Боротьба за об'єднання Правобережжя й Лівобережжя та політика іноземних держав 191
3. Економічний, соціальний, політичний розвиток Лівобережжя, Правобережжя й Західної України 204

4. Культура України другої половини XVII століття 210
Хронологія 213
Словник термінів 214
Персоналії 216

Лекція 8
Розвиток українських земель у складі Московії та Російської імперії кінця XVII – середини XVIII століття (*М.Г. Казьмирчук*) 219
1. Політичний розвиток українських земель за гетьманування Івана Мазепи та його наступників на початку XVIII століття 219
2. Соціально-економічне становище українських земель 226
3. Адміністративний устрій Лівобережжя, Слобожанщини, Правобережжя в першій половині XVIII століття 228
4. Культура України 90-х років XVII – початку XVIII століття 236
Хронологія 239
Словник термінів 240
Персоналії 243

Лекція 9
Українські землі у складі Російської імперії наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття (*М.Г. Казьмирчук*) 249
1. Політико-адміністративне становище українських земель. Закріпачення селянства 249
2. Українські терени у війнах Російської імперії й доля козацтва. Освоєння Українського Причорномор'я 255
3. Соціально-економічний розвиток України 261
4. Опозиційний рух 265
5. Культура 273
Хронологія 279
Словник термінів 280
Персоналії 282

Лекція 10
Західноукраїнські землі у складі Австрійської імперії (кінець XVIII – перша половина XIX століття) (*Г.Г. Коцур*) 285
1. Адміністративно-територіальний устрій 285
2. Соціально-економічне становище краю 287
3. Національне відродження на західноукраїнських землях 289
4. Особливості розвитку культури 290
Хронологія 294
Словник термінів 296
Персоналії 299

Лекція 11
Українські землі у складі Російської імперії (друга половина XIX століття) (*А.П. Коцур*) 307
1. Соціально-економічна модернізація 307
2. Суспільно-політичне життя і національно-визвольний рух 314
3. Становище української культури 316
Хронологія 319
Словник термінів 322
Персоналії 326

Лекція 12
Західноукраїнські землі у складі Австро-Угорщини у другій половині XIX століття (*Г.Г. Коцур*) 340
1. Еволюція державного устрою Австро-Угорщини 340
2. Соціально-економічне становище західноукраїнських земель 343
3. Активізація суспільно-політичного руху, його строкатість і суперечливість. Політизація національного життя 344
4. Культурний розвиток 347
Хронологія 351
Словник термінів 353
Персоналії 355

Лекція 13
Українські землі у складі Російської імперії на початку XX століття (*М.Г. Казьмирчук, С.В. Палієнко*) 360
1. Соціально-економічне і політичне становище України на зламі XIX–XX століть 360
2. Професійно-національні рухи і політична боротьба в Україні на початку XX століття 364
3. Україна в період революції 1905–1907 років і після її поразки 368
4. Аграрна політика Столипіна й українські землі 373
5. Україна напередодні Першої світової війни в 1910–1914 роках 376
6. Культура України на початку XX століття 379
Хронологія 386
Словник термінів 387
Персоналії 389

Лекція 14
Західноукраїнські землі у складі Австро-Угорщини на початку XX століття (*А.П. Коцур*) 393
1. Соціально-економічний розвиток 393
2. Український національний рух 396
3. Культура й духовне життя 400
Хронологія 406
Словник термінів 408
Персоналії 410

Лекція 15
Україна в роки Першої світової війни (1914–1917) (*О.В. Вербовий*) 416
1. Українське питання в міжнародній політиці напередодні Першої світової війни 416
2. Бойові дії на українських землях в 1914–1917 роках 421
3. Українські політичні сили в період Першої світової війни 426
Хронологія 430
Словник термінів 431
Персоналії 432

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Лекція 16
Національно-демократична революція в Україні. Відродження державності українського народу (1917–1920) (*М.Г. Казьмирчук, Ю.М. Сорока*) 439

1. Події Лютневої революції й Україна. Утворення і діяльність Центральної Ради 439
2. Захоплення влади більшовиками й діяльність Центральної Ради в цих умовах 444
3. Гетьманська держава П. Скоропадського 447
4. Директорія та її боротьба за українські землі з білогвардійцями, Антантою, Польщею й більшовиками 451
5. ЗУНР і національно-визвольний рух 1918–1920 років у західноукраїнських землях. Культура Радянської України 458
Хронологія 462
Словник термінів 464
Персоналії 467

Лекція 17
Радянська Україна у 20–30-ті роки XX століття (*С.В. Набока*) 471
1. Нова економічна політика в радянській Україні у 20-ті роки XX століття 471
2. Сталінська політика будівництва соціалізму в СРСР 478
3. Культурне життя в радянській Україні у 20–30-ті роки XX століття 490
Хронологія 496
Словник термінів 497
Персоналії 498

Лекція 18
Західноукраїнські землі в міжвоєнний період (*М.Г. Казьмирчук*) 499
1. Входження західноукраїнських земель до складу Польщі, Румунії та Чехословаччини. Оформлення їхнього адміністративного статусу у 20–30-ті роки 499
2. Соціально-економічне становище Західної України 506
3. Діяльність політичних партій і громадських організацій. Розвиток національно-визвольного руху на західноукраїнських землях 509
4. Культура. Греко-католицька і православна церква на західноукраїнських землях 517
Хронологія 522
Словник термінів 523
Персоналії 526

Лекція 19
Україна в роки Другої світової війни (1939–1945) (*О.В. Вербовий*) 531
1. Українське питання в міжнародній політиці напередодні Другої світової війни. Входження західноукраїнських земель до складу УРСР 531
2. Напад Німеччини на СРСР. Оборонні бої 1941–1942 років 538
3. Нацистський окупаційний режим на території України 544
4. Радянський підпільно-партизанський рух опору. Національно-визвольна боротьба ОУН і УПА 548
5. Визволення українських земель від німецьких загарбників. Втрати України у Другій світовій війні 557
Хронологія 564
Словник термінів 566
Персоналії 567

Лекція 20
Україна періоду повоєнної відбудови (1945–1953)
(*О.В. Вербовий, Ю.М. Сорока*) 570
1. Завершення процесу об'єднання українських земель. Україна на міжнародній арені 570
2. Відбудова народного господарства 576
3. Суспільно-політичне життя 581
4. Розвиток культури в повоєнні десятиліття 583
Хронологія 587
Словник термінів 590
Персоналії 591

Лекція 21
Україна в умовах десталінізації та в період наростання системної кризи радянської тоталітарної системи (1953 – середина 1980-х років) (*С.В. Набока*) 594
1. Процеси лібералізації в Україні за доби М. Хрущова 594
2. Поворот до неосталінізму: поглиблення кризи в суспільно-політичному і соціально-економічному житті 604
3. Суспільні й культурні процеси в Україні на початку 1950-х – у середині 1980-х років 614
Хронологія 619
Словник термінів 620
Персоналії 621

Лекція 22
Процес перебудови в СРСР. Україна на шляху до незалежності (1985–1991) (*І.М. Заболотна*) 622
1. Курс на перебудову. Особливості його реалізації в Україні 622
2. Економічна криза перебудовного періоду в Україні. Погіршення життєвого рівня населення республіки 632
3. Зростання політичної активності суспільства, суверенізація УРСР. Спроби державного перевороту в СРСР. Проголошення незалежності України 642
Хронологія 648
Словник термінів 649
Персоналії 650

Лекція 23
Україна періоду незалежності (*С.В. Набока*) 651
1. Створення системи державної влади й конституційний процес 651
2. Соціально-економічний розвиток в Україні 669
3. Україна на міжнародній арені 675
4. Освіта і культура сучасної України 679
Хронологія 684
Словник термінів 686
Персоналії 687

Джерела й література 688

ПЕРЕДМОВА

Розвиток українського соціуму на сучасному етапі демонструє нагальну потребу в активному вивченні вітчизняної минувшини. Насамперед ця теза знаходить підтвердження в сучасному політичному та суспільному розвитку України. Тривалий час українство, не маючи представництва на державному рівні, змушене було вивчати свою історію лише в розрізі історичних процесів тих держав, у складі яких воно перебувало. Оскільки ж історія народу, історія нації є вагомим складовим чинником у процесі самоідентифікації, можна відзначити суттєві прогалини в можливості формування національної самосвідомості й національного патріотизму.

Лише після здобуття незалежності в 1991 р. українське суспільство отримало можливість для об'єктивного відтворення своєї минувшини. У даному випадку особливу увагу слід акцентувати на тому, що саме історія свого краю, свого народу надає можливість пошуку оптимальних шляхів розвитку нашої молодої держави. І в першу чергу величезна роль історичних дисциплін відзначається у виховному процесі молоді. Адже саме в нашому минулому маємо можливість віднаходити визначні сторінки героїзму в боротьбі, спрямованій на захист Вітчизни, свого народу, своєї землі, своєї держави. Діяльність видатних синів і дочок української землі – Володимира Святого, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха, Данила Галицького, Костянтина Острозького, Петра Могили, Богдана Хмельницького, Івана Мазепи, Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки та багатьох інших – є для нашої молоді взірцем українського патріотизму.

Дана тенденція дедалі яскравіше виявляється і в державній політиці сучасної України. Реанімуються забуті постаті як відомих, так і штучно замовчуваних борців за свободу України. На державному рівні вшановується пам'ять героїв Крутів і Великої Вітчизняної війни. Нещодавно ООН визнала голодомор 1932–1933 рр. великою трагедією українського народу.

Історія України має відіграти вагому роль у патріотичному вихованні молоді; саме історія України виступає вагомим фактором самоідентифікації українства, розкриває етапи державотворення, допомагає визначити шляхи поступу до демократичного суспільства, надає можливість моделювати майбутнє. Історія навчає тих, хто хоче вчитися, хто бажає і вміє використовувати її уроки для торування шляху свого життя.

В умовах становлення незалежної української держави, трансформації соціально-економічного та суспільно-політичного устрою в нашій країні потреба й актуальність вивчення рідної історії набуває ще більшого значення як для забезпечення єдності нації та стабільності країни в цей "перехідний" період, так і для запобігання спекуляцій на історичну тематику з боку різних політичних сил, які намагаються таким чином отримати тимчасові політичні дивіденди. Загалом лише зважене та єдине ставлення українського суспільства до свого минулого є запорукою майбутнього успішного розвитку України.

За цих обставин поглиблене викладання історії України у вищих навчальних закладах є бажаним і необхідним для нашої молоді. Недостатність шкільного рівня знань з історії яскраво виявилась при аналізі результатів проведеного цьогорічного зовнішнього тестування знань випускників середніх освітніх закладів. Лише близько 15 % продемонстрували задовільний рівень знань з історії України.

Пропонований підручник, підготовлений колективом двох кафедр – кафедри історії для гуманітарних факультетів і кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка, є спробою об'єктивного висвітлення історії України, особливо тих її сторінок, що стосуються національно-визвольної боротьби козацтва, часів Руїни, знищення козацької державності російським царизмом, драматичних подій 1917–1920 рр., кривавого режиму Сталіна, трагедії України в роки Другої світової та багатьох інших сторінок історії нашої держави.

СТАРОДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ЛЕКЦІЯ 1

ПЕРВІСНЕ СУСПІЛЬСТВО І ПЕРШІ ДЕРЖАВНІ УТВОРЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

1. Початок людської цивілізації на території України. Трипільська культура.
2. Ранній залізний вік на території України.
3. Етногенез слов'ян.

1. Початок людської цивілізації на території України. Трипільська культура

Початок історії людства пов'язаний із процесом перетворення людиноподібної мавпи на людину. Археологічні знахідки в Ефіопії, Кенії, Танзанії та ряді інших регіонів дають можливість датувати початок історії людства 2–2,5 млн років тому. Саме з означеного періоду можемо говорити про розумово усвідомлену діяльність наших пращурів, спрямовану на задоволення власних потреб через безпосереднє втручання в природу. Важливими здобутками людства того часу стали здатність користуватися штучно виготовленими знаряддями праці, усвідомлена праця, мова, мислення, які остаточно вивели нашого предка з тваринного стану й зумовили його становлення як "людини розумної".

Відповідно до матеріалу, який використовувався при виготовленні знарядь праці найдавніша історія людства поділяється на палеоліт, мезоліт, неоліт, мідно-кам'яний, бронзовий і ранній залізний періоди.

Палеоліт (гр. "*палайос*" – стародавній і "*літос*" – камінь) тривав від появи людини до 10 тис. рр. тому. У свою чергу, палеоліт умовно поділяється на ранній, середній і пізній етапи.

У період раннього палеоліту (від появи людини до 150 тис. років тому) розпочалося розселення людини з Африки і, можливо, Південно-Східної Азії в різні частини ойкумени. Через Гібралтар, Східне Середземномор'я та Кавказький перешийок вони почали заселяти Європу. Поява первісної людини на території України відбулася в "ашельську" епоху, яка тривала від 1,5 млн до 150 тис. рр. тому. Саме в даний період з'явилися архантропи, які мали об'єм мозку 800–1300 см^3 і зріст 160–170 см.

Територія сучасної України, особливо її південні частини, входила до зони сприятливих для проживання природно-кліматичних умов. Її простори були вкриті хвойними й широколистяними лісами; водилися бізони, олені, антилопи, мамонти, носороги, леви, ведмеді, вовки. Поступово дані території були заселені первісною людиною. Імовірно, уже на початковому етапі перші люди з'явилися в Північному Причорномор'ї та Приазов'ї. Розселення прадавніх колективів відбувалося переважно із західної частини передньої Азії та півдня Центральної Європи (передусім із Балкан). Міграційні процеси були пов'язані також і з іншими територіями. Проте саме південно-західний і західний шляхи початкового розселення в українському регіоні були домінуючими.

Серед найвідоміших пам'яток доби раннього палеоліту на території сучасної України слід виокремити стоянки первісної людини, виявлені поблизу Хустських воріт понад р. Тисою, с. Луки-Врубловецької під Кам'янцем-Подільським, у басейні річки Свинолужки на Житомирщині, біля Амвросіївки на Донеччині та в інших місцях. Серед означених стоянок на особливу увагу заслуговують знахідки біля селища міського типу Королеве на Закарпатті, де на глибині до 12 м від поверхні було виявлено 15 культурних шарів палеолітичної доби. У найнижчому шарі знайдено різне начиння, вік якого становить близько 1 млн років. Це одне з найдавніших місцезнаходжень прадавніх людей у Європі.

Основним заняттям архантропів були полювання та збиральництво. Серед знайдених знарядь праці переважали предмети ударної та ударно-ріжучої дії – скребла, рубила, гостроконечники. Усі вони були виготовлені з кременю, андезиту, обсидіану, різних сланців. Первісні люди користувалися також дерев'яними пристосуваннями. Склад і технологія виготовлення кам'яних предметів для праці дають мож-

ливість твердити про початок вивільнення виробничої діяльності архантропів від рефлекторної форми, тобто про зародження мислення. Поява ж однотипних кам'яних знарядь, виготовлення начиння для роботи із кістки, рогів і деревини свідчить про початок переходу до свідомої виробничої діяльності.

У період раннього палеоліту люди жили невеликими групами, постійно мігруючи в пошуках їжі. У цей час виникли колективи для спільного полювання та спорудження найпростіших жител. Створюються первісні стада людей – перші форми людських об'єднань за принципом кровноспоріднених зв'язків. Можливо, уже тоді почали виникати екзогамні порядки, які забороняли шлюби всередині общини.

У наступному періоді середнього палеоліту (150–35 тис. років тому) з'явилися палеоантропи, або неандертальці, об'єм їхнього мозку становив 925–1800 см^3. Вони були сучасниками великого зледеніння з різким похолоданням клімату, що примушувало їх кочувати та пристосовуватися до нових кліматичних умов. На території сучасної України межа максимального зледеніння проходила по місцевості, де нині розташовані міста Львів, Ковель, Кременчук, Миргород, Суми. Важливим (якщо не вирішальним) для подальшого розвитку людини було те, що близько 100 тис. років тому вона навчилася користуватися вогнем, який мав величезне значення для життя стародавнього населення.

Протягом періоду середнього палеоліту первісні люди продовжували заселяти територію України. Відомо близько 200 стоянок цієї доби: у Наддніпрянщині, Подесенні, Наддністрянщині, Прикарпатті, Закарпатті, Західному Поділлі, Донеччині. Найдавніші стоянки знайдено в печері Киїк-Коба (поблизу м. Сімферополя); біля сіл Старосілля (нині у складі м. Бахчисарая) у Криму та Антонівка на Донеччині; смт. Королеве на Закарпатті, а також у інших місцях. Особливо цікавими є пам'ятки поблизу с. Молодове (Чернівецька обл.), де було знайдено перші в Європі тривалі наземні житла віком 44 тис. років.

У даний період урізноманітнилися й знаряддя праці: люди навчилися надавати їм зручних форм, наприкінці середнього палеоліту вже робили проколювальні пристосування. У цей самий час простежувався поділ праці між чоловіками й жінками: чоловіки займалися переважно мисливством, а жінки – веденням домашнього господарства та переробкою здобичі. Родинні зв'язки велися по материнській лінії.

Неандертальці вже мали почуття родинних зв'язків, намагалися розібратися у двох станах перебування – життя та смерті. У багатьох печерах знайдено людські останки – перші соціальні поховання. Це свідчить про зародження певних релігійних уявлень і вірувань.

Також в означений період виникає мова, рахунок, перші ознаки мистецтва. Поступово формуються почуття колективізму, усвідомлення дій та їхні планування. Виникли елементи абстрактного мислення.

Період пізнього палеоліту (35–11 тис. рр. тому) відзначається появою *homo sapiens*, або людини розумної. Фізичною будовою кроманьйонець нічим істотно не відрізнявся від сучасної людини. У дану пору почався процес виникнення рас – європеоїдної, негроїдної, монголоїдної, представники яких ще мало відрізнялися один від одного.

Пізньопалеолітичний період характеризується переміною клімату, пов'язаною з подальшим наступом льодовика та різким похолоданням. Основним джерелом добування їжі стало полювання. Поступово склалася певна спеціалізація мисливських колективів. Чітко виділяються дві зони з різним типом господарства: південно-східна – мисливців на бізонів, і північно-західна – мисливців на мамонтів. Мисливська зброя була вже досконалішою – з'явилися дротики, гарпуни, списокидалки.

Кроманьйонці почали виготовляти для роботи перші пристосування з вкладишами, так звані складні знаряддя. Інструментарій нараховував майже 100 типів предметів для праці. Вони вперше почали широко використовувати кістку для виготовлення робочого начиння, зброї та прикрас.

У даний час відбулися зміни й суспільних форм людського співжиття – замість первісного людського стада сформувалася родова община (об'єднання кровних родичів по материнській лінії на чолі з жінкою). Це зумовило об'єднання родів у племена. Почалося утворення первіснообщинного родоплемінного ладу. Його головними ознаками виступали кровна спорідненість родів, матріархат, спільне володіння як знаряддями, так і результатами праці. Рід регулював шлюбні, господарські, релігійні та інші відносини своїх членів.

Для означеного періоду є характерним і поява пізньопалеолітичного мистецтва. Серед його зразків вирізняються "жезли начальників" із вирізьбленими зображеннями людей і тварин; кістяні браслети; жіночі статуетки ("палеолітичні Венери"). Унікальними є своєрідні кістяні флейти. На Мізинській стоянці віднайдено набір ударних музичних інструментів із кісток мамонта. На деяких виробах із кістки, рогу й каменя, знайдених на пізньопалеолітичних стоянках, зустрічаються насічки, нарізки, ямки, розташовані в певному порядку, які свідчать про уміння рахувати, або, можливо, й укладати прості календарі.

У період пізнього палеоліту зароджуються перші зразки релігійної свідомості: анімізм – віра в існування душі та духів, що управляють світом; магія – обряди, пов'язані з чаклунством і віщуванням; тотемізм – віра в спільного для конкретного колективу предка зі світу тварин чи рослин; фетишизм – поклоніння предметам неживої природи, віра в надприродні властивості матеріальних речей.

На території України віднайдено понад 500 пам'яток пізньопалеолітичного періоду. Найвідоміші з них: Радомишльська стоянка на Житомирщині, Мізинська на Чернігівщині, Гінцівська на Полтавщині, Межиріцька на Канівщині та ін.

Характерною ознакою поселень були: тривале існування жител на зразок чуму чи яранги а також землянки й напівземлянки. Як будівельний матеріал використовували дерево (жердини), кістки та шкіру великих тварин. Також виникають господарсько-побутові комплекси, що утворювалися зі стоянок, на яких розташовувалися житла; кількох заглиблених у ґрунт ділянок, де обробляли кремінь, кістку, ріг; а також із ям-сховищ і вогнищ за межами жител.

В епоху **мезоліту** ("*мезос*" – середній і "*літос*" – камінь) (X–VI тис. до н. е.) відбулися значні зміни у виготовленні знарядь праці (так звана мікролітична революція). Поступове вдосконалення обробки кремінних виробів привело до зменшення їхніх розмірів. Були винайдені метальні знаряддя – лук і стріли; створені вироби для обробки дерева – долото, сокира, тесла; з'явилися нові знаряддя з кістки та дерева – ножі, кинджали, списи, що мали ріжучі крем'яні пластини.

Відбулися кліматичні зміни, які характеризувалися відступом льодовика та потеплінням, що зумовило формування ландшафтно-географічних зон, близьких до сучасних. З'явилися тварини переважно сучасного вигляду: північний олень, лось, кабан, бурий ведмідь, вовк, лисиця, бобер – у лісовій зоні; бик, кінь, антилопа-сайга – у степовій.

Зникнення великих стадних тварин, зростання населення, масове винищення дичини внаслідок використання лука і стріл зумовили кризу мисливського господарства. Великі родові колективи мисливців на мамонтів і бізонів стали розпадатися, на зміну їм прийшли відносно невеликі групи мисливців. Озброєна луком і стрілами людина отримала можливість полювати самостійно, що сприяло перебудові в соціальній сфері – мисливські колективи втратили свою цілісність, а роль парної сім'ї зросла.

У цей же період виникла потреба пошуку альтернативних мисливству видів господарства. Як наслідок, активно освоювалося й удосконалювалося рибальство. Поступово було винайдено гачки, сіть із по-

плавцями, блешні з річкових черепашок, складна система загородок на річках і озерах, а також човни, видовбані з цільних стовбурів дерев, і весла. Зросла й роль збиральництва. Відбулася також ще одна важлива подія в історії людства – почалося приручення тварин, першим із них був собака.

В Україні існує близько тисячі пам'яток означеного періоду: стоянки Мурзак-Коба і Фатьма-Коба в Криму, Гребениківська на Одещині, Журавська на Чернігівщині та ін. Особливої уваги заслуговують три великі могильники поблизу сіл Волоське та Василівка в Надпоріжжі. Померлих ховали вже не на території стоянок, а на давніх родових чи племінних могильниках, що свідчить про наявність у свідомості первісних людей чіткого кордону між світом живих і мертвих.

В епоху **неоліту** ("*неос*" – новий і "*літос*" – камінь) (VI–IV тис. до н. е.) відбулася виробнича ("неолітична") революція. Поширення мисливства та збільшення кількості населення спричинили порушення екологічного балансу. У багатьох регіонах склалася ситуація, названа "кризою мисливського господарства". На зміну традиційним мисливству, рибальству, збиральництву прийшли відтворювальні форми господарювання – землеробство та скотарство. Проте перехід від привласнювальних методів господарювання до відтворювальних відбувався неодночасно по всій території сучасної України. Певний час привласнювальні форми господарювання, особливо в лісовій зоні, ще довго відігравали важливу роль у життєдіяльності населення. Лісові племена існували за рахунок мисливства, рибальства та збиральництва; племена поліської зони – рибальства. У південному й південно-західному регіонах панівними ставали примітивне землеробство та скотарство. Даний процес підтверджує нерівномірність історичного розвитку неолітичного суспільства, що пов'язано з природним оточенням та іншими чинниками.

У цей період швидко освоюються зернові культури: ячмінь, пшениця, жито й вика. Активно формуються стада свійських тварин. Перехід до скотарства зумовив приручення домашніх тварин – бика, свині, кози, вівці. Лише коня одомашнили вже в мідному віці. З появою примітивного наземного транспорту (саней і волокуш) людина починає використовувати худобу як тяглову силу.

Удосконалилася й ремісничa сфера – оббивання, сколювання, віджим поступилися місцем шліфуванню, пилянню, свердлінню. Тоді ж виникають виробництво керамічного посуду, прядіння, а згодом і ткацтво, яке виникло на основі прядіння. Випалена на вогні глина була першим штучним матеріалом, створеним людиною. Виготовле-

ний із неї посуд швидко набував популярності й використовувався для різних цілей – приготування їжі, зберігання сипучих продуктів тощо. Його форми та орнамент на різних територіях мали свої особливості, на основі яких визначаються ареали проживання окремих людських спільнот (на території сучасної України виділено понад десять неолітичних археологічних культур).

Землеробство і тваринництво надавали стабільності існуванню первісних людей і це підштовхувало до їх до осілого способу життя, про що свідчить поява постійних жител.

У суспільному устрої періоду неоліту домінував племінний лад, економічною та соціальною основою якого був матріархат. Поява кам'яних булав як символів влади й підпорядкування вказує на зародження інститутів родової влади. Сталися суттєві зміни у світобаченні людини, її духовному світі. Панівні місця посіли розвинені землеробські та скотарські культи.

Загалом на території сучасної України вченими виявлено близько 500 неолітичних стоянок. Особливо цікавими є пам'ятки, віднайдені на стоянках поблизу таких сучасних населених пунктів, як Соврань на Одещині, Торське на Тернопільщині, Нізвиське на Івано-Франківщині, Віта-Литовська під Києвом.

В епоху **енеоліту** ("*аенеус*" – мідний; "*літос*" – камінь), (IV–III тис. до н. е.) людство оволоділо першим металом – міддю (у Близькосхідному регіоні у V–IV тис. до н. е.).

Зростання продуктивності праці зумовило виникнення передумов для регулярного обміну та появи майнового розшарування суспільства, тобто спостерігався розклад первіснообщинного ладу. Також в означений період намітився перехід від мотичного до ранніх форм орного землеробства. Було остаточно приручено тварин, розвинулися гончарство, ткацтво, будівництво міст, торгівля.

Особливої уваги заслуговує ***трипільська культура,*** яка є феноменом розвитку людства періоду енеоліту. Походження цієї культури остаточно не з'ясовано. Одні вчені – В. Даниленко, В. Маркевич та інші – вважають, що вона була наслідком місцевих неолітичних племен буго-дністровської культури. Другі – О. Трубачов, Д. Телегін та інші – гадають, що трипільці були прафракійцями, які прийшли з Нижнього Подунав'я і Балкан. Треті ж дотримуються думки, що вона з'явилася внаслідок злиття як місцевої, так і привнесеної культур.

Назва культури походить від с. Трипілля на Київщині, де наприкінці XIX ст. її пам'ятки було віднайдено Вікентієм Хвойкою. Вона була складовою частиною великої трипільсько-кукутенської спільноти. Її племена

поступово освоїли територію нинішніх Румунії, Молдови та Лівобережної України з населенням, яке становило щонайменше 1 млн осіб. В Україні виявлено понад тисячу пам'яток трипільської культури.

Трипільці займалися переважно зерновим мотичним і ральним землеробством. Основними культурами були пшениця, просо, ячмінь, вика й горох. Урожай збирали дерев'яними серпами з роговими або крем'яними вкладками. Зерно перетирали на муку на кам'яних зернотерках. У межиріччі Дністра і Пруту було також поширено садівництво та виноградарство. Тваринництво мало приселищний характер. Розводили переважно велику й дрібну рогату худобу, свиней, коней. Як тяглову силу використовували биків. Мисливство, рибальство та збиральництво існували, але помітної ролі в господарстві не відігравали.

Трипільці вперше на території України почали користуватися виробами з міді. На початковому етапі вони доставлялися з інших регіонів, найімовірніше з Балкан і Карпат, а згодом їх навчилися виготовляти місцеві майстри. Із технічних прийомів трипільці освоїли холодне й гаряче кування і зварювання міді. Однак основною сировиною для виготовлення знарядь праці та зброї залишалися кремінь і дерево.

Розвивалося чинбарство, кушнірство, прядіння і ткацтво. Високого рівня досягло гончарне виробництво. Майстри цієї справи володіли складною технологією виготовлення кераміки. Глиняні вироби випалювалися у спеціальних гончарних печах. Виготовляли різноманітний посуд: кухонний, столовий і культовий, він був розписаний чорною, червоною або білою мінеральними фарбами. В основі орнаменту були спіралі, волюти, геометричні фігури, зображення тварин і людей.

Відбулися зміни й у суспільних відносинах – матріархат змінився патріархатом. Основною ланкою трипільського суспільства була невелика сім'я. Сім'ї об'єднувалися в роди, а кілька родів становили плем'я, група племен утворювала міжплемінні об'єднання, які мали свої етнографічні особливості. Суспільство було конфедерацією племінних союзів, а гігантські протоміста – їхніми столицями. Політичний лад був близьким до військової демократії.

Величезні протоміста мали значну кількість мешканців, зокрема в Доброводах проживало 7 тис., у Сушківцях 3 тис. осіб. Навколо них розташовувалися невеликі поселення, разом вони становили округи з 15–25 тис. осіб кожна. Їхня господарська діяльність поширювалися на десятки, а то й сотні квадратних кілометрів. Протоміста мали чітке планування – усі будови розташовувалися кількома рядами або концентричними колами навколо великого майдану, на якому стояли одна або декілька громадських споруд-святилищ. Від май-

дану радіально розходилися вулиці, обабіч яких розміщувалися садиби. Житла трипільців були переважно наземними й різними за розмірами (площею від 30 до 150 кв. м). Це були глинобитні одно- та двоповерхові будинки з кількома кімнатами. Зовні вони розмальовувались червоним, жовтим, білим кольорами. Приблизно через кожні 50 років, коли виснажувалися навколишні поля, трипільці залишали поселення. Освоївши нові ґрунти й збудувавши неподалік нове селище, люди спалювали старе.

Спостерігаються переміни у світосприйнятті трипільців. Вони поділяли світ на верхнє небо із запасами води; звичайне небо, по якому звершує свій біг сонце й через яке на землю (третій ярус) падає дощ, окроплюючи рослини. У цей же час домінуючим стає культ родючості, зі складною обрядовістю. Богинею всього сущого була Велика Мати. Серед сотень різноманітних жіночих статуеток особливою є виявлена на Черкащині фігурка жінки-матері, яка нахилила голову над немовлям, що тримала на руках. Ця "трипільська Мадонна" вважається найкращим зображенням материнства з європейської праісторії. Трипільці мали домашні вівтарі й окремі храми, в яких відбувалися свята, пов'язані з культами природи. Провідним прошарком тогочасного суспільства були жерці, котрі керували релігійним життям, уміли вираховувати календарні терміни, пов'язані з аграрними роботами; знали цілющі властивості трав і лікували людей; зберігали давні традиції та закони; були віщунами й провидцями.

Стосовно проблеми зникнення трипільської культури існує низка гіпотез: порушення екологічного балансу, що пов'язано з екстенсивним веденням господарства; похолодання клімату; внутрішні суперечності та протистояння трипільських общин західного і східного ареалів; навала скотарських племен із Північного Причорномор'я; епідемія хвороб тощо. Імовірно, трипільські племена розбилися на декілька груп: частина залишилась на місці; інші мігрували й започаткували нові етномовні групи населення Східної Європи та Азії.

Епоха бронзи (друга пол. III – початок I тис. до н. е.) характеризується появою першого штучного сплаву (міді з оловом чи, рідше, свинцем або миш'яком). Спочатку бронзові вироби були поширені в Південному Ірані та Месопотамії (IV тис. до н. е.), Малій Азії, Середземномор'ї (III тис. до н. е.), а в II тис. до н. е. бронза з'явилася і в Європі. На теренах сучасної України перші бронзові вироби датуються початком II тис. до н. е. і походили вони з Балкан і Кавказу. Безпосередньо ж на території сучасної України виробництво бронзи було започатковано в XV–IX ст. до н. е.

Означений час вирізняється спеціалізацією в господарському житті: на мікрорівні – самостійний розвиток бронзоливарництва; на макрорівні – перший великий поділ праці (відокремлення скотарства від землеробства).

Суттєві зміни відбулися і в соціальній сфері: зростала роль чоловіка в господарській діяльності, поступово вона стала панівною, що й зумовило установлення патріархальних відносин, які прийшли на зміну матріархату; поява додаткового продукту надала можливість його зосередження в окремих осіб, що стимулювало майнову, а з часом і соціальну диференціацію, виокремлення керівної та військової аристократії; домінуючою стала мала сім'я, яка складалася з найближчих родичів.

На території сучасної України, яка поділяється на три географічні регіони – Степ, Лісостеп і Полісся, бронзовий період представлений значною кількістю (близько 20) археологічних культур. Північно-східну частину України та Полісся населяли нащадки давніх місцевих палеоєвропейських племен і племена південної групи праугрофінського етнічного масиву. У лісостепу Правобережної України жили індоєвропейські племена.

Степи від Дону до Дунаю належали індоєвропейським енеолітичним місцевим племенам і тим, які прийшли зі східних степів і Кавказу, на основі яких і сформувався індоарійський етнос. Вони займалися скотарством, інколи землеробством, мали розвинене бронзоливарництво. Суспільство складалося з кількох прошарків: жерців, військових і господарів. Існував один із найперших суттєвих поділів родового суспільства на "благородні" (воєнні) і "неблагородні" (виробничі) роди. На початку II тис. до н. е. індоарійська спільність розпалася на дві частини: індоарійські й іранські племена.

Індоарійці перебували в Причорномор'ї, у пониззі Південного Бугу і Дніпра, у Криму, Приазов'ї та на Північно-Західному Кавказі. Племена спеціалізувались на війні, здійснювали далекі походи, ними були винайдені легкі бойові колісниці. Вони зайняли на правах військової аристократії пануюче положення в Хетській державі, підкорили на деякий час Єгипет (навала гіксосів) і Вавілон (каситська династія), урешті завоювали Індію і дійшли до Китаю. Нащадками праіндійців у Приазов'ї були племена сіндів і меотів, про котрих уже є згадка в письмових джерелах I тис. до н. е.

Праіранські племена проживали в степах на схід від Дніпра, частково займаючи степову та лісостепову правобережну Наддніпрянщину. Найпотужніше об'єднання цих племен існувало тут у XVI–XII ст. до н. е.

Основним заняттям було скотарство. Цікавими є курганні поховання, які символізували поєднання підземного, наземного й небесного світів.

У другій половині II тис. до н. е. степи на захід від Дніпра до Дунаю населяли два індоєвропейські етноси – індоіранці й північні фракійці. Сабатинівські племена були осілими землеробами та скотарями, мали потужні металургійні центри, які виробляли величезну кількість бронзових знарядь і зброї. Вони мали тісні контакти зі Східним Середземномор'ям, зокрема з Крито-Мікенським царством.

Прикарпаття, Придністров'я та Поділля заселяли прафракійські племена, які мали високорозвинену металургію, підтримували торговельні стосунки з Єгиптом, Крито-Мікенським царством.

Наприкінці XIV ст. до н. е. на Прикарпатті й Західному Поділлі оселилися племена культури Ноа, котрі прийшли з Південних Карпат і Нижнього Придунав'я. Походження цього народу пов'язують із великим культурно-етнічним масивом, що існував у другій половині II тис. до н. е. в Північно-Західному Причорномор'ї – симбіозом прафракійського та праіранського населення.

2. Ранній залізний вік на території України

II–I тис. до н. е. характеризується появою на території України нового металу – заліза. Людство вступило в нову добу – ранній залізний вік. Застосування залізних знарядь спричинило прогрес у всіх видах виробництва. Спершу люди використовували рідкісне метеоритне й самородне залізо, речі з якого знайдено в царських гробницях кінця IV–II тис. до н. е. на Близькому Сході. Добування заліза з руди було винайдено приблизно в XVIII–XVI ст. до н. е. в Закавказзі (племенем халібів), Малій Азії (хеттами) і Месопотамії. В Україні сліди найдавнішого виробництва заліза – гамарництва – датуються XV–XIV ст. до н. е. Необхідно зауважити, що саме в цей період у творах античних авторів (Гомера, Гесіода, Гекатея, Піндара, Геродота) уперше згадується про землі та населення, яке проживало на теренах сучасної України.

Ранньозалізну добу умовно можна поділити на передскіфський і скіфський періоди. У IX – середині VII ст. до н. е. територію між Дністром і Доном, Кримський і Таманський півострови займали кімерійці. Лінгвістичні аналоги назви народу віднаходяться в мовах народів

Кавказу й Закавказзя: осетинська – "гумері", "гмірі", "гмір", що означають "велетень", "ідол", "герой", "богатир", "велет", "могутній"; ассирійська – "гімміраї" – "велетень".

Походження кімерійців остаточно ще не з'ясовано. Можливо, це був близький до ранніх скіфів давньоіранський кочовий народ, який уже сформованим прийшов через Кавказ на ці землі. За іншою версією вони з'явилися внаслідок поступового розвитку праіранської степової "зрубної" культури, а їхньою прабатьківщиною було Нижнє Поволжя, звідки вони і прийшли в степи Надчорномор'я. Можливо, кімерійці належали до фракійського етносу.

Також необхідно наголосити на тому, що кімерійці були першим народом, назва якого дійшла до нас. Існують писемні джерела з історії народу: Гомер у "Одіссеї" писав, що ця країна знаходиться біля входу до потойбічного світу; ассирійські клинописи під 722–715 рр. до н. е. свідчать про перемогу кімерійців над урартським царем Руссою; найбільше й найдостовірніше про цей народ розповів давньогрецький історик Геродот.

Кімерійці одними з перших почали виплавляти залізо спочатку тигельним, а потім сиродутним способом за допомогою горна. Вони виготовляли чи не найкращі на той час у Стародавньому Світі залізні та сталеві мечі й кинджали. Їхня військова кіннота, озброєна залізними мечами, стрілами, луками, булавами або бронзовими бойовими сокирами, не знала рівних у воєнних сутичках і битвах.

Політична історія кімерійців майже невідома. Вони успішно воювали з Урарту, Ассирією (722–715 рр. до н. е.), проте не встояли перед скіфами. Через Кавказ відступили в Передню Азію. У 676–674 рр. до н. е. в союзі з Урарту вони розгромили Фригію, потім на чолі з царем Лігдамісом завоювали Лідію. Однак після поразки від військ лідійського царя Аліата (615–565 рр. до н. е.) остаточно зникли з політичної арени. Частина цього народу відійшла на захід (м. Кіммерій в Італії). Інші розчинилися серед скіфів.

У VII ст. до н. е. на південь України прийшли зі степів між Каспієм, Уралом і Кавказом давньоіранські скіфські племена. Слідом за кімерійцями на чолі з царем Мадієм через Кавказ прорвалися в Передню Азію, розгромили Мідію, пройшли по Сирії, Палестині, дійшли до Єгипту й примусили фараона Псамметиха сплатити їм великий відкуп. Панування скіфів у Передній Азії завершилося після вбивства мідійським царем Кіаксаром їхніх царів. Скіфи повернулися в Північне Причорномор'я. Наприкінці VI ст. до н. е. утворилася Скіфія зі столицею поблизу сучасного м. Кам'янки-Дніпровської на Запоріжжі.

До складу скіфської держави входило багато різних племен. Власне скіфами були племена царських скіфів і скіфів-кочівників, які жили в надчорноморських і азовських степах (Кубань). Частина їх змішалася з греками й осіла на чорноморському узбережжі між Дніпром і Дністром (каліпіди). Поблизу жили алазони, теж осіле, очевидно, скіфо-фракійське плем'я. Дніпровське лісостепове Лівобережжя заселяли скіфи-землероби, а на захід від Дніпра – скіфи-орачі.

Скіфія поділялася на три царства, кожне з яких мало свого монарха. Вождь царських скіфів очолював державу. Царства складалися з округів (номів) на чолі з номархами. Влада царів була спадковою. Цар мав величезну владу, рідко коли обмежену радою царів. Функціонували також і зразки демократії – народні збори воїнів. Більшість населення Скіфії були вільними. Меншу частину становила знать: патріархи сімей, військові вожді, царські дружинники, жерці. Існувало й патріархальне рабство.

Скіфський пантеон очолювала богиня домашнього вогнища Табіті. Головним чоловічим божеством, родоначальником скіфів і повелителем неба був Папай, його дружина Апі – богинею землі, богами війни та сонця – відповідно Арей і Гойтосир, а богом води й покровителем коней – Тагімасад. Існували також священні місця, з них найвідомішою була Гілея в пониззі Дніпра. Особливе значення для вивчення минувшини цього етносу має те, що віра в потойбічне життя сприяла виникненню складного поховального обряду, наслідком якого були царські кургани: Чортомлик, Солоха, Огуз, Куль-Оба, Товста Могила.

Звичаї цього народу були суворими. Основний закон – безпощадність до ворогів і вірність бойовим побратимам – підтримував традиції хоробрості, військової дружби, побратимства та стійкості, відданості своїм обрядам і звичаям.

Про соціальну та майнову нерівність свідчать знахідки з курганних поховань скіфських царів і племінної знаті, в яких виявлено багато ювелірних виробів із золота, зброю з дорогоцінним оздобленням тощо. Це справжні шедеври й нині вони відомі в усьому світі.

Важливим елементом скіфської держави була військова справа. Слід відмітити, що скіфи мали потужне військо. Кожний дорослий скіф був кінним воїном, озброєний луком зі стрілами, які відзначалися далекобійністю; довгими залізними мечами – акінаками – і кинджалами; дротиками, списами, бойовими сокирами. Захисними обладунками були бронзовий шолом, пластинчатий панцир, щит.

Маючи потужне військо, скіфи проводили активну зовнішню політику. У 513 р. до н. е. перський цар Дарій I Гістасп (522–486 рр. до н. е.).

вторгся в межі Скіфії. Скіфів та їхніх союзників гелонів, сарматів і будинів очолювали царі Іданфірс, Скопасис, Таксакіс. Використавши тактику випаленої землі, вони заманили персів на племена меланхленів, андрофагів і неврів, котрі раніше відмовилися допомагати їм. Так і не вступивши в генеральну битву, перси, зазнавши відчутних втрат, змушені були відступити.

Наприкінці 90-х рр. V ст. до н. е. скіфи дійшли до Мармурового моря й запропонували царю Спарти Клеомену спільну війну проти персів. У IV ст. до н. е. скіфський цар Атей разом із македонським царем Філіппом II розгромив царство одрисів і зайняв землі за Дунаєм. Однак незабаром відносини між союзниками ускладнились і переросли у ворожі. У великій битві в 339 р. до н. е. Філіпп Македонський завдав поразки військам Атея. З цього скористалися фракійські племена гетів і захопили землі в межиріччі Дунаю та Дністра. Намісник Олександра Македонського Зопіріон у 331 р. до н. е. на чолі 30-тисячного війська зробив похід на Ольвію, але не взяв її і на зворотному шляху був розбитий.

У III ст. до н. е. почався занепад Скіфії. У кількох битвах із кочовими народами "царські" скіфи зазнали невдачі й мусили відступити на південь. Основна частина "царських" і кочових скіфів осіла в Нижньому Подніпров'ї та Степовому Криму й утворила нову державу – Малу Скіфію. Її столицею став Неаполь. У II ст. до н. е. – III ст. н. е. Мала Скіфія переживала період піднесення. Вона встановила владу над Ольвією й почала збройне змагання з Херсонесом і Боспором за панування над усією Тавридою. Але в 110 р. до н. е. понтійський цар Мітрідат VI Євпатор завдав низки ударів скіфам. А в III ст. н. е. Мала Скіфія й зовсім припинила своє існування під натиском сарматів.

Необхідно зауважити, що одночасно зі скіфами територію сучасної України заселяли й інші племена. Зокрема, у XIX–III ст. до н. е. в Криму жили таври (від грецького слова "*таврос*" – тур, бик). Перші дані про них повідомляє Гомер. Щодо походження таврів існує багато гіпотез. Їх пов'язують то з давнішим місцевим населенням, то з прибульцями з Кавказу, то з фракійцями й навіть з піратами островів Егейського та Середземного морів. Північніше скіфів-орачів, вище джерел Західного Бугу і Дністра, у лісах простягалась земля неврів – Неврида. На сході Неврида межувала із землями будинів. З цим народом пов'язують милоградську археологічну культуру, яка існувала в VI–III ст. до н. е. на Волині та Поліссі. На захід від Скіфії, у межиріччі Дністра та Пруту були розташовані селища й городища фракійського племені готів, а ще далі на захід жили агафірси – великий і силь-

ний народ. Їхні володіння охоплювали Трансільванію (Семиграддя), Центральні та Східні Карпати і, можливо, частину Прикарпаття. У III ст. до н. е. на території сучасної України з'явилися кельти. У II ст. до н. е. малі групи їх перейшли Карпати й оселилися в Сілезії та в Південному Прикарпатті. Геродот також називає інші племена: будинів, гелонів, андрофагів, меланхленів.

У III ст. до н. е. на територію сучасної України з-за Дону ввійшли сармати (саоромат – оперезаний мечем), які належали до племен іраномовної групи та витіснили з Північного Причорномор'я скіфів. Про цей народ згадують у своїх творах Полібій, Пліній, Страбон, Геродот та інші античні автори. За легендою, сармати походили від шлюбів скіфів з амазонками. Сарматське суспільство перебувало на перехідному етапі від родоплемінних відносин до ранньокласових з пережитками матріархату (містяться згадки про сарматських цариць – Томіріс, Амагу).

Міграція сарматів відбувалася кількома хвилями. Їх очолювали в різні часи різні племінні об'єднання. Царські сармати та язиги були на чолі першої хвилі, що прокотилася межиріччям Дніпра й Дністра в III ст. до н. е. і дійшла аж до Дунаю. З I ст. до н. е. античні автори називали Північне Причорномор'я вже не Скіфією, а Сарматією. Сармати здійснювали набіги на Таврійський півострів та воювали проти понтійського царя. Був період, коли вони виступали на боці Мітрідата VI в його боротьбі з Римом. У II ст. до н. е. у степах Поволжя та Приуралля з'явилися роксолани. Закріпившись у степах Лівобережжя, здійснили походи на Таврійський півострів. У середині I ст. до н. е. посилилися напади на Ольвію та східні римські провінції. Третя хвиля була пов'язана з аланським союзом племен, що утворився в I ст. н. е. З прибуттям до Дунаю алани дедалі частіше нападали на східні римські провінції, врешті-решт змусивши Рим платити собі данину. Для аланів характерними були широкомасштабні воєнні дії. За свідченнями Тацита і Йосифа Флавія, вони здійснювали успішні напади на Мідію, Малу Азію, Крим, Закавказзя. У 372 р. алани були розбиті в Подонні гунами, що призвело до втрати сарматами панівного становища в причорноморських степах. Завдяки Великому переселенню народів алани не тільки проникли на Британські острови, у Галію та Іспанію, а й переправилися морем у Північну Африку. Решта цього сарматського племінного союзу в VI–IX ст. ввійшли в передгір'я Кавказу і згодом влилися до Хозарського каганату.

На особливу увагу заслуговує військова справа сарматів. Удар сарматської кінноти (катафрактаріїв), одягнутої в залізні панцирі, озброєної довгими списами та мечами, що атакувала ворога зімкнутим клином, за свідченням Тацита, не могло витримати жодне військо. З часом сарматська модель важко озброєної кінноти потрапила в Європу й мала вплив на формування середньовічного лицарства.

VIII – кінець VI ст. до н. е. – період Великої грецької колонізації, одним із прагнень якої було освоєння Північного Причорномор'я. Даний регіон був лише одним із багатьох напрямків колонізаційних процесів еллінів. Так, у XI–IX ст. до н. е. греки мігрували в межах Егейського моря, а згодом освоїли Середземноморське узбережжя від Піренейського півострова до Єгипту та Сирії, побудували свої міста й на берегах Чорного моря.

Серед причин міграції необхідно виділити такі: демографічну – "демографічний вибух", що відбувся в той період, зумовив перенаселення в материковій Греції; аграрну – нестача землі в метрополії примушувала освоювати нові території; торговельну – колонізація як побічний продукт торгової експансії; сировинна – на нових землях греки шукали продукти й джерела сировини; воєнну – міграція зумовлювалася агресією лідійців і персів; соціальну – невщухаюча соціальна боротьба між окремими верствами грецького населення примушувала тих, хто зазнавав поразки, мігрувати.

Колонізаційний процес відбувався в кілька етапів: вибір місця для колонії, набір колоністів, призначення керівника, переселення, заснування поселення і розвиток нового полісу.

Заселення Північного Причорномор'я еллінами відбувалося в кілька етапів: на першому (середина VII ст. до н. е.) були засновані міста Істрія та Борисфен; другому (перша половина VI ст. до н. е.) – Ольвія, Пантікапей, Феодосія; третьому (друга половина VI – початок V ст. до н. е.) – Тір, Керкінітіда; четвертому (V ст. до н. е.) – Херсонес Таврійський.

У V ст. до н. е. Пантікапей підкорив своїй владі міста Фанагорію, Тірітаку, Корокондаму (понад 20 міст-держав і колоній) Керченського й Таманського півостровів і Кубані й утворив Боспорське царство.

Соціально-економічною та політичною організацією суспільства грецьких міст-держав був поліс, який поєднував місто (центр політичного життя, ремесла, торгівлі та культури) і хору (прилеглу сільськогосподарську округу). За своїм політичним устроєм це були рабовласницькі республіки, які мали свою законодавчу (народні збори), виконавчу (колегії та магістрати) і судову владу. Верховна влада належала народним зборам, виконавча – колегіям і магістратам, обра-

ним відкритим голосуванням. Управління містом здійснювала колегія архонтів із п'яти осіб. Окремими питаннями життя міст відали інші колегії. Політичними правами володіли всі жителі полісів, окрім рабів, іноземців і жінок. Залежно від домінуючої політичної сили до I ст. до н. е. поліси були аристократичними чи демократичними. Винятком було Боспорське царство, де панівною формою правління була монархія.

Елліни принесли на терени сучасної України високо розвинені мистецтво й науку. Кожне місто мало своїх поетів, музик, художників, артистів, учених. У III ст. до н. е. в Північному Причорномор'ї добре знали історика з Херсонесу Сіріска, філософа з Ольвії Біона Борисфеніта, філософа з Боспору Смікра. Загальне визнання в метрополії завоювали вихідці з Північного Причорномор'я філософи Діфіл і Стратонік.

Переселенці мали спільну з жителями метрополії релігію. Вони традиційно поклонялися Зевсу, Аполлону, Артеміді, Деметрі, Діонісію, Афіні та іншим богам. Велике значення мали культи Ахілла, Аполлона Дельфінія, Афродіти Апатури тощо. Водночас, проникали культи варварських богів Папая, Табіті,. Арея та інших божеств.

Наприкінці III ст. до н. е. еллінів Північного Причорномор'я вразила глибока криза. У наступному столітті Ольвія потрапила під владу скіфів, Херсонес Таврійський – Понтійського царства. Останнє поступово поширювало тиск і на Тіру. У середині I ст. до н. е. Ольвію й Тіру майже повністю знищили племена гетів. Згодом обидва міста-держави відродились, але потрапили в залежність від Римської імперії. У IV ст. н. е. Ольвія припинила своє існування. Подібна ситуація склалася і в Боспорському царстві, яке спочатку потрапило під владу Понтійської держави і брало участь у його боротьбі з Римом.

У середині I ст. до н. е. – IV ст. н. е. настав римський період історії еллінських міст Північного Причорномор'я і вони втратили свою політичну незалежність. Тіра, Ольвія та Херсонес увійшли до складу римської провінції Нижньої Мезії. А внаслідок навали готів у III ст. і гунів у IV ст. більшість міст-держав зійшли з історичної арени, уціліли лише Пантікапей і Херсонес, які потрапили під владу Візантійської імперії.

Загалом еллінська колонізація мала значний вплив на місцеве населення. На терени сучасної України було привнесено прогресивні технології землеробства й ремесла; упроваджено товарно-грошові відносини; контакти місцевих племен з колоністами сприяли поширенню найпередовішої на той час античної культури. У своїй сукупності всі ці процеси помітно прискорили темпи історичного розвитку населення Криму, Подністров'я, Побужжя та Подніпров'я.

3. Етногенез слов'ян

Проблему походження слов'янського етносу остаточно не з'ясовано. Однією з теорій є дунайська, автором якої називають Нестора-літописця, який в "Повісті временних літ" писав: "По довгих же часах сіли слов'яни на Дунаю, де єсть нині Угорська земля та Болгарська. Од тих слов'ян розійшлися вони по землі й прозвалися іменами своїми, – [од того], де сіли, на котрому місці". Дана концепція протягом XIII–XV ст. була домінуючою в працях польських і чеських хроністів. Її підтримували й розвивали також російські історики XIX ст. С. Соловйов, М. Погодін, В. Ключевський. Період середньовіччя характеризується появою скіфо-сарматської (азійської) теорії, викладеної на сторінках Баварської хроніки (IX ст.) і яка називає предками слов'ян скіфів і сарматів. До кінця XVIII ст. всі спроби вирішити проблему етногенезу слов'ян були пов'язані з ототожненням їх з народами, відомими за творами античних і ранньосередньовічних авторів.

На початку XX ст. базу досліджень було розширено, стали комплексно використовувати письмові, археологічні, лінгвістичні, етнографічні, антропологічні та інші джерела, що зробило можливим локалізувати місцезнаходження давніх слов'ян між балтами, германцями та іранцями. Унаслідок цього було висунуто кілька якісно нових теорій щодо етногенезу слов'ян. Чеський славіст П. Шафарик вважав прабатьківщиною слов'ян землі Волині, Поділля, Галичини. Його співвітчизник Л. Нідерле працею "Слов'янські старожитності" (1902) започаткував вісло-дністровську теорію. Він стверджував, що в II тис. до н. е. існувала балто-слов'янська спільність, після розпаду якої виникли слов'яни, прабатьківщиною яких була територія між Віслою і Дністром. Цю думку підтримували М. Фасмер, Н. Шахматов, В. Петров та інші. Наступною теорією була вісло-одерська, авторами якої в 1930–1940-х рр. виступили польські вчені Ю. Косташевський, Я. Чекановський, Т. Лер-Сплавинський. Вона пов'язує етногенез слов'ян з лужицькою культурою й обмежує територію річками Віслою та Одером. Згодом М. Артамонов, В. Гензель, Б. Рибаков, П. Третяков, розширили означену територію і висунули дніпро-одерську теорію, яка називала прабатьківщиною слов'ян землі між Дніпром і Одером і пов'язували слов'ян із тшцинецько-комарівською культурою. Дану теорію підтримують і сучасні дослідники В. Баран, Д. Козак, Р. Терпиловський.

Більшість учених вважає датою формування праслов'янської спільноти II тис. до н. е., коли завершилось розселення індоєвропейських племен, представниками яких були племена тшцинецько-комарівської культури (XV–XI ст. до н. е.), які проживали на території сучасних Східної Польщі, Прикарпаття, Придністров'я, Південної Білорусі, Північної України. Дана спільнота не була однорідною. На півночі й північному сході вони контактували з прабалтами та праугро-фінами; на півдні – з прафракійцями, праіллірійцями та індоіранцями, що спонукало до запозичення зразків духовної та матеріальної культури

На межі II–I тис. до н. е. праслов'яни розділилися на дві гілки: західну і східну. Східна складалася з племен білогрудівської культури (XI–IX ст. до н. е.) (Білогрудівський ліс біля м. Умань Черкаської області). Вважається, що на її основі утворилися східні слов'яни. Представники цієї гілки заселяли лісостеп України від Дніпра до Збруча, концентруючись на Східному Поділлі в районі сучасної Умані.

Наступницею білогрудівської була чорноліська культура (IX–VII ст. до н. е.), яка сформувалася з об'єднаних у союзи племен і займала територію між Дніпром і Дністром, на півночі сягала Прип'яті, на заході – Дністра, на сході – Ворскли. Наприкінці IX ст. до н. е. на чорноліські племена посилилася експансія кімерійців, що спричинило їхній частковий відхід на північ і Лівобережну Україну. Перебуваючи під загрозою постійних нападів, чорноліські племена змушені були вдосконалювати військову організацію, започаткувати фортифікаційну розбудову, об'єднатися політично й етнічно.

Представниками західних наступників тшцинецько-комарівської культури були племена лужицької культури, яка існувала на території сучасної західної України у XII–X ст. до н. е. Населення займалося землеробство, скотарством, мисливством і рибальством. Добре розвиненим було гончарство.

У X–VII ст. до н. е. на зміну лужицькій прийшла висоцька культура, племена якої займали територію між західним Бугом і Стиром.

З VII ст. до н. е. в історії України розпочинається скіфський період, який мав значний вплив і на генезу слов'янського етносу. Починаючи з VII ст. до н. е. праслов'янські лісостепові племена, зазнаючи тиску скіфів, кількома хвилями мігрували на захід: Поділля, Наддніпрянщину, Буковину, Галичину, Волинь, Закарпаття. Відбулося швидке й мирне злиття з місцевими праслов'янськими племенами та конфронтація з фракійцями, яких було витіснено на Покуття та в Карпати або асимільовано. Мігруючі племена привнесли до місцевих культур елементи скіфського типу, що відобразилося в озброєнні, прикрасах,

поховальному обряді. На Західному Поділлі нова праслов'янська культура мала фракійські та скіфські риси.

Праслов'янські племена перебували також на Волині. Дана територія лежала на краю шляху з Азії в Європу, завдяки чому різких змін у життєдіяльності населення не відбувалося. На заході Волині (Надбужжі) помітним був вплив лужицької культури.

У VI–V ст. до н. е. праслов'яни проживали у верхів'ї Дністра й Західного Бугу. Поблизу сіл Черепин і Лагодів на Львівщині досліджено велике поселення та кремаційний могильник, які належали цим племенам.

З VI ст. до н. е. частина праслов'ян потрапила під скіфський вплив. Вони займали землі дніпровського лісостепового Правобережжя й Лівобережжя і північного Надбужжя. Північніше та західніше перебували праслов'янські племена, які не залежали від скіфів. Деякі праслов'янські народи Геродот називає скіфами-орачами та скіфами-землеробами. Проте існує припущення що грецькі автори, яким були знайомі праслов'яни, об'єднували їх зі скіфами, беручи до уваги політичну залежність, впливи в матеріальній культурі, мистецтві, мові, релігії. Загалом між Скіфією та праслов'янськими племенами простежуються вкрай напружені взаємостосунки: споруджувалися прикордонні фортеці, нові величезні городища.

Лівий берег Дніпра населяли гелони, які були близькими до скіфів. За твердженнями Геродота вони походили від еллінів. Але сучасні дослідження дають можливість стверджувати, що дане утворення являло собою симбіоз праслов'ян, прабалтів (будинів) і гелонів, в якому переважали останні. Цікавою пам'яткою цих племен було грандіозне укріплення площею до 40 кв. км, яке було споруджене для захисту від скіфів-кочівників. Геродот називає це місто Гелоном. Існує припущення, що його залишками є Більське городище на Ворсклі, розкопки якого підтверджують описи Геродота. Означене укріплення, за свідченнями Геродота, було спалено персами під час війни зі скіфами. Подібними фортецями були Жаботинське, Мотронинське, Немирівське, Пастирське, Трахтемирівське.

На останньому етапі існування Великої Скіфії на території сучасної Польщі, а саме між Віслою та Одером і в басейні Західного Бугу, утворилось племінне об'єднання пшеворської культури (II ст. до н. е. – IV ст. н. е.). До його складу входили германські племена лугіїв і слов'янські – венедів. Перша згадка про венедів міститься у "Природничій історії" Плінія Старшого (23–79), який визначав проживання цих племен територією північного сходу від Карпат, між германцями й сарматами. Тацит (55–120) поміщав їх між населеними угро-фінськими

племенами землями та Нижнім Дунаєм. У "Географії" Птолемея (II ст.) венеди розміщені далі на північ, до Балтійського моря, названим Венедською затокою. Певтінгерові таблиці розташовують венедів на північ від Карпат і між Дунаєм та Дністром. Археологічні ж дослідження стверджують, що протягом перших століть нашої ери слов'яни заселяли Полісся, Волинь, Поділля й Середню Наддніпрянщину. На заході їхні території межували з германцями, а на півдні – із сарматами. Протягом II–III ст. венеди заселили землі між Дністром і Дунаєм, що підтверджено й лінгвістичними студіями.

Потрібно відзначити, що майже синхронно з пшеворським сформувалося племінне об'єднання зарубинецької культури (III ст. до н. е. – II ст. н. е.). На початковому етапі воно займало територію Середнього Подніпров'я, південної частини правобережних Полісся та лісостепу. Основою об'єднання були місцеві праслов'янські племена. У I ст. племена культури почали виділятися з об'єднання венедів, що призвело до його остаточно розпаду. На його основі утворилися племена склавинів і антів. Склавини проживали в межиріччі Дністра й Дунаю, анти – на сході від них.

У IV ст. анти вже мали державне об'єднання, яке займало лісостепову зону від Дону до Балкан. Антські племена проводили активну зовнішню політику. У II ст. вони налагодили союзницькі стосунки з готськими племенами і в III ст. спільно воювали проти Римської імперії й захопили частину Дунайської рівнини, яку зайняли слов'янські племена. Подальшому розвитку перешкодила навала гунів, які в 375 р. нанесли удар по володіннях Готського королівства. Анти виступали на боці гунів у війні з готами і в 385 р. знищили військо царя готів Вінітарія, однак уже наступного року зазнали від них нищівної поразки. У відповідь гунський цар Баламбер розгромив готів. Гуни, концентруючись у Придунайській рівнині, вели спустошливі війни із сусідніми державами. Лише в 451 р. об'єднане військо римського полководця Аеція та готського короля Теодоріха Великого остаточно перемогло гунів. Після смерті царя Аттіли в 453 р. держава гунів розпалася, що призвело до змін у Європі й Малій Азії. Припинили існування Західна Римська імперія та Гунське царство. Домінуюче становище на означеній території належало Візантійській імперії й антському союзу. Анти вели боротьбу за сфери впливу в Придунайській рівнині та на Балканах із Візантією, що викликало початок "балканських війн", наслідком яких було завоювання нижньодунайського лівобережжя. Іншим напрямком слов'янської експансії були Балкани. Подальше розширення зупинила навала аварів, які

в 558 р. розгромили аланів, племена Північного Причорномор'я, прорвалися до Дунаю і в Трансільванії заснували Аварський каганат на чолі з царем Бояном. Підкоривши склавинів, почали боротьбу з антами. Перебуваючи в союзі з Візантією, анти успішно протистояли нападникам. Але в 602 р. зазнали поразки від аварів під проводом царя Апсиха. Саме з даного періоду у творах давніх авторів про антів уже немає згадок. Антська спільність розпалася.

Першими з антського союзу почала виділятися київська культура (III – перша пол. V ст.), племена якої проживали на території Середнього й Верхнього Подніпров'я до курського Посейм'я. У V–VII ст. були виділені як самостійні празька, колочинська і пенківська археологічні культури. Племена празької культури населяли землі уздовж Прип'яті до Верхньої Вісли й через Середній Дністер і Прут до Дунаю; племена колочинської культури – у басейнах Десни, Сейму, Сожу, племена пенківської культури – у Середньому й Нижньому Подніпров'ї, у басейні Південного Бугу й Дністра. На території празької культури проживали древляни, волиняни, дуліби; колочинської – поляни, уличі, тиверці.

Слід відзначити, що домінуючу роль серед передруських східнослов'янських племен відігравали поляни, які оселилися на території середнього Подніпров'я. Центром племінного об'єднання був Київ. Береги Бугу заселяли дуліби, бужани й волиняни. Саме в басейні Бугу знаходився політичний центр дулібських племен – Зимнівське городище. Існують різні відомості щодо ареалу поширення означених племен: територія сучасної Західної Волині, або землі між середньою течією Дніпра й басейном Західного Бугу. Бужани та волиняни з'явилися дещо пізніше й були пов'язані з містами Буськ і Волинь. На території Східної Волині між волинянами на заході й полянами на сході проживали древляни з центром у м. Іскоростень. На схід від полян на лівому березі Дніпра перебували племена сіверян. Південну частину східнослов'янських земель займали племена тиверців і уличів. Уличі проживали на території Південного Подніпров'я до середини X ст., коли змушені були відійти в межиріччя Південного Бугу та Дністра. Тиверці розташовувалися в Середньому Подністров'ї та межиріччі Дністра і Пруту. Східні хорвати на початковому етапі своєї історії входили до племінного союзу, який розміщався на Східному Прикарпатті, Польщі, Словаччині та Угорщині. Після розпаду, у результаті нападів аварів, хорвати відійшли на Балкани і до Центральної Європи. Певна частина їх залишилася на Прикарпатті й проникла на південну частину Закарпаття.

Характеризуючи вірування слов'ян, потрібно відзначити, що в означений період було створено власне слов'янський язичницький пантеон. На даний момент важко визначити хто ж саме був верховним божеством. Крім Перуна – бога блискавки – ним міг бути Род – бог землеробства; Сварог, Дажбог, Хорс – боги сонця; Стрибог – бог вітру; Велес – бог тваринництва; Симаргл – бог рослинництва. Можливо, у різних племен домінуючими могли бути різні язичницькі боги.

Аналізуючи заняття східних слов'ян, варто зауважити, що головним у господарстві східних слов'ян було землеробство. Скотарство та промисли відігравали допоміжну роль. В означений час вирощували пшеницю, жито, ячмінь, овес інші зернові культури. Поліпшилося технічне оснащення землеробів – почали користуватися залізними наральники, серпами, косами-горбушами, мотиками, ручними жорнами. Також існувала двопільна система землеробства.

Удосконалилися й ремесла – залізообробне, ювелірне, косторізне, гончарне тощо. На цьому етапі металургія відокремилася від ковальства, помітно розширився асортимент залізних виробів, стала досконалішою технологія, підвищується якість продукції.

Прогресивні зміни в розвитку ремесла зумовили поглиблення суспільного поділу праці, обміну товарів як між общинами, так і в середині общин. Це стимулювало розвиток торгівлі, зокрема й зовнішньої. Було налагоджено торговельні відносини з Моравією, Болгарією, Хозарією, Візантією та іншими країнами.

Розвиток виробництва й торгівлі сприяв соціальному розшаруванню, що призвело до розкладу родово-общинного ладу та формування феодальної системи. Військова й племінна знать концентрувала матеріальні цінності, використовувала працю рабів і залежних общинників. Поступово землевласники перетворилися на феодалів, а бідні общинники трансформувалися у феодально-залежне населення.

У V–VI ст. суспільний лад слов'ян перебував на стадії становлення, відбувався перехід від первісно-родового до класового суспільства. Основоположною була система військової демократії: реальна влада належала племінним зборам.

Підвищення продуктивності праці й зростання виробництва додаткового продукту сприяли кардинальним змінам у соціальній сфері. Земля, насамперед орні ділянки, і результати праці на ній усе частіше переходили у власність окремих сімей, які ставали своєрідними господарськими одиницями суспільства. Поступово розгортався процес розпаду родових патріархальних зв'язків і відбувався перехід до сусідської територіальної общини.

Таким чином поява першої людини на теренах сучасної України близько 1 млн років тому поклала початок історії первісного суспільства. Саме в даний період простежується тенденція до формування перших релігійних вірувань: анімізм, тотемізм, фетишизм, магія. Важливим етапом розвитку первісного людства була неолітична революція.

Яскравою ілюстрацією розвитку первісних людських цивілізацій на території України були досягнення трипільської культури. Саме її представники мали значні досягнення в розвитку матеріальної та духовної культури, землеробства, містобудування. Усе це ставило їх на один щабель з цивілізаціями Месопотамії, Єгипту, Криту.

Важливим елементом історії України часів раннього залізного віку було протодержавне утворення Скіфії та кімерійські й сарматські племінні об'єднання, які мали важливе значення для тогочасної світової політичної історії, будучи потужною військовою одиницею.

Можна також твердити про тісні стосунки тогочасного населення територій сучасної України з еллінською цивілізацією, міста-колонії якої розташовувалися в Північному Причорномор'ї. Торговельні зв'язки між праслов'янськими племенами і греками значно збагатили місцеве населення передовими досягненнями античної культури.

Разом із тим, розвиток слов'янського населення відзначався самобутністю. Східнослов'янські племена пройшли складний і тернистий шлях свого становлення, апогеєм якого стало утворення могутньої держави Київська Русь.

ХРОНОЛОГІЯ

2–2,5 млн рр. т.	– Поява людини на території сучасних Ефіопії, Кенії, Танзанії та деяких інших регіонів.
1,5 млн – 10 тис. р. т.	– Період палеоліту.
1,5 млн рр. т. – 150 тис. рр. т.	– Період раннього палеоліту.
150–35 тис. рр. т.	– Період середнього палеоліту.
35–11 тис. рр. т.	– Період пізнього палеоліту, характеризується появою *homo sapiens*, або людини розумної.
X–VI тис. до н. е.	– Епоха мезоліту (гр. *mesos* – середній і *litos* – камінь). Відбувається мікролітична революція.
VI–IV тис. до н. е.	– Епоха неоліту (гр. *neos* – новий і *litos* – камінь). Відбулася виробнича ("неолітична") революція, пов'язана з переходом від привласнювальних (збиральництво, мисливство) до відтворювальних (землеробство, скотарство) методів господарства.
IV–III тис. до н. е.	– Епоха енеоліту (гр. *aeneus* – мідний; *litos* – камінь). Людство оволоділо першим металом – міддю (у Близькосхідному регіоні – V–IV тис. до н. е.).
др. пол. III – поч. I тис. до н. е.	– Епоха бронзи. Характеризується появою першого штучного сплаву.
X – серед. VII ст. до н. е.	– Домінування на території між Дністром і Доном, Кримського і Таманського півостровів кімерійців.
722–715 рр. до н. е.	– Успішні війни кімерійців з Урарту й Ассирією.
676–674 рр. до н. е.	– Кімерійці в союзі з Урарту розгромили Фригію, потім на чолі із царем Лігдамісом завоювали Лідію.
VII ст. до н. е. – III ст. до н. е.	– Домінування у Північному Причорномор'ї скіфських племен.
513 р. до н. е.	– Перський цар Дарій I Гістасп вторглися в межі Скіфії. Скіфів та їхніх союзників гелонів, сарматів і будинів очолювали царі Іданфірс, Скопасис, Таксакіс. Загони Дарія I зазнали значних втрат і перси відступили.

IV ст. до н. е.	– Скіфський цар Атей разом з македонським царем Філіппом II розгромив царство одрисів і зайняв землі за Дунаєм.
339 р. до н. е.	– Філіпп Македонський завдав поразки військам Атея.
331 р. до н. е.	– Намісник Олександра Македонського Зопіріон на чолі 30-тисячного війська здійснив похід на Ольвію, але не взяв її й на зворотному шляху був розбитий скіфами.
110 р. до н. е.	– Понтійський цар Мітрідат VI Євпатор завдав поразки скіфам.
III ст. до н. е. – III ст. н. е.	– Домінування на території Північного Причорномор'я сарматів.
XV–XI ст. до н. е.	– Тшцинецько-комарівська культура, яка населяла території сучасних Східної Польщі, Прикарпаття, Придністров'я, Південної Білорусії, Північної України.
XI–IX ст. до н. е.	– Білогрудівська культура. Вважається, що на її основі утворилися східні слов'яни. Вона займала лісостеп України від Дніпра до Збруча, концентруючись на Східному Поділлі в районі сучасного м. Умань.
X–VII ст. до н. е.	– Чорноліська культура, що сформувалася з об'єднаних у союзи племен і займала територію між Дніпром на сході, Прип'яттю – на півночі, Дністром – на заході, Ворсклою – на сході.
XII–XI ст. до н. е.	– Лужицька культура, племена якої населяли територію сучасної західної Україні.
X–VII ст. до н. е.	– Висоцька культура, племена якої в займали землі між Західним Бугом і Стиром (Львівська обл. і захід Тернопільської).
II ст. до н. е. – IV ст. н. е.	– На території сучасної Польщі між Віслою та Одером і в басейні Західного Бугу утворилось племінне об'єднання пшеворської культури.
III ст. до н. е. – II ст. н. е.	– Зарубинецька культура, племена якої займали територію Середнього Подніпров'я, південної частини правобережних Полісся та лісостепу.
III ст. – перша пол. V ст.	– Київська культура, племена якої перебували на території Середнього й Верхнього Подніпров'я до курського Посейм'я.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

АНІМІЗМ – віра в існування душі й духів, що управляють світом.

ВІСЛО-ДНІСТРОВСЬКА ТЕОРІЯ ПОХОДЖЕННЯ СЛОВ'ЯН – визначає територію зародження слов'ян між Віслою та Дністром. Уперше обґрунтована чеським славістом Л. Нідерле у праці "Слов'янські старожитності" (1902). Теорію підтримували М. Фасмер, Н. Шахматов, В. Петров та інші.

ВІСЛО-ОДЕРСЬКА ТЕОРІЯ ПОХОДЖЕННЯ СЛОВ'ЯН – визначає територію зародження слов'янства між Віслою та Одером і пов'язує етногенез слов'ян із лужицькою культурою. Авторами виступають польські вчені Ю. Косташевський, Я. Чекановський, Т. Лер-Сплавинський.

ДНІПРО-ОДЕРСЬКА ТЕОРІЯ ПОХОДЖЕННЯ СЛОВ'ЯН – визначає територію зародження слов'янства між Дніпром і Одером, пов'язує етногенез слов'ян із тшцинецько-комарівською культурою. Автори – М. Артамонов, Б. Рибаков, П. Третяков. На сучасному етапі її підтримують В. Баран, Д. Козак, Р. Терпиловський.

ДУНАЙСЬКА ТЕОРІЯ ПОХОДЖЕННЯ СЛОВ'ЯН – визначає територію зародження слов'янства Подунав'я. Її автором визнають Нестора-літописця. Дана концепція протягом XIII–XV ст. була домінуючою в працях польських і чеських хроністів. Її підтримували також російські історики XIX ст. С. Соловйов, М. Погодін, В. Ключевський.

КАТАФРАКТАРІЇ – сарматська кіннота. Удар цієї кінноти, вдягнутої в залізні панцирі, озброєної довгими списами та мечами, що атакувала ворога зімкнутим клином, за свідченням Тацита, не могло витримати жодне військо. З часом сарматська модель важкоозброєної кінноти потрапила в Європу й мала помітний політичний вплив на формування середньовічного лицарства.

КРИЗА МИСЛИВСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА – була викликана зникненням великих стадних тварин, зростанням чисельності населення, масовим винищенням дичини внаслідок використання лука та стріл. Стала причиною зміни суспільного устрою – розпаду багатолюдних мисливських колективів та зростання ролі парної сім'ї. Була однією з причин неолітичної революції.

МАГІЯ – обряди, пов'язані з чаклунством, віщуванням.

НЕОЛІТИЧНА (ВИРОБНИЧА) РЕВОЛЮЦІЯ – перехід від привласнювальних (збиральництва й мисливства) до відтворювальних (землеробства та скотарства) форм господарювання.

ПЕРВІСНООБЩИННИЙ РОДОПЛЕМІННИЙ ЛАД – система співжиття людей. Його головними ознаками були кровна спорідненість родів, спільне володіння як знаряддями, так і результатами праці. Рід регулював шлюбні, господарські, релігійні та інші відносини своїх членів.

ПОЛІС – соціально-економічна й політична організація суспільства грецьких міст-держав. Поєднував місто (центр політичного життя, ремесла, торгівлі й культури) і хору (прилеглу сільськогосподарську округу).

СКІФО-САРМАТСЬКА (АЗІЙСЬКА) ТЕОРІЯ ПОХОДЖЕННЯ СЛОВ'ЯН – викладена на сторінках Баварської хроніки (IX ст.), називає предками слов'ян скіфів і сарматів.

ТОТЕМІЗМ – віра в спільного для конкретного колективу предка зі світу тварин чи рослин.

ПЕРСОНАЛІЇ

АТЕЙ – скіфський цар, який у IV ст. до н. е. разом з македонським царем Філіппом II розгромив царство одрисів і зайняв землі за Дунаєм. Однак згодом стосунки між союзниками погіршилися. Як наслідок – у 339 р. до н. е. він зазнав поразки від Філіпа II.

ЗОПІРІОН – намісник Олександра Македонського. У 331 р. до н. е. на чолі 30-тисячного війська зробив похід на Ольвію, однак узяти її не зміг. На зворотному шляху був розбитий скіфами.

ІДАНФІРС – скіфський цар, який разом із Скопасисом і Таксакісом у 513 р. до н. е. здобув перемогу над військом персів під керівництвом Дарія I.

ЛІГДАМІС – цар сарматів. У 676–674 рр. до н. е. в союзі з Урарту розгромив Фригію, потім завоював Лідію. Здійснював походи на праслов'янські племена.

НІДЕРЛЕ ЛЮБАР – автор праці "Слов'янські старожитності" (1902), започаткував вісло-дністровську теорію походження слов'ян. Стверджував, що в II тис. до н. е. існувала балто-слов'янська спільність, після розпаду якої виникли слов'яни, прабатьківщиною яких була територія між Віслою та Дністром. Теорію підтримували М. Фасмер, Н. Шахматов, В. Петров та інші.

ФІЛІПП МАКЕДОНСЬКИЙ – у великій битві в 339 р. до н. е. завдав поразки військам Атея, що призвело до послаблення Скіфії.

ХВОЙКА ВІКЕНТІЙ – відомий український археолог. Наприкінці XIX ст. біля с. Трипілля на Київщині вперше віднайшов пам'ятки трипільської культури.

СЕРЕДНЬОВІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ЛЕКЦІЯ 2

КИЇВСЬКА РУСЬ

1. Праукраїнці в VIII–IX столітті.
Теорії походження України-Русі.
2. Етапи зміцнення Київської Русі як державного об'єднання.
3. Феодальна роздробленість у XII – першій половині XII століття.
Історичне значення Київської Русі.

1. Праукраїнці у VIII–IX столітті. Теорії походження України-Русі

Розпад первіснообщинних відносин спричинив переміщення, перегрупування певних племен, а потім і об'єднання їх спочатку в нестійкі, а пізніше у стабільні союзи. Східні слов'яни в процесі поступового й послідовного соціально-економічного розвитку від первісної общини до великих племінних князівств-союзів і зародження феодальних відносин досягли своєї державності. На сьогодні переважає думка, згідно з якою східні слов'яни є автохтонним населенням на території України. Нестор Літописець, спираючись на візантійських хронографів, подає дунайську концепцію походження слов'ян, які здавна мешкали в придунайських країнах і були витіснені звідти болгарами й волохами. Деякі дослідники відносять слов'ян до венедів, андрофагів, меланхелів і неврів Геродотових, гетів – мешканців Дакії. Так, дослідник XIX ст. М. Шафарик, представник карпатської теорії, вважав слов'ян венедами, центром яких були землі Поділля й Волині. Автохтонна концепція стверджує, що слов'я-

ни жили на одних і тих самих місцях, через які проходили іраномовні кочові племена. Любар Нідерле репрезентує вісло-дніпровську концепцію, локалізуючи центр слов'ян на Волині.

Великі дискусії викликає в наш час назва "Русь". За "Повістю временних літ" фіксують північне походження терміна "Русь", бо саме щодо всіх східнослов'янських земель найчастіше вживається словосполучення "руська земля", а назва "Русь" стосується до південної частини (Київщина, Чернігівщина, Переяславщина). Про першочергове відношення терміна "Русь" до українських земель свідчать також топоніми та гідроніми. У Середньому Подніпров'ї – це назви річок Рось, Росава, Роставиця, деяких урочищ. Український історик Михайло Брайчевський вважає, що територія русів знаходилася у східній частині анто-полянської землі, а слов'яни й руси злились у X ст.

З VIII ст. формуються середньовічні племінні об'єднання, відомі з "Повісті временних літ". На території сучасної України літопис фіксує проживання шести племенних союзів ("вождівств"): волинян (Західна Волинь), білих хорватів (горватів) (Буковина і Прикарпаття), древлян (Східна Волинь), полян (Київщина), сіверян (лівобережжя Дніпра) та уличів (Нижнє Подніпров'я). Їхні назви пояснюються просто: поляни прозвалися від полів своїх, древляни – від лісистої місцевості отримали назву, волиняни – від назви місцевості, білі хорвати – бо жили в горах Карпатських. Ці племінні союзи поступово й трансформувались у племінні князівства.

Головними ознаками держави є територія, армія, податки, міжнародне визнання. Поступово цих ознак набувала Руська земля. Піднесення економіки VI–IX ст. зумовлювалося зростанням продуктивності сільського господарства – із збільшенням розмірів оброблюваних земель, запровадженням двопільної системи та вдосконаленням технічних засобів. Інтенсифікація виробництва зумовила появу додаткового продукту, що дало змогу експлуатувати людину людиною. Узурпація влади посадовими особами призвела до соціальної диференціації, майнового розшарування, відчуження цього додаткового продукту на користь сильнішого та експлуатації ними залежного населення, а також рядових общинників. Запроваджується збирання податків, або данини. У процесі консолідації слов'ян створюються "гради" як центри збирання данини. Поступово занепадає роль віча (народних зборів), воно скликається тільки коли це потрібно князю. Навколо князя формується дружина – об'єднання постійних воїнів, що сприяє перетворенню влади князя з родоплемінної на державну. Функції держави виконувалися головним чином військовою організацією – дружиною. Вона утворюва-

ла органи управління центральної влади, збирала податки та здійснювала їхній перерозподіл, а також виконувала суто військові обов'язки. До дружинної знаті належали представники обох статей та всіх вікових груп. Старша дружина складалася з представників військово-феодальної знаті, "бояр", або "кращих мужів", а молодша дружина – із рядових професійних воїнів ("отроків", "децьких", "пасинків"). На процеси державотворення східних слов'ян впливали й зовнішні фактори. Збільшуються масштаби міжнародних контактів слов'ян із Хазарією, до складу якої входили булгари, алани та інші, Візантією, країнами Середньої Азії, уграми. Контактували вони з варягами – мешканцями Скандинавії, їх на Заході називали вікінгами-норманами, які проклали шлях через землі слов'ян до Візантії (шлях "із варяг у греки"), а по дорозі вели торгівлю зі слов'янами та осідали серед них.

Державне утворення русичів – Руська земля (наукова назва Київська Русь). У сучасній історичній науці ще й досі точаться дискусії довкола питання, звідки виникла така назва. Можливо, терміном "Русь" позначався народ, соціально-суспільний прошарок, територія або власне держава. Археолог Петро Толочко виділяє кілька теорій походження назви "Русь".

Перша – скандинавська теорія німецького славіста Л. Мюллера, який виводить "Русь" від скандинавського етноніма "Ruderer". Він переконаний, що всі більш ранні джерела (Бертинські аннали, Руський літопис, трактат Костянтина Багрянородного "Про управління імперією") називають "русами" скандинавів. Усвідомлюючи значну звукову розбіжність між "рудерами" і "русами", Л. Мюллер вважає, що термін "руси" був не самоназвою скандинавів, а їхнім слов'янським еквівалентом.

Друга теорія – фінська, або норманська, котра пов'язувала "Русь" із фінським "Ruosti" ("Швеція"). Прихильники норманської теорії Р. Портер, Г. Янкун, Г. Штокль, М. Стенбергер на основі фіксованої у візантійських джерелах оповіді про посольства шведів, серед яких були "*ruosti*" – варяги, вважали їх засновниками Русі. Проте П. Толочко пояснює це тільки подібністю звучання. Обидві назви могли розвиватися в цей час незалежно одна від одної. На думку польського історика Г. Ловм'янського, лінгвісти, котрі виводили слово "Русь" виключно з "Ruosti", перевищили межі своїх дослідницьких можливостей. Первісна назва "Русь", як вважає польський учений, мала географічний зміст і здавна означала територію Середнього Подніпров'я. У процесі утворення тут держави вона стала її назвою, а пізніше, очевидно, набула також етнічного та соціального значення.

І третя теорія – наддніпрянська – вважає центром ранньодержавного утворення "Русь" землі полян, сіверян і древлян. Саме там збереглося найбільше гідронімів і топонімів, пов'язаних з назвою "Русь" – Рось, Росава, Роставиця, Ростовець та інші. Прихильники цієї теорії назву держави вбачають тотожною назві "слов'яни". Той факт, що найменування "Русь" швидко поширилося на весь східнослов'янський світ, указує на давні традиції його побутування в цьому середовищі.

У ранньому середньовіччі словом "русь" часто користувалися давньоруські літописці для визначення військового прошарку населення країни. Назва "Русь" у X–XII ст. була тісно пов'язана із Середнім Подніпров'ям (трикутник: Київ – Чернігів – Переяслав). Уперше етнонім "роси" ("руси") трапляється в сирійській "Хроніці" Псевдо-Захарія-ритора (VI ст.), де йдеться про воєнно-політичну активність племен росів у III–IV ст. Арабський автор Ал Хорезмі (IX ст.) у своїй "Книзі картини Землі" називає Дніпро й Руську гору, а Ат Табарі (X ст.) пише, що роси були учасниками воєнних походів на Кавказ у 643 р. У візантійських джерелах згадується, що 626 р. роси брали участь в облозі Константинополя. Ібн Хордадбех у "Книзі шляхів і держав" пише про купців ар-рус як різновид слов'ян. Американський учений українського походження Омелян Пріцак висловив припущення, що Русь була спершу поліетнічним і багатомовним торговельним союзом, який з метою встановлення контролю над торговими шляхами між Балтійським і Середземним морями й утворив політичну єдність – Київську Русь. Походження терміна "Русь" в історичній науці ще остаточно не з'ясовано. Виникають думки про іранські, слов'янські та балто-слов'янські його корені.

Полянський союз племен, який утворився приблизно в VI ст. в Подніпров'ї, мав центром Київ. Нестор Літописець оповідає про його заснування трьома братами – Києм, Щеком і Хоривом, що підтверджується археологічно. Як оповідає літописець, ці брати разом із сестрою Либіддю жили серед полян. Стосовно постаті Кия існує кілька версій. Деякі історики вважали, що він був перевізником, оскільки на Дніпрі тоді існував перевіз, який називали Києвим, а інші – князем. Зокрема, Нестор зазначає: "Але цей Кий княжив у роду своєму; і ходив він до царя, якого – не знаю, але тільки знаю те, як переказують, що велику честь мав від царя, якого – не знаю і при якому приходив царі".

Зародком міського життя Києва стала Замкова гора наприкінці V –початку VI ст. Площа, на якій розкинувся Київ, становила два гектари, але місто вигравало неприступністю своєї оборонної системи та вдалим стратегічно-географічним розташуванням. Через землі полян проходив шлях із "варяг у греки", здійснювалися зв'язки між Сходом і Заходом.

У VI–VIII ст. Київ став могутнім торговим, культурним і мілітарним осередком, найбільшим містом Східної Європи. До полян за економічними, політичними й етнічними інтересами тяжіли сусідні племена сіверян і древлян. Чернігів і Любеч були осередками сіверян. Саме поляни, західні сіверяни і древляни в VII ст. почали об'єднуватись у федерацію племен. Наприкінці VIII – початку IX ст. постало стабільне державне об'єднання Руська земля. У джерелах арабського походження воно має назву Куявія, а сусідні з ним – Славія та Артанія.

За правління нащадків Кия Руська земля проводила активну зовнішню політику. Державні утворення русів простяглися від Новгорода на півночі до Криму на півдні. Чорне море у візантійських джерелах називається Руським. На початку IX ст. князь Бравлін здійснив у 800 р. вдалий похід на Крим, де захопив ряд міст. Розпочинається суперництво з Хозарським каганатом. Арабський письменник Ібн Хордадбех відзначав, що Бравлін прийняв хрещення, а сучасні дослідники мають підстави вважати його дружину також русичами, які теж прийняли християнство.

Русь як середньовічна країна відома за часів правління Аскольда й Діра (60–80-ті роки IX ст.). Серед науковців існує кілька версій їхнього походження. Одні вважають їх нащадками династії Києвичів, причому відзначають, що спочатку правив Дір, а потім Аскольд. Інші – що Аскольд-Дір – це одна людина. Борис Рибаков, Михайло Тихомиров та інші дослідники, спираючись на свідчення польського хроніста Яна Длугоша, вважали, що після смерті Кия, Щека й Хорива їхні сини і племінники, спадкоємці по прямій лінії, багато років панували на руських землях, поки спадкоємність не перейшла до двох рідних братів Аскольда й Діра. Під 862 р. у "Повісті временних літ" переповідається, що Аскольд і Дір – бояри новгородського князя Рюрика, які відпросилися у нього в похід на Константинополь і попутно заволоділи Києвом. Ця версія була спростована Олексієм Шахматовим, який довів, що ці князі – нащадки Кия, останні представники місцевої київської династії. У 860 і 866 рр. візантійськими авторами фіксується ряд походів на Константинополь Аскольда, який змусив Візантію сплачувати данину. Проте держава залишалася неконсолідованою, населення було просто об'єднано у племінні союзи дулібів, древлян, полян, дреговичів, сіверян, уличів, тиверців, білих хорватів, радимичів, в'ятичів та ін. Вважається, що не пізніше 867 р. Аскольд і його оточення приймають християнство, що увійшло у візантійські джерела як хрещення Русі, хоча переважна більшість руського населення залишалася язичниками.

2. Етапи зміцнення Київської Русі як державного об'єднання

Як вважають деякі дослідники, саме вельможі-язичники, невдоволені прохристиянською політикою Аскольда, здійснили державний переворот у 882 р. на Русі. Позбавивши влади династію Києвичів, язичники передали її в руки Олега, родича запрошеного на новгородське княжіння варяга Рюрика, який опікувався його малолітнім сином Ігорем. Виманивши Аскольда й Діра з Києва під приводом дружньої торгівлі, Олег убив їх. Ставши князем (882–912), він оголосив Київ "матір'ю міст руських" і почав силою приєднувати непокірні племена. Якщо Руська держава являла собою федерацію племен, то Олег розпочав процес перетворення її на централізовану державу. Він поступово підкорив древлян, сіверян, радимичів, пізніше – в'ятичів, хорватів, дулібів і тиверців. Могутні племінні союзи прагнули зберегти автономію, тому майже все правління Олега пішло на завоювання руських земель. Водночас проводилася антихристиянська політика. На міжнародній арені Олег продовжував політику Аскольда, зокрема здійснив у 907 і 911 рр. походи на Константинополь і домігся відновлення сплати данини. Після 912 р. доля Олега невідома. Нестор оповідає легенду загибелі Олега так: оскільки волхви віщували йому смерть від улюбленого коня, тому він п'ять років не сідав на нього, а коли кінь помер, подався подивитися на його кістки, та коли він наступив на кінський череп ногою, звідти виповзла змія та вкусила князя. "І від того розхворівся і помер. І поховали його на горі, яку називають Щекавиця. І було всіх літ його князювання тридцять і три".

Наступником Олега став Ігор (912–945). На початку свого правління він був змушений вести боротьбу з уличами й древлянами, які відмовилися визнавати владу київського князя. Уличі, що жили в пониззі Дніпра, на Побужжі та на берегах Чорного моря, змушені були ввійти до складу Київської Русі й відійшли в X ст. на північ під тиском печенігів. Тим часом ускладнилося зовнішньополітичне становище Русі. Візантія почала активно використовувати кочові племена печенігів у Нижньому Подніпров'ї проти Русі. Щоб змусити імперію дотримуватися підписаного з Олегом договору, Ігор у 941 р. здійснив свій перший похід на Візантію. Однак 8 липня під Константинополем візантійці спалили руський флот "грецьким" вогнем. У 943 р. Ігор виступив проти союзників Візантії – горців південно-західного узбережжя Каспійського моря. Його військо оволоділо містами Дербентом,

Ширваном, Бердаа. Проте закріпитися в регіоні не вдалося, оскільки епідемія, що почалася у війську, змусила Ігоря відступити. У 944 р. Ігор здійснив грандіозний похід морем і суходолом проти Візантії, одначе до битви справа не дійшла: імператор попросив миру. Але за умовами нового політичного договору Русь лишилася багатьох привілеїв, зумовлених договорами 907 і 911 рр.: було уведено обмеження на купівлю руськими купцями паволок, скасовано безмитну торгівлю, зобов'язано не зимувати в гирлі Дніпра, поблизу Білобережжя та на острові Св. Єлеуфір'я (нинішній острів Березань), поставлено вимогу охороняти кримські володіння Візантії від нападу чорних болгар. Постійні війни виснажили державу. Військо, не отримавши здобичі, виявляло невдоволення. Виправити становище князь сподівався за допомогою збирання данини з населення ("полюддя"). Коли Ігор у 945 р. вирішив зібрати додаткову данину з древлянських племен, які не брали участі в поході, їхній князь Мал розгромив дружину Ігоря, а його самого було вбито під Іскоростенем.

Вдова Ігоря Ольга (945–964) була змушена приводити до покори племінні союзи у зв'язку з малолітством свого сина Святослава. Як зазначає Нестор, вона була родом із Плескова (Пскова). Існує версія її простого варязького походження і що познайомилася вона з князем Ігорем під час його полювання поблизу Пскова. Також доводять, що ім'я Ольга вона прийняла на знак пошани до Олега, який і одружив її з Ігорем. Після смерті чоловіка княгиня не змогла захопила столицю древлян Іскоростень, тому вдалася до хитрощів – спалила місто й жорстоко розправилася з його мешканцями. Окрім цього вона змушена була провести реформи регламентації податків, що сприяло посиленню централізації управління державою. У 946 р. на чолі великого посольства Ольга відвідала Константинополь, де обговорювалося питання торгово-економічних відносин з імператором Костянтином VII. Під час цього візиту вона прийняла християнство та ім'я Єлена. У 949 р. встановила дипломатичні відносини з німецьким королем Оттоном I, прохаючи надіслати єпископа і священика, але місія католиків виявилася невдалою.

Становище Русі зміцніло за сина Ігоря та Ольги Святослава (964–972), прозваного Святославом Хоробрим. Він тривалий час був усунутий матір'ю від влади, вихований у язичницьких традиціях у середовищі княжої дружини. У цей період Русь переходить до активної зовнішньої експансії. Протягом 964–966 рр. Святослав завершив об'єднання руських земель, змусивши в'ятичів визнати владу київського князя, розгромив союзників Хозарії – волзьких болгар і мордву (буртасів). Потім завдав поразки військам хозарського кагана, узяв столицю Хозарського кага-

нату Ітиль, дійшов до Каспійського (Хвалинського) моря, підкорив на Північному Кавказі племена ясів і касогів (літописна назва черкесів). Після цього Хозарський каганат перестав існувати й загрожувати Русі зі Сходу. Проте це був недалекоглядний крок, який порушив усталену рівновагу. Кордони Київської Русі розширилися до Волги й Чорного моря, але вони виявилися мало захищеними від нападів кочових орд Середньої Азії: печеніги блокували торгові шляхи, що вели на Схід, припинилася торгівля з країнами Арабського Сходу.

Зростання могутності Русі почало турбувати Візантію, яка в цей час починає війну з Болгарією. Святослав вбачав у молодій Болгарській державі потенційного суперника і став на бік імперії. Візантійські дипломати подарували князеві 15 кентаріїв золота. У 967 р. Святослав рушив на Болгарію, розбив болгарське військо, захопив вісімдесят міст по Дунаю. Він мав намір перенести столицю Русі за кордон своєї держави – у Переяславець на Дунаї (це означало, що князь бажав продовжувати експансію). Проти Святослава утворився болгарсько-візантійський союз, імперія використала проти нього й печенігів, які взяли в облогу Київ. Уладнати справи організації управління державою Святослав сподівався призначенням синів намісниками: у Києві посадив князем Ярополка, у древлянській землі, в Овручі, – Олега, у Новгороді – Володимира з 970 р. під опікою брата матері – Добрині. 969 р. Святослав повернувся в Болгарію, уклав із нею та угорцями угоду й вступив у боротьбу з Візантією, однак зазнав поразки під Доростолом від візантійців. За умовами миру імператор зобов'язувався безперешкодно пропустити русичів на Русь. На шляху до Києва залишки руської дружини потрапили в засідку біля дніпрових порогів і були знищені печенігами, підбуреними до цього візантійським імператором.

Після смерті Святослава розпочалася міжусобна війна, в якій переміг менший, позашлюбний його син Володимир I Великий (980–1015) за підтримки новгородців і шведів. Він провів адміністративну реформу, відсторонивши від влади племінних вождів і замінивши їх власними синами, що поклало край автономізму земель. За Володимира I Великого Київська Русь остаточно утвердилася як європейська феодальна держава. Здійснивши воєнні походи 981–993 рр. проти ятв'ягів, радимичів, в'ятичів, об'єднав східнослов'янські племена навколо Києва. Завершився процес формування території Русі. Володимир здійснив захист її від нападів печенізьких орд, провівши битви у 990, 992, 996, 997, 1001 рр. Князь почав укріплювати прикордонні землі, будувати фортифікаційні споруди (рови, "змієві вали" – залишки збереглися у м. Василькові, а починалися біля м. Зміїв на Харківщині) проти

кочівників. Ці землі заселялися вихідцями з ільменських словен, кривичів, чуді (ести-естонці) та інших племен. Політичний вплив було поширено на райони Північного Причорномор'я, Криму, Приазов'я.

Важливе значення для консолідації Русі мало запровадження Володимиром християнства. Першим кроком князя до використання релігії для створення централізованої феодальної держави стало знищення язичницького пантеону слов'янських богів (у центрі був Перун – бог війни і зброї, далі йшли Хорс – бог сонця, Сварог – бог вогню, Стрибог – бог вітру і неба, Дажбог – бог сонця, добра й достатку, Семаргл – бог ґрунту, Велес – бог худоби та інші). Оскільки стара релігія не відповідала новим соціальним відносинам у суспільстві, ролі великого князя як єдиного сюзерена, не сприяла Русі зміцнити свій статус на міжнародній арені. Прецеденти прийняття християнства окремими князями та їхнім найближчим оточенням були відомі ще з часів Бравліна. Нестор Літописець оповідає раду князя з боярами, коли рада визначилася: "Якби поганий був закон грецький, то не прийняла б хрещення баба твоя Ольга, а була вона наймудріша з усіх людей". До того ж прийняття християнства за візантійським зразком і поріднення з візантійським імператором через одруження з його сестрою Анною давало змогу оголосити на офіційному рівні Русь як державу, очолювану Великим князем, рівним імператорам і королям, започаткувати власну династію. Для втілення цих зовнішніх планів і перетворень потрібно було підкріпити їх внутрішньо, тому Володимир у 988 р. запроваджує насильно ("мечем і вогнем") офіційну державну релігію християнство.

Згідно з "Повістю временних літ", князю пропонували прийняти декілька монотеїстичних релігій: іудейство (Хозарський каганат), католицизм (Рим), іслам (Волзька Булгарія) і православ'я (Візантія). Після докладного вивчення різних релігій, оцінки конкретної історичної ситуації та цілої низки дипломатичних заходів, князь схиляється до православ'я. Іудейство не було прийнято через замкненість, відсутність конкретної держави в його носіїв, там заборонялося пити вина, як і в ісламі, а "Русь любить веселіє". Іслам був не дуже поширений і популярний на Русі. Католицизм потребував висвячення у Папи, а тому не відповідав вимогам Володимира, хоча він підтримував дипломатичні контакти як з німецьким королем, так і з Римом. Напередодні запровадження християнства князь уклав союз із Візантією, узявши штурмом візантійську фортецю Херсонес (Корсунь) у Криму, а 988 р. відбулося хрещення киян. Язичницьких дерев'яних богів скинули у Дніпро, а людей насильно позаганяли в ріку Почайну для здійснення обряду. Кияни бігли берегом за поваленими богами, що пливли серед важких сірих дніпровських хвиль, і просили, кричачи – "Видибай боже!".

Наприкінці X ст. у Києві Володимир I Великий розпочав карбування перших монет Київської держави. Це були золоті злотники, золота гривня (197 грамів золота, дорівнювала 3–4 бойовим коням) і срібні сріблянники. При їх карбуванні економічні мотиви відігравали другорядну роль. Про це свідчить те, що така емісія не була масовою і постійною. Головну роль тут, безсумнівно, відігравали політичні мотиви – це було своєрідним демонструванням суверенної Київської держави та її володарів. Крім Володимира Великого, до цього заходу вдавалися також князі Ярослав Мудрий (1019–1054), ще коли був у Новгороді, та внук Святослава Святополк Окаянний (1015–1018). У зв'язку зі скромними масштабами емісії монети київських князів мають дуже локальний ареал поширення, обмежений м. Києвом і навколишніми чернігівськими та переяславськими землями. На західноукраїнських землях знахідок цих надзвичайно цінних пам'яток української історії поки що не зареєстровано.

Було закладено ідейні основи держави, її духовної єдності, зменшилися князівські міжусобиці, зміцніли зв'язки із зарубіжними країнами. Володимир додав собі титул "цезаря". Своїх синів Святополка і Ярослава одружив відповідно на дочках польського короля Болеслава Хороброго в 1013 р. та шведського Олафа Скотконунга в 1014 р., що дало змогу встановити дружні відносини Русі з Польщею та Швецією. У майбутній боротьбі за великокняжий київський престол брати користуватимуться підтримкою Польщі й Скандинавії – на захист Святополка виступив польський князь Болеслав, у війську Ярослава воювали норманські дружинники. Великого значення набув інститут церкви в організації господарського життя. Монастирі, зокрема, освоювали лісові хащі, болота, розвивали промисли, торгівлю.

По смерті Володимира між його синами розгорілася боротьба за великокняжий стіл, переможцем з якої вийшов новгородський князь Ярослав, названий Мудрим (1019–1054). Подальше піднесення Київської держави відбулося саме за його правління. Як і Володимир, він більше дбав про консолідацію, розбудову й захист своїх земель, ніж про приєднання нових територій. Було відвойовано спільно з братом Мстиславом у Польщі Червенські міста (Червона Русь – історична назва Галичини). Для захисту західних рубежів держави розбудовувалися міста (Київ, Чернігів, Переяслав), споруджувалися нові фортифікації. Ярослав підкорив племена чуді, ятв'ягів. У 1036 р. князівська дружина розгромила під стінами Києва печенізьку орду. Київська Русь стала найбільшою державою Європи, її кордони простягалися від Волги до Карпат, від Росі до Балтійського моря. Могутність Русі була визнана всією Європою, і королівські династії почали зав'язувати з родиною

київського князя шлюбні відносини. Самого Ярослава Мудрого називали "тестем Європи": свою дочку Анну він віддав заміж за французького короля Генріха, дочку Анастасію – за угорського короля Андрія, а Єлизавета стала дружиною норвезького короля Геральда.

Оформленню та зміцненню Київської держави слугувала збірка законів "Руська правда", яка відображала зміни, що відбулися в суспільстві та свідомості людей. Основним об'єктом захисту стало життя людини, скасовувалася смертна кара. Замість кровної помсти було введено грошову компенсацію (штрафи). Київська Русь дедалі більше відходила від язичництва й переймала християнство. Для зміцнення об'єднавчого значення Києва Ярослав опікувався справами православної церкви. У багатьох містах зводилися храми, які ставали осередками освіти. У 1037 р. у Києві за зразком храму Софії в Константинополі побудовано Софійський собор. У 1051 р. монахи Антоній і Феодосій заснували на схилах Дніпра Печерський монастир. Цього ж року Ярослав Мудрий в обхід константинопольського патріарха утвердив митрополитом Іларіона, що засвідчило церковну незалежність Русі. Часи Ярославового правління – це період найвищого розквіту Руської держави.

Зі смертю Ярослава Мудрого Київська Русь вступила в епоху феодальної роздробленості. Академік Петро Толочко, аналізуючи заповіт великого князя, висловлює думку, що престол було заповідано старшому синові – київському князю Ізяславу, а отже, не це започаткувало міжкнязівські суперечності. В їхній основі лежали насамперед причини соціально-економічного характеру. Процес бурхливого розвитку феодалізму, зростання й економічне зміцнення місцевої земельної знаті неминуче породжували відцентрові тенденції, подолання яких стало основним змістом внутрішньої політики великокняжої влади. У початковий період правління Ярославичів ці тенденції проявилися ще не досить сильно й легко нейтралізувалися союзом (тріумвіратом) Ізяслава, Святослава та Всеволода. Держава зберігала політичну єдність, верховний суверенітет київського великого князя, виступала як єдине ціле в зовнішніх відносинах. На перших порах верховним землевласником залишався великий князь київський. Він роздавав землі своїм васалам. Поступове утвердження приватної власності на землю сприяло зростанню продуктивності праці, робило власника цілковитим господарем, і його залежність від великого князя ставала незначною. Почалися численні усобиці за владу й землю. Суперечності зайшли так далеко, що до міжусобної боротьби почали залучатися й сусіди, насамперед кочовики причорноморських степів. У цей період вони замінили скандинавів як основний іноземний військовий контингент на Русі.

Політичну ситуацію дестабілізував ще й зовнішній чинник – половецьке нашестя. У 1068 р. військо тріумвірату було вщент розгромлене на річці Альті й кочівники наблизилися до Києва. Небажання Ізяслава озброїти народ призвело до повстання, князь змушений був утікати й зумів повернутися лише за допомогою поляків і братів. Вважається, що за цими подіями стояли половці, які хотіли посадити в Києві власного князя. Тріумвірат дав тріщину, Ізяслав показав себе як невдалий політик. З 1073 р. розпочалася міжусобна боротьба та перестановки на княжих столах. Цим скористалися половці, які й далі спустошували руські землі. Для різних прошарків суспільства дедалі привабливішими ставали об'єднувальні тенденції, виразниками яких на початку XII ст. були великі князі київські Всеволод, його син Володимир Мономах і його онук Мстислав Великий.

У 1097 р. з ініціативи Володимира Мономаха відбувся князівський з'їзд у Любечі, де учасники присяглися припинити чвари й об'єднатися в боротьбі зі спільним ворогом – половецькими ордами. Проте угода одразу ж була порушена князем Давидом Волинським, який осліпив теребовлянського князя Василька Ростиславича. За правління в Чернігівському, а потім у Переяславському князівствах Володимир Мономах здобув собі славу поборника єдності Київської Русі, переможця половецького війська, талановитого правителя і полководця. Він ініціював походи на половців, аби під гаслами спільної загрози об'єднати Русь. У 1103 р. сім руських князів ущент розгромили половецьке воїнство на р. Самарі (Сутинь) і вбили 20 ханів, а в 1107 р. завдали поразки половцям під Лубнами, а в 1113 р. – на р. Донець.

3. Феодальна роздробленість у XII – першій половині XIII століття. Історичне значення Київської Русі

Після смерті Святополка та чергового, 1113 р., повстання киян великокнязівський стіл зайняв Володимир Мономах (1113–1125), який зумів відновити політичну єдність більшості руських земель. Він знав кілька іноземних мов і був освіченою людиною, тому в утвердженні ідеї державної єдності користувався не лише перевагою у війську, а й майстерністю в дипломатичних переговорах. Володимир продовжив справу свого діда Ярослава Мудрого в побудові правової держави.

Його знаменитий "Устав" значно доповнював кодекс законів "Руської правди" й суттєво обмежував безконтрольну діяльність лихварів і феодалів. Цим документом встановлювався єдиний відсоток на взяті в позику гроші, обмежувалося використання рабської праці, а також і джерела її поповнення. Повчаючи синів, Мономах заповідав не забувати убогих і не давати "сильним" погубити людину. При ньому швидко забудовуються Київ, Чернігів, Переяслав та інші міста, розвиваються господарство й торгівля, зміцнюються зв'язки Русі із зарубіжними країнами. За часи правління Володимира Мономаха були здійснені походи на половців, волзьких булгар. Проте родинні стосунки князя з візантійським імператором (його матір'ю була візантійська принцеса Марія з роду Мономаховичів) втягнули його у візантійські палацові інтриги. Стосунки з новою династією Комнинів були закріплені шлюбом доньки Мстислава з імператором Іоанном II у 1118 р. Після смерті Володимира Мономаха владарювати став його син Мстислав (1125–1132), який продовжив політику централізації. У внутрішній політиці він боровся із самоврядуванням окремих князівств, а в зовнішній – стверджував непорушність державних кордонів і обстоював загальноруські інтереси, зокрема здійснив вдалі походи проти половців, литовців, чуді. Мстислав підтримував дружні відносини з Польщею та Візантією.

З XII ст. видимих обрисів почало набувати рішення Любецького з'їзду руських князів 1097 р. про вотчинний принцип успадкування земель. Унаслідок цього зміцнювалися місцеві князівські династії. Велика родина Ярослава Мудрого розпалася на дві генеалогічні лінії – Мономаховичів і Святославичів. Мономаховичі згодом поділилися на волинських Ізяславичів, галицьких і смоленських Ростиславичів, суздальських Юрійовичів, а Святославичі – на новгород-сіверських Ольговичів і чернігівських Давидовичів.

У 40–70-х рр. XII ст. поглибилися міжкнязівські суперечності, які точилися довкола Києва, який до кінця 60-х рр. XII ст. залишався символом влади на Русі. Саме тому князі волинські, переяславські, чернігівські, смоленські, суздальські та інші, які пов'язували успіхи утвердження своєї влади з необхідністю оволодіти Києвом, після досягнення мети починали боротися за єдність руських земель. Цьому сприяв бурхливий економічний розвиток Київської землі та її вдале географічне розташування. Але згодом сильніші князі ряду земель дедалі частіше стали намагатися ствердити як об'єднавчий центр столицю свого князівства.

У другій половині XII ст. проти князя Мстислава II Великого постала потужна князівська коаліція дванадцяти князів на чолі з володимиро-суздальським князем Андрієм Боголюбським. Після тривалої облоги Київ уперше за всю історію Київської Русі було взято штурмом. Переможці жорстоко пограбували місто. У Никонівському літопису пише: "І грабиша за два дні весь град, Подольє і Гору, і монастирі, і Софію, і Десятинну Богородицю і не бисть помилованія нікому і взяша іменья множество, і церкви обнажиша іконами і книгами, і ризами, і колоколи ізнесоша". Вчені вважають, що розгром Києва остаточно підірвав стару державну систему Русі.

Наприкінці XII ст. утворилася потужна антиполовецька коаліція на чолі з великим князем Святославом Всеволодовичем, в якій активну участь брали сили Київської, Волинської, Галицької, Чернігівської, Переяславської, Смоленської, Пінської та інших земель. Однак успіхи коаліції затьмарив сепаратний похід новгород-сіверського князя Ігоря, оспіваний у "Слові о полку Ігоревім". Унаслідок його поразки в 1185 р. половецьким ордам була відкрита дорога на Русь. Проте в 1187–1192 рр. блискучі перемоги руських дружин змусили половців відкочувати до пониззя Сіверського Дінця. Успішна антиполовецька боротьба відновила безпеку торгових шляхів Русі, які з'єднували її з Південною та Південно-Західною Європою.

Роль політичного центру Київ остаточно втрачає після смерті Святослава Всеволодовича у 1194 р. Утворюється ряд регіональних центрів, які претендують на роль об'єднавчого центру, найпомітнішими з яких стають Галицько-Волинське князівство на чолі з Романом Мстиславичем та Володимиро-Суздальське на чолі із Всеволодом "Великим Гніздом". Перша половина XIII ст. характеризується смугою нових усобиць, втручанням у них поляків і угорців на Заході Русі. Природний хід історичного розвитку руських земель був порушений вторгненням у межі Русі орд Чингізхана.

У Київській Русі з поглибленням процесів феодалізації ускладнювалась ієрархічна структура її панівного класу. Суспільний устрій очолювали у X –XIII ст. князі, які становили єдину правлячу династію Рюриковичів і перебували між собою у складних васально-ієрархічних відносинах. Главою держави був великий київський князь. У його руках зосереджувалася вся законодавча й виконавча влада, він був верховним суддею і керівником дружини. Однак брак чіткої юридичної системи заміщення престолу на Русі призводив до частих міжкнязівських конфліктів. "Військовій демократії" сприяло існування дорадчих органів при князі – народного віча й боярської ради.

Численний прошарок суспільства становили бояри (мужі). У літописах вони згадуються поряд із князем уже з X ст. Джерелом їхнього формування на ранніх етапах була місцева родоплемінна знать, вожді, а також князівські дружинники, котрі осідали на землях і ставали великими землевласниками. Боярами були намісники, купці, тіуни. Привілейоване становище в давньоруському суспільстві належало князівській дружині, яка брала участь не лише у воєнних кампаніях, а й у державному управлінні. Уже в XI ст. існувала певна соціальна диференціація боярства на "великих", "менших" і "земських" бояр. Після прийняття християнства на Русі сформувався також прошарок духовенства, якому платилася десята частина податкових надходжень (т. зв. десятина).

На іншому полюсі давньоруського суспільства перебували феодально залежні верстви населення: смерди, люди, закупи, рядовичі, челядь, наймити, холопи, ізгої. Основною категорією населення були смерди – особисто вільні селяни, котрі мали власне господарство й платили данину. Закупами називали колишніх вільних смердів, які втратили власне господарство й потрапили в залежність до феодала, оскільки не змогли повернути взяті в нього в борг гроші –"купу". Вони відпрацьовували цей борг у господарстві свого пана. Рядовичами звалися селяни, які уклали з князем чи боярами "ряд" – угоду про найм. Соціальне становище холопів було тотожне рабському, вони працювали в панському господарстві, не маючи ніякої власності.

Основним засобом виробництва була земля, яка належала феодалам. Формування великого землеволодіння в VI–VII ст. відбувалося при утвердженні повної власності знаті (князів, бояр, духівництва) на землю та часткової власності на смердів, закупів, холопів. За користування землею селянин був зобов'язаний певний час працювати в господарстві пана або віддавати йому частину власних продуктів чи сплачувати грошовий податок. Характерною рисою феодальних відносин у Київській Русі було панування від самого початку натуральної форми земельної ренти, що базувалося на общинному володінні землею. Великий київський князь вважався верховним власником землі. Уже в X ст. почала формуватися великокнязівська вотчина – домен. Після походу княгині Ольги в 946 р. на древлян відбулася докорінна зміна в поземельних відносинах. Місцевих старійшин-землевласників позбавили наділів, їхнє місце посіла великокнязівська адміністрація. Ольга вперше відокремила князівські землі від державних. З кінця X ст. почалося формування доменіальних володінь удільних князів. Цьому сприяла адміністративна реформа Володимира, у результаті якої всі найбільші давньоруські землі

передавалися в управління його синам. Так, віддана Володимиром сину Ізяславу Полоцька земля стала належати його роду. Після Любецького з'їзду 1097 р. на Русі був юридично закріплений князівсько-вотчинний порядок за рішенням "каждо да держить отчину свою". Насправді вотчина разом зі столом переходила до одного сина, а решта ставали ізгоями. Поступово формується й велике боярське землеволодіння. Способи його утворення були різними: експропріація земель общинників, купівля, освоєння нових земель, князівські пожалування за службу тощо. Великим землевласником стала Руська православна церква, монастирям якої належали цілі міста і села.

Переважну більшість населених пунктів Київської Русі становили села. Селянські сім'ї об'єднувались у сільські територіальні общини, які називалися "верв", "мир", "село" тощо. Общинним було володіння частиною сервітутів – лісами, пасовиськами, водоймами. Данину платили у формі разових контрибуцій і регулярних податків на користь держави. Вони розподілялися між господарствами відповідно до кількості землі, якою користувалася сім'я. Збір данини отримав назву "полюддя", збирався князівською дружиною з листопада до квітня. Із другої половини X ст. полюддя перетворилося на додатковий податок. Населення виконувало й такі повинності, як "повоз" – постачання коней і підвід для потреб органів влади, будівництво міст і укріплень, відробітки. Воно сплачувало й церковну десятину.

Археологи вважають, що з третьої чверті I тис. н. е. можна говорити про першопочатки найдавніших давньоруських міст – градів – як племінних центрів. У IX ст. арабські джерела (Ібн Хордадбех, Ібн Русте, Ал Якубі) засвідчують значну кількість їх. Давньоруські літописи фіксують у IX – першій половині X ст. 16 міст, таких як Київ, Новгород, Білоозеро, Муром, Ладога, Переяслав, Любеч, Вишгород тощо. Під міськими стінами відбувалася концентрація ремесла й торгівлі, там формувалася військова дружина. У IX–X ст. варяги називали Русь "Гардаріки" – країною міст. У XII–XIII ст. нараховувалося вже близько 100 міст. За розмірами та кількістю населення давньоруські міста можна поділити на 4 групи: найбільші центри, територія яких перевищувала 100 гектарів (Київ, Чернігів, Новгород, Переяслав, Галич, Володимир-на-Клязьмі); міста, площею в 10–50 гектарів (Новгород-Сіверський, Любеч, Луцьк); міста, укріплена площа яких була від 2,5 до 10 гектарів; дрібні містечка, площею від 1 до 2,5 гектара. Загальна кількість міського населення Русі в XII–XIII ст. становила 510–520 тис. чол. У великих містах проживало від 10 до 50 тис. населення, у середніх – 3–5, у малих – 1–2 тис. Більшість дав-

ньоруських міст мали статус державних і були залежними від князів і феодалів. З великих міст лише Новгород, Псков і Полоцьк мали порівняно розвинене самоуправління.

Важливою галуззю економічного розвитку Київської Русі була торгівля. "Руська правда" розглядає два види торгівлі: "купля" – торгівля у місті, вотчині або князівстві, тобто внутрішня, і "гостьба" – зовнішня торгівля. Купці інколи об'єднувалися в торговельні організації. Головними партнерами виступали країни Арабського Сходу, Хозарія, Волзька Булгарія, Візантія, країни Скандинавії, країни Центральної та Західної Європи (Німеччина, Польща, Чехія, Угорщина). Так, уже наприкінці IX – на початку X ст. функціонував торговельний шлях Київ – Галич – Прага – Регенсбург. На Схід руські купці везли мед, віск, завозили предмети розкоші, прянощі, срібло. Після хрещення Русі зовнішня торгівля поступово переорієнтовується на Візантію, звідки вивозили шовкові й парчеві тканини, килими, одяг, прикраси, посуд, вино, оливкову олію. Русь експортувала мед, віск, рабів і дуже багато хутра. Ця торгівля, як правило, здійснювалася шляхом обміну. Про грошовий обіг свідчить "Руська правда", яка основною грошовою одиницею визнає гривню, що відповідала 20 ногатам, або 25 кунам. За Володимира Великого була поширена золота і срібна гривня, з XI–XII ст. основною монетою Київської Русі став західноєвропейський срібний динарій, у XIII–XIV ст. набув поширення празький гріш, а в XV–XVIII ст. – талери й соліди західного карбування. У Московській державі аж до XVIII ст. (до Петра I). ходила золотоординська монета. Важливим елементом міжнародної торгівлі Русі були торгові колонії – місця перебування купців і зберігання товарів. Паралельно розвивалася й внутрішня торгівля, проте за умов феодального способу виробництва формування єдиного внутрішнього ринку було неможливе.

Існувала й зовнішня загроза для кордонів Київської Русі. Передусім це кочові племена, які мешкали на півдні. У IX ст. у степах почали з'являтись окремі загони печенігів (або як їх називали на Заході – пацанаків), що прийшли з-за Волги та Уралу. У X ст. печеніги захопили всі південноруські степи, доходячи на заході до Дунаю. Цю нову силу нерідко використовувала Візантія, коли набіги кочовиків відбувалися чи не щороку. У середині XI ст. у степах відбулися нові зміни – на захід посунули з-за Дону й Волги кипчаки, яких руська людність називала половцями, а візантійці – куманами. Вони відтіснили печенігів до Дунаю, зайнявши південноруські степи, Крим і Північний Кавказ. Особливо спустошливими були набіги в 90-х рр. XI ст., коли половецьким ханам вдалося неодноразово підходити аж під Київ.

Занепад Руської держави – результат внутрішніх і зовнішніх чинників. До перших необхідно віднести децентралізацію управлінської системи, що відкрило можливості для прискореного розвитку автономних князівств, процес розвитку народностей у різних частинах держави й формування їхньої окремішності. Це привело до зміни напрямків економічних зв'язків. Новгородське й Полоцьке князівства орієнтувалися переважно на торгівлю з німецькими містами південного узбережжя Балтійського моря та Скандинавією. До них примикали Ростовське й Суздальське князівства, тоді як українські землі економічно тяжіли до країн Центральної Європи й Візантії. Так економічні інтереси та етнічні процеси поступово роз'єднували північно-східні та південно-західні регіони Київської Русі.

Серед внутрішніх причин занепаду – економічне і військове зростання удільного боярства та окремих князівств, поява нових військово-політичних центрів. Феодальні князівства XII–XIII ст. не були стабільні ані політично, ані територіально й не могли замінити собою цілу державу. Столицею Давньоруської держави залишався Київ, який до монголо-татарської навали був найбільшим політичним, економічним і культурним центром. Водночас державні підвалини підточували боротьба між різними гілками правлячої династії Рюриковичів, зростання авторитету великого боярства, котре почало втручатися в державне управління, розв'язання внутрішніх усобиць за допомогою найманих іноземних військ, зростання економічної незалежності земель-князівств від Києва.

Існував ще один аспект проблеми політичної роздробленості – перетворення умовного землеволодіння на спадкове. З перемогою принципу спадкового престолонаслідування (вотчини) над системою старшинства княжі роди дедалі глибше пускали коріння в батьківських землях. Для них усе очевиднішим ставав факт, що їхнє майбутнє пов'язане з удільними володіннями, а не з Києвом, за який точилася безперервна боротьба. Брак механізму заміщення великокнязівського столу став стимулом міжусобиць.

Поряд з внутрішньополітичними проблемами існували й внутрішньогосподарські. Розташування Києва на великому торговому шляху "із варяг у греки" відігравало важливу роль у його піднесенні, але з кінця XI ст. значення цього шляху почало зменшуватися. Це мало згубні наслідки для економіки Києва. Іноземні купці, обминаючи місто, установили прямі зв'язки між Візантією, Малою Азією та Близьким Сходом, з одного боку, і Західною Європою – з іншого. Крім того, руським князям, які воювали між собою, важко було захистити шлях

по Дніпру від кочівників. Багатовікова боротьба зі степовиками виснажувала сили Київської Русі. У 1204 р. торговельні зв'язки Києва зазнали нового удару, коли під час хрестового походу було розгромлено Візантію. Водночас розпочався занепад й іншого торговельного партнера – Багдадського халіфату Аббасидів.

Однією із зовнішніх причин занепаду Києва можна вважати появу в першій половині XIII ст. надзвичайно потужного ворога Русі – монголів. Ще з X ст. у китайських джерелах відомі "менгу", або "монголи", які на початку XI ст. асимілювали тюркські кочові племена. У XII ст. набіги кочовиків монголів стали звичайним явищем для Великого Степу. У 1206 р. на курултаї монгольських племен єдиним правителем був обраний Темучин (Чингізхан), який зламав родоплемінний устрій і перетворив увесь монгольський етнос на орду. Монголи створили потужну армію, їхня кіннота була найкращою у світі, вони оволоділи стінобитними знаряддями. Кожен воїн мав двох бойових коней, що створювало враження незчисленного війська, лук і шаблю. Вони вражали ворога швидкістю мобілізації. І коли Європа перебувала в процесі роздробленості, внутрішньо єдині монголи розпочали експансію. Під ударами монгольських орд упала могутня імперія Чжурчженів у Китаї, Хорезмійська держава, був завойований Сибір. 30-тисячна армія на чолі з Джебе й Субудаєм через Закавказзя прорвалася на Дон, щоб ударити в тил половцям, війна з якими точилася з 1218 р. Оточені звідусіль, половці звернулися за допомогою до руських князів. Тоді ж до Києва прибули й монгольські посли, очолені християнином несторіанського напряму. Вони запропонували мир у разі збереження нейтралітету у війні з половцями. Однак на князівському з'їзді в Києві було вирішено надати допомогу половцям, з ханами яких руські князі перебували в династичних зв'язках, а монгольських послів було вбито. Цей вчинок потяг за собою помсту. Убивство посла в монголів-мітраїстів вважалося найтяжчим гріхом, який можна було спокутувати тільки смертю. Водночас "чорна віра" вчила, що піддані, які не виступають проти гріховного володаря, мають нести таку саму відповідальність за злочин. У цій морально-етичній настанові й полягала "таємниця" масштабних монгольських звірств у багатьох країнах. В Європі ж у XIII ст. вбити посла не вважалося ганебним, тому більшість розгромлених монголами країн так і не усвідомили причин тотального погрому.

Навесні 1223 р. на острові Хортиці зібралися дружини київського, галицького, волинського, чернігівського, смоленського, путивльського, трубчевського й курського князів. Разом із половцями вони

переправилися на лівий берег Дніпра під Олешшям, розбили передовий загін монгольської армії, захопили табуни коней та іншу здобич. Легка перемога приспала пильність русичів. На річці Калці їхні зморені тривалим переходом дружини зіткнулися з головними силами Джебе й Субудая. Між князями почалися суперечки, ніхто з них не хотів поступитися першістю.

31 травня (за іншими даними 16 червня) 1223 р., не чекаючи інших князів, Мстислав Удатний і Данило Галицький зі своїми полками та половці переправилися через річку і вступили в бій. Половецька кіннота не витримала натиску противника, кинулася безладно втікати, порушивши бойові порядки галичан і волинян. Монголи оточили військо київського князя Мстислава на правому березі Калки й три дні штурмували його табір. Урешті руські полки було розбито, а деяких князів узято в полон. Переслідуючи залишки руської армії, монголи дійшли до Дніпра, спустошили південні околиці Київської землі. Проте несподівано в тил монгольському авангарду вдарили волзькі булгари. Виснажені загони Джебе й Субудая були змушені відступити.

У 1227 р. після тривалої хвороби пішов із життя Великий Чингізхан. Землі Монгольської держави були розподілені між його прямими нащадками від першої дружини Борте – Чингізидами. Незавойовані західні простори отримав онук Великого хана Батий (Бату). У 1235 р. курултай вирішив знищити половців і покарати Волзьку Булгарію та Русь. Монголи розгромили Волзьку Булгарію в 1236 р., а восени наступного року почали завойовувати Рязанське князівство, якому відмовився допомогти володимирський князь. Незважаючи на героїчний опір населення, нападники захопили й дощенту зруйнували Рязань, Володимир, Суздаль, Москву, Переяславль-Рязанський та інші міста і села.

Руські князі продовжували ворогувати один з одним, що полегшило монголам справу. Навесні 1239 р. вони здобули Переяслав і Чернігів. Захисники міст були перебиті, а міста спалені. Із Чернігова Менгухан – двоюрідний брат Батия – надіслав гінця до київського князя з вимогою здати місто, а сам з ордою рушив униз уздовж Десни. Наприкінці року монгольська кіннота вслід за розбитими половцями прийшла до Криму й заволоділа майже всім півостровом.

1240 р. почався нападами монголів на ще не зруйновані міста південної Русі. Були завойовані Білгород, Василів, Витачів та інші фортеці Київської землі, які обороняли столицю з півдня. Восени 1240 р. армія хана Батия оточила Київ. За чотири тижні монголи зуміли зробити у стіні пролом біля Лядських воріт (сучасний Майдан Незалежності) і захопити частину валу. Вони прорвалися в місто біля Софійських воріт.

6 грудня цього ж року від стріл і шабель нападників загинули останні захисники "матері міст руських". Лише 2 тис. киян урятувалися з 50-тисячного населення, а з усіх будівель збереглося близько 200.

Після короткочасного відпочинку монгольські загони рушили на захід, руйнуючи на своєму шляху міста й села. Запеклий опір загарбникам учинили захисники Вишгорода, Білгорода, Володимира та багатьох інших міст і городищ. Захисники невеликого городища Райки на Волині тривалий час відбивали штурми, і навіть коли вороги вдерлися в нього, продовжували битися з ворогами на вулицях і в будинках. Майже вся територія городища була всіяна трупами, але розрізнені острівці народного опору не могли врятувати Русь, і в 1241 р. вона була остаточно завойована. Але країна виконала роль щита Європи, адже після важких боїв на Русі монгольська армія була ослаблена. Завдавши удару Польщі, Чехії та Угорському королівству, Батий був змушений повернутися назад. Проте територія Русі потрапила під монголо-татарське ярмо.

Отже, у VII–IX ст. виникли всі передумови для формування державності у східних слов'ян. Поступово утворюються племінні союзи, які згодом стали основою Русі – могутньої держави Східної Європи. Вона пройшла різні етапи свого розвитку – від розквіту до феодальної роздробленості. Історичне значення Київської Русі полягає в започаткуванні традицій української державності, захисті Європи від східних кочовиків, розвитку української культури, а з прийняттям християнства – у входженні русичів до європейської спільноти.

ХРОНОЛОГІЯ

VI ст.	– Велике переселення народів. Антський племінний союз.
VIII–IX ст.	– Формування держави східних слов'ян у Подніпров'ї.
860	– Спроба запровадження християнства на Русі князем Аскольдом.
882	– Захоплення Олегом Києва. Убивство Аскольда.
882–912	– Князювання Олега Рюриковича.
907, 911	– Походи Олега на Константинополь. Договір Русі з Візантією.
912–945	– Князювання Ігоря.
945	– Новий договір з Візантією. Повстання древлян. Убивство Ігоря.
945–964	– Правління княгині Ольги, дружини Ігоря.
957	– Дипломатична місія Ольги до Константинополя. Прийняття Ольгою християнства.
964–972	– Князювання Святослава Хороброго.
970–971	– Війна між Руссю і Візантією.
980–1015	– Князювання Володимира I Великого.
988	– Запровадження християнства як державної релігії Київської Русі.
1019–1054	– Князювання Ярослава Мудрого.
1068	– Перший напад половців на Русь. Поразка русичів на р. Альта.
1097	– З'їзд князів у Любечі.
1103, 1111	– Успішні походи руських князів проти половців.
1113	– повстання у Києві.
1113–1125	– Князювання у Києві Володимира Мономаха.
1124–1152	– Князювання Володимира в Галичині.
1155–1157	– Князювання Юрія Долгорукого в Києві.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

АНТИ – південно-східна група слов'янських племен у IV–VII ст., які проживали в межиріччі Дністра і Дніпра. Суспільний устрій антів – військова демократія. Відомі за візантійськими джерелами як племена, що воювали з Візантією, Аварським каганатом. Займалися землеробством, тваринництвом, різноманітними ремеслами і промислами. Остання згадка припадає на 602 р.

БОЯРИ – назва від старослов'янського слова бой (воїн, великий) чи тюркського бояр – багатий. Верхівка панівної верстви середньовіччя в Київській Русі. Термін вживався щодо багатих і знатних служивих людей. З часом боярами почали називати і членів дружини князя та місцеву неслуживу знать.

ДАНИНА – натуральний або грошовий податок з підкорених племен і народів. У Київській Русі – найдавніша форма податку, що регулярно збирався з підданих східнослов'янських та угро-фінських племен. Князь збирав податок шляхом "полюддя", об'їжджаючи свої землі. У 947 р. Ольга встановила постійні пункти збирання данини та призначила збирачів. Відтоді данина стала постійним державним податком. Сплачувався він спочатку сільськогосподарськими продуктами, а згодом грішми. Одиницею оподаткування за княжої доби був дим – двір (родина, сім'я).

ДРУЖИНА – так на Русі називали постійне військо князя та апарат його влади. Дружина поділялася на старшу й молодшу. Старша дружина, або "мужі", формувалася з представників феодальної аристократії й була найближчим оточенням князя, брала участь в обговоренні державних і господарських питань, керувала молодшою дружиною та простими воїнами.

ЕТНОС – у перекладі з грецької – народ, група, плем'я. Стійка, історично сформована на певній території спільність людей, пов'язаних культурою, звичаями, традиціями, мовою, які усвідомлюють свою єдність і відмінність від інших подібних об'єднань.

КИЇВСЬКА РУСЬ – наукова назва держави східних слов'ян, яка проіснувала з 882-го по 1240 р. У руських літописах державу називали Руссю або Руською землею. Русь сформувалася внаслідок консолідації східнослов'янських племен у VIII–IX ст. Спочатку це були племінні

союзи, що згодом стали племінними князівствами (Київське – поляни, Волинське – дуліби й волиняни, Чернігівське – сіверяни, Древлянське – древляни та ін.). У 882 р. внаслідок об'єднання Київського князівства з Новгородським розпочався процес створення єдиної східнослов'янської держави – Київської Русі. Політичним центром держави стала Наддніпрянщина (у вузькому значенні – "Руська земля"). З приєднанням нових земель Руською землею почали називати всі території, підвладні київським князям. Завершення формування Київської Русі відбулося за правління Ярослава Мудрого, після смерті якого влада київських князів ослабла й розпочався процес децентралізації держави через міжкнязівські чвари. Брак єдності між князями призвів до ослаблення Київської Русі та появи самостійних князівств, що в 1223 р. та в 1239–1240 рр. не змогли встояти перед навалою монголо-татарського війська. Удільні князівства стали васалами Золотої Орди.

КНЯЗЬ – у слов'ян голова монархічної держави або окремого політичного об'єднання (удільний князь) чи представник феодальної аристократії в IX–XVI ст.

КОЧОВІ НАРОДИ – народи, які протягом IV–XIII ст. проживали у Причорноморських степах або проходили через ці території, ведучи кочовий спосіб життя. У IV–VI ст. це – гуни, VI–VII ст. – авари, VIII ст. – болгари, IX ст. – угри, IX–XI ст. – печеніги, XI–XIII ст. – половці, а з XIII ст. – монголо-татари, кипчаки, чорні клобуки, берендеї та ін.

НОРМАНСЬКА ТЕОРІЯ – теорія заснування Руської держави слов'янами чи варягами виникла в середині XVIII ст., коли німецькі вчені Готліб Байєр і Гепард Міллер захищали теорію щодо вирішальної ролі варягів у заснуванні Київської Русі. На противагу їм Михайло Ломоносов обстоював теорію про виключно слов'янську природу державності на території Східної Європи. Основою норманізму була методологія щодо одномоментного утворення Київської Русі внаслідок діяльності певної історичної особи. Подібних поглядів дотримувалися й антинорманісти. Однак наприкінці XIX ст. дослідниками розглядалися питання етнічної належності літописних варягів, появи перших руських князів, пояснення назви "Русь". З накопиченням значного масиву інформації питання про виняткову роль норманів у створенні Русі стало зазнавати значних змін. Сучасні дослідники вважають, що Русь була створена слов'янами, ураховуючи й той факт, що очолювала державу варязь-

ка династія Рюриковичів. Усі передумови до утворення державності визріли задовго до захоплення влади варягами.

ПЕЧЕНІГИ – об'єднання тюркських і сарматських племен у заволзьких областях у VIII–IX ст., кочовики-скотарі неодноразово здійснювали набіги на Русь. У 1036 р. були розбиті та підкорені русичами, частина їх відкочувала до нижньої течії Дунаю.

ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ – Русь була середньовічною східнослов'янською державою, яка охоплювала з півночі на південь територію від Балтики до Причорномор'я, із заходу на схід – від Закарпаття до Волзько-Окського межиріччя. Київська Русь – типова ранньофеодальна монархія на чолі з Великим київським князем. Протягом правління перших князів відбулося становлення суспільної та державної ієрархії. Реформи руських правителів сприяли політичній, соціально-економічній і культурній консолідації не тільки східних слов'ян, але й угро-фінських племен, які входили до складу Русі. Великому київському князеві підпорядковувалися удільні князі. Він зосереджував у своїх руках усю законодавчу, адміністративно-судову й військову владу. Титул Великого князя був спадковим. Опорою князя були бояри та військова дружина. У країні владні повноваження розподілялися за принципом сюзеренітету-васалітету.

РУСЬ – має чотири основні значення: 1) етнічне – народ, плем'я; 2) соціальне – суспільний прошарок, соціальний стан; 3) політичне – східнослов'янська держава; 4) географічне – певна територія, земля. Існують такі гіпотези пояснення слова "Русь": наддніпрянська – від назв річок з коренем "рос" (Рось, Росава, Роставиця); скандинавська – від фінського слова "ruotsi", яким фіни називали варягів.

СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКІ СОЮЗИ ПЛЕМЕН – склалися в VII–IX ст. внаслідок об'єднання кількох самостійних племен. На території України літописи згадують дев'ять східнослов'янських союзів племен – поляни, древляни, волиняни, дуліби, бужани, білі хорвати, тиверці, уличі та сіверяни.

ТРІУМВІРАТ – урядування в певній державі трьох осіб, споріднених або й не споріднених сімейно, але які володіють рівними правами в розв'язанні економічних, соціальних, культурних і політичних питань.

ХРЕЩЕННЯ РУСІ – релігійна реформа 980 р. та створення пантеону богів на чолі з Перуном не виправдали сподівань Володимира I Ве-

ликого щодо консолідації всіх східнослов'янських племінних союзів, тому в 988 р. було проведено нову релігійну реформу – запровадження християнства як державної та єдиної релігії Київської Русі. Уведення християнства на Русі сприяло зближенню з іншими християнськими державами, пожвавило міжнародні зв'язки, зміцнило державу, сприяло розвиткові культури.

ЯЗИЧНИЦТВО – первісна релігія східних слов'ян, сутність якої полягала в обожненні сил природи та культу предків. Богом-громовиком був Перун, богом неба – Сварог, сонця й вогню – Дажбог і Хорс, покровителем тварин – Велес тощо. Східні слов'яни уявляли собі зміну пір року як безперервну боротьбу світлих і темних сил природи. Вихідним початком такого кругообігу є народження нового сонця (початок нового року) – Ярила, відзначався також початок весни та літнє сонцестояння (Купала). Душі предків ставали домашніми богами, охоронцями домашнього вогню, роду, родини (Род, Чур, домовики).

ПЕРСОНАЛІЇ

АСКОЛЬД (?–882) – у "Повісті временних літ" постає як варяг, боярин Рюрика, який разом із Діром відпросився у нього в похід на Константинополь, і нібито вони попутно оволоділи землями полян і Києвом. Проте матеріали західних та східних історичних хронік заперечують версію про варязьке походження Аскольда й Діра. Цих київських князів IX ст. слід вважати останніми представниками місцевої, київської династії. Чимало дослідників не визнають їх як співправителями (можливо, вони й були братами з великою різницею у віці). Здебільшого історики стверджують, що Аскольд княжив у 40–60-х рр., а Дір був його наступником і перебував на княжому престолі до початку 80-х рр. IX ст. Інші вчені вбачають в Аскольді спадкоємця Діра й саме зі смертю Діра пов'язують зміну правлячої династії в Києві. Дослідники мають думку, виходячи з візантійських джерел, що в 60-ті рр. IX ст. Аскольд і його найближче оточення прийняли хрещення. У "Повісті временних літ" під 882 р. розповідається про завоювання Києва варягами, які видали себе за мирних купців, убили Аскольда й Діра, і початок князювання Олега. Аскольда й Діра ховали, певно, за християнським обрядом. Пізніше якийсь Ольма спорудив на місці могили Аскольда церкву Св. Миколая.

ВОЛОДИМИР МОНОМАХ (1053–1125) – київський князь (1113–1125). Народився в Києві, де його батько Всеволод, улюблений син Ярослава Мудрого за любов до книг і вченість, постійно перебував при Великому князеві. Його матір була донькою візантійського імператора Костянтина IX Мономаха. Здобув добру освіту, дитячі роки минули у прикордонному Переяславі, на який нападали степовики. Усе це наклало відбиток на уявлення Володимира про нагальну потребу єдності руських земель і централізації державної влади. Уже з п'ятнадцяти років Володимир бився у складі руського війська з половцями на Альті (1068). У 1078 р. отримав в управління Чернігівське князівство, а згодом перебував на переяславському столі. Організовував з'їзди князів на зламі XI–XII ст., які визначали принципи організації влади на Русі, узгоджували суперечності та виробляли спільну стратегію дій. Літописи фіксують чотири великі переможні походи Володимира Мономаха проти половців – 1103, 1107, 1109 та 1111 рр. За його князювання в Києві влада Великого князя поширилася на більшу час-

тину Русі. Успіхи об'єднавчої політики – єдність Київської Русі було майже відновлено – справили позитивний вплив на внутрішній і зовнішній розвиток держави. Володимир Мономах скінчив свої дні в 1125 р.

ВОЛОДИМИР СВЯТОСЛАВИЧ (Володимир Великий) – Великий київський князь Русі, державний діяч, полководець, дипломат. Літописець Нестор уперше згадує Володимира під 970 р., повідомляючи, що Святослав посилає свого юного позашлюбного сина на князювання до Новгорода. По смерті батька (972) великим київським князем став старший син Ярополк, а брати Олег і Володимир князювали в Овручі та Новгороді. Проте внутрішні конфлікти, пов'язані з боротьбою за владу, призвели до збройного протистояння між Ярополком і Олегом, під час якого Олега було вбито. У 980 р. (за іншими відомостями – у 978) Володимир за допомогою новгородської дружини й варягів вигнав із Києва Ярополка й посів київський престол. Зосередивши у своїх руках владу, Володимир спрямував зусилля на зміцнення єдності держави. У 981–983 рр. великий князь здійснив походи на ятв'ягів, в'ятичів, білих хорватів, унаслідок чого об'єднав навколо Києва східнослов'янські племена. За Володимира, вважають історики, завершився процес формування території Київської Русі. Великий князь здійснив правову реформу, запровадивши усний звід законів (Нестор його назвав "Уставом Земленим"), чим істотно вдосконалив "Закон Руський", що діяв за часів князя Олега. Володимир провів адміністративну реформу, зміст якої полягав у тому, що землі, де правили місцеві князі, передавалися у володіння дванадцятьом синам Великого князя. Таким чином було скасовано автономію земель, а вся влада зосереджувалась у руках великокнязівського роду. Для відсічі набігів печенігів князь зміцнив кордони зі Степом, спорудивши укріплені "гради" на Десні, Острі, Трубежі, Сулі та Стугні. Крім цього, південноруські кордони захищали багатокілометрові земляні вали (так звані "змієві"). Установлювалися контакти з Візантією, Римом, Німеччиною, Польщею та Швецією. Велике значення для зміцнення Давньоруської держави мали релігійні реформи Володимира. Першою стала спроба реформувати язичництво у вигляді пантеону язичницьких богів, причому Перуна було визначено головним. У 988 р. ним було запроваджено християнство як державну релігію, він будував храми, любив читати книги, дотримувався християнських обрядів, хоча й мав три гареми з 800 наложницями. При Володимирі Давньоруська держава вступила в період свого розквіту, посилився міжнародний авторитет Русі.

ІГОР (?–945) – київський князь (912–945) Достеменно відомо, що Ігор посів київський престол уже немолодою людиною, але правив понад тридцять років. Діяльність Ігоря як історичної особи висвітлена докладно як у слов'янських літописах, так і у візантійських джерелах. Початок правління Ігоря збігся з активізацією відцентрових, автономістських тенденцій у деяких східнослов'янських племен, насамперед древлян та уличів. Саме з ними князеві й довелося вести боротьбу. На початку X ст. поблизу південних кордонів Київської держави вперше з'явилися кочові племена печенігів. У 915 р. вони уклали мир з Ігорем і відійшли в Подунав'я, однак з 930 р. почали систематично нападати на руські землі. Учені вважають, що русько-печенізькі відносини загострювалися не без участі візантійських дипломатів, стурбованих поступовим просуванням русичів до Північного Причорномор'я, оскільки зміцнення їхніх позицій загрожувало володінням Візантії. Масштабні військові походи гальмували стабілізацію внутрішнього становища руської держави, виснажували її економіку. Збагачуючи верхівку князівської дружини, ці походи великим тягарем лягали на переважну частину населення, оскільки князь намагався щоразу значно збільшити данину. І коли Ігор з дружиною наступного разу вирушив за податком у підвладні землі, він, за літописом, уже зібравши його, наказав своїм дружинникам: "Ідіть з даниною додому, а я повернусь і позбираю ще". І з невеликим загоном повернувся у древлянську землю. Нові побори викликали сильне обурення древлян, і вони під Іскоростенем (нині Коростень) убили Ігоря та його воїнів.

КИЙ – полянський князь, про якого літописець згадує в "Повісті временних літ". Нестор, посилаючись головним чином на родові перекази, розповідає про заснування трьома братами Києм, Щеком і Хоривом та їхньою сестрою Либіддю міста над Дніпром – Києва. Будучи літньою людиною, Кий відвідав Константинополь, за угодою з імператором Юстиніаном I (можливо, і вступивши до нього на службу) спробував заволодіти Подунав'ям, але, зазнавши поразки, повернувся до міста на Дніпрі, де й скінчив свої дні. Однак із невідомих нам причин літописець Нестор уриває свою розповідь про племена полян та їхній центр – Київ. Відомо лише, що в місті на Дніпрі по смерті Кия правили полянські князі й до династії, започаткованої Києм, належав Аскольд.

У другій половині XIX – на початку XX ст. набула поширення думка про переказ як вигадку давньоруського книжника. Проте внаслідок археологічних розкопок на київських пагорбах, які вчені

ототожнюють з літописними горами Кия, Щека й Хорива, було виявлено численні пам'ятки східнослов'янської культури кінця V–VI ст. Зародком міського життя науковці вважають Замкову гору Кия.

НЕСТОР – середньовічний книжник, учений-чернець Києво-Печерського монастиря, укладач "Повісті временних літ". Відомо, що він з'явився в Києво-Печерському монастирі вже після смерті Феодосія Печерського (1074), ігумен Стефан постриг Нестора в ченці й поставив його дияконом. Крім "Повісті временних літ" (близько 1113), він написав "Житіє Бориса і Гліба" й "Житіє Феодосія Печерського". Деякі дослідники висловлюють сумніви щодо його авторства "Повісті временних літ", оскільки в інших списках цього літопису імені Нестора немає. Однак ще в XIII ст. саме Нестора вважали автором цього літопису. У "Повісті временних літ" літописець докладно розповідає про давніх слов'ян, про територію, яку займали окремі слов'янські племена, особливо ті, що проживали на території Русі, зокрема полян, на землі яких постало місто Київ. За визначенням академіка Д. Лихачова, завдяки державницькому розумінню історії сучасності, широті світогляду й літературному талантові Нестора "Повість временних літ" стала не просто зібранням фактів руської історії та історико-публіцистичним твором, а цілісною, літературно викладеною історією Русі.

ОЛЕГ (?–912) – правитель Русі з варязької династії Рюрика. Про участь варягів у політичному житті східних слов'ян ідеться в "Повісті временних літ". У 882 р., після смерті князя новгородського Рюрика, його дружина, яку через малолітство Ігоря, Рюрикового сина, очолював Олег (родич або опікун), підійшла до Києва. Олегові вдалося вбити Аскольда й Діра та захопити владу в місті без будь-якого опору з боку киян. Це схиляє науковців до висновку, що Аскольд став жертвою не стільки Олега і його воїнів, скільки своїх бояр, яких, мабуть, не влаштовувала політика князя. Можливо, невдоволення місцевої знаті спричинило й прийняття Аскольдом християнства. Тому можна вважати, що відбувся, по суті, державний переворот, унаслідок якого київський престол посіла нова людина. Формально Олег правив від імені Ігоря, але фактично був повновладним князем. За часів його правління Київська Русь перетворювалася на велику державу, що об'єднала більшу частину східнослов'янських племен – ільменських слов'ян, кривичів, полян, древлян, а також сіверян і радимичів, визволених з-під влади хозар. Усі племена сплачували князеві данину, а в разі потреби мали надавати йому військову допомогу. Влада Олега поширювалася на Київ, Чернігів, Новгород, Полоцьк, Смоленськ та інші міста. "Повість временних літ" повідомляє про

смерть князя Олега в 912 р., у Новгородському літописі написано, що це сталося 922 р., арабські джерела називають 912 р. Найпоширенішою в народній пам'яті залишилася легенда про смерть князя, який загинув від укусу змії, яка заховалась у черепі його бойового коня.

ОЛЬГА (?–969)– дружина князя Ігоря, регентша при малолітньому синові Святославі (до 964). Літописні джерела не повідомляють ні про час народження княгині, ні про її походження, а сповіщають лише, що 903 р. "привели Ігореві жону із Пскова, на ім'я Ольга". Серед науковців є думка, що дитинство майбутньої княгині минуло в селі Вибути поблизу Пскова, де, певно, вона й зустрілася зі своїм майбутнім чоловіком, якого вразили її краса й надзвичайний розум. Лише через 30 років, за свідченнями Нестора, у подружжя народився єдиний син – Святослав. Логічним є припущення дослідників, що вона народилася близько 910 р. і взяла шлюб з Ігорем приблизно в 930 р. Її дії після смерті чоловіка були спрямовані на зміцнення єдності руських земель і централізованої влади. Важливим заходом на цьому шляху стала помста древлянам за смерть чоловіка, якій вона надала державно-ритуального характеру. Живими було закопано у велику яму перших послів древлян до Києва, живими спалено наступних древлянських посланців, забито 5000 древлян під час поминальної тризни по Ігореві, зруйновано і спалено їхню столицю Іскоростень, а на тих, хто уникнув смерті, накладено величезну данину. Вона установила, певно, податки й державні повинності для всієї людності Русі. Представникам влади було визначено пункти збирання данини та розв'язання адміністративних і господарських питань, що виникали, – погости. Вона намагалася продовжувати активну зовнішню політику, започатковану її попередниками. Науковці не дійшли одностайної думки щодо дати візиту княгині до Константинополя (існують дві думки – 946 і 957 рр., а дехто вважає, що Ольга була у Візантії двічі). Найважливішою причиною заморського посольства русичів науковці вважають порушення питання про хрещення Русі. Вважається, що княгиня прийняла хрещення в Києві, а згодом її благословив константинопольський патріарх. Ольга померла 11 липня 969 р. в Києві.

СВЯТОСЛАВ (Святослав Хоробрий) (прибл. 931–972) – київський князь. Виховувався у двох різних світах – дитинство його минало в резиденції матері, княгині Ольги, у Вишгороді та серед дружинників батька, князя Ігоря, переважно варягів – запеклих язичників. Мати прийняла християнство, Святослав, однак, віддавав перевагу давнім традиціям військового братства. Брав участь у пока-

ранні древлян за смерть батька. З 964 р. вся повнота влади зосередилася в руках Святослава. Вісім років свого правління до трагічної загибелі князь провів у постійних походах, розширюючи й зміцнюючи молоду державу східних слов'ян. Рішучі та вправні дії Святослава, переконливі перемоги утвердили за ним славу талановитого полководця, відважного воєначальника. Нестор зауважує, що в походах князь поділяв усі тяготи зі своїми дружинниками, діяв швидко й сміливо. У 964–968 рр. Святослав поновив владу Києва над землями в'ятичів, завдав нищівного удару Хозарському каганату. Пройшовши з дружиною Північним Кавказом, київський князь підкорив колишніх хозарських данників – ясів і касогів (предків сучасних осетинів та черкесів), зміцнив Тмутараканське князівство (тобто торговий шлях по Дону через Азовське море) і посилив руський вплив у Криму. Через зовнішність М. Грушевський назвав князя "першим запорожцем на київському престолі". Візантійський історик Лев Диякон повідомляє, що Святослав був середній на зріст, широкий у плечах, кремезний, з міцною шиєю; блакитноокий, довговусий, з поголеним волоссям на голові, тільки звисало одне пасмо – знаменитий оселедець, який і в подальші віки вирізнятиме запорозьке козацьке братство. Хроніст так пильно розглядав Святослава, що помітив сережку у вусі й описав її: золота, з гранатом, обрамованим двома перлинами. Оцінки як сучасників Святослава, так і істориків щодо його діяльності суперечливі: з одного боку, незаперечне зростання міжнародного авторитету Київської Русі, з іншого – гострота внутрішніх проблем, набіги печенігів, боротьба з християнством.

ЯРОСЛАВ ВОЛОДИМИРОВИЧ (Ярослав Мудрий) – Великий князь київський. Давні джерела повідомляють про народження Ярослава під 978 р. Його матір'ю була полоцька княжна Рогніда. Як і батько, він у юному віці дістав у володіння Новгородську землю. 1019 р., посівши після запеклої міжусобної боротьби великокнязівський престол, енергійно продовжував розпочаті князем Володимиром реформи, розширення та зміцнення кордонів Русі, остаточно розбив печенізькі орди. Важливу роль у зміцненні держави відіграло створення Ярославом першого письмового зводу законів "Руська правда". Князь розділив землі між синами, запровадивши принцип старшинства в успадкуванні, поодружував своїх дітей із представниками правлячих династій європейських держав. Спорудив у Києві Софійський собор, де заснував першу на Русі бібліотеку й одну з найперших шкіл. Помер у Вишгороді 1054 р. Похований у Софійському соборі в Києві.

ЛЕКЦІЯ 3

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО

1. Зміцнення Галицького та Волинського князівств. Утворення Галицько-Волинської держави.
2. Зовнішньополітичні пріоритети й суспільно-економічний устрій Галицько-Волинського князівства.
3. Культура Київської Русі й Галицько-Волинського князівства. Причини й наслідки занепаду Галицько-Волинського князівства, його історичне значення.

1. Зміцнення Галицького й Волинського князівств. Утворення Галицько-Волинської держави

На заході руських земель традиції Київської Русі були продовжені Галицько-Волинським князівством, яке постало з двох її князівств. Формування нового державно-політичного організму на південному заході Русі – це явище було цілком закономірним, воно відповідало тенденції розвитку тодішнього суспільства, направленого на формування в майбутньому нових державних утворень, які мали б централізований характер. Виразником і виконавцем цих проявів став Роман Мстиславич, який прагнув у складній політичній ситуації до здійснення програми подолання удільної роздробленості. Історію Галицько-Волинської Русі ХІІІ ст. можна розділити на чотири різні за часом і значенням періоди:

1. До початку самостійної державної діяльності Данила Романовича (1219).
2. До 1245 р., коли Данило здолав феодальну опозицію й відновив Галицько-Волинське князівство.

3. До смерті Данила (1264) – часи державної єдності Галицько-Волинської Русі.
4. До кінця XIII ст., коли князівство повернулося до стану роздробленості.

У X ст. територію Галичини й Волині заселяли племена білих хорватів, дулібів, тиверців. Їхні поселення мали вдале розташування, оскільки були недоступні нападам зі степу, мали торговельні шляхи сполучення зі Сходом та значні родовища солі. Нижню хронологічну межу існування Галицької землі визначити сьогодні майже неможливо через те, що поки залишається відкритим питання про час виникнення Галича як міста та як столиці однойменного князівства. На сторінках літопису про них згадується у XII ст. Ряд дослідників вважає, що вони виникли значно раніше, але не пізніше X–XI ст.

Спочатку Галицьке князівство входило до складу Теребовлянського. У Галичині потужною владою виступали бояри. Територія Галицької землі остаточно сформувалася в 1141 р., коли князь Володимирко Володаревич (династія Ярославичів, онуків Ярослава Мудрого) об'єднав у своїх руках Перемишльське, Звенигородське, Галицьке й Теребовлянське князівства, "князюючи в Галичі". Незалежна зовнішня політика дозволяла вести боротьбу з угорськими та польськими королями. Володимирко (1124–1153) зробив центром князівства Галич у 1144 р. І. Крип'якевич, Я. Ісаєвич, П. Раппопорт, Б. Тимощук, П. Толочко та інші визначають межі Галицької землі: західне порубіжжя Галицької землі відділяла від польських земель Сандомирська пуща, що простягалася між Нижнім Сяном і Віслою, і Карпатські пущі, які пролягали між Вислоком і Дунайцем. На кордонах розміщувалися міста-фортеці Переворськ, Ярослав і Сяник і більш віддалений від пограниччя Перемишль. Найбільшими містами також були Звенигород і Теребовля.

Південно-західну природну межу з боку Угорщини утворював Карпатський хребет. Руські та угорські прикордонні укріплення були розташовані на підгірських рівнинах. Нинішнє Закарпаття не входило до складу Галицької землі постійно, а лише спорадично. Далі кордон повертав у верхів'я Пруту та в бік Середнього Дністра, де його захищав ряд фортець – Василів, Кучелмин, Онут, Бакота, Ушиця, Каліус, які оберігали Галичину від степового Поля. Далі на південь руських поселень вільно почували себе половці. Залежність території межиріччя Дністра і Пруту від Галицького князівства – дискусійна. О. Субтельний визначив її як "територію під контролем Галичини". Східний кордон Галицько-Волинського князівства проходив у верхів'ях Південного Бугу по правому його берегу, де знаходилися вже київські

міста – Межибоже, Кудин, Деревач та інші, і далі по вододілу Дністра та Прип'яті. Галицький кордон був тут відносно слабо укріплений. Із фортець можна назвати Збараж, Пліснеськ, Олеськ, Щекотів і Любачів.

Найбільшої могутності Галицьке князівство досягло за часу правління Володимиркового сина Ярослава Осмомисла (1153–1187), який приєднав землі нижче Дунаю й повів боротьбу з боярством, підтримував дипломатичні взаємини не лише з сусідами, а й із Візантією та Священною Римською імперією.

Волинь мала потужні зв'язки з Києвом, бо вважалася вотчиною київських князів до XII ст. Тому там не було династії, а управляли київські ставленики. Окрему князівську династію на Волині започаткував онук Володимира Мономаха Ізяслав Мстиславич, який князював у Володимирі протягом 1136–1142 і 1146–1154 рр. Він, а пізніше його син Мстислав Ізяславич спиралися на свої волинські володіння, ведучи боротьбу за утвердження на київському престолі. Після смерті в 1170 р. Мстислава Ізяславича лише наполегливою об'єднавчою політикою Романа Мстиславича було забезпечено єдність Волинської землі. Міста Волині – це Володимир, Белз, Кременець, Луцьк, Пересопниця, Берестя, Дорогобуж.

Незважаючи на міжусобні війни між окремими князями, Волинська й Галицька землі здавна підтримували якнайтісніші економічні та культурні взаємини. До того ж незабаром після смерті Ярослава Осмомисла волинський князь Роман Мстиславич був запрошений галицькими боярами до Галича, адже законний спадкоємець Осмомисла – Володимир Ярославич, останній представник династії Ростиславичів, виступаючи проти бояр, звернувся до угорського короля, чим викликав невдоволення населення і бояр. Після його смерті в 1199 р. Романові Мстиславичу вдалось об'єднати під своєю владою Волинь і Галичину в одне князівство. Воно включало в себе Волинь, Галичину, Поділля, Буковину та Пониззя. Кордон із Польщею у XIII ст. проходив у Карпатах по р. Яселка через р. Віслок і Сян до р. Вепр. Північна межа – притока Бугу Володавка і Верхня Прип'ять, а після приєднання Берестейської землі у другій половині XII ст. – р. Наров і Ясельда. На сході князівство межувало з Турово-Піньською та Київською землями. 1202 р. Роман утвердився і в Києві, де фактично завдяки створеній ним системі колективного патронату над номінальною столицею Русі йому вдалося значною мірою контролювати майже всі південноруські землі. І це за умови значного тиску з боку Суздальського князівства, наявності значних відцентрових сил у самій Південній і Південно-Західній Русі.

Утворення об'єднаної Галицько-Волинської держави було подією великої історичної ваги. Недаремно літописець називав Романа великим князем, "царем на Русі", "самодержцем всієї Русі", причому слово "самодержець" уперше в літописі застосовано саме щодо нього. Цей титул (переклад грецького титулу візантійських імператорів – автократор) засвідчив зміцнення позиції великого князя, підпорядкування ним непокірних боярських угруповань. Саме у Романа Мстиславича шукав притулку імператор Візантії Олексій III Ангел після захоплення Константинополя хрестоносцями.

Роман здобув собі авторитет сміливими й успішними походами на половців, литовців, ятв'ягів, поляків. Згодом він втрутився в боротьбу між гвельфами (прихильниками пап) і гібелінами (прибічниками імператорської династії Гогенштауфенів), виступивши на боці Філіпа Швабського Гогенштауфена, який боровся за владу в імперії з Оттоном IV Саксонським, союзником пап. Підтримував гарні стосунки з Візантією та Німецьким королівством, Угорщиною. Папа Римський пропонував корону Романові Мстиславичу в обмін на прийняття католицтва. Висував власний проект спільного управління Київською Руссю на основі федерації. На той час Галицько-Волинське князівство займало величезну територію – від Берестя (Бреста), Гродна й Новогородка на півночі до Молдавії й Чорного моря на півдні; від Сяну й Засяння на заході до Дніпра на сході – і складалося з дванадцяти земель: Галицької, Волинської, Пермської, Холмської, Червенської, Белзької, Луцької, Берестейської, Дорогобузько-Пересопницької, Болохівської, Звенигородської, Теребовлянської.

У контексті конкретних політичних заходів князя Романа цілком логічним виглядає його ідея створення нової системи князівського управління Руссю ("добрий порядок"), яка фактично повинна була затвердити на юридично-правовому рівні об'єднання Волині й Галичини, сприяти у подальшому успадкуванню галицького столу його нащадками. "Добрий порядок" федеративної Давньоруської держави передбачав припинення князівських міжусобиць і встановлення сильної централізованої влади. Описувався механізм обрання нового претендента після смерті великого київського князя, здійснюваного шістьома князями: суздальським, чернігівським, галицько-волинським, смоленським, полоцьким і рязанським. У разі міжкнязівських чвар усі спільно їх долають, а князя-клятвопорушника колективно приборкують і судять. Роман пропонував припинити подальше дроблення князівств і запровадити майорат: передавати владу та князівство старшому синові, а не ділити землі між усіма синами, як чинилося тоді. Якби пропозиції Романа були прийняті, це б загальмувало процес

політичного розмежування Русі, сприяло б об'єднавчим силам. Однак руські князі відхилили Романів проект, мотивуючи це тим, що коли на Русі такого не було "одвічно", то й не має бути.

На шляху до Саксонії Роман Мстиславич загинув у випадковій сутичці з військом краківського князя Лешка Білого під Завихостом на Віслі (1205), залишивши після себе малолітніх синів Данила й Василька та вдову Анну (вважалося, що вона походила з волинського боярства). Галицько-Волинське князівство виявилося неміцним державним організмом. Лише шість років силою зброї свого засновника воно зберігало відносну єдність. Смертю Романа скористались галицькі боярські угруповання, які не допустили до влади Романової вдови та його малолітніх синів Данила й Василька. Данило став служити при угорському королівському дворі, а його брат Василько перебував у Польщі. Як тільки княжичі підросли, вони розпочали з боярством тривалу та запеклу боротьбу за престол Волині, а пізніше й Галичини.

Могутність великих бояр у Галицькій землі зростала не тільки завдяки різноманітності їхніх прибутків (розвинене сільське господарство, солеварні промисли, торгівля), а й тому, що в ході боротьби за утвердження своєї династії на Прикарпатті Ростиславичі мусили залучити на свій бік місцеву боярську верхівку, надаючи посади та маєтки, які стали базою зростання впливу боярських родів. Нерідко найбагатші бояри вважали більш вигідним для себе іноземне покровительство. Вони виходили з того, що правителям-чужинцям важче, ніж своїм, домогтися підтримки широких кіл населення, і це спонукатиме їх давати привілеї боярам як головній своїй опорі.

За життя могутнього Романа Мстиславича Галицького і Волинського ніхто з потенційних претендентів не висував свої права на Галич. Ситуація докорінно змінилася внаслідок раптової смерті Романа. Перші два десятиліття ХШ ст. (1205–1238) у Галицько-Волинській Русі не існувало центральної влади, там порядкували великі бояри. Вона стала ареною змагань між Угорщиною й Польщею. Князівство розпалося на кілька удільних, незалежних від інших князівств, а Романовичі змушені були тулитися на клапті Волині. У боротьбу за вже галицько-волинську спадщину до вже згаданих претендентів приєднався, не кажучи про дрібних волинських князів, Ростислав Рюрикович із смоленських князів, який, здається, узагалі не мав прав на південно-західні князівські столи. Активніше за інших у цій боротьбі, що тривала протягом 40 років, діяли чернігівські князі – до Ігоровичів згодом приєднався їхній троюрідний небіж Михайло Всеволодович, зять Романа Мстиславича, зі своїм сином – онуком галицько-волинського володаря – Ростиславом.

У Галичині онуки Ярослава Осмомисла – Ігоровичі повели боротьбу з боярами. У 1211 р. бояри, запросивши на допомогу угорське військо, захопили двох князів Ігоровичів і вбили їх. Через два роки провідник боярства Володислав Кормильчич, насмілився сісти на князівському престолі. У 1214 р. з допомогою частини бояр угорці захопили Галич і проголосили "королем королівства Галицького" п'ятирічного угорського королевича Калмана (Коломана), якого одружили з дворічною польською княжною Саломеєю. Від цієї окупації визволив галичан новгородський князь Мстислав Удатний, який разом з Данилом Романовичем (одруженим із його дочкою) успішно відбив наступ угорського й польського військ. Однак пізніше Мстислав передав князювання не Данилові, а молодшому угорському королевичеві Андрію, одруженому з другою дочкою Мстислава. Князь оволодів ініціативою у стосунках із Польщею, що дало йому можливість згуртувати під своєю рукою Волинь. З 1230 р. Данило вже відомий як волинський князь. Романовичам вдалося нейтралізувати угорського короля й заволодіти Галичем.

В умовах загарбання галицько-волинських земель угорськими феодалами, постійних утручань краківських князів, зазіхань на Галич чернігівських князів, боярських змов, нападів балтських племен як на Волині, так і в Галичині існували сили, котрі прагнули відновлення та посилення держави Романа. Саме ця частина патріотично налаштованих бояр і містян підтримала синів Романа Мстиславича. Данилові Романовичу вдалося відновити велике князівство і придушити феодальну опозицію. Він поєднав воєнні засоби – вдалі операції проти угорських і польських військ – з дипломатією, використовуючи суперечності між супротивниками. У 1238–1264 рр. відбулося об'єднання Галицько-Волинського князівства. У 1237–1238 рр. Данило остаточно укріпився в Галичі. Волинь він залишив молодшому братові Василькові, який у всіх важливих справах діяв спільно з Данилом. У боротьбі проти бояр Романовичі спирались на широкі кола населення: на частину бояр, яка розраховувала на покровительство князів, їх підтримали міські купці та ремісники, у тому числі іноземні поселенці (вірмени, німці та інші), селяни-общинники, які входили до княжого пішого війська. Князь намагався створити центральний апарат управління з вірних йому бояр.

У 30-ті роки XIII ст. Данило помалу втягнувся в загальноруські справи. "Митрополія" – "місто Матері Божої" – "матір градам руським" – це конкретні формули, які відображають традиційну на той час систему уявлень про Київ як місце з'єднання верховної державної та духовної влади. До середини XIII ст. вона набуває нового змісту,

за яким авторитет Києва зростає. Вживання формули "благоспасеннаго града" стосовно Києва в Кормчій книзі 1262 р. свідчить про сакралізацію влади будь-якого князя тільки на тій підставі, що він володів Києвом. Данило Романович укладає союз із київським князем Володимиром Рюриковичем проти чернігівського – Михайла Всеволодовича. А по смерті Володимира Данило 1238 р. поширює свою владу на Київ. Але тоді йому не пощастило об'єднати під своєю владою Південно-Західну Русь через вторгнення монголо-татарського війська. Загроза неминучого зіткнення з ворогом, який уже підкорив половину Русі (перед яким спасував його давній суперник Михайло Чернігівський, залишивши Київ восени 1239 р.), не злякала волинського князя. Перспектива зійти хоч на мить на Олімп давньоруського політичного життя, скориставшись ситуацією, пересилила страх, тим більше, що князь Данило вирішив не ризикувати, покинувши Київ. Обов'язок управління містом і організації оборони ліг на плечі голови міської адміністрації тисяцького Дмитра Єйковича. Джерела не дають підстав бачити в ньому волинського боярина, який очолював волинську дружину. Киянин, він автоматично ставав намісником київського князя незалежно від того, був ним Данило Романович чи Ярослав Всеволодович.

З падінням Києва 19 листопада 1240 р. Данило Романович позбувся права на київський стіл, які перейшли до нового сюзерена Руської землі – великого хана Угедея. Та, скориставшись конфліктом у правлячій верхівці монголів, Данило Романович знову одержав їх узимку 1245–1246 рр., але вже не захопивши Київ, а визнавши сюзеренітет Батия. Характерно, що придворний літописець князя Данила нібито не помічає, що його князь отримав виключні й загальновизнані права в ставці Батия. Він вважає, що той з 1240 р. їх і не позбувався.

Данило розгромив тевтонських рицарів, які захопили місто Дорогочин, і взяв у полон магістра ордену Бруна, повів боротьбу з поляками, литовцями, ятв'ягами, зміцнюючи західні кордони. Князь узяв участь у боротьбі за австрійський трон, бо його син Роман був одружений із сестрою австрійського ерцгерцога Фрідріха II. Хоча успіху він не досяг, однак саме це свідчить про величезний масштаб його зовнішньополітичних акцій: здійснив походи на Чехію та Сілезію, свого сина Лева одружив з донькою угорського короля, а Шварна – з донькою литовського князя Міндовга, дочка Данила Переяслава була віддана за мазовецького князя Земовіта. Він підтримував зв'язки з Ватиканом, який був стурбований нашестям монголів.

Столицею свого князівства Данило Романович обрав нову резиденцію – Холм, який відіграв важливу роль у зв'язках із західноєвропей-

ськими країнами. За його наказом споруджувалися міста-замки Данилів, Крем'янець, Угровеськ та інші, а 1256 р. – побудовано Львів. Фортифікаційна і будівельна діяльність Романовичів була дуже своєчасною, адже перепону до подальшої консолідації князівства поставила навала орд Батия. Подолавши впертий опір на лінії укріплень уздовж Верхнього Тетерева, Горині й Случі, Батий на початку 1241 р. рушив на Волинь. Як зазначає літописець, хан, побачивши, що не зможе взяти Крем'янець і Данилів, відступив. Очевидно, героїчна оборона цих укріплених фортець сприяла тому, що орда вирішила не затримувати свого походу до головного міста Волині – Володимира. Боротьба за володимирський дитинець була кривавою. Бастіонами опору стали муровані церкви. Данило Галицький був змушений повернутися до Угорщини, "бо мало з ним було дружини". Не затримуючись у Карпатах, орди Батия рушили в Угорщину, де об'єдналися з іншою частиною орди, яка поверталася з Польщі й Чехії.

Навала полчищ Батия та встановлення влади Орди на Русі мали вкрай негативні соціально-політичні наслідки. Перестала існувати федеративна Давньоруська держава. Тільки-но відновлене Галицько-Волинське князівство знову роздробилося. Данило наполегливо подолав феодальну опозицію, переміг у Ярославській битві боярського ставленика Ростислава Михайловича та угорське й польське війська, що підтримували його. Він відновив велике князівство. 1245–1258 рр. були часом найвищої цілісності та могутності Галицько-Волинського князівства. Внутрішня й зовнішня політика Романовичів була підпорядкована меті скинення монголо-татарського ярма. Установлення миру з Батиєм у 1245 р. дозволило Романовичам зосередитися на головному стратегічному завданні – справі створення антиординської коаліції.

Не маючи змоги виставити достатньо надійний опір переважаючим силам Золотої Орди, Данило був змушений поїхати на переговори до хана Батия в його столицю Сарай (поблизу гирла Волги). Хан прийняв Данила з почестями, але сучасники розуміли, що ця поїздка означала визнання залежності від Орди. Подальша діяльність Данила засвідчує, що він тільки в разі крайніх обставин ішов на підпорядкування Орді, щоб тим самим зібрати сили для вирішальної боротьби. Саме з цією метою в цей час споруджується низка укріплених міст, створюється регулярна піхота й переозброюється кіннота, а князь знову розпочинає пошуки союзників для боротьби з ординцями. У 50-х рр. XIII ст. розширюється поле загальноруської політики Данила: укладається антиординський союз із володимиро-суздальським князем Андрієм Ярославичем. Романовичі ставлять у залежність від

себе польських князів, угорський король шукає дружби з ними. Успішними походами проти Литви та ятвягів було зміцнено західні рубежі.

Раптова смерть у 1248 р. великого хана Гуюка й обрання в 1251 р. на його місце під тиском Батия дружнього йому хана Менгу докорінно змінило баланс сил у Східній Європі. Батий одержав можливість перейти до активніших дій, на заваді яких стояв усезростаючий авторитет князя Данила Романовича. Тому він уже в 1252 р. вживає термінових заходів, спрямованих на ізоляцію князя Данила: передає "київське княжіння" Олександру Невському і спрямовує Куремсу проти Данила Романовича. Протягом більшої частини 50-х рр. XIII ст. Романовичі – єдині в тогочасній Європі – успішно воювали з татарським військом Куремси. У 1254–1255 рр. війська Данила, його брата Василька й сина Лева здобули міста, що піддалися татарам (болохівські міста в районі Случі й Тетерева), а коли загони хана Куремси перейшли в контрнаступ, вони були відтіснені у свої кочовища. Це викликало занепокоєння Сараю і похід у 1258 р. величезних сил іншого ординського полководця Бурундая проти Галицько-Волинського князівства. Данило змушений був скоритися переважаючим силам ворога й зруйнувати укріплення галицьких і волинських міст. Справа створення антиординської коаліції зазнала невдачі. Лише столичний Холм не скорився і зберіг свої фортифікації.

Організації загальноєвропейської коаліції проти Орди були підпорядковані також відносини з папським престолом, що допомагало зростанню міжнародного авторитету Данила. Цьому сприяло вінчання його в 1253 р. і отримання від папи Інокентія IV королівської корони. Місцем коронації він обрав Дорогочин на Підляшші, щоб підкреслити свої права на це місто, де свого часу розгромив тевтонських лицарів. Однак об'єктивні умови для створення як загальноруського, так і європейського союзу проти Орди тоді ще не визріли.

Після смерті Данила Галицького (1264) Галицько-Волинське князівство остаточно втратило державну єдність. Усе це наклало відбиток на його взаємини з близькими й далекими сусідами. Князівство було поділено між його синами Левом, Шварном та Мстиславом і братом Васильком, котрий лише формально вважався "отцем і господиням". Шварно Данилович на короткий час об'єднав Галицьке князівство з Литвою. Лев Данилович (помер 1301), який успадкував Львів і Перемишль, а після смерті Шварна – Холм і Галич, значно розширив свої володіння, приєднавши до них Люблінську землю й частину Закарпаття з м. Мукачевим. У Володимирі правив у цей час Володимир Василькович (1270–1288), у Луцьку Мстислав Данилович (з 1289 також у Володимирі). Галицько-Волинська Русь уже перестає брати участь у загальноруських

справах. У взаєминах із сусідами Галичина і Волинь відіграють здебільшого пасивну роль. Зовнішня політика подрібнюється, поступово звужуючись до взаємин із Литвою та ятв'ягами.

Скориставшись із внутрішніх заколотів у Золотій Орді, Галицько-Волинське князівство змогло на деякий час знову пересунути південні межі своїх володінь аж до нижньої течії Дністра й Південного Бугу. Син Лева Даниловича Юрій I (1299–1315) прийняв королівський титул, іменуючи себе королем Русі (тобто Галицької землі) і князем Володимерії (Волині). Йому вдалося домогтися від константинопольського патріарха встановлення окремої Галицької митрополії, до якої входило кілька єпархій: володимирська, луцька, перемишльська, турівсько-пінська.

У 1308–1323 рр. в Галицько-Волинському князівстві правили сини Юрія – Лев II і Андрій. Вони втратили Мукачеве та Закарпаття. На міжнародній арені Галицьке-Волинське князівство за Андрія і Лева Юрійовичів орієнтувалося на союз із Тевтонським орденом для забезпечення торгівлі з Балтикою та зменшення натиску Литви на свої північні окраїни. Проте Галицько-Волинське князівство мусило визнавати формальну залежність від Золотої Орди. Після смерті останнього Галицько-Волинського князя Юрія II польський король Казимир III напав на Львів, пограбував княжий палац на Високому Замку, але скоро був змушений відступити. Правителем Галицької землі став боярин Дмитро Детько (Дядько), натомість на Волині укріпився князь литовського походження Любарт (Дмитро) Гедимінович, який прийняв мову та звичаї місцевого населення. Польща захопила Галицько-Холмське й Перемишльське князівства, а Казимир проголосив себе "королем Русі". Литва отримала Поділля, Київщину та Переяславщину, а Галицьке князівство увійшло до складу Угорщини. Молдавське князівство загарбало землі між Дністром і Прутом та Буковину.

2. Зовнішньополітичні пріоритети й суспільно-економічний устрій Галицько-Волинського князівства

У Галицько-Волинському князівстві продовжували існувати такі ж суспільні прошарки, як і в Київській Русі. Оскільки найбільше приділялося уваги будівництву укріплених міст, тому вільні ремісники виділилися в окрему соціальну категорію. Упроваджуються нові технічні й технологічні прийоми в обробці чорних і кольорових металів, дерева, скла, кераміки. Масовий попит викликав масову пропозицію,

що вело до стандартизації продукції, її здешевлення, поширення. Простежується спеціалізація деяких районів у виробництві окремих видів продукції. Оформлюються ремісничі організації.

У місті власники маєтків отримували великі прибутки від торгівлі у вигляді різних податків, чиншів (митне, складове, ярмаркове, дорожнє, мостове тощо), тому вони були зацікавлені в утриманні своєї фортеці (замку й міста-фортеці) у належному стані, надаючи їй різні привілеї, що сприяло зміцненню обороноздатності, озброєнню та швидкому осіданню купців і населення.

Помітну роль у містах відігравало духовенство, серед якого виділялися два прошарки: біле і чорне духовенство. Серед чорного духовенства були й монахи-ремісники, які обслуговували потреби церковно-монастирського господарства. Кількість монастирів була в прямій пропорції до розмірів багатства міста, оскільки вони виступали своєрідними ремісничо-господарськими центрами.

У Галицько-Волинському князівстві, як і за часів Київської Русі, існували дружина (постійна організація професійних воїнів) і народне ополчення (утворення, яке виникає здебільшого в умовах зовнішньої загрози). У цьому середовищі прийнято виділяти такі групи:

- "вої" – найчастіше вживаний літописцями термін на означення народних збройних сил;
- "перемишльці", "звенигородці", "галичани", "галицькі вигонці", "берладники", "болохівці", в одному випадку тубільці – за територіально-адміністративною приналежністю рядових воїнів;
- "полки галицькі", "військо галицьке", "рать многа", "галицька поміч" – збірні назви військових формувань, у складі яких перебувало народне ополчення;
- "оружники", "стрільці" – терміни, які означали як "воїв", так і рядових дружинників;
- "васильковичі", "вої Володислава", "пахолок Добринін", "військо його" – за належністю "воїв" до збройних загонів князів і бояр;
- "смерди", "горожами" – за соціальним походженням учасників волосного ополчення. Подолання боярських "крамол" Данилом і Васильком Романовичами у 20–30-х рр. XIII ст. дозволяє зробити висновок, що народне ополчення було не маріонеткою в руках князів, а самостійною діяльною військовою силою галицької общини.

Галицько-Волинське князівство підтримувало торговельні зв'язки з Візантією, Болгарією, Угорщиною, Чехією, Польщею, Литвою. Розвинені торгово-економічні зв'язки були з Німеччиною. Княжі міста Галич і Володимир мали вигідне економічне положення й були

центрами торгівлі. Через Снятин пролягав так званий "воловий шлях" "з угрів на німці та ляхи". Купці перейняли цілий ряд не тільки власне німецьких найменувань товарів і продуктів (бархат, смалець, родзинки), але й запозичені в німецьку мову назви відомих продуктів іншого, наприклад, арабського світу (цукор, папір, бавовна). Велике значення для торгівлі мав судноплавний Дністер. Мешканці Галича р. Луквою підтримували зв'язок із пристанню на Дністрі, де був головний торговельний осередок усього міста. Там відбувалися ярмарки, на які приїжджали не лише купці з Русі, а й араби, татари, євреї, італійці та ін. Русь мала традиційні торговельні зв'язки з арабським світом, безпека яких була гарантована половецькими ханами. Непогані торговельні зв'язки підтримувалися і з Багдадським халіфатом.

Грошове господарство Галицько-Волинського князівства функціонувало відповідно до торговельних зв'язків. Початки його зародження на території нинішніх західноукраїнських земель сягають кінця VIII ст. Саме тоді починають проявлятися тут усі функції, притаманні монеті. З VII по XI ст. у грошовий обіг надійшли арабські дірхеми (куфічні), які карбувалися монетними дворами арабського халіфату (починаючи від Середньої Азії й закінчуючи Піренейським півостровом), і дуже швидко поширилися, ставши домінуючими одиницями розрахунку на галицьких та волинських землях. Про це свідчать як письмові джерела (свідчення арабських мандрівників), так і комплекси цих монет, виявлені в літописному Галичі та в с. Йосипівці Бродівського району на Львівщині. Характерною особливістю грошового господарства галицько-волинських земель упродовж цього періоду є відсутність на ринку сасанідських драхм і золотих монет арабського карбування – динарів, які присутні в багатьох скарбах, виявлених на Наддніпрянщині та Лівобережжі. У X ст. домінують лише поодинокі знахідки монет, котрі надходили з Константинополя. У XI–XII ст. з'являються золоті соліди, срібні міліарисії та мідні монети. Так, у м. Тернополі було виявлено монетний комплекс, у складі якого були золоті соліди імператриці Ірини. Це пояснюється наявністю тісних політичних і торгово-економічних зв'язків між Галицьким князівством і Візантійською імперією в кінці XI–XII ст.

Головною грошовою одиницею протягом XII–XIII ст. були монетні гривні – злитки срібла або золота. Галицькі князі вже у XII ст. володіли значними коштами. Так, у 1132 р. поляки мали отримати викуп за князя Володаря Ростиславовича величезну суму – 20 тис. срібних гривень. Багато срібла й золота мали і його син Володимирко та внук Ярослав Осмомисл. Останній, зокрема, заплатив найманцям – полякам 3 тис. гривень сріблом.

Вивчення письмових джерел дає можливість стверджувати про виготовлення гривень на землях Галицько-Волинської держави у XIII ст. Так, волинський князь Володимир Василькович у 1288 р. виготовив золоті та срібні гривні, використавши для цього дорогоцінний посуд і ювелірні вироби, що зберігалися в його скарбниці. Крім монетних гривень письмові джерела фіксують і грошово-лічильні поняття – "гривні кун". Укладаючи свій заповіт, Володимир Василькович згадує, що він купив село Березовичі за "50 гривень кун". А його племінник Мстислав Данилович наклав на жителів Берестя данину – 4 гривні кун. Фракціями гривні кун були: куна (арабський дірхем або західноєвропейський динарій), ногата (ранні – високопробні дірхеми), резана та векша (частина куни чи ногати).

У XIII – першій половині XIV ст. на грошовому ринку з'являються монети, емітовані у країнах Центральної та Західної Європи. Спочатку це були брактеати, унікальний скарб яких було виявлено ще в 1890 р. в м. Хотині на Дністрі. Найранніша монета цього комплексу датується 1232 р. Переважна більшість монет цього періоду – продукція німецьких монетних дворів. Значно менше тут чеських і угорських номіналів. Наявними на ринку були й так звані "вендійські динарії", карбовані в Польщі, які зареєстровано у скарбі, виявленому в Луцьку. Частка польських монет стає особливо вагомою, починаючи з перших десятиліть XIV ст. Тоді ж стали надходити й високоякісні празькі гроші, які впродовж наступних двох століть були домінуючими на грошовому ринку.

Не випадково, що саме в добу формування єдиного Галицько-Волинського князівства починають вживати назву Україна. Перші згадки етноніма "Україна" фіксуються в Київському літописі вже під 1187 р. стосовно Переяславської землі. Повідомляючи про смерть переяславського князя Володимира Глібовича під час його походу на половців, літописець пише: "За ним же вся Україна багато потужила". Через два роки цей етнонім знову з'являється в літописі як назва Галицького Пониззя (межиріччя Дністра і Південного Бугу), коли князь Ростислав Берладничич виїхав із Смоленська "і приїхав же він до України Галицької". У 1213 р. літописець називає Україною Холмщину та Підлісся (Підляшшя), пишучи, що князь Данило "поїхав з братом і зібрав Берест, і Угровськ, і Верещів, і Столп'є, і Комов і всю Україну". Назва "Україна" є і в Татарському під 1240 р. і в Галицько-Волинському під 1280 р. літописах, в яких вона вживалась паралельно назві Русь.

3. Культура Київської Русі й Галицько-Волинського князівства. Причини й наслідки занепаду Галицько-Волинського князівства, його історичне значення

Важливим елементом культури народу виступає державність. Київська Русь стала першою державою східних слов'ян. На розвиток її культури впливали сусідні країни – Хозарський каганат і Візантія. Від них Русь запозичила окремі елементи державної структури, проте спираючись на власні традиції, які привнесли зокрема грецькі міста-держави в Північному Причорномор'ї та Скіфська держава. Також язичницька обрядовість справляла потужний вплив на розвиток давньоруської духовної культури. Хоча стародавнє населення України не було культурно однорідним, чому сприяли постійні міграційні процеси, однак історична пам'ять і генофонд накопичувалися безперервно.

Найважливішим елементом культури Київської Русі стала писемність, поширення якої передувало офіційному введенню християнства. Археологічні джерела дають можливість віднести час оволодіння неупорядкованим письмом до IX ст. Наші предки мали дві азбуки – глаголицю і кирилицю, остання була простою й доступною, тому й отримала офіційне поширення на Русі (X ст.).

Підтвердженням оволодіння письмом можуть бути договори Русі з греками, один з екземплярів яких призначався для Русі й був написаний слов'янською мовою. Так, договір 911 р. вказує на руський звичай писати духовні заповіти на випадок смерті, а одна із статей договору 944 р. вимагала, щоб посли або купці, які прибували з Русі до Царгорода, мали при собі спеціальні грамоти, підписані князем. С. Висоцький виявив на стіні Михайлівського вівтаря Софійського собору в Києві "Софійську азбуку" з 27 літер і, на думку вченого, відображає один із перехідних етапів східнослов'янської писемності.

Кирилицею написані всі твори XI ст.: "Остромирове Євангеліє", "Ізборники" 1073 і 1076 рр., "Слово про закон і благодать", "Мстиславове Євангеліє", "Повість временних літ" та ін. Археологічні розкопки виявляють численні вироби з написами. Зміст цих написів різний, але найчастіше вони засвідчують власника речі: "княжа", "Спасова", "княжо єсть", "Мстиславля корчага", "Давидова чара" або ж вказують

на вміст посудини – "Ярополче вино", "гороухща"; називають ім'я майстрів – "Максим", "Людота". Про писемність XII–XIII ст. свідчать берестяні грамоти, церковні графіті (написи на стінах культових споруд) XI–XIII ст., наприклад, у Софійському соборі Києва.

З уведенням християнства освітою опікувались і держава, і церква. За князювання Володимира Святославича в Києві існувала державна школа. Велике значення отримали бібліотеки при монастирях і церквах, меценатами яких виступали давньоруські князі. Ярослав Мудрий у 1037 р. заснував бібліотеку Софії Київської; його син Святослав наповнив книгами кліті своїх палат; князь Миколай Святоша витратив на книги всю свою казну й подарував їх Печерському монастирю. Великим книжником літописи називають волинського князя XIII ст. Володимира Васильковича. За підрахунками вчених, книжковий фонд Київської Русі становив щонайменше 130–140 тис. томів. Крім Києва, центрами переписування книг були Новгород, Галич, Чернігів, Володимир-Волинський, Переяслав, Ростов, інші міста.

Книжки на Русі були дорогі, бо над їх створенням працювали переписувачі, палітурники, редактори, перекладачі, художники, майстри, що виготовляли пергамен, ювеліри. Вони прикрашалися дорогоцінними окладами із срібла, були оздоблені золотом. Як свідчать візантійські джерела, за одну книгу в XI–XIII ст. можна було купити великий міський будинок або 12 гектарів землі. Так, волинський князь Володимир Василькович купив для побудованої ним у місті Любомлі церкви молитовник за 8 гривень кун. Цих грошей вистачило б для купівлі отари овець у 40 голів.

Більшість перекладних книг були церковними. Потреба в них зумовлювалася значним поширенням на Русі християнства. Поряд із церковними існували й інші книги, які містили відомості зі світової історії, географії, астрономії, філософські та юридичні трактати, публіцистичні й розважальні твори. Це Хроніка Георгія Амартола, Хроніка Георгія Сінкелла, "Історія іудейської війни" Йосифа Флавія, "Християнська топографія" Козьми Індикоплова, "Джерело знання" Іоанна Дамаскіна, "Повість про Акіра Премудрого" та ін. Серед перекладної літератури помітне місце на Русі посідав збірник "Бджола", перекладений у XI–XIII ст. з грецької мови на руську.

Імена деяких літописців і літераторів Русі збереглися до наших днів. Це Никон Великий, Іоанн, Нестор, Сільвестр, митрополит Іларіон, єпископ Кирило Туровський, Клим Смолятич, Данило Заточник та ін. Академік XVIII ст. Г. Міллер, вражений широтою літописної інформації та рівнем її систематизації, писав, що Нестор і його наступники створили систему руської історії, яка настільки повна, що жодна нація не може

похвалитися таким скарбом. Першою спробою історичного узагальнення півторасотлітньої історії Київської Русі був літописний звід Анастаса Корсунянина, створений у стінах Десятинної церкви.

На початку XII ст. в Києво-Печерському монастирі створюється літописний звід, названий його автором Нестором "Повістю временних літ". Він звертається до Біблії та численних візантійських хронік. Помітний вплив на Нестора справила візантійська хроніка X ст. Георгія Амартола. Нестор довів літопис до 1110 р., після чого в часи Мономаха – Мстислава його двічі редагували: у 1116 р. ігумен Видубицького монастиря Сільвестр, у 1118 р. – Мстислав Володимирович або його прихильники.

Крім Києва, літописання велося в Новгороді, Чернігові, Переяславі, Галичі, Холмі, Володимирі-Волинському, Володимирі-на-Клязьмі, Ростові та інших містах Русі. У XII–XIII ст. поряд з традиційними з'являються нові форми історичних творів – сказання, сімейні й родові хроніки, військові повісті, життєписи князів. Характерною особливістю літописання епохи феодальної роздробленості є його вузькоземельна орієнтація. Кругозір удільних літописців зазвичай не простягався за межі князівств. Винятком є київське літописання, яке і в цей час зберігало загальноруський характер.

Поряд з історичною писемністю на Русі набула неабиякого розвитку оригінальна література: агіографічна, філософсько-публіцистична, художня. Основою її була усна народна творчість: епічні й ліричні пісні, перекази, легенди, замовляння, заклинання. Особливе місце посідали пісні-билини: "Ілля Муромець і Соловей-розбійник", "Ілля Муромець і ідолище", "Добриня і Змій", "Добриня Микитич і Альоша Попович". Серед агіографічного жанру можна виділити твори Нестора "Читання про житіє і загибель Бориса і Гліба" та "Житіє Феодосія Печерського"; "Повчання Володимира Мономаха"; "Послання митрополита-русича Клима Смолятича"; проповіді і повчання єпископа туровського Кирила; "Слово о полку Ігоревім"; "Ходіння Даниїла Заточника" тощо. Видатним публіцистом був великий князь Володимир Мономах, перу якого належить відоме "Повчання дітям". Основна його ідея – тривога за долю Русі, яку роздирали міжкнязівські чвари, заклик піклуватися про свою землю та її підданих. Ігумен Даниїл із Чернігівської землі на початку XII ст. відвідав святі місця Палестини і все побачене детально описав у творі "Ходіння Даниїла".

Наприкінці XII ст. було написано "Слово о полку Ігоревім" – перлина давньоруської художньої літератури. Розповідаючи про невдалий похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославича в 1185 р. на половців, автор поеми вбачає причину трагедії на берегах Каяли в роз'єднаності руських князів, в їхньому сепаратизмі. Заклик до єд-

нання автор вкладає в уста великого київського князя Святослава Всеволодовича – як глави держави.

Початком XIII ст. датується створення "Києво-Печерського патерика", до якого увійшли повчання братії Феодосія Печерського, житійні твори Нестора, послання суздальського єпископа Симона печерському ченцю Полікарпу, Полікарпа до ігумена Акіндіна. У посланнях Полікарпа, викладених у формі переказів, містяться важливі дані про будівництво Успенської церкви Печерського монастиря, про зодчих, живописців, зокрема київського художника Алімпія, котрий пройшов школу царгородських майстрів.

До ілюстрованих книг належить "Остромирове євангеліє", виготовлене в Києві дияконом Григорієм і його помічниками в 1056–1057 рр. для новгородського посадника Остромира. Книга прикрашена художніми заставками, великими ініціалами, а також трьома прекрасними мініатюрами євангелістів – Іоанна, Луки і Марка. Про високу майстерність книжкового ілюстрування свідчить також "Ізборник" 1073 р., створений для великих київських князів Ізяслава та Святослава Ярославичів. Найближчою аналогією групового портрета сім'ї Святослава є мініатюри з "Трірського псалтиря" (1078–1087), написаного в кінці X ст. для трірського архієпископа Егберга. Чудовою пам'яткою книжного мистецтва є Радзивіллівський літопис, прикрашений 618 кольоровими мініатюрами, виготовленими у XV ст. з давньоруських оригіналів кінця XII – початку XIII ст. Оригінальна літературна творчість XI–XIII ст., яка дійшла до нас, дає підстави для висновку про високий рівень розвитку літератури в Київській Русі.

Науково-природничі знання в Київській Русі, як і в інших країнах середньовічної Європи, перебували під значним впливом "Шестоднєва" Іоанна, екзарха болгарського, а також трактатів Козьми Індикоплова. Останній уявляв землю як чотирикутник, що омивається з усіх сторін океаном, усередині має моря – Середземне й Каспійське та дві затоки – Перську й Аравійську. За океаном знаходиться земля, оточена стіною, яка переходить у небосхил.

З географічного опису "Повісті временних літ" можна зробити висновок, що Нестору земля уявлялась інакше. Говорячи про спадщину трьох синів легендарного Ноя, він називає майже всі країни Європи, Азії та Північної Африки, їхні моря, ріки, острови. У детальному описі шляху "із варяг у греки" він підкреслює, що з Варязького моря можна припливти до Риму, а від Риму в Понтійське (Чорне) море, в яке впадає річка Дніпро, котра системою річок і озер пов'язана з тим же Варязьким морем.

Широка виробнича діяльність, розвиток ковальського, ювелірного, склоробного, керамічного та інших ремесел зумовили освоєння знань у галузі фізичних і хімічних властивостей матеріалів. Торгівля, монументальне будівництво, літочислення сприяли розвитку математичних і астрономічних знань. Згідно з дослідженнями Ю. Афанасьєва й Б. Рибакова, на Русі добре знали формулу обчислення площі кола. Медицина базувалася на лікуванні травами. У "Печерському патерику" розповідається про двох київських "лічців"-професіоналів кінця XI–XII ст. – Агапіта й Вірменина. Знали на Русі й хірургічне лікування, про що, можливо, говорять знахідки медичних інструментів, зокрема пінцетів і ножів. З літопису відомо, що київському князю Святославу Ярославичу видаляли пухлину – "різанье желве", щоправда, операція була невдалою.

Важливою частиною давньоруської духовної культури була музика. На Русі набули поширення обрядові танці, пісні, скоморoські ігри, гуслярські співи. Відомим співцем був Боян, який жив при дворі Святослава Ярославича і славив подвиги князів, а також галичанин Мітус, згадуваний літописом під 1241 р. Про розвиток музично-театрального мистецтва на Русі можна робити висновок за знаменитими фресками на баштах Софії Київської. На одній із них зображено оркестр із семи виконавців, які грають на флейті, трубі, лютнях, гуслях, органі. Скоморoські танці та ігри, які вийшли з глибокої язичницької старовини, були надзвичайно поширеними на Русі, хоч і засуджувалися Руською православною церквою.

Архітектурний образ міст і сіл Київської Русі зумовлювався дерев'яними будівлями. Археологічні розкопки Києва, Новгорода, Старої Ладоги, Пскова, Звенигорода, інших давньоруських міст виявили численні залишки зрубних будівель, а також різні конструктивні деталі – карнизи, личники, коники, колонки, одвірки тощо. Вони вказують на багатий декор будинків давніх русичів X–XIII ст. Такими, очевидно, були "хороми" боярські та купецькі, які мали два й більше поверхів. З дерева зводились укріплення давньоруських міст – кліті, заборола, башти, а також церкви. Дерев'яними були, зокрема, перші Софійські собори в Києві й Новгороді, церкви часів Володимира Святославича, які будували на місцях зруйнованих язичницьких капищ.

Знайомство з візантійською культурою і впровадження християнства зумовили появу монументальної кам'яної архітектури, з якою київські князі асоціювали державну могутність країни, власну велич. Перші кам'яні будівлі на Русі зводилися під керівництвом візантійських зодчих. Першим кам'яним храмом стала Десятинна церква (989–996). По закінченні будівництва, згідно з літописом, церква була прикрашена іконами, дорогоцінним посудом, хрестами, які Володимир вивіз

із Херсонеса й одержав із Константинополя як посаг за принцесою Анною. Підлоги були викладені майоліковими плитками та мозаїкою, стіни розписані фресковим живописом і мозаїчним панно. У кінці X – на початку XI ст. було побудовано два палаци в Києві розмірами 45 х 11 м із поздовжніми фасадними галереями. Шедевром архітектури першої половини XI ст. є Софійський собор (1037). Крім Києва монументальне будівництво першої половини XI ст. велося в інших містах Київської Русі. У Полоцьку й Новгороді на кшталт Софії Київської зводяться однойменні собори (1045–1050). У Чернігові за наказом брата Ярослава Мудрого Мстислава розгорнулося будівництво єпископського Спаського собору, подібного до Десятинної церкви.

Друга половина XI ст. характерна поширенням культового будівництва в багатьох давньоруських центрах. У цей час масово засновуються монастирі, в яких зводяться нові кам'яні храми. У Києві – це собори Дмитрівського (пізніше Михайлівського Золотоверхого), Михайлівського Видубицького, Печерського, Кловського монастирів.

Масштабне монументальне будівництво в останні десятиліття XI ст. розгорнулось у Переяславській землі. Близько 1089 р. там побудовано комплекс споруд єпископського двору. Архітектурною його домінантою став Михайлівський храм із церквою Св. Федора. Впливи київської архітектури помітні в будівництві князівсько-монастирських храмів XII ст. в Суздалі, Новгороді, Чернігові. Особливо велике будівництво розгорнулося в Новгороді, де були зведені Миколо-Дворищенський храм (1113), церкви Антонієвого (1117) і Юр'ївського (1119) монастирів. У Південній Русі в XII ст. набули значного розвитку київська, чернігівська і переяславська архітектурні школи. Це храми Федорівського монастиря (1131), церква Богородиці Пирогощі (1132) на Подолі, Кирилівська (1146) і Василівська (1183) церкви в Києві, Юр'ївська (1144) у Каневі, Борисоглібський (1128) та Успенський (40-ві роки XII ст.) храми в Чернігові. У цей час з'явилися храми Трьохсвятительський (1189) у Києві, Св. Василія (1190) в Овручі, Апостолів (1197) у Білгороді. Можливо, будівничим, принаймні одним із них, був знаменитий київський архітектор Петро Милоніг, який працював при дворі великого київського князя Рюрика Ростиславича. Високий рівень розвитку монументального живопису Русі засвідчує ансамбль розписів Софії Київської. Мозаїчні зображення прикрашали головний вівтар і купол собору – поясне зображення Христа-Пантократора (Вседержителя) з піднятою десницею.

Галицько-Волинському князівству також належить почесне місце у формуванні української культури, у зміцненні її зв'язків з культурами інших народів, спостерігається оригінальне поєднання слов'янської

спадщини і нових рис, зумовлених зв'язками з Візантією, Західною і Центральною Європою, країнами Сходу. У XII–XVII ст. Галицько-Волинське князівство мало величні пам'ятки архітектури, декоративної скульптури, фрескового настінного живопису, іконопису, книжкової мініатюри, прикладного та ювелірного мистецтва. У його культурному житті велику роль відігравали церковні установи – монастирі, єпископати, парафії, при яких існували школи. Освічені люди, знавці іноземних мов працювали в князівських і єпископських канцеляріях. На Галицькій землі створена найдавніша східнослов'янська редакція тексту Нового Заповіту, відомий ряд давніх пам'яток: Христинопольський апостол XII ст., Бучацьке євангеліє XII–XIII ст. та інші. Поширеним було літописання "Повість про осліплення Василька", яка ввійшла в "Повість временних літ", а також життєпис Данила Галицького.

Галицька архітектура XII–XIII ст. є одним із самобутніх явищ у культурі давньої України. Висловлювалися думки про можливість приходу в Галичину будівничих-майстрів із Польщі, інколи майстрів ідентифікують з вірменами. Малоймовірно також, щоб будівничі прибули з Німеччини. Будували переважно з дерева, кам'яними спершу були лише храми – наприклад, володимирський Успенський собор 1160 р., що повторює план Успенського собору Києво-Печерської лаври. Усередині, а саме в західному притворі, похований у саркофазі його засновник Ярослав Осмомисл.

Серед фортифікаційних дерев'яних споруд слід відзначити "гради". Дерев'яні оборонні стіни "градів" на території Галицько-Волинського князівства споруджувалися у вигляді частоколів з діаметром колод до 0,30 м, зрубно-стіновими, де конструкція стіни мала ширину до 1 м, а також зрубними. З метою захисту від пожежі стіни ззовні обмазувалися шаром глини завтовшки до 0,20 м (Тустань). Для підмурівка стін із житловими клітями використовувалася специфічна платформа-фундамент – "кашиця". Така своєрідна дерев'яна конструкція заповнювалася камінням. Система перев'язки колод давала можливість створювати криволінійний профіль стіни – талус. Фортечні стіни – заборола – у Бубнищах і Тустані будувалися безопорними й розміщувалися безпосередньо на краю помосту галереї. Дерев'яні башти, крім оборонних функцій, використовувались як сторожові. Для цього вони споруджувалися значно вище забудови укріплень. На деяких галицьких "градах" з'являються перші вежі-донжони (Вишня, Спас X–XIII ст.) а також вежі-сторожні. Є достовірні дані про існування в дерев'яних "градах" вхідних хвірток у системі оборонних стін. Вони споруджувалися у вигляді вузького коридору довжиною 3 м, який захищався при вході й виході окремими дверима. В окремих

випадках ворота влаштовувалися у вигляді коридору-тунелю завдовжки до 12 м (Вишня), а також на висоті 3 м (Тустань). Крім цього, вони захищалися піднімальними мостами, до яких вів дерев'яний поміст-пандус. Оборонні споруди галицьких "градів" розміщувалися вздовж основних шляхів, які проходили по долинах рік.

У містах Галичини – Перемишлі, Звенигороді, Василеві, Галичі започатковано білокам'яне будівництво церков. Перші відомі кам'яні будівлі на Галицьких землях були зведені в Перемишлі. Це палац і ротонда кінця X – початку XI ст. У 1119–1124 рр. в Перемишлі побудована церква Івана, яку вважають першим зразком Галицької архітектурної школи. В одному лише Галичі відомо розташування не менше 30 мурованих монументальних споруд, виявлено рештки 15 кам'яних і дерев'яних храмів княжої доби. Першою з відомих галицьких культових будівель є літописна (1152) церква Спаса, яка, можливо, знаходилась у заміській резиденції Володимира Володаревича в урочищі Карлиця (с. Шевченкове). Усередині, під стіною, виявлено, можливо, його поховання. Проведено розкопки фундаментів чотиристовпного білокам'яного храму в урочищі "Кирилівка" (с. Залуква), умовно названого церквою Кирила і Методія. З кінця XII – початку XIII ст. відчуваються впливи католицької Угорщини: в околицях княжого Галича з'являються нові, західні типи центричних будівель – ротонди й квадрифолії.

Розкопками залишків Воскресевської ротонди (с. Крилос) виявлено, усупереч висновкам попередніх дослідників, що споруда була не кам'яною, а дерев'яною зрубною. Вона поєднувала функції церкви-усипальниці та дзвіниці. У результаті досліджень решток церкви Благовіщення в урочищі "Церквиська" (с. Крилос) визначено будівельно-технічні особливості фундаментів, отримано ряд фрагментів архітектурних деталей, зафіксовано частини збереженої підлоги з полив'яних керамічних плиток, яка являла собою складну мозаїчну композицію з поліхромними малюнками. Невідомі пам'ятки галицької архітектурної школи локалізовано й досліджено в урочищі "Царинка" (с. Крилос). Серед них хрестоподібна двостовпна церква, яка за планувальною структурою нагадує церкву Миколая у Львові.

Яскравим виявом майстерності галицьких будівничих була п'ятиповерхова дерев'яна наскельна фортеця IX–XIV ст. Тустань поблизу села Урич у Карпатах. Високий рівень будівництва цього часу засвідчує архітектура міста Львова. Уперше при археологічних дослідженнях міста вдалося відкрити доволі значну ділянку дерев'яної забудови цього часу із зрубними двоярусними будівлями, рештками вулиці-мостової, вимощеними деревом дворами, ремісничими майстернями. Зруби мали доволі значні, як на той час, розміри та висоту. Стіни од-

ного з них сягали 5 м. Будівля належала заможному міщанину, бо, крім звичайних знахідок, у ній виявлено привізні амфори, прикраси з кольорових металів, бронзовий посуд, дерев'яний циркуль, велику кількість цвяхів. Під один кут зрубу покладено своєрідну "будівельну жертву" – уламок двобічної металевої пили. Можливо, у цьому маєтку в середині – другій половині XIII ст. жив майстер-будівельник. Про торгово-ремісничий характер дослідженої частини княжого Львова свідчать печі для кольорових металів, три кам'яні ливарні форми для виготовлення культових речей і прикрас, привізні амфори, скляні браслети, хрест-енколпіон, виготовлений у Києві напередодні нашестя монголо-татар. Однією з типових для Галицько-Волинського князівства феодальних садиб є Чорнівське городище XII–XIII ст., де були збудовані неприступні рови й вежі.

Визначним явищем у будівельній культурі України є три пам'ятки княжої Волині – Михайлівська, Василівська церкви у Володимирі та каплиця на вежі в Столп'є біля Холма, які мають спільні риси: рідкісну для давньоруського будівництва центричну восьмиосьову просторову композицію, застосування кладки з брускової цегли. У 1194 р. була збудована Василівська церква, яка мала такі особливості: брускова цеглу (а не плінфу), вапняно-піщаний (а не цем'янковий) розчин у кладці, стрільчасту форму арки вхідного порталу, виділення конструктивного каркасу в склепінні та стінах. Відкрита М. Каргером у 1956 р. Михайлівська церква у Володимирі виявилась великою круглою спорудою з внутрішнім кільцем опор і трьома апсидами в товщі муру. Каплицю на вежі у Столп'є ввела в науковий обіг І. Кутиловека. Це невелике, восьмиконхове, обличковане брусковою цеглою приміщення, вписане в прямокутний масив верхнього ярусу оборонної вежі. На стиках конх первісно були лопатки, що переходили в гурти склепіння. Дослідниця вважає, що, разом із вежею, каплиця збудована в кінці XII ст. згідно з традиціями східнохристиянських святинь. Замовником описаних споруд прийнято вважати волинського князя Романа Мстиславича, а "європеїзовані" нововведення в архітектуру цього етапу – наслідком широких зовнішньополітичних зв'язків князя.

До мистецьких виробів галицьких майстрів слід віднести художнє скло, вироби з кістки, художній метал, дрібну кам'яну пластику, масове ювелірне виробництво. У мистецтві стародавнього Галича розвивалися фресковий живопис, іконопис і книжкова мініатюра. Поширеними були твори художнього мистецтва. Творцями галицького мистецтва були майстри-ремісники – талановиті гончарі, ковалі, ткачі, муляри, теслярі, різьбярі по каменю, дереву й кості, зброярі.

Місцевий іконопис розвивався в Галицько-Волинській землі під впливом київського (ікона Богоматері-Одигітрії кінця XIII–XIV ст. з Покровської церкви м. Луцька). Вплив Києва відчутний і в зброярстві Галицько-Волинського князівства. Знахідки з Дорогобужа свідчать про високий рівень озброєності місцевих воїнів. У їхньому розпорядженні були всі основні види зброї X–XIII ст., відомі в Київській Русі та південноруських князівствах. Деякі конструктивні особливості та характер орнаментики дорогої зброї свідчать про важливу роль київських зброярів у її виробництві (мечі, бронзові булави) та інших майстерень Середнього Подніпров'я, зокрема Поросся (шолом). Масові види зброї (стріли, списи, бойові сокири) виготовляли місцеві волинські майстри.

Знайдено меч із кургану "Чорна могила" та меч із схованки під Десятинною церквою. Меч із Дорогобужа особливий, виготовлений у XI ст., належить до типу Z. Прийоми орнаментації рукоятки вказують на роботу київських ювелірів. Піхви меча мали бронзовий наконечник трикутної форми без орнаментації. У комплексах XII – першої половини XIII ст. знайдено три вістря списів з пером видовженотрикутної форми й конічною втулкою та піку з вузьким чотиригранним у перетині пером і лійчастою втулкою. Виготовляли майстри бойові сокири, бронзові булави, луки. Про це свідчать знахідки кістяних накладок на лук, петлі від налуччя та залізні й кістяні вістря до стріл. Серед вістер із втулкою найпоширеніші з двома шипами, інші мають перо ромбічне, пірамідальне.

На археологічних пам'ятках Прикарпаття й Волині виявлено великий асортимент керамічних виробів X–XIII ст.: горщики, корчаги, миски, ковші, накривки, світильники, підсвічники, іграшки, плитки. Кожна з цих категорій виробів представлена набором різних форм, серед яких вирізняються такі, аналогів яким у інших регіонах Давньої Русі не встановлено. Це насамперед стосується корчаг із циліндричною шийкою, глибоких мисок-накривок з профільованим зсередини та ззовні піддонням та з густо насиченою орнаментальною облямівкою по внутрішній поверхні посудини тощо. Особливості місцевих традицій моделювання керамічних виробів породжували оригінальні індивідуально-авторські форми конструювання виробів. Найяскравіше це відобразилося в процесі морфогенезу верхньої частини горщиків, а саме у вінцях, репрезентуючи варіанти й підвиди відомих гранчастих, манжетних, валикових, валико-гранчастих, валико-манжетних форм. Індивідуальні естетичні смаки майстрів відобразилися також у побудові орнаментальних композицій, являючи на фоні поширених мотивів оригінальні декоративні сюжети, в яких поєднувалася різна техніка нанесення візерунків. У цілому для кераміки з галицько-

волинських пам'яток зафіксовано відмінності, які надавали середньовічній кераміці Заходу України своєрідності, яка динамічно поглиблювалася, що створювало ґрунт для формування місцевих традицій у виготовленні виробів із глини.

Отже, створене Романом Мстиславичем унаслідок об'єднання Галичини й Волині в 1199 р. велике князівство відіграло значну роль в історії Давньої Русі й середньовічного світу взагалі. Історичною долею воно було поставлене поміж Сходом і Заходом, виникло й розвивалося в різноманітних зв'язках і взаємовпливах з іншими руськими князівствами та державами. Відсутність сильної особистості серед нащадків Данила й Василька Романовичів, несприятливі умови політичної роздробленості та залежність від Орди не дозволили відновитися Галицько-Волинському великому князівству знову і сприяли порівняно легкому завоюванню Галичини й Волині Польщею та Литвою.

Проте державницькі традиції доби Київської Русі й Галицько-Волинського князівства мали велике значення для збереження, зміцнення і формування історичної самосвідомості українського народу. Варто відзначити, що з падінням Київської Русі русько-українська державність не зупинилась, вона продовжувала функціонувати на Заході, в умовах Галицько-Волинської держави, у складі якої, за твердженням М. Брайчевського, опинилися всі українські землі разом з Києвом, за винятком хіба що сплюндрованого монголами, спустошеного та знелюдненого Лівобережжя. І головне, ця держава була першою державою тільки українського народу, ні від кого не залежного, що засвідчило дальший процес формування нації. У функціонуванні Галицько-Волинської держави чітко простежуються ідеї соборності й самостійності, за які так наполегливо змагалися галичани як у минулому, так і тепер, що є взірцем для наслідування в усій Україні.

У Галицькій державі започатковано ідею колективної безпеки проти іноземного поневолення. Йдеться про організацію протитатарського союзу із Західною Європою, зокрема хрестового походу на чолі з Римом. І хоча цей план не вдалося реалізувати на практиці, все ж таки Орда не спустошила Західну Європу. Цьому зашкодив опір ординцям в Україні. Звернення уваги Галицько-Волинської держави на Захід відкрило просування західноєвропейській культурі на українські землі, що позитивно позначилося на становищі обох культур. Князі Галицько-Волинської держави сприяли виробленню власної національно-політичної та культурної індивідуальності.

ХРОНОЛОГІЇ

1199	–	Утворення Галицько-Волинської держави.
1199–1205	–	Князювання Романа Мстиславича в Галицько-Волинській державі.
1223	–	Битва на р. Калка. Поразка русичів від монголо-татар.
1238	–	Волинський князь Данило Романович захопив Галич.
1240	–	Спустошення Києва монголо-татарами.
1301–1308	–	Князювання Юрія Львовича в Галицько-Волинському князівстві.
1308–323	–	Князювання Андрія і Льва в Галицько-Волинському князівстві.
1324–1340	–	Правління Юрія II Болеслава в Галицько-Волинському князівстві.
1349	–	Загарбання Галичини Польщею і приєднання Волині до Великого князівства Литовського.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

БЕРЕСТЯНІ ГРАМОТИ – грамоти, відкриті 26 липня 1951 р. у Російській Федерації при розкопках у Новгороді експедицією під керівництвом російського археолога А. Арциховського. Основну масу їх знайдено в Новгороді Великому (близько тисячі), а також у містах Стара Руса (Новгородська область), Смоленськ, Псков, Твер та ін. На території України знайдено поки що єдину берестяну грамоту у Звенигороді галицькому археологом І. Свєшніковим. Найдавніший запис на бересті датується першою половиною XI ст., найпізніший – другою половиною XV ст. Тексти видряпували на бересті залізними, бронзовими, рідше кістковими стрижнями. Обов'язковою умовою тривалого зберігання грамот у культурному шарі ґрунту є його підвищена вологість, що унеможливлює приплив повітря. У XI–XIV ст. береста була дешевим матеріалом для письма. Упровадження паперу і його масове поширення у східних слов'ян із середини XV ст. спричинило припинення письма на бересті. Найціннішими є берестяні грамоти XI – першої половини XII ст. За жанром це різноманітні документи, листи, азбуки, шкільні вправи тощо. Новгородські берестяні грамоти засвідчують жваві торговельні зв'язки міста з іншими руськими містами, зокрема з Києвом. Вони є свідками масового поширення грамоти в Давній Русі й належать до категорії масових джерел з історії середньовічної Русі. Нині їх нараховують понад 400.

ВІРМЕНИ – тут консолідовані національно-релігійні громади іммігрантів із Закавказзя. Основними причинами переселення вірмен із Вірменії до України були: боротьба вірменського купецтва за товарні ринки, знищення вірменської державності арабами, розорення Закавказзя турками-сельджуками, монголо-татарами. Певну роль в еміграції цього народу відіграли також релігійні переслідування їх. Переважали міграційні потоки заможніших вірмен-купців, ремісників, служителів культу. Вірменські колонії формувалися в Україні у двох регіонах: правобережно-західному та північно-причорноморському. Вони почали виникати в період Київської Русі та Галицька-Волинського князівства. Перша колонія сформувалася в Києві – найдавніша згадка про

неї в "Києво-Печерському патерику" датується 1080–1090 рр. Вірменська колонія у Львові утворилася в другій половині XIII ст. (намогильний напис 1277).

ЕРЦГЕРЦОГ (ERZHERZOG) – титул австрійського монарха в 1453–1804 рр.

ТЕВТОНСЬКИЙ ОРДЕН – католицький духовно-релігійний орден, заснований в кінці XII ст. у Палестині під час хрестових походів. З XIII ст. по 1525 р. у Прибалтиці на землях, захоплених Тевтонським орденом у прусів, литовців, поляків, існувала його держава. Орден розгромлено в Грюнвальдській битві 1410 р. З 1466 р. – васал Польщі. У 1525 р. його володіння в Прибалтиці перетворені у світське герцогство Пруссія.

ФОРТИФІКАЦІЙНІ СПОРУДИ – інженерні споруди для укриття та найбільш ефективного застосування зброї, військової техніки в бою, розміщення пунктів управління, а також для захисту військ, населення, об'єктів тилу від ворога.

ПЕРСОНАЛІЇ

АННА (КНЯГИНЯ ГАЛИЦЬКА) (р. н. невідомий – 1254) – княгиня, дружина Романа Мстиславича, матір двох його синів – Данила й Василька. Зі своєю першою дружиною, дочкою Рюрика Київського Предславою, Роман Мстиславич розлучився 1197 р., а згодом змусив її постригтися в черниці. Приблизно 1199–1200 рр. Роман одружився вдруге, і вже 1201 р. народився його старший син Данило. Стосовно походження Анни у вітчизняній історіографії одностайної думки немає. Деякі дослідники шукали її родичів в Угорщині, Польщі, Візантії. Проте жодних переконливих свідчень щодо цього немає. Найбільше заслуговує на увагу думка, уперше висунута відомим істориком В. Пашутом, про волинське походження Анни з вельможної боярської родини. Підтвердженням цієї думки є те, що Анна, ставши регентшею при своїх малолітніх синах після загибелі князя Романа, мала постійну й беззастережну опіку та захист з боку волинського боярства. Вважають, що Анна була дочкою візантійського імператора Ісаака II Ангела від другої його дружини Маргарити-Марії, сестри Андрія II, дочки Бели III, – тобто Анна була племінницею Андрія II. У Галицькому літописі зазначено, що по загибелі Романа угорський король Андрій II зустрівся з княгинею Анною як своєю ятрівкою (дружиною брата) у галицькому місті Сянику й прийняв Данила як любимого сина. Далі літописець пише, що коли Анна з меншим сином Васильком приїхала до Польщі, князь Лєшко пишно прийняв свою ятрівку з дитиною. Коли 1219 р. княгиня Анна побачила, що князь Данило змужнів і міг самостійно вирішувати державні справи, пішла в монастир. Скільки років прожила Анна після цього – невідомо. Остання літописна згадка про неї як мудру державну діячку, добру матір-порадницю, думку якої поважали, датується 1254 р., коли Данило запросив її на державну раду, зібрану у зв'язку з пропозицією прийняти королівську корону, що надійшла від Папи Римського. Рішення Анни було позитивним, і князь Данило дав згоду на коронування.

ДАНИЛО ГАЛИЦЬКИЙ (1201–1264) – волинський і галицький князь. Народився у князівській родині. Батько – великий галицько-волинський князь Роман Мстиславич, мати – Анна з вельможного боярського роду Волинського князівства. Після смерті Романа Мстис-

лавича феодальна анархія в Галицько-Волинському князівстві виходить з-під контролю й Анна змушена була податися з Галича, а Данила відіслала до двору угорського короля Андрія. Лише в 1238 р. Данило вигнав із Галича чернігівських князів Михайла Всеволодовича та його сина Ростислава й повернув батьківську спадщину. Однак через монголо-татарську навалу він тільки в 1245 р., після вирішальної битви під Ярославом, остаточно повернув собі Галичину. Проводив активну зовнішню політику (втручався в боротьбу за австрійський трон, здійснив походи на Чехію та Сілезію, укладав династичні шлюби тощо). Щоб заохотити до антитатарського походу Данила, Папа Римський Інокентій IV послав йому королівську корону. Першого разу Данило відхилив цю пропозицію з політичних міркувань, але вдруге прийняв її. 1253 р. в Дорогочині папський легат Опізо коронував Данила Галицького. Він став першим королем у вітчизняній історії. Однак оголошений Папою 14 червня 1253 р. хрестовий похід не був підтриманий європейськими монархами. Під тиском несприятливих обставин Данило мусив прийняти вимоги золотоординського хана Бурундая щодо зруйнування укріплень Львова, Володимира, Луцька та кількох інших міст. У 1264 р. король Данило помер у Холмі й був похований там у спорудженій ним церкві Богородиці.

ЛЕВ ДАНИЛОВИЧ (1228–1301) – син Данила Галицького, князь Галицько-Волинський. По смерті брата Шварна (1269), який князював у Белзі, Холмі, Дорогочині, Перемишлі й Галичі, до Лева перейшли всі його володіння. На початку 50-х рр. XIII ст. він відбив напади загонів татарського воєначальника Куремси на південні рубежі Галицько-Волинського князівства. По смерті Данила (1264) Лев у зовнішній політиці віддавав перевагу відносинам із Польщею. Коли помер Болеслав Малопольський Лев виступив претендентом на краківський престол, але невдало: обрано було Лєшка Чорного з мазовецької лінії. Це стало причиною війни з Польщею, яка закінчилася зі смертю Лєшка (1288). Під час цієї війни Леву вдалося відвоювати у поляків Люблінську землю та приєднати її до свого князівства. Під час війни з Угорщиною (1281) князь захопив частину Закарпаття з Мукачевим. Підтримував стосунки з Чехією, Тевтонським орденом. Що стосується відносин з Ордою, то Лев не чинив монголо-татарам опору.

РОМАН МСТИСЛАВИЧ (1152–1205) – волинський князь, об'єднувач Волинської та Галицької земель у 1199 р., що традиційно підтримували тісні економічні й культурні зв'язки. Літописець називає його

"Великим князем", "царем на Русі", а поняття "самодержець" уперше вжито в літописі саме про нього. Народився близько 1152 р. у князівській родині: батько – волинський, згодом київський великий князь Мстислав Ізяславич, мати – польська принцеса Агнеса, дочка Болеслава III Кривоустого. Роман був онуком київського князя Ізяслава Мстиславича і правнуком Володимира Мономаха. У 70-х – першій половині 80-х рр. XII ст. Роман перебував певний час під опікою свого дядька Ярослава Ізяславича, а потім протягом десятка років вів уперту, інколи відкриту (із Святославом Мстиславичем), інколи закулісну боротьбу (із Всеволодом Мстиславичем), унаслідок чого йому вдалося стати головним князем Волині. В юному віці був запрошений князювати до Новгорода Великого (1168–1170). Після смерті батька Роман успадкував володимиро-волинський, а згодом і галицький столи, де правив близько тридцяти років (1170–1199). Він жорстоко придушував опозицію, спираючись на віддану йому бойову дружину й на середні та вищі верстви міщан багатих волинських міст. Зміцнював центральну владу в князівстві, піклувався про його економічну й військову міць. Після десятирічної боротьби з боярською сваволею в 1199 р. Романові вдалося утвердитись у Галичі, який він оголосив стольним градом новоствореного Галицько-Волинського князівства. У 1202 р. він оволодів Києвом, утвердив свої претензії щодо наслідування київського престолу і став наймогутнішим правителем південно-західної Русі.

Роман Мстиславич був поміркованим і далекоглядним політичним діячем, мудрим дипломатом. У розпал боротьби за відродження Давньоруської держави він під час походу на Польщу 1205 р. потрапив у засідку й загинув. Існують декілька думок із приводу причин виступу руського князя на Польщу. По-перше, можлива інтрига третіх осіб (великопольського князя Владислава Тонконогого або представника галицького боярства Владислава Кормильчича), які були зацікавлені в послабленні обох чи котрогось одного із втягнутих у конфлікт суперників. По-друге, причиною походу, на підставі повідомлення цистерціанського монаха Альберіка, мала би бути участь Романа на боці Філіпа Швабського в його боротьбі за німецьку корону проти Оттона IV Саксонського. І по-третє, Роман виступив проти Лєшка Білого, маючи намір підпорядкувати собі Люблінську землю. Галицько-Волинський літопис відзначає його хоробрість: "Він бо кинувся був на поганих, як той лев, сердитий же був, як та рись, і губив їх, як той крокодил, і переходив землю їх, як той орел, а хоробрий був, як той тур".

ЛЕКЦІЯ 4

ЗЕМЛІ УКРАЇНИ ПІД ВЛАДОЮ ІНОЗЕМНИХ ДЕРЖАВ У XIV – СЕРЕДИНІ XVII СТОЛІТТЯ

1. Боротьба за "руську спадщину". Українські землі у складі Великого князівства Литовського.
2. Люблінська унія, її політичні та соціально-економічні наслідки для України. Посилення феодальної експансії Польщі.
3. Суспільно-політичний рух в Україні. Братства. Брестська церковна унія.

1. Боротьба за "руську спадщину". Українські землі у складі Великого князівства Литовського

Українські землі після занепаду Галицько-Волинської держави опинилися в колі інтересів цілої низки держав: Великого князівства Литовського, Польщі, Великого Московського князівства, Кримського ханства тощо, які повели активну боротьбу за поділ спадщини Русі.

Найактивнішим у експансивній діяльності було Велике князівство Литовське, яке основним напрямом своєї зовнішньополітичної діяльності обрало землі Русі. За часів великого князя литовського Міндовга до даної держави були приєднані західноруські (переважно сучасні білоруські) землі. Боротьба за руську спадщину продовжилася за часів правління Гедеміна, який посадив на Галицько-Волинський княжий стіл свого сина Любарта-Дмитра. Після довготривалої боротьби за спадщину Галицько-Волинської держави між Польщею і Великим князівст-

вом Литовським у 1325 р. було укладено мирну угоду. Однак у 1340 р. угорсько-польські війська знову вторглися до Галичини, але наштовхнулися на опір місцевого населення та союзницькі татарські загони. Одночасно Любарт проводив централізаторську політику і на 1347 р. підкорив галицькі землі, відновивши монолітне Галицько-Волинське князівство під протекторатом нового великого князя литовського Ольгерда. Проте чергове перемир'я не було тривалим: у серпні-вересні 1349 р. король польський Казимир розпочав нову війну з Литвою за українські землі, яка закінчилася перемир'ям в 1352 р. Відповідно до підписаної угоди, землі Галичини відходили до Польщі, а Волині –до Великого князівства Литовського.

Подальші дії Великого князівства Литовського були пов'язані з залученням до даної держави подільського регіону. У 1359 р. литовські війська вийшли до кордонів Чернігово-Сіверської та Київської земель. Згодом, у 1361 р., до литовської держави добровільно приєдналося Київське князівство, а протягом 1362 р. війська великого князя Ольгерда оволоділи землями Чернігово-Сіверського та Переяславського князівств.

Експансивна політика Литви призвела до загострення стосунків з татарами. Наслідком цього стала битва між об'єднаними литовськими, руськими та союзними військами кримського хана Мамая з татарськими загонами на р. Сині Води восени 1362 р. Ця битва закінчилася перемогою союзницьких військ Ольгерда, що поклало край монголо-татарському ігові на українських землях. Як наслідок, на 1362 р. до складу Великого князівства Литовського входили майже всі українські землі за виключенням окремих регіонів. Зокрема, Галичина перебувала під владою Польщі, Північна Буковина – під владою Молдовського князівства, Закарпаття – під владою Угорщини.

Приєднані руські землі становили майже 90 % території всієї новоутвореної країни. Даний фактор призвів до модифікації самого Великого князівства Литовського, зокрема назву держави було змінено на Велике князівство Литовське, Руське і Жемантійське. Українські землі були поділені на удільні князівства, тобто було відновлено адміністративно-територіальний поділ Київської Русі. Активними темпами відбувалося ослов'янення політичної еліти литовської держави: руська мова отримала статус державної й використовувалася як у повсякденному вжитку, так і в діловодстві; представники великокняжої родини та їхнє оточення приймали православне християнство; елементи руського права впроваджувались у державне законодавство; у військову справу запозичувалися досягнення фортифікаційної та тактичної майстерності Київської Русі; переймалися слов'янські звичаї, обряди тощо.

Чи не єдині обмеження, які були запроваджені на руських землях, стосувалися лише правлячої верхівки. Зокрема, відбулася заміна правлячої князівської династії Рюриковичів на литовську династію Гедиміновичів, репрезентанти якої стали на чолі удільних князівств. Але інші державні посади переважно обіймали вихідці з руського боярства, що призвело до появи та активізації сепаратистських тенденцій на руських земель.

Політично активною часткою руського суспільства на той момент виступало боярство, яке почало активно просувати ідею повної незалежності українських земель від Великого князівства Литовського. Прагнення місцевої політичної еліти знайшли підтримку й серед удільних литовських князів. Зокрема, київський князь Володимир Ольгердович у 1370-х рр. приєднав до своїх володінь землі Переяславського та Чернігово-Сіверського князівств; запровадив карбування власної монети; ігнорував розпорядження центральної литовської влади.

Сепаратистські тенденції на руських територіях наклалися на ускладнення міжнародного становища Великого князівства Литовського. Так, у 1377 р. союзницькі війська Угорщини й Польщі захопили Холмщину та Белзчину, які в 1378 р. увійшли до складу угорської держави. Активізували свою боротьбу з Литвою Тевтонський орден і Велике князівство Московське.

Внутрішній сепаратизм удільних князів і зовнішня загроза з боку сусідніх держав підштовхнула Ягайла – молодшого сина Ольгерда, який по смерті батька став новим великим князем литовським, до пошуків союзника. Як наслідок, у 1385 р. було підписано Кревську унію, що передбачала об'єднання Литви та Польщі в єдину державу на основі династичного шлюбу Ягайла та польської королеви Ядвіги. Умови унії передбачали приєднання до Польщі литовських і українських земель, прийняття населенням даної території католицької гілки християнства, передачу державної казни Польщі.

Наслідки унії були неоднозначними. Серед позитивних моментів необхідно відзначити військово-політичне посилення новоутвореної держави. Як результат – у 1387 р. Польща зуміла відвоювати галицькі землі в Угорщини, а також встановила домінування над Молдовським князівством. Разом з тим, рішення Кревської унії не знайшли підтримки як серед представників литовської верхівки, так і серед удільних князів руських земель. Зокрема, була сформована місцева опозиція на чолі з представником великокняжої родини Вітовтом Кейстутовичем, який, опираючись на військову міць литовських і руських удільних князів, повів збройну боротьбу проти польського короля Ягайла.

Протистояння завершилося підписанням угоди в 1392 р. у м. Острові, за умовами якої Вітовт був визнаний довічним правителем Литви, але перебував у васальній залежності від польської корони.

Супроти Кревської унії виступили й князі руських земель, які не бажали визнавати її рішення. Вони відмовлялися коритися як польському королю, так і великому князеві Литовському. На чолі сепаратистів перебували київський князь Володимир Ольгердович, новгород-сіверський – Дмитро Корибут і подільський – Федір Коріатович. Однак виступ завершився поразкою через неузгодженість дій повсталих. Як наслідок, у 1392-1395 рр. Вітовт передав владу в повсталих князівствах своїм прибічникам. А з 1399 р. удільний устрій на руських землях було ліквідовано і владу на місцях передано великокнязівським намісникам.

Централізувавши Велике князівство Литовське та регламентувавши свої стосунки з Ягайлом, Вітовт розпочав активну зовнішню діяльність. Він втрутився в династичну боротьбу Золотої Орди, виступивши на боці колишнього хана Тохтамиша. 12 серпня 1399 р. литовська армія, у складі якої перебували руські загони, зазнала нищівної поразки від стотисячної армії хана Тимура в гирлі Ворскли. Ця поразка стала причиною політичної кризи у Великому князівстві Литовському, яка спонукала Вітовта піти на підписання Віленської унії в 1401 р., за умовами якої визнавалася васальна залежність Великого князівства Литовського від Польщі. Також передбачалося, що після смерті Вітовта всі руські землі перейдуть до складу Польщі. За цією угодою шляхті литовської держави надавалася право брати участь у виборах польського короля.

Послаблення позицій Великого князівства Литовського суттєво позначилося на діяльності руських князів. Зокрема, на початку литовсько-московської війни 1406-1408 рр. до Великого князівства Московського перейшли стародубський князь Олександр і син київського намісника Іван Гольшанський разом із місцевими боярами. А подільський і сіверський князь Свидригайло повів активну боротьбу за великокнязівський престол і незалежність Литви. У 1408 р. він переїхав на територію московської держави із звенигородським, путивльським, перемишльським князями, а також із чернігівськими, стародубськими й сіверськими боярами, що примусило Вітовта розпочати пошуки мирного врегулювання конфлікту. Згодом Свидригайло повернувся до Вільно й розпочав організацію змови проти Вітовта. Після її розкриття князя було кинуто до в'язниці.

Незважаючи на ряд поразок, військово-політичний потенціал Великого князівства Литовського все ж залишався могутнім. 14 липня 1410 р. 100-тисячна литовсько-польська армія, у складі якої перебували численні руські загони, під Грюнвальдом розгромила війська Тевтонського ордену, припинивши його експансію на слов'янські землі. Спільна перемога призвела до поліпшення взаємостосунків між Ягайлом і Вітовтом і в 1413 р. у м. Городлі було укладено нову унію, згідно з умовами якої визнавалося існування великокнязівського престолу в Литві, але обрання великого князя контролювалося й затверджувалося польським королем; литовські шляхтичі католицького віросповідання зрівнювалися в правах з поляками й могли брати участь у виборах польського короля та великого князя Литовського.

Поступово Вітовтом були вирішені також і внутрішні проблеми Великого князівства Литовського. Так, у 1418 р. відбулося повстання прибічників Свидригайла, унаслідок якого князя було звільнено. Однак населення заколотників не підтримало й опальний князь був змушений відійти зі спільниками на територію Угорщини. Лише за посередництвом угорського короля Сигізмунда конфлікт у великокнязівській родині було залагоджено. Свидригайло отримав у своє підпорядкування чернігівські землі.

Городельська унія зміцнила становище Вітовта і в зовнішній політиці. Він, зокрема, зумів налагодити стосунки із Золотою Ордою. Також великий князь литовський укріпив південні кордони своєї держави, створивши комплекс фортець та укріплень. Литовські війська нападали на Рязанське й Тверське князівства, несли пряму загрозу Московському князівству.

По смерті Вітовта у 1430 р. сталися відчутні зміни в литовській державі. Порушуючи рішення Городельської унії, великим князем литовським було обрано Свидригайла, який домагався державної незалежності Великого князівства Литовського. У відповідь Польща ввела свої війська на Поділля, захопивши ряд фортець. У відповідь загони Свидригайла завдали поразки польським військам під Збаражем, Крем'янцем, Олеськом та іншими містами. Однак у 1431 р. Ягайло надіслав на Україну потужну польсько-шляхетську армію, яка, переборюючи опір місцевих жителів, просувалася на Волинь. Українські землі спалахнули низкою антипольських повстань і загони Ягайла були зупинені під Олеським замком.

Проте всі успіхи литовсько-руських воїнів були перекреслені литовською аристократією. Унаслідок їхньої змови Свидригайло був позбавлений влади й великим князем литовським було проголошено

Сигізмунда Кейстутовича, який відновив унію між Литвою та Польщею, повернувши їй Західне Поділля та прикордонні міста. Руські можновладці ж підтримали інтереси Свидригайла й практично відділилися як від Великого князівства Литовського, так і від Польщі. На основі Вітебщини, Волині, Київщини, Полоцької землі, Сіверщини, Смоленщини було утворено Велике князівство Руське. Його очолив князь Свидригайло, який, уклавши союз із німецькими рицарями, розпочав воєнні дії проти Литви та Польщі.

Намагаючись розколоти табір повсталих, Ягайло в 1432 р. урівняв у правах тих руських бояр, що перейшли на бік Сигізмунда, з католицькою шляхтою. А в 1434 р. Сигізмунд розширив права та привілеї литовських і руських феодалів, поширивши привілеї 1432 р. і на князів, що стимулювало перехід останніх на бік Великого князівства Литовського.

Апогеєм протистояння руських земель з Великим князівством Литовським і Польщею стала битва під Вількомиром у вересні 1435 р., в якій руські війська та їхні союзники рицарі Лівонського ордену зазнали нищівної поразки. Свидригайло відмовився від подальшої боротьби, зрікся титулу "Великого князя Великого князівства Руського" й виїхав на Волинь.

Проте боротьба не припинилася. У 1440 р. волинські князі Іван і Олександр Чарторийські вбили Сигізмунда, що викликало на руських землях повстання проти Литви. Новобраний великий князь литовський Казимир IV був змушений відновити існування київського й волинського удільних князівств. Київським князем став Олелько Володимирович, а волинським – Свидригайло.

Однак у 1452 р. після смерті Свидригайла волинське князівство було ліквідоване. Деякі порубіжні землі перейшли під юрисдикцію Києва. Згодом, а саме після смерті в 1470 р. київського князя Семена Олельковича, останнє руське князівство було ліквідоване. Поступово запроваджувався адміністративний устрій польської держави.

У відповідь на централізаторську політику литовської адміністрації руські аристократи відповіли організацією змови на чолі з Михайлом Олельковичем з метою повалення влади Казимира. У разі невдачі передбачалося передати частину руських земель Великому князівству Московському. Однак у 1481 р. змову було викрито, а її керівників – Михайла Олельковича й Івана Ольшанського – страчено. Федір Бєльський утік до Москви.

У 1492 р. війська Великого князівства Московського здійснили напад на смоленські та чернігово-сіверські землі, який був повторений у 1493–1494 рр. Під час литовсько-московського протистояння на бік

великого князя московського перейшли князі Новосельські, Одоєвські, Воротинські, Білевські, а згідно з умовами мирного трактату 1494 р. до складу московської держави були приєднані їхні землі. У 1500 р. до Москви відійшли нащадки московських утікачів у Литву князі Семен Можайський, Василь Шемячич та інші, яким належали землі Чернігівщини, Старобудщини, Новгород-Сіверщини. А за умовами перемир'я 1503 р. Литва визнавала за московською державою всю Чернігово-Сіверщину.

У 1507 р. Велике князівство Московське розпочало війну проти Великого князівства Литовського за нові руські землі. З її початком активізували свою діяльність і руські аристократи. У 1508 р. розпочалося повстання на чолі з Глинським, але не отримавши підтримки від своїх союзників, кримського хана та великого князя московського, він був змушений відійти на територію Московщини. Це була остання спроба руської аристократії вибороти незалежність, чи хоча б автономію власних територій.

2. Люблінська унія, її політичні та соціально-економічні наслідки для України. Посилення феодальної експансії Польщі

Друга половина 1550-х рр. позначилася для Великого князівства Литовського загостренням стосунків з Московською державою, які переросли в Лівонську війну. Перемоги Великого князівства Московського активізували сепаратистські настрої серед можновладців руських земель. До того ж, Литва перебувала під постійною загрозою з боку Кримського ханства. Усе це призвело до військово-політичної кризи в литовській державі.

Крім означених подій, посилилася колонізаційна експансія польської шляхти на землі Великого князівства Литовського, яка викликала конфліктні ситуації поміж місцевими литовськими та польськими можновладцями. Згідно з привілеєм Казимира від 1447 р. існувала заборона на земельну власність у литовській державі для іноземців. Однак усі скарги місцевого населення до короля Польщі наштовхувалися на мовчання. До того ж і серед литовського шляхетства, яке на даний момент поляризувалося, не існувало одностайності щодо цього питання. Магнатство, яке володіло значним земельним і людським

ресурсом, обіймало провідні державні посади й мало значні юридичні права та привілеї, намагалося припинити колонізаційну діяльність поляків. У свою чергу, середнє та дрібне шляхетство, котре потерпало від свавілля магнатів, стимулювало процес зближення своєї держави з Польщею, де шляхетство мало набагато більші права.

Через ці причини виникла нагальна потреба в законодавчому влаштуванні взаємостосунків польської та литовської держав. У січні 1569 р. в Любліні розпочав роботу польсько-литовський сейм, метою якого було узгодження питання стосовно унії між Великим князівством Литовським та Польщею. Польські представники висунули пропозицію щодо інкорпорації Великого князівства Литовського до складу польської держави. Також передбачалося, що новоутворену державу мали очолити спільний володар і сейм. За Литвою зберігалося право мати власну адміністрацію та судочинство.

Подібні умови суттєво обмежували насамперед права магнатів. А тому, литовсько-руські репрезентанти панівної верстви після тривалих переговорів залишили Люблін і почали закликати до війни супроти Польщі. У відповідь польський король Сигізмунд II Август у березні 1569 р. видав низку універсалів щодо приєднання Підляшшя, Волині, Київщини та Брацлавщини до Польського королівства й надав місцевій шляхті загальнопольських прав. Паралельно з цим розпочалася підготовка до війни з Великим князівством Литовським.

Рішучі дії польського короля примусили послів Великого князівства Литовського 1 липня 1569 р. підписати акт про унію між своєю державою та Польщею. За її умовами обидві держави об'єднувалися в єдину – Річ Посполиту. Очолювати новоутворену державу мали єдиний виборний король, спільний сейм і сенат. Запроваджувалася єдина монетна система. Міжнародні стосунки планувалося проводити лише від імені Речі Посполитої, а митні кордони між Польщею та Литвою було скасовано. Польська й литовська шляхта отримувала право володіти землями в будь-якій частині новоутвореної держави. Велике князівство Литовське залишило за собою певні атрибути автономії. Литва зберегла: власні печатку, герб, скарбницю, адміністрацію, судочинство. Офіційною мовою в Литві залишалася руська, а правнича діяльність здійснювалася на основі Литовських статутів.

Проти рішень Люблінської унії ще досить довго виступали провідні руські магнати: К. Вишневецький, Б. Корецький, К. Острозький, О. Чарторийський. Але поступово їхні вимоги зосередилися на захисті православної віри.

Люблінська унія змінила й адміністративний устрій руських земель на польський кшталт. Ще в 1434 р. на основі Галицько-Волинського князівства було утворено Руське воєводство у складі Галицької, Львівської, Перемишльської, Сяноцької та Холмської земель, які поділялися на повіти. Протягом 1434–1447 рр. сформовано Подільське воєводство на основі Кам'янецького, Летичівського, Червоногородського повітів, а в 1462 р. – Белзьке воєводство. Після прийняття Люблінської унії протягом 1569 р. було утворено Волинське та Брацлавське воєводства, а дещо згодом – Київське.

Адміністративні зміни викликали відповідні процеси і в управлінському апараті. На чолі воєводств перебували воєводи та старости. Їм підлягали хорунжі (відповідали за військові справи), городничі (будівництво та ремонт замків і фортець), мостівничі (будівництво та зберігання мостів), підстарости (судочинство).

Проголошення Люблінської унії викликало суттєві зміни в політичному та соціально-економічному житті руських земель. Дані зміни зачепили й домінуючу верству суспільства. Зокрема, ще в 1522 р. було прийнято рішення про "вивід шляхетства", за яким до даного прошарку мали належати лише нащадки тих осіб, які стали боярами за правління великих князів литовських Вітовта, Сигізмунда й Казимира. А в 1528 р. було проведено "попис земський", у ході якого було сформовано списки, які після затвердження сеймом перетворилися на основний документ належності до шляхетського стану. У 1529 р. Перший Литовський статут надав імунітетним шляхетським грамотам стабільності. Ревізії замків і старостів, проведені в 1540–1550-х рр., уточнили склад шляхти та її слуг. У 1557 р. було прийнято "Устав про волоки", за яким до шляхти зараховували лише "бояр стародавніх", а всі інші мали повернутися до станів селянства та міщанства. На законодавчому рівні було врегульовано й економічні питання. Литовським статутом від 1566 р. було остаточно ліквідовано обмеження шляхетської власності на землю.

Поступово шляхта переросла в домінуючу політичну верству, що викликало необхідність юридичного оформлення її прав. Віленський привілей 1565 р. стимулював утворення повітових шляхетських сеймиків, а Литовський статут 1566 р. надав шляхті законодавчі права й утворив організоване представництво шляхти на загальнодержавних сеймах. Разом з тим, саме шляхетство не було однорідним, насамперед за матеріальним чинником, і розподілялося на три групи: дрібне, середнє та магнатство.

Отже, шляхті надавалися значні привілеї, а серед її обов'язків зазначалися військова служба за власний кошт і сплата грошового збору. Подібні права та обов'язки різко вирізняли шляхетство від решти населення. Згодом шляхтичі отримали право свободи, недоторканості особи, окремого суду, можливість обирати та бути обраними до повітових і загальнодержавних органів влади. Також було отримано право вільно розпоряджатися землями. Мали шляхтичі й значні переваги перед іншими верствами в торговельних справах. Однак у випадку, якщо шляхтич займався ремеслом або крамарством, його позбавляли шляхетського стану. Шляхетства позбавлялися й особи, які були помічені у крадіжці чи боягузтві на полі бою.

Поступово було сформовано й шляхетське землеволодіння шляхом захоплення общинних територій, купівлі земельних маєтків, земельних пожалувань від польського короля та великого князя литовського. Концентруючи у власних руках значні земельні угіддя, із шляхетського стану поступово виділилася нечисленна його частка – магнатство, яка перебрала на себе широкі політичні права та привілеї, які відрізняли її із середовища середніх і дрібних феодалів.

Важливе місце в соціальному устрої посідало духовенство, становище якого змінювалося відповідно до міжконфесійної боротьби на теренах руських земель. І якщо православ'я в період Великого князівства Литовського мало статус державної релігії та підтримувалося владою, то після прийняття Брестської унії 1596 р. домінуючими стали католицизм і уніатство. Кожна з християнських конфесій мала матеріальну базу у вигляді феодальних маєтностей. Однак поступово владні структури здійснювали штучний перерозподіл на користь католиків і уніатів.

Наступним прошарком руського суспільства виступало міщанство, яке складалося з трьох соціальних груп. Першу становив міський патриціат – найзаможніші й найвпливовіші купці та промисловці, що зосереджували у своїх руках усю владу в місті. Друга група – бюргерство – включала в себе цехових майстрів і торговців середньої заможності. Найчисленнішою групою був міський люд – незаможні ремісники, підмайстри, учні та слуги майстрів, позацехові ремісники, дрібні торговці й селяни.

Самі ж міста поділялися на великокнязівські, приватні та церковні. У XIII-XV ст. близько 80 % усіх руських міст і містечок належали окремим феодалам, тобто могли купувалися чи здавалися в оренду. Загалом же розвиток міст до кінця XV ст. відбувався повільними темпами. На означений період нараховувалося близько

35 міських поселень. Спалах урбанізації руських земель припав на період XVI – першої пол. XVII ст. Найбільшими містами стали Львів (15–18 тис. жителів), Київ (15 тис.), Меджибіж (12 тис.), Біла Церква (10 тис.). Однак населення більшості міст і містечок становило в середньому 2–3 тис. осіб.

Запровадженні зміни викликали нові тенденції в управлінському апараті міст. Зокрема, окремі квартали або угіддя королівських міст за наказом короля віддавалися в розпорядження власників і називалися юридиками. Населення, яке проживало на цих територіях не підлягало компетенції міського самоврядування, сплачувало податки та виконувало різні повинності на користь їхніх власників. Юридики утворювалися внаслідок поділу приватних міст, пожалування центральною владою окремим феодалам, викупу феодальним власником частини території. Інститут юридик існував до XVIII ст.

Украй важливе значення для розвитку руських міст мало запровадження магдебурзького права, яке надало юридичне підґрунтя розвитку місцевого самоврядування в Україні. Ще в 1339 р. останній галицький князь Юрій-Болеслав уперше наділив цим правом м. Сянок. Згодом, 1356 р., його отримав Львів; 1432 р. – Луцьк (удруге –1497 р.), 1444 р. – Житомир, 1497 р. – Київ, 1498 р. – Дубно та інші міста.

Магдебурзьке право вимагало внесення відповідних змін у систему управління міст. На чолі міста перебував війт, який призначався великим литовським князем або польським королем. Лише м. Київ мало право обирати його самостійно. Органом міського самоврядування був магістрат, який мав дві колегії – лава, що відала судом у кримінальних справах; і рада, якій підпорядковувалися цивільний суд і поліція, вона ж здійснювала нагляд за торговими справами. Лаву очолював війт, а раду – бургомістр. Із запровадженням магдебурзького права міщани звільнялися від натуральних повинностей і мали сплачувати грошові податки з торгівлі та промислів.

Розвиток ремісничих спеціалізацій, збагачення майстрів вимагали створення об'єднань виробників для спільного захисту як економічних, так і юридичних прав. Тому більшість ремісників об'єднувалися в цехові організації. Цехи захищали корпоративні інтереси, контролювали виробництво та збут товарів.

Розвиток торгівлі й ремісництва стимулювали зародження мануфактурного способу виробництва, що став домінуючим у XVI – першій пол. XVII ст. Мануфактурне виробництво характеризувалося об'єднанням робітників у спеціальні групи, пануванням ручної праці, розподілом виробництва на окремі процеси. Робітники були як зале-

жними, так і вільнонайманими. Також розпочалося активне вкладання грошового капіталу у виробництво.

Найчисленнішою групою населення на руських землях було селянство, яке у свою чергу поділялося на кілька прошарків за майновим і правовим статусом. Відповідно до правового статусу існували дві категорії селянства: королівські, або великокнязівські, та шляхетські, монастирські й церковні. За ступенем залежності від феодалів селянство поділялося на три групи: вільні селяни – мали право виходу з феодальної залежності після виконання своїх зобов'язань; залежні селяни – мали право залишити феодала, але у визначений час, після виплати викупу або надання "замісника"; покріпачені селяни – не мали права виходу з-під влади феодала.

Упродовж XV–XVI ст. у середовищі селянства відбулися зміни. Було ліквідовано статус дворових холопів, які не мали власності, проживали на панських дворах. Вони, будучи власністю феодала, могли бути продані чи закладені під кредит. Єдине, що мало законодавчий захист – це життя селян. Однак позбавлена мотивації праця цих селян поступово ставала невигідною. А тому феодали дозволили їм заводити власне майно, будинки та сім'ї. І якщо на початковому етапі все залежало від доброї волі господаря, то третій Литовський статут від 1588 р. регламентував наділення холопів землею й перетворив їх на розряд залежних селян – отчичів.

Інший прошарок селянства становили вільні селяни-общинники. Вони володіли окремими господарствами – димами, які об'єднувалися у дворища, а ті – у волосну общину, яка розпоряджалася общинними землями. Усередині общини діяла система кругової поруки при виплаті данини й виконанні повинностей, що робило селян зацікавленими в успішному виробництві своїх сусідів і збереженні сталої кількості господарств.

Унаслідок еволюції господарства волосні общини поступово розпадалися на сільські, які очолювали виборні старости, отамани, війти, тівуни. Досить цікавим фактором життя сільських общин були копні суди, що ґрунтувалися на засадах звичаєвого права, до послуг якого вдавалися не лише селяни, а й міщани, бояри та князі.

Саме селянство поділялося на кілька груп. Першу з них становили особисто вільні та економічно незалежні селяни-общинники – данники. Формою залежності данників від феодалів була необхідність сплати натуральної чи грошової ренти. Домінуючу роль відігравала община. До її складу кожну особу включали після дозволу сільського сходу та волосного старости. Переселенець на кілька років звільнявся від податків і повинностей, щоб мати можливість налагодити своє господарство. Після

закінчення терміну селянин, уже будучи повноправним общинником, брав участь у сплаті общиною данини. Коли ж селянин не вносив свій пай у сплату податків чи не міг відбувати повинності, то його виключали зі складу спільноти, а земельний наділ передавався іншому общинникові. Поступово через інтенсивні пожалування земельними наділами феодалів, кількість селян-данників суттєво зменшилася.

Наступним прошарком селянства були тяглі землероби, що мали господарства, які перебували на території феодалів. Вони були зобов'язані відбувати кілька видів повинності: панщину, тобто обробляти панську землю; серебщину – сплачувати державні податки; державні повинності – здійснювати будівництво доріг і мостів, ремонт фортифікаційних споруд.

Третю групу селянства репрезентували службові селяни, які обслуговували господарство феодала. Вони мали чітку структуру й були об'єднані в сотні. Ці селяни, крім виконання своїх прямих обов'язків, сплачували данину та відбували панщину.

Проте поступово дане розшарування нівелювалося внаслідок посилення феодального визиску селянства. Відбувався наступ феодальної верхівки на особисту свободу селян. Найжорсткіші умови для цієї групи населення було створено в Польщі. Так, у 1453 р. на Галичині було прийнято постанову, за якою селянину дозволялося залишати свого феодала лише за умови сплати значного викупу один раз на рік – на Різдво Христове. На Радомському сеймі в 1505 р. було прийнято рішення, за яким селянин не мав права залишати феодала без згоди останнього.

Подібні тенденції спостерігались і на території Великого князівства Литовського. Зокрема, відповідно до "Судебника" 1468 р. судочинство над селянином передавалося під юрисдикцію його власника. Згодом перший Литовський статут 1529 р. заборонив залежним селянам при переході до іншого власника забирати із собою майно. Завершив юридичне оформлення кріпацтва в Україні третій Литовський статут 1588 р. За його положеннями селянин не мав права залишати свого господаря, якщо він проживав на його території менше 10 років. У випадку, коли строкова вимога виконувалася, селянин мав отримати дозвіл від феодала. Цей дозвіл видавався лише в тому разі, якщо залежний селянин відробив стільки років панщини, скільки користувався панською землею; заплатив викуп, повернув борги, засіяв землю й залишив господарство у доброму стані.

3. Суспільно-політичний рух в Україні. Братства. Брестська церковна унія

З утратою державності руськими землями, єдиною консолідуючою силою української нації залишалася православна церква. Люблінська унія, сеймові постанови та універсали польських королів надали православній церкві юридичне повноправ'я в Речі Посполитій. Проте домінування католицизму в середовищі вищої державної влади, а також ряд внутрішніх і зовнішніх чинників призвели до кризового стану в середовищі Київської митрополії.

Серед внутрішніх причин можемо назвати пасивність ієрархів Київської митрополії, які, зосередившись на внутрішньо церковних справах, надто мало приділяли уваги підготовці кваліфікованих кадрів для власної церкви, навчанню молоді загалом, пропагандистській діяльності в широких верствах населення. Означена пасивність надала можливість активному втручанню в церковні справи польській владі, представленій католиками. Даний процес супроводжувався падінням престижу православної церкви в середовищі української шляхти, яка переходила до католицизму, що, відповідно, зменшувало джерела фінансування. Наслідком було те, що значна кількість регіональних церков і монастирів втрачали фінансову стабільність.

Ще одним критичним моментом було активне втручання в церковне життя світських людей, через що, зокрема, митрополит навіть втратив право на призначення єпископів. Це право перейняв на себе великий князь литовський, що дало можливість займати вищі церковні посади світським особам, які були далекими від церковних інтересів і використовували своє становище для майнового збагачення чи політичного зростання.

Негативну роль відіграла також діяльність Московського патріархату, спрямована на встановлення протекторату над Київською митрополією та підвладними їй єпархіями Речі Посполитої.

Означені фактори викликали глибоку церковну кризу, яка поставила під загрозу саме існування православного християнства на теренах України.

Криза православної церкви викликала активне втручання в церковні справи світського населення, організованого у братства. Сформовані з метою протидії окатоличенню та ополяченню українського населення, братства, заручившись підтримкою Константинопольсько-

го патріархату, намагалися взяти на себе контроль над церковною діяльністю, зокрема ієрархами православної церкви.

Першим було утворено Успенське братство у Львові наприкінці 1585 р. Згодом братства були сформовані в Рогатині та Красноставі (1589), Бресті та Городку (1591), Комарні (1592), Києві (1615) та інших населених пунктах. Засновниками братств виступали міщани, духовенство, патріотично налаштоване шляхетство, козацтво. Яскравим прикладом може служити вступ до київського братства запорозького війська на чолі з П. Сагайдачним.

За мету своєї діяльності братства ставили здобуття права на участь світських громад в управлінні церковними справами та в установленні мирського контролю над діяльністю єпископів. Братства ініціювали церковні реформи; контролювали діяльність священнослужителів; залучали до роботи у школах і парафіях учителів і проповідників; реформували монастирі; засновували школи, друкарні, бібліотеки; вивчали та поширювали духовну літературу.

Братства також відстоювали інтереси православних і в мирському житті. Подібні наміри були підтримані вищими православними ієрархами. У 1586 р. антіохійський патріарх Йоаким затвердив статут Львівського братства й надав йому право ставропігії, тобто вивів його з-під влади єпископа.

Значний внесок зробили братства і в розвиток освіти й культури. Так, львівське братство заснувало у 1585 р. школу, яка мала елементи вищої освіти; започаткувало книгодрукування, викупивши друкарню померлого Івана Федорова; організувало шпиталь. У 1615 р. було відкрито братську школу в Києві.

Поступово мережа братств охопила майже всі українські землі, здійснюючи серед населення культурно-освітню діяльність, реанімуючи інтерес до православної церкви. Однак активна діяльність польського уряду, направлена на підтримку католицизму, знайшла відгук серед українського населення. Поступово викристалізувалася ідея об'єднання православного та католицького християнства. Дана тенденція не була новою – ідея унії висловлювалася відразу ж після розколу християнства в 1054 р.

На теренах України в кінці XVI ст. активізації ідей унії сприяли кілька факторів. По-перше, польський король, намагаючись захистити польський католицизм від європейських тенденцій реформаторства, дозволив у 1564 р. розгорнути на підвладних йому територіях діяльність єзуїтського ордену. Згодом, після прийняття Люблінської унії, єзуїти поширили свій вплив і на українські землі. Наступним факто-

ром слугувала календарна реформа папи Григорія XIII, проведена в 1582 р., що суттєво розмежовувала хронологію католицьких і православних релігійних свят. Це призвело до конфліктів проміж феодалів-католиків і простого православного населення.

Ідея церковної унії мала виконати цілий ряд намагань як українського населення, так і польського уряду. Зокрема, польський уряд передбачав за допомогою унії стабілізувати суспільно-політичне становище в державі, а в перспективі – повністю окатоличити та ополячити українське населення. Та й серед українського населення з церковною унією пов'язували свої надії майже всі верстви населення. Духовенство бажало зрівнятися в правах із католицьким, вийти з-під впливу братств, улагодити ситуацію всередині самої церкви. Шляхта – отримати рівні права з католиками і відкрити собі шлях до вищих державних посад; міщани – намагалися урівнятися в правах з католиками при отриманні посад у магістратах, цехах, системі судочинства.

Першим ідею переговорів з папою висловив львівський єпископ Гедеон Балабан, який у 1590 р. скликав нараду єпископів у м. Белзі, на якій були також присутні єпископи: луцький – Кирило Терлецький, холмський – Діонісій Збируйський, туровський – Леонтій Пелчицький. Саме на цьому зібранні було вперше висунуто ідею унії. Згодом до прихильників церковного об'єднання приєдналися єпископи володимирський Іпатій Потій і перемиський – Михайло Копистенський. Останнім ідею унії підтримав митрополит Михайло Рогоза. При підготовці було вироблено декларацію, яку було подано на розгляд польському королю. У ній передбачалося підпорядкування українського духовенства папі римському в разі збереження останнім обрядів і устрою православної церкви. 23 грудня 1595 р. папа римський формально прийняв українську православну церкву під свою юрисдикцію.

Ця подія викликала хвилю обурення в Україні, що примусило польського короля призначити на 6–10 жовтня 1596 р. у Бресті собор для обговорення унії. Щоправда, єдності серед учасників цього зібрання не спостерігалося. Із самого початку він розколовся на два: православний і уніатський. Православний собор, який очолював найвпливовіший український магнат Костянтин Острозький, рішуче засудив і відкинув ідею унії. У свою чергу, на уніатському соборі було затверджено об'єднання церков та створення на їхній основі греко-католицької церкви, що підпорядковувалася папі римському. Відповідну грамоту підписали київський митрополит, п'ять єпископів і три архімандрити. Цим документом було визнано головні догмати католицизму, але обрядовість залишалася православною, мовою богослужіння визначалася церковно-

слов'янська. Особи, які приймали унію, отримали значні привілеї: церковні ієрархи звільнялися від податків та отримували місце в сенаті; шляхта отримувала можливість обіймати державні посади; міщани зрівнювалися у професійних правах з католиками.

Відразу ж після проголошення навколо унії розгорілась активна дискусія, що поклала початок "полемічній літературі". Необхідно зауважити, що дискусія навколо становища української православної церкви була започаткована ще в 1577 р. працею єзуїта Петра Скарги "Про єдність церкви Божої". Аналізуючи розвиток українського народу, П. Скарга стверджував, що традиція орієнтації на здобутки візантійської культури і, у свою чергу, на православ'я, перестала бути актуальною. А тому було запропоновано здійснити переорієнтацію на представників Західної Європи. П. Скарга закликав українців стати повноправними членами нової європейської спільноти, інтегрувавшись з іншими народами Речі Посполитої. Однак процес інтеграції, на його думку, передбачав не взаємообмін і взаємозапозичення передових досягнень націй, а їхнє розчинення в середовищі домінуючої.

Проти висунутої П. Скаргою ідеї в 1587 р. рішуче виступив Герасим Смотрицький, який опублікував свої праці "Ключ царства небесного" і "Календар римський новий". У даних роботах рішуче опротестовувався процес окатоличення та ополячення, що спрямовувалися офіційною владою Речі Посполитої проти українського народу. Розуміючи всю загрозу втрати самоідентифікації, автор закликав українців до боротьби за власні права, культуру, релігію.

Проголошення Брестської унії викликали жорстку суперечку між прихильниками та супротивниками її умов. На захист унії виступили Б. Гербест і П. Скарга, який в 1597 р. опублікував працю "Опис і оборона собору руського Берестейського".

Різкій критиці церковну унію піддали І. Борецький, І. Вишенський, З. Копистянський, М. Смотрицький та інші захисники православ'я. Чудово розуміючи кризове становище православної церкви в Україні, вони закликали духовенство до відмови від світських інтересів і до активізації роботи в середовищі простого населення. Разом із цим, вони вимагали у громадськості надати якомога більшу допомогу самій церкві. Нагальність процесу згуртування української спільноти навколо церковних справ вони пояснювали загрозою розчинення української нації в середовищі новоутвореної Речі Посполитої.

Неперевершеним полемістом, найпослідовнішим захисником православ'я був Іван Вишенський. Православний монах, який переважну більшість свого життя провів у грецькому православному Афонському

монастирі, він вкрай гостро сприймав інтереси та проблеми своєї Батьківщини. У своїх творах він рішуче виступав проти окатоличення українського населення й активно критикував проголошення Берестейської унії. Нині відомо близько 20 його праць, написаних у формі "послань". У найвідоміших своїх творах – "Короткослівна відповідь Петру Скарзі", "Послання до втікших від православної віри єпископам", "Порада" – І. Вишенський засуджував вищих ієрархів української православної церкви в тому, що намагаючись задовольнити свої особисті інтереси, вони забули про потреби православ'я та власного народу. Не погодився І. Вишенський і з твердженнями П. Скаргою. Мислитель зауважував, що український народ, який створив власну багатогранну культуру, не потребує інтегрування до складу західної цивілізації.

Украй цікавою є й праця Мелетія Смотрицького "Тренос, або плач єдиної святої вселенської апостольської церкви", що побачила світ у 1610 р. У даній роботі автор наголошував, що в Речі Посполитій українська нація має православ'я чи не єдиним визначальним фактором. У процесі окатоличення та в проголошенні Брестської церковної унії М. Смотрицький вбачав суто політичні причини. Зокрема, він зауважив, що новоутворена держава, яка об'єднала в межах своїх кордонів представників різних націй, намагається здійснити уніфікацію. Таким чином, на думку М. Смотрицького, українство зобов'язане виступити на боротьбу за збереження власної, православної церкви.

Подібні думки висловлював також Іов Борецький. У праці "Пересторога" він закликав до захисту православ'я та української культури як останніх форпостів української нації на шляху польської асимілятивної політики.

Проте літературна полеміка, що точилася навколо проголошення унії, не могла зупинити практичні дії польського уряду та кліру новоутвореної церкви.

Практичну реалізацію рішень унії активно здійснював митрополит Іпатій Потій, переслідуючи непокірних архімандритів і священників, конфісковуючи на користь новоутвореної церкви монастирі, школи, друкарні. Через це досить швидко в Речі Посполитій залишилися лише два православні єпископати – Львівський і Перемишльський.

Така діяльність польської влади наштовхнулася на активний спротив практично всіх верств населення. Релігійна боротьба переростала в національно-визвольну. І не дивно, що провідники козацько-селянських повстань серед своїх вимог на чільне місце виводили захист православ'я.

Вагомою силою, яка змусила владу Речі Посполитої рахуватися з українством, виступило в той час козацтво. Зокрема, одним із ініціатором приїзду на українські землі ієрусалимського патріарха Феофана був кошовий отаман П. Сагайдачний. У 1620 р., перебуваючи під захистом запорозьких козаків, патріарх Феофан Сагайдачний висвятив на сан київського митрополита Іова Борецького, а також п'ятьох єпископів і архієпископа полоцького. Таким чином, було відновлену вищу ієрархію української православної церкви.

Саме козацтво стало ядром українського визвольного руху, який активізувався в першій третині XVII ст. і примусив польську владу піти на поступки українцям. Як наслідок, у 1632 р. польський король Владислав створив комісію, яка виробила "Статті для заспокоєння руського народу", котрі були затверджені на коронаційному сеймі. Цей документ легалізував православну церкву в Речі Посполитій, відновив церковну ієрархію, повернув православній церкві частину відібраних раніше маєтностей. Першим офіційно визнаним владою Речі Посполитої митрополитом київським і галицьким став Петро Могила.

Отже, період перебування українських земель у складі іноземних держав XIV–XVII ст. носить украй суперечливий характер. З падінням Галицько-Волинського князівства українське населення втратило власну державу й потрапило під владу цілої низки іноземних країн. Однак українській нації вдалося не розчинитися в середовищі інших народів, зберегти власну культуру, мову, релігію, інші ознаки етносу. Та й саме перебування українських територій у складі іноземних держав суттєво різнилося за своїм характером. Велике князівство Литовське надавало широкі автономістські права, підтримувало та переймало зразки української культури, права, військової майстерності. Польща ж проводила активну асимілятивну політику. Московська держава, хоча й заявила про себе як про наступницю Київської Русі, була неспроможна відстояти та об'єднати українські землі.

Разюче змінилося становище українських територій після прийняття Люблінської унії, що викликало активний наступ Польщі на автономні права українських земель, ополячення місцевого населення, насамперед аристократичних верств. Наступним кроком було прийняття Брестської церковної унії, що мала на меті знищення останнього форпосту української самобутності – православ'я.

ХРОНОЛОГІЯ

1352	–	Підписання мирної угоди між Великим князівством Литовським і Польщею, за якою розподілялися землі Галицько-Волинського князівства (Галичина відходила до Польщі; Волинь – до Литви).
1362	–	Перемога об'єднаних литовських, руських і союзних військ кримського хана Мамая над татарськими загонами на р. Сині Води. Ця перемога поклала край монголо-татарському ігові на українських землях.
1385	–	Проголошення Кревської унії, за якою на основі династичного шлюбу великого князя литовського Ягайла й королеви Польщі Ядвіги Польща й Велике князівство Литовське об'єднувалися в єдину державу.
1387	–	Відвоювання польськими військами галицьких земель в Угорщини та встановлення домінування над Молдовським князівством.
1392	–	Підписання у м. Острові угоди між польським королем Ягайлом і Вітовтом Кейстутовичем, згідно з якою Вітовт був визнаний довічним правителем Литви, але перебував у васальній залежності від польської корони.
1399	–	Ліквідація удільного устрою на руських землях і передача влади на місцях великокнязівським намісникам.
12 серпня	–	Битва на р. Ворсклі, в якій литовсько-руські війська зазнали нищівної поразки від загонів хана Золотої Орди Тимура.
1401	–	Підписання Віленської унії, за умовами якої визнавалася васальна залежність Литви від Польщі; передбачався перехід під юрисдикцію Польщі руських земель після смерті Вітовта; литовській шляхті надавалася можливість участі у виборах польського короля.
1410, 14 липня	–	Битва під Грюнвальдом, в якій 100-тисячна польсько-литовсько-руська армія розгромила рицарів Тевтонського ордену, припинивши експансію хрестоносців на слов'янські території.

1413	–	Підписання в м. Городлі унії між Ягайлом і Вітовтом, за умовами якої визнавалося існування великокнязівського престолу в Литві, але обрання великого князя контролювалося й затверджувалося польським королем, литовські шляхтичі католицького віросповідання зрівнювалися в правах з поляками й могли брати участь у виборах польського короля та великого князя Литовського.
1430	–	Помер Великий князь Литовський Вітовт.
1434	–	Утворення на основі Галицько-Волинського князівства Руського воєводства у складі Галицької, Львівської, Перемишльської, Сяноцької та Холмської земель.
1434–1447	–	Утворення Подільського воєводства на основі Кам'янецького, Летичівського, Червоногородського повітів.
1435	–	Битва під Вількомиром, у якій руські війська та їхні союзники рицарі Лівонського ордену на чолі із Свидригайлом зазнали нищівної поразки від польсько-литовської армії. Ця поразка припинила існування "Руського князівства".
1452	–	Ліквідація Волинського князівства.
1462	–	Утворення Белзького воєводства.
1470	–	Ліквідація Київського князівства після смерті Семена Олельковича.
1503	–	Підписання перемир'я між Великим князівством Литовським і Великим князівством Московським, згідно з яким чернігово-сіверські землі переходили під владу московської держави.
1505	–	Відбувся Радомський сейм, на якому було прийнято рішення, за яким селянин не мав права залишати феодала без згоди останнього.
1508	–	Повстання проти влади Великого князівства Московського на чолі з князем Глинським.
1569, 1 липня	–	Проголошення Люблінської унії, за умовами якої Велике князівство Литовське й Польща об'єднувалися в єдину державу Річ Посполиту.
1585	–	Утворення Успенського братства у Львові.
	–	Заснування Львівським братством школи, яка мала елементи вищої освіти; започаткування братством книгодрукування шляхом викупу друкарні померлого Івана Федорова; організація шпиталю.

1586	–	Затвердження антіохійським патріархом Йоакимом статуту Львівського братства й надання йому права ставропігії.
1589	–	Утворення братств в Рогатині та Красноставі.
1591	–	Заснування братств у Бресті й Городку.
1592	–	Заснування братства в Комарні.
1595, 23 грудня	–	Папа Римський формально прийняв українську православну церкву під свою юрисдикцію.
1596	–	Проголошення Брестської церковної унії про об'єднання православної та католицької гілки православ'я у греко-католицьку під протекторатом Риму.
1615	–	Заснування братства в Києві. Відкриття братської школи в Києві.
1617	–	Заснування братства в Луцьку.
1632	–	Затвердження польським королем Владиславом "Статей для заспокоєння руського народу", які офіційно визнали існування православної церкви. Також владою було повернено частину захопленого майна та дозволено поряд з уніатськими створювати єпархії православної церкви.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

ВІЛЕНСЬКА УНІЯ – проголошена у 1401 р. Згідно з її умовами визнавалася васальна залежність Великого князівства Литовського від Польщі.

ВІЛЬКОМИРСЬКА БИТВА – відбулася у вересні 1435 р. між Великим Князівством Литовським і союзними військами Лівонського ордену й руськими загонами. Після перемоги Великого князівства Литовського Свидригайло відмовився від титулу "Великого князя Великого князівства Руського".

ГОРОДЕЛЬСЬКА УНІЯ – проголошена в 1413 р. в м. Городлі. Згідно з її умовами визнавалося існування великокнязівського престолу в Литві, але обрання великого князя контролювалося й затверджувалося польським королем; литовські шляхтичі католицького віросповідання зрівнювалися в правах з поляками й могли брати участь у виборах польського короля та великого князя Литовського.

ГРЮНВАЛЬДСЬКА БИТВА – відбулася 14 липня 1410 р. 100-тисячна литовсько-польська армія, у складі якої були й численні руські загони, розгромила війська Тевтонського ордену, припинивши його експансію на слов'янські землі.

ДЕРЖАВНІ ПОВИННОСТІ – вид повинності, які змушені були виконувати тяглі землероби на користь держави. Полягала в будівництві доріг, мостів і ремонті фортифікаційних споруд тощо.

ІНКОРПОРАЦІЯ – приєднання держави, чи певних її територій до складу іншої держави переважно мирним шляхом.

КОПНИЙ СУД – судовий орган сільської громади, що ґрунтувався на основі звичаєвого права.

ПАНЩИНА – вид повинності, яку змушені були виконувати тяглі землероби. Полягала в обробітку панської землі.

СЕРЕБЩИНА – вид повинності, накладеної на селян, які мали сплачувати державні податки.

ЦЕХ – об'єднання ремісників за виробничим принципом із чіткою організаційною системою для захисту економічних і юридичних прав виробників.

ЮРИДИКА – частина міста, яка за адміністративним і правовим статусом разом з мешканцями повністю або частково контролювалося феодальним власником. Утворювалася внаслідок поділу приватних міст, пожалування центральною владою окремим феодалам, викупу феодальним власником частини території. Інститут юридик існував до XVIII ст.

ПЕРСОНАЛІЇ

ВИШЕНСЬКИЙ ІВАН (близько 1550 – після 1620) – видатний український письменник-полеміст. Народився в м. Судова Вишня. Здобував освіту в Луцьку, був пов'язаний з Острозьким гуртком. З 1580-х рр. монах одного з Афонських монастирів. Рішуче виступав проти Берестейської унії 1596 р. Є автором близько 20 полемічних праць. Серед них: "Писаніє до всєх обще, в Лядской землі живущих", послання до князя К. Острозького та "Посланіє к утєкшим от православія єпископам" тощо. Брав активну участь у церковному житті України. Підтримував стосунки зі Львівським братством і Острозьким осередком. Виступаючи проти унії та окатоличення, він жорстко критикував вищих православних ієрархів за пасивність у боротьбі за православ'я.

ВІТОВТ (близько 1348–1430) – великий князь литовський (1392–1430). Очолив литовсько-руську опозицію рішенням Кревської унії 1385 р. Великим князем литовським став згідно з Островською унією 1392 р. Провів низку реформ у внутрішньополітичній сфері: соціальну, економічну, адміністративну. Проводив активну зовнішньополітичну діяльність. Утрутився в династійну боротьбу, що точилася в Золотій Орді. Намагався повернути на ханський трон Тахтамиша, однак у битві на р. Ворсклі в 1399 р. зазнав поразки від татарських військ Адигея. У 1410 р. в битві під Грюнвальдом розгромив армію Тевтонського ордену, припинивши його експансію на слов'янські землі. Боровся проти спроб Великого князівства Московського об'єднати руські землі. Помер 27 жовтня 1430 р.

ГЕДИМІН (?–1341) – великий князь литовський (1316–1341). Вів активну боротьбу проти експансії німецьких рицарів. Розпочав литовський наступ на територію Галицько-Волинського князівства. Приєднав до Великого князівства Литовського землі Вітебського, Руцького, Мінського, Турово-Пінського князівств. У 1340 р. його син Любарт почав княжити на Волині. Засновник великокняжої литовської династії Гедиміновичів. Загинув під час облоги німецької фортеці Баєрбург.

ОЛЬГЕРД (близько 1296–1377) – великий князь литовський (1345–1377). Упродовж 1355–1356 рр. відвоював у татар Чернігово-Сіверщину. У 1362 р. в битві на р. Сині Води розгромив монголо-

татарське військо, унаслідок чого приєднав до Великого князівства Литовського Київщину, Переяславщину, Поділля. Вів боротьбу за Волинь з Польщею. У 1377 р. приєднав землі Берестейського, Володимирського та Луцького князівств.

ОСТРОЗЬКИЙ КОСТЯНТИН (ВАСИЛЬ) (1526–1608) – князь острозький, меценат, який доклав багато зусиль для розвитку української культури та православ'я. Був старостою володимиро-волинським, з 1559 р. – воєводою київським, сенатором – з 1559 р. Претендував на польський престол у 1572 р. і московський – у 1598 р. Очолював православний собор у Бресті. Згодом на підвладній території створив культурно-освітній центр, який вважався одним із форпостів православної віри. У 1576 р. ним було відкрито Острозьку академію – першу вищу школу на українських землях. Заснував Острозьку друкарню, в якій І. Федоров уперше в 1580 р. надрукував переклад повного тексту Біблії.

ПОТІЙ ІПАТІЙ (1541–1613) – Один із авторів Брестської церковної унії, здійснював дієве втілення її рішень на території України. Навчався в Краківському університеті. З 1593 р. – єпископ володимирський. У 1599–1613 рр. – греко-католицький митрополит Київський і Львівський. Автор полемічних праць. Серед них: "Календар римський новий", "Антикризис" та ін.

СВИДРИГАЙЛО (? – 1452) – великий князь литовський (1430–1432). Домагався державної незалежності Литви від Польщі. До свого обрання був лідером сепаратистсько налаштованих руських аристократів.

СИГІЗМУНД II АВГУСТ (1520–1572) – польський король (1548–1572). Останній із династії Ягеллонів. Протягом 1569 р. вивів руські землі з-під юрисдикції Великого князівства Литовського й приєднав їх до складу Польщі. Того ж року об'єднав Польщу й Велике князівство Литовське в єдину державу Річ Посполиту.

СМОТРИЦЬКИЙ МЕЛЕТІЙ (близько 1578 – близько 1634) – український церковний і культурний діяч, полеміст. Навчався в Острозькій академії, Віленській єзуїтській колегії та університетах Західної Європи. У 1618–1620 рр. викладач і ректор Київської братської школи. З 1620 р. – архієпископ полоцький. Автор низки полемічних праць. Однак з 1627 р. Смотрицький змінив свої погляди й почав підтримувати ідеї унії. Закінчив своє життя в Германському монастирі. Автор "Граматики словенської".

ЯГАЙЛО (1448–1434) – великий князь Литовський (1377–1392); польський король (1386-1434). Засновник династії Ягеллонів. Підписав Кревську унію, за якою було об'єднано Литовську й Польську держави.

ЛЕКЦІЯ 5

СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

1. Формування українського козацтва. Утворення Запорозької Січі.
2. Козацькі повстання в кінці XVI – на початку XVII століття.
3. Культура України в XVI – першій половині XVII століття.

1. Формування українського козацтва. Утворення Запорозької Січі

У XV–XVI ст. в Україні відбувся процес формування нової соціальної верстви – козацтва, яке згодом перетворилося на провідну рушійну силу суспільного життя України. Цей об'єктивний процес був зумовлений посиленням феодального визиску селянства, активізацією господарського освоєння нових земель, потребою захисту їх від турецько-татарських нападів.

Посилення феодального й релігійно-національного гноблення, наступ на права селянства, міщанства та інших верств населення призвели до того, що багато люду втікало на незаселені території України – порубіжні степи Брацлавщини, Уманщини, Канівщини, Черкащини. Саме Південна Україна, яка відігравала роль буфера між Кримським ханством та володіннями польських і литовських правителів, стала колискою козацтва. Однак услід ішли феодали, яким королі та князі видавали грамоти на володіння цими землями. Просуваючись під тиском феода-

лів далі на південь, простий люд знову спускався вниз по Дніпру, у незалюднені степи. Ватаги уходників (звідки й пішов термін "уходництво") осідали тут, полювали на звірину, ловили рибу, бортникували, закладаючи в балках і на островах зимовища та хутори.

Щоб вижити на новій території, переселенцям доводилося захищатися від нападів татар і турків. З часом члени промислових "ватаг" набували досвіду і призвичаївшись до місцевих обставин, вони не лише могли дати відсіч раптовому нападу, а й самі починали громити татарські улуси.

Поступово козацтво перетворилося з нестійких напівгосподарських – напіввійськових ватаг на потужну силу, яка примусила рахуватися із собою не лише монархів Речі Посполитої, а й інші держави.

Саме слово "козак" має тюркські корені, у перекладі означає "одинокий", "схильний до завоювання", "страж", "конвоїр". Згодом дане поняття набуло іншого значення – "вільна озброєна людина". Уперше цей термін зустрічається в Початковій монгольській хроніці 1240 р. як назва людини самотньої, не пов'язаною ні з домівкою, ні з сім'єю. Пізніше його можемо зустріти у словнику половецької мови від 1303 р., де слово "козак" трактувалося як "страж", "конвоїр". У додатку до грецького збірника житія святих "Синаскаря" від 1308 р. подається інформація про вбивство козаками Альмачі. А першим писемним джерелом, де вжито даний термін стосовно українських земель, є "Польська хроніка" Мартина та Йоахима Бєльських, у якій слово "козак" згадується під 1489 р. Поступово, українське населення задля визначення терміну "козак" почало використовувати такі поняття, як незалежна, вільна, мужня й хоробра людина, захисник України й оборонець православної віри.

Існує кілька версій походження козацтва. Польські історики П. Пясецький і В. Коховський виводили назву козаків від слова "коза": на їхню думку вони були такі швидкі, як кози. Козацький літописець Г. Граб'янка вважав, що вони були потомками хозар. У зв'язку з тим, що козаків у XVIII ст. в офіційних документах називали ще "черкасами", автор "Історії Малої Росії" виводив козаків від черкесів, котрі переселилися з Кавказу на Україну. Уже в XVII ст. деякі письменники й науковці, як, наприклад, французький інженер Боплан, були переконані, що козаки – це частина місцевого населення, проте навіть у XIX ст. серед істориків не було єдиної думки щодо їхнього походження. Сучасні нам історики, О. Бойко та В. Борисенко, у своїх студіях подають наступні теорії: хозарська – за якою козаки ототожнюються з хозарами; чорноклобуцька – вва-

жає козаків нащадками племені чорних клобуків, яке за часів Київської Русі проживало на Пороссі; черкаська – виводить родовід козацтва від черкесів, або черкасів, які проживали на території Тмутараканського князівства; татарська – твердить, що козацтво пов'язане з появою на території Київщини за часів Вітовта татарських поселень, де шляхом злиття з місцевим населенням виникло козацтво; автохтонна – доводить, що козацтво є продовженням вічових громад Київської Русі, які трансформувалися у військові формування, що підпорядковувалися великому литовському князеві; болохівська – пов'язує феномен козацтва з існуванням болохівців, які після встановлення монголо-татарського іга прийняли протекторат Орди й вийшли з-під юрисдикції місцевих князів; бродницька – пов'язує козацтво із слов'янським степовим населенням періоду Київської Русі, яке проживало в пониззі Дунаю; уходницька – пов'язує з утворенням на території Наддніпрянщини громад вільних озброєних людей, які прибували на промисли; захисна – пояснює появу козацтва необхідністю організованої відсічі татарським набігам; нарешті, соціальна – пов'язує появу козацтва із посиленням економічного, політичного, національного та релігійного гніту українського населення.

Джерелами формування козацтва були селяни та міщани, які втікали від феодального визиску на вільні незаселені території. Щоправда, у середовищі козаків перебували й шляхтичі, які вступали до ватаг або ж задля боротьби проти набігів татарських загонів, або ж уникаючи покарання з боку магнатів і коронного уряду.

Як окрема суспільна верства козацтво сформувалося на рубежі XVI–XVII ст. Уже в 1492 р. кримський хан Менглі-Гірей повідомляв великого князя литовського Олександра про напад загону козаків із Києва та Черкас на турецьку галеру під Тягинею. Інша писемна пам'ятка відноситься до 1499 р.: у Привілеї великого литовського князя Олександра місту Києву зазначалося, що міщани повинні брати мито з козаків за рибну ловлю.

Досить важливим чинником, що стимулював розвиток козацтва, були військовослужбовці. З метою оборони краю від татарських набігів при місцевій владі створювали спеціальні загони військових. Такі самі загони мали у своїх маєтках і магнати. Уже на початковому етапі свого розвитку козацькі загони фактично виконували роль живого щита, який захищав українське населення від набігів кримських татар. А тому не дивно, що місцеві посадові особи шукали серед козацтва союзників для відсічі зовнішньої загрози. Так, Костянтин Остро-

зький, маючи у складі свого війська козацькі загони, відбив понад шістдесят татарських набігів. Староста черкаський і канівський Остафій Дашкевич разом із козаками не лише боронив українські землі а й здійснив кілька походів на Кримський півострів. Староста хмільницький Предслав Лянцкоронський у 1516 р. ходив з військом на Акерман. А в 1540 р. барський староста Бернард Претвич розгромив татарський загін під Хмільником. Козаки виступали союзниками представників відомих магнатських родів Вишневецьких, Заславських, Збаразьких, Корецьких.

У джерелах XVII–XVIII ст. цих можновладців називали організаторами козацтва, першими гетьманами. Насправді ж урядовці приховували факти спільних дій з козаками, оскільки це призводило до ускладнення державних стосунків з Кримським ханством, а отже, загрожувало монаршою немилістю.

Поступово козаки почали об'єднуватися у великі загони й будувати укріплені поселення, перші з яких були зведені на островах Хортиця й Томаківка. Перші дерев'яні фортеці називались "січі". Вони стали прототипом справжньої Запорозької Січі, яка виникла трохи згодом, але вже не на старих місцях понад середнім Дніпром, а нижче порогів, подалі від контролю та втручання представників королівської адміністрації.

Якісно новий статус козацтво отримало за період гетьманування князя Дмитра Вишневецького, старости черкаського та канівського. І хоча перша згадка про Запорозьку Січ, яка міститься у "Всесвітній хроніці" Мартина Бєльського, відноситься до 1551 р., саме з іменем цього князя пов'язано заснування столиці козацького руху. На основі вже існуючого укріплення на о. Хортиця він протягом 1552–1556 рр. спорудив кам'яну фортецю, що стала форпостом формування козацтва та твердинею оборони українських земель від набігів татар. Саме звідси на чолі козацьких загонів він здійснив чимало походів на татарські володіння. Саме ця фортеця стала прототипом майбутніх січей на Запорожжі.

Після зруйнування турецько-татарськими загонами Хортицької Січі, столиця козацької держави перебувала на о. Томаківка (1560-ті рр. – 1593), р. Базавлук (1593–1638), Микитиному Розі (1638–1652), р. Чортомлик (1652–1709), р. Кам'янець (1709–1711), в Олешках (1711–1734), р. Підпільна (1734–1775).

Аналізуючи історію Запорозької Січі, ми можемо говорити про існування козацької державності з притаманними їй системою органів влади та установ, які виконували функції державної влади;

законодавством; територією, на яку поширювалася юрисдикція даного державного утворення.

Кордони козацької держави змінювалася відповідно до політичної ситуації. Загалом же столицею була Січ, яка розташовувалася у природно укріплених місцях.

Січ становила укріплену фортецю із церквою та майданом, у центрі якого стояв стовп для покарання. Навколо майдану стояли довгі хати – курені, де жили січовики, розміщувалися будинки старшини, канцелярія, зброярня, кухня. Кожний курінь мав назву місцевості, з якої прийшли козаки. На території Січі містилися курені, кількість яких досягала 38, канцелярія, церква, склади, арсенал тощо. Запорозька Січ також мала підвладні території – паланки (від 5 до 8 в різний час): Бугогардівська, Інгульська, Кальміуська, Кодацька, Орельська, Прогноїнська, Протовчанська, Самарська.

Запорізька Січ мала власну адміністрацію. Вищим органом влади була січова рада, яка вирішувала найважливіші питання внутрішньої та зовнішньої політики, здійснювала судочинство, розподіляла землі та угіддя. На січовій раді обиралася і військова старшина. На чолі Січі перебував кошовий отаман, який зосереджував у своїх руках всю повноту влади, особливо під час бойових дій. До складу старшини входили: суддя – проводив судочинство, відав казною, у разі потреби, виконував повноваження кошового отамана; писар – керував військовою канцелярією; осавул – відав організацією військових загонів; обозний – мав у своєму підпорядкуванні артилерію та відповідав за постачання. Нижчу ланку командно-адміністративного апарату займали курінні отамани та паланкові старшини.

Чисельність козаків на Січі не була сталою й не перевищувала 15–20 тис. Козаки проживали переважно за межами Січі на зимівниках. Лише в разі виборів старшини та під час підготовки до походу Січ мобілізовувала всі свої сили.

Саме козацтво не було однорідною соціальною верствою. Майнова нерівність у козацькому середовищі існувала від самого початку його виникнення. Крім голоти на нові землі з різних причин приходили також заможні селяни, міщани, а нерідко й нижче духовенство та збідніла шляхта.

Поступово Запорозька Січ перебрала на себе функції репрезентанта інтересів українського народу і перетворилася на могутню силу, яка виступала захисником не лише від зовнішньої, татарсько-турецької, агресії а й феодального визиску простого населення з боку магнато-шляхетського прошарку.

З часом потенціал козацтва став зрозумілим і польському уряду. Правлячі кола Польщі й Литви розглядали козацьке свавілля як дестабілізуючий фактор внутрішньо- та зовнішньополітичних відносин. Прагнучи приборкати козацтво, вони водночас вважали за можливе використати його потенціал в інтересах Речі Посполитої. Зокрема, Сигізмунд I першим висловив ідею організації козацького війська, яке могло б успішно охороняти від татар дніпровські переправи. Однак за його життя цей проект залишився нереалізований. Разом із тим, польські королі та литовські великі князі намагалися використати козацтво у власних інтересах, підпорядкувати своїй владі й таким чином застосувати його як додаткові сили для захисту кордонів. Але головною метою було розколоти саме козацтво, яке ставало вже потужною силою. Саме тому було розпочато процес формування реєстрового козацького війська.

Зокрема, у 1572 р. виконуючи розпорядження Сигізмунда II Августа, було сформовано із 300 козаків перший реєстровий загін, на чолі якого став польський шляхтич Ю. Язловецький. До обов'язків реєстровців належали захист південних кордонів Речі Посполитої та участь у каральних походах урядових військ проти повсталих козаків і селян. Проте цей загін досить швидко розпався.

У 1578 р. Стефан Баторій знову сформував реєстровий козацький загін із 600 осіб для охорони кордонів. Козаки отримали й ряд привілеїв: вони виводилися з-під юрисдикції місцевих органів влади та звільнялися від податків і повинностей. Реєстрові козаки мали право власності на землю, могли займатися різними промислами й торгівлею, а за службу отримували певну винагороду.

Реєстровцям надавалося право на володіння містечком Трахтемирів, місцевим монастирем та землями від даного населеного пункту до м. Чигирина для задоволення власних потреб. Реєстровці отримали і військові клейноди – хоругву, бунчук, печатку, герб, гармати, труби, литаври. За старшиною було закріплено земельні наділи на правах рангових маєтностей. Було визначено і назву реєстрових загонів – "Низове", або "Зопорозьке військо". Для козаків було встановлено власний "присуд", тобто виведено з-під юрисдикції місцевої адміністрації та підпорядковано "старшому і судді над всіма низовими козаками". Цей судовий імунітет поширювався не тільки на тих козаків, які перебували на королівській службі, одержуючи відповідну платню, а й на тих, що виходили з Низу "на волость" (державну територію Речі Посполитої). Таким чином козацтво набуло певних організаційних форм і водночас було інкорпоровано до тогочасної станової структури.

З часом реєстровці були сформовані в сотні та полки. На початковому етапі вони носили імена своїх командирів. А в 1625 р. було офіційно затверджено військово-адміністративний устрій Війська Запорозького реєстрового. Реєстрові козаки були поділені на шість полків по 1000 осіб у кожному. Ці полки носили назви найбільших міст, які знаходилися на території їхньої дислокації – Білоцерківський, Канівський, Київський, Корсунський, Переяславський, Черкаський.

Однак становище основної маси реєстровців було складним. На території вздовж Дніпра, яку займало реєстрове військо, козацькі хутори межували з державними, магнатськими та шляхетськими володіннями. Це спричиняло напруженість у стосунках власників маєтків і реєстровців, оскільки протистояння між шляхтою і козацтвом продовжувалося. Крім того, бажання здобути права та привілеї реєстровців ставало метою багатьох селян, які вбачали в цьому можливість позбавитися гноблення з боку шляхти, і спонукало до відмови підкорятися своїм панам і спроб записатися до реєстру. Проте якщо вони й не домагалися цього, то нерідко залишали маєтки й проголошували себе козаками.

Негативно впливала на становище реєстрового козацтва непослідовна політика королівської адміністрації щодо реєстру. Під час війни уряд закликав до реєстру бажаючих, у тому числі й селян. Коли ж потреба у великій кількості реєстровців відпадала, більшість із них не лише виписували з нього, а й змушували повертатися до попередніх власників.

Таким чином, польський уряд так і не зміг розколоти козацтво створенням привілейованої його частки – реєстровців. Реєстрові козаки болісно переживали зростання національно-релігійного гноблення. А тому не дивно, що вони систематично брали участь у козацько-селянських заворушеннях, виступаючи проти польських коронних і магнатських загонів.

Козаки уславилися тривалою і мужньою боротьбою проти агресії Туреччини й Кримського ханства. Козацька стратегія мала яскраво виражений наступальний характер і маневрову, динамічну тактику. На своїх легких суднах-чайках вони вирушали в походи на Чорноморське узбережжя, атакуючи татарські й турецькі укріплення. Перший такий напад датується 1538 р., коли козацька флотилія частково зруйнувала турецьку фортецю Очаків.

Знаком визнання сили й боєздатності Запорозького війська стало укладання у 1595 р. угоди між Січчю й Австрією про спільний виступ проти турецьких військ у Молдові.

У першій чверті XVII ст. козаки здійснювали великі морські й сухопутні походи. Вони визволяли невільників із ворожого полону й повер-

талися з багатими трофеями. Основними напрямками козацького наступу на турецькі й татарські володіння були Північне Причорномор'я та береги Наталії й Малої Азії. Ставилося завдання: послабити військову силу ворога, знищити його флот, зруйнувати найважливіші порти та фортеці, а також визволити бранців.

У 1604 р. козаки напали на Варну – могутню турецьку твердиню на Чорному морі. У 1608 р. під їхніми ударами впав Перекоп. У 1609 р. були спустошені Кілія, Ізмаїл, Акерман. У 1614 р. вони штурмували Трапезунд.

Добою героїчних походів, які мали загальноєвропейське значення, назвали історики першу чверть XVII ст., коли здійснювалися морські й сухопутні козацькі експедиції.

У новий етап свого розвитку Запорозьке військо вступило за часів правління гетьмана Петра Сагайдачного (1616–1622). Він став відомим як звитяжний ватажок після участі в морських і сухопутних походах проти Туреччини й Кримського ханства, що набули розголосу в Європі в перші два десятиліття XVII ст. Особливо уславився він як видатний полководець у 1616 р., коли козаки під його проводом штурмом захопили Кафу – центр работоргівлі в Криму – і визволили тисячі бранців. П. Сагайдачний багато зробив для перетворення окремих ватаг і загонів на дисципліноване, маневрене, боєздатне козацьке військо. У стосунках з польською владою він нерідко йшов на компроміси, однак рішуче боронив самостійність Війська Запорозького.

Як справедливо зауважував І. Крип'якевич, найбільшою справою П. Сагайдачного було поєднання козацької політики з устремліннями українських освічених верств. Ідеться про те, що козацький гетьман, здобувши освіту в Острозькій школі, добре розумів важливість знань і розвитку культури, роль православ'я в Україні. За його участю в Києві було засновано братську школу, яка згодом перетворилася на колегію і поклала початок майбутній Києво-Могилянській академії. Для підтримки діяльності Київського братства П. Сагайдачний разом з усім Військом Запорозьким увійшов до його складу. Під впливом П. Сагайдачного було повністю відновлено вищу церковну ієрархію, фактично втрачену в 1596 р. Козаки взяли під свою охорону ієрусалимського патріарха Феофана, який висвятив на сан київського митрополита (ним став Іов Борецький), п'ятьох єпископів і архієпископа полоцького.

Погоджуючись із Вільшанською угодою 1617 р. на скорочення козацького реєстру, П. Сагайдачний розумів, що це є тимчасовим явищем і незабаром сам польський уряд проситиме козацької допомоги.

І справді, уже в 1618 р. королевич Владислав, який брав участь у боротьбі за владу в Москві, опинився в скрутному становищі й зажадав негайної допомоги. П. Сагайдачний із 20-тисячним військом вирушив у похід, дійшов до Москви й визволив королевича

Незабаром козацтво знову прийшло на допомогу Речі Посполитій, приєднавшись до польської армії в боротьбі з Туреччиною. У 1620 р. турецька армія розбила під Цецорою військо польського гетьмана С. Жолкевського. З метою остаточного розгрому Речі Посполитої, у 1621 р. 150-тисячне військо на чолі з султаном Османом II рушило в похід. Польський уряд змушений був звернутися по допомогу до запорожців. У вирішальній битві під Хотинською фортецею разом із 35-тисячним польським військом виступило 40-тисячне козацьке військо під проводом П. Сагайдачного.

Бойові дії тривали понад місяць. Втративши близько 80 тис. вояків, турки не змогли здобули перемоги і в жовтні 1621 р. уклали мир з поляками. П. Сагайдачного в битві було важко поранено, через що він і помер у 1622 р. Незважаючи на вирішальну роль у перемозі під Хотином, козацтво так і не дочекалося від короля виконання його обіцянок. Натомість, за умовами договору з турками, поляки брали на себе зобов'язання заборонити козакам судноплавство по Дніпру й не допускати їхніх походів на турецькі володіння.

2. Козацькі повстання в кінці XVI – на початку XVII століття

Саме козацтво після проголошення Люблінської та Брестської церковної уній залишилося єдиним виразником волі й захисником інтересів українського народу. Непослідовність політики польської влади, яка під час воєнної загрози заохочувала козацтво до спільних воєнних дій проти іноземних ворогів, а в мирні часи посилювала економічне та релігійне гноблення, неухильне загострення суперечностей між козаками й магнатами порубіжних земель призводили до активізації боротьби козацтва за свої вольності та православну віру. Таким чином, посилення феодального гніту, закріпачення селян, утиски православної церкви стимулювали козацтво до рішучої протидії польським, литовським та й українським магнатам.

Якщо на початковому етапі невдоволення козацтва проявлялося в мирних методах боротьби, як-то в скаргах королівському уряду на дії магнатів і утиски з боку регіональної влади, то згодом воно переросло в масові повстанські виступи.

Першим збройним виступом козацьких загонів було повстання під проводом гетьмана реєстрових козаків Криштофа Косинського. Приводом до незадоволення була сваволя білоцерківського старости, який відібрав землі, даровані польським королем козацтву у 1590 р. У відповідь К. Косинський у грудні 1591 р. захопив Білу Церкву. Поступово повстання поширилося й на інші українські території. Протягом 1592 р. козаки разом із міщанами та селянами, котрі приєдналися до них, успішно діяли на території Київського та Брацлавського воєводств, захопивши Переяслав, Трипілля й ряд інших населених пунктів. Відбувся штурм Києва, але без успіху. На територіях, визволених повстанськими загонами, населення було приведено до присяги Війську Запорозькому й жило за його канонами.

На початку 1592 р. за розпорядженням Сигізмунда III було створено комісію, яка прибула на чолі польсько-шляхетського війська до Трипілля, де концентрувалося козацтво. Не ризикнувши вступати в бойові дії, комісія оголосила козаків поза законом, як бунтівників і ворогів держави.

Поступово повстання поширилося і на нові території, охопивши в 1592–1593 рр. Київське, Брацлавське, Волинське та Подільське воєводства. У відповідь київський воєвода князь Костянтин Острозький оголосив "посполите рушення" й на чолі численної армії, до складу якої входили й загони німецьких найманців, нав'язав козакам під містечком П'яткою бій, який відбувся 23 січня 1593 р. Повстанці зазнали поразки, втративши близько 3000 убитими та 26 гармат разом з кількома хоругвами. У результаті цих бойових дій між повсталими та К. Острозьким було укладено угоду, яка передбачала, що К. Косинський буде позбавлений булави; козаки перебуватимуть у повному послуху королю і не нападатимуть на сусідні країни; не здійснюватимуть напади на маєтки самого князя Острозького та шляхтичів, які брали участь у битві; будуть залишатися за порогами, видадуть зі своїх лав селян-утікачів і шляхетських слуг; повернуть захоплену у шляхти зброю, майно, коней, худобу та будуть дбати про те, щоб бути завжди в милості в князів і Речі Посполитої.

Повернувшись на Запоріжжя, К. Косинський знову отримав гетьманську булаву і здійснив безуспішну спробу отримати підтримку від Росії. Зібравши двохтисячне військо К. Косинський продовжив боро-

тьбу й у травні 1593 р. оточив Черкаси. Під час облоги гетьман загинув: за однією із версій це сталося під час бою, за другою – був підступно вбитий під час переговорів із черкаським і канівським старостою Олександром Вишневецьким. Незважаючи на втрату ватажка, козаки зуміли підписати вигідну угоду, за якою їм дозволявся вільний вихід на Запоріжжя і волость, поверталися захоплені шляхтою землі й визнавалося право її передачі у спадок. Щоправда, у тому ж травні 1593 р. на сеймі козацтво було проголошене поза законом.

Однак на початку 1590-х рр. у Європі було сформована Священну Лігу, яка мала протистояти агресії Туреччини. За ініціативи австрійського імператора Рудольфа II у даному протистоянні було використано й запорожців, які здійснили ряд походів проти турків і татар. Так, навесні 1594 р. козацький загін Г. Лободи напав на Акерман, де концентрувались турецькі війська для походу на Угорщину. Місто було зруйновано. А влітку 1594 р. похід на території Молдавії здійснив С. Наливайко на чолі двохтисячного загону селян, путних і панцерних бояр, розгромивши татарські загони, що прямували на територію Австрії.

Повернувшись на територію України, С. Наливайко, який брав участь у придушенні повстання К. Косинського, будучи у складі війська К. Острозького, спробував налагодити стосунки з козаками Запорозької Січі. Зокрема, 1 липня 1594 р. на територію Січі прибули посланці С. Наливайка з пропозицією союзу. Частина козаків, обравши своїм гетьманом Григорія Лободу, вирушив на з'єднання із загоном С. Наливайка. У жовтні 1594 р. об'єднані козацькі загони в кількості 12 тис. вояків під командуванням С. Наливайка та Г. Лободи здійснили похід на територію Молдови. Протягом походу козаки розбили армію молдовського господаря та змусили його до присяги австрійському імператору. На початку 1595 р. козацькі загони, разом із армією молдовського господаря здійснили походи на міста Тягиню, Білгород, Кілію.

Напровесні 1595 р. загони Г. Лободи та С. Наливайка, повернувшись в Україну, потрапили у вир антифеодальної боротьби. Потрібно зауважити, що ще навесні 1594 р. спалахнуло повстання у Брацлаві, населення якого захопили міський замок і проголосили своє місто вільним козацьким. Даний виступ привів до активізації селянського визвольного руху. Повстанці завдали низку ударів польським загонам і захопили Брацлав, Бар, Вінницю. Підтримавши брацлавських міщан, загони С. Наливайка здійснили похід на Волинь. Надалі вістря удару було спрямовано на білоруську територію, де були захоплені міста Бобруйськ, Могильов, Річиці, Слуцьк,

Туров. Потім війська повернулися на Волинь. Паралельно з означеними подіями, запорожці під проводом Г. Лободи захопили ряд населених пунктів Київщини та надавали активну допомогу повстанцям на Правобережній Україні. Загони ж під керівництвом Матвія Шаули здійснили похід на білоруські землі.

Подальшому розгортанню повстанського руху сприяло й міжнародне становище означеного періоду. Річ Посполита, намагаючись посадити на молдовський престол свого прихильника, вивела на території даної держави власні регулярні війська під проводом польного гетьмана Станіслава Жолкевського. Використовуючи дану ситуацію, поступово повстання поширилося на Київщину, Брацлавщину, Волинь та Поділля.

Розуміючи усю серйозність загрози, яка виникла перед шляхетством Речі Посполитої, на придушення козацького повстання було кинуто коронне військо під керівництвом С. Жолкевського. Регулярні польські загони під керівництвом досвідченого та талановитого полководця поступово витіснили повстанців з Волині та Брацлавщини.

Маючи у своєму розпорядженні нечисленне (близько 1,5 тис. осіб), військо, С. Наливайко вирушив до м. Білої Церкви, де весною 1596 р. вже об'єдналися загони Г. Лободи й М. Шаули. Після прибуття наливайківців загальна чисельність повсталих становила 5–6 тис. осіб. Володіючи даними силами, козацькі ватажки зуміли розгромити авангард польсько-шляхетської армії під командуванням Ружинського, але перед основними загонами армії С. Жолкевського були змушені відступити. 23 березня 1596 р. відбулася битва в урочищі Гострий Камінь між основними силами супротивників. Січа була кровопролитною, однак переможця не було. С. Жолкевський відійшов до м. Білої Церкви очікуючи підкріплення. Повстанці виступили у м. Переяслав, де відбулася рада, на якій замість С. Наливайка гетьманом було обрано Г. Лободу. Також повстанці вирішили відійти на територію російської держави. Але прийнявши до свого обозу близько 10 тис. жінок, дітей та старих, вони втратили свої переваги. Поява такого численного обозу не лише зменшила маневреність повстанців, а й примусила виділити для його захисту близько 3 тис. боєздатних козаків.

Отримавши підмогу, С. Жолкевський наздогнав повстанців в урочищі Солониця, що поблизу м. Лубни, і примусив прийняти бій. Козаки побудували укріплений похідний табір і тримали двотижневу облогу. Протягом цього часу під час однієї із козацьких рад був убитий Г. Лобода й гетьманом повстанців було обрано Кремпського. Незва-

жаючи на мужність обложених та втрати, які зазнавали обидві сторони, 28 травня 1596 р. повстанці капітулювали, заарештувавши й видавши С. Жолкевському С. Наливайка, М. Шаулу та ще кількох ватажків. Керівники повсталих козаків були вивезені до Варшави, де після майже річного ув'язнення та тортур їх було страчено. Самі ж повстанці, які склали зброю, зазнали підступного удару з боку польського коронного війська. Лише незначній частині козаків на чолі з Кремпським вдалося повернутися на Запорожжя. І хоча це повстання було придушено, його масштаб викликав вельми серйозне занепокоєння правлячих кіл Речі Посполитої.

Козацькі повстання 1590-х рр. започаткували період національно-визвольних виступів українського народу проти польсько-шляхетського панування. Після поразки цих повстань польські магнати та шляхтичі намагалися остаточно покінчити з козацтвом. Не випадково польський сейм 1597 р. визнав за доцільне оголосити козаків ворогами держави, а їхні землі й майно конфіскувати.

Проте реальні події свідчили про примарність таких рішень та ідей. Ідеться не стільки про спроможність заможних верств здійснити ці плани, скільки про те, що козацтво мало невичерпні життєві сили, було невід'ємною складовою частиною українського суспільства, важливим чинником суспільно-політичного життя Речі Посполитої.

Польські королі вже не могли без допомоги козацьких військ розв'язувати воєнні конфлікти, що виникали з різними державами в першій половині XVI ст. Таким чином, гостра потреба в козацтві як військовій силі змусила уряд у 1601 р. частково задовольнити його вимоги щодо повернення втрачених привілеїв. І хоча право на власну юрисдикцію було визнане лише за реєстровцями, під козацьким "присудом" опинялися дедалі нові групи населення, а то й цілі міста. Зокрема, у 1600 р. чотиритисячний козацький загін брав участь у поході польської армії на Молдову. У 1602 р. козаки на чолі із запорозьким гетьманом Самійлом Кішкою відзначились у далекому поході на Лівонію. Під час польсько-російської війни на початку XVII ст. неухильно зростала чисельність козаків, які брали участь у бойових діях. Якщо в 1605 р. у поході Лжедмитрія на Москву їх було 12 тис., то в 1609 р. під Смоленськом кількість козаків становила вже 30 тис.

На початку XVII ст. завдяки діяльності кошового отамана П. Сагайдачного козацтво зі збройних ватаг було перетворено на потужну військову організацію.

У цей же час неухильно поглиблювався антагонізм між польсько-шляхетським режимом і козацтвом. Зростання сили останнього та його суспільних і політичних амбіцій викликало занепокоєння в офіційних колах Речі Посполитої. Охоче використовуючи козаків у численних воєнних кампаніях, у мирний час вони прагнули зменшити їхню кількість до кількох тисяч осіб і максимально обмежити політичну ініціативу прикордонних "свавільників". Особливе занепокоєння польського уряду викликало втручання козаків у внутрішні справи Кримського ханства, де вони підтримали антитурецьку партію та здійснили кілька зухвалих походів на Константинополь.

Наступний етап козацько-польського протистояння припадає на 20–30-ті роки XVII ст. Зокрема, незважаючи на вирішальну роль, яку відіграло козацтво в перемозі під Хотином, воно так і не дочекалося від короля виконання його обіцянок. Натомість за умовами договору з турками поляки брали на себе зобов'язання заборонити козакам судноплавство по Дніпру й не допускати їхніх походів на турецькі володіння.

Цілком зрозуміло, що такий перебіг подій не відповідав інтересам козацтва, яке після перемоги під Хотином сподівалося як на поліпшення свого становища, так і на позитивні зрушення в долі селян та міщан. Тому гасло боротьби "За віру християнську і золоті вольності наші, які ми кров'ю заслужили" стало одним із провідних у козацько-селянських повстаннях, що розгорнулися у 20–30-х рр. XVII ст.

Щоб запобігти новим козацько-селянським протестам, у 1625 р. польський король направив 8-тисячне військо коронного гетьмана С. Конецпольського в Україну. Гетьману реєстровців не вдалося швидко мобілізувати необхідні сили. А тому на зустріч полякам вийшло лише 6-тисячне козацьке військо на чолі з гетьманом Марком Жмайлом. Битва біля Курукова озера склалася невдало для козаків. Однак і поляки не змогли здобути вирішальної перемоги. Обидві сторони змушені були піти на переговори, під час яких козаки скинули з гетьманства М. Жмайла й обрали новим гетьманом Михайла Дорошенка, який уклав Куруківську угоду з поляками. Угода передбачала збільшення (у два рази порівняно з 1619 р.) козацького реєстру до шести тисяч осіб, але всі інші, нереєстрові, мали повернутися під владу своїх панів. Крім того, козаки зобов'язувалися не здійснювати походів проти татар і турків, а також не втручатися в релігійну боротьбу. Після цього в Україні кілька років панував відносний спокій, пов'язаний з діяльністю М. Дорошенка.

М. Дорошенко провів справжню реформу Війська Запорозького. Він поділив шість тисяч реєстровців на шість полків з центрами

в Білій Церкві, Каневі, Корсуні, Переяславі, Києві та Черкасах. Кожен полк поділявся на сотні з центрами в містечках на полковій території. Адміністративна й військова влада над козаками на відповідній території належала козацькій старшині, якою управляв гетьман. Так удосконалювалася система самоврядування реєстрового козацтва.

Певний час польській владі вдавалося, розпалюючи конфлікти між реєстровими й нереєстровими козаками, забезпечувати відносний спокій на українських землях. Однак, у 1630 р. спалахнуло нове козацьке повстання під проводом Тараса Федоровича (Трясила), якого запорожці обрали своїм старшим, відмовившись коритися реєстровому гетьману Григорію Чорному, що займав позицію догідництва стосовно поляків. Повстання набуло особливого розмаху на Переяславщині. Повстанці вирушили із Запорожжя "на волость", стратили Г. Чорного, обвинувативши у зраді, оволоділи низкою населених пунктів і зупинилися в Переяславі. Знову проти повстанців було кинуто війська С. Конєцпольського, які в боях з козаками зазнали значних втрат. У серпні 1630 р. в Переяславі було укладено нову угоду, за якою реєстр збільшувався до восьми тисяч козаків, а повстанцям дарувалася амністія. Разом із цим, удвічі, до двох тисяч осіб, збільшувалася залога з реєстровців, яка мала постійно перебувати на Запорожжі.

Однак поляки не дуже покладалися на цю залогу, і саме тому в 1635 р. сейм прийняв рішення про будівництво фортеці на нижньому Дніпрі. Розташований тут гарнізон мав узяти під свій контроль шляхи на Запорожжя. Побудували фортецю біля першого, Кодацького, порога Дніпра. Але того самого року запорожці під командуванням кошового отамана Івана Сулими захопили та вщент зруйнували її. Ця подія могла стати сигналом для нового козацького повстання. Проте І. Сулима був підступно виданий реєстровцями й невдовзі страчений.

Нової сили козацько-селянський рух набув навесні 1637 р. Козаки під проводом гетьмана Павла Бута (Павлюка) піднялися проти поляків, що стало сигналом для масових селянських виступів проти шляхти на Лівобережжі. Повстанці діяли під гаслами боротьби з "ляхами", закликаючи до неї всіх, хто сповідує православ'я. Їхні універсали спричинили масове "покозачення" селянства Наддніпрянщини. Однак велика польська армія гетьмана М. Потоцького 6 грудня 1637 р. завдала під Кумейками поблизу Черкас нищівного удару козацьким і селянським загонам. Військо Павлюка зазнало поразки, а його самого було страчено.

Проте вже навесні 1638 р. Лівобережна Україна знову була охоплена полум'ям козацько-селянських виступів під керівництвом гетьманів запорозького козацтва спочатку Якова Острянина, а згодом Дмитра Гуні. Однак перевага була не на боці повсталих, і в липні 1638 р. вони склали зброю.

Урешті-решт козацтво змушене було визнати ухвалену польським сеймом у березні-квітні 1638 р. "Ординацію Війська Запорозького реєстрового", спрямовану на скасування козацьких привілеїв. Згідно з цим документом скасовувалася виборність старшини, ліквідовувалося козацьке судочинство. Чисельність реєстрових козаків обмежувалася шістьма тисячами, а всі вилучені з реєстру мали стати кріпаками. Замість гетьмана на чолі війська ставили польського комісара, який зосереджував у своїх руках всю повноту влади щодо реєстровців. Посади полковників і осавулів могли обіймати лише шляхтичі.

24 листопада на раді в урочищі Маслів Став козаки прийняли ці продиктовані їм умови разом із новопризначеною старшиною. Під жорстким військово-адміністративним контролем опинилася не тільки "волость", а й Запорожжя, де дислокувався постійний гарнізон. Запобігти втечам на Низ (що розглядались на рівні карного злочину) мала відбудована в 1639 р. Кодацька фортеця. Усі ці заходи на певний час поклали край козацькому "свавіллю", і наступне десятиріччя увійшло в історію Речі Посполитої як період "золотого спокою".

Так закінчилася перша хвиля козацьких виступів проти польсько-магнатського всевладдя на території України. Та нетривалий спокій був лише прелюдією до національно-визвольної війни українського народу.

3. Культура України в XVI – першій половині XVII століття

Втративши свою державність, будучи розділеним між різними країнами, український народ не лише зберіг, але й суттєво збільшив надбання матеріальної та духовної культури.

Складною була проблема отримання вищої освіти для української молоді. На початковому етапі навчання здобували в західноєвропейських університетах. Частина з них, продовжуючи займатися науковою діяльністю, стали визначними вченими свого часу. показовим є приклад Юрія Дрогобича, який у 1481 р. став ректором

Болонського університету. У 1483 р. в Римі було надруковано працю "Прогностична оцінка поточного" за його авторством, що стала першою книгою, виданою українцем. Нині існує лише два її примірники. Один зберігається у Кракові, другий – у Тюбільгені. Відомо також, що освіту за кордоном здобули І. Курцевич, С. Морозовицький, П. Могила, М. Шмиглецький, Ф. Прокопович, С. Оріховський та інші політичні й культурні діячі.

Рубіжною датою в освітянській сфері став 1576 р., коли за ініціативи князя Костянтина Острозького було засновано Острозьку академію – перший вищий навчальний заклад України. Повний курс навчання був сформований із традиційних для Західної Європи "семи вільних наук": граматики, риторики, діалектики, арифметики, геометрії, музики, астрономії. До складу викладачів входили Іван Княгиницький, Герасим Смотрицький (перший ректор), Діонісій Палеолог та інші.

Не поступалися своїм вчителям і вихованці академії – Мелетій Смотрицький, Петро Конашевич-Сагайдачний, Захарія Копистенський та інші. Однак розквіт Острозької академії тривав недовго. По смерті К. Острозького його онука Анна Ходкевич на її місці в 1624 р. заснувала єзуїтський колегіум.

Іншим українським освітянським центром став Київ. Саме тут у 1632 р. на основі школи Київського Богоявленського братства та школи Києво-Печерської лаври було засновано Київський колегіум. Першим його ректором став архімандрит Києво-Печерської лаври, згодом митрополит, Петро Могила. Весь курс навчання становив 12 років. Окрім "семи вільних наук", активно вивчалися латинська, старослов'янська, грецька та інші мови. Однак, попри визнання сучасників, Київський колегіум отримав офіційну назву "академія" лише в 1701 р.

Суттєвого розвитку в даний період досягло й книгодрукування. У 1572 р. Іван Федоров заснував першу в Україні друкарню у Львові, а в 1574 р. видав першу українську друковану книгу – "Апостол". Того ж року вийшов друком "Буквар", що став першим шкільним підручником. У 1591 р. в Україні було надруковано ще один підручник – "Адельфотес" (граматика грецької мови), у 1596 р. – "Граматика словенська" Лаврентія Зизанія, а в 1619 р. – "Граматика слов'яноруська" Мелетія Смотрицького.

Подальшу свою роботу І. Федоров проводив в Острозі, де в 1581 р. надрукував свою знамениту "Острозьку Біблію". Це було перше видання Біблії слов'янською мовою. Обсяг її становив 1252 сторінки.

У першій половині XVII ст. кількість друкарень в Україні значно зросла. Вони були засновані в Галичі, Дермані, Києві, Стрятині, Крем'янці, Луцьку, Рахманові. Активно діяла друкарня Києво-Печерської лаври.

Розвиток друкарства стимулював відповідні процеси і в літературі. Окрім полемічної літератури в цей період з'являються драматичні твори на основі сюжетів із народного життя. Суттєвого розвитку набув фольклор. Українці вкладали в думи та пісні всі страждання своєї Батьківщини, оспівували ватажків, які вели їх на боротьбу проти татар, турків, польської шляхти.

У музичному мистецтві значного поширення набув хоровий спів. Найвідомішими на той час хорові колективи були в Острозькій академії та Київському колегіумі, діяли при братських школах.

Значного оновлення та розвитку набула архітектура. Перебуваючи під постійною загрозою бойових дій, територія України прикрасилася величними фортифікаційними спорудами. Найвідомішими були замки в Кам'янці-Подільському, Луцьку, Львові, Острозі. Неперевершеними пам'ятками архітектури стали споруди Дерманського монастиря на Волині, церква Богоявлення в Острозі.

ХРОНОЛОГІЯ

1240 – Термін "козак" уперше зустрічається в Початковій монгольській хроніці.

1303 – Термін "козак" уведено в словник половецької мови.

1308 – Слово "козак" згадується в додатку до грецького збірника житія святих "Синаскаря".

1482 – Ректором Болонського університету став український вчений Юрій Дрогобич (Котармах).

1483 – У Римі Юрій Дрогобич видав книгу "Прогностична оцінка поточного". Це була перша книга, видана українцем за кордоном.

1489 – Перша згадка про українських козаків у "Польській хроніці" Мартина та Йоахима Бєльських.

1516 – Староста хмільницький Предслав Лянцкоронський на чолі козацьких загонів здійснив похід на Акерман.

1540 – Барський староста Бернард Претвич на чолі козацьких ватаг розгромив татарський загін під Хмільником.

1551 – Перша згадка про Запорозьку Січ, яка міститься у "Всесвітній хроніці" Мартина Бєльського.

1552–1556 – Князь Дмитро Байда Вишневецький на основі вже існуючого укріплення на о. Хортиця спорудив кам'яну фортецю – Запорозьку Січ, що стала форпостом формування козацтва і твердинею оборони українських земель від набігів татар.

1560-ті – 1593 – Запорозька Січ на о. Томаківка

1572 – Оголошено універсал Сигізмунда II Августа про утворення найманого козацького війська у складі 300 осіб. Цим було покладено початок реєстровому козацтву, яке набуло статусу регулярного війська. До обов'язків реєстровців належали захист південних кордонів Речі Посполитої та участь у каральних походах урядових військ проти повсталих козаків та селян. Проте даний загін досить швидко розпався.

1572–1573	– Іван Федоров заснував першу в Україні друкарню в м. Львові.
1574	– Іван Федоров видрукував "Апостол", який став первістком української друкованої книги. Цього ж року він видав "Буквар", що став першим шкільним підручником.
1576	– Князем Костянтином Острозьким засновано Острозьку академію – перший навчальний заклад вищого ступеня в Україні.
1578	– Стефан Баторій сформував реєстровий козацький загін із 600 вояків для охорони кордонів. Козаки отримали й ряд привілеїв: вони виводилися з-під юрисдикції місцевих органів влади та звільнялися від податків. Реєстровцям надавалося право на володіння містечком Трахтемирів, місцевим монастирем і землями від даного населеного пункту до м. Чигирина для задоволення власних потреб. Реєстровці отримали й військові клейноди – хоругву, бунчук, печатку, герб, гармати, труби, литаври. За старшиною було закріплено земельні наділи на правах рангових маєтностей. Було визначено й назву реєстрових загонів – "Низове", або "Зопорозьке військо".
1581	– Іван Федоров надрукував "Острозьку Біблію" слов'янською мовою. Це було перше видання Біблії, якої ще не мав жоден слов'янський народ
1591	– Надруковано "Адельфотес" (граматика грецької мови)
1591–1593	– Козацько-селянське повстання на чолі з К. Косинським.
1593, 23 січня	– Бій між повстанським козацьким військом під проводом К. Косинського та шляхетським ополченням під командуванням К. Острозького під містечком П'яткою, в якому козацтво зазнало поразки.
травень	– Оголошення козацтва поза законами Речі Посполитої.
1593–1638	– Запорозька Січ на р. Базавлук.
1594	– Козацький загін Г. Лободи напав на Акерман та зруйнував його.
1594–1596	– Козацько-селянське повстання під проводом С. Наливайка, Г. Лободи та М. Шаули.

1596 – Лаврентій Зизаній видав "Граматику словенську".

1615 – Київська шляхтянка Єлизавета (Гальшка) Гулевичівна подарувала свою садибу із землями на Подолі для будівництва православного монастиря та школи. Новозасноване на цих землях Богоявленське братство збудувало тут монастир і школу, яка стала основою Київського колегіуму.

1619 – Мелетій Смотрицький опублікував "Граматику слов'яноруську".

1625 – Офіційно затверджено військово-адміністративний устрій Війська Запорозького реєстрового. Було сформовано шість полків – Білоцерківський, Канівський, Київський, Корсунський, Переяславський та Черкаський.

1632 – На базі Київської братської школи та школи Києво-Печерської лаври утворено Київський колегіум.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

АВТОХТОННА ТЕОРІЯ ПОХОДЖЕННЯ КОЗАЦТВА – доводить, що козацтво є продовженням вічових громад Київської Русі, що трансформувалися у військові формування, які підпорядковувалися великому литовському князеві.

БОЛОХІВСЬКА ТЕОРІЯ ПОХОДЖЕННЯ КОЗАЦТВА – пов'язує феномен козацтва з існуванням болохівців, які після встановлення монголо-татарського іга прийняли протекторат Орди й вийшли з-під юрисдикції місцевих князів.

БРОДНИЦЬКА ТЕОРІЯ ПОХОДЖЕННЯ КОЗАЦТВА – пов'язує козацтво із слов'янським степовим населенням періоду Київської Русі, яке проживало в пониззі Дунаю.

ЗАХИСНА ТЕОРІЯ ПОХОДЖЕННЯ КОЗАЦТВА – пояснює появу козацтва із необхідністю організованої відсічі татарським набігам.

КУРІНЬ – військовий підрозділ (або казарма) у козаків Запорозької Січі, складова частина коша; кількість куренів досягала 38.

ОБОЗНИЙ – представник козацької старшини, мав у своєму підпорядкуванні артилерію та відповідав за постачання.

ОСАВУЛ – посадова особа на Запорозькій Січі, відав організацією військових загонів.

ПАЛАНКА – землі підвладні Запорозькій Січі. У різний час нараховувалося від п'яти до восьми: Бугогардівська, Інгульська, Кальміуська, Кодацька, Орельська, Прогноїнська, Протовчанська, Самарська.

ПИСАР – посадова особа на Запорозькій Січі, керував військовою канцелярією.

ПОВСТАННЯ – збройний виступ певної частини населення держави проти існуючих порядків задля поліпшення власних умов існування, зміни законодавства або повалення існуючого політичного ладу.

СІЧОВА РАДА – вищий орган влади на Запорозькій Січі, вирішувала найважливіші питання внутрішньої та зовнішньої політики, здійснювала судочинство, розподіляла землі й угіддя. На січовій раді обиралася і військова старшина.

СОЦІАЛЬНА ТЕОРІЯ ПОХОДЖЕННЯ КОЗАЦТВА – пов'язує появу козацтва з посиленням економічного, політичного, національного та релігійного гніту українського населення.

СУДДЯ – посадова особа на Запорозькій Січі, проводив судочинство, відав казною, у разі потреби виконував повноваження кошового отамана.

ТАТАРСЬКА ТЕОРІЯ ПОХОДЖЕННЯ КОЗАЦТВА – за цією теорією козацтво пов'язується з появою на території Київщини за часів Вітовта татарських поселень, де шляхом злиття з місцевим населенням виникло козацтво.

УХОДНИЦЬКА ТЕОРІЯ ПОХОДЖЕННЯ КОЗАЦТВА – пов'язує початок козацтва з утворенням на території Наддніпрянщини громад вільних озброєних людей, які прибували на промисли.

ХОЗАРСЬКА ТЕОРІЯ ПОХОДЖЕННЯ КОЗАЦТВА – за цією теорією козаки ототожнюються з хозарами.

ЧЕРКАСЬКА ТЕОРІЯ ПОХОДЖЕННЯ КОЗАЦТВА – веде родовід козацтва від черкесів, або черкасів, які проживали на території Тмутараканського князівства.

ЧОРНОКЛОБУЦЬКА ТЕОРІЯ ПОХОДЖЕННЯ КОЗАЦТВА – вважає козаків нащадками племені чорних клобуків, яке за часів Київської Русі проживало на Пороссі.

ПЕРСОНАЛІЇ

БАТОРІЙ СТЕФАН (1533–1586) – король Речі Посполитої з 1576 р., у 1578 р. сформував реєстровий козацький загін для охорони кордонів.

ВИШНЕВЕЦЬКИЙ (БАЙДА) ДМИТРО (?–1563) – князь, староста черкаський і канівський, козацький отаман, засновник Запорозької Січі на о. Хортиця. Зробив величезний внесок у консолідацію козацтва, здійснив низку походів на Кримський півострів. Претендував на молдовський престол, але внаслідок зради був полонений, відправлений до Стамбула. Після жорстоких катувань за наказом султана Сулеймана II його було страчено.

ДАШКЕВИЧ ОСТАФІЙ (?–1535) – староста черкаський і канівський, разом з козаками активно боронив українські землі від нападів татар і здійснив кілька походів на Кримський півострів. У 1533 р. запропонував побудувати на Дніпрі ряд фортець для оборони південних рубежів від турецько-татарської агресії.

ДРОГОБИЧ (КОТАРМАХ) ЮРІЙ (близько 1450–1494) – закінчив Краківський університет. Доктор філософії з 1478 р. і доктор медицини з 1482 р. В 1482 р. став ректором Болонського університету. У 1483 р. в Римі він видав книгу "Прогностична оцінка поточного". Це була перша книга, видана українцем за кордоном.

ЖОЛКЕВСЬКИЙ СТАНІСЛАВ (1547–1620) – коронний польний гетьман з 1588 р.; великий коронний гетьман з 1613 р.; канцлер з 1617 р. Придушив козацько-селянське повстання 1594–1596 рр. Командував польськими військами під час битви під Цецорою 1620 р., зазнав поразки і загинув.

КОСИНСЬКИЙ КШИШТОФ (?–1593) – гетьман реєстрового козацтва, у 1591-1593 рр. очолив козацьке повстання. Загинув під час облоги Черкас у 1593 р.

ЛОБОДА ГРИГОРІЙ (?–1596) – один із ватажків козацько-селянського повстання 1594–1596 рр. У 1594 р. здійснив напад і зруйнував Акерман, де були сконцентровані турецькі війська, що готувалися до походу на Угорщину. У липні 1594 р. частина козаків, які приєдналися до С. Наливайка обрали його гетьманом. У жовтні 1594 р. разом із С. Наливайком здійснив похід на Молдову, там примусили молдовського правителя присягнути на вірність авс-

трійському імператорові. Після битви в урочищі Гострий Камінь на козацькій раді в м. Переяславі був обраний гетьманом повстанців. Під час облоги повстанських загонів в урочищі Солониця поблизу м. Лубни був убитий на козацькій раді.

ЛЯНСКОРОНСЬКИЙ ПРЕДСТАВ (?–1531) – брацлавський і кам'янецький староста, згодом – київський воєвода. У 1516 р. на чолі козацьких загонів здійснив похід на Акерман.

НАЛИВАЙКО СЕМЕРІЙ (СЕВЕРИН) (близько 1560–1597) – один із ватажків козацько-селянського повстання 1594–1596 рр. У 1594 р. здійснив похід на територію Молдови де розгромив татарські загони, що прямували на територію Австрії. У жовтні 1594 р. разом із Г. Лободою здійснив похід на Молдову, там примусили молдовського правителя присягнути на вірність австрійському імператорові. Навесні 1595 р. очолив козацько-селянське повстання. У березні 1595 р. командував повстанськими загонами під час битви з польським військом в урочищі Гострий Камінь. Був позбавлений гетьманської булави на козацькій раді у м. Переяслав. Після поразки повстання 28 травня 1596 р. був виданий козаками польській владі. Керівники повсталих козаків були вивезені до Варшави, де після майже річного терміну ув'язнення й тортур були страчені.

НОВА ДОБА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЛЕКЦІЯ 6

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПІД ПРОВОДОМ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

1. Українські землі напередодні Визвольної війни.
2. Початок Визвольної війни.
Формування Української національної держави.
3. Україна після Зборівського договору

1. Українські землі напередодні Визвольної війни

Українська національна революція є складовою процесу визвольної боротьби ряду європейських країн у 40–70-х рр. XVII ст. Так, у 1640–1660 рр. тривала революція в Англії, спалахнуло повстання португальців проти іспанських поневолювачів і "війна женців" у Каталонії за збереження автономії. Високою була соціально-політична напруга і в Данії. У 1647 р. розгорнулася антиіспанська боротьба в Південній Італії та на Сицилії; наступного року розпочалася Фронда (антиабсолютистський рух) у Франції, повстання міщан і селян у Московії, Австрії, Білорусі. Ці та інші події засвідчували посилення кризи середньовічної цивілізації в Європі, що супроводжувала зародження й розвиток нового ладу.

Аналіз розвитку революцій в Україні й Англії дозволяє виявити спільну тенденцію до зміцнення особистої влади керівників (Богдана Хмельницького та Олівера Кромвеля) і трансформацію республіканської форми правління в монархічну (в Україні – спадкоємний ге-

тьманат, а в Англії – протекторат Кромвеля). На відміну від англійської та нідерландської революцій, що завершилися перемогою, українська революція в зовнішньополітичному аспекті викликала серйозну зміну співвідношення сил у Східній, Південно-Східній і Центральній Європі. Ця геополітична зміна різко послабила позиції Речі Посполитої та Криму й призвела до зміцнення ролі Росії, Швеції та Бранденбурга (Східна Пруссія). Саме українська революція поряд із Тридцятилітньою війною та англійською революцією, як слушно зауважив Д. Наливайко, відіграла важливу роль в остаточному крахові політичної системи Контрреформації, яка трималася на Іспанії, Австрії й Речі Посполитій. Було зірвано також плани Ватикану щодо укладення "універсальної унії". Революція вплинула на загострення соціальної боротьби в Польщі, Московії, Молдові, національно-визвольної боротьби в Білорусі, Валахії, Сербії, Болгарії.

Козаки отримали репутацію добрих вояків, яких наймали в Європі. Їхня слава ширилася завдяки походам у Західну Європу, зокрема під фортецю Дюнкерка 1640 р. у Франції, щоб вигнати іспанців, і на прохання австрійців у боротьбі з французами. Не випадково воєнними прийомами гетьманів Б. Хмельницького та П. Сагайдачного користувалися згодом Наполеон, О. Суворов та інші полководці.

На середину XVII ст. в різних сферах розвитку українського суспільства визріли гострі суперечності між статусом України у складі Речі Посполитої та політикою її уряду в українському питанні, усталеними в ній суспільно-політичним ладом і системою соціально-економічних відносин.

Причинами національно-визвольної війни були:

І. У політичній сфері. Польща сформулювала імперську доктрину, за якою терени України оголошувалися споконвічними польськими землями. На середину XVII ст. відбулася денаціоналізація князів і бояр, що консолідувалися з польською, литовською та білоруською шляхтою на платформі польської державної ідеї. З перебранням козацтвом на себе функції української еліти – виразника національних інтересів – воно перетворюється на "носія української державності" у 20–30-х рр. XVII ст., виникають прагнення вийти з-під влади Польщі. Інтереси політичного розвитку України зайшли в непримиренну суперечність з імперськими інтересами Польщі.

ІІ. У національно-релігійній сфері. На середину XVII ст. виразніше проявляється політика національно-релігійних утисків православних, послідовно провадиться курс на усунення їх від участі в міському й державному управлінні, чиняться перешкоди в заняттях промислами, торгівлею. Ця політика таїла загрозу перетворення українців на

"селянську націю". Здійснювалася політика, спрямована на скасування православної віри і впровадження католицизму та уніатства, посилювалася дискримінація у сфері мови й освіти, в умовах загострення національно-визвольної боротьби каральні органи вдавалися до елементів етнічних чисток. В умовах швидкого розвитку національної свідомості формувалися ідеї домогтися незалежності.

III. У соціально-економічній сфері. В Україні вже окреслився процес зародження початкових форм мануфактурного виробництва, а становлення козацького стану супроводжувалося розвитком якісно нового типу господарства – за своєю суттю фермерського, що викликало суперечності між ним і фільварково-панщинним господарством, яке ґрунтувалося на праці закріпаченого селянина. Курс польського уряду на ліквідацію козацтва як стану не міг не викликати збройного спротиву українців.

IV. У психологічній сфері. Відомий російський соціолог П. Сорокін вважав, що придушення базових інстинктів породжує "революційні відхилення в поведінці людей". До них належать травний інстинкт та інстинкти самозбереження, свободи, власності, успадкування здібностей тощо. Протягом 1647–1648 рр. голод охоплював великі райони країни; у 1620–1640 рр. відбувався процес втрати українцями власності; постійні напади татар і репресії з боку польських державних структур придушували інстинкти як індивідуального, так і групового самозбереження, самовираження успадкованих здібностей, а закріпачення вело до втрати свободи.

Отже, на 1648 р. в Україні зав'язався складний вузол різних суперечностей, які міцно перепліталися й розв'язати який правлячі кола Речі Посполитої виявилися неспроможними.

Політика польського уряду на ліквідацію козацтва як стану, переслідування православної віри, зловживання й здирство з боку місцевої адміністрації та орендарів уже в середині 40-х рр. XVII ст. викликали гостре невдоволення серед козацтва, зокрема і в майбутнього гетьмана, а на той час чигиринського сотника Богдана Хмельницького. Батько Богдана – Михайло Хмельницький дрібний шляхтич гербу "Масальський", чигиринський підстароста, мати – козачка. На початку XVII ст. служив у Жовкві при дворі коронного гетьмана Станіслава Жолкевського, згодом у його зятя – корсунсько-чигиринського старости Яна Данилевича; придбав собі хутір у Суботові. За польсько-турецької війни як ватажок загону добровольців-козаків із Чигиринщини брав участь у поході на Молдову, загинув у бою з татарами в жовтні 1620 р. під Цецорою під час відступу війська. Брат по матері Григорій Ставицький (мати після загибелі чоловіка згодом одру-

житься зі шляхтичем В. Ставицьким, який під час Хмельниччини служив у польському війську в Білорусі) був козацьким полковником на Лівобережжі й писався Хмельницьким. Народився Богдан у жовтні під Львовом у 1595 р. Приїхав на Велику Україну у віці 19 років. При хрещенні отримав ім'я Теодор (Федір) Зиновій, але підписувався завжди Богдан. Освіту одержав у Львівській єзуїтській колегії. Перебував два роки в турецькому полоні після битви під Цецорою в 1620 р. Мати його викупила, після чого Богдан вступив до лав реєстрового Війська Запорозького, де був писарем і виконував дипломатичні місії. 1638 р. став сотником Чигиринського полку. Одружувався тричі. Уперше – з Ганною Сомківною, козачкою з Переяслава, яка померла передчасно, залишивши трьох синів: Тимоша, Юрія й Остапа та чотирьох доньок. Другою його жінкою була шляхтянка Мотрона, колишня дружина польського шляхтича Данила Чаплинського. Третій шлюб був з удовою козацького полковника Пилипця, сестрою Василя Золотаренка Ганною. На момент Визвольної війни Богдану було вже 50 років.

Чаплинський у 1646 р. напав на хутір Суботів, який належав Богдану Хмельницькому як спадщина від батька, убив малолітнього сина й викрав свою колишню жінку. За легендою, звернувшись до польського короля за правосуддям і не отримавши його, Богдан вирішив повернути втрачене за допомогою козаків. Вважається, що з жовтня – листопада цього ж року група козаків і Б. Хмельницький розпочали підготовку до повстання. Однак ці плани було викрито, Хмельницького заарештували й переправили до Чигирина. Вийшовши з-під варти на поруки чигиринських сотників, він подався на Запорожжя, де розпочав формування збройних сил. 9 лютого 1646 р. завдав поразки реєстровим козакам Черкаського й Чигиринського полків, які охороняли Січ Микитин Ріг. Через кілька днів на козацькій раді в Січі Б. Хмельницький був обраний гетьманом Війська Запорозького і він повів переговори про військово-політичний союз із Кримським ханством. За досягнутою домовленістю кримський хан зобов'язувався надати допомогу в боротьбі проти поляків, причому татари не повинні були шкодити українським містам і селам. Дві важливі стратегічні проблеми Хмельницький розв'язав – захистив себе від удару з тилу і зміцнив козацьке військо, традиційно піше, татарською кіннотою. На допомогу повстанцям хан вирядив 5–6 тис. татар на чолі з Тугай-беєм. У цей час Б. Хмельницький висував лише ідею козацької автономії: вивести з українських теренів польське військо, ліквідувати в Україні "управління Речі Посполитої".

2. Початок Визвольної війни. Формування Української національної держави

Звістка про втечу Хмельницького на Запорозьку Січ викликала тривогу серед польських властей в Україні. Тоді начальники коронного війська, що стояло на Київщині, а саме між Корсунем і Черкасами, гетьмани Микола Потоцький і Мартин Калиновський вирішили, як тільки почнеться весна, розгромити повсталих. Частину реєстрових козаків під проводом полковників Кричевського, Вадовського й Рурського та військових осавулів Іляша й Барабаша, а також загін німецької піхоти було направлено на байдарках Дніпром. Передбачалося об'єднатися біля фортеці Кодак з військом коронного гетьмана на чолі з сином Стефаном Потоцьким (2,5 тис. людей під проводом комісара Шемберга, 1,5 тис. жовнірів із королівського війська).

Польські війська виступили проти Б. Хмельницького й татар Тугай-бея, загони яких 29 квітня 1648 р. оточили противника біля р. Жовті Води. Потоцький захищався два тижні, сподіваючись, що надійде головне військо та реєстрові козаки. Але реєстровці, які плили Дніпром, збунтувалися коло Кам'яного Затону, побили німців і перейшли на бік повстанців. Коли звістка про це дійшла до табору під Жовтими Водами, то й ті козаки, що були зі Стефаном Потоцьким, перейшли на бік Хмельницького. Тому у вирішальному бою 16 травня 1648 р. польське військо було повністю розгромлене. Уцілілих вояків татари забрали в полон, а сам Стефан Потоцький отримав смертельну рану. Серед бранців був Іван Виговський, якого гетьман виміняв у татарина за коня. Невдовзі він стане писарем Війська Запорозького, а згодом і гетьманом.

Відразу після битви на Жовтих Водах козацько-татарська армія оточила під Корсунем на р. Росі польські війська під командуванням Миколи Потоцького й Мартина Калиновського, які вирішили прориватися з оточення. 28 травня 1648 р. польські війська загнали в пастку й перебили. Як свідчить Львівський літопис, переможений Микола Потоцький після битви гордовито спитав у Хмельницького: "Хлопе, чим же так зацному рицарству орд татарських заплатиш?", на що дістав лаконічну відповідь: "Тобою". Отримавши блискучі перемоги, Б. Хмельницький мав намір продовжити наступ на центральні райони, тоді ним уперше було сформульовано ідею заснування автономної національної держави.

Перші успіхи військ Богдана Хмельницького сприяли особливо швидкому розгортанню повстання в Лівобережній Україні. До середини липня 1648 р. вся територія Лівобережжя, за винятком Чернігова й Стародуба, була звільнена від польського панування. Відбувалося інтенсивне формування Миргородського, Ніжинського, Прилуцького та інших полків як адміністративно-територіальних одиниць Української держави.

На Правобережжі було багато міст-фортець із сильними польськими залогами, тому козацькі підрозділи лише в червні 1648 р. підійшли до Києва. На середину вересня 1648 р. були звільнені Брацлавське, Київське, Чернігівське, Подільське воєводства, південна й центральна частини Волинського. Відбувається становлення Уманського, Брацлавського, Кальницького, Подільського, Звягельського, Овруцького та інших полків.

Довідавшись про розгром польських військ, селяни й міщани масово бралися за зброю, восени 1648 р. революція охопила всі етноукраїнські землі, що входили до Речі Посполитої. Не випадково термін "козацький" стає в другій половині XVII – на початку XVIII ст. загальним для визначення національних і політичних явищ ("Козацька Україна", "козацький руський народ", "козацька мова" тощо). Дуже активну участь у революційних подіях узяло селянство, особливо в 1648–1652, 1658–1659, 1664–1666, 1668 рр. Масового характеру набула в 1648 р. участь у боротьбі міщан. Саме за їхнього сприяння загонам повстанців вдалося здобути найміцніші міста-фортеці, а в окремих регіонах вони відігравали провідну роль в організації боротьби з окупантами (Західне Поділля, Житомирщина, Луцький повіт, Галичина). Помітною в революційних подіях була роль частини патріотично налаштованої української шляхти (зокрема в розбудові державних структур) і православного духівництва. Українці прагнули звільнити від "ляхів Руську землю", домогтися "відокремлення Русі від Корони", знищити католицизм і уніатство. Отже, боротьба мала не тільки національно-визвольний, але й релігійний та соціальний характер.

Спочатку Хмельницький не поспішав розвивати плани дальшої воєнної акції. Він досягнув значно більше, ніж можна було сподіватися. Як дотепно писав М. Грушевський, козацький гетьман опинився в ролі того козака, що молився до всіх святих, щоб допомогли йому сісти на коня, і ті помогли так, що він аж на другий бік через коня перескочив. На початку 1648 р. Хмельницький ще не був принциповим ворогом польської держави, не хотів її руйнувати й назавжди відділяти від неї Україну. Про це свідчить посольство до польського короля з вимогою 12-тисячного козацького реєстру, охорони прав православної віри й повернення православним відібраних у них церков у Західній Україні, Білорусі й Литві та виплати реєстровим козакам не виданої їм за останні п'ять років платні.

Улітку 1649 р. починає визрівати ідея необхідності розгрому Речі Посполитої та створення власної держави на території, що вочевидь виходила за межі козацького регіону. У середині липня один із полонених козаків заявив кам'янецькому старості П. Потоцькому, що вже "держава від вас, ляхів, перейшла до нас, козаків", і кордон має проходити по р. Горинь. Повстанці мали намір дійти "до Вісли", "вдарити по Речі Посполитій", а на визволеній території створити органи влади ("заводять своїх урядників, – писав князь В. Заславський, – окрему республіку собі вчинивши"). Польські урядовці засвідчували існування в українців намірів домогтися "відокремлення Русі від Корони". За тих часів поширився серед козаків вираз: "Знай, ляше, по Сян наше!"

Провідну роль у надзвичайно інтенсивному процесі руйнування польських і становлення українських державних інституцій – центральних і місцевих органів влади, судових установ, армії, нової соціальної структури, адміністративно-територіального устрою – відігравало козацтво. Саме в цей час почалося формування державної еліти. Виразно простежується прагнення повсталих до створення єдиного державно-адміністративного устрою. Уже на кінець 1648 р. закладаються підвалини унітарної, республіканської за формою правління національної держави. В її політичному розвитку окреслилася боротьба двох тенденцій – демократично-охлократичної та монархічної (гетьманської). Важливе значення для діяльності державного апарату мали ухвалені в червні 1649 р. Б. Хмельницьким "Статті про устрій Війська Запорозького", настанови яких виходили за межі військового статуту.

Однією з найважливіших особливостей революції 1648–1657 рр. було тісне поєднання визвольної та релігійної боротьби із соціальною. Генератором соціальної активності селянських мас виступав козацький ідеал. В їхній самосвідомості зафіксувалося стереотипне уявлення про козака як людину, вільну від будь-яких обов'язків перед паном і державою (за винятком військового), котра користується особливим імунітетом (особиста воля, право володіння землею, своя юрисдикція тощо). Боротьба за здобуття козацького імунітету стала загальноукраїнським явищем, саме тому селяни й міщани масово покозачувалися.

Під час боїв під Корсунем помер польський король Владислав IV. Річ Посполита опинилася без короля, усі думали, що вже настала загибель для держави. По смерті короля влада, згідно з конституцією, перейшла тимчасово до примаса, архієпископа Гнезненського, старенького Мартина Лубенського. Фактично справами керував канцлер Юрій Оссолінський. Було вжито надзвичайні заходи для оборони держави. Значні кошти направлялися на вербування нового сімдесятитисячного війська, на чолі війська поставлено нових начальників:

князя Домініка Заславського, Миколу Остророга й Олександра Конєцпольського. Паралельно встановлено дипломатичні зв'язки з Туреччиною, щоб та стримала татар, звернулися до Москви – щоб звідти було зроблено диверсію проти Криму, а популярному оборонцеві православної віри Адамові Киселю доручено налагодити безпосередні зносини з Хмельницьким, щоб стримати його від дальших ворожих кроків.

Одночасно й Богдан Хмельницькій вів дипломатичні комбінації. Відтоді, як 18 червня 1648 р. його було обрано гетьманом, він уперше офіційно звернувся письмово до московського царя про об'єднання з Росією. Це звернення прискорили тактичні міркування: занепокоєний повстанням в Україні, а особливо козацько-татарським союзом, царський уряд навесні 1648 р. розпочав мобілізацію війська в російському прикордонні – Путивлі, Білгороді, Курську. Реальною загрозою ставав вихід цих сил на українську територію для з'єднання з польською армією. Оповідаючи про початок повстання, Хмельницький не лише описував кривди християнам від поляків, але й пропонував у травні 1648 р. Олексію Михайловичу посісти польський престол по смерті короля Владислава IV, обіцяючи підтримку Війська Запорозького. І це незважаючи на те, що згідно з польсько-російською угодою проти Кримського ханства Москва мала допомагати полякам у війні проти козаків. Гетьман наприкінці липня 1648 р. ще раз звернувся до царя з проханням оголосити війну Речі Посполитій, однак сил на порушення мирної угоди з Польщею – а саме так виглядало б втручання в козацькі справи – у царського уряду не було. За першим послом російської держави Г. Унковським до Москви в травні 1649 р. поїхало перше українське посольство на чолі з чигиринським полковником Ф. Вишняком, але на їхній зустрічі питання про об'єднання України з Росією не порушувалося. Спершу говорилося тільки про можливу протекцію царя над Військом Запорозьким як військовою одиницею. Пізніше, на переговорах у квітні 1649 р., уже підіймалося питання про перехід "під високу руку" царя Війська Запорозького "із землями", а в листі до Олексія Михайловича, датованому кінцем квітня цього ж року, гетьман уперше писав про "всю Русь", яка очікує оборони від царя. Врешті з 1651 р. в гетьманових листах уже йдеться про договірне підданство.

Після Зборівського миру відносини з Кримським ханством охолоджуються, і в травні 1649 р. з боку Хмельницького лунають погрози йти війною на Москву, бо цього вимагає хан. Коли в 1650 р. в Чигирині з'являється Тимошка Аккудінов – самозваний російський царевич, гетьман його підтримує, роблячи спроби чинити тиск на Московську державу. У планах Б. Хмельницького фактично ніколи не виключалась можливість мирного співіснування із султаном і ханом, однак реалії

тогочасного життя робили це практично неможливим. У переговорах з ними гетьман широко розглядалося питання української чорноморської та середземноморської торгівлі (передбачалося навіть у гирлі Дніпра спорудити спеціальний порт для місцевих торгових людей).

Ще одним вектором зовнішньополітичної діяльності гетьмана була ідея союзу з Трансільванією, де правив Юрій Дьордь Ракоці – претендент на польський престол, який мав родинні зв'язки з литовським князем Радзивіллом. Трансільванія (Семигород) була протестантською і зберігала відносну незалежність від турків. Тому переговори з Москвою був лише одним із напрямків дипломатичної політики Богдана Хмельницького.

Історик Д. Дорошенко стверджує, що стихійний розвиток народного повстання в Україні завадив як польській, так і козацькій дипломатії. Народний рух набрав грізних форм: селяни палили панські маєтки, грабували їхнє майно, убивали дідичів, орендарів-євреїв. Повстання охопило Київщину, Поділля, Полтавщину й Чернігівщину та інші землі. Розвиток повстанського руху примусив Хмельницького перервати миролюбну політику й перейти в наступ. Обидві сторони – як українська, так і польська – під час своїх мирних переговорів не припиняли воєнних приготувань. Хмельницький за два місяці (від половини травня до половини липня 1648 р.) перетворив своє різнорідне повстанське військо в правильно організовану й дисципліновану армію, забезпечену зброєю, амуніцією, запасами. Козацького війська було приблизно 118 тис. осіб, але серед них було тільки 70 тис. регулярного війська, а решта були легкоозброєні повстанські загони. Чисельність польського війська коливалося від 40 до 100 тис. з величезним обозом: пани, як зазначав один сучасник тих подій, вибиралися на війну, неначе на весілля, і брали із собою багато речей: шатро, дорогоцінний посуд, одежу й запаси живності.

21 вересня 1648 р. армія Б. Хмельницького в битві під Пилявцями на межі сучасних Волині й Поділля розгромила королівське військо. Польська армія зазнала великих втрат, особливо в кінноті, весь її табір охопила паніка. Розійшлася чутка, ніби командувачі покинули військо напризволяще й утекли. Хмельницькому дісталося 80 гармат і десятки тисяч возів, повних усякого добра. Його здобич оцінювалася в десять мільйонів золотих, сума колосальна для тих часів. Ця перемога дозволила українському командуванню надовго захопити ініціативу у веденні воєнних дій, створила сприятливі умови для визволення західного регіону України, надала Хмельницькому можливість впливати на вибір нового польського короля, а також дати можливість союзним татарам захопити нову здобич, як вони того вимагали.

У Галичині, почувши про поразку коронного війська під Пилявцями, селяни, дрібна українська шляхта й міщани почали збиратись у повстанські загони й нападати на панські маєтки й замки, убиваючи представників адміністрації, панів і службовців. Однак Хмельницький мало використав цей народний рух: тоді він ще не мав наміру включати західноукраїнські землі до сфери своїх безпосередніх впливів. Похід до Галичини носив скоріше характер військової демонстрації. Спочатку в облогу узяли Львів (8–26 жовтня 1648), що тривала три тижні й з городян було стягнуто контрибуцію в сумі 200 тис. дукатів, а згодом Замостя (6–21 листопада 1648). До середини листопада козацькі полки разом із загонами місцевих повстанців звільнили весь західний регіон, включно з Підляшшям, Холмщиною, Берестейщиною й Надсянням. Тут розпочалося формування державних інституцій, зокрема полково-сотенного територіально-адміністративного устрою. Проте ця кампанія проводилася не стільки для включення західного регіону до складу Української держави, скільки для реформування державного устрою Речі Посполитої: запровадження в ній абсолютизму й визнання за Україною (щонайменше у складі Київського, Чернігівського, Подільського та Волинського воєводств, де "козаків багато") таких самих прав суб'єкта федерації, які мала Литва. Ці сподівання пов'язувалися з обранням на королівський трон (Владислав IV помер у травні) спочатку московського царя, згодом – трансільванського князя, а коли ці надії стали примарними – королевича Яна Казимира, котрий начебто обіцяв бути "руським королем". На початку листопада 1648 р. Яна Казимира було обрано польським королем. Хмельницький поставив новому королеві умови, за яких він погоджувався припинити війну: загальну амністію для всіх учасників повстання, повернення давніх вольностей козацького війська – територіальну автономію, збільшення кількості реєстрових козаків і право вільного виходу в Чорне море, безпосередню залежність козацького гетьмана тільки від самого короля та скасування церковної унії. Король обіцяв це й просив ліквідувати воєнний стан і вивести козацьку армію в Україну. Хмельницький виконав королівське бажання охоче, оскільки зимова кампанія на теренах Польщі була стратегічно програшною.

У січні 1649 р. Б. Хмельницький побував у Києві, тріумфально в'їхавши через Золоті ворота, а єрусалимський патріарх у Софійському соборі відпустив йому майбутні гріхи, що було елементом коронаційної процедури, і благословив на війну з поляками. У Києві Хмельницького очікували посли від молдовського та волоського господарів, від турецького султана й від семигородського князя. Україна вийшла на міжнародну арену, і ближчі сусіди старалися втягнути її

до різних політичних комбінацій. Саме в цей період, як вважає історик Д. Дорошенко, Богдан Хмельницький з найближчим оточенням вирішили використати свій успіх в інтересах не лише козацької верстви, а й усього українського народу, забезпечивши тим самим його національну та релігійну свободу. До того ж селяни не хотіли повертатися до панів і не вірили в амністію, обіцяну польським королем. Польський уряд не міг задовольнити вимог, поставлених Хмельницьким під Замостям. Обидві сторони, і польська, і українська, не були задоволені таким становищем.

Переговори, започатковані з поляками під Замостям, продовжилися в лютому 1649 р. у Переяславі. Комісія з Варшави побачила перед собою вже не простого козацького ватажка, а владного, упевненого у своїй силі володаря Русі, який говорив послам: "Правда є, що я малий і незначний чоловік, але це Бог мені дав, що нині я єдиновладець і самодержець руський... Я вже довів, про що ніколи не думав, а далі доведу, що задумав. Виб'ю з лядської неволі увесь руський народ, а що раніше я воював за свою шкоду й кривду, то нині воюватиму за нашу віру православну". Даремно очільник польського посольства Адам Кисіль умовляв Богдана Хмельницького не шкодити вітчизні – Речі Посполитій – і гуртом протистояти "невірним", марно переконував, що небезпечно втягати у війну простий люд, бо ж самим Богом встановлено, аби "селяни орали, а козаки воювали". Непочутими залишилися й нагадування про вірність королю, якого сам гетьман обрав собі за володаря. Переговори завершилися всього лиш тимчасовим перемир'ям до весни, коли знову стануть можливими кінні переходи. Пограничною межею на півдні був визнаний Кам'янець-Подільський, на заході – межиріччя річок Случі та Горині, на півночі – річка Прип'ять.

Гетьман добився того, що за умовами укладеного перемир'я дефакто визнавалася автономія козацької України. Під час переговорів він уперше сформулював основні принципи національної державної ідеї. Відтепер чітко проголошувалося право українського народу на створення держави в етнічних межах його проживання. Висловлювалася ідея незалежності від влади польського короля. Як підкреслював Б. Хмельницький у розмові з Г. Унковським, "а нас Бог від них (Польщі й Литви) увільнив – короля ми не вибирали й не коронували і хреста йому не цілували. А вони до нас про це не писали і не присилали, і ми волею Божою цим від них стали вільними". У переговорах з поляками гетьман сформулював положення про соборність Української держави, наголошуючи на праві всієї Русі. Українська Держава розглядалася як спадкоємниця Київської Русі.

Модель щойно окресленої державності була створена відповідно до тих надзвичайних умов, у яких перебувала Україна. Історик Н. Яковенко порівнює її з військовою диктатурою, а деякі дослідники – з монархією. М. Дністрянський вважає, що форма правління в основному була наближеною до республіканської. Певні столичні функції (головним чином культурно-релігійні) виконував Київ, проте його соціальний склад і відсутність козацьких інституцій не відповідали характерові нової держави. Тому функціональною столицею держави став Чигирин (Черкащина), який мав вигідне геополітичне й географічне становище. У Чигирині містилася гетьманська канцелярія – центральна адміністративна установа, що відала загальними внутрішніми й міжнародними справами. Їй підпорядковувалися 12 канцелярій. Велися переговори з Портою, Кримським ханством, Венецією, Трансільванією, Москвою, Молдовою, Валахією. Верхівку владних структур становила генеральна старшина, котру також називали "військовою": наказний гетьман (командував окремими з'єднаннями під час бойових дій), обозний, суддя, писар, двоє осавулів, хорунжий і бунчужний. Генеральний писар, він же міністр закордонних справ, – друга особа в державі, – стояв на чолі Генеральної військової канцелярії, де працювали дипломатичні й адміністративні фахівці. Генеральний обозний відповідав за постачання зброї армії, керував штатом осавулів і хорунжих. Генеральні судді зосереджували у своїх руках всю судову владу й завідували Генеральним військовим судом у Чигирині. Відтепер суди були сільські, сотенні та полкові, з головним апеляційним трибуналом – Генеральним судом (два генеральні судді та старшина). Проте часто суди користувалися звичаєвим правом через брак фахівців, які б знали закони. Верховна влада належала гетьманові, який обирався козаками пожиттєво і мав законодавчу, виконавчу та судову владу. Завдяки виборності старшини козацька держава мала демократичні риси, поєднуючи сувору централізацію з народовладдям. Генеральна старшина утворювала Малу старшинську раду, а Велика рада відбувалася за участю ще й полковників, очолював її гетьман, який видавав універсали-накази. Політичний лад нової держави не був юридично оформлений, тому остаточний розподіл прав і обов'язків нових органів залежав значною мірою від політики гетьмана. Герб Війська Запорозького (козак з рушницею і шаблею при боці) став фактичним гербом усієї держави. Державними символами стали клейноди, булава, хорогви, бунчук, печатка.

Загальна площа держави становила близько 180–200 тис. кв. км, де проживало 1,4–1,6 млн населення. Кордон із Річчю Посполитою проходив на Правобережжі по лінії Горностайпіль – Димер – Корости-

шів – Паволоч – Погребище – Прилуки – Вінниця – Брацлав – Ямпіль – р. Дністер, а на Лівобережжі по лінії Остер – Чернігів – Ніжин – Ромни. Кордон із Росією проходив по ріках Сухий Ромен, Терен, Бобрик, через Сулу, Псьол, Олешицю до Ворскли, Ворсклою до гирла Мерла, звідти до р. Коломак, через р. Орчик, до Муравського шляху, тобто по лінії давнього польсько-російського кордону. Південні кордони з Туреччиною та Кримським ханством простягались безлюдними степами й не були чітко зафіксовані. Межа залюднення української території проходила трохи на південь від лінії Ямпіль – Умань – Чигирин – Кременчук – Кобеляки – р. Орель. Далеко на півдні були розташовані фортеці Кодак і Січ, завдяки яким територія українських державних впливів на півдні доходила до Чорного й Азовського морів. У період наступальних операцій 1654–1655 рр. українські війська звільнили всю Чернігівщину і Пінщину, частину Волині (до р. Горинь), Західне Поділля, частину білоруських етнічних земель (Мінщина).

Територіально Україна ділилася на 16 полків (у період успіхів їх кількість сягала 22) – Білоцерківський, Брацлавський, Кальницький, Канівський, Київський, Корсунський, Кропивенський, Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Уманський, Черкаський, Чернігівський, Чигиринський. Територіальні одиниці відповідали ієрархії бойових підрозділів: курені – сотні – полки. Полково-сотенний устрій якнайкраще відповідав завданням нової державності, розв'язував складні вузли соціально-економічних проблем. Полки територіально підпорядковувалися полковому місту, де була резиденція полковника, посада якого хоч і вважалася виборною, а фактично він призначався гетьманом і зосереджував велику військово-адміністративну владу. Полкова канцелярія на чолі з полковим писарем і полковим суддею здійснювала виконавчу й судову владу. Сотня (як складова одиниця полку й ланка територіально-адміністративного устрою) охоплювала десять і більше сіл, одне або кілька містечок. У роки війни було сформовано сотенну канцелярію за аналогією з полковою. У військових поселеннях існував поділ сотень на курені (найнижчий військовий підрозділ, об'єднував 10–40 вояків), організаційними та адміністративними справами яких керували курінні отамани, підпорядковані сотенному правлінню.

Очолював сотенну адміністрацію сотник, атрибутом влади якого була хоругва. Запорозька Січ і далі впливала на політику гетьмана, проте не могла виконувати роль центру держави і стала автономною одиницею, як і раніше, поширюючи свою юрисдикцію на південні землі. Січ обирала собі кошового отамана (на відміну від призначуваних гетьманом полковників).

Фінансові справи Богдан Хмельницький вів сам, а з 1654 р. увів посаду гетьманського підскарбія, який відав прибутками й видатками військової скарбниці. Велику роль в організації фінансового апарату відігравало міське купецтво, звільнене Хмельницьким від військових повинностей. В організації військового скарбу брали участь меценати – греки. Великі купці підтримували гетьмана в обмін на привілеї. Існував ряд внутрішніх торговельних зборів – на ярмарках і торгах: від возів, від мір збіжжя, на дорогах платили мостове. Були створені посади екзаторів – збирачів податків і завідувача оренд. У полках фінансовими справами завідували полковники. Джерелами формування скарбниці була оренда, доходи від промислів – установлені мита на товари іноземців (для московських купців – із 40 осіб брали по 2 талери, від 40 соболів – 6 золотих, для греків – 5 золотих на коштовності та дорогоцінні метали), податки. Скарб витрачався на утримання війська, послів. Податки поділялися на побори (постійні) і стації (у надзвичайних ситуаціях кошти йшли на плату війську), які за універсалом гетьмана становили 4 талери з вотчини або 1–12 золотих. Одиницю оподаткування становив двір. Найпоширенішою грошовою одиницею були польські монети, угорські талери, російські рублі та турецькі леви. Вища старшина отримувала платню грішми. Так, генеральний писар мав 1000 золотих, а суддя – 400.

Дотримуватися перемир'я виявилося важко як полякам, так і козакам. З лютого 1649 р. точилася боротьба за прикордонний Бар на Поділлі, у березні цього ж року почалися сутички біля річок Случі та Мурафи, а наприкінці травня польське військо перейшло на козацький бік біля р. Горинь. Під булавою Хмельницького було зібрано 30 козацьких полків загальною чисельністю близько 80–90 тис. вояків і татарські загони (40 тис.) хана Іслам-Гірея III.

Наприкінці червня 1649 р. козацькі війська підійшли до польської Збаразької фортеці. Кілька боїв, у яких Хмельницький, оберігаючи добірні кінні полки, воював призваними силами добровольців, закінчилися невдачею. З 10 липня 1649 р. почалася облога Збаража. Захистом фортеці керував Ярема Вишневецький, а з українського боку атакував полковник Станіслав Мрозовицький (славнозвісний, оспіваний у піснях Морозенко).

Доки тривала облога, київський полковник Станіслав (Михайло) Кричевський на чолі Київського, Чорнобильського та Овруцького полків перекрив підхід в Україну литовському гетьманові Янушу Радзивіллу, прийнявши бій поблизу білоруського Лоєва на правому березі Дніпра, де й був смертельно поранений. Інша частина козацько-татарської армії на чолі з Хмельницьким та Іслам-Гіреєм III на почат-

ку серпня 1649 р. рушила навперейми 15–20-тисячному війську, яке вів на допомогу обложеним сам король Ян Казимир. Маючи інформацію про маршрут його просування, гетьман улаштував засідку біля переправи через р. Стрипу поблизу м. Зборова (нині райцентр Тернопільської області) і 15 серпня 1649 р. під час форсування за умовним сигналом завдав раптового удару по авангарду й тилу королівської армії. Кровопролитний бій на переправі біограф Іслам-Гірея III Хаджі Мехмед Сенай зі східною барвистістю описує так: "Саме цього дня почався такий запеклий бій, що від часу пророка Адама не траплялося такої війни. ...Блиски гострих шабель від полудня до вечора переповнювали чашу небес, а пил з-під копит (мусульманських коней) покрив небесне склепіння мороком".

Коронна армія втратила до 7 тис. убитими й пораненими, а сам король Ян Казимир опинився в пастці: його табір кільцем оточували зусібіч козаки й татари. Увечері польські сенатори пропонували таємно вивести Яна Казимира з облоги, однак той навідріз відмовився. Навпаки, демонструючи неабияку мужність, він під обстрілом ходив табором і підбадьорював вояків. Тоді у поляків виник інший план – розпочати переговори з ханом, граючи на кримській політиці не зосереджувати надмірної потуги в руках жодної зі сторін. Тож 16 серпня між ханським візиром Сефером Газі-агою та канцлером Єжи Осолінським розпочалися офіційні переговори без участі козацької сторони. І хоча від вимог кримчаків, як писав Осолінський, у нього "відібрало мову й у голові запаморочилося", однак вибирати не було з чого. Згідно з досягнутою домовленістю Річ Посполита зобов'язувалася сплачувати щорічні "упоминки" ханові, погоджувалася на випас татарської худоби в нейтральній смузі над річками Інгулом і Великою Виссю. Окрім того, вона мусила виплатити 200 тис. золотих відступного за повернення кінноти до Криму без ясиру та ще додатково 200 тис. – на викуп армії, обложеної в Збаражі. Ханський візир, який вів переговори, торкнувся й козацького питання, зажадавши від уряду визнати 40-тисячний реєстр Війська Запорозького.

Загроза перетворення хана із союзника в могутнього ворога змусила Богдана Хмельницького слідом за татарськими послами спорядити до табору Яна Казимира й своє посольство, запропонувавши вироблені напередодні власні 17 переговорних статей. "Козацькі пункти" цього разу окреслювали набагато ширшу територію автономії – три воєводства (Київське, Брацлавське й Чернігівське) і східні райони Волині та Поділля до р. Случ. Тутешні адміністративні уряди мали надаватися лише руській шляхті православного обряду. Рівночасно посли вимагали амністувати шляхту, яка брала участь у воєнних діях проти коронної армії, а також селян і міщан,

проти коронної армії, а також селян і міщан, причетних до повстанських виступів. На козацькій території мала бути скасована Унійна Церква, а православний митрополит і двоє владик повинні отримати місця в сенаті нарівні з католицькими ієрархами.

19 серпня 1649 р. перед Єжи Осолінським і Адамом Киселем Хмельницький присягнув дотримуватися Зборівської мирної угоди, а наступного дня в супроводі старшинського почту в'їхав на білому коні до королівського табору, де його прийняв Ян Казимир. Свідки оповідають, що гетьман виглядав похмуро, але тримався з гідністю. У ніч на 23 серпня було знято облогу Збаража. За кілька днів коронне військо вирушило на захід, а козацьке – у напрямку Києва.

3. Україна після Зборівського договору

Зборівський договір не влаштовував жодну зі сторін. Козацьку верству через те, що повертав назад у підданство селян, які проливали нарівні з козаками кров у боях і вважали себе вільними. Визначений угодою 40-тисячний реєстр навіть наближено не відповідав реальній чисельності козацтва й покозаченого простолюду, а за Зборівським договором не вписані до реєстру селяни автоматично ставали підданими. Усе це загрожувало вибухом незадоволення широких народних мас. Так само непросто схвалювався Зборівський договір польським сеймом, де розгорнулися гострі дебати між прибічниками поміркованої та войовничої позицій. Наприкінці літа 1650 р., коли коронний гетьман Микола Потоцький, повернувшись із татарського полону, закликав воювати аж доки вся земля не почервоніє від козацької крові, прихильники силової політики здобули перевагу.

19 лютого 1651 р. польська армія на чолі з польним гетьманом Мартином Калиновським перейшла в наступ: атакувала м. Красне, захопила Мурафу, Шаргород, Чернівці, Ямпіль на Поділлі. Завершивши мобілізацію 220-тисячної армії, у червні того ж року поляки підійшли під Берестечко. Хан Казі-Гірей розпочав переговори з Польщею про можливості укладення миру. Бої під Берестечком велися з перемінним успіхом, аж поки в результаті домовленостей з поляками орда не зрадила українське військо. Найманій поляками німецькій піхоті вдалося прорватися до ставки хана, в результаті чого вибухом був поранений у ногу Іслам-Гірей, загинув його брат, калга Крим-Гірей, отримав тяжку рану Тугай-бей, татари почали відступати. Богдан Хмель-

ницький з кількома старшинами кинувся за татарами, аби зупинити їх. Хан Іслам-Гірей та мурзи відмовилися вступати в бій, мотивуючи це тим, що їхні коні мокрі, перевтомлені й голодні, а в той час був ще й байрам, коли мусульманам узагалі воювати заборонено. Найгіршим же стало те, що Іслам-Гірей підступно захопив гетьмана, позбавивши козацьке військо генерального командування.

Зазнаючи поразки, козацька армія відступила до р. Пляшівки, притоки Стиру, де були болото й хащі. Там обложені успішно відбивали штурми й здійснювали бойові вилазки, проте становище в таборі погіршилося. Давалися взнаки незгоди між старшиною, нестримувані твердою рукою гетьмана. Бракувало питної води. Наростали тертя між селянами й козаками. Кальницький полковник Іван Богун, який перейняв на себе командування армією, створив переправу. Але коли селянська частина війська довідалася про початок відходу переправою (Богун першою вивів козацьку кінноту, аби забезпечити збройне прикриття прориву), обложених охопила паніка: вони були впевнені, що старшина з козаками навмисне залишає їх у пастці, відвертаючи увагу противника. Селяни кинулися до переправи, топлячи одне одного, а заразом і мости. У боях і паніці загинуло близько 8 тис. осіб. Повністю було винищено й козацький ар'єргард, який прикривав відступ. Саме з ним пов'язаний легендарний епізод Берестецької битви, коли близько 300 козаків стримували кількагодинну облогу одного з острівців на переправі. На пропозицію дарувати їм життя, якщо складуть зброю, смертники демонстративно повитрушували у воду гроші з гаманців і боронилися далі. Мужність останнього з них, котрий, як писали свідки, "сам протидіяв усій польській армії", отримавши 14 ран, вразила Яна Казимира. Король запропонував герою помилування, однак той гордо відповів, що про життя вже не дбає і хоче померти як воїн.

Польська й литовська армії до початку вересня 1651 р. окупували північні, центральні й західні райони козацької України. Почалася партизанська боротьба. Переговорна комісія, очолена з польського боку Адамом Киселем, а з козацького Іваном Виговським, засідала в Білій Церкві з 15 по 28 вересня. Укладений 28 вересня 1651 р. Білоцерківський договір зводив нанівець автономію України. Її територія обмежувалася Київським воєводством, кількість реєстровців зменшувалася до 20 тис., пани отримали право повертатися до маєтків, гетьман підпорядковувався владі коронного гетьмана.

Усе це не могло задовольнити ні український уряд, ні населення козацької України. До того ж насправді Білоцерківська угода залишилася на папері, оскільки польський сейм навесні 1652 р. її не ратифі-

кував – уперше в історії польсько-литовського парламентаризму був зірваний одним зі шляхтичів, який наклав вето на проект сеймової ухвали. Україною тим часом котилися чутки про скорочення реєстру. Вкрай напруженою склалася ситуація на теренах Чернігівського та Брацлавського воєводств. Несхвалення сеймом угоди розв'язувало руки Богданові Хмельницькому, який у квітні 1652 р. оповістив старшину про підготовку до нової війни. Формальним приводом для початку бойових дій став похід гетьманича Тимоша Хмельницького на чолі козацько-татарського загону в Молдову.

Поява на початку березня 1652 р. на Лівобережжі підрозділів польської армії викликала новий спалах боротьби. Розпочалося масове переселення мешканців Чернігівського воєводства на територію Миргородщини, Полтавщини, Гадяччини. Серед радикальної старшини визрів задум зміщення Богдана Хмельницького. Виникла загроза громадянської війни, що могла знищити молоду державу. Тому з кінця квітня гетьман розпочав мобілізацію полків для виступу проти поляків, що стали табором на правому березі Південного Бугу під Батогом на Поділлі (нині Вінницька область). У червні армія Богдана Хмельницького (12–15 тис. козаків і 15–20 тис. татар) скориставшись розосередженістю польської армії Мартина Калиновського (19 тис.), почала атаку й розгромила поляків. Після перемоги до початку липня відновилося функціонування національних органів влади козацької держави. Але наприкінці 1652 р. Річ Посполита активізувала підготовку до нового наступу, довівши чисельність війська до 34 тис. У лютому 1653 р. польська армія атакувала Погребище, Кальник, Монастирище та інші міста Брацлавщини, вторглася в Умань. Лише після поразки від Івана Богуна під Монастирищем поляки відступили з території Української держави.

Гетьман, намагаючись залучити Молдову до антипольського союзу, домігся одруження (серпень 1652) сина Тимофія з донькою молдовського господаря Василя Лупу Розандою (Роксандрою). Правитель Молдови, ім'я якого в перекладі означає "Вовк", підтримував зв'язки з Чигирином із жовтня 1648 р. Нагодою тісніше прив'язати Молдову до української політики став літній похід 1650 р. калги-султана Крим-Гірея на молдовські землі – нібито для покарання за напади молдовських загонів на татар. Богдан Хмельницький як союзник хана був зобов'язаний до участі в цій експедиції (принаймні помітно наголошував на цьому у своїх листах). Переправившись разом із татарами через Дністер, гетьман у вересні 1650 р. зненацька зайняв Ясси, а далі в ультимативній формі зажадав укладення союзу, запорукою чого мав стати шлюб доньки Василя Лупу Розанди з сином Хмельницького

Тимошем. Прив'язуючи Молдову до України, цей шлюб водночас вводив би козацького ватажка до кола легітимних володарів, протегованих османами. Далекоглядна політична комбінація гетьмана дозволяла б також потенційно претендувати на молдовський престол (Лупу не мав синів), а з іншого боку – давала шанс досягти нейтралітету в українсько-польському конфлікті через фактичного правителя Литви Януша Радзивілла, одруженого зі старшою донькою Василя Лупу.

На українсько-молдовський союз негативно відреагувала Османська імперія та володарі Валахії і Трансільванії, які пішли на зближення з Річчю Посполитою. У травні розпочалося оформлення антиукраїнської коаліції в складі Речі Посполитої, Валахії, Трансільванії та Молдови (після державного перевороту). 21 серпня 1653 р. 6–8-тисячне українське військо під проводом Тимофія було оточене в Сучаві молдовсько-валасько-трансільвансько-польськими підрозділами, а старшого сина Хмельницького поранено і він помер від ран. Тіло його привезли в Україну й поховали в Чигирині.

21 жовтня 1653 р. розпочалися воєнні дії під м. Жванець (нині Кам'янець-Подільського району Хмельницької область) над р. Дністер навпроти Хотина. Сил для вирішальної битви не вистачало в жодної зі сторін, і тоді Іслам-Гірей III узяв на себе роль посередника, не зацікавленого в надмірному піднесенні будь-кого з противників. У результаті розпочалися переговори, на яких хан вимагав поновлення Зборівського договору, сплати "упоминків" і дозволу брати ясир на території Польського королівства аж до р. Вісли. Але на козацькій Україні відновлювалися не умови Зборівського договору, як це часто стверджується в історіографії, а лише передбачені ним права й вольності козацтва. Переговори між татарами і поляками були досить дивними: завершилися усним погодженням, а не письмовою угодою, не відбулося й зустрічі коронованих осіб, хоча і хан, і король перебували на позиціях. Окрім того, королівські комісари не наполягали на присязі козаків, а сам Хмельницький послав на переговори полковників. Проте ця двозначна ситуація задовольняла всі три сторони. Татари досягли рівноваги сил виснажених сусідів, отримавши ще й величезну суму "упоминків" і вигоди від ясиру. Польська коронна верхівка тішилася ілюзією, бо Зборівська угода залишилася не підтвердженою, а Богдан Хмельницький робив ставку вже на Московське царство. Перед гетьманом постала гостра проблема – просити військово-політичну допомогу в Порти чи в Московії.

З 1651 р. відбувається деяке потепління в московсько-українських відносинах, адже Зборівський мир не спрацьовував (цей компроміс не влаштовував жодну зі сторін). Проте васалами турецького султана на

той час були всі найближчі сусіди України, володарі невеликих держав причорноморсько-карпатського регіону – молдовський і волоський господарі, кримський хан, а також князь Трансільванії. Стамбул обіцяв гетьману навіть більші права, ніж їх мав хан, а формула васалітету передбачала лише часткове обмеження зовнішньої політики та сплату до скарбниці Османської імперії певної щорічної данницької суми. Натомість султан брав на себе обов'язок захищати Україну від зовнішнього ворога. Однак чергові усобиці претендентів на молдовський господарський престол, у яких козацька армія підтримала не турецького претендента, а його противника, відстрочила вирішальний акт об'єднання з Портою. А зближення з Московією зробило українсько-турецький союз неактуальним. До того ж Туреччина була неспроможна надати Україні допомогу, оскільки в цей час вела війну з Венецією. Порта могла надати допомогу лише силами кримського хана. У зв'язку з цим більшість старшини віддавала перевагу московському варіанту через приналежність до православного віросповідання (Богдан Хмельницький зазнавав дедалі активнішого ідеологічного тиску з боку високих ієрархів Східної Церкви, які гостро таврували зближення з "невірними". За словами єрусалимського патріарха Паїсія, Хмельницький доручив йому особисто клопотатися перед царем, аби той "зволив Військо Запорозьке держати під своєю государя рукою", тобто цілком можливо, що саме патріарх став ініціатором переговорів з московським урядом разом із назаретським митрополитом Гавриїлом, константинопольським патріархом Афанасієм та коринфським митрополитом Йоасафом, який навіть привіз гетьманові меч, освячений на Гробі Господньому. Врешті, усі вони, засуджуючи "братерство" козаків з татарами й турками, намовляли гетьмана й старшину до спілки з царем-одновірцем задля користі "праведній вірі"), апелюючи до наявності в історичній пам'яті українського народу спогадів про спільну політичну долю за часів княжої Русі, браку в етнопсихології українців антиросійських настроїв, близькості мови й культури, давніх зв'язків Запорозької Січі з Москвою: адже ще від часів Байди-Вишневецького цар підтримував запорозьке козацтво як потенційного охоронця не лише польсько-українського, а й російського кордону від татарських набігів. Такі настрої зумовлювалися й військово-політичною слабкістю Московії порівняно з Османською імперією, що давало надію на збереження Україною більшої державної самостійності. Не менш традиційними були й контакти запорожців з донськими козаками. Донці разом із запорожцями садили на московський престол Дмитра Самозванця й воювали у війську Лжедмитрія; великий донський загін був у Війську

Запорозькому під час Хотинської війни 1621 р.; у 1637 р. разом ходили на турецьку фортецю Азов. Майже регулярними були також спільні морські походи на турецьке узбережжя.

У результаті тривалих переговорів (у червні 1653 р. було використано посольство кримського хана, яке привезло Богдану Хмельницькому атрибути васальної влади: булаву, шаблю, бунчук і каптан, аби пришвидшити прийняття рішення царем). 2 липня 1653 р. цар Олексій Михайлович видав грамоту, в якій ішлося про прийняття України "під нашої Царської Величності високу руку", аби Військо Запорозьке не стало "ворогами Хреста Христового". Формальності завершилися 11 жовтня 1653 р., коли Земський собор у Москві вирішив також прийняти Військо Запорозьке "під свою государеву високу руку" та розпочати війну проти Речі Посполитої. 19 жовтня того ж року посольство Василя Бутурліна виїхало в Україну для юридичного оформлення цього акту гетьманом і старшиною. У такий спосіб Московія прагнула запобігти небезпечному для себе зближенню України з Портою й не бажаному зміцненню Польщі в разі поразки України.

Вибір місцем церемоніального акту незначного Переяслава, а не Києва, деякі дослідники вважають не випадковим: замість сакрально освяченої столиці "всієї Русі" – козацький полковий Переяслав, замість декларованого вічного союзу з царем-одновірцем – збройна козацька угода, продиктована ситуацією.

Скликана 8 січня 1654 р. Переяславська рада ухвалила рішення про прийняття протекції царя Олексія Михайловича, але за умови царської присяги козацтву. Ситуація загострилася, коли посольство Бутурліна відмовилось присягати козакам від імені царя, який "холопам не присягає". Старшина залишила Переяславську раду, однак відкритий розрив з Московією був неможливий. Було вирішено послати посольство до Москви й підписати проект письмового договору. Присягнувши цареві, козаки підготували текст угоди, яку Золотаренко з "товариством" відвезли до Москви, але там її було перероблено. Тепер вона відома під назвою "Березневі статті", які складалися з 11 пунктів. Ними передбачалося цілковите збереження за козацькою Україною створених у ній форм правління та устрою, інституцій політичної влади, території, суду й судочинства, армії (60 тис. реєстрових козаків), фінансової системи, територіально-адміністративного поділу, нової моделі соціально-економічних відносин, цілковитої незалежності у проведенні внутрішньої політики, підтверджувалися всі права та привілеї козацтва, шляхти, духівництва й міщанства. Богдан Хмельницький ставав пожиттєвим гетьманом. Суверенітет України частково обмежувався в царині зовнішньополітичної діяльності

(заборонялися самостійні відносини з Річчю Посполитою і Портою), також вона мала сплачувати податки до московської скарбниці. Московія зобов'язувалася розпочати війну проти Речі Посполитої й надати Україні допомогу у відбитті нападу Кримського ханства.

В основі зовнішніх проявів у будь-якій сфері діяльності людей лежить внутрішній духовний стрижень. Релігійні мотиви, що домінували в цей період у свідомості людей, надавали легітимності діям учасників як Тридцятилітньої, так і Національно-визвольної війни. Козацтво саме в цей період стає символом захисту православ'я, "грецької віри". Належність до православ'я стала ознакою належності до руськості, а отже – до повстання. Хоча сама духовна ідея фіксується в документах української революції лише після Жовтоводської та Корсунської перемог (травень 1648) і долучення до повстання представників української православної шляхти. Тісно пов'язані в масовій свідомості XVII ст. етноконфесійні та соціальні ознаки (католик – поляк – пан; іудей – єврей – орендар) указували на образ ворога. Досить частими в період Хмельниччини були напади повсталих на католицькі монастирі. Про те, що "козаки б'ються з поляками за віру", одностайно твердили французький посол де Брежі, московські ченці та служилі люди, які побували в Україні в 1648 р. Але зближення козацької верхівки з київським православ'ям відбулося лише в кінці 1648 – на початку 1649 рр. Єрусалимський патріарх Паїсій відіграв важливу роль у творенні православної ідеології козацького повстання: він зустрічав Хмельницького в Києві та сприяв усвідомленню гетьманом своєї місії в православному світі. У 1649 р. під Зборовом серед релігійних вимог Б. Хмельницький висував вимогу скасування унії, усунення з керівних посад католиків, ліквідації ордену єзуїтів. Після 1654 р. союз України з Московською православною державою ніс потенційне обмеження прав Київського митрополита, що не могло не викликати негативної реакції з боку Сильвестра Косова. Перше непорозуміння виникло відразу після Переяславської угоди, коли московський посол боярин Бутурлін довідався, що митрополит не склав присяги на вірність цареві.

Отже, відстоювання економічних, політичних і культурно-релігійних прав українського народу вилилося в середині XVII ст. в Національно-визвольну війну під проводом Богдана Хмельницького. Головним її результатом було відновлення української державності на значній частині етнічних земель. В основі української державної території були землі колишніх Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств. Переломним моментом війни став Зборівський мирний договір, за яким Україна фактично здобула незалежність, хоч номінально входила до складу Речі Посполитої. Незважаючи на те, що козацька держава

існувала на обмеженій частині етнічної України, документи підтверджують тогочасне розуміння, зокрема гетьманом Б. Хмельницьким, єдності всіх українських земель і прагнення поширити на них свою владу.

У ході війни козацький військово-адміністративний устрій трансформувався в державний територіально-адміністративний устрій України. Зберігаючи основні елементи територіально-адміністративної структури козацтва, функціональна структура органів управління зазнала певних змін, зумовлених новим статусом України. Перш за все це пов'язано з тим, що нові органи влади стали не тільки становими (козацькими), а перетворилися в загальноукраїнські. Двоступенева адміністративна структура, в поєднанні з переважною виборністю посад забезпечувала ефективне виконання прийнятих ухвал, демократизм управління, визначала народний характер держави. Певним недоліком такої системи можна вважати збереження рис військової організації, відсутність чітких зв'язків з міським і громадським самоуправлінням.

Дипломатичні відносини Української держави 1648–1654 рр. були досить різноманітними. Але виходячи з реалій тогочасних умов, гетьман і його оточення прийняли рішення про укладення воєнного союзу з Московією. Переяславська угода встановлювала лише номінальний васалітет, а Україна залишалась автономною і не приєднувалася до Росії, отримуючи надійного союзника, але набуваючи могутнього ворога – Кримське ханство. Політична свідомість населення зростала, його енергія була спрямована на юридичне закріплення й утвердження нових територіально-адміністративних утворень. Однак складне воєнно-політичне становище, зовнішня агресія та суспільна нестабільність не дали реалізувати ці тенденції.

На час смерті Б. Хмельницького Україна перетворилася на одну з могутніх держав Європи і за розмірами вже дорівнювала своєму основному політичному конкурентові й противникові – Речі Посполитій. Проте помітно обмежувало державу гетьмана перебування західних районів (особливо Галичини, Холмщини) залежно від іноземних урядів, що ускладнювало зв'язки з іншими країнами Європи.

ХРОНОЛОГІЯ

1646, жовтень – листопад	–	Групою козаків і Б. Хмельницьким розпочато підготовку до повстання проти поляків.
січень 1648	–	Початок Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького
1648, 16 травня	–	Вирішальний бій біля р. Жовті Води польських військ і військ Б. Хмельницького..
18 червня	–	Б. Хмельницького обрано гетьманом.
21 вересня	–	Битва під Пилявцями.
8–26 жовтня	–	Облога Львова.
6–21 листопада	–	Облога Замостя.
1649, червень	–	Б. Хмельницьким ухвалено "Статті про устрій Війська Запорозького".
липень	–	Облога Збаража.
8 серпня	–	Укладення Зборівської угоди. Започаткування козацької станово-адміністративної автономії.
1651, червень	–	Бої під Берестечком.
28 вересня	–	Білоцерківський договір.
1654, січень	–	Українсько-російські переговори в Переяславі та прийняття Гетьманщиною московської протекції.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

ДИКТАТУРА (від лат. *dictatura* – необмежена влада) – здійснення влади в державі недемократичними методами, автократичний політичний режим.

ЛІВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА – історична назва частини України, яка охоплює територію сучасних Чернігівської, Полтавської, західних районів Сумської, східної частини районів Київської (з м. Київ) і Черкаської областей.

ПРАВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА – історична назва частини України, яка охоплює територію сучасних Київської, Черкаської, Кіровоградської, Житомирської, Вінницької, Хмельницької, Рівненської та Волинської областей.

ГЕНЕРАЛЬНА СТАРШИНА – найвище військове і цивільне керівництво Війська Запорозького, яке з середини XVII ст. перетворилося на державну адміністрацію Гетьманщини. Складалася з гетьмана, генерального обозного, генерального писаря, генерального судді, генерального підскарбія, генерального осавула, генерального хорунжого. Полкова й сотенна старшини були зменшеними копіями генеральної. Проте на чолі їх замість гетьмана стояли відповідно полковник і сотник, які одночасно керували полком і сотнею як військовою й адміністративно-територіальною одиницями.

ЗАПОРОЗЬКА СІЧ – військово-адміністративний центр козацтва, що існував за порогами Дніпра із середини XVI ст. до 1775 р. Тут містився вищий орган управління Січі – Кіш. Столицею Запорозької Січі було місто-фортеця, яке декілька разів змінювало місце розташування. Відомо про декілька Січей: Хортицька (1553–1557), Томаківська (1560-ті–1593), Базавлуцька (1593–1638), Микитинська (1638–1652), Чортомлицька (1652–1709), Кам'янська (1709–1711, 1728–1734), Олешківська (1710–1734), Нова Січ (Підпільненська, Покровська – 1734–1775).

КОРОННИЙ ГЕТЬМАН – верховний головнокомандувач війська Речі Посполитої.

МОНАРХІЯ – держава, главою якої є монарх. Існують необмежені (абсолютні) й обмежені (конституційні) форми монархій.

НИЗОВЕ КОЗАЦТВО – козаки, які проживали на Січі. Рухлива, опозиційна до уряду частина козацтва.

ПОЛК – військова (із середини XVII ст. – військово-адміністративна) одиниця, що об'єднувала козаків, які проживали на певній території. Тактичним підрозділом була сотня, вона поділялася на курені. Перші полки було сформовано з реєстрових козаків у 20-ті роки XVII ст. М. Дорошенком.

ПЕРСОНАЛІЇ

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ БОГДАН (1595–1657) – перший гетьман Української козацької держави (Війська Запорозького). Народився близько 1595 р. в Чигирині. Походив з покозаченої шляхти. Його батько Михайло, чигиринський сотник (за деякими даними підстароста), був шляхтичем із давнього литовського роду, що згодом став литовсько-польсько-українським. За старанну службу польський магнат Я. Данилович 1616 р. наділив його пущею на правому березі р. Тясмин неподалік від Чигирина, де він заклав хутір Суботів, а король призначив М. Хмельницького чигиринським старостою. Навчався Богдан спочатку в елітній Київській братській школі, де опановували науку діти з небагатьох найвельможніших родин. Коли 1608 р. польський канцлер, ревний єзуїт Станіслав Жолкевський заснував у Львові єзуїтську колегію, він запропонував Михайлові віддати до неї сина. Майже п'ять років провчився Богдан у Львові.

У 1620 р. Михайло та Богдан Хмельницькі воювали проти турків під Цецорою. У цій битві героїчною смертю загинув батько, а Богдан потрапив у полон, звідки був викуплений.

У 1625 р. Хмельницький одружився з Ганною Сомківною, сестрою майбутнього наказного гетьмана Якима Сомка. Протягом 30-х рр. XVII ст. займав ряд ключових посад у реєстровому козацькому війську. Після повернення Б. Хмельницький дізнається, що чигиринський підстароста Чаплинський захопив його хутір Суботів і за його відсутності тероризував сім'ю, забрав із собою дружину, забив наймолодшого сина. Спроби знайти захист у короля не допомогли, і Богдан разом зі старшим сином Тимофієм і найближчими товаришами у грудні 1647 р. подався на Запорожжя. У січні 1648 р. на Генеральній раді Запорозької Січі його обрали гетьманом повсталого козацтва. За правління Б. Хмельницького було проведено кілька переможних воєнних кампаній, які дали змогу українському козацтву унезалежнитися від влади польського короля в межах Наддніпрянської України. У результаті воєнних успіхів армії Хмельницького було укладено низку важливих угод Війська Запорозького з Польщею, Туреччиною та Росією, які визначили суспільно-політичний вектор і зовнішньополітичні обставини розвитку козацького гетьманату

в середині XVII ст. Навесні 1656 р. Богдан Хмельницький тяжко захворів. Помер гетьман 27 липня 1657 р. в Чигирині.

БОГУН ІВАН (р. н. невідомий – 1664) – кальницький полковник (1650, 1651, 1653–1657), один із видатних військових діячів національно-визвольної війни 1648–1676 рр. Походив, імовірно, з української дрібної шляхти. З початку 40-х рр. XVII ст. брав участь у боротьбі донських і запорозьких козаків проти турецьких і татарських нападників. У Зборівському договорі Криму з Польщею 1649 р. його згадано серед старшини полкової сотні Чигиринського полку. 1650 р. призначений кальницьким полковником. У 1651–1653 рр. виявив неабиякі здібності як військовий стратег і тактик у боях з польською шляхтою під Вінницею, Монастирищем і Жванцем, брав участь у поході в Молдову. У ході Берестецької битви 1651, коли через зраду союзника – кримського хана Іслам-Гірея III і захоплення ним у полон (за іншою версією це було відверненням уваги) Б. Хмельницького українське військо опинилося в оточенні противника, козаки обрали Богуна наказним гетьманом. Завдяки його мужності та винахідливості оточення було прорвано й козацьким загонам вдалося відступити до Білої Церкви. У 1654–1657 рр. успішно діяв під Брацлавом, Уманню, Охматовим (нині село Жашківського району Черкаської області), громив кінноту татар, яка з метою грабунків періодично вдиралася в межі України. Ще до Переяславської ради 1654 р. Богун виступав проти союзу з російським царем, застерігав про можливі негативні наслідки такого акту. Він відмовився скласти присягу на вірність російському монархові. Після смерті (1657) Б. Хмельницького 1658 р. підтримав гетьмана І. Виговського в боротьбі за вихід України зі складу Російської держави. Проте незабаром засудив пропольську політику Виговського і виступив одним з організаторів повстання проти нього на Правобережжі. 1659 р. козацькі полки І. Богуна, І. Безпалого, запорожці на чолі з кошовим отаманом І. Сірком, об'єднавшись із частинами російської армії, розгромили військо гетьмана. 1662 р. після тривалого переслідування польській владі вдалося захопити Богуна й кинути до в'язниці Марієнбург (нині м. Мальборк, Польща). 1663 р. король Ян II Казимир Ваза звільнив його, розраховуючи, що той візьме участь у військовому поході на Лівобережну Україну. Проте в лютому 1664 р. Богуна заарештували, запідозривши у зносинах з росіянами й гетьманським урядом І. Брюховецького, і розстріляли біля м. Новгород-Сіверський.

НЕЧАЙ ДАНИЛО (р. н. невідомий – 1651) – козак, прибічник Б. Хмельницького. До війська він приєднався з самого початку повстання і незабаром уже командував полком. 1648 р. гетьман призначив його полковником брацлавським, тобто урядовцем території, суміжної з тією, що перебувала під контролем Польщі й обтяженої постійною прикордонною небезпекою. Його полк прославився в битві під Пилявцями, Зборовом, а сам Нечай вразив усіх мужністю під час штурму Меджибозького замку. Полк Данила Нечая поповнювався новими ватагами повстанців, допоміжними загонами й невдовзі виокремився у спеціальний корпус, що діяв здебільшого самостійно, звільняючи від польської окупації простори Поділля й Волині. На початку 1649 р. постала загроза вторгнення в Україну литовської армії під командуванням гетьмана Януша Радзивілла. Для нейтралізації військ Радзивілла гетьман Хмельницький спрямував проти нього значні військові сили, зокрема два кінних корпуси, якими командували Данило Нечай і Йосип Глух. Знесилюючи вороже військо, Нечай організовано відійшов на територію України. Одночасно з ним успішно діяли корпуси Івана Богуна, що дійшов аж до Бреста, і Мартина Небаби, який нищив литовсько-польські гарнізони в районі Лоєва. Особливо гостро Данило Нечай критикував невигідний для України Зборівський договір. На певний час його корпус вийшов з-під контролю гетьмана Хмельницького, оскільки не виконував умов Зборівського договору, як не виконував і наказу гетьмана припинити бойові дії проти польських військ та не чинити опору магнатам, яким дозволено було повертатися до своїх маєтків і замків. На початку 1651 р. полковник Нечай вирішив підняти на Поділлі велике повстання, щоб не допустити повернення поляків у цей край. Після кількох доволі вдалих сутичок з передовими загонами поляків нечаївці відійшли в глиб своєї території та святкували масницю (це свято 1651 р. припадало на 3–9 лютого за ст. ст.). Вони втратили пильність, і загін поляків гетьмана Калиновського оточив Данила Нечая та його козаків. Нечай загинув разом з усім загоном.

ЛЕКЦІЯ 7

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК І ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ. ГЕТЬМАНЩИНА. РУЇНА.

1. Становище української державності в останні роки гетьманування Б. Хмельницького.
2. Руїна на українських землях. Боротьба за об'єднання Правобережжя і Лівобережжя та політика іноземних держав.
3. Економічний, соціальний, політичний розвиток Лівобережжя, Правобережжя і Західної України.
4. Культура України другої половини XVII століття

1. Становище української державності в останні роки гетьманування Б. Хмельницького

Навесні 1654 р. почалася підштовхнута зусиллями козацької дипломатії московсько-польська війна. Головні сили царської армії вирушили на Білорусь, де планувався стратегічний удар уздовж смоленського прикордоння; до осені цього ж року було взято Полоцьк, Вітебськ і Смоленськ. У цій інтервенції діяльну участь брав 18-тисячний козацький полк під командуванням наказного гетьмана Івана Золотаренка. У липні 1654 р. Золотаренко окупував Бихівський, Кричівський і Могилівський повіти, де його армія перезимувала, а влітку 1655 р. рушив на північ, здобувши Свислоч, Мінськ і врешті – спільно з московськими полками – Вільно й Гродно.

Наступ на Білорусь мав збігатися з паралельним наступом на Волинь, однак широких бойових дій, які планували царські воєводи,

Богдан Хмельницький не підтримав, заклопотаний безпекою південного прикордоння. Навесні та влітку 1654 р. тут точилися локальні бої між польськими загонами й козаками Подністров'я, проте в червні 1654 р. польській дипломатії вдалося досягти укладення "вічного договору" між Кримом і Річчю Посполитою, який був ратифікований 22 листопада новим ханом Мегмет-Гіреєм. Він денонсував віднині невигідну для Криму козацько-татарську угоду й установлював оборонно-наступальний союз проти Московії та козацької України.

Усвідомлюючи небезпеку удару 30–40-тисячного польського війська із заходу й 30–40-тисячної орди з півдня, гетьман почав добиватися від Московії допомоги та перегляду нею плану дій, що відводив основну роль боротьбі за оволодіння Смоленськом і Білоруссю, однак зазнав невдачі через бюрократичну тяганину. Стратегічна ініціатива була втрачена. У жовтні 1654 р. 30-тисячна армія під проводом польського коронного гетьмана Станіслава Потоцького ввійшла на Брацлавщину, а татарське військо рушило в напрямку Умані. Початок спустошенню Брацлавщини поклало здобуття містечка Буші (нині Вінницької області), обложеного наприкінці листопада цього ж року Стефаном Чарнецьким. Після того як більшість оборонців полягла, жінка місцевого сотника Зависного підпалила бочку з порохом і висадила в повітря себе, решту оборонців замку й нападників. Близько 70 уцілілих мешканців заховалися в печері над річкою, відмовляючись здатися, і тоді поляками до схованки була спрямована вода з потоку. Терени Брацлавщини були спустошені польсько-кримським військом: край перетворився на руїну, татари зрівняли із землею близько 270 міст і сіл та 1 тис. церков, забрали в неволю близько 200 тис. людей. Наприкінці 1654 – на початку 1655 р. 130 міст і містечок між Дністром і Бугом захопили польські війська. 10 січня 1655 р. поляки оточили Умань, захистом якої керував вінницький полковник Іван Богун.

У другій половині січня 1655 р., коли в Україну підійшли полки московського воєводи Василя Шереметєва, з'єднані козацько-російські сили 19–22 січня того ж року в долині р. Багви під Охматовим (нині Жашківський район Черкаської області) відбулася генеральна битва, в якій з обох боків полягло до 30 тис. вояків, а багато просто замерзли, адже стояли люті морози (пізніша козацька традиція назве це місце Дрижиполем). І хоча битви не виграла жодна із сторін, наступ польської коронної армії припинився.

Улітку 1655 р. шведський король Карл Густав X використав московську інтервенцію в Білорусь і Литву для окупації балтійського узбережжя, що належало Речі Посполитій. Польська армія масово скла-

дала зброю перед шведами, а сам король Ян Казимир мусив відступити до Сілезії. На початку вересня шведське військо взяло Варшаву, а невдовзі й Краків. Фактичні правителі Великого князівства Литовського Януш і Богуслав Радзивілли оголосили про прийняття шведського протекторату. Наприкінці травня 1655 р., за кілька місяців до нападу Карла Густава на Польщу, розпочинаються інтенсивні дипломатичні переговори між ним і Богдан Хмельницьким, до яких були залучені й союзники шведського короля – семигородський князь Дьордь II Ракоці та бранденбурзький курфюрст Фрідріх-Вільгельм. Згідно з досягнутими домовленостями, козацько-московська армія виступила в похід до Львова, який 29 вересня 1655 р. було взято в облогу. Проте шведський король, трактуючи Хмельницького як простого збройного найманця, висловив власні претензії на Галичину, що змусило гетьмана піти із Західної України. Паралельно почали накопичуватися тертя з Москвою: через вимогу Бутурліна, аби здобуті галицькі міста складали присягу на вірність цареві, які царські воєводи вважали приєднаними "на цареве ім'я", запровадження козацької адміністрації в Південній Білорусі. За таких обставин, враховуючи непевність ситуації, Богдан Хмельницький вступає в таємні зносини з королем-вигнанцем Яном Казимиром, пропонуючи козацьку допомогу в обмін на відмову від руських територій "включно з Володимиром, Львовом, Ярославом, Перемишлем".

З кінця 1655 р. Московія, налякана успіхами Швеції в Прибалтиці, пішла на зближення з Річчю Посполитою й наприкінці травня наступного року оголосила війну Швеції. Богдан Хмельницький намагався переконати царя в помилковості цього курсу й відрядив для захисту українських інтересів на російсько-польські переговори у Вільні своє посольство, яке, однак, не було допущене. За непевною інформацією, що дійшла до козацьких дипломатів, умови договору нібито повертали Україну Речі Посполитій (чого насправді не передбачалося, як вважає проф. Н. Яковенко). Укладене на початку листопада 1656 р. Віленське перемир'я зафіксувало згоду російської сторони в тому, що коли цар посяде польський трон, козацька Україна залишиться в складі Речі Посполитої. Статус її належало визначити на переговорах російських, польських і українських комісарів.

Зважаючи на ситуацію, Богдан Хмельницький розпочав пошук шляхів до створення зі Швецією й Трансільванією антипольської коаліції та, по можливості, залучення до неї ще й Волощини, Австрії, Молдови і Криму; поновлюються також переговори з королем Яном Казимиром і султаном. При цьому гетьман пильнував, щоб зазначені во-

лодарі в текстах відповідних договорів фіксували визнання західного регіону складовою частиною Української держави. Тоді ж, усупереч московській політиці, 20-тисячний козацький корпус під командою Антона Ждановича вирушає разом із Дьордем II Ракоці в похід на Польщу, а із шведами – на Берестя. Наслідком останнього стало звернення до гетьмана шляхти Пінського повіту в червні 1657 р. про прилучення Турово-Пінщини до козацької держави. Дізнавшись на початку 1657 р. від шведського посла Г. Веллінга про визнання Карлом X незалежності України лише в складі Брацлавського, Київського та Чернігівського воєводств, старшинська рада відхилила пропозицію укладати угоду зі шведами.

Однак жити Богдану Хмельницькому залишалося недовго. Ознаки тяжкої хвороби виявилися на початку 1657 р., тому він у квітні скликав старшинську раду й заповів гетьманську булаву своєму 16-річному синові Юрію, що надавало цьому акту в очах козацтва легітимності. Богдан Хмельницький досяг великих успіхів в утвердженні своєї влади. Уже влітку 1654 р. київський митрополит Сильвестр Косов у листі до московського уряду характеризував його як "їх країни начальника й володаря". Так само висловився в Москві український посол полковник Павло Тетеря: Богдан Хмельницький "володів усім один, що накаже, те і всім військом роблять". Зазнало змін і його титулування, яке виглядало по-монаршому: "Божою милістю гетьман Військ Запорозьких".

Квітнева 1657 р. Корсунська рада обрала Юрія гетьманом, що відкривало шлях до утвердження володарювання династії Хмельницьких. Проте це не отримало підтримки в суспільстві, бо Гетьманщина трималася на постаті Великого гетьмана та вузького кола його однодумців, а також частково з огляду на позицію політичної еліти, яка прагнула домогтися утвердження республіканськo-олігархічної форми правління.

Наприкінці липня гетьмана вразив крововилив у мозок, і 6 серпня 1657 р. він помер у Чигирині. Козацький історик початку XVIII ст. Самійло Величко вкладе в уста гетьманського секретаря Самійла Зорки промову, нібито виголошену на похороні: "Помер, полишивши по собі несмертну славу, той добрий вождь наш, дякуючи голові якого не тільки ми, його підручні, але й уся Малої Росії Річ Посполита могла жити довгі літа при щасливих успіхах. Помер той, кому разом із вашою милістю панством всюди допомагала всемогутня рука Божа стояти при своїй правді за вільність та свої старожитні права проти братів, але разом з тим ворогів наших польських савроматів".

Заслуга гетьмана в українській історії полягає в тому, що він зумів об'єднати всі патріотичні сили навколо великої ідеї національного визволення; провадив курс на зміцнення централізації держави; запобігав сепаратизму; намагався запровадити спадкоємний гетьманат; виявив себе блискучим полководцем; створив боєздатну й добре організовану національну армію; ухвалив військовий статут "Статті про устрій Війська Запорозького"; створив дипломатичну службу, що забезпечила прорив на шляху до визнання козацької України урядами інших країн як суб'єкта міжнародних відносин; виявив себе тонким і дуже вправним дипломатом.

2. Руїна на українських землях. Боротьба за об'єднання Правобережжя й Лівобережжя та політика іноземних держав

Після смерті Богдана Хмельницького загострилася боротьба за владу між наказним гетьманом Г. Лісницьким та Іваном Виговським (виходець із шляхетного стану Поділля). 4 вересня 1657 р. в Чигирині відбулася старшинська рада, яка до повноліття Юрія Хмельницького поклала гетьманські обов'язки на генерального писаря І. Виговського; ще через місяць це рішення схвалила велика рада в Корсуні за участю рядових козаків, міщан і духівництва. Присутніми на ній були й посли іноземних держав – Швеції, Семигорода, Австрії, Туреччини, Кримського ханства, Молдови та Волощини, що додавало авторитету регентству Виговського. Тоді ж гетьман-регент (уже від власного імені) продовжив переговори з королем Яном Казимиром, підтвердив "приязнь" ханові і султану й оформив союзний договір зі Швецією, а до російського царя було відряджене посольство з проханням визнати нового гетьмана.

Прихід до влади І. Виговського збігся із загостренням суперечностей. Ще навесні 1657 р., зі звісткою про хворобу Б. Хмельницького, запорозьке "товариство" відкрито заявило про незгоду з новими порядками, погрожуючи "йти на гетьмана, і на писаря, і на полковників". Серед запорозьких козаків ширилося невдоволення через те, що вибори нового гетьмана відбулися не на чорній раді, тобто без участі запорожців. Окрім того, частина козаків і старшини не злюбила І. Виговського за роздавання земель Миргородщини й Полтавщини старшині, яка його обрала гетьманом. Антигетьманські настрої про-

никли й на Січ, центрами яких стали Запорожжя та Полтавський полк. Цим вирішили скористатися кошовий Запорозької Січі Яків Барабаш і полтавський полковник Мартин Пушкар, які створили сильну опозицію й послали цареві донос на І. Виговського про його пропольську політику. Москва цим скористалася, оскільки в новому гетьмані небезпідставно вбачали прибічника антимосковського курсу, що окреслився впродовж останніх місяців життя Б. Хмельницького (цар довго не визнавав Виговського за гетьмана). Тому, декларативно підтримавши Виговського як законного гетьмана, після його звернення про допомогу Москва одночасно запевняє М. Пушкаря в царській милості. Виговський на переговорах із царським посланцем Хитрово погоджується за допомогу Московії на введення воєвод у міста, вивести козацькі війська з Білорусі, утримання російських ратних людей коштом місцевих податків, але Московська держава не поспішає допомагати. Після облоги Полтави Виговському разом із татарами вдалося розгромити в червні 1658 р. козацько-запорозько-селянське військо М. Пушкаря і Я. Барабаша. Пушкар загинув, а Барабаша спіймали й згодом стратили. Жорстокі розправи з опозицією принесли неочікувані результати: вони ще більше посилили антигетьманські настрої в Лівобережній Україні.

У зовнішній політиці до початку 1658 р. І. Виговський проводив курс, спрямований на захист національних інтересів. Було зроблено кроки до відновлення союзницьких відносин із Кримом і порозуміння з Портою; 16 жовтня того ж року укладено договір зі Швецією, що передбачав створення військово-політичного союзу й визнання її урядом незалежності України. Наприкінці лютого – на початку березня 1658 р. гетьман уклав договір із Кримом, за яким йому мала надаватися військова допомога в боротьбі з опозицією.

Велика увага приділялася врегулюванню взаємин з Річчю Посполитою: у жовтні було домовлено не розпочинати воєнних дій і дотримуватися кордону по р. Горинь. Гетьман І. Виговський і його права рука Юрій Немирич повернулися до ідеї про ймовірне входження козацької України до Речі Посполитої як суб'єкта рівноправної федерації. Після тривалих переговорів гетьман зібрав 16 вересня 1658 р. під Гадячем козацьку раду, на яку прибули й комісари Речі Посполитої. Рада схвалила Гадяцьку угоду, за якою Річ Посполита перетворювалася на федерацію трьох держав – Польського королівства, Великого князівства Литовського й Великого князівства Руського (Київське, Брацлавське та Чернігівське). Усі три частини федерації мали об'єднуватися особою вибраного короля, спільним сеймом і зобов'язанням погоджених воєнних дій проти зовнішнього ворога. Органом законодавчої влади на те-

риторії Великого князівства Руського оголошувалися Національні збори, тобто виборний парламент, а виконавча влада належала б довічно обраному й затвердженому королем гетьманові. Князівство мало б власну скарбницю, свій вищий судовий орган і підпорядковану гетьману армію у складі 30-тисячного Війська Запорозького та 10-тисячного найманого війська. Православна Церква урівнювалася в правах із Римо-Католицькою. Оговорювалося заснування двох університетів – Києво-Могилянської академії, якій надавалися такі самі права, що мала Краківська, та новоствореної вищої школи зі статусом університету; по всій території держави дозволялося без обмежень засновувати колегії та гімназії з викладанням латиною, оголошувалася повна свобода друку (у тому числі щодо питань, дотичних до релігії).

Отже, Гадяцький договір скасовував Переяславський договір, але хоч і не містив антиросійських мотивів, проте був сприйнятий Московією негативно. На початку жовтня 1658 р. російські війська вступають на Гетьманщину. У боях на Лівобережжі козацькі війська змушують російські відступити до Бєлгорода. Навесні 1659 р. князь О. Трубецькой на чолі 100-тисячної російської армії після кількох боїв з козаками Ніжинського і Чернігівського полків відтіснив 5-тисячний козацький загін полковника Г. Гуляницького до Конотопа й узяв його в облогу. І. Виговський зібрав на допомогу 16-тисячне військо, яке було підкріплене майже 30-тисячною татарською кіннотою під проводом хана Мегмед-Гірея та кількатисячним загоном найманців – поляків, сербів, німців і румунів. Влучним маневром армія Виговського 9 липня 1659 р. завдала царським воєводам поразки. У Москві почалася паніка, але похід Виговського на Москву зірвав Іван Сірко, який напав на Крим.

Тим часом політична ситуація в Україні загострювалася. Сейм Речі Посполитої урізав підписаний на переговорах текст Гадяцької угоди. Зокрема, було заперечено право Великого князівства Руського карбувати власну монету; вибір гетьмана мав здійснюватися шляхом подання на затвердження короля не однієї, а чотирьох кандидатур; обмежувалася дипломатична самостійність гетьмана, якому заборонялося приймати іноземні посольства; зменшувався реєстр Війська Запорозького. Це викликало невдоволення серед козацтва. Опозиційні сили зосередилися навколо Ю. Хмельницького. І. Виговський прибув до Германівки під Києвом, де перебував Юрій, і скликав чорну раду. На його доручення П. Верещака й І. Сулима мали ознайомити присутніх із змістом Гадяцького договору, але козаки не захотіли вислухати їх і невдовзі Виговський відіслав Хмельниченкові гетьманські клейноди – бунчук і булаву, а сам виїхав до Польщі. На Білоцерківській чорній раді наприкінці вересня 1659 р. гетьманом було обрано Ю. Хмельницького. Зміна гетьмана, ар-

гументовано стверджує сучасна дослідниця періоду Руїни Тетяна Яковлєва, не означала тріумфу антипольських настроїв, як досі традиційно вважалося, – навпаки, на згаданій старшинській раді вперше виразно окреслилися цілком самостійницькі позиції Ю. Хмельницького: не бути ні під владою короля, ні під владою царя.

Гетьман Юрій Хмельницький (1641–1685), який не виступав на жодному боці під час громадянської війни і не був антимосковського напрямку, спробував, як вважав М. Потоцький, налякати короля царем і навпаки – царя королем, щоб зберегти незалежність Гетьманщини. Він виступав за збереження союзу з Кримом, задекларував зверхність Польського королівства, а у відносинах з Москвою спробував балансувати і досягнути порозуміння, виславши посольство до московського воєводи князя Олексія Трубецького. Посли повезли із собою проект так званих Жердівських статей. У цьому документі зокрема пропонувалося, щоб московські залоги перебували лише в Києві, війська в Україні підлягали командуванню гетьмана, а царський уряд не брав до уваги жодних листів, не засвідчених печаткою гетьмана, і в усіх зовнішніх переговорах, що стосувалися інтересів України, були присутні її представники з правом голосу. Це свідчило про неабиякий досвід козацької старшини та її готовність захищати Гетьманат.

Однак князь О. Трубецькой, вдавшись до військового шантажу, відхилив ці статті й домігся на скликаній 27 жовтня 1659 р. Генеральній раді, оточеній 40-тисячним московським військом, ухвалення нового Переяславського договору, що складався з підроблених московським урядом умов договору 1654 р. (українська сторона їх на той час втратила) і додаткових статей. Відповідно до нього Україна позбавлялася права без дозволу царя переобирати гетьмана, на обох берегах Дніпра мали перебувати по одному судді, осавулу й писарю. Гетьман втрачав право призначати та звільняти полковників, карати смертю старшин, виступати в похід без царського дозволу. Заборонялися дипломатичні відносини з іншими країнами. Московські воєводи здобули право перебувати разом із залогами в Переяславі, Ніжині, Брацлаві та Умані. Київська митрополія підпорядковувалася московському патріарху тощо. Отже, Українська держава втрачала самостійність. Це обурило козаків і старшину Правобережжя. Тим більше, що сім правобережних полковників не були запрошені на раду. 1659 р. уряд Ю. Хмельницького відправляє в Москву посольство, очолюване П. Дорошенком для скасування частини обмежень нового Переяславського договору, але цього досягти не вдається. У цей час польський уряд відряджає до гетьмана посольство Беньовського, який пропонує зверхність короля.

А становище України стрімко погіршується. На початку лютого 1660 р. 10-тисячне польське військо на чолі з коронним гетьманом Станіславом Потоцьким намагається захопити Могилів-Подільський. Зазнавши 20 лютого поразки, воно спробувало оволодіти Брацлавом, Ладижином і Уманню, але також безуспішно. Зазнавши великих втрат, С. Потоцький відступив. Уклавши мирний договір зі Швецією (перша половина травня 1660 р.) і заручившись підтримкою кримського хана, польський уряд пішов на зрив переговорів з Москвою й почав підготовку до нового наступу.

Для протидії польсько-татарським військам російська армія під командуванням Василя Шереметєва була поділена на дві частини: московське військо й лівобережні полки наказного гетьмана Т. Цицюри виступили проти польської армії, а Ю. Хмельницький із правобережними полками – проти татар. Польське військо 14 вересня 1660 р. оточило російсько-українські полки неподалік Любара, а після їхнього відходу 27 вересня до Чуднова – заблокувало. Тим часом Ю. Хмельницький (на чолі 20-тисячного війська) діяв повільно й нерішуче, що зумовлювалося бажанням частини старшини розпочати переговори з поляками. На початку жовтня українське військо відступило до містечка Слободище на схід від Чуднова, де група старшин (Г. Лісницький, Т. Носач, П. Тетеря та ін.), усупереч настроям основної маси вояків домоглася від гетьмана згоди на переговори з польним гетьманом Юрієм Любомирським. 17 жовтня 1660 р. було укладено так званий Слободищенський трактат ("Чуднівський трактат") із Польщею гетьманом України Ю. Хмельницьким, за яким поновлювалася Гадяцька угода 1658 р. (щоправда, без статті про створення Великого Руського князівства). Після переговорів В. Шереметєв змушений був капітулювати, погоджуючись на виведення війська з України, велику контрибуцію та відмову від протекції над гетьманом. Згодом козацька рада в Корсуні схвалила Слободищенський трактат, однак лівобережні полки на чолі з Яковом Сомком і Василем Золотаренком не погодилися з умовами договору.

Зрив домовленостей розпочався відразу – Москва не визнала жодної угоди, а до неї приєдналася більшість лівобережного козацтва та старшини, переставши визнавати владу гетьмана Ю. Хмельницького. На Правобережжі теж швидко зростало невдоволення встановленням польсько-шляхетських порядків, свавіллям жовнірів, нехтуванням Варшавою умов Чуднівського трактату. Зазнавши влітку 1662 р. серйозної поразки під час нового походу на Лівобережну Україну, Ю. Хмельницький склав повноваження гетьмана, оскільки був кволим і замолодим, страждав на епілепсію, у критичних ситуаціях губи-

вся й панікував, і оголосив, що йде в монастир. У січні 1663 р. київський митрополит Діонісій Балабан особисто постриг екс-гетьмана в ченці під іменем Гедеон.

У першій половині січня 1663 р. у Чигирині було скликано козацьку раду, де основна боротьба за булаву розгорілася між Григором Гуляницьким і Павлом Тетерею. Завдяки підтримці татар переміг П. Тетеря (близько 1620–1622 – квітень 1671), який виношував ідею соборності України. Втілення її в життя він вбачав у розв'язанні двох проблем, а саме: досягненні взаєморозуміння з найвпливовішою старшиною Лівобережжя та віднайденні союзника за межами України, нейтралізувавши потенційних недругів Української держави.

Походив Тетеря з роду остерських замкових зем'ян Тетер-Моржковських, пов'язаних із козаками, його хрещеним батьком був Богдан Хмельницький, тому припускають, що його батько Іван Тетеря належав до тодішньої старшинської верхівки Війська Запорозького. Напередодні козацької революції П. Тетеря служив канцеляристом у Володимирі, а після став писарем Переяславського полку, а пізніше – полковником цього полку. До самої смерті Б. Хмельницького залишався його найдовіренішим послом. За гетьманування І. Виговського Тетеря був генеральним писарем (саме він готував текст Гадяцького трактату); пізніше одружився з дочкою Б. Хмельницького Оленою, вдовою молодшого гетьманового брата Данила Виговського. При Юрії Хмельницькому був головним радником. У своїй діяльності П. Тетеря спирався на підтримку польського короля Яна Казимира та Кримського хана. Намагаючись об'єднати Україну, він разом із польсько-козацьким військом і союзниками-татарами захопив майже все Лівобережжя. Проте поведінка поляків на українських землях викликала цілу низку народних заворушень. Саме на придушення цих повстань П. Тетеря направив свої війська. Долаючи внутрішню анархію, він спирався на козацтво та православну шляхту, але, розбитий одним із ватажків повстанців Дрозденком, зрікся булави та 1665 р. втік до Польщі, де, прийнявши католицьку віру, отримав посаду брацлавського, ніжинського та чигиринського старости.

У 1662 р. на Лівобережжі Москва дала згоду на скликання Чорної ради й відправила для організації її проведення князя Д. Велико-Гагіна з 8 тис. ратних людей. На раді 27–28 червня 1663 р. під Ніжином більшість козацтва обрала гетьманом Івана Брюховецького (1623–1668), який мав підтримку Січі й московського воєводи князя Г. Ромодановського, а його опонентів полковників Якова Сомка та Василя Золотаренка ув'язнили. Тоді ж був цілком замінений апарат влади: Іван Брюховецький передав посади своїм прибічникам із Січі.

Московський уряд був дуже задоволений таким перебігом подій, адже посередником між Москвою та козацькою масою став той, хто не прагнув установити власні порядки на підвладній йому території. Складалася сприятлива ситуація для поділу Української держави між Москвою та Річчю Посполитою. Брюховецький перший із гетьманів поїхав до Москви, за що отримав титул боярина і дружину з роду Долгоруких, а 1 листопада 1665 р. він уклав "Московські статті", за якими передбачалося розмістити воєвод і московські залоги в усіх великих містах України; передати збирання податків московським воєводам; провадити вибори гетьмана лише в присутності царського представника; гетьманові заборонялася зовнішньополітична діяльність тощо. Досягти порозуміння зі старшиною Брюховецькому не вдалося. Улітку 1666 р. почалося втілення "Московських статей", а разом із тим і конфлікти з прибулими воєводами, підняття податків, що посилилося конфліктом з духівництвом через прибуття до Києва московського митрополита. Увірвався терпець навіть запорожцям: у листі із Січі кошовий Іван Рог писав: "Почули ми, що Москва буде на Кодаку, але її нам не треба. Погано робиш, що починаєш з нами сваритися. Хоч ти від Царської Величності дістав пожалування, однак достоїнство своє отримав від Війська Запорозького, Військо ж не знає, що таке боярин, знає тільки гетьмана".

Упродовж літа 1664 – весни 1665 р. правобережний гетьманат перетворився на арену війни, де зійшлися полки І. Брюховецького, загони місцевих повстанців, запорожці, виведені кошовим І. Сірком із Січі, московські ратні люди, полки П. Тетері, підсилені татарами й коронним військом. Навесні 1665 р. польське військо відступило й П. Тетеря зрозумів, що його становище безнадійне, тому зрікся гетьманства й доживав вік на Волині в Колках (нині Волинської області) як шляхтич-землевласник.

Новий лідер Правобережжя Петро Дорошенко, реально оцінюючи обстановку, вважав за першочергове завдання домогтися зміцнення своєї влади на правому березі. Т. Шевченко називав його "Сонцем руїни". Дорошенко здобув освіту в Києво-Могилянській колегії й обіймав значні старшинські посади. Скликана на початку березня 1666 р. розширена старшинська рада підтвердила його гетьманські повноваження й ухвалила вирядити до польського короля посольство. П. Дорошенко налагодив добрі стосунки з новим ханом Аділь-Гіреєм, а в липні – серпні 1666 р., коли на Лівобережжі спалахнуло велике повстання Переяславського полку проти І. Брюховецького, намагався поширити свою владу й на Лівобережжя. Восени 1666 р. гетьман фактично розриває стосунки з Польщею і йде

на зближення з Портою, що прискорило укладення 13 січня 1667 р. Андрусівського перемир'я між Московією і Річчю Посполитою, яке передбачало закріплення за Москвою Сіверщини й Лівобережної України та на два роки Києва, а за Річчю Посполитою – земель Білорусі й Правобережної України. Запорожжя потрапляло в спільне володіння монархів обох країн.

П. Дорошенко розпочав підготовку до визвольного походу в Західний регіон, щоб прилучити його до Великої України. У травні 1667 р. на допомогу гетьманові підійшли татари, яких він відіслав у західні райони Поділля та на Волинь, але в серпні запорожці атакували Очаків і спустошили Крим. Дізнавшись про це, у середині жовтня 1667 р. Крим-Гірей пішов на укладання угоди з поляками. П. Дорошенко змушений був також підписати цей договір, який передбачав визнання підданства королю, дозвіл шляхті повертатися до маєтків тощо. Дії запорожців помітно ускладнили взаємини гетьмана з ханом, тим більше, що в середині листопада того ж року І. Сірко на чолі 6-тисячного козацького війська знову напав на Крим, через що посли П. Дорошенка, які в грудні прибули до Аділь-Гірея, потрапили під арешт. Водночас кримська верхівка з прихильністю зустріла польське посольство.

Чимало уваги наприкінці 1667 – на початку 1668 рр. Петро Дорошенко приділив переговорам із Москвою. При цьому він підкреслював, що мало відбутися об'єднання не лише Правобережної України з Лівобережною, а всіх етнічних земель України (у минулому всієї території княжої Русі, включно з Перемишлем, Ярославом, Львовом, Галичем і Володимиром). Значних зусиль правобережний гетьман докладав до пошуків порозуміння із Запорожжям та І. Брюховецьким. Важливо відзначити, що протягом 1665–1667 рр. у ставці лівобережного гетьмана відбулася еволюція політичних поглядів: із палких прибічників московської орієнтації старшина стала її противником. Тому позитивно поставилися до пропозиції П. Дорошенка розпочати підготовку повстання проти московських залог з тим, щоб розірвати Московський договір 1665 р. і прийняти протекцію Порти. У січні 1668 р. в Лівобережній Україні вибухнуло антимосковське повстання. До середини березня більшість території Лівобережжя було звільнено з-під влади московського уряду. Тим часом стали рішучішими дії Порти, спрямовані на встановлення протекції над Україною. У березні того самого року великий візир Мустафа-паша попередив уряд Речі Посполитої, що султан бере козаків під свою опіку й не дозволить їх кривдити. У квітні, прийнявши послів І. Брюховецького, уряд Порти погодився взяти під протекцію й Лівобережну Україну, якщо на її території не буде російських залог.

У червні 1668 р. гетьмани Дорошенко і Брюховецький зустрілися, однак через неправильно витлумачений знак останнього було вбито і П. Дорошенко об'єднав Правобережжя і Лівобережжя.

Уряди Москви, Речі Посполитої та Криму рішуче виступили проти акту возз'єднання Української держави. Довідавшись про вторгнення польських військ на Брацлавщину, 18 липня 1668 р. гетьман залишив Лівобережжя й повернувся на Правобережжя. А на Лівобережну Україну знову посунуло московське військо. Чернігівський полковник Дем'ян Многогрішний і більшість старшин перейшли на бік Москви. Скликана в березні 1669 р. в Глухові рада обрала Д. Многогрішного гетьманом і схвалила новий договір з Росією, який отримав назву "Глухівські статті". Хоча цей документ і був кроком уперед порівняно з "Московськими статтями" І. Брюховецького, але все ж таки істотно обмежував права Української держави (у межах Лівобережжя). Умови "Глухівських статей" передбачали, що в п'яти містах залишатимуться московські воєводи, хоч вони й не мали права втручатися в місцеве управління й очолювали тільки залоги; закріплювали збирання податків до російської скарбниці за українською адміністрацією; установлювали чисельність козацького реєстру в 30 тис.; забороняли гетьманському урядові провадити зовнішню політику тощо.

П. Дорошенко вів запеклу боротьбу з П. Суховієм, котрого підтримували Крим, частина полковників, особливо уманський М. Ханенко, а також Ю. Хмельницький. Лише 8 листопада 1669 р. гетьман завдав вирішальної поразки своїм противникам. Петро Суховій (Суховієнко, з Полтавщини, свого часу був кошовим отаманом на Запорозькій Січі) і Михайло Ханенко втекли, а Ю. Хмельницький потрапив у полон до білгородських татар, згодом був відісланий до Стамбула, де жив до 1677 р. Коли ж турецька армія розпочала 1677 р. війну з Річчю Посполитою, султанські радники згадали про "князя Сарматії та України, володаря Війська Запорозького". А як потреба в гетьмані-маріонетці відпала, Хмельниченка 1681 р. знову повернули до Стамбула. Два останні роки свого життя він жив у Немирові (нині Вінницької області), урядуючи за допомогою турецької залоги. Одна з розправ, яку вчинили за його наказом над родиною багатого тутешнього купця-єврея за несплату мита, потягла за собою скаргу до Стамбула, де на суді за вироком султанського намісника Юрія публічно задушили мотузком.

П. Дорошенко продовжував послідовно захищати національні інтереси України – вів курс на зміцнення гетьманської влади, хоча для надання легітимності своїм рішенням провадив їх через ухвали старшинських рад. Він прагнув відновити принцип спадкоємності влади,

клопотався про утвердження в державі козацького типу господарства, перешкоджав поверненню до маєтків панів і урядовців, підтримував ідею створення окремого українського патріархату. Протягом першої половини 1671 р. намагався встановити політичні контакти з бранденбурзьким курфюрстом Фрідріхом Вільгельмом, поліпшити відносини з Москвою та порозумітися з Д. Многогрішним, зокрема пропонував йому укласти "братерську приязнь", щоб разом захищати "суспільне добро і цілісність". Цілком імовірно, що гетьманам вдалося досягти певного взаєморозуміння.

Лівобережний гетьман Многогрішний не втримав гетьманської булави довго. 1668 р. він висунув вимоги до царя щодо збереження козацьких прав (як це було за Б. Хмельницького), повного виведення російських ратних людей із Правобережної України та амністії учасникам антимосковських повстань. Його гострі висловлювання щодо московського правління, доволі незалежна позиція, а особливо неприхована симпатія до Дорошенка, за здоров'я якого Д. Многогрішний дозволяв собі привселюдно пити на бенкетах, давали добру поживу для доносів, що незабаром посипалися в Москву. Невдоволені діями Д. Многогрішного старшини за підтримки московського посла Г. Ромодановського в березні 1672 р. змістили його й обрали (у червні) гетьманом Лівобережжя Івана Самойловича. Д. Многогрішного засудили в Москві до страти, яку замінили засланням до Сибіру. Там він створив Забайкальське козацьке військо.

У серпні 1671 р. польський уряд, стурбований зміцненням влади П. Дорошенка, вирішив розпочати воєнні дії, і до кінця жовтня того ж року Яну Собеському вдалося окупувати Брацлавщину. Цьому сприяв перехід на бік коронного гетьмана М. Ханенка, І. Сірка, М. Зеленського та інших старшин із частиною козаків. П. Дорошенко й татари розпочали бої з польською армією під Ладижином, Уманню, Тростянцем. На початку червня 1671 р. 120-тисячна армія Мегмеда IV вирушила на підмогу своєму васалові Дорошенку проти "Лехістану", так розпочалася польсько-турецька війна. П. Дорошенко, дочекавшись підходу частини кримської орди, також перейшов у наступ. 1672 р. розгромив 5-тисячне польське військо, оволодів Кам'янець-Подільським і Львовом. Поразки Речі Посполитої змусили її розпочати переговори з турками в Бучачі (нині – Тернопільська область). За укладеним 18 жовтня 1672 р. там договором Подільське воєводство відходило до Туреччини, передбачалося визнання Польщею "Української держави" в "давніх кордонах", з її території виводилися всі польські залоги. Підписання Бучацького договору знаменувало відмову польського уряду від Правобережної

України, однак сейм цієї угоди не ратифікував, а отже, незважаючи на те, що військові дії вщухли, про кінець війни не могло бути й мови. Турки ж у відвойованих володіннях частину церков і костьолів перетворили на мечеті, чинячи безчинства, викликаючи жах у населення. Люди масово мігрували на лівий берег Дніпра та у Слобожанщину, що призвело до знелюднення округ, винуватцем чого вважали Дорошенка, який "запродав Україну в турецьке ярмо".

На початку 1673 р. російський уряд доручив І. Самойловичу розпочати відповідні переговори з П. Дорошенком, який вимагав возз'єднання України на чолі з єдиним гетьманом; збереження всіх прав і вільностей Війська Запорозького (цар мав присягнути); установлення кордону між Річчю Посполитою та Україною; виведення із Києва залог; направлення на допомогу українцям для боротьби з турками сильної армії. Оскільки Москва відхилила його пропозиції, переговори припинилися, але на початку 1674 р. війська І. Самойловича й Г. Ромодановського, оволодівши основними містами Правобережжя, 27 березня того ж року в Переяславі оголосили І. Самойловича гетьманом України "обох сторін Дніпра". П. Дорошенко залишився в Чигирині й закликав татар.

У липні 1674 р. кримська орда перейшла Дністер і спустошила землі між Дністром і Південним Бугом (Брацлавщину). Штурмом були захоплені Вінниця, Стіна, Косниця, інші міста. Г. Ромодановський і І. Самойлович відступили на Лівобережжя. Опір туркам і татарам вчинили мешканці Ладижина й Умані. За Самовидцем, "юже по улицах з дворов билися так, же кров текла ріками, аж усі полегли, а інших по льохах, соломи понаволікавши, турки подушили". Після того як турки пішли, польський король Ян Собеський захопив Брацлавщину. П. Дорошенко висунув вимоги обов'язкового відокремлення України в удільну державно-політичну одиницю; допомоги Польщі в боротьбі з ворогами; підтвердження всіх прав і вільностей Війська Запорозького; заборони державцям і старостам польським прибувати до міст; скасування унії. Оскільки король відмовився схвалити головні з цих вимог, переговори зазнали невдачі й П. Дорошенко змушений був у вересні 1676 р. капітулювати перед російськими підрозділами, що підійшли до Чигирина.

У 1676 р. турецька армія переправилася через Дунай і рушила в Україну, плануючи захопити Чигирин, а потім Київ. Проти турецьких і татарських загарбників під Чигирин підійшли російські війська під командуванням Г. Ромодановського й українські козацькі полки (Київський, Чернігівський, Ніжинський, Лубенський, Гадяцький, сердюцький і компанійський) на чолі з гетьманом І. Самойловичем.

Заздалегідь був укріплений Чигирин і поповнений його гарнізон. У серпні 1677 р. 110-тисячна турецька армія Ібрагіма-паші з Ю. Хмельницьким підійшла до Чигирина й почала облогу. Протягом чотирьох тижнів захисники міста мужньо оборонялися. Не витримавши натиску російських і козацьких полків, турецькі й татарські війська, що прибули на допомогу своїм загонам до переправи в с. Бужині під Чигирином, відступили від Бужина, залишивши на полі битви 10 тис. убитих. Поразка під Бужином деморалізувала турецьку армію та кримських татар. Припинивши облогу, вони залишили обоз і в паніці кинулися втікати. 5 вересня у зруйнований Чигирин вступили російські ратні люди й українські козаки.

У 1678 р. 200-тисячне військо вирушило в другий Чигиринський похід. Після боїв, які точилися близько місяця, гарнізон Чигирина залишив місто. У серпні поблизу Бужина відбулася семиденна битва, у результаті якої турецька армія, втративши третину своїх сил, відступила. Втрати турків були більшими, ніж московитів, але Московія припиняє бойові дії, і гетьманом Правобережжя на нетривалий час стає Ю. Хмельницький. Між Османською імперією і Московською державою було укладено 13 січня 1681 р. Бахчисарайський мирний договір на 20 років, за яким Південна Київщина, Брацлавщина, Поділля залишалися за Портою, а інші території входили до складу Московії, окрім нейтральної зони між Бугом і Дністром. Починаються змагання між Польщею й Портою за Правобережжя.

На кінець 80-х рр. XVII ст. Лівобережжя та Слобожанщина перебували в складі Московії, Правобережжя належало Речі Посполитій, а частина перебувала під протекторатом Туреччини. Трактат про "Вічний мир" від 26 квітня 1686 р. між Московією і Польщею підтвердив попереднє рішення про поділ України. Він остаточно не лише юридично, а й фактично закріпив за Москвою право на володіння Гетьманщиною. Польща відмовилася від протекторату над Запорозькою Січчю. За трактатом, південну межу краю було окреслено по р. Орель. Південно-західний рубіж володінь Війська Запорозького й Речі Посполитої пройшов від Січі вгору Дніпром і гирлом р. Тясмин, а звідти до Чигирина й далі до Чорного лісу. Нейтральною незаселеною зоною оголошувалися Південна Київщина й Брацлавщина, спустошені польсько-шляхетськими військами та турецько-татарськими нападниками. Західноукраїнські землі, Волинь і Північна Київщина поверталися Речі Посполитій, а Поділля залишалося під протекторатом Туреччини.

Отже, за умовами трактату про "Вічний мир" між Росією і Польщею царський уряд розірвав мирні відносини з Портою. Російська держава приєдналася до антитурецької "Священної ліги", створеної західноєвропейськими країнами – Австрією, Венецією та Польщею, і зобов'язалася виступити проти Кримського ханства. Російські війська прибули в Україну й дислокувалися в Охтирці, Сумах і Красному Куті. У травні 1687 р. російська армія під командуванням князя Василя Голіцина та 50-тисячне військо українських козаків на чолі з гетьманом І. Самойловичем рушили на південь, але цей похід завершився без битви: татари підпалили степ, армія відчувала нестачу продовольства, води, фуражу. Російське командування прийняло рішення припинити похід і повернуло армію на Полтавщину. Вдосконаливши озброєння, створивши рухливий обоз із продовольством і боєприпасами в 1688 р., навесні 1689 р. російська армія (112 тис. вояків) під командуванням князя В. Голіцина разом із 40-тисячним козацьким військом на чолі з гетьманом Іваном Мазепою знову рушила на південь. Вигравши битви в урочищі Зелена Долина та біля Каланчака, російські війська й українські козацькі полки підійшли до Перекопа, за яким зосередилися війська кримського хана. Але відірваність армії від баз постачання, потенціальна загроза з боку татарських гарнізонів, зосереджених у фортецях на пониззі Дніпра, відсутність підтримки з боку союзників, знов змусила російське командування прийняти рішення не розпочинати штурм Перекопа і припинити похід.

У 90-х рр. XVII ст. царський уряд запланував здобути турецьку фортецю Азов, водночас як відвертаючий увагу маневр у січні 1695 р. оголосивши про підготовку походу на пониззя Дніпра. Головні сили російської армії рушили на Азов, а інша частина і українські козацькі полки пішли на пониззя Дніпра. В Азово-Дніпровському поході 1695 р. найуспішнішим виявилося здобуття російськими й українськими козацькими полками нижньодніпровських турецько-татарських фортець – Кизикермен, що розташована на правому березі Дніпра, Таванськ (Мустриткермен), Асламкермен (Арслан, Орслан) і Муберек-кермен (Шагінкермен) у гирлі р. Конки. Здобуття цих фортець відкривало водний шлях до Чорного моря. Однак невдачі на головному театрі війни – під Азовом – змусили російське командування припинити воєнні дії й на пониззі Дніпра.

Восени 1695 р. московський уряд розпочав підготовку до другого походу на Азов, де головна роль відводилася морському флоту. У квітні 1696 р. армія і флот під командуванням самого царя Петра І вирушили на Азов (тоді ця фортеця називалася Озів, а колись це було

м. Танаїс, що входило до Тмутараканського князівства Київської держави (нині це російське місто Азов (Ростовська область, РФ)). На пониззя Дніпра направлялося військо Б. Шереметєва, на яке покладалося завдання – відвернути на себе сили кримських татар і здобути турецьку фортецю Очаків. 19 липня 1696 р. Азов був захоплений, у чому неабияку роль відіграли українські козаки під командуванням наказного гетьмана Якова Лизогуба – Чернігівський, Прилуцький, Гадяцький, Лубенський і два мисливські полки (усього близько 15 тис. осіб). У результаті Азово-Дніпровських походів зросла безпека південних рубежів Московської держави.

Наприкінці XVII ст. Австрія і Річ Посполита погодилися на сепаратний мир з Туреччиною. Ураховуючи це, Росія в січні 1699 р. уклала Карловицьке перемир'я з Туреччиною на два роки, а 3 липня 1700 р. – Константинопольський мирний договір. Згідно з умовами договору, Азов переходив до Росії й припинялася виплата данини Кримському ханству. Водночас уряд Петра I на вимогу Туреччини погодився зруйнувати дніпровські фортеці, відбудовані в попередні роки. Територія від Запорозької Січі до Очакова і в районі Азова залишалася незаселеною. Російська держава позбавлялася права на вільне судноплавство Чорним морем.

Отже, перші кроки Російської держави в боротьбі за вихід до Чорного й Азовського морів, звільнення Північного Причорномор'я принесли лише частковий успіх. Здобути вихід до Чорного моря ще не вдалося.

3. Економічний, соціальний, політичний розвиток Лівобережжя, Правобережжя й Західної України

Протягом другої половини XVII ст. самодержавство поступово активізувало національно-колоніальну політику на Лівобережжі України. Фактично відразу ж після Переяславського акта 1654 р. розпочалося підпорядкування української економіки та гетьмансько-старшинської влади царському урядові, що завершилося згодом цілковитою ліквідацією самобутнього суспільно-політичного устрою в краї, монополізацією окремих галузей виробництва. Десят-

ки тисяч козаків, селян і міщан, особливо під час правління Петра I (1692–1725), загинули від жахливих умов життя й праці на будівництві каналів, фортець та інших оборонних споруд. Водночас жорсткішала царська антиукраїнська політика щодо питань національної мови й культури. Розвиток сільського господарства в окремих регіонах відбувався нерівномірно. Спочатку виділялися економічно Лівобережна і Слобідська Україна, а згодом підтягнувся й Південь. Розширення посівних площ у другій половині XVII ст. здійснювалося головним чином за рахунок земель польських магнатів і шляхти, вигнаних з України в ході Визвольної війни 1648–1654 рр. З другої половини XVII ст. поглиблювалася спеціалізація окремих сільськогосподарських районів. Наприклад, на Лівобережжі та Слобожанщині більше уваги почали приділяти вирощуванню жита, на Півдні – пшениці. Важливого значення в Україні набуло тваринництво, зокрема племінне конярство. На Лівобережжі та Слобожанщині розводили коней української, російської, англійської, німецької, угорської, данської, іспанської, арабської, неаполітанської, турецької, нормандської порід.

Після Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. фактично необмеженими стали переходи з одного стану до іншого, з місця на місце. Була знищена велика земельна власність польських магнатів, заможної шляхти й католицьких монастирів, їхні землі перейшли в розпорядження новоствореної старшинської адміністрації на чолі з гетьманом. Водночас збереглася земельна власність православних монастирів, старшин, української середньої та дрібної шляхти. Незначна кількість маєтків залишилася за польською шляхтою. Особиста форма власності козаків і селян на землю ставала панівною. Така тенденція особливо чітко простежувалася на Лівобережжі та Слобожанщині.

Протягом другої половини XVII та у XVIII ст. дедалі активізувався процес формування великої земельної власності в руках нової генерації "панів" із козацької старшини, а також православного духовенства. Як і раніше, феодальна земельна власність збільшувалася, з одного боку, за рахунок освоєння цілини та пусток, а з іншого – шляхом купівлі або ж загарбання ділянок селян, рядових козаків, бідних міщан. З кінця XVII ст. царський уряд дедалі активніше втручався в аграрні відносини в Україні. Як зазначалося, згідно з Коломацькими статтями 1687 р. Іван Мазепа при обранні його гетьманом уже не мав юридичних підстав прибирати до своїх рук маєтки, визначені царськими грамотами як державні.

Освоєння земель на Слобідській Україні розпочалося ще в XVI ст., але масового характеру воно набуло наприкінці XVII ст. На Слобожанщині також відбувався інтенсивний процес зростання феодальної земельної власності. Наприкінці XVIII ст. половиною земельного фонду цього регіону володіли 250 поміщицьких родин (Кондратьєви, Квітки, Донець-Захаржевські та ін.). Збільшувалася власність дрібних феодалів і монастирів. На середину 80-х рр. XVIII ст. площа земельних угідь, підпорядкованих монастирям, перевищувала 85 тис. десятин.

У цей період в економіці переважають натуральні податки – рента феодалам, панщина, державні податки. Відбулися зрушення в промисловому виробництві, особливо в мануфактурному, яке розвинулося на базі дрібних селянських промислів і міського ремесла. Проте не всі вони одразу ж набували капіталістичного характеру. В умовах панування натурального господарства існувало чимало мануфактур і кустарно-кооперативних підприємств, де всі виробничі процеси здійснювалися лише на основі примусової праці. Так, на відміну від Лівобережжя, Слобожанщини й Півдня, усі мануфактури в Галичині були кріпосними, із застосуванням у них праці в основному "підданих" феодалів, найманими були лише кваліфіковані майстри. Це значною мірою обмежувало зростання мануфактурного виробництва в регіоні й визначало його консервативність. В Україні діяла також певна кількість промислових підприємств з використанням одночасно кріпосної та вільнонайманої праці.

Відбулися зміни в соціальній структурі українського народу. Це безпосередньо виявилося у збільшенні кількості ремісників і купців у містах і містечках. Найбільші капітали в другій половині XVII ст. зосередилися в руках шляхетських і старшинських родин Апостолів, Ґалаґанів, Марковичів, Миклашевських, Скоропадських, Ханенків (Лівобережжя), Кондратьєвих, Голуховичів, Квіток, Ковалевських, Данилевських (Слобожанщина), Браницьких, Ржевуських, Любомирських, Понятовських, Потоцьких, Чарторийських (Правобережжя). Більшість із них стали справжніми промисловими підприємцями. Протягом другої половини XVII ст. серед купців, які вели місцеву торгівлю, значно збільшується відсоток українців. У багатьох містах – Чернігові, Городні, Острі, Борзні та інших – в їхніх руках зосереджується основна торгівля. Це поклало початок створенню національної буржуазії. Серйозну конкуренцію купцям за певних умов створювали міщани, селяни, а також козаки, які займалися торгівлею. Між ними розгорталася боротьба за ринки збуту товарів.

Поступово утворився своєрідний торговельний ланцюг, що єднав Лівобережжя, Слобожанщину, Правобережжя, Західну Україну. Через розгалужену систему ярмарків, торгів і базарів товари розходилися по всій території українських земель, незважаючи на різні перешкоди (державні кордони, економічну політику урядів, природні рубежі, митниці тощо). Торгівля не визнавала політичної розчленованості України, а це свідчило про економічну спільність українського населення. Вплив розвитку торгівлі й місцевих ринків на формування цієї спільності відчувався в різних регіонах неоднаково і мав свої особливості. У другій половині XVII ст. у вигіднішому для розвитку торгівлі становищі перебували Лівобережжя та Слобожанщина, що входили до складу Російської держави. Значно повільніше розвивалися товарно-грошові відносини в Західній Україні. Це зумовлювалося низкою як об'єктивних, так і суб'єктивних причин (іноземне панування, високий рівень натурального господарства, кріпосницькі відносини, віддаленість від центральних районів тощо). Ще з другої половини XVII ст. розвиткові міст і торгівлі в цьому регіоні перешкоджали монополія держави на експорт зерна, худоби, державна митна політика, необмежене право землевласників на продаж-купівлю продукції сільського господарства, збільшення торговельних податків тощо. Проте незважаючи на всі ці труднощі, торговельні зв'язки між окремими економічними районами західноукраїнських земель з Лівобережжям, Слобожанщиною, Правобережжям, Південною Україною поступово зміцнювалися. Кожний з цих регіонів відігравав свою особливу роль у формуванні національного ринку – складової частини всеросійського ринку. Велику роль у розвитку торгівлі й місцевих ринків відігравали шляхи, ярмарки. Фактично в кожному значному місті сходилося кілька торгових шляхів, існували торги та ярмарки. Транзитний шлях, який сполучав Угорщину та інші європейські країни з Галичиною, Правобережною Україною і Росією, проходив через Закарпаття. Значна частина товарообігу між українськими землями й центральними районами Росії, як і до того, припадала на Лівобережжя – один із найрозвиненіших регіонів України.

У другій половині XVII ст. інтенсивно розвивалися також торгові зв'язки між Росією та Слобожанщиною. Царський уряд постійно тримав місцеву торгівлю в полі зору, безпосередньо контролював її від самого початку заселення краю. Слобожанщина постачала хлібом та іншими сільськогосподарськими продуктами Дон і Поволжя, а звідти везли додому сіль, рибу, переганяли коней. Великою популярністю в Росії користувалися килими, виготовлені харківськими ткалями, слобожанські тютюн і горілка.

Тісні торгові контакти з Росією підтримувало й Запорожжя. Великим попитом користувалися запорозькі коні, бики, вівці, шкури, юхта, сало, масло, сир, вовна тощо. Нерідко торговельні операції між безпосереднім виробником і споживачем здійснювалися через скупника (або заможного козака, або українського чи російського купця). Січова старшина всіляко прагнула зосередити у своїх руках скуповування місцевих товарів і вивезення їх із Запорожжя. Царський уряд також підтримував таку торгівлю, поступово зменшуючи розміри митного обкладання запорозьких товарів. У свою чергу, Запорожжя одержувало з Росії та інших регіонів України полотно, прядиво та вироби з нього, залізо, смолу, деревину, сукно, тютюн, горілку тощо.

У всеросійський ринок дедалі глибше втягувалася й Правобережна Україна, незважаючи на складні політичні умови, зокрема агресивну протидію цьому процесу уряду Речі Посполитої). Російські купці відвідували великі ярмарки в Бердичеві, Дубні, Могилеві-Подільському, Білій Церкві, Вінниці, Богуславі. Одночасно різноманітна сільськогосподарська продукція та промислові вироби з поміщицьких маєтків Правобережжя надходили в Росію. Феодали Правобережжя переорієнтувалися на чорноморські порти, які відкривали прямий вихід на західноєвропейські та інші закордонні ринки.

Антифеодальна боротьба народних мас України XVII ст. зумовлювалася насамперед поступовим відновленням феодально-кріпосницького гноблення, що було ліквідоване або ж послаблене у результаті Визвольної війни 1648–1654 рр. Політична обстановка в українських землях була складною: агресія шляхетської Польщі, султанської Туреччини і Кримського ханства; гостра боротьба старшинських угруповань, очолюваних претендентами на гетьманську булаву; протидія частини козацької старшини рішенням Переяславської ради, орієнтація на іноземні держави; наступ царського уряду на автономні права України; політична роз'єднаність українських земель тощо. За цих обставин антифеодальний рух в Україні набував специфічних рис і форм. Спрямований проти феодальної системи, він водночас мав значні визвольні тенденції.

Великий вплив на розгортання визвольної боротьби в Україні справила селянська війна 1667–1671 рр. під проводом Степана Разіна. Повстанську армію російського народного ватажка постійно поповнювали вихідці з українських земель – селяни, міська біднота, робітні люди промислів, запорозька сірома, лівобережні, слобідські та правобережні козаки.

У серпні 1670 р. кілька повстанських загонів попрямували з-під Царицина на Слобідську Україну, їх очолили Фрол Разін, Федір Шадра, Олекса Хромий та ін. Повстанці визволили Ольшанськ, де їх радо зустріли місцеві жителі. Однак царським військом повстання було придушене, а його керівників розстріляно. На початку листопада урядові війська погасили й спалахи народного повстання на Слобожанщині.

Селяни, рядові козаки, міські низи продовжували свою боротьбу й у 80–90-х рр. Улітку 1687 р. розпочалося повстання у більшості полків Лівобережної України. У Гадяцькому полку повсталі вбили осавула, у Прилуцькому – полковника. Селяни й козаки громили панські маєтки також у Переяславському, Лубенському та інших полках. Відбулося селянсько-козацьке повстання 1684 р. на Київщині, Брацлавщині й Волині, 1693 р. – проти старшинської верхівки Запорозької Січі тощо.

Гострих форм набула боротьба селян на західноукраїнських землях. У 1670–1672 рр. проти надмірної панщини й непомірних податків виступили селяни Дрогобицького та Жидачівського повітів. На Прикарпатті продовжувався опришківський рух. Утікачі від феодального гніту – селяни, ремісники, наймити – використовуючи сприятливі гірські умови, створювали загони і здійснювали сміливі походи в різні місця Прикарпаття й Закарпаття для покарання шляхти та інших кривдників трудящих.

У 1699 р. між Річчю Посполитою та Османською імперією був підписаний Карловицький трактат, за яким султан, серед іншого, зрікався претензій на Правобережну Україну, а польський сейм 1699 р. ухвалив розпустити козацькі формування. У відповідь на це фастівський полковник Семен Палій від імені зібраної в серпні 1699 р. старшинської ради написав лист-протест до нового короля – Августа II Саксонського. Справжнє прізвище фастівського полковника було Гурко; народився він у козацькій родині на лівому березі Дніпра, у м. Борзні (нині Чернігівської області). Учився в Братській колегії, служив у Ніжинському полку; із 70-х рр. XVII ст. – на Січі. Як білоцерківський полковник перебував у Фастові (нині Київської обл.), влаштовуючи козацькі слободи й порядкуючи на території полку. Тут за кілька років набув слави "козацького батька" в успішних походах на татарських мисливців за ясиром. Як писав російський чернець-паломник Іван Лук'янов, який спілкувався з турками в Очакові, Білгороді й Бендерах, там про Палія ходила "страшно грізна слава".

Хоча до повстання, окрім козаків, були втягнуті міщани й навіть українська шляхта, проте головну базу Палієвих сил становила козацька чернь. З літа 1700 р. розпочалися збройні сутички козаків із

польським військом, а наприкінці 1701 р. протистояння набуло масштабів справжньої війни, охопивши територію Київщини, південної Волині та східного Поділля, воно супроводжувалося винищенням шляхти, лихварів-євреїв, католицького й уніатського духівництва. Повстанцям вдалося вибити польські залоги з Немирова, Вінниці, Бара, Бердичева та інших міст і містечок, а в листопаді 1702 р. захопити Білу Церкву, оголосивши, що війна припиниться лише тоді, коли "по всій Україні від Дніпра до Дністра й до річки Случі не буде лядської ноги". Контакти між Мазепою та Палієм мали місце ще з 1688 р., коли Палій уперше звернувся через лівобережного гетьмана до московського уряду з проханням прийняти округу правобережців під царський протекторат. Неодноразові апеляції до Петра I з проханням військової допомоги не мали успіху, бо російського царя та польського короля поєднували союзницькі інтереси в Північній війні. Відтак уже навесні 1703 р. польській армії вдалося відбити частину здобутих козаками міст. Коли ж у травні 1704 р. царське військо разом із козаками-задніпрянцями перейшло Дніпро, простуючи в глиб Речі Посполитої на допомогу Августу II Саксонському, проблема козацького Правобережжя розв'язалася сама собою, але після вступу царської армії на Правобережжя на своїх місцях залишилися всі полковники, окрім головного героя – С. Палія. На подання Мазепи "козацького батька" влітку 1704 р. було заарештовано й за звинуваченням у зраді вислано до Тобольська (після переходу Мазепи на бік шведів Палія навесні 1709 р. привезли назад в Україну і він навіть був у Полтаві, хоча через слабкість уже не брав участі в Полтавській битві. Помер він 1710 р. в Межигірському козацькому монастирі під Києвом, куди від'їхав, передчуваючи наближення смерті. Там же його і поховали.

4. Культура України другої половини XVII століття

Період Руїни вплинув на сферу української культури другої половини XVII ст. – конфлікти козацької старшини, спустошливі війни Росії, Польщі й Туреччини за Україну, татарські напади, поділ українських земель на Правобережжя під владою Польщі й Лівобережжя у складі Російської держави не могли не відобразитися на мистецтві, освіті, духовному житті. Різними були умови культурного життя

в окремих воєводствах, землях, повітах України. Незмінним залишався землеробський менталітет, в якому селянин-козак відстоював землю й свободу зі зброєю в руках. Традиційна культура селянства мала позитивний вплив на характер культурного синтезу в містах.

На заході й у північній частині центрального регіону дедалі посилювався кріпацький визиск селян. На південному сході розвинулось українське козацтво. Поступове впровадження в Україні та в Білорусі латинської мови (спочатку у сферу адміністративну, а згодом і в освіту й літературну творчість) означало, що якимось аспектом свого культурного і політичного розвитку країна увійшла в той регіон (Західна й Центральна Європа), де латина протягом тривалого часу залишалася мовою юридичних актів, школи, науки, багатьох жанрів літератури. Однак із часом латинська мова й пов'язаний з нею тип освіти дедалі більше стали асоціюватися виключно із західним, католицьким світом.

Поширеною була початкова освіта, школи діяли переважно при церквах, де вчителями були дяки. А при чотирьох слобідських полках функціонувало 124 школи. Значно складніше було з початковою освітою на Правобережжі: шляхта спольщувалася, зникали братські школи. Головним освітнім і науковим осередком і надалі був Києво-Могилянський колегіум. У роки Руїни він переживав тяжкі часи: багато студентів пішли до війська, загинули під час пошестей і епідемій або просто розійшлися. Київ і Лівобережжя відігравали важливу роль у поширенні в Росії системи освіти, орієнтованої на західні зразки. Але виїзд за кордон освічених людей мав негативні наслідки на рівень культурного розвитку самої України.

Набула подальшого розвитку історична наука через твори С. Зизанія, М. Смотрицького, З. Копистянського та ін. Козацьке літописання представляють літопис "Самовидця" Р. Ракушки, Г. Граб'янки, С. Величка тощо. У літературі був поширений церковно-полемічний стиль: релігійні вірші, проповіді, богословські трактати.

У другій половині XVII ст. розвивається український фольклор. Найважливіші фольклорні твори відображають історичну свідомість народу. Постать героя-козака, захисника Вітчизни стала провідним образом українського пісенного фольклору, героїчного епосу, народного малярства, козацька тема – головною і в українській національній історіографії. Це впливало й на початки формування професійної музики. По-справжньому народними стали рукописні "кантики" (співанки) та ірмологіони (збірники традиційних святкових співів). Провідне місце посідали вокальні концерти. У художньому мистецтві утверджувалися ренесансні впливи.

Риси національного архітектурного стилю особливо яскраво проявилися в дерев'яному будівництві. Ренесансне будівництво можна було побачити в прагненні "ідеального" міста Жовкви, вежі Корнякта у Львові, замках у Збаражі й Підгірцях.

У період Руїни в Україні було два митрополити – на Правобережжі Діонісій, а на Лівобережжі Лазар Баранович, який попри затвердження його на посаді митрополита гетьманом звертався й слав посольства за наказами до царя. Попри це він був змінений царем на Максима Філімоновича (Методія). Митрополит доби П. Дорошенка Йосиф Нелюбович-Тукальський заборонив поминати російського царя й наказав поминати лише гетьмана. 1685 р. Київська митрополія остаточно перейшла в підпорядкування Московського патріархату. А в результаті "Вічного миру" 1686 р. між Москвою і Польщею перша отримала право "піклуватися" православною людністю ще й Правобережжя.

ХРОНОЛОГІЯ

1657	–	Початок гетьманування І Виговського.
1658, 6 вересня	–	Підписання І. Виговським Гадяцького трактату.
1660–1663	–	Розкол козацької держави. Утворення лівобережного та правобережного гетьманатів.
1660	–	Слободищенський договір Ю. Хмельницького з Польщею.
1663	–	Чорна Рада в Ніжині. Розкол України на Правобережну й Лівобережну. Проголошення гетьманом на Лівобережжі І. Брюховецького.
1665–1676	–	Гетьманування П. Дорошенка.
1667, 30 січня	–	Підписання Андрусівського перемир'я між Росією й Річчю Посполитою. Початок суспільно-політичної стабілізації в Лівобережній Україні.
1672, 18 жовтня	–	Бучацький мирний договір між Польщею і Туреччиною.
1686, 6 травня	–	Укладення "Вічного миру" між Польщею і Росією.
1699, 16 січня	–	Підписання Карловицького трактату між Річчю Посполитою і Туреччиною.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

БЕРЕЗНЕВІ СТАТТІ – угода, укладена між представниками Війська Запорозького та Московської держави й оформлена статтями й жалуваними грамотами козацькому стану, гетьману та іншим суб'єктам суспільних відносин у березні (звідси походить їхня назва) 1654 р. Угодою передбачалося збереження чинної в Гетьманаті системи влади, управління, судочинства, суспільних відносин і військово-політичного устрою. "Статті" оформлювали відносини протекторату московського царя над Військом Запорозьким на договірних засадах.

ВІЙСЬКО ЗАПОРОЗЬКЕ – самоназва державного утворення, яке виникло під час козацької революції середини XVII ст. (в історичній літературі на його позначення також вживаються назви Гетьманщина, Українська козацька держава) на теренах частини Правобережної України, Поділля, Лівобережжя й Наддніпрянщини.

"**ВІЧНИЙ МИР**" – трактат, укладений 6 травня 1686 р. Річчю Посполитою і Московською державою, що мав антитурецьке спрямування. Крім затвердження низки воєнно-політичних акцій проти Туреччини, трактат обумовлював поділ українських територій між Польщею (Правобережна Україна) і Росією (Лівобережна Україна разом із Запорожжям). Не припинивши змагань право- та лівобережних гетьманів за територіальну цілісність Української козацької держави, договір закріпив розмежування більшості етнічних українських земель між Польщею й Росією аж до кінця XVIII ст.

ГАДЯЦЬКИЙ ТРАКТАТ – угода, укладена 6 вересня 1658 р. гетьманом І. Виговським з польським королем, згідно з якою Українська козацька держава входила до складу Речі Посполитої як рівноправний автономний складник. Положеннями угоди передбачалося збереження дореволюційного становища української шляхти поряд із козацькими станово-адміністративними свободами.

ГЕТЬМАН – титул найвищого урядника в Українській козацькій державі (Війську Запорозькому), який поєднував функції найвищої військової, адміністративної та судової влади. Протягом XVII ст. владні повноваження гетьмана змінювалися згідно з характер-

ними особливостями державного устрою Польщі або Росії, до складу яких входили право- і лівобережний гетьманати.

ГЕТЬМАНЩИНА – усталена в науковій літературі назва української національної держави, яка постала внаслідок Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького.

ЗБОРІВСЬКИЙ ТРАКТАТ – договір, укладений 8 серпня 1649 р. між представниками Війська Запорозького й польським королем після Зборівської битви, відповідно до якого встановлювалася територіально-адміністративна юрисдикція козацького стану в межах Київського, Брацлавського й Чернігівського воєводств, визначався 40-тисячний реєстр козацького війська. Фактично основними положеннями трактату було започатковано існування Української козацької держави.

ПРОТЕКТОРАТ – форма залежності однієї держави від іншої, коли основні питання суспільно-політичного життя і зовнішню політику регулює на свій розсуд протектор, а залежна держава зберігає лише деяку самостійність у внутрішніх справах.

РУЇНА – період в історії Української козацької держави другої половини XVII ст., що характеризується поєднанням громадянської війни, викликаної внутрішніми суспільно-політичними суперечностями, із серією зовнішніх втручань найближчих сусідів України, зацікавлених у відторгненні її територій.

УНІВЕРСАЛ – розпорядчий акт адміністративно-політичного характеру, який видавав гетьман.

ПЕРСОНАЛІЇ

ВИГОВСЬКИЙ ІВАН (р. н. невідомий – 1663) – гетьман Війська Запорозького. Фактичний наступник Б. Хмельницького. Походив з української шляхти Київського воєводства. Після здобуття освіти в Київському колегіумі служив у судових установах Київського воєводства, де був одним із неформальних лідерів наддніпрянської шляхти. На початку Хмельниччини виступав на боці коронного уряду, згодом перейшовши на бік повстанців. З 1649 р. посідав місце генерального писаря Війська Запорозького. За участю Виговського було укладено низку угод із Туреччиною, Кримським ханством і Швецією, що забезпечили зовнішньополітичну самостійність Української козацької держави. Вершиною політичної діяльності гетьмана Виговського виявився Гадяцький трактат 1658 р., який повертав гетьманат до складу Польщі як рівноправного члена польсько-українсько-литовської федерації.

ДОРОШЕНКО ПЕТРО (1627–1698) – гетьман Правобережної України (1665–1676). Стрижнем політичної діяльності П. Дорошенка було прагнення до відновлення територіальної цілісності Гетьманщини в тих межах, в яких вона сформувалася за Хмельниччини. Ця обставина зумовила його розрив із Польщею, яка 1667 р. підписала з Росією Андрусівське перемир'я, закріпивши територіальний розкол Гетьманщини. Прагнучи заручитися підтримкою в боротьбі проти Польщі й Росії та для реалізації своїх планів, Дорошенко схилив своїх прибічників під турецьку протекцію, прийняття якої ухвалила в 1669 р. Корсунська рада. Спираючись на військово-політичну підтримку Туреччини й скориставшись з антимосковського повстання на Лівобережжі, Дорошенку на певний час вдалося об'єднати під своєю булавою право- та лівобережний гетьманати. Втім, розбіжності в політичних умонастроях лівобережної та правобережної еліт дуже швидко спричинили розпад держави Дорошенка. Розчарувавшись у союзі з Туреччиною, гетьман у першій половині 70-х рр. XVII ст. шукав підтримки в Росії, а в 1676 р. він добровільно зрікся влади. Вивезений до Москви, протягом 1679–1692 рр. посідав уряд в'ятського воєводи.

НЕМИРИЧ ЮРІЙ (1612–1659) – видатний дипломат, політичний діяч і мислитель, канцлер Великого князівства Руського. Походив зі старовинного панського роду Київщини, був одним із найбагат-

ших аристократів Речі Посполитої. Отримав блискучу освіту протягом 1631–1634 рр. спершу в социніянській академії в польському Ракові, потім – в університетах Лейдена, Амстердама, Оксфорда, Кембриджа й Сорбонни. У складі коронного війська брав участь у польсько-московській війні 1632–1634 рр., обіймаючи в 40-х рр. впливову посаду (уряд) голови київського підкоморського (межового) суду. З початком Хмельниччини його було обрано полковником київського посполитого рушення (шляхетського ополчення), у цьому званні він перебував до 1657 р., беручи участь у найбільших кампаніях проти повстанців. Неухильно дотримуючись аріанства, Немирич обстоював віросповідні й політичні права української шляхти – протестантів. Через конфлікти на цьому ґрунті з польським урядом у 1655 р. перейшов на бік шведів, що вели війну з Польщею. Спочатку козацьку революцію Немирич сприйняв вороже, однак у липні 1657 р. переїжджає до Чигирина, де отримав титул козацького полковника. Виступаючи посередником у переговорах шведів із Хмельницьким, прийняв православ'я і незабаром перейшов на гетьманську службу, ставши найближчим дорадником Виговського. Немирич планував за участю України широкомасштабну коаліцію протестантських держав Європи (Швеції, Трансільванії та Бранденбургу), спрямовану проти Московії та Польщі. 1657 р. Гетьманщина підписала підготований ним договір зі Швецією, тоді ж він виступив одним з основних авторів Гадяцького трактату, очолював українське посольство на Варшавський сейм, котрий мав його ратифікувати. Автор латиномовного воєнно-політичного трактату "Роздуми про війну з московитами" (1634).

СІРКО ІВАН (р. н. невідомий – 1680) – козак, вінницький (кальницький) полковник. Родом був із селища Мерефи (нині містечко поблизу Харкова), походив із давнього козацького роду. Отримати освіту йому не довелося. Усе своє життя Іван Сірко провів у походах проти Туреччини, Криму, Речі Посполитої. Упродовж 1645–1680 рр. вів активну діяльність в Україні і на Запорожжі. За цей час він брав участь принаймні у 55 великих битвах (1658–1660). Брав участь у Переяславській раді: за нього, неписьменного, розписався у присяжному списку сам гетьман. Уперше його було обрано кошовим отаманом у 1663 р., відтоді – ще вісім разів. 1668 р. Іван Сірко з'явився у Слобідській Україні. Козаки обрали його полковником Зміївського полку. Після усунення з гетьманства й заслання Дем'яна Многогрішного (1672) Іван Сірко вирішив домагатися гетьманської булави. Царський уряд звинуватив його

у підбурюванні козаків до повстання і відправив до Сибіру. Навесні 1672 р. турки загрожували спустошити Україну, Річ Посполиту й Росію. Зваживши на складну ситуацію, російський уряд його звільнив. Запорозьке військо під проводом Сірка завадило постачанню турецьких і татарських орд під час їхніх чигиринських походів (1677–1678), перешкоджало вторгненню на Лівобережжя та Слобожанщину. Неспокійне життя та старість далися взнаки: влітку 1680 р. І. Сірко занедужав і невдовзі помер.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ЮРІЙ (1641–1683) – молодший син Богдана Хмельницького. 1657 р. Юрієві минуло лише шістнадцять років, коли його обрали гетьманом. Вважається, він був слабкої волі й не вельми гострого розуму. Дехто з дослідників зауважує, що й сам Б. Хмельницький не мав твердого наміру передавати владу Юрієві, оскільки бачив, що то була не найкраща кандидатура. Та все ж піддався на умовляння найближчого оточення, маючи на увазі, що регентом при ньому буде досвідчений у політичних справах генеральний писар Іван Виговський. Юрій отримав освіту в Київській духовній академії. 9 жовтня 1659 р. на раді, що відбулась у Переяславі, його проголошено гетьманом. На тій самій раді, у присутності російських воєвод, обраний гетьман склав присягу російському цареві, але згодом порушив її, уклавши угоду з Польщею. Після здобуття перемог у військових кампаніях проти Московії передав гетьманську булаву Павлові Тетері, а сам постригся в ченці.

У червні 1678 р. до Чигирина підступила велика орда з Ю. Хмельницьким, який підписувався "Гедеон-Георгій-Венжик Хмельницький, князь сарматський і гетьман запорозький". Він почав катування, страти, введення надмірних податків, що змусило навіть турків замислитися про його здоровий глузд. За одними даними, у 1681 р. турки вивезли його до Стамбула й там стратили. За іншими – ніхто його не страчував, а сам він прийняв іслам і помер по кількох роках від хвороб.

ЛЕКЦІЯ 8

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ МОСКОВІЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ КІНЦЯ XVII – СЕРЕДИНИ XVIII СТОЛІТТЯ

1. Політичний розвиток українських земель за гетьманування Івана Мазепи та його наступників на початку XVIII століття.
2. Соціально-економічне становище українських земель.
3. Адміністративний устрій Лівобережжя, Слобожанщини, Правобережжя в першій половині XVIII століття.
4. Культура України 90-х років XVII – початку XVIII століття.

1. Політичний розвиток українських земель за гетьманування Івана Мазепи та його наступників на початку XVIII століття

У Московії Петро I (1672–1725) розгорнув активну (то приховану, то явну) боротьбу за підпорядкування гетьманської влади російському урядові. Він стежив за всіма міжнародними контактами Запорожжя, представників старшинської адміністрації Гетьманщини та Слобожанщини, суворо забороняв їм вести будь-які самостійні переговори з іноземними послами. Законодавчо це було затверджено "Коломацькими статтями" (1687), за якими гетьманові Лівобережної України заборонялося позбавляти старшину керівних посад без прямої згоди на це царя, а старшинам не дозволялося обирати гетьмана. Роздавання українських земель відтепер відбувалося за царськими імунітетними грамотами, заборонялося скасовувати правові акти московського уряду, визначалася необхідність

тіснішого об'єднання України з Росією. 25 квітня 1687 р. на козацькій раді в Коломаку було обрано гетьманом генерального осавула Івана Мазепу (1687–1709).

Південний напрямок політики Петра І й І. Мазепи збігався, адже обидва хотіли ліквідувати татарську загрозу, зміцнити південні кордони, заселити пустки, що виникли внаслідок нападів кримських татар. І. Мазепа був чужаком на Лівобережній Україні, а Москва могла стати міцним союзником проти соціальних виступів (у цей час – це повстання Іваненка (Петрика) у Запорозькій Січі за незалежність Київського і Чернігівського воєводств) та інтриг старшини.

Азовсько-дніпровські походи московського війська на чолі з Петром І у 1695–1696 рр. ослабили Кримське ханство і сприяли зменшенню загрози татарських набігів на Україну. Війська І. Мазепи діяли вздовж Дніпра, у зв'язку з чим Османська імперія вимушена була передати фортеці Нижнього Подніпров'я від Криму до Росії.

У період гетьманування І. Мазепи Лівобережжя було економічно стабільною зоною. Ще з 1688–1689 рр. почалися звернення козаків Правобережжя про об'єднання з Лівобережжям, але через існування "вічного миру" з Польщею Петро І погодився на це лише в 1704 р. На Правобережній України польська влада визнавала козацтво, аби колонізація пусток населенням проходила швидше.

І. Мазепа провадив курс на уникнення втручання царської адміністрації у справи Лівобережної України, а це було можливим при існування повної довіри Петра І до Мазепи.

На початку XVIII ст. склалася сприятлива міжнародна обстановка для боротьби Російської держави за вихід до Балтійського моря. У 1699 р. зусиллями російської дипломатії був створений Північний союз – антишведська коаліція в складі Російської держави, Речі Посполитої, Саксонії, Данії. Північна війна розпочалася навесні 1700 р. діями проти Швеції саксонської та данської армій. Росія оголосила війну Швеції 18 серпня 1700 р. після підписання Константинопольського мирного договору з Туреччиною.

У Північній війні Петро І, укладаючи угоду з польським королем Августом II Саксонським (1697–1706, 1709–1723) про спільні дії проти шведського короля Карла XII (1697–1718), пообіцяв поступитися Речі Посполитій кількома містами на Правобережжі й деякими селами Стародубського полку.

У Швеції не було кріпацтва, і вона мала найсильнішу армію в Європі. Знесилені боями, з війни вийшли Данія і Саксонія. Гетьман змушений був давати козаків Петру І: 12 тис. у Балтію, а потім ще 24 тис. На території України велися бойові дії, зокрема облога Львова

17-тисячним шведським військом у 1703–1704 рр. У середині вересня 1704 р. шведське військо під натиском козацьких загонів і через брак продовольства й фуражу змушене було залишити місто. Українські козаки вели боротьбу проти шведських загарбників і на території Білорусі в 1706 р. Козацькі полки – Стародубський, Миргородський, Переяславський, а також полк компанійців дислокувалися в Мінську, Слуцьку, Несвіжі, у фортеці Ляховичі.

У грудні 1706 – квітні 1707 р. у Жовкві (поблизу Львова) військовою радою за участю Петра I був вироблений загальний стратегічний план – зміцнення кордонів Росії. Усі гарнізони підпорядковувались єдиному командуванню, під керівництвом якого здійснювалося укріплення міст. Київ, Ніжин, Чернігів, Переяслав із відомства Малоросійського приказу передавалися до Бєлгородського розряду, а бєлгородського воєводу Дмитра Голіцина царський уряд призначив київським воєводою. Протягом 1706–1708 рр. споруджувалася Печерська фортеця в Києві. Зміцнювалися фортеці також у Переяславі, Ніжині, Стародубі, Чернігові, Полтаві та інших містах України.

У козаків час від часу виникали конфлікти з російською армією, бо там панувала німецька муштра, супротивна натурі вільних козаків. Крім того, усю здобич після успішної воєнної кампанії у козаків відбирали. До того ж козаки звикли після походу повертатися додому, навесні – сіяти, влітку й восени – збирати врожай, а не воювати постійно, тому статус іррегулярного війська в складі російської армії означав другорядність у постачанні припасами.

Довідавшись про плани Петра I ліквідувати гетьманство та козацький устрій України, гетьман ще навесні 1705 р. розпочав таємні переговори із союзником Карла XII Станіславом Лещинським. І. Мазепа переходом до табору Карла XII зміг загітувати лише частину козаків, бажаючи звільнитися від диктату Москви й здобути ширшу автономію для Гетьманщини.

У 1706 р. царський указ підпорядкував гетьмана Олександру Меншикову, а 1707 р. було створено регулярне козацьке військо й переведено на рекрутську систему. І. Мазепа отримав титул князя Священної Римської імперії, що, однак, не завадило Петру I побити Мазепу по щоках, коли гетьман відмовився від перетворення козаків на солдатів, погрожуючи передати О. Меншикову повне командування в Україні.

Карлом XII був запланований похід у напрямку Смоленська – Можайська – Москви. Однак у 1708 р. на Смоленщині Карл XII усупереч наміченому плану повернув армію на Україну. Таке рішення зумовлювалося тяжким продовольчим становищем шведської армії, а також тим, що Карл розраховував на допомогу українського гетьмана І. Мазепи.

Узимку 1708–1709 рр. армія Росії активізувала свої дії на кордонах Північної України. Карл XII вторгся в межі Слобожанщини, але згодом змушений був відступити. І. Мазепа спробував підняти повстання проти засилля московського уряду. Цар назвав І. Мазепу та його прибічників зрадниками, проголосив анафему й наказав довічно ганьбити його в церквах. Російське військо О. Меншикова підійшло до Батурина, місто було зруйновано й спалено, а жителів винищено. У 1708 р. на Січ прибули посланці Петра І та І. Скоропадського з новою грамотою й річним жалуванням запорозькому війську. Але 1 березня 1709 р. отаман запорожців Кость Гордієнко виступив із Січі до Переволочної з тисячним загоном козаків ніби для з'єднання з російськими військами. Однак спільно зі шведськими загонами діяв проти козацьких гарнізонів у Царичанці, Кобеляках тощо. 27 березня 1709 р. у Великих Будищах він склав присягу на вірність Карлу XII. Усе це й стало приводом для ліквідації Січі. Укріплення й будівлі Січі були зруйновані, артилерія, бойове спорядження та військовий скарб вивезені. Частина запорожців утекла й заснувала Нову Січ спочатку на р. Кам'янці, а потім в Олешках (на території, підвладній у той час Кримському ханству).

Вранці 27 червня 1709 р. під Полтавою стався вирішальний бій між військами Петра І і Карла XII, після якого шведський король і гетьман з рештками розгромленої армії втекли в межі володінь турецького султана. К. Гордієнко забезпечив переправу втікачам у Переволочній.

Від 1708 р. практично призначений царем (хоча формально й обраний на старшинській раді в Глухові) новий гетьман Іван Скоропадський одразу підпав під особливий нагляд довіреної особи Петра І боярина Андрія Ізмайлова, котрому таємно наказувалося за найменшого "народного невдоволення" або "чиєї-небудь зради" вводити "великоросійські полки". 1722 р. було видано указ про створення "Першої малоросійської колегії". Її безпосередні функції (нагляд за всією діяльністю гетьмана, генеральних, полкових і сотенних старшин, дозвіл на видачу ними розпоряджень з управління краєм тощо) як вищої апеляційної інстанції на території регіону ще більше зміцнили позиції російських сановників. Після смерті І. Скоропадського Петро І заборонив вибори наступного гетьмана. Наказним гетьманом було призначено Павла Полуботка (1722–1723), котрий за свої незалежні погляди невдовзі потрапив до Петропавлівської фортеці, де й помер 1724 р.

В еміграції група козаків і старшин обрала 5 квітня 1710 р. гетьманом Пилипа Орлика (1710–1714) – прибічника Івана Мазепи. 5 (16) квітня 1710 р. було укладено угоду між гетьманом, старшинами та запорожцями "Пакти й Конституцію прав і вільностей Війська Запорозького", що складалася із вступу й 16 статей. Документ цей згодом назвали

Конституцією Пилипа Орлика, над якою працювали також Г. Герци, А. Войнаровський (племінник І. Мазепи), Кость Гордієнко. У вступі подавались причини переходу України під протекторат Швеції. Перша стаття передбачала, що православна церква переходила в підпорядкування від Московської до Візантійської патріархії; відновлювався попередній кордон Української козацької держави по річках Случ і Сян; Українська держава ставала самостійною під протекторатом шведського й після війни планувалося зруйнувати фортеці Московії на території Української держави щоб запорожці мали доступ до промислів; Запорожжю поверталися Трахтемирів, Кодак, Келеберда, Переволочна й землі понад р. Ворсклою; неабияк зростали влада й самостійність гетьмана, генеральної старшини, полковників і значущість козацьких рад; обмежувалися податки та повинності козаків; проголошувався поділ влади на законодавчу й виконавчу. І хоча ці плани не набули реального втілення в життя, вони відіграли тоді важливе значення, бо формували у свідомості багатьох українців ідею, яким саме шляхом за інших обставин міг би піти державотворчий процес в Україні.

Султанська Туреччина, щоб перешкодити зміцненню Російської держави, підтримувала Швецію і навіть спробувала змінити весь хід Північної війни своїм збройним втручанням. 8 листопада 1710 р. Туреччина оголосила війну Росії, мотивувавши причини війни: зведення Російською державою фортець на турецькому кордоні, зосередження великого флоту на Азовському морі, порушення кордону під час переслідування війська Карла XII, перебування російських військ на Правобережній Україні, підвладній Польщі. 22 лютого 1711 р. у Москві було офіційно оголошено маніфест про початок війни проти Туреччини. Стомлена тривалим походом, страждаючи від спеки, гострої нестачі продовольства та фуражу, 44-тисячна російська армія була оточена під с. Станілешти (поблизу Ясс) на правому березі Пруту 127-тисячним турецько-татарським військом. 12 липня 1711 р. поблизу Ясс між Росією і Туреччиною було укладено Прутський мирний договір. Росія повертала Туреччині Азов із прилеглими землями, зобов'язувалася зруйнувати фортеці – Таганрог на Азовському морі, Кам'яний Затон на Дніпрі та Новобогородицьку в гирлі р. Самари. Але про відновлення гетьманської влади не згадувалося.

У перші місяці правління імператора Петра II (1727–1730) – онука Петра I, сина царевича Олексія Петровича та принцеси Софії Шарлоти Бланкенбурзької-Вольфенбюттельської – влада фактично перебувала в руках князя О. Меншикова й Верховної Таємної Ради. У зв'язку з ускладненням зовнішньополітичного становища Російської імперії (загострення відносин з Туреччиною) царський уряд намагався за-

лучити на свій бік козацьку старшину, скасував Малоросійську колегію та дозволив обрання нового гетьмана в 1727 р. Після падіння та заслання О. Меншикова імператор проголосив себе руйнівником дідових перетворень. Гетьманом став відомий на Лівобережжі миргородський полковник 70-річний Данило Апостол. Гетьманщину не розглядали самостійним суб'єктом, а національні органи влади фактично позбавлялися номінальних функцій, оскільки майже цілковито підмінялися російськими установами чи окремими сановниками.

Із 30-х рр. XVIII ст. відносини Росії з Османською імперією знову загострилися. Протягом 1731–1733 рр. було споруджено Українську лінію, що пролягала від Дніпра вздовж річок Орелі, Берестової та Береки до Сіверського Дінця загальною довжиною 285 верст. На лінії побудували 16 фортець і 49 редутів. Воєнні дії розпочалися восени 1735 р. Донською і Дніпровською арміями, яким ставилося завдання оволодіти Азовом і закріпитися в Криму. До складу Дніпровської армії, крім російських полків, входили також лівобережні та слобідські козаки й запорожці. 1739 р. поблизу с. Ставчан відбулася генеральна битва, в якій російська армія здобула блискучу перемогу. Через два дні здався Хотин, а 1 вересня того самого року російська армія переправилася через Прут і зайняла Ясси. Проте союзниця Росії Австрія у вересні 1739 р. уклала сепаратний мир з Туреччиною. Крім того, загроза воєнного нападу з боку Швеції примусила Росію 18 вересня 1739 р. укласти Белградський трактат з Туреччиною, за яким їй поверталися фортеці Кінбурн і Очаків. Азов залишався в нейтральній зоні, а його укріплення мали бути зруйновані. Росія дістала можливість збудувати фортецю на Дону, поблизу Черкаська, а Туреччина – у гирлі Кубані, неподалік Азова. Росія втрачала право утримувати флот на Чорному та Азовському морях.

Наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. імператриця Єлизавета Петрівна (1741–1762), дочка Петра I й Катерини I, 16 жовтня 1749 р. призначає нового гетьмана – Кирила Розумовського (1728–1803). Кирило народився в с. Лемеші на Чернігівщині в сім'ї козака Григорія Розума. Отримав домашню початкову освіту, а потім виїхав до брата Олексія в Санкт-Петербург. 1743 р. царицею Єлизаветою був відправлений на навчання до Європи. Слухав лекції в університетах Берліна, Геттінгена, Кенігсберга, Страсбурга. Після повернення з-за кордону у вісімнадцятирічному віці призначений президентом Імператорської академії наук, перебував на цій посаді майже 20 років.

Під час поїздки Єлизавети Петрівни в Україну козацька старшина за підтримки Олекси Розумовського переконала царицю відновити гетьманство. 1747 р. вийшла царська грамота про його відновлення,

а в 1750 р. на козацькій раді у Глухові гетьманом обрано К. Розумовського – молодшого брата Олекси Розумовського, її морганатичного чоловіка. Єлизавета Петрівна повернула всі рангові маєтності, відновила право самостійного фінансового управління, відкликала російських сановників із старшинської адміністрації, генерального суду, комісії економії. 24 липня 1751 р. сенат видав указ про підпорядкування Коша Запорозької Січі гетьманові. Гетьман відновив склад генеральної старшини й суду, функціонування суспільно-політичних установ, дещо реформував торгівлю й судочинство. У липні 1754 р. сенат законодавчо ліквідував і до того досить прозорий кордон між Україною і Росією, припинив функціонування державних митниць у цьому районі, запровадив на українських землях загальноімперську митну систему.

У 1762 р. до влади в Росії прийшла нова імператриця – Катерина II. Нею було зроблено остаточні кроки до рішучої ліквідації державності України. Формальним приводом для таких дій стали дві чолобитні до імператриці, надіслані 1763 р. гетьманом К. Розумовським і представниками козацької старшини. У них ішлося про відновлення давніх прав України та офіційне визнання спадковості гетьманської посади за нащадками роду Розумовських. У Петербурзі ці прохання були розцінені як один із кроків до відокремлення України від Росії.

У січні 1764 р. Катерина II наказала К. Розумовському прибути до Петербурга й під загрозою кари за зраду примусила його зректися гетьманства. 10 листопада 1764 р. імператриця видала указ про створення замість старшинського управління так званої "Другої Малоросійської колегії", (котра, як і Перша, перебувала в Глухові) на чолі з графом Петром Рум'янцевим (до речі, похований у Києво-Печерській лаврі). А указом від 17 листопада призначила "головним малоросійським командиром" генерал-губернатора. До складу колегії увійшло чотири російських чиновники й чотири представники козацької генеральної старшини. Новостворену Малоросійську колегію очолив відомий політик і полководець граф П. Рум'янцев. У секретній інструкції Рум'янцеву щодо управління краєм Катерина II наказувала знищити всі залишки української автономії, запровадити кріпосництво, здійснювати пильний нагляд за розвитком економіки, всіляко збільшувати збір податків з населення. Для успішного виконання царських директив новопризначеному генерал-губернатору Лівобережжя радилося діяти дуже обережно, "аби не викликати ненависті до росіян", "уміло вивертатися" та водночас "мати і вовчі зуби, і лисячий хвіст". Зокрема, президенту Колегії пропонувалося переконувати українських селян у тому, що погіршення їхнього становища є наслідком відсталості

"малоросійських звичаїв". Щодо козацької старшини П. Рум'янцеву рекомендувалося жорстоко карати за всі прояви автономістських прагнень, пропонуючи разом з тим українській старшині привабливі урядові посади. Скасувавши уряд гетьманства, імператриця прагнула, щоб у цей час і сама назва "гетьман" зникла назавжди.

2. Соціально-економічне становище українських земель

Економічне та політичне становище України в першій половині XVIII ст. було важким. Через різні політичні чинники, а також народногосподарські умови регіони України були населені нерівномірно. Більшість проживала на родючих землях Наддніпрянщини. Наприкінці XVII – у першій чверті XVIII ст. поширилися деякі обмеження царського уряду у сфері економіки України. Задля збільшення економічного зиску з українських земель Петро I провів ряд реформ. Політика царя зумовила прибуття фахівців із-за кордону, сприяла збільшенню кількості місцевих заводів, проте заборонялася торгівля з Європою. Відтепер торгівля мала вестися тільки через Архангельськ, було введено безвартісну грошову одиницю – чех. Дедалі частіше місцевим купцям і торговим людям заборонялося займатися торгівлею з іншими країнами. Уводилася державна монополія на багато товарів. Широко практикувалося перекуповування різноманітних товарів лише в російських купців, з чого останні мали неабиякий зиск. Нерідко центральною владою наперед визначалися торги, ярмарки, а особливо порти в Росії, де саме могли торгувати українці. На українську економіку важким тягарем лягали податки до царської казни. Так, тільки з Лівобережжя в царську скарбницю 1722 р. надійшло 45,5 тис. крб, 1723 – 85,9 тис., а 1724 – уже 241,3 тис. крб.

У другій половині XVII – першій чверті XVIII ст. збільшення попиту на сільськогосподарську продукцію зумовило значне розширення оброблюваних площ, відбувалося поглиблення спеціалізації окремих регіонів. Розвиток товарно-грошових відносин сприяв зростанню посівів технічних культур, зокрема тютюну, льону, коноплі. Із середини XVIII ст. в Україні розпочали вирощувати картоплю, проте освоєння цієї нової культури в різних місцевостях відбувалося нерівномірно. В ужиток запроваджуються цукровий буряк і соняшник. Ще в першій чверті XVIII ст. царський уряд намагався перетворити територію

України, що входила до складу Російської імперії, на спеціалізований район високоякісного вівчарства. За ініціативою Петра I сюди направлялися іноземні спеціалісти-шахмейстри, створювалися отари тонкорунних овець сілезької та іспанської порід, засновувалися царські й казенні заводи. На Лівобережжі у 80-х рр. XVIII ст. існувало вже понад 200 великих овечих заводів.

Протягом XVIII ст. податки з української людності в російську державну казну зростають у десятки разів, відбувається поступове закріпачення селян. У 1743 р. 314 старшин уже закріпили за собою близько 20 тис. селянських дворів. В Україні швидко зростають маєтності російських вельмож Г. Долгорукого, Г. Головкіна, П. Шафірова, Б. Шереметєва та інших, а також грузинських дворян і князів. За даними "Генерального слідства про маєтності", у 1729–1730 рр. число дворів селян і міщан, залежних від монастирів, досягало 11 тис. (понад 20 % від загальної кількості). У 1786 р. в підданстві 60 монастирів на Лівобережній Україні перебували 422,6 тис. посполитих. У 1787 р. поміщики Катеринославського намісництва володіли 5,7 тис. десятин землі (41,5 % загальної площі земельного фонду намісництва), а державні селяни – 4,2 тис. десятин (30,3 % загальної площі).

Зміни в земельній власності зумовлювали й відповідні зрушення у структурі феодальної ренти. Уже на початку XVIII ст. у ряді старшинських і монастирських маєтків запроваджувалася регулярна дводенна панщина. У 40-х рр. її розмір досягав двох – трьох днів на тиждень. Указом від 3 травня 1783 р. Катерина II остаточно заборонила переходи селян "з місця на місце" й закріпила їх у тому стані, в якому вони перебували згідно з останньою (1782) ревізією.

У XVIII ст. економічний розвиток на українських землях, зокрема в різних галузях промисловості, призводив до дедалі ширшого застосування праці наймитів. Концентрація найманих робітників особливо активно відбувалася на Лівобережжі та Слобожанщині, де поступово складався ринок робочої сили, котра мала задовольнити зростаючі потреби промисловості.

Своєрідністю політичного ладу вирізнялася Слобідська Україна. У середині XVII ст. її адміністративно-територіальний устрій набув форм козацько-старшинського управління, але в загальнодержавних питаннях підпорядкованого російському воєводі. У другій половині XVII ст. царський уряд сформував слобідські козацькі полки: Острогозький (1652–1658), Сумський (1652–1658), Охтирський (1655–1658), Харківський (1659–1660) і Балаклійський (1669–1770). Таким чином, на кінець XVII ст. Слобожанщина поділялася на п'ять козацьких полків, що становили військові та адміністративно-територіальні одиниці. У 1783 р. слобідські полки передано у відання Посольського приказу.

Військову службу несли виборні (або рангові чи реєстрові) козаки. Утримання козацького війська покладалося на сім'ї, які не виставляли козаків на службу й називалися підпомічниками. Полкове управління складалося з ради старшин, до якої входили полковник, обозний, суддя, хорунжий, два осавули, два писарі. У місцеву діяльність полкового управління, як правило, царські воєводи не втручались, однак кандидатури на посади полковників погоджувалися з бєлгородським воєводою. В адміністративно-територіальному відношенні кожен полк поділявся на сотні з центром у містечку, де перебувало правління й проживала сотенна старшина – сотник, отаман, осавул, хорунжий. Населення сіл і хуторів підпорядковувалося владі сотника.

3. Адміністративний устрій Лівобережжя, Слобожанщини, Правобережжя в першій половині XVIII століття

Царська влада розпочала активно інкорпорувати українські землі до Російської імперії, змінюючи їхній адміністративно-територіальний устрій, знищуючи козацьке управління. Формування абсолютистської монархії в Росії вело до створення та зміцнення нової самодержавно-бюрократичної системи управління. З 1706 р. на Слобожанщині скасовується воєводське управління й запроваджується єдиноначальна влада полковників, зарахованих до командного складу російської армії. У 1709 р. царський уряд сформував Українську дивізію під командуванням генерала російської армії, до якої ввійшли козацькі полки Лівобережної та Слобідської України. Основним завданням слобідських козацьких полків була боротьба проти татарських нападів. Однак з кінця XVII ст. Петро I почав включати їх до складу діючої армії, зокрема під час Азовських походів 1695–1696 рр. і Північної війни (1700–1721). Після поділу Росії на губернії в 1708 р. Харківський полк відійшов до Київської губернії, а решта Слобожанщини – до Азовської. Згодом, у 1719 р., уся Слобожанщина ввійшла до складу Київської губернії, де перебувала до 1722 р. 17 лютого 1723 р. був оголошений царський указ про обов'язкове призначення полковниками слобідських козацьких полків росіян. Указом сенату від 11 березня 1763 р. була створена "Комісія по слобідським полкам" на чолі з гвардії секунд-майором Є. Щербиніним, яка мала готувати цілковиту ліквідацію полкового устрою на Слобожанщині. Указом

Катерина II 28 липня 1767 р. ліквідовано слобідське козацтво. Більшість заможних козаків наказним порядком переведено в гусари, а решту – у селянський стан. Старшина одержала офіцерські чини і статус дворянства. Водночас на території слобідських полків було створено Слобідсько-Українську губернію (маніфест від 28 липня 1765 р.) із центром у Харкові.

Згідно з "Постанов про губернії" (1775), доповненим 1780 р., на Лівобережній Україні й Слобожанщині запроваджувалася загальнодержавна система адміністративно-територіального устрою – поділ на намісництва. За збереження губерніального поділу в Російській державі були утворені 34 намісництва, у тому числі в Україні – Харківське, Київське, Чернігівське й Новгород-Сіверське. Правління кожного намісництва складалося з намісника, який здійснював адміністративно-поліцейські функції, губернатора, віце-губернатора та двох радників. Правління намісництв відали адміністративними, судовими, фінансовими й іншими справами. У 1782 р. в Україні виникли станові суди: повітовий і верхній земський – для дворян, городовий і губернський магістрат – для міських жителів, "нижня та верхня розправа" – для державних селян. Величезна маса кріпаків перебувала в юрисдикції своїх власників.

1796 р. указом "Про новий поділ держави на губернії" намісництва були ліквідовані. Харківське намісництво увійшло до складу Слобідсько-Української губернії, а Чернігівське з 1797 р. – до Малоросійської, до якої входили також Новгород-Сіверське, частина Київського та Катеринославського намісництв, а в 1802 р. Малоросійську губернію було поділено на Чернігівську і Полтавську.

"Трактат про вічний мир" між Росією і Польщею (1686) офіційно зафіксував фактичне перебування Запорожжя у складі Російської держави. 1709 р. Запорозьку Січ було зруйновано. У 1711 р. з дозволу кримського хана частина козаків Запорозької Січі отаборилася в урочищі Олешки біля Дніпра на території, у той час підвладній Кримському ханству (нині м. Цюрупинськ Херсонської області). Хан не дозволяв козакам будувати укріплення й мати артилерію, козаки мали платити данину до ханської скарбниці, виконувати важкі земляні роботи на Перекопі та в інших місцях. За умовами Прутського миру 1711 р. між Росією і Туреччиною були визначені державні кордони, що пролягали в межиріччі Орілі й Самари. З того часу ускладнилася можливість прямих економічних зв'язків Олешківської Січі з Лівобережною Україною, козацтво виявилося ізольованим від основного ядра української народності.

У 1714 р. січовики звернулися до царського уряду з проханням дозволити їм повернутися на Лівобережну Україну. Невдовзі гетьман Іван Скоропадський одержав грамоту Петра I від 1 лютого 1715 р. з дозволом козакам оселятися в Україні на місцях їхнього колишнього проживання. 31 серпня 1733 р. у зв'язку з назріванням війни проти Туреччини та необхідністю поповнення військ царською грамотою було офіційно дозволено запорожцям заснувати Нову Січ на р. Підпільній (так звана Підпільненська Січ (Ново-Покровське)). Запорожцям призначалися щорічна плата (20 тис. руб.), а також додаткові кошти на спорудження укріплень Січі.

Нова Січ стала центром Запорозького війська, місцем перебування запорозької військової старшини. У ній постійно мешкало 15–20 тис. козаків. Уся територія Запорожжя поділялася на адміністративно-територіальні округи-паланки. На правому березі Дніпра містилися Кодацька, Бугогардівська й Інгульська (або Перевозненська) паланки, на лівому – Протовчанська, Орільська, Самарська й Кальміуська, а поблизу гирла Дніпра – Прогноїнська. Козаки кожної паланки були приписані до одного з 38 куренів, що традиційно зберігалися. Землі навколо Нової Січі вважалися землями, або "вільностями", Коша Запорозького. Паланок спочатку було 5, а в останній період існування Січі у зв'язку із збільшенням її населення – 8. У центрі кожної паланки було невелике укріплення. Очолювали паланку призначений кошовим отаманом паланковий полковник і старшина. Населення паланок складалося переважно з козаків, які володіли "зимівниками" (основна форма землеволодіння на Запорожжі). Зокрема, кошовий отаман Петро Калнишевський мав 7, а генеральний писар Глоба – 3 зимівники.

З відновленням гетьманства в Україні (1750) влада над Запорожжям фактично поділялася між київським генерал-губернатором і гетьманом К. Розумовським, який постійно втручався у внутрішні справи Запорожжя, зокрема у вибори кошового отамана. 19 липня 1753 р. вийшов царський указ про заборону виборів на Січі кошового отамана, писаря й осавула та призначення з відома царських урядовців нових старшин. Незважаючи на те, що указ повністю запровадити в життя не вдалося, вибори кошової адміністрації зазнали істотних змін і відбувалися тепер не на загальних військових радах, а на старшинських сходках. Коло кошової старшини поступово звужувалося, а в останні роки існування Нової Січі залишалося майже без змін. Кошовий отаман П. Калнишевський, суддя Антон Головатий, писар Іван Глоба переобиралися щороку протягом 10 років. Зміцнюючи таким чином свою соціальну опору на Запорожжі, царський уряд зміг перейти до рішучіших дій щодо обмеження його самоврядування, а 3 серпня 1775 р. з'явився царський маніфест про ліквідацію Січі.

У середині XVIII ст. царський уряд ужив ряд заходів для залучення іноземців, зокрема сербів, болгар, німців, для освоєння південних українських земель. Цей процес було започатковано указом від 24 грудня 1751 р. "Про прийняття у підданство сербів, які бажають оселитися в Росії й нести службу особливими полками". А з часом видано ряд указів про заселення "заднепрских місць" як іноземцями, так і російськими та українськими переселенцями, про утворення там Нової Сербії (1752), Слов'яносербії (1753) і Новослобідського козацького полку (1754).

Із поселенців Нової Сербії було створено два полки – гусарський і піхотний, які стали одночасно адміністративно-територіальними одиницями. Слов'яносербія поділялася на Бахмутський і Луганський гусарські полки. Новослобідський козацький полк на чолі з полковником підпорядковувався коменданту фортеці Св. Єлизавети (сучасне м. Кіровоград). Вирішальне значення в освоєнні південних земель належало переселенцям з Лівобережної й Правобережної України.

Суттєва реорганізація адміністративно-територіального устрою південних земель почалася з 1764 р. Царським указом від 22 березня Нова Сербія і Новослобідський козацький полк були перетворені на Новоросійську губернію. Управління губернією складалося з двох департаментів – військового й цивільного. Уся повнота влади зосереджувалася в руках генерал-поручика О. Мельгунова, якому підпорядковувались обидва департаменти. Указом від 11 червня 1764 р. до складу Новоросійської губернії включено також Українську лінію, Слов'яносербію і Бахмутську провінцію. У вересні того ж року приєднано міста Кременчук і Власівну, а також 13 сотень Полтавського полку.

Адміністративно-територіальний устрій Новоросійської губернії формувався царським урядом у руслі загальнодержавних перетворень. Водночас тут враховувались і попередні традиції військово-територіального козацького устрою. Спочатку Новоросійська губернія складалася з двох провінцій – Єлисаветградської і Катеринославської та Бахмутського повіту. З 26 червня 1765 р. губернським містом став Кременчук.

З 1775 р. все Північне Причорномор'я поділялося на дві губернії – Новоросійську й Азовську, адміністративно-територіальний устрій яких пізніше неодноразово змінювався.

Відповідно до указу Павла I "Про новий поділ держави на губернії" (12 грудня 1796) намісництва були ліквідовані. Замість Катеринославського й Вознесенського намісництв і Таврійської області вдруге була створена Новоросійська губернія, її адміністративним центром став Катеринослав, перейменований на Новоросійськ. Ця губернія

проіснувала до 1802 р., коли вся територія Південної України була поділена на три губернії – Катеринославську, Миколаївську (з 1803 – Херсонська) і Таврійську.

Правобережна Україна, політичний лад і адміністративно-територіальний устрій якої з часів Визвольної війни українського народу (1648–1654) визначили 12 сформованих козацьких полків, після Андрусівського перемир'я 1667 р. залишилася під владою шляхетської Польщі. Наприкінці XVII ст., після тривалої війни із султанською Туреччиною, Польща знову встановила своє панування в Правобережній Україні. На захоплених землях польський уряд прагнув будь-що ліквідувати органи української державності, але змушений був рахуватися з козаками заради оборони польських рубежів від Кримського ханства й султанської Туреччини. Королівським указом від 20 червня 1684 р. землі між Тясмином, Тікичем і порубіжжям Київського Полісся віддавалися козакам. Сеймова постанова 1685 р. узаконила цей указ і оголосила про збереження за козаками їхніх прав, свобод і привілеїв.

Адміністрація козацьких полків, насамперед Семен Палій, неодноразово зверталася до царського уряду з проханням прийняти Правобережжя до складу Російської держави. У червні 1699 р. польський сейм прийняв рішення про ліквідацію козацьких полків. Після укладення Прутського мирного договору між Росією і Туреччиною (1711) більшість козаків переселилася на Лівобережжя, а козацький військово-територіальний устрій фактично перестав існувати. На Правобережній Україні, Волині та в Східній Галичині зберігався поділ на воєводства. Ця система, що забезпечувала панівне становище магнатів і шляхти, в основному функціонувала до кінця XVIII ст. Адміністративне управління в містах Правобережної України базувалося на Магдебурзькому праві. У містах існував також адміністративний апарат центральної королівської влади – воєводське й старостинське управління. Адміністративний устрій приватновласницьких міст значною мірою залежав від волі феодалів, яким вони належали.

Протягом другої половини XVIII ст. становище українців на Правобережжі, яке перебувало під владою Польщі, погіршувалося. Магнати й шляхта відбирали в селян землю й за рахунок цього розширювали свої володіння. Найбільшими земельними власниками були магнати Потоцькі, Чарторийські, Любомирські, Браницькі. У маєтках цих феодалів часто налічувалися десятки міст, містечок і сотні сіл. Наприклад, князеві Любомирському належали 31 містечко і 738 сіл. Утримання пишного двору потребувало значних коштів, тому пани збільшують повинності селян. Крім чотириденної панщини, селяни мусили

ремонтувати й споруджувати панські будинки, утримувати в порядку шляхи та мости. Брали з кріпаків і натуральні побори – птицю, мед, гриби тощо. Тих, хто не корився панові, заковували в кайдани. Селяни в Польщі не мали ніяких прав, їхнє становище мало в чому відрізнялося від становища раба. Пан міг за своїм бажанням продавати селян, як худобу, дарувати, піддавати жорстоким тортурам, ув'язнювати. Ціна дорослого селянина в середині XVIII ст. становила від 100 до 200 золотих. Так, у 1748 р. один шляхтич у м. Кчині поміняв свого кріпака на коня. Дуже важким було становище міського населення. У другій половині XVIII ст. правобережні міста втратили магдебурзьке право. Король і магнати втручалися в життя городян, поступово ліквідовували міське самоврядування. Посилилися гоніння на православних, відбувалися постійні процеси проти "єретиків", яких нещадно катували й фізично винищували, спалюючи на вогнищі. Умови існування українського населення погіршувалося через феодальну анархію: країна потерпала від свавілля магнатів, які вважали себе незалежними, а іноді навіть і вищими від короля. Міжусобна боротьба польської феодальної верхівки призводила до розорення українських земель, занепаду економіки і культури. Українці ніколи не мирилися зі своїм безправним становищем. Форми протесту проти панської сваволі були різними. Спочатку селяни й городяни вдавалися до скарг на феодалів та місцевих урядовців. Скарги селянства польський суд зазвичай залишав без уваги. Тоді селяни повставали, вбивали орендарів, керуючих маєтками, палили майно панів, травили посіви.

Поширеною формою протесту були масові втечі селян із маєтків феодалів. Утікали поодинці, групами, сім'ями, а іноді й цілими селами. Інколи втікачам вдавалося захопити з собою деякі речі та худобу. Найбільше їх було з Волині, Поділля, Брацлавщини, Київщини, їхній шлях пролягав на вільні від кріпацтва землі – Лівобережжя та Слобожанщину. Усі спроби королівського уряду перешкодити втікачам виявлялися марними. Озброєні загони землевласників виловлювали біглих, карали їх, повертали в кріпацтво, але втечі не припинялися. Щоб не потрапити до рук карателів, селяни об'єднувались у загони, озброювались і боронилися від ворогів. Багато з них, рятуючись від переслідування, переходили кордони Російської імперії.

Посилення феодального гніту викликає нову хвилю народних заворушень. До середини XVIII ст. ними було охоплене все Правобережжя. Основною рушійною силою цих повстань було селянство, яке активно підтримували козаки й городяни. Гайдамаками (від тюркського "гай-де" – гнати, нападати, турбувати) називали українських повс-

танців-месників на Правобережній Україні у XVIII ст. Перші згадки про них належать до 1712 р. Гайдамацькі загони складалися із селян, козаків, наймитів, міщан-ремісників і навіть збіднілих шляхтичів. Поруч з українцями активну участь у гайдамацькому русі брали росіяни, білоруси, молдовани. Керували загонами переважно запорозькі козаки, які мали великий досвід боротьби проти польських панів і турецько-татарських завойовників. Запорозька Січ не тільки давала притулок гайдамакам, а й брала активну участь в озброєнні повстанців та їхній військовій підготовці. Спочатку гайдамацькі загони були невеликими й вели боротьбу розрізнено, переважно партизанськими методами. Вони нападали на панські маєтки, знищували панів та шляхту. Відібране у феодалів майно ділили між собою та віддавали селянам. Не випадково одного із керівників гайдамацького загону називали Гнатом Голим, адже він усе віддавав людям, нічого не залишаючи собі. Гайдамаки мали цілковите співчуття й підтримку серед простого народу й православного духовенства. Часто, утікаючи від переслідування, вони знаходили притулок у православних монастирях. Поява гайдамацьких загонів наводила жах на панів. Про мужність і хоробрість цих людей народ складав пісні й легенди.

Виступи селян на Правобережжі й у Галичині тривали, а з 1750 р. перетворилися на могутнє антифеодальне повстання. На допомогу селянським загонам прийшли гайдамаки на чолі з М. Сухим, П. Тараном, О. Письменним, М. Теслею. Повстанці вбивали феодалів, ксьондзів, палили й руйнували замки, костьоли, знищували боргові документи й архіви. Їхні загони взяли Умань, Вінницю, Чигирин, Корсунь і Фастів. Боротьба із шляхтою тривала з весни до зими 1750 р. На допомогу польському уряду прийшли російські війська. Повстання було придушене. Польські пани люто розправлялися з учасниками народних повстань, але це не припинило гайдамацького руху. Протягом 50–60-х рр. XVIII ст. гайдамацькі виступи охопили майже всю Україну, що перебувала під владою Польщі.

1768 р. польський король Станіслав Понятовський під тиском царського уряду підписав трактат про зрівняння в політичних правах протестантів і православних із католиками. Частина польської шляхти відверто виступила проти короля. Вона організувала велике військо й виступила у хрестовий похід проти єретиків. Ця частина шляхти створила Барську конфедерацію (від назви м. Бар на Поділлі). Загони конфедератів розгорнули бойові дії проти королівського уряду й російських військ, які прийшли йому на допомогу. Вступ росіян у Правобережну Україну український народ сприйняв як сигнал до бороть-

би з панами. Ширилися поголоски, що російська цариця Катерина II нібито видала "Золоту грамоту", в якій наказала нищити шляхту, але то були лише чутки: гайдамаків били батогами, таврували, засилали на довічну каторгу до Нерчинська.

У травні 1768 р. на Правобережжі спалахнуло грандіозне народне повстання – Коліївщина (від слова "колоти"). Очолив повстання досвідчений запорожець Максим Залізняк. Його загін виступив із Холодного Яру, що поблизу Чигирина, і взяв Смілу, Черкаси, Корсунь, Богуслав, Канів. Кількість повстанців швидко зростала. Вони знищували шляхту, католицьке духовенство, орендарів, палили маєтки, ділили панське майно. Тогочасний польський історик із жахом писав, що, здавалося, почалася нова "пожежа, подібна до Хмельниччини". Повстання швидко охопило майже всю Київщину, Брацлавщину, Волинь, Поділля, Галичину. У паніці шляхта тікала в глиб країни чи на Лівобережжя під захист російського війська. Багато шляхтичів сподівалися врятуватися в добре укріпленій Умані. Сюди підійшов тисячний загін Залізняка. Надвірні козаки графа Потоцького під командуванням Івана Гонти, які охороняли місто, перейшли на бік повсталих. Умань було взято, а шляхту перебито. Отаборившись під містом, Залізняк і Гонта посилали загони в інші частини Правобережжя, сподіваючись на підтримку російського уряду. Налякана польська шляхта просила царських генералів придушити повстання. У червні 1768 р. Залізняк і Гонта були зрадницьки захоплені царськими військами. Після жорстоких тортур їх і решту гайдамацьких ватажків було страчено.

У Галичині, Закарпатті та на Буковині борців проти феодального й національного гноблення називали опришками. Багато селян, ремісників, наймитів тікали в гори, формували збройні загони, розправлялися з шляхтою, поміщиками, орендарями, католицькими священиками та уніатами. Серед повстанців було чимало вихідців з інших територій України, а також із Польщі, Угорщини й Молдови. Як і гайдамаки, опришки вдавалися до партизанської тактики, зненацька нападали на ворогів і швидко відходили, уникаючи відкритого бою. Озброєні вони були рушницями, пістолями, сокирами, ножами тощо. В очах простого люду це були народні месники – легендарні й непереможні герої. У кожній селянській хаті на них чекала підтримка й допомога. Опришки мали тісні зв'язки з гайдамаками й часто діяли спільно з ними. Опришківський рух тривав у Галичині, на Закарпатті і Буковині аж до середини XIX ст.

4. Культура України 90-х років XVII – початку XVIII століття

У культурі України кінця XVII – середини XVIII ст. виразно проявляється господарська специфіка регіонів України. Так, Гетьманщина славилася вирощуванням конопель (особливо Чернігівщина) і тютюну. На Слобожанщині тютюн продавали за кордон. Значно зріс розвиток садівництва. Наприклад, підскарбій Маркович одної весни посадив тисячу нових кущів сливи і пробував садити персики. Українські ремісники виробляли переважно дрібний сільський господарський реманент з дерева: вози, колеса, човни тощо. Одягалися українці у XVIII ст. здебільшого так, аби відрізнятися за своїм соціальним станом. На Гетьманщині розвивалося ткацтво (виготовляли тонке полотно й мистецькі рушники), килимарство. Розширювалися й залюднювалися міста. У найбільших із них велася жвава торгівля – там діяли щоденні ярмарки та торги. Зовнішню торгівлю козацька старшина розвивала з Гданськом, Москвою, Кримом.

Шкільна освіта здавна розвивалася в містах при церквах і монастирях. Тому нею відали дяки або священики. Є дані, які свідчать, що з початку XVIII ст. школи були в кожному селі як Галичини, так і Гетьманщини. Українці виїжджали навчатися у закордонні університети Лейпцига, Кенігсберга, Страсбурга тощо.

Набула розвитку бібліотечна справа. Книгозбірні тримали шляхетські роди, козацька старшина, єпископи, монастирі, різні школи. Найбільшою популярністю в царині природничих наук користувався Феофан Прокопович. Захоплювалися медициною, метеорологією та іншими науками. Так, генеральний підскарбій Маркович цікавився метеорологією і кожен день упродовж 40 років записував у щоденник стан погоди. У XVIII ст. розвинулася геодезія. Ханенко, наприклад, цікавився планами місцевостей і згадував "мапу полків малоросійських", яку тоді вперше намальовано. Тривалий час точні науки розвивалися на примітивному рівні. Лише на початку XVIII ст. математиці почали приділяти достатньо уваги: вивчали тригонометрію, цікавитися логарифмами тощо. Учителем математики був відомий І. Фальковський, який вивчав її в Угорщині. Ф. Прокопович у 1720 р. зазначав: "Наука – це корінь і насіння й основа всякої користі, як батьківщини, так і церкви". Розвивалася друкарська справа. Велику роль у ній відіграли василіани-уніати Почаєва, де вийшов друком "Ірмолой", що містив народні релігійні пісні.

Після доби Руїни гетьманську столицю було перенесено з Чигирина на Правобережжі до Батурина на Лівобережжі. Гетьмани мешкали в батуринському замку. Мазепа побудував собі фортецю на Гончарівці під Батурином, де все було влаштовано на західний зразок. Француз Балюз, який гостив у Батурині 1704 р., описував бібліотеку гетьмана, повну латинських книг, і колекцію зброї, як найкращу, яку бачив у своєму житті гість. Від 1708 по 1760 р. гетьманська столиця була перенесена до Глухова. Там мешкали гетьмани Скоропадський, Апостол і спочатку К. Розумовський, який побудував собі нову садибу 1757 р., але згодом переніс столицю знову до Батурина.

Зміна характеру української літератури виявилася в мові. Церковнослов'янська мова стала книжною. Популярні були панегірики, вірші, думи. Національні та державні почуття знаходили вияв у козацькій історіографії. Історичні твори, що вийшли зі старшинського середовища кінця XVII – початку XVIII ст., традиційно мають назву "козацько-старшинські літописи". Метою цих творів було обґрунтувати Гетьманат як законну "отчину" Війська Запорозького, тобто легітимізувати свою державу. Це фіксується у творі Григорія Граб'янки "Дєйствія презєльної брані..." (1710) і двох книгах Самійла Величка, згодом об'єднаних під умовною назвою "Літопис" (їх було написано між 1715–1728 рр.). Автори пройшли однаковий шлях: навчалися в Києво-Могилянській колегії та наприкінці 1680-х – на початку 1690 рр. розпочали службові кар'єри – Граб'янка козацьку (дослужившись у 1730 р. до рангу гадяцького полковника), Величко – канцелярську (близько 1700 і в 1705 р. став канцеляристом Генеральної військової канцелярії). Після падіння Мазепи Величко, запідозрений у співчутті мазепинцям, упродовж 1708–1715 рр. перебував в ув'язненні. У їхніх творах простежується подібність концепції: головним суб'єктом історії виступає "козацький народ", що заслужив владу. Козаки завжди "шляхетно уроджені", тобто рівні з воїнами-шляхтою Речі Посполитої. Ба більше, шляхом прямого ототожнення понять "сармати" й "хозари" Величко з'єднує докупи обидві легенди – сарматську та хозарську, називаючи предків руського воїнства то "сарматсько-козацькими", то "сарматсько-хозарськими". Життєвий простір козацької спільноти, за Величком, це землі Київська, Галицька, Львівська, Холмська, Белзька, Подільська, Волинська, Перемишльська, Мстиславська, Вітебська й Полоцька. (В іншому місці – "від Поділля і Волох по Віслу і аж до самого Вільна й Смоленська".) Обґрунтування законності козацького повстання проти короля-помазаника, Граб'янка вбачає в релігійних кривдах, Величко – у лицарському "праві на опір".

І. Мазепа – людина західноєвропейської культури – сприяв остаточному утвердженню в архітектурі стилю "українського бароко". Це Спаська церква Мгарського монастиря, Богоявленська церква на Подолі, Миколаївський собор на Печерську архітектора Ф. Старченка. Світське будівництво доби Мазепи представлене "будинком Мазепи" в Чернігові, первісним будинком Могилянської академії. Розвивалися малярство й гравірування, що прийшли на зміну іконопису. На зміну бароко прийшов стиль рококо – церква в Сорочинцах створена Данилом Апостолом, дзвіниця і брама Київської Софії київського митрополита Рафаїла Заборовського, церква Св. Андрія в Києві, собор Святого Юра у Львові. У напрямі збереження певних рис українського бароко творили архітектори Й. Шедель та І. Григорович-Барський. Найстаршою будівлею у стилі класицизму є палац К. Розумовського в Почепі роботи українського будівничого Яновського. Цей стиль проіснував на теренах України до середини XIX ст.

Золотою добою розвитку української народної музики став початок XVIII ст. – це пісні чумацькі, бурлацькі, рекрутські, парубоцькі та любовні. Музичне мистецтво мало вокальний характер із застосуванням різних музичних інструментів (кобза, бандура, цимбали, сопілка тощо). Розвивалася церковна музика.

Отже, розвиток України в кінці XVII – на початку XVIII ст. тісно пов'язаний із життям і діяльністю гетьмана І. Мазепи. Але його державницька діяльність наштовхнулася на зростаючу міць Російської самодержавної імперії. Демократизм поглядів І. Мазепи щодо української державності вступав у протиріччя з бюрократичною, централізаторською політикою Петра І. Спроба гетьмана створити незалежну державу була ліквідована поразкою союзника Мазепи шведського короля Карла XII під Полтавою та смертю гетьмана в еміграції. Продовжив справу І. Мазепи П. Орлик, який створив першу демократичну конституцію, але реалізувати її положення не вдалося. Одночасно зі змінами в політичній сфері відбувалися зміни в економічних процесах, які спрямовувалися царатом відповідно до інтересів і вигод імперії. Поглиблювалась диференціація суспільства: козацька верхівка все більше набувала рис феодальних власників, а селяни все більше втрачали свободу. На середину XVIII ст. селяни остаточно стали кріпаками, що призвело до поширення невдоволення, яке відобразилося у гайдамацькому русі, коліївщині, опришківщині. Адміністративний устрій Слобожанщини, Лівобережжя та Правобережжя поступово підпорядковувався загальноімперським законам, посилився контроль Москви за управлінням, проводилася переселенська політика.

ХРОНОЛОГІЯ

1687	– Початок гетьманування І. Мазепи.
1700–1721	– Північна війна.
1701, 26 вересня	– Надання Київському колегіуму статусу академії.
1702, липень – 1704, серпень	– Серія козацьких повстань у Правобережній Україні.
1708, жовтень	– Перехід гетьмана І. Мазепи на бік шведського короля Карла XII. Підписання шведсько-української угоди про протекторат.
1709, 27 червня	– Полтавська битва.
1710, квітень	– Обрання на гетьманство П. Орлика. Затвердження "Пактів і Конституцій прав і вільностей Війська Запорозького".
1708–1722	– Гетьманування П. Скоропадського.
1722, квітень	– Запровадження Малоросійської колегії.
1734	– Початок діяльності "Правління гетьманського уряду".
1750	– Початок гетьманування К. Розумовського.
1764	– Скасування Гетьманщини Катериною II і відновлення Малоросійської колегії.
1775	– Зруйнування Запорозької Січі.
1781	– Ліквідація полкового устрою Гетьманщини.
1786	– Підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОР – вища посада місцевої адміністрації Російської імперії 1703–1917 рр. Мав цивільну й військову владу, з 1775 р. очолював генерал-губернаторство (адміністративно-територіальну одиницю Російської імперії 1779–1917 рр., що включала одну чи декілька губерній, областей).

ГЕНЕРАЛЬНА СТАРШИНА – збірна назва найвищих (генеральних) урядників у гетьманаті (Війську Запорозькому). Уряди старшини відповідали військовим посадам козацького війська, які сформували протягом кінця XVI – середини XVII ст. До них належали генеральний обозний (керівник служби постачання й артилерії), генеральний писар (керував діяльністю Генеральної військової канцелярії, фактично зосереджуючи у своїх руках управління цивільною сферою та зовнішньою політикою гетьманату), генеральний осавул (відав веденням козацьких реєстрів, забезпеченням політичної безпеки, плануванням бойових дій), генеральний суддя (організовував роботу Генерального суду, здійснював загальний нагляд за функціонуванням судової системи), генеральні бунчужний та хорунжий (не маючи усталеного кола обов'язків, виконували різноманітні доручення гетьманів військово-адміністративного й дипломатичного характеру, виступали гетьманськими намісниками). З утворенням у ході Хмельниччини гетьманату генеральна старшина перетворюється на управлінську й військово-адміністративну верхівку держави, її політичну еліту. Генеральні урядники утворювали при гетьманові спеціальну раду, без схвалення якої не приймали жодного важливого рішення. Рада генеральної старшини спільно з гетьманом виробляла зовнішньополітичний курс Гетьманщини, приймала іноземні посольства, розробляла плани воєнних кампаній, готувала генеральні козацькі ради. Спочатку виборні посади генеральних старшин з часом почали заміщуватися за волею гетьмана, а здобуття їх ставало предметом політичної боротьби в середовищі козацької верхівки.

ГЕНЕРАЛЬНА ВІЙСЬКОВА КАНЦЕЛЯРІЯ – вища управлінська й військово-адміністративна установа Гетьманщини. Створена в 1649 р., постійно перебувала в гетьманських столицях – Чигирині, Гадячі, Батурині та Глухові. Координацією роботи канцелярії відав генераль-

ний писар, а безпосереднє керівництво здійснював регент, якому підпорядковувалися штати канцеляристів, що спеціалізувалися у різних сферах державного управління, судочинства та зовнішньої політики й відповідній документації, а також технічного персоналу (писарів, копіїстів, протоколістів, перекладачів, кур'єрів).

ІМУНІТЕТНІ ГРАМОТИ (від лат. *immunitas* – звільнення, позбавлення) – грамоти, що давали особливі права і привілеї власникові (недоторканість особи чи власності, непідсудність тощо).

ІРРЕГУЛЯРНІ ВІЙСЬКА (від середньовічного лат. *irregularis* – неправильний) – війська, що не мали єдиної і постійної організації або мали відмінності від регулярних військ у системі комплектування, проходження служби тощо. У XVIII–XX ст. в Російській імперії до них належали козацькі війська.

КАЗЕННІ ЗАВОДИ – заводи, зазвичай військові чи гірничо-металургійні. Виникли у XVII ст. як мануфактури, набули поширення у XVIII ст. Робітниками були державні селяни.

КИЇВСЬКА (КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА) АКАДЕМІЯ – перший вищий навчальний заклад на території України. Утворений у вересні 1632 р. унаслідок злиття Лаврської школи, заснованої київським митрополитом Петром (Могилою) (звідси й назва "Могилянська") в 1631 р., та Київською братською школою. Спочатку мав статус колегіуму, а після царських указів 1694 і 1701 р. – академії. Програма навчальних курсів складалася із "семи вільних мистецтв" (базових дисциплін західноєвропейських університетів): граматики, поетики, риторики, арифметики, геометрії, астрономії та музики, до яких згодом долучилися філософія й теологія. Поєднання у викладанні церковнослов'янської, української та латинської мов підносило освітню модель вищої школи на якісно новий рівень, паритетний європейському. Викладачами академії в різні періоди її діяльності були видатні представники вітчизняної науки й культури – Ф. Прокопович, І. Гізель, С. Яворський, С. Тодорський, І. Фальковський та ін. Протягом середини XVII–XVIII ст. академія відігравала роль центру православної культури в Україні, продукування світських і духовних кадрів для багатьох слов'янських країн. Роль академії поступово занепадає наприкінці XVIII ст., обмежуючись переважно рамками духовної освіти.

МАЛОРОСІЙСЬКІ КОЛЕГІЇ – органи виконавчо-розпорядчої влади Російської держави в Лівобережній Гетьманщині XVIII ст. Перша Малоросійська колегія була заснована в 1722 р. з числа призначе-

них царськими указами цивільних і військових урядовців з метою контролю діяльності українських центральних і місцевих установ та впорядкування їхньої роботи відповідно до інтересів російської політики. Існувала до 1727 р. Другу Малоросійську колегію засновано після скасування інституту гетьмана в 1764 р. Її діяльність поширювалася на всі сфери державного управління Гетьманщини; сприяла процесу остаточної ліквідації українських автономій (політичної, адміністративної, військової та ін.). Ліквідована 1786 р. в ході реорганізації українських адміністративних установ.

МАНІФЕСТ (від пізньолат. *manifestum* – заклик) – особливий акт глави держави, звернений до населення. Приймається у зв'язку з якоюсь важливою політичною подією, святом тощо.

НАМІСНИК – посадова особа, яка очолює місцеве управління. Голова намісництва в Російській імперії.

ПАЖ (фр. *page*) – у середньовіччі так називали хлопчика з дворянської родини, який служив як особистий слуга у знатної особи. Це перший ступінь до посвяти в лицарі.

ТУРЕЦЬКИЙ ПАША – титул вищого посадовця в Османській імперії. До середини XIX ст. його носили візири та правителі провінцій.

ПЕРСОНАЛІЇ

АПОСТОЛ ДАНИЛО (1654–1734) – гетьман. Народився 4 грудня 1654 р. в козацькій сім'ї. Його батько – Павло Єфремович – походив із Молдови й належав до старовинного знатного роду. Оселившись на Лівобережній Україні, він записався до козацького війська, у 1658 р. став сотником, через рік – полковником Гадяцького, а згодом і Миргородського полків. Під час походів його не раз обирали наказним гетьманом. Один із синів Павла – Данило в 1682 р. очолив Миргородський полк. Він був освіченою людина, знавцем військового мистецтва, дипломатом. Освіту здобув у Києві або Чернігові. Належав до однодумців І. Мазепи. 1689 р. Апостол супроводжував Мазепу до Москви, а в 1708 р. миргородський полковник зі своїми козаками відкрито, хоч і на короткий час, перейшов на бік Мазепи. Однак після роздумів і сумнівів у листопаді 1708 р. повернувся до Петра І, здобув його прихильність. Апостол брав участь у прутському, перському походах, у війнах Росії в Лівонії та Польщі. Наближалася російсько-турецька війна 1724 р., тому козацька старшина виступила з проханням обрати нового гетьмана. Ініціатором цих вимог став найавторитетніший полковник Д. Апостол. Але цар не погодився на вибори нового гетьмана. Усіх кинули до Петропавлівської в'язниці. Після смерті Петра І малолітній онук царя Петро II і його радник князь Олександр Меншиков, який мав на Лівобережжі величезні володіння й ворогував із Малоросійською колегією, дозволив вибори нового гетьмана. У 1727 р. у м. Глухові гетьманом Лівобережної України став 73-річний Д. Апостол. Він упорядкував державний скарб, запровадив точний облік видатків, допоміг повернути запорожців на батьківщину після зруйнування 1709 р. Запорозької Січі. У 1733 р. Апостола паралізувало. Нова російська цариця Анна Іоаннівна, яка вороже ставилася до України й була налякана здобутками гетьмана в утвердженні автономії, не дочекавшись його смерті, усунула козацьку старшину з уряду. Владу над Україною вона передала князеві О. Шаховському. 17 січня 1734 р. 80-літній гетьман помер.

МАЗЕПА ІВАН (1639–1709) – гетьман Лівобережної України (1687–1709). Походив з української шляхти Київського воєводства. І. Мазепа народився у с. Мазепинцях під Білою Церквою в 1629 р. (існує чотири варіанти дати його народження: 1623, 1632, 1639, 1644). Його батько – Адам-Степан Калитинський – військовий шляхтич православної віри, який служив королю під покровительством Петра Могили, а мати – Марина Мокрицька – дочка козацького полковника. Отримав освіту в Києво-Могилянській академії та єзуїтській колегії у Варшаві (за іншими даними – у Полоцьку). Служив пажем при дворі польського короля Яна Казимира II, потім у Нідерландах навчався військово-артилерійській справі. У 1663 р. повернувся в Україну. Після смерті батька одержав посаду чернігівського підчашія (1665). Був послом за гетьмана П. Тетері, очолював охорону гетьмана П. Дорошенка. Незабаром став генеральним писарем. Згодом поступає на службу до лівобережного гетьмана І. Самойловича. Саме на Лівобережжі Мазепа досягає найвищого становища в колі старшинської аристократії, посідаючи уряд генерального осавула, а з 1687 р. – гетьмана. Послідовно дотримуючись проросійського курсу в зовнішній політиці, Мазепа з початку XVIII ст., коли під впливом петровських реформ ставляться під сумнів основні гарантії автономного устрою Гетьманщини, починає шукати нового протектора для козацької України. 1705 р. він зав'язує відносини з польським королем Станіславом, а за його посередництвом – з головним політичним суперником Петра I – шведським королем Карлом XII. У жовтні 1708 р., після вторгнення шведських військ на Лівобережжя, Мазепа зі своїми прибічниками й частиною гетьманського війська переходить на бік короля, підписуючи угоду про оформлення шведського протекторату над Україною як незалежною державою. Позбувшись через жорстокі репресії російського війська підтримки значної частини старшини й козацтва, гетьман був змушений спиратися головним чином на шведів. Після поразки королівської армії під Полтавою разом із Карлом XII переховувався в турецьких володіннях, де й скінчив своє життя.

ОРЛИК ПИЛИП (1672–1742) – гетьман Правобережної України в 1710–1714 рр., голова української політичної еміграції (1714–1742). Народився в Косуті, недалеко від Вільна. Походив з родини чеських дворян, котрі, осівши у Великому князівстві Литовському, полонізувалися. Освіту здобув у Віленській єзуїтській колегії, згодом –

у Києво-Могилянській академії, звідки в 1693 р. був прийнятий на службу до канцелярії митрополита Київського, а незабаром – до Генеральної військової канцелярії, де пройшов шлях від канцеляриста до регента (управителя) справами генеральної гетьманської військової канцелярії. Його ім'я вперше згадується в козацьких документах 1698 р. Того ж року одружується з донькою полтавського полковника Герцика. За протекцією гетьмана І. Мазепи 1706 р. призначений генеральним писарем. Підтримавши антиросійський виступ, у 1709 р. разом із частиною гетьманського війська й старшини виїжджає до Бендер, де по смерті Мазепи був обраний новим гетьманом. Наслідуючи політику І. Мазепи, намагався через укладення системи військово-політичних договорів (зі Швецією й Кримським ханством) і організацію кількох походів визволити Лівобережну та Правобережну Україну з-під московської влади. Після поразки своїх планів і втрати підтримки союзників Орлик у супроводі кількох старшин був змушений виїхати спочатку до Швеції, Австрії, Греції, а згодом – Молдови. Орлик виношував проекти створення антиросійської коаліції, написав кілька політичних трактатів і відозв до європейських монархів – "Вивід прав України" (1712), "Маніфест до європейських урядів" (1712).

ПРОКОПОВИЧ ФЕОФАН (1681–1736) – церковний діяч (світське ім'я Єлеазар, при хрещенні був названий Єлисеєм). Народився Феофан Прокопович 8 червня 1681 р. в Києві, у родині купця. Рано осиротів, і його забрав до себе дядько по матері (Феофан Прокопович). У 1684 р. семирічного Єлеазара було віддано до початкової школи при Братському монастирі, де він навчався протягом трьох років. Восени 1687 р. вступив до Києво-Могилянської колегії, по її закінченні поїхав до Львова, де став греко-католиком, узявши ім'я Самійло. Тут протягом двох років викладав поетику та риторику в місцевій школі, а згодом його було призначено її префектом. Одержавши від митрополита рекомендаційні листи, вирушає до Рима, де 1698 р. вступив до колегії Св. Афанасія. Продовжуючи освіту в Римі та мандруючи країнами Європи, Прокопович перейнявся ідеями гуманізму, Просвітництва й Реформації, які потім проповідував усе своє життя, студіював риторику, поезію, філософію, вивчав церковні старожитності, уважно приглядався до організації та системи управління Ватикану. Набутий досвід знадобився йому в майбутньому при здійсненні ре-

форм православної церкви. Провчившись у Римі три роки, Самійло 1702 р. прибув до Почаєва, де знову прийняв православ'я. У 1704 р. він повертається до Києва. Тут при вступі до Київського братства постригається в ченці, беручи ім'я свого дядька Феофана Прокоповича. 1705 р. він уже професор поетики Києво-Могилянської академії. З 1706 р. викладає риторику, а протягом 1707–1709 рр. – філософію, фізику, геометрію. Прокоповича було призначено ігуменом Братського монастиря та ректором Києво-Могилянської академії. Він пропагував філософські теорії Декарта, Локка, Бекона, роз'яснював учення Коперника й Галілея. Визнаючи Бога як основу всього сущого, Прокопович водночас вважав, що матерія розвивається на основі власних законів, вона не створюється й не знищується. За період викладання курсу богослов'я в Києво-Могилянській академії з 1712 по 1716 р. Ф. Прокопович написав сім трактатів, у яких намагався викласти основні богословські догми. Одним із перших у Росії Прокопович використовував мікроскоп, телескоп. На початку 1716 р. Феофан стає найближчим радником Петра I з питань освіти і церкви, науки, культури, права тощо. 2 червня 1718 р. його призначено єпископом Псковським. Він одразу зайняв позицію, яку зумів утримати до кінця свого життя. Схвалював і підтримував реорганізацію державного й церковного управління, дбав про розвиток науки, літератури, архітектури, мистецтва. 14 лютого 1721 р. відбулося відкриття святого Синоду, одним із віце-президентів якого став Ф. Прокопович. Після смерті царя Петра I Прокопович виступив на боці Катерини I, коли та посіла престол, і тому, мабуть, його вплив на церковні й світські справи залишився міцним. Саме Катерина I у червні 1725 р. призначила Прокоповича новгородським архієпископом, а в липні того самого року у Троїцькому соборі всенародно оголосила його віце-президентом Синоду. Помер Феофан Прокопович у Петербурзі 8 березня 1736 р. Похований у Новгородському Софійському соборі.

СКОРОПАДСЬКИЙ ІВАН (1646–1722) – гетьман. Народився 1646 р. в м. Умані. Добре освічена людина, з великим життєвим досвідом. Життя діда майбутнього гетьмана – Федора – припало на першу половину XVII ст. Він загинув у битві під Жовтими Водами в 1648 р. Батько Ілля жив в Умані, мав трьох синів. Свою кар'єру І. Скоропадський починав з писаря, потім служив у військовій канцелярії гетьмана Самойловича. Там він виявив себе як тяму-

щий штабний офіцер і здібний дипломат, що не раз виконував делікатні доручення гетьмана, брав участь у переговорах у складі різних делегацій. Призначення Івана Скоропадського в 1706 р. полковником Стародубського полку для 60-річного офіцера було, по суті, почесною відставкою. Немає жодних свідчень стосовно того, що Скоропадський був принциповим противником політики Мазепи чи його особистим ворогом. 6 листопада 1708 р. відбулася козацька рада, на якій гетьманом України було обрано Скоропадського. На думку Петра І, літній, навчений життям, поміркований і не схильний до авантюр І. Скоропадський був найприйнятнішим для такої посади. Однак гетьман звернувся до Петра І з вимогою повернути Україні її давні автономні права, шанувати її козацькі звичаї, дати йому змогу відродити місцеву адміністрацію, яку дедалі наполегливіше витісняло російське чиновництво. Ясна річ, цар не задовольнив жодної з цих вимог, а сам гетьман опинився під сильною підозрою росіян як прихований "мазепинець". І. Скоропадський так і не зміг домогтися ліквідації Малоросійської колегії. Глибоко вражений цією невдачею, стомлений літами й далекою дорогою, гетьман повернувся в Україну й невдовзі (3 червня, за іншими даними – у липні 1722 р.) помер.

РОЗУМОВСЬКИЙ КИРИЛО (1728–1803) – останній гетьман Лівобережної України (1750–1764), граф (1744), камергер (1745), генерал-фельдмаршал (1750), сенатор (1762) Російської імперії, президент Російської академії наук (1745–1765). Походив із родини городового козака Козелецької сотні Чернігівського полку Григорія Розума. Народився у 1728 р. на козацькому хуторі Лемеші на Чернігівщині. Вирішальну роль у житті Кирила відіграв його старший брат Олексій. У дитинстві Олексій виявив здібності до граматики, допомагав дячкові сусіднього села правити службу і співав у церковному хорі, проте здебільшого пас батьківську та сусідську худобу з меншим братом Кирилом. 1731 р. російський полковник Ф. Вишневський, проїжджаючи селом, почув чудовий голос юнака і забрав його до Петербурга. Там Олексій Розум незабаром став Розумовським, графом і фаворитом цариці Єлизавети, управителем її маєтків і царського двору. Кирило Розумовський ріс і здобував освіту під протекцією брата, який знайшов йому опікуна – академіка графа Г. Теплова. У його супроводі після відповідної підготовки в Петербурзі 1743 р. Кирило вирушив за кордон, де слухав лекції в Берлінському та деяких інших уні-

верситетах, побував у Франції, Італії, вивчав німецьку, французьку та латинську мови, географію, історію тощо. Навесні 1746 р. Розумовський повертається з-за кордону і стає улюбленцем царського двору. 18-річного юнака призначають президентом Петербурзької Академії наук. Сама імператриця посватала за нього свою троюрідну сестру Катерину Наришкіну. До столиці прибула українська старшина, запрошена на весілля, яка з подачі О. Розумовського порушує клопотання про відновлення гетьманства в Україні. У травні 1747 р. цариця "ощасливила" їх указом про відродження гетьманату та призначенням гетьманом К. Розумовського. Спочатку новий гетьман досить серйозно взявся розбудовувати Українську державу. Ним було створено генеральний суд, а відтак відроджено й українську судову систему; упорядковувався адміністративно-територіальний устрій. Загалом гетьманування К. Розумовського характеризується як часи панування козацької старшини. Постійним місцем перебування гетьмана залишалися Петербург і Москва. Нова імператриця Катерина II, проголосивши себе наступницею справи Петра I, запропонувала К. Розумовському добровільно зректися гетьманства, що той і зробив. 10 листопада 1764 р. вийшов царський указ про ліквідацію гетьманства. К. Розумовський отримав чин генерал-фельдмаршала, пожиттєве гетьманське жалування, а також м. Гадяч із навколишніми селами, Биківську волость і палац у Батурині. Помер 9 січня 1803 р.

ЛЕКЦІЯ 9

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ XVIII – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ

1. Політико-адміністративне становище українських земель. Закріпачення селянства.
2. Українські терени у війнах Російської імперії й доля козацтва. Освоєння Українського Причорномор'я.
3. Соціально-економічний розвиток України.
4. Опозиційний рух. 5. Культура.

1. Політико-адміністративне становище українських земель. Закріпачення селянства

Історики цей період називають по-різному – М. Грушевський та І. Крип'якевич – "Історія України в добу Відродження". О. Субтельний і П. Єфименко – "Історія України під імперською владою Росії та Австро-Угорщини". Радянські історики – "Історія України в період кризи феодальної системи та утвердження капіталізму". Усі ці назви правильні, можна ще додати "Історія України нового часу" або "в період визрівання передумов для нової національно-визвольної революції". У цей час відбулися значні зміни в економіці й політиці: технічний переворот у промисловості, утвердилися ринкові та капіталістичні відносини, змінилася соціальна структура населення, сформувалися класи робітників і буржуазії, прошарок національно свідомої інтелігенції. Розпочинається нове національне відродження – розгортається

рух, орієнтований на зразки демократичних ідей. Відбувається становлення нової української національно-професійної культури. У XIX ст. в загальних рисах формується українська нація.

Ліквідація гетьманської влади на Лівобережжі дала поштовх для подальшої централізації Російської імперії. Першим зазнав централізаторських змін полково-сотенний устрій Слобідської України. Тут козацькі полки починають реорганізовувати в регулярні військові частини. Протягом 1763–1764 рр., незважаючи на опір частини козацької старшини, Сумський, Охтирський, Харківський, Острогозький та Ізюмський полки були перетворені на регулярні гусарські. Маніфестом від 28 липня 1765 р. полково-сотенний устрій Слобожанщини взагалі було скасовано. Місцеві козаки позбавлялися прав, привілеїв і перетворювалися на "військових обивателів". Натомість у цьому регіоні України було створено Слобідсько-Українську губернію на чолі з царськими урядовцями, пізніше реорганізовану в Харківське намісництво.

За часів правління Катерини II Лівобережна Україна стала називатися Малоросією, Правобережжя – Південно-Західним краєм, а південна частина України – Новоросією. Як уже згадувалося, у 80-х рр. XVIII ст. українські землі ввійшли до складу новостворених намісництв: Київського, Харківського, Чернігівського й Новгород-Сіверського. Водночас з'являються Харківське та Катеринославське намісництва. У новостворених адміністративних підрозділах запроваджується єдина для всієї Російської імперії система управління. Паралельно з намісництвами існував поділ на губернії. Намісник, який очолював правління кількох губерній, зосереджував у своїх руках майже всю адміністративно-політичну владу. До складу правління входили губернатори, віце-губернатори, радники. Чіткого розподілу функцій виконавчої влади такий порядок не забезпечував.

Указом від 28 червня 1783 р. замість лівобережних козацьких полків створювалися десять кінних карабінерних полків регулярної армії. Козацькі старшини або залишалися на службі й одержували російські офіцерські чини, або йшли у відставку. Козаки, з яких формувалися нові військові підрозділи, тепер стали називатися казенними хліборобами, або державними селянами. За наказом Катерини II до Петербурга було вивезено козацькі військові клейноди прапори, печатки, гармати. У 1796 р. на території колишньої Гетьманщини було створено Малоросійську губернію. Фактично й законодавчо ліквідувавши автономію Гетьманщини (1764), Запорозьку Січ (1775), полково-сотенний устрій (1781) і запровадивши кріпацтво (1783), царський уряд у XVIII ст. став вважати Україну однією з "областей", що входили до складу "єдиної й неподільної" імперії.

На початку XVIII ст., коли Польща втратила колишню могутність, а на її території почалася боротьба за владу різних магнатсько-шляхетських угруповань, народні повстання, це дало підстави іноземним державам втрутитися в польські справи. Невдовзі сусідні країни, насамперед Росія, Австрія і Пруссія, вирішили розділити польські території. Наприкінці XVIII ст. внаслідок трьох поділів Польщі 1772, 1793, 1795 рр. між Росією, Австрією і Пруссією українські землі відійшли до Австрії та Росії. Під владою Російської імперії опинилися Правобережна, Лівобережна та Південна Україна. До Австрії перейшли землі Західної України – Східна Галичина, Закарпаття, Північна Буковина. Загальна площа території, заселеної українцями, наприкінці XVIII ст. становила близько 700 тис. кв. км. З них у складі Російської імперії перебувало 85 %, Австрійської – 15 % території. На цих територіях проживало відповідно 8,2 та 3,5 млн населення.

Після другого поділу Київщина, Брацлавщина, Східна Волинь і частина Білорусі ввійшли до складу Російської держави. У 1793 р. на честь російської імператриці Катерини II була викарбувана медаль з написом: "Повернула те, що було відірване". У травні 1793 р. на цих землях було створено Ізяславське намісництво (генерал-губернаторство), яке поділялося на Мінську, Ізяславську та Брацлавську губернії. Протягом 90-х рр. XVIII ст. на територію Правобережжя поширилися російські закони й дія загальноросійських імперських установ.

У результаті третього поділу Польщі до Російської держави відійшла Західна Волинь. Територію колишніх Ізяславської, Брацлавської губерній і Кам'янецької області тепер стали охоплювати три губернії – Волинська, Брацлавська й Подільська. Наприкінці 1796 р. частину земель Брацлавського намісництва було приєднано до Київського, а на возз'єднаній території Правобережної України утворено дві губернії – Подільську й Волинську.

За указом від 1796 р. "Про новий поділ держави на губернії і намісництва" останні були ліквідовані й після деяких реорганізацій стабілізувався поділ імперії на губернії та повіти. Цим указом правобережні українські землі були поділені на три губернії – Київську, Подільську й Волинську. Групи губерній могли об'єднуватися в генерал-губернаторства, особливо у воєнний час. Так, Київське генерал-губернаторство утворювали Київська, Волинська й Подільська губернії, Новоросійське – Катеринославська, Таврійська і Херсонська, Малоросійське – Чернігівська і Полтавська, Харківське – Харківська та Воронезька губернії. Генерал-губернатори, призначувані царем і підзвітні сенату, крім адміністративних функцій мали також повноваження командуючих військами округу. Новим вищим місцевим орга-

ном стало губернське управління. Влада губернатора й губернського управління була копією самодержавної влади. Губернатори мали право одноосібно вирішувати будь-яке питання в усіх сферах життя, у тому числі судові та фінансові.

З 1815 р. до Росії входять Холмщина й Підляшшя, спочатку в складі так званої Конгресівки, яка зберігала основи польського права й суспільного укладу, а після скасування в 1831 р. польської автономії – у складі трьох губерній – Сідлецької, Люблінської, Гродненської.

На кінець 30-х рр. XIX ст. остаточно сформувався російський адміністративно-територіальний устрій східноукраїнських земель (Лівобережжя, Правобережжя, Степ), які були поділені на дев'ять губерній, об'єднаних у три генерал-губернаторства. На Лівобережній Україні було утворено Малоросійське генерал-губернаторство з центром у Харкові (включало Харківську, Чернігівську та Полтавську губернії). На Правобережній Україні – Київське генерал-губернаторство з центром у Києві: Київська, Подільська (губернський центр – Кам'янець-Подільський), Волинська (центр – Житомир) губернії. До складу Новоросійсько-Бессарабського генерал-губернаторства з центром в Одесі входили Катеринославська, Херсонська, Таврійська губернії, Бессарабська область (з 1873 р. – губернія). Губернії поділялися на повіти, які очолювали капітани-справники. Кількість повітів коливалася від 17 (найбільше) у Волинській губернії до шести (найменше) у Херсонській. Для посилення бюрократичного нагляду на місцях у 1837 р. повіти поділили на стани, очолювані поліцейськими приставами, котрі спиралися на підлеглих їм соцьких і десяцьких.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. історично склалися такі ареали проживання українців: Лівобережна Україна (придніпровські області Лівобережжя); Слобожанщина (нині – Харківська, частина Сумської, Донецької, Луганської областей України та Воронезької, Бєлгородської й Курської областей Росії); Правобережна Україна (територія Київщини, Поділля, Волині, що увійшли до складу Росії внаслідок поділів Польщі); Південна (Степова) Україна (заселена козаками, кримськими татарами, німецькими, сербськими, грецькими, болгарськими переселенцями); Область Війська Донського (так зване Азовське військо); Кубанська Україна (заселені українцями землі Північного Кавказу); Підкарпатська Україна (нинішнє Закарпаття); Північна Буковина (Чернівецька область і Мармарощина – частина Румунії); Східна Галичина (нині – Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська області й частина Польщі – Лемківщина, Перемишлянщина, Холмщина, Ярославщина).

У другій половині 20-х – на початку 60-х рр. XVIII ст. відбувається перетворення селян на кріпаків на Лівобережжі й Слобожанщині, де поміщики виступили проти переселення селян із губернії в губернію. У 1727 р. постановою Генеральної військової канцелярії було обмежено селянські переходи. 29 травня 1738 р. сенат видав указ про заборону поміщикам у межах російських губерній приховувати в своїх маєтках посполитих і козаків, які переходили зі Слобідської України. Генеральна військова канцелярія постановою від 20 липня 1739 р. поширила дію цього указу й на територію Лівобережжя. У 60-ті роки XVIII ст. були законодавчо закріплені права великих землевласників без суду й слідства відправляти залежних селян "за зухвальство" на каторжні роботи в Сибір і на поселення, віддавати на свій розсуд та в будь-який час у рекрути. 3 травня 1783 р. вийшов імператорський указ, що остаточно прикріплював селян до місць їхнього проживання на час останньої ревізії 1782 р., забороняючи залишати своїх власників. Цим самим Катерина II юридично узаконила кріпосне право на Лівобережжі й Слобожанщині.

Процесу закріпачення було підпорядковано і станове судочинство. На Лівобережжі воно здійснювалося генеральним судом, а на місцях – повітовими дворянськими судами. Суди розглядали спірні питання між дворянами. Селян-кріпаків судили самі дворяни. Для священиків існував окремий суд. На Правобережжі певний час ще зберігалися земський і підкоморські суди, котрі розглядали межові та земельні справи.

На Лівобережжі й Слобожанщині вибухнули селянські повстання після царського указу про закріпачення 1783 р. Наприкінці XVIII ст. на Лівобережній Україні відбулося близько 50 селянських заворушень. Так, повсталі в с. Турбаях на Полтавщині в 1789 р. створили самоврядування, яке діяло до їхнього розгону в липні 1793 р.

Указом від 3 квітня 1783 р. Катерина II законодавчо затвердила поділ усього українського населення на стани так, як його зафіксувала перед цим ревізія 1782 р. Українське населення поділялося на дворянство, купців, міщан, селян, духовенство й козаків. Більшість становили селяни, на Лівобережній Україні їх було близько 58 % від усього населення, козаків – 31, інших – 11 %. Відсоток "малоросійського" міщанства та купецтва – 3. Загалом у Російській імперії приватні та державні селяни становили 88 %, а міщани й купці – 3 %. Українців на території Російської імперії у 60-х рр. XVIII ст. нараховувалося близько 15 % від усього населення.

Закріпачені селяни почали переважати. Так, на Правобережжі більшість їх були кріпаками (від 74 % на Волині до 91 % – на Поділлі), а кріпосницька політика уряду вела до суттєвого зменшення частки

вільних селян і на Слобожанщині (із 50 % у кінці XVIII ст. до 26,7 % на середину XIX ст.). На Лівобережжі 1/3 селян становили козаки (прирівняні до державних селян), що мешкали на хуторах. У південній частині України кріпацтва не існувало до 1795 р.: тут переважали переселенці, вільні селяни, відставні солдати. Кріпаки рекрутувалися до армії за розкладкою на кожне село. Проте поміщик міг віддати будь-якого селянина в солдати за найменшу провину. 25-річний термін служби був справді жорстоким покаранням.

Українське купецтво формувалося під впливом господарських потреб, спеціалізації окремих регіонів, виникнення ринків, хоча й поступалося єврейському за кількістю та капіталом. Частина заможних селян і козаків у першій половині XIX ст. отримала статус військових поселенців. У середині XIX ст. в Україні існувало 25 військових поселень, що охоплювали 2,4 млн десятин землі та 554 тис. населення. Звільнені від державних податків поселенці змушені були утримувати на постої солдатів. Незацікавленість у результатах власної праці, численні виступи проти примусової форми господарювання прискорили ліквідацію цих поселень (1857).

Старшина одержала в 1785 р. права російського дворянства. На неї поширювалася чинність "Грамоти на права, вільності й переваги благородного російського дворянства". Цей царський документ фактично дарував українській шляхті та старшині дворянські права. Міські жителі опинилися у привілейованому становищі, бо відповідно до "Грамоти на права і вигоди містам Російської імперії" (21 квітня 1785), за мешканцями міст закріплювалися й охоронялися законом власність і володіння. Великі суми грошей зосередилися в руках старшинських і дворянських родин Апостолів, Ґалаґанів, Скоропадських, Маркевичів – на Лівобережжі; Кондратьєвих, Квіток, Ковалевських та інших – на Слобожанщині.

На початку XIX ст. на Лівобережжі українці становили 98,1 %, Слобожанщині – 85,9 %, Правобережжі – 88 %, Степовій (Південній) Україні – 71,5 %. У дев'яти українських губерніях на 1811 р. проживало 8,7 млн людей, а на 1863 р. – 13,6 млн. Упродовж XIX ст. населення України в межах Російської імперії зросло втричі (із 7,7 до 23,4 млн) переважно за рахунок міграції інших етнічних груп. Міграційна політика царизму стала одним із важливих важелів інтеграції України до складу імперії, її поглинення та русифікації. Російський царизм заохочував до заселення українських земель росіян, сербів, німців, греків, болгар тощо. Групи національних меншин в Україні зосереджувалися переважно в містах і промислових селищах, за характером професійних занять вони тяжіли до промисловості й торгівлі. Купецтво, ремісники, шляхта були за національністю здебільшого поляками та євреями.

2. Українські терени у війнах Російської імперії й доля козацтва. Освоєння Українського Причорномор'я

У другій половині XVIII ст. могутність Російської імперії зросла. Уряд Катерини II, продовжуючи політику Петра I, приступив до остаточної ліквідації Кримського ханства. У цей час відбулося дві російсько-турецькі війни. Причинами воєнних конфліктів було бажання Росії раз і назавжди закріпитися на узбережжі Чорного й Азовського морів, російського дворянства – загарбати південні землі України, російського купецтва – освоїти привабливий морський торговий шлях. У цих російсько-турецьких війнах безпосередню участь брали козаки Лівобережної та Правобережної України (близько 24 тис.), український люд був також головним постачальником провіанту для армії, виконував низку повинностей, зокрема гужову, на київському "Арсеналі" ремонтували військову техніку та спорядження.

Головнокомандувачем під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. був Петро Рум'янцев. Спочатку військові дії на Балканах розвивалися мляво. Тільки після блискучих перемог російської армії в 1770 р. на ріках Ларга й Кагул і розгрому турецького флоту в цьому ж році в Чесменській бухті Туреччина підпише Кючук-Кайнарджийський мирний договір. До Росії відійшли Велика і Мала Кабарда, східна частина Керченського півострова (у тому числі Керч і Єнікале), а також Азов з навколишніми землями, фортеця в гирлі Дніпра, територія між Дніпром і Південним Бугом (по нижній течії до узбережжя Чорного моря). Туреччина зобов'язалася вивести свої війська з Криму, Кубані й Тамані, а Росія – з Криму, Дунайських князівств та Кавказу. Росія одержала право вільного торгового судноплавства по Чорному морю.

З 1774 по 1783 р. в умовах напруженої боротьби Росії й Туреччини за Крим заселялися й освоювалися нові землі Північного Причорномор'я. Напередодні приєднання півострова до Російської держави в 1783 р. там існувало близько 1400 тис. населених пунктів (5–7 дворів у кожному). Загальна ж кількість населення Криму на початку 80-х рр. XVIII ст. становила близько 130 тис. чоловік, із них 15 тис. – мешканці міст. У квітні 1783 р. імператриця Катерина II підписала рескрипт про включення Криму до складу Росії. Приєднання Кримського ханства фактично знешкодило загрозу ординських нападів, що відкрило широкі можливості для інтенсивного заселення краю і дало змогу ліквідувати козацький стан, в якому імперії не було більше потреби.

Почався планомірний імперський наступ на Запорожжя: навколо будувалися військові фортеці, захоплювалися запорозькі землі. Втративши надію захистити себе мирними засобами, запорожці розпочали силою зброї звільняти свої землі від загарбників. Зрозуміло, що в Петербурзі це було сприйнято як загрозу цілісності імперії, а запорожців названо зрадниками держави.

Доля козацької вольниці остаточно була вирішена 23 квітня 1775 р. на раді при височайшому дворі. З проектом скасування Нової Січі виступив генерал-губернатор Південної України Григорій Потьомкін, фаворит Катерини II, від якої в нього була донька на прізвище Тьомкіна. Той самий, що колись вступив до запорозького війська й одержав ім'я Грицько Нечеса. Для каральної операції проти запорожців планувалося використати 100-тисячне військо генерала Петра Текелія, що поверталося з російсько-турецької війни. Його армія йшла з Дунаю на Волгу придушити повстання Пугачова, а дорогою придушили Січ.

Завдяки раптовості нападу, а також нечисленності січової залоги царські війська швидко зайняли Запорожжя. Більшість козаків на той час розійшлися по домівках або подалися на промисли. Січ охоронялася лише тритисячним гарнізоном. 4 червня 1775 р., ніде не зустрічаючи опору, росіяни наблизилися до стін січової фортеці й оточили її. Текелій поставив вимогу, щоб кошовий отаман Петро Калнишевський прибув до нього. Запорожці, побачивши, що вони оточені з усіх боків, аби не "проливати християнську кров", добровільно склали зброю.

Наступного дня за наказом Текелія із січових сховищ забрали й вивезли за межі Січі боєприпаси, клейноди, прапори, матеріальні цінності, архів запорозької військової канцелярії. Майже все це згодом було відправлено до Петербурга, а козацькі будівлі, крім укріплень, зруйновано. Через два роки тільки вали, рови, могили та руїни нагадували про колись славну Запорозьку Січ. У серпні 1775 р. було офіційно видано імператорський указ "Про знищення Запорозької Січі й про приєднання її до Новоросійської губернії".

Значну частину козаків царський уряд відніс до розряду державних військових поселенців, інші потрапили в залежність від нових землевласників. Близько п'яти тисяч запорожців відійшли в межі турецьких володінь й оселилися за Дунаєм, створивши там Задунайську Січ (1775–1828), яка спочатку містилася на березі Дунаю на місці теперішнього м. Вилкове Одеської області. Через деякий час за наказом турецького уряду, який прагнув ізолювати колишніх запорожців від України, Задунайську Січ перенесли на правий берег Дунаю. Її устрій нагадував знищену росіянами Нову Січ. Вона мала укріплення, церкву, 38 куренів.

Та життя запорожців "під султаном" не було безхмарним – січовики мусили воювати разом із турками проти єдиновірців: болгар, сербів, греків і росіян, а отже, і проти своїх колишніх побратимів – козаків.

У грудні 1783 р. Порта, формально визнаючи приєднання Криму до Росії, почала підготовку до війни. Російське командування, також готуючись до війни, відводило Україні місце постачальника армії продовольством, фуражем, кіньми для артилерії, транспортними засобами. У Києві, Чернігові, Переяславі, Кременчуку створювалися великі базові склади. З 1778 р. розгорнулося будівництво військових кораблів у Херсоні. Відчуваючи потребу у військових силах, царський уряд дозволив козацьким старшинам Антонові Головатому, Сидорові Білому і Захарові Чепізі сформувати з колишніх запорожців Військо вірних козаків, у складі якого перебувало 12 тис. вояків. Пізніше воно дістало назву Чорноморського козацького війська. З 1788 р. в ньому були запроваджені запорозька номенклатура посад, поділ на курені, традиційний одяг тощо. Чорноморські козаки підпорядковувалися безпосередньо генерал-майору Олександру Суворову.

У ході російсько-турецької війни 1787–1791 рр. російські війська, куди входили козаки-чорноморці, здобули Очаків (1788), під командуванням О. Суворова розбили турецькі сили під Фокшанами та біля р. Римнік (1789), оволоділи фортецею Ізмаїл (1790). Після поразки під Мачином у 1791 р. турецький уряд підписав Ясський мирний договір, за яким до Росії відійшла територія між Південним Бугом і Дністром, включаючи Очаків. Туреччина остаточно визнала приєднання Криму до Росії, а також кордон з нею по Кубані.

Ще під час війни 1787–1791 рр. чорноморців почали поселяти між Південним Бугом і Дністром (нині – Молдова), але на ці землі також почали претендувати російські вельможі та молдавські поміщики. Щоб не загострювати ситуацію в краї, російський уряд вирішив у 1792 р. переселити козаків на Кубань, чим і було започатковане Кубанське козацьке військо. У 90-х рр. XVIII ст. на Кубані проживало близько 25 тис. козаків Чорноморського війська. У наступні десятиріччя це військо поповнювалося переселенцями з Чернігівської, Полтавської, Харківської губерній, а також російськими та українськими селянами-втікачами. На Кубані чорноморці заснували 40 курінних селищ з військово-адміністративним центром у м. Катеринодарі (нині м. Краснодар). До кінця 1792 р. на Кубані оселилося 25 тис. колишніх запорожців, їм навіть повернули деякі реліквії знищеної Запорозької Січі, ікони, гармати. За традицією тут також створили козацькі курені та паланки. Кубанські козаки зберегли й гідно продовжили славні традиції своїх попередників – легендарних запорожців.

Приводом до початку наступної російсько-турецької війни 1806–1812 рр. стала заміна Туреччиною молдовського та волоського господарів – прихильників Росії – на людей, вороже до неї налаштованих. А відповідно до попередніх домовленостей, господарі мали призначатися за згодою Росії. Союзником Туреччини виступала наполеонівська Франція. Туреччина ж прагнула посилити свій вплив на Балканах, придушити національно-визвольний рух у своїх провінціях і Сербії. Росія підтримала антитурецьке повстання. Українці взяли безпосередню участь у війні. До "народного ополчення" були мобілізовані мешканці Катеринославської, Київської, Полтавської, Харківської, Херсонської, Чернігівської губерній. Для потреб російської армії реквізовано лише на Лівобережжі близько 1 тис. коней, 7 тис. пар волів, 6 тис. возів. На боці росіян також виступали чорноморські козаки.

По інший бік фронту воювали козаки Задунайського Війська Запорозького. Силістрійський паша один відділок запорожців використав для протидії російській піхоті, а другий для прикриття узбережжя Чорного моря. 40-тисячне російське військо в березні 1811 р. очолив Михайло Кутузов. Здобувши перемоги під Рущуком і Слободзеєю, росіяни завершили воєнну кампанію на свою користь. За умовами Бухарестського мирного договору до Російської імперії приєднано Бессарабію (заселену переважно українцями), а також фортеці Акерман, Бендери, Ізмаїл, Кілію, Хотин. Кордон з Туреччиною проліг по р. Прут до місця його впадання в Дунай.

Початок XIX ст. ознаменувався активністю у міжнародних справах Франції. Імператор Франції – Наполеон – прагнув установити свою гегемонію, оголосивши блокаду Великій Британії, і домагався приєднання до своєї держави інших великих європейських країн. Відмова Росії підтримати дії Франції стала одним із приводів до війни. До того ж Наполеон вважав, що слов'янські народи не здатні утворити державу, а тому він виробив проект нового устрою Європи з автономними слов'янськими територіями. Україні відводилася роль буферної зони між Західною Європою і Росією. Французький імператор обіцяв територіальні придбання своїм союзникам: Австрії – Волинь, Туреччині – Крим і Північне Причорномор'я, відновленій Польщі – Правобережну Україну. Нарешті, з українських земель передбачалося сформувати три військово-адміністративні утворення, очолювані французькими маршалами.

Вторгнення 640-тисячної наполеонівської армії в Росію, що почалося в червні 1812 р., викликало розкол української еліти на "автономістів" і "консерваторів". До першого табору належала радикально мисляча частина української громадськості – дворяни В. Лукашевич

і Мочульський (Мочуговський) з Полтавщини, Чайковський з Волині, Марлецький з Поділля, поет В. Капніст. Вбачаючи в Наполеоні визволителя від російської тиранії, вони висловлювали неприховану радість і сподівання, що з приходом французької армії в Україні буде запроваджено "Кодекс Наполеона" і вона стане автономною, а за сприятливих умов – і незалежною державою. Не обмежуючись лише словами, радикальні кола вдалися до практичних справ. Так, волинський поміщик Чайковський організував козацьке "рушення" на допомогу Наполеону, а Марлецький створив у своєму маєтку "республіку" і проголосив права людини, узявши за взірець погляди Ж.-Ж. Руссо. Очевидно, що на погляди "автономістів" значний вплив справили ідеї французького просвітництва, події Французької революції.

Консервативний табір становила більшість українського дворянства, колишня козацька старшина – С. Кочубей, письменник І. Котляревський, поет І. Кованько. Вони вважали російського царя захисником громадського порядку та спокою. Налякані ідеями Французької революції, скасуванням Наполеоном кріпацтва в Польщі, вони взяли активну участь в організації опору завойовникам. В українських губерніях збиралися добровільні пожертви для російської армії, проводилася мобілізація новобранців. Для спорядження козацького війська українське дворянство виділило 10 млн крб й 13,5 пудів срібла. На Полтавщині й Чернігівщині було сформовано 15 кавалерійських козацьких полків. Один із них спорядив І. Котляревський. Патріотичне піднесення знайшло відображення в тому, що в Україні до народного ополчення та козацьких полків добровільно вступило близько 70 тис. чоловік.

Багато українців пов'язувало з перемогою над ворогом надії на послаблення соціально-економічного гніту, відновлення козацьких вільностей, скасування кріпосницької системи. Імператор Олександр І обіцяв генерал-губернатору Малоросії Я. Лобанову-Ростовському, що після успішного завершення війни буде залишено козацький стан і постійне козацьке військо. Французька армія сподівалася на турецьку армію та повстання польської шляхти. Проте Туреччина залишалася вірною Бухарестському договору й у війну не вступила, а підняти повстання польської шляхти французьким агентам не вдалося. Розгромити Третю російську армію в червні 1812 р. французам не змогли. Французькі війська окупували невелику частину Волинської губернії, а наприкінці липня навіть вторглися на територію Київщини та Чернігівщини. Проте силами Третьої та Дунайської армій ці території були звільнені. У Бородінській битві (серпень 1812 р.) відзначилися Малоросійський, Полтавський, Харківський, Сумський, Ізюмський, Охтирський, Глухівський, Чугуївський, Катеринославський, Єли-

саветградський, Новоросійський і Волинський піхотні й кінні полки, в яких служили переважно українці. У жовтні 1812 р. Наполеон був змушений відійти з Москви, яку російські війська з тактичних міркувань залишили. У бойових діях проти французів брали участь два бузькі, два полтавські, три київські козацькі полки. Загін херсонських козаків здійснив успішний партизанський рейд по Білорусі й Литві. Українське ополчення уславило себе в контрнаступі під Москвою та в боях на території Польщі (фортеця Замостя). Багато українців билося в партизанських загонах – відомішими були загони Ф. Потапова (Самуся), Є. Четвертака. Вісім українських козацьких полків брали участь у "битві народів" під Лейпцигом у Німеччині восени 1813 р., шість українських полків увійшли до Парижа 1814 р.

На Віденському конгресі 1814–1815 рр. до Російської імперії відійшла територія Царства Польського, зокрема й заселені українцями регіони – Холмщина, Підляшшя, Надсяння. Царство Польське дістало широку автономію, право на власне військо. Діючим правом у ньому став "Кодекс Наполеона". А українці не дістали очікуваного надання Україні автономії та ліквідації кріпосного права. Навпаки, царизм і генерал Аракчеєв узяли курс на жорстке придушення "вільнодумства" за допомогою каральних експедицій, ув'язнень, заслань і навіть смертної кари. Козаків 1812 р. було або розформовано або переформовано. Посилився наступ на особисту свободу. Особливо яскраво це виявилося під час створення військових поселень, ініціатором якого був військовий міністр О. Аракчеєв, довірена особа імператора Олександра I, наділений необмеженими повноваженнями. За період існування військових поселень (1817–1857) в Україні створено 16 полків кінноти та 3 полки піхоти на казенних (державних) землях з метою зменшення військових видатків. Селяни певної волості переводилися до категорії військових поселенців, які повинні були пожиттєво відбувати військову службу і, крім того, обробляти землю, забезпечувати себе усім необхідним, їхні діти з семи років ставали військовозобов'язаними (кантоністами) і також несли солдатську й селянську службу. Побут і служба поселян підпорядковувалися військовим установам і проходили під наглядом офіцерів. Одружували поселян також за наказом начальства. Це стало найгіршим видом кріпацтва – воєнізованим кріпосним правом.

Послаблення Османської імперії наприкінці 20-х рр. XIX ст. підштовхувало європейські країни до боротьби за її володіння. Росія продовжувала активний курс, спрямований на закріплення в Північному Причорномор'ї та Подунав'ї. Приводом до початку нової війни став виступ Греції проти турецького поневолення. На "захист" єдино-

вірців греків виступив царський уряд. У роки цієї російсько-турецької війни (1828–1829) за перехід козаків Задунайської Січі на чолі з кошовим отаманом Й. Гладким на бік російської армії Порта ліквідувала Задунайську Січ, а козацьку старшину ув'язнила. Царський уряд поселив колишніх задунайців на Азовському узбережжі між Маріуполем і Ногайськом, сформувавши з них Азовське козацьке військо (1832–1864). Успішні бойові дії російської армії змусили султана піти на підписання Адріанопольського миру (1829). До Росії відійшли острови гирла Дунаю, східний берег Чорного моря. Дарданелли стали відкритими для проходження російських торгових суден.

3. Соціально-економічний розвиток України

Економічний розвиток українських земель у складі Російської імперії відзначався відсталістю сільського господарства: головним у системі землеробства залишалося трипілля, використовувалося рутинне знаряддя (плуг, рало), а сіяли вручну. Урожайність була невисокою, інтенсивно розширялися посівні площі Таврійської, Катеринославської губерній. Найбільше земель відводилося під посіви зернових – озима пшениця стає основною товарною культурою. З технічних культур переважали цукрові буряки (Чернігівська й Київська губернії), льон, коноплі (Південь), тютюн (Полтавська, Чернігівська губернії).

Тваринництво набуває товарного характеру в поміщицьких господарствах – на початку 40-х рр. XIX ст. в Катеринославській і Херсонській губерніях 600 кінних заводів і 1800 ферм великої рогатої худоби. На Півдні розводили тонкорунних овець. У селах розвивалися товарне городництво, садівництво, полотняні промисли.

З першої половини XIX ст. розпочинається низка реформ. У 1803 р. вийшов закон про вільних хліборобів, за яким поміщики за бажанням могли відпускати селян із землею. У 1837–1841 рр. було проведено реформу управління державними селянами графа Кисельова, щоб поліпшити управління селянами й перевести державного селянина з подушного оброку на податок за землю і за промисли. Створено міністерство державних маєтностей і губернські палати державних маєтностей, які здійснювали керівництво державними селянами. Державні селяни отримали певне право на самоврядування – вони обирали сільські чи волосні суди. Збільшувалися наділи для сімей державних селян за державний кошт. Проте ця реформа не розв'язувала головних проблем. 1842 р. закон на право поміщиків дозволяти селянам виходити

з кріпацтва за деякі повинності не було реалізовано через відсутність бажання його втілювати самими поміщиками. У 1844–1848 рр. Таємний комітет розробив низку законів, за якими поміщики могли відпускати селян на волю без землі, якщо вони розорюються, і право на придбання кріпаком земель із дозволу поміщика.

У 1841 р. губернатор Малоросії Д. Бібиков здійснив у Волинській, Київській та Подільській губерніях так звану "інвентарну" реформу. Спеціальний комітет виробив перелік селянських повинностей, збільшувати які поміщики не мали права. Згідно з "Інвентарними правилами", наділи селян залишалися в їхньому довічному користуванні; панщина не повинна була перевищувати трьох днів для чоловіків і одного дня для жінок з "тяглового" господарства й відповідно двох днів для чоловіків та одного для жінок у господарствах, що не мали тяглової худоби. Усі інші повинності ліквідовано, заборонено використання жінок на важких роботах. Поміщики могли перевести залежних селян з панщини на роботу в мануфактурі, однак вони вже не мали права самостійно віддавати селян у рекрути, засилати до Сибіру, примусово одружувати.

У 1847–1848 рр. "інвентарна" реформа проведена на Правобережжі – селяни й інвентарі регламентувались, тобто поміщик мусив вести інвентарні книги, де вказувався селянський оброк і кількість повинностей. Якщо селянин був "тягловий" і мав 1 гектар землі, то відбував 3 дні панщини. Селяни з 10 га землі відбували на тиждень 2 дні й 1 жіночий день. Городні селяни за користування городом відбували 24 дні панщини на рік. А всі ці категорії разом відбували 8 будівних, 12 літніх змін і 2 рази на місяць охороняли маєток. Були видані правила до проведення цієї реформи.

Незважаючи на реформи, в Росії до середини XIX ст. зберігалося натуральне господарство, яке в Європі почало руйнуватися ще в XVI–XVIII ст. Землі в Україні належали українським, польським і російським дворянам. Сутність феодально-кріпосницької системи Росії відображали дві основні ознаки: а) власність поміщика на землю і особиста залежність селянина від поміщика; б) організація землекористування, згідно з якою селянин виконує певні повинності за виділену поміщиком ділянку орної землі. Отримуючи угіддя за цивільну та військову службу царю, дворяни-поміщики ставали довічними власниками і землі, і селян, які на ній мешкали. Особиста залежність селян, юридично оформлена самодержавством, спричинила появу цілого стану – кріпаків. Повна особиста безправність посилювалася соціально-економічною залежністю. Поміщик надавав селянам ділянки землі, за що ті виконували грошові (оброк) або натуральні (панщина)

повинності. Праця на поміщицьких угіддях (панщина) сягала на Лівобережній Україні 4, а на Правобережній – 6 днів на тиждень (хоча існувала урядова рекомендація дотримуватися 3-денної панщини). У Південній Україні, де панщина була запроваджена лише з 1796 р., селяни виходили працювати на пана двічі на тиждень.

Поміщики вважали кріпаків живим інвентарем і могли зробити з ними все, що заманеться: продати чи подарувати іншим землевласникам, обміняти на щось, покарати, перевести з землі до маєтку. В останньому випадку селяни, виконуючи обов'язки служників, покоївок, стайничих, їздових, артистів тощо, втрачали господарство. Частину селян поміщики позбавляли землі й використовували їхню дешеву працю на власних мануфактурах. Інколи таких селян залучали до сезонних сільськогосподарських робіт (сівба, збирання врожаю, заготівля сіна та ін.). Крім грошового й натурального оброку та панщини, кріпаки мусили виконувати ще й інші повинності: ремонтувати шляхи, мости, брати участь у будівельних роботах.

У дещо кращому становищі перебували "оброчні" селяни. Зобов'язуючись регулярно сплачувати поміщику визначену суму грішми (оброк), вони діставали право поселятися в обраному місці, часто переходили в міста, де працювали ремісниками, візниками, обслугою. У 30-х рр. XIX ст. зростає кількість селян, котрі не мали наділів і перебували на утриманні свого поміщика. У 40-х рр. на Лівобережжі така категорія селян (їх називали "місячниками") становила 25 % від загальної кількості кріпаків.

Окрім поміщицьких у Російській імперії існували й інші категорії селян – монастирські та державні. Монастирські були прикріплені до угідь, які належали церкві й монастирям, а державні здебільшого використовувалися на мануфактурах. Державні селяни мали вільний час і громадянські права. Їх було дві групи – оброчні (шляхова, будівельна повинності) та ті, що були на господарському утриманні (повинність на користь орендаря).

Унаслідок посилення кріпацтва поміщицьке господарство на початку XIX ст. здебільшого мало натуральний характер, орієнтуючись на власні, внутрішні потреби. Тому не існувало стимулу для обміну продукцією, оскільки практично в кожному маєтку вироблялося те саме. Внутрішній ринок був малорозвинений і не активізував виробництво товарів на продаж. Ручна праця на поміщицьких мануфактурах була малопродуктивною, а вироби призначалися для внутрішнього використання. На продаж ішли тільки надлишки виробленої продукції. Зростаючі потреби держави в сільськогосподарських і промислових товарах, прагнення уряду до конкурентоспроможності на європейському

і світовому ринках, а також до нарощування військової могутності наштовхнулися на низьку здатність пристосування заснованого на позаекономічному примусі поміщицького господарства до нових потреб.

Наявність сировини й дешевої робочої сили сприяли бурхливому розвитку суконної, винокурної та тютюнової промисловості в Україні. У цілому в переробній галузі під російської України на цей час було зайнято понад 70 тис. робітників. Промисловість у містах спочатку орієнтувалася на задоволення потреб населення в товарах повсякденного вжитку. Дрібнотоварне виробництво, організоване міщанами й купцями, постачало мило, свічки, оброблену шкіру, інші товари. На Півдні України з'явилися великі підприємства з переробки поташу, вовни тощо. Новою галуззю промисловості стало суднобудування.

Активна зовнішня політика російського уряду, часті війни сприяли підвищеному попиту на продукцію військової промисловості. Постачальниками російської армії стали київський завод "Арсенал", луганський чавуноливарний, шосткінський пороховий, миколаївські канатний і суднобудівний заводи.

Після того як у районі Донецького кряжу було знайдено гігантські запаси кам'яного вугілля, а поблизу Кривого Рогу – поклади залізної руди, в Україні закладаються залізоробні підприємства. На кінець 50-х рр. тут діяло близько десятка чавуноливарних і залізоробних заводів. Промисловий переворот супроводжувався поступовим зміщенням центру промислового виробництва із сільської місцевості в міста, де були постійний резерв найманої робочої сили, інженерно-технічний персонал, транспортна мережа, джерела енергії. Завдяки міграційним процесам (масова зміна місць проживання) відбувається збільшення міського населення України в період 1811–1858 рр. – з 513 тис. до 1,5 млн. У містах Лівобережжя кількість мешканців зросла у 2 рази, на Правобережжі – у 2,7 раза, на Півдні – у 4,5 раза.

Поглиблення суспільного поділу праці, підвищення попиту на товари сільського господарства та промисловості, зростання міст створили підґрунтя до розвитку торгівлі. Показником, що ілюструє цей процес, є кількість ярмарків, на яких здійснювався безпосередній обмін товарами, а також укладалися торговельні угоди. У 40-х рр. у Російській імперії провадилося 4 тис. ярмарків, з яких 2 тис. відбулися в Україні. Найбільші з них – Контрактовий у Києві, Петропавлівський у Катеринославі, Георгіївський у Кіровограді, Покровський у Харкові. На деяких із них укладалися й міжнародні торговельні контракти з купцями великих європейських країн. Українські підприємці й купецтво втягувалися в орбіту всеросійського ринку. Однак обмін між центральними російськими губерніями з розвиненою промисловістю

та українськими товаровиробниками, котрі пропонували здебільшого продукцію аграрного та переробного секторів, мав нерівноправний характер. Дешеві промислові товари з Росії підривали українську промисловість, знижували її конкурентну спроможність. Основною формою торговельних перевезень в Україні стало чумацтво. У кінці 60-х рр. чумаки транспортували 75 % зерна з центральних губерній в Одеський порт. Чумацький промисел забезпечував ринок сіллю. У 50-х рр. XIX ст. чумаки перевозили за рік 800 тис. возів. З появою пароплавів українські річки стають важливими транспортними магістралями. Перший пароплав на Дніпрі з'явився 1823 р., а через 15 років судноплавна компанія мала 17 річкових суден.

Розвиток судноплавства сприяв розширенню зовнішньоторговельних зв'язків. З України експортували зерно, цукор, вовну, худобу, птицю, шкіру, посуд, смолу, рибу, плуги, а імпортували меблі, машини, тютюн, каву, цитрусові, горіхи, вина. Частка українських товарів у загальноросійському експорті становила 70 %, вовни – 60 %.

4. Опозиційний рух

Розвиток товарно-грошових відносин призвів до посилення національного та соціального гноблення. Прагнення поміщиків підвищити товарність господарств за рахунок збільшення грошового й натурального оброку й панщини зумовило різке погіршення становища залежних селян. Державні селяни порівняно з кріпосними перебували в кращому становищі. Однак і вони зазнавали експлуатації та гноблення. Державні податки (подушні й земські) були важким тягарем для цієї категорії сільського населення. Зростання заборгованості з податкових платежів прискорювало їхнє зубожіння й розорення. У 1831 р. заборгованість державних селян Лівобережної та Південної України становила 22,3 млн крб. На Правобережжі недоїмки з різних видів платежів у 1844 р. перевищували 344,6 тис. крб. На землі та майно державних селян часто зазіхали поміщики, а спроби оскаржувати це в державних органах призводили до ще тяжчих утисків.

Серед найпоширеніших форм селянського спротиву слід назвати подання скарг до урядових установ, відмову виконувати феодальні й державні повинності, захоплення панських земель і поділ їх між собою, підпали фільварків, господарських приміщень, пошкодження реманенту, збройні виступи, вбивство землевласників, управляючих, втеча від поміщиків. Опір дворянства не дозволив виробити поло-

ження селянської реформи в країні. У першій половині XIX ст. по всій Україні спалахували селянські виступи. Найбільшими за кількістю учасників були повстання селян у селах Жуківка і Стасівка на Полтавщині (1815–1820).

Робітництво України на рубежі XVIII–XIX ст. було неоднорідним за складом, умовами й оплатою праці. Найманих робітників було ще мало, і працювали вони здебільшого в містах. Робочий день тривав від 12 до 15 год, і це закріплювалося у відповідних урядових документах. На херсонських вовномийнях робітники працювали щодня по 16,5 год, у цукровій промисловості, заводи якої працювали здебільшого у дві зміни, робочий день, як правило, тривав 12 год, у шкіряній – 13, металообробній – 14–15 год. Широко використовувалася жіноча й дитяча праця, в тому числі в нічні зміни. Лише законом від 1845 р. було заборонено працю дітей у нічний час. Посилення експлуатації робітників здійснювалося не тільки внаслідок подовження робочого дня, а й за рахунок святкових і недільних днів, а також впровадження високих норм виробітку.

Заробітна плата у робітників була низькою. У вугільній промисловості Донбасу, де існувала відрядна форма оплати праці, гірники в 50-х рр. XIX ст. отримували 2,5–5 коп. за пуд видобутого вугілля. Часова оплата на металургійних підприємствах України становила 30–35 коп. улітку і 20–25 коп. узимку. В інших галузях промисловості зарплата була ще нижчою. Водночас ціни на продукти харчування, плата за житло постійно зростали.

Становище приписних селян (офіційно закріплених за державними фабриками й заводами), а також тих робітників, які працювали на поміщицьких мануфактурах, було ще гіршим. Тривалість робочого дня тут іноді сягала 16–18 год, а грошової платні практично не було. Праця оплачувалась харчовими продуктами. На промислових підприємствах діяла жорстка система покарань і штрафів. Відсутність охорони праці була причиною високого травматизму і навіть загибелі робітників.

У першій третині XIX ст. у Російській імперії не існувало державного законодавства, яке б регулювало відносини між власниками підприємств і робітниками. Лише в 1835 р. уряд запровадив "Положення" про забезпечення промисловості найманою робочою силою. Роботодавець і найманий робітник повинні були укладати договір і дотримуватися його. Але підприємець міг у будь-який момент розірвати угоду. До того ж угоди укладалися таким чином, що ставили робітника в кабальну залежність від роботодавця.

Українське робітництво, як і селянство, протестувало проти жорстоких утисків влади та власників підприємств. Найпоширенішою фо-

рмою боротьби за свої права були скарги урядовцям, втечі з фабрик і заводів, розправи над поміщицькою та заводською адміністрацією, руйнування обладнання, підпали приміщень, страйки.

У 1805 р. вільнонаймані робітники друкарні Києво-Печерської лаври висунули перед адміністрацією вимогу підвищити розцінки. Отримавши відмову, вони оголосили страйк і стали до роботи тільки після того, як роботодавці пішли на поступки. У 1817 р. відмовилися працювати 1500 кріпаків суконної мануфактури поміщика Хорвата в с. Писарівці Вовчанського повіту Слобідсько-Української губернії. Доведені до відчаю жахливими умовами праці й покараннями, кріпосні робітники зіпсували устаткування, знищили сировину. Їхній виступ було жорстоко придушено.

У 1817–1835 рр. тривала боротьба приписних селян Луганського ливарного заводу. У скарзі до царя безправні робітники просили звільнити їх від примусової праці на заводі та в шахті. Не отримавши відповіді, вони у 1822 р. припинили роботу. Незважаючи на тілесні покарання за вироком суду, робітники стійко продовжували страйкувати до 1835 р.

Замість того щоб примусити підприємців поліпшити умови праці робітників, царський уряд удався до більш жорстоких заходів. Спеціальними указами встановлювалася система покарань. За наказом 1847 р. у гірничій промисловості запроваджувалися військові порядки. Таким чином, самодержавство захищало інтереси власників підприємств усіма адміністративними військово-репресивними засобами.

Муштра, жорстокий режим, регламентація життя військових поселенців викликали повстання та інші форми опору. 1819 р. у Південній Україні піднялося на боротьбу за свої права 250 сіл (20 тис. селян). У 1817–1818 рр. відбулися повстання базаліївських, бузьких, 1819 – чугуївських, 1829 – шебелинських військових поселенців. Для їхнього придушення були залучені регулярні війська. Одним із наймасовіших став виступ військових поселенців на Катеринославщині, де кількість повсталих перевищила 45 тис.

Справжнім народним ватажком став уродженець Подільської губернії Устим Кармелюк (1787–1835), який упродовж 25 років керував повстаннями на Поділлі, Волині, Київщині. За виступи проти царської влади Кармелюк був відданий у солдати, однак 1813 р. втік з уланського полку й організував повстанський загін. Разом із товаришами здійснив понад тисячу нападів на поміщиків, купців, царських чиновників. У повстанських загонах перебувало близько 20 тис. осіб. У 1814–1830 рр. Кармелюка неодноразово заарештовували, чотири рази засуджували до каторжних робіт у Сибіру. 1835 р. керівника повстанців було підступно вбито шляхтичами, а 2700 його спільників віддано під суд.

Значна кількість селянських виступів супроводжувала "інвентарну реформу". Селяни відмовлялися виходити на панщину, і поміщики викликали поліцію та війська. Відразу після впровадження "Інвентарних правил" на Правобережжі вибухнуло 55 бунтів. У цей час від поміщиків однієї Київської губернії втекло близько 30 тис. селян.

Масові виступи на селі спричинив урядовий маніфест, виданий у січні 1855 р. у зв'язку з Кримською війною, під час якої селян закликали вступати до народного ополчення, обіцяючи полегшення їхнього становища. Однак селяни розуміли його по-своєму: вони вважали, що насправді йдеться про відродження козаччини й ті, хто записався до війська, будуть звільнені від кріпацтва й одержать землю, тому священиків і урядовців, які, на думку селян, "ховали волю", неправильно трактуючи маніфест, били й виганяли із сіл. Селяни склали списки "вільних козаків", відмовлялися виконувати повинності та розпорядження влади, створювали органи самоврядування. Рух охопив 500 сіл Київщини й увійшов в історію під назвою "Київська козаччина". На придушення виступу уряд кинув регулярні війська. Десятки людей було вбито й поранено, сотні – заслано до Сибіру. А в 1856 р. у південних губерніях пішли чутки, що ті, хто переселиться до Криму, стануть вільними й заможними господарями. 76 тис. селян із 574 сіл Катеринославської, Херсонської та інших губерній рушили в "похід у Таврію по волю". Війська зустріли переселенців на дніпровських переправах і Перекопі. У сутичках загинуло багато селян.

Характерна українського національного руху наприкінці XVIII – на початку XIX ст. – його органічний зв'язок з боротьбою проти аграрної політики російського самодержавства. Ця риса стала провідною ще тоді, коли українські селяни стихійно виступали проти покріпачення царизмом, і лишалась визначальною до початку XX ст. Національний рух має певні етапи свого розвитку: "академічний" – етап, який відображає пробудження інтересу до народної творчості та включає збирання і публікацію народних пісень, казок, легенд, прислів'їв, вивчення народної мови (кінець XVIII ст. – середина XIX ст.), "культурний" – активне творення літературних творів рідною мовою (середина XIX ст.) і політичний – висування політичних вимог (друга половина XIX – початок XX ст.).

З кінця XVIII ст. в Україні поширюються ідеї Французької революції, особливо після походів російської армії в Європу в 1813–1814 рр. З'являються перші опозиційні царизму таємні організації, що проповідують ідеї удосконалення суспільства через удосконалення людини – масонські ложі. Запозичені із Заходу, вони об'єднували тих, хто бажав припинити жандармсько-бюрократичний режим, змінити звичний стан речей. Тому масонський рух в Україні мав здебільшого політичний характер.

Першу масонську ложу в Україні утворили польські шляхтичі у Вишневці на Волині 1742 р. У 1784 р. виникла масонська ложа "Безсмертя" в Києві. У період 1817–1819 рр. з'являються дві масонські ложі в Одесі – "Понт Евксинський" і "Три царства", у Полтаві – "Любов до істини" (її членами були І. Котляревський, С. Кочубей, Г. Тарновський), у Житомирі, Кам'янці-Подільському. З 1818 до 1822 р. в Києві діяла масонська ложа "З'єднаних слов'ян", на гербі якої був зображений хрест із написом "Єдність слов'янська". Членами ложі були представники різних національностей, люди різних професій, урядовці. Якщо на Лівобережжі домінували ідеї панславізму (об'єднання всіх слов'янських народів у складі Росії), то на Правобережжі головною метою масонських лож, до яких входили переважно поляки, була боротьба за відродження могутньої Речі Посполитої з правобережними українськими землями включно. Таємна діяльність, обмежене коло членів масонських лож не дозволили поширити їхній вплив на широкі верстви населення. Масонські ложі підготували ґрунт для виникнення суто політичних організацій. Самодержавство з острахом сприймало діяльність будь-яких громадських об'єднань. Тому 1822 р. царським указом було заборонено всі масонські ложі та інші таємні організації.

Наростання невдоволення самодержавною військово-бюрократичною системою поширювалося в усіх прошарках суспільства. "Діти 1812 р.", як називали себе всі, хто після перемоги над наполеонівською армією прагнув змін на батьківщині, вдалися до практичних заходів. У 1816 р. в Петербурзі виник "Союз порятунку" – гурток офіцерів – вихідців із давніх дворянських родів. Двома роками потому він був реорганізований у "Союз благоденства". Одну з його ланок – Тульчинську управу – очолив полковник Павло Пестель.

1821 р. внаслідок розколу "Союзу" виникли дві організації – Південне товариство на чолі з П. Пестелем, а пізніше й Північне товариство, очолюване М. Муравйовим (Петербург). До Південного товариства з центром у м. Тульчині увійшли, крім П. Пестеля, О. Барятинський, С. Волконський, брати Сергій і Матвій Муравйови-Апостоли, М. Бестужев-Рюмін, О. Юшневський. До складу Південного товариства в 1825 р. увійшли члени Товариства об'єднаних слов'ян, утвореного молодшими офіцерами в Новограді-Волинському. Південне товариство об'єднувало управи в Тульчині, Кам'янці, Василькові, а також Кишинівську управу на чолі з М. Орловим і В. Раєвським.

Програмним документом Північного товариства була "Конституція" М. Муравйова, яка передбачала перетворення Росії на конституційну монархію на засадах федерації. Два з тринадцяти штатів – суб'єктів федерації – мали бути утворені на українських землях (Україн-

ський, центр якого містився в Харкові, і Чорноморський – з центром у Києві). "Руська правда" П. Пестеля – програмний документ Південного товариства – складалася з більш радикальних положень. Автор уявляв майбутню Росію єдиною централізованою унітарною державою з республіканською формою правління. Він виступав за скасування кріпосного права, військових поселень, ліквідацію середньовічних гільдій, цехів, гербів, привілеїв, проголошення рівності громадян Росії перед законом, свободи слова, друку, зборів, віросповідання, рівноправності в судових справах, скорочення терміну військової служби з 25 до 15 років. Передбачалося надати всім громадянам віком від 20 років рівні й не обмежені майновим цензом права.

Ліквідацію самодержавства передбачалося здійснити шляхом змови. Центром повстання мала стати Україна, оскільки навесні чи влітку 1826 р. імператор збирався прибути на огляд військ до Білої Церкви. Після вбивства царя планувалося виступити з відданими полками на Київ, а потім – на Москву. Тоді ж Північне товариство мало організувати виступ у столиці – Петербурзі.

Смерть Олександра I була використана змовниками для виступу. 14 грудня 1825 р. в Петербурзі мало відбутися складання присяги новому імператору – Миколі I. У цей час на Сенатську площу вийшли повсталі полки, однак вони були розстріляні вірними цареві військами. 29 грудня 1825 р. почалося повстання розквартированого під Васильковом Чернігівського полку, очолюване С. Муравйовим-Апостолом і М. Бестужевим-Рюміним. Захопивши штаб полку, повстанці вирішили йти в напрямку Житомира на з'єднання з іншими військами. Та біля сіл Устинівка й Ковалівка їх зустріли гарматними пострілами каральні частини. Розсіяні й деморалізовані учасники виступу здалися. Уряд жорстоко покарав декабристів. П'ятьох із них (К. Рилєєва, П. Каховського, С. Муравйова-Апостола, П. Пестеля, М. Бестужева-Рюміна) за вироком суду було страчено в Петербурзі, солдатів – покарано шпіцрутенами. Понад 800 учасників повстання заслано на сибірську каторгу, а також у діючу армію на Кавказ.

Причинами поразки декабристів була низька організація, стихійність, відсутність підтримки у населення, а головне – ще не настав відповідний час. Після поразки повстання декабристів осередками громадських рухів в Україні стають навчальні заклади – Харківський університет (відкритий 1805), гімназія вищих наук у Ніжині (заснована 1820), польський ліцей у Кам'янці (1831), Київський університет (1834). Виникають таємні студентські гуртки, де читаються заборонені царизмом твори, поширюються ідеї декабристів.

У Царстві Польськім, яке входило до складу Російської імперії, давно визрівало прагнення вийти з її складу та утворити незалежну Польську державу. 17 листопада 1830 р. спалахнуло повстання у Варшаві. Царський намісник великий князь Костянтин і урядові війська змушені були залишити Польщу. Революційна частина поляків, об'єднаних навколо "Патріотичного товариства", обстоювала продовження боротьби до здобуття повної незалежності, консервативна – схилялася до угоди з царем за умови дотримання ним положень Конституції 1815 р. На початку 1831 р. повсталі висунули гасло "За нашу і вашу свободу!", закликаючи поневолені народи імперії до спільної боротьби. Польський сейм утворив Національний уряд, який вбачав своє завдання у відродженні Польської держави в кордонах 1772 р. (з українськими землями включно).

На Правобережній Україні повстанням керував Союз вільних синів Поділля (Кам'янець-Подільський). У лютому 1831 р. у м. Барі відбувся з'їзд організацій, які організували повстанський центр. Керівниками повстання на Київщині було призначено В. Тишкевича, на Волині – Я. Малиновського, на Поділлі – Я. Сулятицького. Однак сподівання на підтримку з боку місцевого населення не справдилися. Українські селяни повірили не польській шляхті, а російському фельдмаршалу Остен-Сакену, який обіцяв звільнити їх із кріпацтва за підтримку урядових військ. Утім після придушення виступу нічого не змінилося, більше того, шляхта помстилася селянам, збільшивши визиск.

У збройних сутичках царське військо (1831) завдало поразки польським загонам. Керівників і учасників антиурядового виступу за вироком суду в Києві було заслано до Сибіру, віддано в солдати, позбавлено дворянських прав і маєтків. Була заборонена діяльність польських шкіл, ліцеїв, греко-католицької церкви (1838), ліквідовано магдебурзьке право в містах і чинність Литовських статутів.

У 40-х рр. XIX ст. активізувався національний рух серед інтелігенції. У Київському університеті гуртуються найпомітніші постаті тогочасної України – письменник П. Куліш, професор М. Костомаров, етнограф О. Маркевич, учитель В. Білозерський, службовець М. Гулак, художник і поет Т. Шевченко та інші. Ще 1843 р. тут виник таємний гурток "Київська молода", завданнями якого були ліквідація кріпацтва "згори", піднесення культурно-освітнього рівня селянства й пробудження його національної свідомості. Проте гуртківці не змогли вийти за межі пропагандистської та просвітницької діяльності. Після того як гурток саморозпустився, його активісти 1846 р. створили таємну політичну національно-патріотичну організацію – Кирило-Мефодіївське товариство (братство). Назване на честь великих слов'янських

просвітників, це об'єднання виробило програму, викладену в "Книзі буття українського народу" й "Записці", підготовлених М. Костомаровим і М. Білозерським. Метою товариства було: ліквідація самодержавства, монархії, установлення республіки, утворення Української держави та об'єднання слов'янських народів у федеративну державу на принципах добровільності й виборності. За зразок політичної організації суспільства "братчики" взяли політичний устрій США. Центром майбутньої слов'янської федерації мала стати Україна. Кожна держава як член федерації становила б окремий штат, Київ став би столицею федерації, в якій раз на чотири роки збирався б найвищий спільний консультативно-регулюючий міждержавні взаємини орган – собор, або сейм. Федерація повинна була мати невелике регулярне військо, кожен штат – свої збройні сили, упорядковані постійними міліцейськими формуваннями. У майбутньому у федеративному утворенні передбачалося встановити широкі громадянські права, зокрема свободу віросповідання, запровадити обов'язкову загальну початкову освіту, скасувати тілесні покарання та смертну кару, ліквідувати станові привілеї й нерівність.

Існували деякі розбіжності в поглядах "братчиків": так, Костомаров на перше місце висував ідею єдності та братерства слов'ян, Куліш – питання розвитку української культури, Шевченко вважав, що передусім треба визволити народ із кріпацтва, а Україну – з політичної неволі. Крім того, більшість виступала за поступовий (еволюційний) характер дій, а Шевченко і Гулак – за революційні перетворення. Вони розгорнули агітаційну й культурно-просвітницьку діяльність, закликаючи представників російської та польської громадськості боротися за власну національну державу з окремим суспільним устроєм, але об'єднуватися у всеслов'янську спільноту на засадах християнства.

В. Білозерський підготував проект створення широкої мережі початкових землеробських шкіл, вихованці яких поверталися б у село освіченими й несли нову культуру господарювання. Царська адміністрація залишилася глухою до цих пропозицій, а на початку 1847 р. члени братства були заарештовані, засуджені до заслання, але найтяжча доля спіткала Т. Шевченка й М. Гулака, відданих у солдати. Значення Кирило-Мефодіївського товариства полягало в першій спробі об'єднання на національних принципах української аристократії та селянства. Останнє в товаристві найбільш чітко та ясно представляв український поет і визначний громадський діяч Т. Шевченко.

5. Культура

Розвиток української культури наприкінці XVIII ст. – у першій половині XIX ст. відбувався в досить складних і суперечливих умовах. Територія України входила до складу різних держав – Росії та Австрії, уряди яких проводили колонізаторську політику, спрямовану на денаціоналізацію, знищення української культури, віри, звичаїв. Цариця Катерина II заявляла, що Україну, Ліфляндію та Фінляндію "належить найлегшими способами привести до того, щоб вони обрусіли й перестали глядіти, як вовки в лісі".

У другій половині XVIII ст. Лівобережна й Слобідська Україна відзначалися письменністю. У гетьманській Україні на високий рівень було поставлено початкову освіту. Майже кожне село мало свою школу. Сільська громада сама запрошувала вчителів, давала їм приміщення під школу й утримання. Для дітей старшини та чиновництва створюються спеціальні закриті навчальні заклади – пансіони, інтернати тощо. Важливу роль у розвитку освіти в Україні відігравали колегіуми, які працювали у Харкові, Чернігові, Переяславі. Було чимало проектів заснування в Україні університетів. К. Розумовський намагався відкрити університет у Батурині. Граф Рум'янцев планував заснувати університети в Києві й Чернігові. Однак імперський уряд не дозволяв Україні мати університети. Молодь, яка прагнула здобути вищу освіту, стала виїжджати навчатися до Москви та Петербурга, а також до університетів Німеччини, Італії, Франції тощо. У багатьох навчальних закладах і школах більшість викладачів мали українське походження. Наприклад, у Слов'яно-греко-латинській академії в Москві з 1701 по 1762 р. працювало 95 викладачів із Київської академії. Коли за наказом царя в Петербурзі було засновано Медико-хірургічну академію, для неї не вистачило студентів – їх набрали з Києво-Могилянської академії.

У першій половині XIX ст. в Україні існували станові навчальні заклади різних розрядів. Для нижчих верств населення створювалися парафіяльні двокласні школи, для дітей дворян, купців, службовців і заможних міщан – повітові училища, гімназії, ліцеї, університети. У цей період проводилися реформи освіти, спрямовані на її уніфікацію і впорядкування: у 1835 р., наприклад, було створено навчальні округи – Київський, Одеський, Харківський на чолі з попечителями. У селах державних селян початкові школи організовували підприємства державних маєтностей. Існували контонійські школи – початкові школи для військових поселенців, ланкастерські школи – взаємного навчання (коли навчання проводять найздібніші учні) та дяківські

школи. Проте матеріальне забезпечення початкової ланки освіти залишалося незадовільним. На середину XIX ст. в Київській, Волинській, Подільській, Чернігівській і Полтавській губерніях, населення яких становило 7 млн людей, нараховувалося 10 тис. учнів. Лише третина з них були дітьми селян, нижчих верств.

Вищу освіту в Україні здобували в ліцеях і університетах. У 1805 р. було засновано Харківський університет, першим ректором якого став І. Рижський. За 1805–1861 рр. в ньому отримали вищу освіту 2800 студентів. 1834 р. перших 56 студентів прийняв Київський університет св. Володимира, першим ректором якого був М. Максимович. Вищу освіту надавали й ліцеї, де вчилися 7–10 років: Кременецький ліцей (1805–1832), Рішельєвський в Одесі (з 1817 по 1862 випустив 596 ліцеїстів), Волинський (з 1805), Ніжинська гімназія вищих наук (з 1820).

Україна залишається одним із провідних центрів книгодрукування. Найважливішими видавничими центрами були друкарні Києво-Печерської лаври, Чернігівського та Почаївського монастирів. Наприкінці XVIII ст. чимало нових друкарень створено на Лівобережжі й Півдні України. Але, як і раніше, книги коштували надзвичайно дорого, і зберігали їх як найцінніші речі. Важливою подією у видавничій справі стало впровадження "гражданського" шрифту, що збільшило кількість світських видань. Перша друкарня, яка випускала книжки таким шрифтом, відкрилася 1764 р. в Єлисаветграді, згодом у Катеринославі, Харкові та інших містах. Кирилиця тепер вживалася тільки для церковних видань, а "гражданка" – для світських книжок. До Російської імперії завозилася велика кількість літератури, виданої в Україні: шкільні підручники, церковні книги, наукові праці тощо.

Видатне місце в розвитку культури XVIII ст. посідала творчість мислителя і просвітителя, мандрівного філософа Г. Сковороди. Метою життя людини він визнавав її щастя. Байки, притчі, різноманітні поезії, в яких викривалися несправедливість, неробство, марнотратство панів, їхня жорстокість до простих людей, хабарництво, були дуже популярні й швидко розходились по Україні. Ширилися в країні природничі та математичні знання. Підручники з математики, складені видатними українськими педагогами Київської академії Ф. Прокоповичем та І. Фальковським, стали справжнім досягненням вітчизняної науки. У XVIII ст. в Україні з'являються медичні установи. 1754 р. українець І. Полетика одним із перших одержав звання професора Медичної академії в німецькому м. Кілі. Вагомий внесок у боротьбу з епідеміями холери, чуми у військовій медицині зробили українські лікарі. Методи боротьби з чумою, які винайшов лікар Д. Самойлович, дістали схвалення російської та багатьох зарубіжних академій.

Активно займалися науковою роботою викладачі Київського університету. М. Максимович був автором понад 100 різнопланових за проблематикою праць з археології, етнографії, фольклористики, ботаніки, філології. Він також розгорнув широку діяльність щодо залучення аматорів і спеціалістів до вивчення минулого Києва. За його ініціативою 1835 р. розпочав роботу Тимчасовий комітет з розшуку старожитностей, на основі якого в 1843 р. було створено Тимчасову комісію з розгляду давніх актів, яка видала 32 томи "Архівів Південно-Західної Росії".

Велику популярність у кількох поколіннях українців мала "Історія Русів" – від Київської Русі до Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, де відстоювалася ідея самостійності українського народу. Її автором вважали архієпископа Г. Кониського або полтавського поміщика Г. Полетику. Дуже популярними були видання, авторами яких стали мандрівники чи паломники. Серед такої літератури виділяється твір "Подорож" В. Григоровича-Барського, який описав свої враження від мандрівки країнами Європи та Близького Сходу. Великий інтерес викликав твір перекладача Генеральної військової канцелярії С. Дівовича "Розмова Великоросії з Малоросією". Сюжет твору дуже оригінальний: протягом віршованого діалогу Росії та України остання доводить своє право на суверенність. Схожою за формою була "Ода на рабство" В. Капніста, який різко виступив проти закріпачення селян України (1783).

У першій половині XIX ст. розвивається нова українська література з різними методами художнього відображення дійсності: сентименталізм, романтизм, реалізм. Слід назвати поему І. Котляревського "Енеїда" (повністю вийшла 1842), п'єси "Наталка Полтавка" (1835) і "Москаль-чарівник" (1841), поезії та байки П. Гулака-Артемовського, твори Г. Квітки-Основ'янека "Пан Халявський", "Сватання на Гончарівці" та ін. Т. Шевченко став однією з найяскравіших постатей української літератури XIX ст. У своїх творах поет засуджував самодержавний політичний лад, поневолення людини, саркастично змалював владу, відстоював демократичні ідеї, гостро осуджував соціальне гноблення, показав трагізм становища солдатів, проблеми сирітства, відстоював принципи гуманізму ("І мертвим, і живим...", "Кавказ", "Сон"). Т. Шевченко віддавав шану видатним історичним особам – Дорошенку, Полуботку, Гордієнку, Хмельницькому. Водночас він не ідеалізував історичне минуле, не схвалював Переяславську угоду з Росією, що разом із Полтавською битвою та ліквідацією Запорізької Січі призвело до занепаду України, втрати нею незалежності. Шевченко вірив у силу всеслов'янського єднання ("Єретик", "Гайдамаки"). Його провідною ідеєю було політичне визволення України з-під влади

чужинців. Його ідеал Української держави складався поволі й відбувся в 1843–1847 рр., знайшовши висвітлення у збірці "Три літа", де є такі рядки: "Я прозрівати став потроху...". У 40-х рр. за дорученням Київської археографічної комісії він робив замальовки, ескізи пам'яток української історії та архітектури. Т. Шевченко був відданий ідеї визволення України до кінця життя.

Популярними серед народу були історичні пісні, думи, балади. Більшість із них присвячувалися улюбленим героям – Богданові Хмельницькому, Іванові Богуну, Семенові Палію, Олексі Довбушу, Максимові Залізняку, Іванові Гонті. Як і раніше, Україною мандрували кобзарі, бандуристи, лірники, пісні яких були зрозумілі й популярні серед простих людей. Справжнім музичним центром України був Глухів, резиденція гетьмана Кирила Розумовського. Тут виконувалась італійська музика та ставились італійські опери. Поширеним явищем стали "кріпацькі капели", які існували при панських маєтках. Особливого розвитку в цей час набуває шкільна драма, її центрами стають Київська академія, Харківський і Чернігівський колегіуми. Студенти академії мандрували містами й селами України, ставили спектаклі, освічували народ. На ярмарках і базарах актори влаштовували балаган – імпровізований тимчасовий театр, який відвідувало багато людей. У XVIII ст. виник кріпосний театр, в якому пани збирали найталановитіших селян-кріпаків. Справжньою подією театрального життя України було відкриття 1789 р. в Харкові першого постійного театру.

Далеко за межами України була відома творчість випускників Київської академії М. Березовського й А. Веделя. Твори Березовського "Вірую" та Веделя "На ріках вавилонських" були надзвичайно популярні. Доля цих двох талановитих українських композиторів склалася трагічно. Інтриги царедворців довели до самогубства Березовського. За антидержавну діяльність був засуджений і помер у в'язниці Ведель. Велику музичну спадщину залишив композитор, хоровий диригент Д. Бортнянський – це 45 концертів та інших музичних творів. Написав опери "Креонт" (1777), "Алкід" (1778), "Квінт Фабій" (1779), які були поставлені на італійській сцені. Є автором понад 100 творів хорової церковної музики. Його музикою захоплювалися Берліоз і Бетховен. Творчість Бортнянського належить до вершин світової музичної культури.

Наприкінці XVIII ст. в українській архітектурі панує стиль бароко, що вирізняється пишністю, багатством оздоблення: ліпленням, різьбленням, позолотою тощо. Зводяться величні архітектурні споруди. У 1747–1753 рр. за наказом імператриці Єлизавети за проектом архітектора В. Растреллі в Києві було побудовано одну з найяскравіших пам'яток тієї епохи – Андріївську церкву, а в 1750–1755 рр. – царський

палац (Маріїнський). У 1731–1745 рр. під керівництвом Й. Шеделя, який раніше працював у Петербурзі й Москві, була збудована 93-метрова дзвіниця Печерської лаври. Учнем Шеделя був І. Григорович-Барський, автор численних київських будівель. У першій половині XIX ст. провідним стилем стає класицизм. Відбувається зміна в характері забудови міст, де головним стає центр. З'являються нові споруди – школи, промислові підприємства. Реконструювалися міста Слобожанщини та Придніпров'я. У Києві було споруджено пам'ятник на честь поновлення магдебурзького права (архітектор А. Меленський), церкву на Аскольдовій могилі, ансамбль Контрактової площі на Подолі. У за проектами відомого архітектора В. Беретті збудовано Київський університет, будинок Інституту шляхетних дівчат.

Розвивається український живопис. Переважає в цей час портретний жанр, в якому працювали митець реалістичного напряму К. Павлов, художники, котрі перебували у кріпосній залежності, зокрема І. Усенко, П. Золотуха, С. Алексєєв, живописець В. Тропінін ("Портрет українця", "Дівчина з Поділля"), Т. Шевченко (130 портретів, серед них – Є. Гребінки, Коцебу, Л. Толстого, серія картин "Живописна Україна"). Художники-пейзажисти М. Сажин, І. Сошенко ("Хлопчики-рибалки", "Пейзаж") реалістично відображали мальовничу природу рідного свого краю. Одним із найвідоміших художників був Д. Левицький. Під керівництвом Левицького працював певний час В. Боровиковський. Йому, видатному українському живописцю, академіку, належало близько 160 портретів, зокрема такі відомі, як "Цар Давид", портрети Лопухіної та Капніста.

Поряд із творами професійних митців набувають популярності різні види декоративно-ужиткового мистецтва – художнє ткацтво, вишивка, кераміка, художнє різьблення, килимарство, народний розпис тощо. Найпоширенішим видом народного мистецтва була вишивка, характерні ознаки якої: чітка композиція, різна техніка виконання (хрестиком, гладдю, мережкою), регіональні особливості орнаментального оздоблення. Так, у вишивках з Буковини, Галичини переважав геометричний орнамент, а у полтавських і чернігівських вишивках – рослинні узори.

Отже, після остаточної ліквідації в 1783 р. полково-сотенного устрою як ознаки автономності Лівобережна Україна була насильно включена в російську політичну систему. Починаючи з XVII ст., прямо пропорційно до розширення кордонів Росії, її державний лад набував характеру абсолютної монархії, не обмеженої жодними представницькими органами. Нові зміни територіально-адміністративного устрою спричинила участь Росії в поділах Польщі наприкінці XVIII ст.,

унаслідок чого до складу імперії відійшло Правобережжя України. У результаті складних міждержавних відносин і територіальних перетворень на початку XIX ст. більшість українських історичних і етнічних земель опинилась у складі Російської держави. Утвердившись і стабілізувавшись у непростих умовах російської дійсності, українська етнічна територія простяглась суцільною смугою від Західного Бугу до Дону, перериваючись землями Війська Донського, а далі охоплюючи широкі території на Північному Кавказі. Таким чином, українські землі входили до складу таких губерній і областей: Київської, Харківської, Чернігівської, Полтавської, Волинської, Подільської, Катеринославської, Херсонської, Таврійської, Чорноморської, а також, частково, Люблінської, Сідлецької, Гродненської, Кубанської, Мінської губерній, Бессарабської та Війська Донського областей.

Великі розміри територіально-адміністративних утворень визначалися російськими інтересами, які в основному суперечили українським. Місцеве управління українських земель оформилося у своєрідний царський бюрократично-поліцейський режим.

Важливим державним завданням залишалось освоєння Українського Причорномор'я. Південна політика уряду була спрямована на формування таких військово-адміністративних структур, які якнайкраще забезпечили б інтереси централізованого правління і підготували б плацдарм для посиленого впливу в Криму й на Балканах.

Невідповідність етнічних і адміністративних кордонів – не просто результат ігнорування національного принципу організації територіально-адміністративного устрою, а наслідок політики позбавлення права українського народу на державний і національно-культурний розвиток. Проте, незважаючи на підневільне становище, саме наприкінці XVIII – початку XIX ст. активізувалося політичне, економічне та науково-культурне життя України, відбулося самоусвідомлення українським народом величі й етнічної єдності своєї землі. Видатну роль у цьому процесі відіграли такі українські вчені, громадські та культурні діячі, як Г. Сковорода, В. Григорович-Барський, Т. Шевченко та ін.

ХРОНОЛОГІЯ

1728–1734	-	Гетьманування Д. Апостола.
1734–1750	–	Діяльність Правління гетьманського уряду.
1750–1764	–	Гетьманування К. Розумовського.
1764–1786	–	Діяльність другої Малоросійської колегії.
1768–1774	–	І Російсько-турецька війна при Катерині ІІ.
1775, серпень	–	Маніфест про скасування Запорозької Січі.
1783, 3 травня	–	Імператорський указ про закріпачення селян.
1783, квітень	–	Рескрипт Катерини ІІ про включення Криму до складу Росії.
1780	–	Скасування полкового устрою на Лівобережжі, створення Новгород-Сіверського, Чернігівського та Київського намісництв.
1796	–	Утворено Малоросійську губернію на території колишньої Гетьманщини.
1787–1791	–	ІІ Російсько-турецька війна при Катерині ІІ.
1812	–	Вторгнення наполеонівської армії в Росію.
1817–1857	–	Існування військових поселень.
1828–1829	–	Російсько-турецька війна.
1825, 14 грудня	–	Повстання декабристів у Петербурзі.
1847–1848	–	Створення та діяльність Кирило-Мефодіївського товариства.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

ДЕКАБРИСТИ – члени різних таємних товариств, які утворилися в Російській імперії за часів царювання Олександра I (з 1816) та існування яких було викрито повстанням у Петербурзі 14 грудня 1825 р. Переважно декабристами були молоді дворяни-офіцери, поміщики.

ІНВЕНТАРНІ ПРАВИЛА (від пізньолат. *inventarium* – опис майна) – у Російській імперії законодавчі акти 1847–1848 рр. Визначали розміри наділів і повинності поміщицьких селян південно-західних губерній. Прийняті для попередження обезземелення селян і послаблення впливу польських землевласників.

ІНТЕГРАЦІЯ (від лат. integratio – відновлення, поповнення) – це процес зближення і зв'язку певних галузей, що відбувається поряд із процесами їхньої диференціації, урізноманітнення. Або поняття, що означає стан зв'язаності окремих частин у щось цілісне.

КАРАБІНЕРИ – вид піхоти і кавалерії. Виник у XV ст. в Іспанії як відбірні стрілці в піхоті й кінноті (карабени). У XVI–XIX ст. входили до складу піхотних і кавалерійських частин у деяких європейських країнах. У Російській імперії існували карабінерні полки кінні у XVIII ст. і піхотні в XIX ст.

НАТУРАЛЬНЕ ГОСПОДАРСТВО – тип господарства, в якому продукти праці виробляються для задоволення потреб самих виробників, а не для продажу.

РЕКРУТ – особа, яка приймається на військову службу за наймом або повинністю. У російській армії 1705–1874 рр. це особа, яку зарахували в армію згідно з рекрутською повинністю. З 1874 р. цей термін було замінено на "новобранець".

РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКІ ВІЙНИ – 1) 1735–1739 рр. – союз Росії та Австрії проти Туреччини за вихід до Чорного моря і для знешкодження кримських татар. Російські війська під командуванням Б. Мініха й П. Ласі зайняли Азов, Очаків, Хотин, Ясси. 2) 1768–1774 рр., розпочата Туреччиною після відмови вивести війська з Польщі. Російські війська П. Рум'янцева розгромили турків і уклали вигідний Кючук-Кайнарджийський мир. 3) 1787–1791 рр., розпочата Туреччиною з метою повернення Криму. Перемоги отримали російські війська під командуванням О. Суворова, Г. Потьомкіна

та інших. Закінчилася Ясським миром. 4) 1806–1812 рр., розпочата Туреччиною з метою повернення втрачених володінь у Північному Причорномор'ї та на Кавказі. Перемогу здобули російські війська, очолювані М. Кутузовим, і призвели до укладення Бухарестського миру. 5) 1828–1829 рр., унаслідок кризи Османської імперії, що викликала грецьку революцію 1821–1829 рр. Російські війська захопили Закавказзя, перемогли турецькі війська в Болгарії й підійшли до Константинополя. Ці успіхи були закріплені в Адріанопольському мирному договорі. 6) 1877–1878 рр., викликана підйомом національно-визвольного руху на Балканах; завершилася Сан-Стефанським миром.

СЕКУЛЯРИЗАЦІЯ (від пізньолат. *saecularis* – мирський, світський) – перетворення державою церковної власності на світську (зазвичай земельної власності).

ТЯГЛОВЕ ГОСПОДАРСТВО – тип господарства XV – початку XIX ст., за ведення якого платяться грошові та натуральні повинності державі або поміщику.

ЧУМАКИ – українські торговці-перевізники, які їздили на волах до Чорного та Азовського морів за сіллю й рибою, розвозячи ці товари по ярмарках. Займалися паралельно доставкою інших товарів і вантажів. До проведення залізниць це був досить значущий промисел. Через небезпеку при перевезеннях дніпровськими порогами чумаки об'єднувалися у ватаги, щоби боротися з нападами гайдамаків і татар. Чумаки обирали досвідченого отамана, який указував шлях, призначав сторожу тощо. Вибирався з чумацької громади й кухар. У першій половині XIX ст. чумацтво набуває мирного характеру, тому отамана вже не вибирали.

ПЕРСОНАЛІЇ

ГРИГОРОВИЧ-БАРСЬКИЙ ВАСИЛЬ (1701–1747) – мандрівник і письменник XVIII ст. Народився в Києві на Печерську. Освіту отримав у Київській духовній семінарії, утікши таємно від батька до Феофана Прокоповича. Сам Василь визнавав, що в науці не був першим. У 1723 р. відправився до Львова, де йому вдалося вступити до єзуїтської академії під вигаданим ім'ям Барського, але монахи здогадалися про його православне віросповідання й вигнали його. Відправившись у паломництво до Риму по святих місцях, вирішив мандрувати та описувати стародавні монастирі, святі місця православ'я. Побував у Кафі, Кефалонії, Занті, Хіосі, Солуні, Афоні. Відвідав Палестину, Сирію, Аравію, Єгипет. Деякий час перебував у Константинополі, а через Румунію, Польщу потрапив до Києва, де й помер. Написав чотиритомну працю "Мандри по святих місцях Сходу з 1723 по 1747 р." Зібрав близько 150 планів і малюнків визначних місць.

КАЛНИШЕВСЬКИЙ ПЕТРО (1690–1803) – останній кошовий отаман Запорозької Січі, полководець, дипломат. Народився в с. Пустовійтівка (Сумської області), що біля узбережжя р. Сули, притоки Дніпра. Походив із козацького старшинського роду. П. Калнишевський був найстаршим сином козацької вдови Агафії. Батько Іван загинув у ході військової сутички. За легендою, коли Петро у вісім років пас сусідську череду, то проїжджі козаки забрали його із собою і привчили до люльки. Так він потрапив на Запорозьку Січ. Побував у Парижі, де здобув освіту. Перед урядами Петра III і Катерини II послідовно відстоював економічні й політичні інтереси Запорозької Січі, тричі брав участь у козацьких посольствах до Петербурга. 1755 р. Калнишевський разом із делегацією козаків у Петербурзі клопотав про повернення козацьких земель, відданих поселенцям. У 1762 р. став кошовим отаманом і зустрівся в Петербурзі з Катериною II, яка усунула його з посади. Проте його знову обирали й так – ще 10 років поспіль. Тільки через розпочату Росією війну з Туреччиною імператриця змирилася з непокорою козаків. Під час російсько-турецької війни (1768–1774) кошовий отаман проявив себе талановитим полководцем і безстрашним воїном, за що нагороджений золотою медаллю на Андріївській стрічці та званням гене-

рал-лейтенанта. Як далекоглядний політик і господар, Калнишевський дбав про поширення хліборобства й торгівлі на запорозьких землях, культурний розвиток цього краю. Він створив 62 населені пункти, поширив на Січі "хуторні зимівники" – фермерський тип господарства, який вели козаки, збудував православні храми Св. Петра і Павла в Межигір'ї, церкву в м. Ромни, Троїцьку церкву в Пустовійтівці, якій подарував цінний іконостас, прикрашений 30 кг золота й 50 кг срібла, а також Євангеліє І. Равича за 600 крб золотом. Він збудував загалом 38 церков. За ініціативи Калнишевського на Січі створено 3 спеціальні та 16 парафіяльних шкіл. За його отаманства була поширена приказка: "Як був кошовим Лантух – не було хліба для мух, а як став Калниш, то лежав цілий книш". У травні – червні 1775 р. Січ була зруйнована російськими військами. П. Калнишевський за порадою священика січової церкви В. Сокальського та за згодою козацької ради здався без пролиття християнської крові. Імператриця обґрунтувала свій вчинок тим, що Січ була, на її думку, гніздом козаків-мародерів, які перешкоджали торгівлі та культурі. Князь Потьомкін, який називав Калнишеського "батьком", заарештував його й за наказом Катерини II отамана заслали до Соловецького монастиря. Сам князь за це отримав 100 тис. десятин землі. Понад 22 роки провів у колодках в одній із башт в одиночній камері без права листування. На утримання його царський уряд виділяв по 1 коп. на день, половину з якої Петро віддавав на ремонт даху. 1801 р. указом Олександра І 110-річний сліпий Калнишевський був звільнений із монастирської в'язниці, але за власним бажанням залишився в монастирі, де незабаром і помер. Похований на головному подвір'ї Соловецького монастиря.

СКОВОРОДА ГРИГОРІЙ (1722–1794) – поет, педагог, мислитель, філософ, який заклав основи української класичної філософії. Прозваний "українським Сократом", закликав людей: "пізнай себе!", "поглянь у себе!" Народився 3 грудня 1722 р. у бідній козацькій родині в с. Чорнухи Полтавської губернії. У 1738–1741 рр., 1744–1750 рр. отримав освіту в Києво-Могилянській академії, а в 1742–1744 рр. перебував у Петербурзі, де співав у придворній капелі та спостерігав за столичним життям. Він досконало володів латиною, церковнослов'янською, німецькою, польською мовами; вивчав філософські твори античних і сучасних авторів. Подорожував країнами Західної Європи (1750–1753) у складі посольської місії. Побував в Угорщині, Австрії, Словаччині, можливо, Польщі, Німеччині, Італії. Після повернення викладав поетику в Переяславському ко-

легіумі, працював домашнім учителем. Тут почав українською та латинською мовами писати вірші, які стали основою його поетичної збірки "Сад божественних пісень". 1759 р. Сковороду запрошено викладати в Харківському колегіумі, проте в 1769 р. він остаточно стає мандрівним учителем, оскільки це дозволяло йому зберегти необхідну свободу духу. До самої смерті (9 листопада 1794) Г. Сковорода ходив пішки Слобожанщиною та Лівобережжям, писав діалоги, читав і дарував їх друзям та всім, хто цікавився філософією життя. Незадовго до смерті склав список своїх праць (18 оригінальних і 7 перекладених, 4 з яких досі не знайдено). Заповів вибити такий напис на своїй могилі: "Світ ловив мене, але не спіймав". Помер Григорій Сковорода 9 листопада 1794 р. на Харківщині. Власним життям він стверджував високі моральні принципи: волелюбність, гідність, щирість, прагнення до мудрості, надійність, любов до ближнього.

ШЕВЧЕНКО ТАРАС (1814–1861) – поет, художник. Народився в с. Моринці Черкаської області в родині селянина-кріпака. Змалечку пас овець і прислуговував у панському будинку П. Енгельгардта. Першими наставниками були сільські дяки. Пан, бажаючи зробити з нього маляра, віддав хлопця до малярних справ цехового майстра в Петербург. Там він знайомиться з І. Сошенком – слухачем Петербурзької Академії мистецтв, за сприяння якого Тараса викупили з кріпацтва.

Перші вірші Шевченка – це роздуми над своєю долею ("Думка"), над долею батьківщини. 1840 р. вийшла його збірка "Кобзар". Поет працював в усіх існуючих на той час поетичних жанрах: балади, ліричні пісні, ліро-епічні поеми, послання тощо. 1843 р. повернувся на Україну, де багато малював ("Живописна Україна"). Став членом Кирило-Мефодіївського братства. У 1847 р. його було заарештовано й заслано в солдати до Оренбурзького краю. Звільнений у 1857 р., він отримав визнання та підтримку ліберально-демократичних кіл. Помер Тарас Григорович Шевченко в Петербурзі.

ЛЕКЦІЯ 10

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (КІНЕЦЬ XVIII – ПЕРША ПОЛОВИНА XIX СТОЛІТТЯ)

1. Адміністративно-територіальний устрій.
2. Соціально-економічне становище краю.
3. Національне відродження на західноукраїнських землях.
4. Особливості розвитку культури.

1. Адміністративно-територіальний устрій

На зламі XVIII–XIX ст. в Україні відбулися великі зміни, спричинені насамперед новою геополітичною ситуацією в Центральній та Східній Європі. За результатами першого (1772) і третього (1795) поділів Польщі до складу Австрійської імперії відійшла Галичина, а після укладення австро-турецької Константинопольської конвенції (1775) під владою австрійського імператора опинилася Буковина. Ще з XVII ст. у складі Австрійської монархії під владою Угорського королівства перебувало Закарпаття. Отже, наприкінці XVIII ст. імперія Габсбургів володіла західноукраїнськими землями, які займали територію 70 тис. кв. км, де проживало 3,5 млн осіб, з яких 2,4 млн були українцями.

Австрійська влада, як і попередня – польська, не зважала на етнічний склад населення. Вона на свій лад здійснювала адміністративно-територіальний поділ. У підсумку і західногалицькі землі, де більше було поляків, і східногалицькі, де більшість становили українці, увійшли в одну адміністративно-територіальну структуру, яка називалася "коронним краєм", або "королівством Галіції й Лодомерії", з центром у Львові.

"Королівство Галіції й Лодомерії" поділялося на 12 округів (дистриктів): Золочівський, Тернопільський, Чортківський, Жовквівський, Львівський, Бережанський, Коломийський, Станіславський, Стрийський, Самбірський, східні землі Сяноцького та Перемишльського округів. Землі Східної Галичини залишались окраїнною територією Австрії. Вищим державним органом управління тут служила галицька придворна канцелярія, яка підпорядковувалась імператорові. На зразок інших австрійських провінцій було запроваджено становий сейм, до складу якого входили вищі сановники, церковні діячі, магнати, шляхта. Виконавчим органом сейму був крайовий комітет. Галицький сейм збирався лише один раз – у 1780 р. Його бездіяльність деякою мірою компенсували зібрання шляхти, які називалися контрактами.

В округах влада належала старостам, яким підпорядковувались комісари, секретар, канцеляристи, практиканти й посильні окружного управління. Урядовою мовою була німецька. З місцевим населенням окружне управління контактувало польською мовою, а з домініями, духовенством і судами – латиною.

Повнота всієї адміністративно-політичної влади зосереджувалася в руках губернатора, його призначав сам австрійський імператор. Австрійський уряд призначав членів магістратів, які здійснювали керівництво соціально-економічним життям міст. У сільській місцевості адміністративна й поліцейсько-судова влада належала великим землевласникам та їхнім управителям (посесорам) і наглядачам (мандаторам).

Зміни відбулися і в організації судів. Смертні вироки затверджував губернатор, а всі рішення державних судів виносились іменем імператора. Першою інстанцією для сільського населення стали домініальні суди, для міського – магістратські, для шляхти – земські, за якими згодом закріпилась назва шляхетських судів.

Окремим округом до "королівства Галіції й Лодомерії" входила Буковина. Етнічний поділ не враховувався, хоча вже тоді на Північній Буковині переважало українське населення, а на Південній – румунське. Адміністративно-політичним центром Буковинського округу стало місто Чернівці, яке з 1786 р. отримало австрійський міський статут, а з 1832 р. почало управлятися магістратом на чолі з бургомістром. Округ складався з чотирьох дистриктів, у 1794 р. їх було перейменовано на повіти – Чернівецький, Вижницький, Серетський, Сучавський – та утворено окремий Русько-Довгопільський окіл. Повіти складалися з 12 околів по 10 громад у кожному. Управління Буковиною зосереджувалося в руках окружного старости, підзвітного галицькій адміністрації, який мав комісарів-заступників. Повіти очолювали старости.

Пожонському (Братиславському) намісницькому управлінню Угорського королівства було підпорядковано Закарпатську Україну. Вона поділялася на чотири жупи (комітати): Ужанський, Березький, Угочанський, Мараморський. Очолював кожну з них один із великих землевласників – жупан, якого призначав король. Жупа поділялась на домінії – групи сіл, що знаходилися навколо великих замків. Жупні управління зосереджували у своїх руках адміністративну, судову, фінансову, військову владу. Вони також контролювали відробіток панщини, стягнення державних і військових податків тощо.

Загалом політика Габсбургів на західноукраїнських землях спрямовувалась на ліквідацію традицій місцевого адміністративно-територіального устрою, наявність яких тією чи іншою мірою позначилась би на рівні етнічної свідомості. Примусова асиміляторська політика загрожувала самому існуванню українського народу, розділеного навпіл австрійсько-російським кордоном.

2. Соціально-економічне становище краю

70–80-ті рр. XVIII ст. характеризуються реформами, запровадженими Марією-Терезою та Йосифом II в Австрійській імперії. У 1782 р. скасовувалася особиста залежність селян від дідичів і надавалися певні права обирати професію без згоди пана, одружуватися, переселятися, передавати майно в спадщину тощо. 1784 р. сільським громадам було надано право самоврядування. З 1786 р. спостерігалися процеси в напрямку скасування кріпацтва, зокрема зменшувалася панщина до трьох днів, тоді як на Лівобережжі та Слобожанщині царським указом від 1783 р. кріпацтво було оформлено юридично.

Після смерті Йосифа II в 1790 р. на зміну реформаторству, лібералізму приходить консерватизм, контрреформізм, реакція. Відмова від політики реформ призвела до того, що феодали розпочали поступове відновлення втрачених позицій в аграрному секторі. Вони захоплювали селянські землі, збільшували повинності селян, посилювався позаекономічний примус. На середину XIX ст. у західноукраїнських землях 2/3 селян не мали мінімуму землі, щоб забезпечити засоби існування своєї сім'ї. Свавілля поміщиків посилило наростання соціальної напруги в суспільстві та відповідну реакцію селянських мас. У 1817–1822 рр. селянські заворушення охопили значну територію Східної Галичини. У 1838 р. селяни Чортківщини відмовилися відбувати панщину та додаткові роботи. У Північній Буковині найбільшим був виступ під проводом Л. Кобилиці, який 1843–1844 рр. очолив селян

22 громад. Продовжуючи кращі традиції, у 1810–1825 рр. активно розгорнувся опришківський рух, який охопив Галичину, Буковину, Закарпаття. Найбільші селянські виступи прокотилися закарпатським краєм у 1831 р. Більшість із них припинилася лише після втручання каральних загонів.

Феодальні відносини гальмували не лише розвиток сільського господарства, а й промислового виробництва. Західноукраїнські землі розглядались як ринок збуту та джерело сировини й дешевої робочої сили. Це призвело до того, що на середину XIX ст. виробництво промислової продукції на душу населення в краї було в п'ять разів нижчим, ніж в інших областях імперії. Мануфактури у цей час не тільки не підтримувалися державою, а навпаки, їхня діяльність гальмувалася великими податками, позбавленням державних субсидій, дискримінацією їхніх виробів на внутрішніх і зовнішніх ринках. Лише в 30–40-х рр. почалося деяке пожвавлення, але промисловість краю і далі залишалась на ремісничо-мануфактурному рівні. На Буковині в 1841 р. нараховувалося 26 мануфактур. Усі вони містилися в селах і займались добуванням і обробкою сировини. Найбільшим адміністративно-торговим центром краю було м. Чернівці. У середині XIX ст. в місті проживало майже 20 тис. жителів.

На 1846 р. у Галичині існувало 56 міст і 138 містечок. Вирізнявся серед них Львів – найбільший адміністративний, промисловий і культурний центр Західної України. Якщо в 1786 р. у Львові проживало 25 тис. людей, то до 1849 р. кількість жителів зросла до 70 тис.

Революційна хвиля 1848–1849 рр., що охопила Європу, зумовила кардинальні зрушення в усіх сферах життя імперії. 15 травня 1848 р. в Галичині було скасовано кріпосне право, тобто майже на п'ять місяців раніше, ніж у інших провінціях імперії. Суть селянської реформи полягала в ліквідації юридичної залежності від поміщика, наділенні селян землею, яка переходила в їхню власність, сплаті селянами поміщикам вартості кріпосних повинностей.

9 серпня 1848 р. австрійський уряд видав указ про скасування кріпосного права в Північній Буковині. А в березні 1853 р. австрійський імператор проголосив про скасування панщини в Закарпатті та сплату селянами викупу.

Скасування кріпосної залежності селян і панщини в Західній Україні сприяло перетворенню селянства на самостійну політичну силу, започатковувало новий політичний етап боротьби населення Галичини, Буковини й Закарпаття за своє соціальне та національне визволення, відкривало шлях до еволюційної модернізації аграрного сектора й переходу його на капіталістичні рейки.

3. Національне відродження на західноукраїнських землях

У кінці XVIII – першій половині XIX ст. ідеї національного відродження поступово утверджуються й на західноукраїнських землях. З часом тут з'являються передові люди, які починають відкрито ставати на захист українських національних інтересів. Поява їх була тісно пов'язана з діяльністю перемишльського культурно-освітнього гуртка, заснованого у 1816 р. Особливо виділявся І. Могильницький, який у "Граматиці" та "Відомості о руським язиці" переконливо доводив, що українська мова є окремою, реально існуючою східнослов'янською мовою, поширеною на східних і західних українських землях. Активними учасниками цього гуртка були Й. Лозинський та Й. Левицький. Відомим діячем національного руху в Закарпатті був греко-католицький священик М. Лучкай, автор "Граматики слов'яно-руської".

На початку 30-х рр. XIX ст. центром національно-культурного життя в Галичині стає Львів. У 1833 р. троє друзів – студентів Львівського університету й водночас вихованців греко-католицької духовної семінарії: М. Шашкевич, І. Вагилевич і Я. Головацький заснували напівлегальне демократично-просвітницьке та літературне угруповання "Руська трійця", яке проіснувало до 1837 р. Головне завдання вони вбачали в піднесенні ролі й авторитету української ("руської", що для галичан означало української) мови, розширенні сфери її вживання і впливу, прагненні "підняти дух народний", просвітити народ, сприяти пробудженню його національної свідомості. Члени гуртка видали рукописний збірник власних поезій і перекладів під назвою "Син Русі" (1833), "Зоря" (1834). У 1836 р. М. Шашкевич видав підручник для молодших школярів – "Читанку" (термін "читанка" належить М. Шашкевичу), написаний живою розмовною українською мовою.

Наприкінці 1836 р. світ побачила "Русалка Дністрова", зміст якої становлять ідеї визнання єдності українського народу, розділеного кордонами різних держав, сприятливе ставлення до суспільних рухів і прославлення народних ватажків, пропаганда ідей власної державності та політичної незалежності. "Русалка Дністрова" стала підсумком і своєрідним піком діяльності "Руської трійці".

У травні 1848 р. у Львові виникає перша в Західній Україні українська політична організація – Головна Руська Рада на чолі з єпископом Г. Яхимовичем, а згодом М. Куземським. Вона вимагала утворення української автономії у Східній Галичині, проголошувала, що українці Галичини й Наддніпрянщини – єдиний народ, доводила, що українці в минулому мали свою державність, культуру, мову,

право та ін. Свідченням активізації суспільно-політичного життя в краї було видання першої у Львові газети українською мовою – "Зорі Галицької" (1848–1852), започаткування у Львівському університеті кафедри української мови (1849).

Середина XIX ст. характеризується тим, що українська спільнота здобула свій перший досвід парламентаризму. Так, у липні 1848 р. був скликаний австрійський парламент, де інтереси українців представляли 39 депутатів.

Отже, кінець XVIII – перша половина XIX ст. – один із періодів українського національного відродження на західноукраїнських землях. У цей період зросла національна свідомість українців, інтерес до власної історії, мови, літератури. Значних успіхів досягла українська культура. Національно-визвольний рух із культурно-просвітницького переріс у політичний, поставивши на порядок денний гасла самостійності України.

4. Особливості розвитку культури

Перебування українських земель у складі Австро-Угорської імперії зумовило регіональні особливості розвитку їхньої культури. Завершення формування української нації визначило характер напрямів у національній культурі. Її розвиток відбувався також завдяки використанню духовних надбань інших народів, насамперед європейських.

Модернізаційні реформи в Австрійській імперії 70–80-х рр. XVIII ст. вимагали змін і в галузі освіти. У цій сфері короновані реформатори, спираючись на ідеї освіченого абсолютизму проголосили загальну середню освіту; створили в містах і селах для широких мас населення цілу мережу навчальних закладів; перевели шкільну освіту на державний кошт; 1784 р. на місці закритої єзуїтської академії відкрили Львівський університет; дозволили початковій школі користуватися рідною українською мовою.

1787 р. Йосиф II відкрив при університеті у Львові духовну семінарію Studium Rutenum ("Руський інститут") з українською мовою викладання, що була тимчасовим українським філософським і богословським факультетом. Її першим ректором став А. Ангелович, який очолив у Львові 1808 р. встановлену Греко-католицьку митрополію. До відомих представників греко-католицького духовенства кінця XVIII ст. належав М. Гарасевич – один із найосвіченіших людей краю. Він вільно володів п'ятьма мовами, написав багатотомну історію української церкви латинською мовою "Annales Ecclesiae Ruthenae".

В умовах освіченого абсолютизму робляться спроби поліпшити стан шкільної освіти в краї. Разом із польською частиною було

24 середні (латинські) школи, із них 15 повних і 9 нижчих (прогімназій). У Східній Галичині діяло 9 монастирських шкіл. Існували дволітні ліцеї у Львові, Перемишлі, Тернополі, Чернівцях і Тарнові.

З міських шкіл, в яких навчання велося народною українською мовою, на кінець XVIII ст. було 2: школа Братства при Успенській церкві у Львові й "Руська народна школа" при василіанській гімназії в Дрогобичі.

На Буковину також було поширено закон про обов'язкове навчання, почали відкриватися нові школи. На 1792 р. їх було 32 і 28 перебували у стадії організації. Існували й т. зв. школи – "дяківни", в яких учили грамоти місцеві священики, дяки.

Однак після смерті Йосифа II (1790) в Австрії настав період застою, що тривав понад 50 років. Він негативно позначився на розвитку культури: обов'язковість навчання було скасовано, кількість шкіл зменшилась, посилилося онімечення освіти, а підпорядкованість шкіл Буковини Львівській католицькій консисторії в 1816 р. зумовила ще й прогресуючі процеси полонізації.

Революційні події 1848 р. сприяли запровадженню навчання українською мовою в народних школах і викладання її як обов'язкового предмета в гімназіях. На початку 1849 р. було відкрито кафедру української мови у Львівському університеті.

Після 1848 р. Міністерство освіти й віросповідань Австрійської імперії зосередило шкільну справу у своїх руках. Створювалась самостійна нижча реальна школа, навчальний курс трикласних шкіл збільшувався на один рік. Розпочалося вивчення основ садівництва, бджільництва та шовківництва. Відкривалися такі навчальні заклади, як недільні школи для дорослих. У 1848–1849 рр. у Галичині їх було 60, у Закарпатті – 9. Середню ланку освіти представляли гімназії. Проте їхня кількість була незначною й не могла задовольнити потреби місцевого населення у знаннях. Вищу освіту давали Львівський університет (1661), Реальна (1817), технічна (1844) академії у Львові та Чернівецький ліцей (1820).

Активізувався і культурно-освітній рух. У жовтні 1848 р. у Львові відбувся перший з'їзд діячів української культури і науки. Згідно з його рішенням у Львові було засновано "Галицько-руську матицю" – культурно-освітню організацію, яка мала видавати книги для народу.

Пожвавилося літературне життя. Послідовники М. Шашкевича письменники М. Устиянович і А. Могильницький написали в той час свої кращі твори. З'явились перші спроби перевидання в Галичині зразків нової української літератури (творів І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка). Деякі газети стали вміщувати повідомлення про громадсько-культурне життя в Наддніпрянській Україні, зокрема про створення в Києві Кирило-Мефодіївського товариства та діяльність Т. Шевченка.

Революція 1848–1849 рр. дала поштовх активному театральному рухові, в якому широко використовувались культурні надбання Наддніпрянщини – п'єси "Наталка-Полтавка" і "Москаль-чарівник" І. Котляревського, "Сватання на Гончарівці" Г. Квітки-Основ'яненка та ін. Визначними подіями стали відкриття 1848 р. першої в Галичині української читальні в Коломиї та заснування 1849 р. (з ініціативи Головної руської ради, на народні кошти) Народного дому у Львові.

У 1817 р. Галицький митрополит М. Левицький видав для поширення меморіал (пам'ятну записку) "В обороні державного управління і самостійності української мови".

Церковний і культурно-освітній діяч Галичини І. Могильницький з позицій національно свідомого патріота доводив, що українська ("руська") мова започаткована ще в Київській Русі, і навіть написав з цього приводу науково-публіцистичну розвідку "Відомість о руськом язиці". Він підготував і видав для народних (парафіяльних) шкіл ряд підручників: "Буквар славено-руського язика" (1816, 1817, 1819, 1826, 1827), "Правила школьнії" (1817), "Наука християнська" (1817), "Катехізис малий" (1817). І. Могильницький був ініціатором заснування в Перемишлі й першим ректором дяко-вчительського інституту, в якому викладав логіку, засновником і керівником першого в Галичині освітнього товариства священиків (1816). Він уклав "Граматику язика словено-руського" (1823) – першу в Галичині граматику книжної української мови.

У Закарпатті 1830 р. побачила світ граматика української мови, яку написав латиною місцевий греко-католицький священик М. Лучкай. Його земляки, також священики, І. Кутка і В. Довгович українською мовою, щоправда, з багатьма церковнослов'янськими домішками, видали головний збірник християнської моралі "Катехізис". Та найплідніше в національно-культурному напрямі в Закарпатті працював О. Духнович. Він подбав про те, щоб закарпатські українці мали молитовник рідною мовою, а початкові школи були забезпечені українськими підручниками. Сам написав і видав буквар, підручники граматики, географії, посібник з педагогіки для вчителів.

Історик, етнограф і архівіст Д. Зубрицький видав низку наукових праць: "Про пісні галицького народу" (1823), "Історичне дослідження про русько-слов'янські друкарні в Галичині" (1835), "Хроніка міста Львова" (1844), "Літописи Львівского Ставропігіального братства" (1849–1850) (російською мовою) та ін.

У мистецтві західноукраїнських земель особливо славились художні полотна Л. Долинського (1750–1824), який здобув фахову освіту у Відні (закінчив Академію Мистецтв) і згодом працював у Львові. Він виконав ікони для собору св. Юра, церков П'ятницької, св. Онуфрія, очолював роботи з оформлення Успенського собору в Почаєві, Домініканського костьолу в Підкамені та ін.

Говорячи про здобутки в музичній культурі, слід відзначити, що при кафедральному храмі св. Юра у Львові існували хор і оркестр, які брали участь у церковних відправах. Осередком музики був і Перемишль. Тут єпископ І. Снігурський заснував перший постійний церковний хор, відкрив музичну школу (1845).

Як уже йшлося, "Клерикальне товариство" в м. Перемишлі та "Руська трійця" у Львові сприяли не лише зростанню національної свідомості українців та активізації національних процесів, а й культурно-освітньому розвитку в Західній Україні.

Життя народу без усяких прикрас відображала усна народна творчість. У переказах, піснях, думах і легендах відбивалися найголовніші події. Прославлялися Олекса Довбуш, Лук'ян Кобилиця, інші керівники народних повстань. Багатий фольклор частково опублікований у "Русалці Дністровій", пісенних збірках З. Доленга-Ходаковського, Б. Залеського, М. Максимовича та в інших працях.

Отже, соціальні зміни, які відбулися на західноукраїнських землях, позначилися на культурному житті, зумовивши його особливості, збагативши духовне життя суспільства. Культурний розвиток став важливим чинником українського національного відродження. Кінець XVIII – початок XIX ст. – суперечлива, перехідна епоха, в якій поєднувалися настрої соціального песимізму і пафос оновлення всіх сфер суспільного життя, коли відбувалося перегрупування культурних сил, зміна орієнтації культурного розвитку, нагромадження духовного, інтелектуального потенціалу, відповідного вимогам часу. В указаний період національна свідомість соціальної еліти переорієнтовувалася із соціально-політичних, релігійних чинників на етнічні. Поступово формувалися уявлення про єдність етнічної території та етнічного типу українців, розмовна українська мова піднімалася до рівня літературної. Більш того, з початком українського відродження відбувся історичний перелом у традиційній поступовій громадській думці щодо шляхів масового поширення й утвердження національної ідеї як засобу згуртування українського суспільства в ім'я його остаточної мети – досягнення державної незалежності.

Процеси утвердження капіталістичних відносин у економіці, формування мови посилювали об'єктивні тенденції до возз'єднання всіх українських земель, насильницьки розмежованих державними кордонами монархій Романових і Габсбургів. Об'єктивний процес формування нації відбувався на всій території споконвічного проживання українського етносу. Під впливом революційно-демократичних ідей і національного руху в Наддніпрянській Україні на західноукраїнських землях поступово формуються національно-патріотичні сили, які ставлять за мету звільнитися з-під австрійського гноблення, усвідомлюють себе органічною, невід'ємною частиною єдиного українського народу.

ХРОНОЛОГІЯ

1772	–	Перший поділ Речі Посполитої.
1775, 7 травня	–	Підписано Константинопольську конвенцію, за якою Буковина входила до складу Австрії, Хотинська райя з фортецею залишалась під владою Туреччини.
1777	–	Засновано шкільний фонд Буковини.
1782	–	Австрійським урядом відмінено особисту залежність селян.
1783	–	У Львові відкрито україномовну греко-католицьку духовну семінарію.
1786	–	До складу Галичини на правах окремого округу ввійшла Буковина.
	–	Обмеження австрійським урядом панщини.
1793	–	Другий поділ Речі Посполитої.
1795	–	Третій поділ Речі Посполитої.
1802–1803	–	Відновлено право землевласників застосовувати тілесні покарання стосовно селян.
1805	–	Передання у Східній Галичині народних шкіл у відання церковних консисторій.
1808	–	Відкрито першу гімназію в Чернівцях.
1813	–	Народні школи Буковини змінено на народно-католицькі.
1810–1825	–	Опришківський рух охопив Галичину, Буковину, Закарпаття.
1814	–	Завершено будівництво Семигородського шляху (Снятин – Чернівці – Сучава – Кимполунг –Угорщина) довжиною 267 км 720 м.
1816	–	У Перемишлі засновано першу в Галичині культурно-освітню організацію "Товариство священиків".
1818	–	Цісарський дозвіл про використання української мови в початковій школі.
1817–1822		Селянські заворушення охопили територію Східної Галичини.
1817	–	У Львові засновано науково-дослідний інститут "Оссолінеум".
	–	У Львові засновано Реальну (торговельну) академію.

1817–1830	–	Рух опришків на Буковині під керівництвом М. Штолюка.
1818	–	Відкрито акушерське училище в Чернівцях.
1820	–	Відкриття ліцею в Чернівцях.
1827	–	У Чернівцях відкрили Теологічний інститут.
1831	–	"Холерні бунти" в Закарпатті.
1833	–	Вихід рукописного збірника "Син Русі".
1833–1837	–	Діяльність "Руської трійці".
1834	–	Вийшов збірник пісень, оригінальних творів, історичних та публіцистичних матеріалів "Зоря".
1835	–	Відкрито залізоробний завод у Чернівцях.
1836	–	М. Шашкевич підготував "Читанку" – підручник для молодших класів українською мовою.
	–	Вийшла у світ збірка "Русалка Дністрова".
1838	–	39 громад Чортківщини (Сх. Галичина) відмовилися відбувати панщину та додаткові роботи.
	–	Буковина охоплена селянськими заворушеннями .
1839	–	Відкрито перший черепичний завод у Чернівцях.
1843–1844	–	Виступ селян під проводом Лук'яна Кобилиці.
1844	–	Заснування Технічної академії у Львові.
1846–1848	–	Антикріпосницькі виступи селян Східної та Західної Галичини.
1848,	–	Заснування культурно-освітнього товариства "Галицько-Руська матиця".
	–	Відкриття у Львові Народного дому.
квітень	–	У Львові утворено Центральну Раду Народову.
травень	–	У Львові виникла перша русько-українська організація – Головна Руська Рада.
15 травня	–	У Галичині скасовано кріпосне право.
9 серпня	–	Скасування кріпосного права на Північній Буковині.
1848–1852	–	Видання першої у Львові газети українською мовою – "Зорі Галицької".
1849	–	Створення у Львівському університеті кафедри української мови.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

АБСОЛЮТИЗМ – форма правління, що характеризується необмеженою владою глави держави (монарха); розвивається в добу розквіту–занепаду феодалізму й зародження індустріального суспільства.

АБСОЛЮТНА МОНАРХІЯ – остання форма феодальної держави, яка виникає за часів розкладу феодалізму й зародження капіталістичних відносин. Характеризується тим, що глава держави виступає головним джерелом законодавчої та виконавчої влади, установлює податки й розпоряджається державними фінансами.

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ – система територіальної організації держави, на основі якої утворюються і діють органи державної влади й управління.

БУРГОМІСТР – голова міського самоврядування.

ДИСТРИКТ – адміністративна чи судова одиниця, підрозділ провінції, кантону тощо.

ЕВОЛЮЦІЯ – процес зміни, розвитку, що проходить природним шляхом, без зовнішнього насильницького втручання.

ЕМІГРАЦІЯ – добровільне або вимушене переміщення населення з країн (місця) постійного проживання в інші країни (місця).

ЕТНІЧНИЙ – той, що належить до якогось народу, його культури і традицій.

ЗАХІДНА ГАЛИЧИНА – землі північної частини Краківського, Люблінського й Сандомирського воєводств між Західним Бугом, Віслою та Піліцою, Руського й Белзького воєводств і Холмська земля, які за третім поділом Польщі (1795) були приєднані до Галичини.

КАТЕХІЗИС – сповідання віри, виклад основ християнського віровчення.

КОМІТАТ – одиниця адміністративно-територіального поділу в Угорщині.

КОНСТИТУЦІЯ – основний закон держави, який визначає суспільний і державний устрій, систему державних органів, порядок їхнього створення та діяльності, права й обов'язки громадян; основа всього законодавства держави.

МАГІСТРАТ – адміністративний орган управління містом, яке мало грамоту на самоврядування.

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА БОРОТЬБА – боротьба народів за своє національне й соціальне визволення; масовий рух представників різних станів за релігійну, соціальну та політичну свободу всього народу.

ОКІЛ – адміністративно-територіальна одиниця, округ, зокрема на Буковині.

ОПРИШКИ – учасники народно-визвольної боротьби в Галичині, Буковині, Закарпатті проти феодально-кріпосницького гніту польської та української шляхти, австрійських, угорських, молдавських поміщиків у XV – першій половині XIX ст.

ПАРАФІЯЛЬНІ ШКОЛИ – початкові школи при церковних парафіях.

ПІВНІЧНА БУКОВИНА – територія сучасної Чернівецької області, Південна – на території Румунії.

ПОСЕСОР – а) власник посесійного підприємства; б) той, хто орендує землю, маєток тощо.

ПРОМИСЛОВИЙ ПЕРЕВОРОТ – процес розвитку продуктивних сил суспільства, який уособлює перехід від мануфактурного до машинного виробництва, від дрібного товарного виробництва – до широкомасштабного, від ручної праці – до застосування парових двигунів та системи машин.

РЕАЛІЗМ – 1) напрям у літературі й мистецтві, метою якого є найбільш повне, правдиве відображення дійсності; 2) чітке розуміння й урахування об'єктивних умов при здійсненні чого-небудь.

РЕВОЛЮЦІЯ – докорінна, глибока якісна зміна в розвитку явищ природи, суспільства, пізнання; переворот у будь-якій галузі життєдіяльності суспільства.

РЕФОРМА – нововведення, перетворення, зміна.

СЕЙМ, СОЙМ – станово-представницький орган за часів Австро-Угорщини.

СЕРВІТУТ (від лат. *servitus* – повинність, зобов'язання) – звичаєве чи законом установлене право користуватися (частково чи спільно) чужою власністю. За сервітутом селяни користувалися спільно з поміщиками лісами, пасовищами, луками тощо, однак право це було обмеженим.

СОЦІАЛЬНЕ ВИЗВОЛЕННЯ – боротьба за ліквідацію підневільного становища та поліпшення умов життя людей у суспільстві.

СОЦІАЛЬНІ СТАНИ – велика група людей, які різнилися між собою правами й політичним становищем у суспільстві.

СХІДНА ГАЛИЧИНА – іст.-геогр. область на заході України. У докиївські часи тут мешкали східнослов'янські племена дулібів і білих хорватів. У XII ст. на цій території утворилися Галицьке, Звенигородське, Перемишльське і Теребовлянське князівства. У XIII ст. вони об'єдналися в Галицько-Волинське князівство. У другій половині XIV ст. більша частина останнього потрапила до складу Речі Посполитої й була поділена на землі – Галицьку, Львівську, Перемиську, Саноцьку, Холмську та Белзьку. У середині XV ст. перші чотири землі були об'єднані в Руське воєводство з адміністративним центром у Львові. Після першого поділу Польщі (1772) Східна Галичина опинилась у складі Австрійської імперії.

ТОЛОКА – форма селянської взаємодопомоги для виконання термінових і важливих робіт, які вимагали значної кількості робочих рук (збір урожаю, зведення будинку, косовиця тощо); на Буковині – клака.

ЮРИДИКИ – земельні ділянки міської території, що належали магнатам і шляхті.

ЮРИСДИКЦІЯ – правове та адміністративне підпорядкування.

ПЕРСОНАЛІЇ

ВАГИЛЕВИЧ ІВАН (1811–1866) – громадський діяч, учений, письменник, один з організаторів "Руської трійці" та упорядників альманаху "Русалка Дністрова". Походив із родини священика. З 1829 р. й до останніх днів життя він був пов'язаний зі Львовом: тут він жив, навчався в духовній семінарії, працював в університеті, у бібліотеці Оссолінських, у міському архіві. Займався історичними, етнографічними та археологічними дослідженнями. Розвідки про гуцулів, бойків, лемків, "Хроніка" опришківського руху, лінгвістичні праці й словники української та польської мов залишилися в рукописах. Писав польською, чеською, українською мовами. Під час революції 1848 р. увійшов до складу Руського собору, редагував його друкований орган "Dnevnik Ruskyi". Польською мовою переклав "Повість временних літ", українською – "Слово о полку Ігоревім". Брав участь у виданні історично-документальної збірки "Акти гродські й земські" та "Словника польської мови" С. Лінде, який донині вважається шедевром слов'янської лексикографії.

ГОЛОВАЦЬКИЙ ЯКІВ (1814–1888) – письменник, історик, літературознавець, етнограф, лінгвіст, бібліограф, лексикограф, педагог. Один із зачинателів нової української літератури в Галичині. Закінчив Львівський університет (1841). З 1848 до 1867 рр. був першим професором української мови й літератури цього університету, у 1849 р. – його ректор. У 1867 р. переїхав до Вільно, де очолював археографічну комісію. У 1832 р. разом із М. Шашкевичем та І. Вагилевичем створив літературний гурток "Руська трійця", що видав перший галицький альманах "Русалка Дністрова" українською мовою (1837). Найважливіші праці: "Три вступительные преподавания о русской словесности" (1849), "О первом литературно-умственном движении русинов в Галиции" (1865), "Народные песни Галицкой и Угорской Руси" (1878). Багато зусиль присвятив дослідженню української мови. Головні філологічні праці: "Розправа о язиці южноруськім і його наріччях" (1848), "Граматика руської мови" (1849). Пропагував ідею єдності українського народу, висвітлював його етнокультурні взаємозв'язки з іншими слов'янськими народами, закликав вивчати його історичне минуле. У 1850-х рр. став прихильником слов'янофільських ідей.

ДУХНОВИЧ ОЛЕКСАНДР (1803–1865) – письменник, педагог, культурний діяч. Закінчив 1827 р. Ужгородську богословську семінарію. Працював архіваріусом і нотаріусом при канцеляріях Пряшівської та Мукачівської єпархій, з 1843 р. – канонік Пряшівської єпархії. Належав до "будителів" – літературно-громадських діячів Закарпаття, які виступали за розвиток освіти і культури.

О. Духнович заснував "Літературну спілку Пряшівську", видавав альманах "Поздравление русинов", написав підручник "Книжиця читальная для начинающих" (1847), історичні праці "Історія Пряшівської єпархії" (1846), "Істинная історія карпаторосов, ілі угорських русинов" (1853) та ін. Пропагував ідею єдності закарпатських українців з усім українським народом. Творчість О. Духновича розпочала період нової української літератури на Закарпатті.

ЗУБРИЦЬКИЙ ДЕНИС (1777–1862) – український історик, етнограф і архівіст. Народився в с. Батятичі в Галичині. Здобув гімназійну освіту у Львові, працював службовцем магістрату в Березові біля Сянока. З 1809 р. – секретар повітового управління в Перемишлі. У 1820-х рр. переїхав до Львова. У 1829 р. став співробітником Ставропігійського інституту. Склав його перший інвентарний опис, а згодом використав свої нотатки для кількох наукових праць, зокрема для "Історичного дослідження про русько-слов'янські друкарні в Галичині" (1835), "Хроніки міста Львова" (1844), "Летописи Львовского Ставропигиального братства" (1849–1850) та ін. Підтримував російську схему давньоруської історії московського історика М. Погодіна, стояв біля витоків москвофільства в Галичині. Під час "весни народів" 1848–1849 рр. став членом Головної Руської Ради у Львові. Член-кореспондент Санкт-Петербурзької Археографічної комісії (з 1842) і Петербурзької АН (з 1855), почесний член Київської Археографічної комісії (з 1844), Московського товариства історії та старожитностей (1846).

КОБИЛИЦЯ ЛУК'ЯН (1812–1851) – ватажок селянського антикріпосницького руху на Буковині. У 1843 р. очолив виступ селян проти поміщиків, придушений австрійськими військами в березні 1844 р. Під час революції 1848–1849 рр. в Австрії обраний до австрійського парламенту. Належав до депутатів, які виступали за скасування кріпацтва. У 1848 р. очолив селянський рух, що виник на Буковині під впливом революційних подій у Відні. У 1850 р. Л. Кобилиця був заарештований і засуджений до заслання.

КУЗЕМСЬКИЙ МИХАЙЛО (1809–1879) – український церковний політичний діяч. Народився в с. Шибалині Бережанського округу в Галичині. Закінчив Бережанську гімназію, Львівський університет

(богослов'я). З 1833 по 1836 рр. – священик у м. Заліщики на Тернопільщині. Пізніше обіймав різні посади в управлінні Львівської греко-католицької архієпархії. Відаючи шкільництвом, сприяв заснуванню цілого ряду народних (парафіяльних) шкіл у Галичині. 1848–1849 рр. – заступник голови, 1849–1851 рр. – голова Головної руської ради у Львові. Ініціатор скликання І-го з'їзду української інтелігенції у Львові (1848), заснування Галицько-Руської матиці (був її першим головою), відкриття Народного дому у Львові (1848). Після смерті митрополита М. Левицького управляв митрополією (1858–1860). З 1861 р. – депутат Галицького крайового сейму. 1868–1871 рр. – Холмський останній греко-католицький єпископ. З 1872 р. жив у Львові, згодом – у с. Ляшках Горішніх.

ЛЕВИЦЬКИЙ МИХАЙЛО (1774–1858) – український греко-католицький церковний діяч. Народився у Ланчині на Покутті (тепер Івано-Франківська обл.). У 1790 р. закінчив Станіславську гімназію, згодом теологічний факультет Віденського університету. Здобув наукову ступінь доктора богослов'я. З 1797 р. – префект Львівської духовної семінарії, пізніше викладач пасторального богослов'я у Львівському університеті. З 1808 р. – канонік Галицької митрополії у Львові, з 1813 р. – єпископ перемишльський. 17.08.1815 р. австрійський імператор Франц І призначив М. Левицького Галицьким митрополитом, а папа римський затвердив це рішення 8.03.1816 р. З 1848 р. – примас Галичини. Учасник Віденського конгресу 1815 р. У 1856 р. М. Левицький став першим кардиналом Української греко-католицької церкви. На посаді перемишльського єпископа та в перші роки перебування в сані митрополита піклувався про заснування народних (парафіяльних) шкіл і видання для них підручників, підтримав створення освітнього товариства священиків у Перемишлі (1816), дяко-вчительського інституту (1817). Спільно з І. Могильницьким. домагався запровадження викладання українською мовою в школах Східної Галичини. Згодом визначився як консерватор, близький до польсько-шляхетських кіл, противник модерних віянь у суспільному й культурному житті. Став одним із ініціаторів цензурної заборони альманахів "Зоря" і "Русалка Дністрова", що їх видала "Руська Трійця". У 1839 р. виступив із протестом проти ліквідації російським урядом унії на Правобережжі, Волині й Білорусі. Під час революції 1848–1849 рр. в Австрійській імперії підтримав створення Головної Руської Ради, заохочував духовенство до праці над просвітою народу, виявляю-

чи, однак, непослідовність у ставленні до інтриг польської політичної верхівки. Похований в Уневі на Львівщині.

ЛОЗИНСЬКИЙ ЙОСИП (1807–1889) – український учений, етнограф, мовознавець, публіцист, діяч українського національного відродження. Народився у с. Гурку біля Перемишля (тепер Польща). У 1830 р. закінчив богословський факультет Львівського університету. Був священиком у с. Ліски, Радохинці, Медиці та в Яворові. Одним із перших у Галичині порушив питання про використання народної мови в письменстві. Автор укладеної "Граматики руської (малоруської) мови" (1845) і рукописного "Букваря" (1838). Визнавав провідну роль для Галичини культури Наддніпрянської України. У 1848 р. – заступник голови Перемишльської руської ради, учасник І-го з'їзду української інтелігенції у Львові. У 50-х рр. XIX ст. продовжував відстоювати народну мову й фонетичний правопис у письменстві.

ЛУЧКАЙ МИХАЙЛО (справжнє прізвище – Поп; 1789–1843) – український мовознавець, фольклорист, історик. Народився у Великих Лучках на Мукачівщині (тепер Закарпатська обл.). Гімназійну освіту здобу в Ужгороді та Великому Варадині (тепер Румунія). Навчався в духовній семінарії у Відні (1812–1816), відвідував лекції в університеті. Був учнем відомих славістів В. Копітара та Й. Добровського. 1816–1817 рр. – священик у с. Великі Лучки, 1817–1827 рр. – архіваріус і керівник консисторії Мукачівського єпархіального управління, директор міської школи в Ужгороді. У 1829 р. виїхав до Італії, де був придворним парохом герцога Карла Людовіка Бурбона. У 1830 р. повернувся в Закарпаття, був священиком в Ужгороді (1830–1843). У 1830 р. видав "Граматику слов'яно-руську" – першу в Закарпатті українську граматику з широким використанням народної розмовної мови та фольклору. Рішуче виступав проти шовіністичної політики угорського уряду, спрямованої на денаціоналізацію українського населення Закарпаття, указував на спорідненість закарпатських українців з українцями інших західноукраїнських земель і Наддніпрянщини. М. Лучкай автор шеститомної "Історії карпатських русинів", "Церковних бесід на всі неділі року" (1831).

МОГИЛЯНСЬКИЙ АРСЕНІЙ (світське ім'я – Олексій; 1704–1770) – український церковний діяч, митрополит Київський (1757–70). Народився в Решетилівці на Полтавщині. Навчався у Київській академії (1721–1727) і Харківському колегіумі (1727). У 1741–1743 рр. викладав у Московській академії, з 1744 р. – архімандрит Троїцько-Сергієвої лаври, пізніше – єпископ (з 1747 р. – архієпископ)

Переяслав-Залеського монастиря. Був членом Синоду. Після обрання на митрополичу кафедру обстоював перед російським урядом права Київської митрополії та інтереси Київської академії. Провів ряд реформ для удосконалення системи навчання і управління Київською академією, зокрема запровадив вивчення математики й геометрії та встановив раду академії, яка обирала ректора і професорів навчального закладу. За А. Могилянського відбулися вибори до "Комісії для складання нових законів", яка уклала 1767 р. "Пункти о вигодностях малоросійського духовенства". У чотирьох пунктах ставилась вимога відновлення автономних прав Української церкви: збереження титулу "митрополит Київський, Галицький та Малої Росії", відновлення традиції обрання митрополитів із місцевих кандидатів, затверджувати єпископів та ігуменів в Україні повинен митрополит, а не Синод тощо.

МОГИЛЬНИЦЬКИЙ АНТІН (1811–1873) – український поет-романтик і громадський діяч. Народився в с. Підгірки (нині Калуського р-ну, Івано-Франківської обл.). У 1848 р. закінчив богословський факультет Львівського університету. Був священиком у с. Хітарі, Зборі, Комарові, Бабчі на Прикарпатті. Літературна діяльність розпочалась 1838 р. Автор балади "Русин-вояк" (1849), поеми "Скит Манявський" (1854), вірша-послання "Ученим членам" "Руської Матиці" та ін. Як послідовник "Руської трійці" відстоював право на вживання в літературі народної мови. У 1861 р. обраний послом Галицького крайового сейму у Львові та депутатом Державної ради у Відні. Виступав за надання українській мові в навчальних закладах і навчальних установах рівних прав з мовами інших слов'янських народів, що входили до складу Австро-Угорщини.

МОГИЛЬНИЦЬКИЙ ІВАН (1777–1831) – український учений-філолог, культурно-освітній і церковний діяч, один із провісників національного відродження в Галичині. Закінчив богословський факультет Львівського університету. Від 1800 р. був парафіяльним священиком у с. Дроздовичах і нижанковицьким деканом (Самбірщина). Згодом обіймав різні посади в управлінні Перемишльської греко-католицької єпархії: референта з питань шкільництва (з 1815), каноніка та члена капітули (з 1816), верховного інспектора шкіл (з 1817), кустоса (хранителя) (з 1818). Відаючи шкільництвом, заснував велику кількість народних (парафіяльних) шкіл, підготував і видав для них низку підручників: "Буквар славено-руського язика" (1816, 1817, 1819, 1826, 1827), "Правила школьнії" (1817), "Повинності підданих ку їх монарші" (1817, 1827),

"Наука християнська" (1817) і "Катехізис малий" (1817). Був ініціатором заснування в Перемишлі й першим ректором дяко-вчительського інституту, в якому викладав логіку, засновником і керівником першого в Галичині освітнього товариства священиків (1816). Спільно з єпископом, а згодом митрополитом М. Левицьким домагався викладання українською мовою в школах Галичини. З метою кращої аргументації уклав "Граматику язика словено-руського" (1823) – першу в Галичині граматику книжної української мови, а як передмову до неї наукову працю "Відомість о руськім язиці" (1829, 1837, 1848), в якій спростував поширені у той час помилкові уявлення про українську мову як діалект польської або російської та аргументовано визначив її як одну з реально існуючих східнослов'янських мов.

СНІГУРСЬКИЙ ІВАН (1784–1847) – український греко-католицький церковний діяч, філантроп і меценат. Народився у с. Берестянах на Самбірщині в родині священика. У 1800 р. закінчив гімназію в Самборі. Вивчав теологію у Львівському університеті та Віденському конвікті. З 1808 р. – священик церкви Св. Варвари у Відні. У 1812 р. здобув ступінь доктора богослов'я, з 1817 р. – декан богословського факультету Віденського університету. 1818–1847 рр. – перемишльський єпископ. З його іменем пов'язане заснування дяко-вчительського інституту (1818), єпархіальної друкарні (1829), запровадження хорового співу в кафедральній церкві та відкриття музичної школи, заснування четвертого курсу богослов'я духовної семінарії (1845). Разом з А. Могильницьким сприяв заснуванню шкіл (1833 р. діяло 380 парафіяльних, 24 тривіальні та 2 головні школи). Виявляв жвавий інтерес до національно-культурного життя. Дбав про комплектування новими виданнями й утримання єпархіальної бібліотеки; запровадив викладання для перемишльських богословів церковнослов'янської мови й був ініціатором створення її граматики; заохочував людей зі свого оточення вживати в повсякденному житті українську мову; надавав матеріальну та моральну підтримку літераторам (Й. Левицькому, Й. Лозинському, Я. Головацькому, А. Добрянському). У своєму заповіті виділив кошти на утримання дяко-вчительського інституту, 50 стипендій для бідних учнів, заснував фонд для убогих вдів і сиріт. Підтримував дружні взаємини з видатним славістом, прихильником національної незалежності українців В. Копітаром, виступав посередником у його контактах з українськими філологами І. Лаврівським, Й. Левицьким, Й. Лозинським, істориком Д. Зубрицьким та ін. Ініціативи І. Снігурського сприяли створенню атмосфери високої духовності

та сформуванню в Перемишлі культурно-освітнього осередку, який започаткував українське національне відродження у Галичині.

УСТИЯНОВИЧ МИКОЛА (псевд. – "Дротар", "Николай з Николаєва", "Николай син Николая"; 1811–1855) – український поет, прозаїк, громадський діяч. Народився у м. Миколаєві (тепер Львівської обл.). Здобув гімназійну освіту. Навчався у Львівському університеті та греко-католицькій духовній семінарії (1832–1837). У студентські роки був близький до "Руської трійці", спадкоємець і популяризатор її ідей. Був священиком у с. Вовкові, Славську та Сучаві. У 1847 р. в альманасі "Вінок русинам на обжинки" надруковано кілька його поезій. Пізніше твори М. Устияновича часто з'являються на сторінках українських періодичних видань Галичини – "Зоря Галицька", "Галичо-Руський вісник". У жовтні 1848 р. – один з ініціаторів проведення І-го з'їзду українських діячів науки, освіти і культури у Львові. У 1861–1866 рр. – посол Галицького сейму. Автор близько 80 поезій і 6 повістей. Серед них: "До Перемишлян", "Руська думка", "Наддністрянка", "Похід Русі на Царгород", "Хрещення великої княгині Ольги", "Віче в Києві", "Київ" та ін. М. Устиянович долучився до становлення художньої прози на західноукраїнських землях: "Месть верховинця. Повіска з правдивого случаю", "Страсний четвер. Повість верховинська, з місцевих поговорок" та ін. Відстоював народну мову як основу літературної. Відобразив національне відродження українців Галичини й визначив провідну роль у ньому "Руської трійці". Займався перекладацькою діяльністю з польської, чеської, латинської, хорватської, німецької, російської мов.

ШАШКЕВИЧ МАРКІЯН (1811–1843) – громадський і культурно-освітній діяч, письменник. Найактивніший діяч "Руської трійці", ініціатор і найплідніший автор "Русалки Дністрової". Походив з родини греко-католицького священика. Навчався у Львові (університет, духовна семінарія). За патріотичну діяльність переслідувався світськими та духовними властями. З 1838 р. до кінця життя – священик у селах Львівщини. У віршах і оповіданнях оспівував боротьбу українського народу за національне й соціальне визволення, виступав за єдність населення Галичини й Наддніпрянщини. Науково-полемічний трактат М. Шашкевича "Азбука чи абецадло" (1836) спрямований проти спроб латинізувати українську абетку. Інтенсивно працював над складанням граматики та словника української мови, підготував до друку "Читанку для діточок в народних училах руських" (побачила світ у 1850).

ЯХИМОВИЧ ГРИГОРІЙ (1792–1863) – український церквоний і громадсько-політичний діяч, учений-теолог, греко-католицький митрополит Галицький. Народився в с. Підбірці поблизу Львова. Навчався у Львівській гімназії. Богословську освіту здобув у Відні. У 1818–1819 рр. служив у парохії Св. Варвари у Відні, одночасно навчаючись в інституті Св. Августина. Отримав ступінь доктора богослов'я, філософії й вільних мистецтв. У 1819 р. повернувшись у Львів, був професором теології та педагогіки в університеті, обирався його ректором. Виконував обов'язки директора Львівської духовної семінарії. У 1841 р. папа римський Григорій VI призначив Г. Яхимовича єпископом-помічником митрополита Львівського. У 1848 р. призначений єпископом Перемишльської єпархії. Під час революції 1848 р. очолив Головну руську раду. Брав участь у роботі Собору руських учених. Добивався запровадження викладання української мови у школах Галичини, вимагав від духовенства вживання української мови під час проповідей. З 1860 р. – Львівський митрополит.

ЛЕКЦІЯ 11

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX СТОЛІТТЯ)

1. Соціально-економічна модернізація.
2. Суспільно-політичне життя і національно-визвольний рух.
3. Становище української культури.

1. Соціально-економічна модернізація

У середині XIX ст. Російська імперія, до складу якої входило 80 % українських земель, переживала глибоку кризу, суть якої полягала в невідповідності існуючих феодальних структур і відносин провідним світовим тенденціям розвитку, що утверджували нове буржуазне суспільство. За таких умов потреба модернізації в імперії ставала дедалі очевиднішою.

Тип російського оновлення – наздоганяюча модернізація. Головною її особливістю було різке зростання ролі держави, що виявилося у встановленні державного контролю за всіма сферами економіки, активному втручанні державних структур у хід реформ. Втілення такого сценарію на практиці вело до зміцнення авторитарності влади, зростання централізму, впливу чиновництва, бюрократизації управління.

Кримська війна ще виразніше показала занепад господарства, кризу організації праці, наростання соціальної напруги. Вона стала каталізатором реформаційного процесу в Росії.

Найважливішими причинами реформи стали нездатність кріпаків низькою продуктивною працею задовольнити потреби власних і поміщицьких господарств, зубожіння значної частини поміщиків і маси кріпосних селян, наростання антикріпосницького руху селянства. Крім того, були й інші причини: помітне відставання Росії у військовій справі від передових європейських країн, осуд царизму з боку прогресивних сил суспільства за збереження кріпосницьких порядків, критика європейською громадськістю станового устрою Російської імперії тощо.

Цар і уряд добре усвідомлювали необхідність проведення кардинальних реформ, але мусили зважати на ставлення до них різних політичних сил, насамперед дворянства як своєї опори. Суперечки між урядом і дворянством тривалий час велися на рівні вироблення відповідних законопроектів. З 1857 р. їхньою підготовкою займався Таємний комітет, перейменований 1858 р. на Головний комітет у селянських справах. Губернські комітети для вироблення законодавчих актів про відміну кріпацтва залучало майже все дворянство. На своїх засіданнях воно подавало пропозиції й проекти, які потім надходили до редакційних комісій, Головного комітету та обговорювались у Державній раді. Існували різні, часто протилежні думки щодо розв'язання проблеми. В Україні їх представляли Г. Ґалаґан, послідовний противник кріпацтва, і М. Позен, захисник існуючого ладу. Переважна частина дворян розуміла необхідність скасування кріпацтва, але при цьому намагалася залишити за собою землю й певну владу над селянами. Деякі поміщики Правобережної України ратували за звільнення селян без землі. Частина їх виступала за звільнення селян з наділом за умови викупу ними своєї волі та землі. Пропонувалося встановити різні розміри наділів, причому настільки малі, що державна комісія мусила їх збільшити, а повинності зменшити. Але й при цьому права поміщиків серйозно не страждали. Уряд балансував між кріпосниками й кріпаками.

Найважливіші положення про відміну кріпосного права визначались у царському маніфесті від 19 лютого 1861 р. і "Загальному положенні про селян, звільнених від кріпосної залежності". Ці документи подавали звільнення селян як благодійний, добровільний акт дворянства та уряду, що мав здійснитися шляхом полюбовних угод між поміщиками й селянами. Даючи волю кріпакам, законодавство залишало землю у власності колишніх поміщиків. Селянам надавалося право користування садибами й польовим наділом, але за це вони мали відбувати панщину або сплачувати грошовий чинш (подать). Лише після оформлення з поміщиком угоди про перехід на викуп такі особи переходили в розряд селян-власників.

Законодавчо передбачалось розширення особистих прав звільнених із кріпацтва селян. Вони отримали можливість володіти нерухомістю, займатися промислами, торгівлею, створювати промислові підприємства тощо. Також вони звільнялись від поміщицької опіки над своїм сімейним життям. Після звільнення селяни могли брати участь у сільському самоуправлінні. Крім того, на відміну від інших, селяни вважалися податним станом, мусили платити державі подушний податок і відбувати рекрутську повинність.

Під час проведення селянської реформи враховувалися насамперед інтереси поміщиків, і лише в окремих випадках – селян. Це проявилося в установленні різних за величиною селянських наділів. Місцеві положення визначали конкретні розміри селянських земель. Згідно з одним розмір селянських наділів у Катеринославській, Херсонській і частково Таврійській губерніях установлювався від 3 до 6,5 десятин на ревізьку душу. У повітах з переважаючим общинним землеволодінням Харківської та Чернігівської губерній нижчий розмір наділу мав становити 1–1,5, вищий – 3–4,5 десятини. Окреме "Місцеве положення" для поміщицьких селян Харківської, Чернігівської та Полтавської губерній закріплювало за селянином від 2,75 до 4,5 десятин спадкових сімейних ділянок землі.

Свою специфіку мала земельна реформа на Правобережній Україні. Відповідно до "Місцевого положення" правобережний селянин мав право одержати той розмір наділу, який закріплювали за ним інвентарні правила 1847–1848 рр. Для здійснення реформи вводився тимчасовий зобов'язаний стан селян, який визначався двома роками, а в окремих випадках і двадцятьма.

Реформа проводилася за рахунок селян, які мусили сплатити поміщику викуп. Формально цей викуп призначався за землю, а насправді, він був компенсацією за відміну феодальних повинностей. Оскільки селяни не могли одразу виплатити всю суму, яка становила 11 річних податків із селянського двору, то посередником між ними та поміщиками виступила держава. Вона сплатила поміщикам викупні платежі, а селянам надала позику на 49 років. Унаслідок цього царська казна на кожний виданий селянам карбованець отримала 63 копійки чистого прибутку.

Дворові селяни та кріпосні робітники мали звільнятися з кріпацтва за окремими законодавчими актами. Деякі відмінності передбачались у звільненні селян дрібномаєткових поміщиків. Селяни поміщицьких або посесійних фабрик і заводів не пізніше двох років з часу оголошення закону про реформу переводилися на грошову платню. За ними залишалися попередні наділи та присадибні ділянки, що викуповувались на загальних підставах.

Більшість селянства сприйняла Положенням від 19 лютого з незадоволенням. Особливий спротив викликала відстрочка звільнення від панщинних та інших повинностей, збереження за поміщиками права власності на землю, зменшення наділів тощо. Часто селяни переходили до відвертого протесту. Лише протягом березня–квітня 1861 р. відбулося приблизно 640 таких виступів, у яких узяли участь щонайменше 400 тис. людей. Особливою активністю відзначались хлібороби Правобережної України, де за цей час сталося 73 % всіх виступів.

Отже, селянська реформа в Російській імперії зумовлена низкою причин: гальмівна роль феодальних відносин, криза господарства, зростання соціальної напруги. Її метою було зміцнення монархічної влади при збереженні панівного становища поміщика на селі. Реформа ініціювалася верхами та здійснювалася під їхнім керівництвом і безпосереднім контролем. У пореформений період в імперії залишилося багато пережитків феодальної системи господарювання, зокрема поміщицьке землеволодіння, масове безземелля селян, селянська община тощо. Селянство, отримавши юридично закріплену свободу, насправді не мало рівності з іншими верствами суспільства. Воно так і залишалося нижчим, податним станом.

Скасування кріпосного права стало початковим кроком у модернізації Російської імперії. Важливі перетворення в аграрному секторі вимагали радикальних змін в інших сферах суспільного життя, які б дали можливість стабілізувати ситуацію. У 1864 р. уряд здійснив земську реформу, яка встановлювала місцеве самоуправління на більшості земель Російської імперії. Лише на Правобережній Україні земства не вводилися через боязнь того, що польські шляхтичі захоплять всю повноту влади в місцевому самоуправлінні. З'їзди землевласників, збори міських власників і волосні сходи селян обирали гласних на повітові збори. Вони ж визначали гласних для створення губернських земських зібрань. Між повітовими й губернськими земськими зборами діяли їхні виконавчі органи – земські управи. Законодавство надавало перевагу в земських установах представникам заможних кіл населення. Розширювалась компетенція земств, оскільки їм передавались організація медичної допомоги населенню, будівництва і фінансова підтримка початкових шкіл, утримання місцевих доріг, налагодження регулярного поштового зв'язку, розподіл державних грошових надходжень, збирання та опрацювання статистичних матеріалів. Земства відіграли надзвичайно важливу роль у перебудові місцевого життя до конституційних форм.

Судова реформа (1864) ліквідовувала становий характер судів, закритість судових засідань і залежність суддів від адміністрації. Судочинство перетворилося на незалежну сферу управлінської системи. Суд засідав відкрито за участю присяжних засідателів. Запроваджувалися посади адвокатів. Кожна губернія мала окружний суд. Апеляції на їхні рішення розглядали три судові палати: Київська, Харківська та Одеська. Касаційні функції залишались за сенатом. Дрібні справи вирішували мирові суди на чолі з суддями, які обиралися земськими гласними чи призначались урядом на три роки. Від старої системи зберігалися окремі суди духовенства й військових. Продовжували діяти волосні суди для селян з правом засуджувати винних до покарань різками.

Проводилась також реформа освіти. "Положення про народні училища" 1864 р. запроваджували єдину систему початкової освіти. До неї належали нижчі школи всіх відомств з підпорядкуванням їх Міністерству народної освіти. Духовні заклади підпорядковувалися сенатові. У народних училищах могли навчатися діти представників усіх станів. Важливі зміни відбулися в середній школі. Відповідно до статуту від 19 листопада 1864 р. формувалося два типи гімназій: класична (з викладанням латинської та грецької мов) і реальна (без давніх мов і переважанням природничих і точних наук) – усі з семирічним терміном навчання. Випускники класичної гімназії мали право продовжувати навчання в усіх вищих навчальних закладах, а реальної – лише в технічних і сільськогосподарських. Гімназії віднині оголошувались безстановими. Фізичні покарання заборонялись. Діяли також неповні середні школи (прогімназії) з терміном навчання чотири роки, які відкривалися найчастіше в невеликих містечках.

Проводилась також досить прогресивна реформа вищої школи. Статут від 18 червня 1868 р. надавав університетам певну автономію, зокрема право обрання вченою радою університету ректора й проректора на чотири роки, обрання за конкурсом професорів, радами факультетів – деканів. Збільшувалася кількість кафедр, а відповідно, і викладачів.

Але невдовзі уряд перейшов у наступ проти прогресивних нововведень. У 1871 р. всі реальні гімназії було ліквідовано, залишилися тільки класичні гімназії. Основний наголос у викладанні робився на латинську, грецьку й російську мови. Фізика, хімія та інші природничі дисципліни відсувались на другий план. Був обнародуваний статут реальних училищ (1872) – неповноцінної середньої школи з 6–7-річним терміном навчання. Посилювався контроль уряду за видавничою діяльністю. Відповідно до нового цензурного закону 1865 р. цензурні установи передавалися з відання Міністерства народної освіти до Міністерства внутрішніх справ. Для цього в ньому відкривалися головне управління у справах друку й центральний комітет іноземної цензури. Діяла й церковна цензура.

Удосконалювалась і система міського управління. За законом від 16 червня 1870 р. в містах створювалися міські думи з числа обраних від міщан гласних. Право обрання надавалося власникам нерухомості та російським підданим і тим, хто не мав заборгованості з міських податків і лише особам віком понад 25 років. Відповідно до майнового цензу виборці поділялися на три курії. Кожну з них у думі представляла рівна кількість гласних. Це дозволяло справедливо враховувати інтереси всіх прошарків міського населення. Міські управи ставали виконавчим органом дум.

Військова реформа, що розпочалась 1864 р. і здійснювалася п'ятнадцять років, поділила територію країни на військові округи. В українських землях створювалися Київський (Київська, Волинська та Подільська губернії), Харківський (Харківська, Чернігівська, Полтавська, Воронезька, Курська й Орловська губернії), Одеський (Катеринославська, Херсонська, Таврійська губернії та Бессарабська область) округи. 1888 р. уряд ліквідував Харківський округ, а чотири перші губернії були приєднані до Київського округу. У кожній губернії та повіті виникали відповідні військові управління. Термін військової служби скорочувався в сухопутних військах до шести років, а на флоті – до семи. Заборонялись тілесні покарання тощо.

Отже, реформи 60–70-х рр. значно прискорили розвиток капіталізму в економічному житті та в соціальній сфері імперії. Проте російський варіант реформування мав серйозні протиріччя. Царизм не створив відповідно до нових реалій політичної надбудови – не проголосив конституції, не скликав парламент. Аграрна реформа, скоротивши майже на 20 % селянські наділи, водночас збільшила повинності селян і віддала їх у довготривале закабалення державі. Зміцнення общинних порядків вступало в суперечність з утвердженням громадянських прав селянства, а демократична практика всестанової виборності до земств – у суперечність з існуючим авторитарним режимом. Половинчастість реформ зумовила протиріччя між носіями влади та практично всіма верствами суспільства.

Як уже зазначалось вище, реформи 60-х рр. відкрили простір для розвитку капіталістичних відносин як у сільському господарстві, так і в промисловості. У цей період на селі зростає прошарок заможних селян, але водночас ще більшого зубожіння зазнає значна частина сільської бідноти, через що змушена йти на роботу до міста або наймати-ся до своїх багатих односельчан. Занепадає дворянство, яке дедалі більше потрапляє в боргову залежність і переважно не могло пристосуватися до нових умов господарювання.

Заможні селянські господарства, а також частина поміщицьких, що виявились конкурентноспроможними, спеціалізуються на вирощувані

зернових і технічних культур, широко застосовують механізацію, раціоналізацію виробництва, найману працю. Капіталістичне сільське господарство бурхливо розвивається на півдні України, де були родючі чорноземні ґрунти, відкриті простори поряд із зручними чорноморськими портами. За рахунок півдня на кінець XIX ст. українські землі давали 43 % світового врожаю ячменю, 20 пшениці й 10 % – кукурудзи.

Правобережжя України стає для імперії основним постачальником цукру, Лівобережжя – тютюну. Швидкими темпами зростають площі під посіви цукрових буряків, картоплі, тютюну, конопель. Натуральне господарство розпадається на очах, що, у свою чергу, створює ринок збуту для капіталістичної промисловості.

Промисловий переворот, який розпочався в Україні в 30-ті рр. XIX ст., після реформи 1861 р. значно прискорюється. Село стає для промисловості постачальником дешевої робочої сили, а з-за кордону йде приплив іноземного капіталу. Зростає також значення урядових замовлень для розширення будівництва залізниць і виробництва зброї для армії та флоту. Ці замовлення сприяли розвитку металургійної промисловості та машинобудування.

Важливе значення для економіки України мали багаті поклади вугілля в Донбасі та залізної руди у Криворізькому басейні. Видобуток вугілля за 30 років після реформи зріс більш ніж у 40 разів. У результаті цього Донбас давав близько 70 % вугілля імперії, далеко випередивши всі інші басейни. У 80-х рр. почалося промислове видобування залізної руди у Кривбасі. Криворізький басейн сполучено з Донбасом новозбудованою залізницею (1884). У цей же час біля Нікополя розпочалося освоєння найбільшого у світі родовища марганцевої руди.

80–90-ті роки XIX ст. – період "металургійного буму". Уведено в дію чотири металургійні заводи-гіганти – Гданцівський у Кривому Розі, Дніпровський у Каменському, Олександрівський і Дружківський під Катеринославом. На кінець століття таких заводів працювало вже п'ятнадцять. Важливу роль у розвитку металургії відіграло "Новоросійське товариство кам'яновугільного, залізного та рейкового виробництва" (1869). Розвивається в цей час і машинобудівна промисловість, провідне місце в якій належить сільськогосподарському машинобудуванню. Катеринослав, Харків, Київ, Миколаїв, Одеса перетворилися на центри машинобудівної промисловості. На кінець XIX ст. Південь і схід України стають базою важкої індустрії Російської імперії, далеко випереджаючи Урал.

Відбувається піднесення в харчовій промисловості. У 90-х рр. цукрова промисловість України давала 85 % загальноросійського виробництва цукру. Важливе значення для економіки мала також млинарна та горілчана галузі.

Капіталізація економіки зумовила зростання робітничого класу й буржуазії. Їхньою особливістю був багатонаціональний склад. Робітничий клас перебував у надзвичайно важкому становищі через свою повну незахищеність перед підприємцями. Робочий день становив 12–14 і навіть більше годин на добу, мізерна заробітна плата й скрутні житлові умови створювали напружені стосунки між двома станами нового індустріального суспільства.

У цей час відбувалося швидке збагачення і накопичення промислового капіталу, серед підприємців виник цілий ряд "промислових королів". В основному це були росіяни (Суботіни, Лопухіни-Демидови, Дегтярьови), а також українці (Терещенки, Харитоненки, Симиренки, Панченки, Стороженки), євреї (Гальперіни, Бродські), французи, німці, поляки.

Підсумком індустріалізації стало зростання міст і міського населення. У 1897 р. воно становило 13 % від загальної кількості, а з них 35 % проживало в чотирьох найбільших містах: Одесі (404 тис.), Києві (248 тис.), Харкові (174 тис.) і Катеринославлі (113 тис.).

Україна вкрилась мережею залізниць. Перша з них – Балто-Одеська – збудована ще 1865 р. До 1890 р. всі головні міста України були зв'язані залізничним сполученням.

Отже, друга половина XIX ст. характеризувалася розвитком залізничного та інших видів транспорту, бумом у гірничодобувній промисловості, становленням металургійної та металообробної індустрії, розвитком машинобудування, капіталізацією харчової та легкої промисловості, розвитком старих міст і появою нових, активізацією внутрішнього ринку й зовнішньої торгівлі. Україна наздоганяла розвинені країни за рівнем продуктивності праці та індустріалізацією. Наддніпрянська Україна стала одним із найрозвиненіших аграрних та індустріальних районів Російської імперії.

2. Суспільно-політичне життя і національно-визвольний рух

Важливою рисою української історії другої половини XIX ст. є продовження національного відродження України. У цей час відбувається процес формування національної самосвідомості українців, зростання інтересу до української мови, історії, культури, активізація зв'язків між західними і східними українцями, їхня національна інтеграція, розгортання українського національно-визвольного руху.

Визначальний вплив на піднесення національної свідомості українського народу у другій половині XIX ст. справила українська інтелігенція. Протягом 1856–1860 рр. діяло Харківсько-Київське таємне товариство, створене за ініціативою студентів Харківського університету Я. Бекмана, М. Муравського, П. Єфименка й П. Завадського. Найважливішими завданнями товариство вважало повалення самодержавства, скасування кріпацтва та встановлення республіканського або конституційно-монархічного ладу.

Кінець 50-х рр. XIX ст. характеризувався появою напівлегальних гуртків – громад. Перша з них виникла в Києві в 1859 р. на основі таємного гуртка "хлопоманів". Очолив її історик, пізніше професор Київського університету В. Антонович. Громади виникають у Харкові, Чернігові, Полтаві, Одесі, Катеринославі та інших містах. Їхня діяльність мала культурно-просвітницький характер. Відкривались недільні школи, велась пропаганда художньої та наукової літератури, вивчалась українська мова, історія, етнографія тощо. Найактивнішими учасниками громадівського руху були М. Лисенко, М. Старицький, О. Кониський, П. Мирний, М. Драгоманов, П. Чубинський. Громади підтримували тісні зв'язки з представниками національного руху Західної України.

Значним успіхом української громади став випуск у Петербурзі журналу "Основа" (1861–1862) – першого українського журналу в Російській імперії, що сприяв пробудженню національної свідомості української інтелігенції. На розвиток громадівського руху певним чином вплинуло польське визвольне повстання 1863–1864 рр.

Початок 70-х рр. характеризувався відновленням і пожвавленням громадівського руху. Київська громада мала власний друкований орган "Киевский телеграф". Громадівці взяли активну участь у відкритті 1871 р. колегії Г. Ґалаґана та перетворенні її в найкращий навчальний заклад Києва. Вони також створили у січні 1873 р. Історичне товариство Нестора-літописця. Наступного місяця почав працювати Південно-Західний відділ Російського географічного товариства.

Після Емського указу Олександра II 1876 р. про заборону всього українського діяльність громад була оголошена поза законом. Частина громадівців виїхала за кордон. Серед них був і М. Драгоманов, який разом із С. Подолинським і М. Павликом видавав у Женеві (1878–1882) перший український журнал за кордоном "Громада". У "Передньому слові до Громади" (1878) М. Драгоманов виклав розгорнуту політичну програму українського руху – "жити згідно до наших власних бажань на нашій власній землі".

Кінець XIX ст. характеризується політизацією національно-визвольного руху. Упродовж 1891–1893 рр. діяло "Братство тарасівців". Його засновниками були українські студенти М. Міхновський,

В. Шемет, І. Липа, Б. Грінченко, М. Байздренко, М. Базькевич, В. Боровик. "Тарасівці" ставили за мету реалізацію основних ідей Т. Шевченка, досягнення повної незалежності України. Ця організація підготувала сприятливий ґрунт для поширення державницько-самостійних настроїв.

У 1895 р. студенти Київського університету Г. Лазаревський, В. Домницький, П. Холодний та І. Руденко створили таємну "Українську студентську громаду". У 1897 р. в Харкові Д. Антонович, І. Кухта, М. Русов організували Харківську студентську громаду, до якої входило понад 100 осіб. Усього в різних містах України виникло близько 20 студентських громад. Основною їхньою ідеєю було дотримання принципів самостійності України, її федералізму чи автономізму в складі Російської імперії.

У серпні 1898 р. в Києві з ініціативи Д. Антоновича відбувся загальноукраїнський нелегальний з'їзд студентських громад. Він об'єднав усі громади в одну "Загальну українську безпартійну організацію". Прийнята з'їздом відозва закликала студентів домагатися свободи слова, друку, зборів, широкого запровадження в культурі, літературі, освіті української мови. Тут же по-новому та незвично пролунала думка про те, що головним винуватцем тяжкого соціально-економічного й культурного становища українського народу є російський абсолютизм. Звідси напрошувався й висновок щодо необхідності його повалення в інтересах усього народу. Всеукраїнську студентську спілку І. Франко назвав "Молодою Україною", вбачаючи в ній носія майбутнього України.

Українське національне відродження другої половини XIX ст. наочно продемонструвало, що українська нація могла формуватися й розвиватися навіть за найскладніших умов. Демократичні традиції цього періоду стали важливим надбанням для національного руху початку XX ст.

3. Становище української культури

Культура України другої половини XIX ст. розвивалася в умовах боротьби українського народу за свою незалежність і державність. У Росії національне гноблення найяскравіше проявилося в циркулярі 1863 р. міністра внутрішніх справ П. Валуєва, який заборонив друкування і викладання українською мовою, цинічно заявивши, що "ніякої окремої малоросійської мови не було, немає, і бути не може". 1876 р. побачив світ Емський указ Олександра II, який заборонив увезення літератури українською мовою, українські п'єси та пісні,

використання української мови в початкових школах, державних закладах. Назва "Україна" була заборонена. Тому боротьба прогресивних національних сил проти русифікаторської політики царизму визначала зміст розвитку культури другої половини XIX ст.

Вимагаючи демократизації школи й освіти, свідомі українці обстоювали право навчати дітей рідною мовою. Навесні 1861 р. у містечку Куземин Зіньківського повіту Полтавської губернії відкрилося початкове училище з українською мовою викладання.

У 1856 р. діяло 1320 початкових шкіл, або одна школа припадала на 9,6 тис. жителів, а один учень – на 150 осіб. З ініціативи за підтримки земств на 1898 р. діяло 3179 початкових шкіл. Мережа позашкільної освіти дорослого населення складалася з недільних шкіл, яких на 1862 р. існувало 111. На кінець XIX ст. в різних українських губерніях уміли писати лише близько 15,5 % усіх жителів.

1859–1861 рр. з'являються перші народні (безплатні) бібліотеки в Києві, Харкові, Полтаві та деяких повітових містечках.

1871 р. реформовано середню освіту. Усі чоловічі гімназії перетворювалися на класичні, реальні – ліквідовувались. Навчання тривало вісім років.

Швидко розвивалась мережа середньої спеціальної освіти: відкрито 6 середніх комерційних училищ у Києві, Одесі та Харкові; 28 навчальних закладів сільськогосподарського профілю, 24 – педагогічного, 13 медичних закладів, 14 художніх і музичних училищ. Положенням від 10 травня 1860 р. створювались жіночі училища Міністерства народної світи, де мали право навчатись дівчата усіх станів. Плата за навчання була високою. На кінець століття діло 129 гімназій, із них 52 чоловічі й 77 жіночих. Крім того, середню освіту можна було отримати в закладах закритого типу (інститутах шляхетних дівчат, кадетських корпусах, приватних пансіонах), але навчалися тут лише діти дворян.

Відкриваються вищі спеціальні навчальні заклади: Історико-філологічний інститут ім. кн. Безбородька в Ніжині (1875), Південноросійський технологічний інститут у Харкові (1885), Катеринославське гірниче училище (1899) та ін. Вища жіноча освіта була започаткована 1878 р. відкриттям у Києві жіночих курсів.

У другій половині XIX ст. бурхливо розвиваються наукові дослідження. Стали всесвітньо відомими імена вчених-природознавців О. Ляпунова, М. Умова, М. Авенаріуса, М. Пильчикова, М. Бекетова, І. Мечникова, І. Сєченова, О. Ковалевського.

Якісно нового рівня досягли суспільні науки завдяки П. Юркевичу, С. Подолинському, О. Русову, Ф. Вовку, О. Кістяківському. Великих успіхів досягла історична наука. У цей час активно розвивалася до-

слідницька діяльність М. Костомарова, В. Антоновича, Д. Багалія, О. Єфименко, Д. Яворницького. Наприкінці XIX ст. почалася плідна робота корифея української історичної науки М. Грушевського.

Значних висот у літературній діяльності досягли П. Куліш, Марко Вовчок, Л. Глібов, С. Руданський, І. Нечуй-Левицький, М. Коцюбинський та ін.

Великого резонансу в суспільстві набули драматичні твори М. Старицького, М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого. 1882 р. М. Кропивницьким у Єлисаветграді створено першу українську професійну трупу, до якої ввійшли М. Садовський, М. Заньковецька, О. Маркова, І. Бурлака та ін.

Характеризуючи розвиток музичного мистецтва, доцільно відзначити творчість С. Гулака-Артемовського. 1862 р. він створив першу класичну українську оперу "Запорожець за Дунаєм". Корифеєм української музики став М. Лисенко.

В українській архітектурі другої половини XIX ст. поширюється еклектизм з різноманітних стилів. Найзначнішими здобутками в цей період відзначились В. Шретер (будинок оперного театру і театру Соловцова в Києві), О. Беретті (Володимирський собор, будинок Першої гімназії в Києві), Ф. Фельнер і Г. Гельмер (міський театр в Одесі) та ін.

Розвивалася й монументальна скульптура. Високим мистецьким рівнем вирізнявся пам'ятник Б. Хмельницькому в Києві (1888) М. Микешина.

Живопис був представлений полотнами М. Жемчужникова, І. Соколова, К. Трутовського, М. Пимоненка, І. Рєпіна, С. Васильківського та ін. Високого рівня досягла портретна графіка в роботах М. Мурашка, П. Мартиновича, О. Сластіона.

Розвивалась також народна творчість – усна поезія, музичний фольклор, декоративно-прикладне мистецтво. Народна пам'ять зберегла найкращі зразки попередніх поколінь і одночасно збагатилася новими.

Отже, друга половина XIX ст. – це суперечливий період у розвитку української культури. Незважаючи на величезні труднощі, вона досягла вагомих здобутків у всіх галузях. Питання української національної ідеї, українського національного відродження стало найголовнішим у вітчизняній історії зазначеного періоду.

ХРОНОЛОГІЯ

1853–1856	–	Кримська війна.
1856	–	Масовий рух селян "Похід у Таврію за волею".
1859	–	У Петербурзі утворено першу українську громаду.
	–	У Києві відкрито першу жіночу гімназію та першу в Україні недільну школу.
1859–1861	–	Відкриття в Україні перших народних бібліотек.
1859–1876	–	Видання газети "Київський телеграф".
1860-ті	–	Створення українських "громад".
1861	–	Селянська реформа. Скасування кріпосного права в Російській імперії.
1861–1862	–	Вихід у Петербурзі українського журналу "Основа".
1862	–	Видано указ Олександра II про закриття недільних шкіл.
	–	С. Гулак-Артемовський створив першу національну оперу "Запорожець за Дунаєм".
1862–1882	–	Спорудження Володимирського собору в Києві (архітектор О. Беретті).
1863	–	У журналі "Зоря" опубліковано вірш П. Чубинського "Ще не вмерла Україна".
20 червня	–	Видано Валуєвський циркуляр.
1864	–	Земська, фінансова, судова, освітня реформи в Російській імперії.
1864–1874	–	Військова реформа.
1865	–	Відкриття першої в Україні залізниці (Одеса – Балта).
	–	Заснування Новоросійського університету в Одесі.
1869	–	Побудовано Курсько-Харківсько-Азовську залізницю.
	–	Засновано культурно-освітнє товариство "Руська Бесіда".
1870	–	Відкриття ряду жіночих гімназій у Наддніпрянщині.
16 червня	–	Початок проведення міської реформи.
1870-ті	–	Початок індустріалізації в Донбасі.
1871	–	Заснування в Києві колегії Павла Ґалаґана.
1872–1874	–	Діяльність народницької організації – гуртка чайковців.
1873	–	Заснування Історичного Товариства Нестора-літописця в Києві.
	–	Реформування Харківського ветеринарного училища у ветеринарний інститут.

лютий	–	Заснування Південно-Західного відділу Російського географічного товариства.
осінь	–	Початок масового "ходіння в народ".
1873–1874	–	Діяльність народницької організації "Київська комуна".
1874	–	Прийнято військовий статут.
1875	–	Ніжинський юридичний ліцей перетворено на Історико-філологічний інститут.
1875–1877	–	Діяльність народницької організації "Чигиринська змова".
1876, 18 травня	–	Вийшов Емський указ імператора Олександра II.
1877	–	Створення в Чигиринському повіті нелегальної селянської організації "Таємна дружина".
1878	–	Перехід народників до політичного терору.
	–	Відкриття жіночих курсів у Києві, зародження вищої жіночої освіти.
1880	–	Відкрито картинну галерею І. Айвазовського у Феодосії.
1881	–	Створено "Руське педагогічне товариство".
	–	Початок експлуатації Криворізького залізорудного басейну.
	–	Убивство царя Олександра II.
1882	–	Заснування в Києві журналу "Київська старовина".
	–	В Єлисаветграді відкрито професійний театр – Товариство українських акторів.
1884	–	За новим університетським статутом ліквідовано університетську автономію.
1885	–	У Харкові відкрито перший український технологічний інститут.
	–	Видання М. Драгомановим збірки "Політичні пісні українського народу XVIII–XIX ст." в Женеві.
1886	–	В Одесі відкрито першу в країні й другу у світі бактеріологічну станцію.
1887	–	Видано "циркуляр про кухарчиних дітей", який зобов'язував директорів гімназій утримуватися від прийому до їхніх закладів дітей прислуги, дрібних крамарів тощо.
1888, 11 червня	–	Відкрито пам'ятник Б. Хмельницькому в Києві (скульптор М. Микешин, архітектор В. Ніколаєв).
1890	–	Відкрито Херсонеський музей у Севастополі.

1891	– У Києві організовано перший постійний російський театр.
	– Побудовано корпус Харківського Комерційного училища (нині головний корпус Харківської юридичної академії ім. Ярослава Мудрого) (архітектор – О. Бекетов).
1892	– Харківськими студентами утворено "Братство тарасівців".
	– У Києві вийшов на лінію перший в Україні трамвай.
1895	– У Київському університеті організовано "Союз київських земляцтв і організацій".
1897	– Заснування Загальноукраїнської безпартійної демократичної організації.
	– Випущено перший паровоз на Харківському паровозобудівному заводі.
1898	– Відкрито політехнічний інститут у Києві.
1899	– В Одесі побудовано будинок біржі за проектом О. Бернардоцці (тепер Одеська філармонія).
	– У Катеринославі відкрито вище гірниче училище.
1900	– Утворення Революційної української партії – першої політичної партії Наддніпрянської України.
1901	У Києві побудовано оперний театр (за проектом В. Шретера).

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

АЛЬТЕРНАТИВА – необхідність вибору між двома або кількома можливостями, що виключають одна одну.

АМЕРИКАНСЬКИЙ ШЛЯХ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА – швидке зростання фермерських господарств, звільнення від будь-яких залишків феодальної залежності, ліквідація поміщицького землеволодіння.

БУРЖУАЗІЯ – соціальна група, що володіє засобами виробництва й живе на прибутки від найманої праці.

ВАЛУЄВСЬКИЙ ЦИРКУЛЯР – розпорядження царського уряду, підготовлене міністром внутрішніх справ П. О. Валуєвим, відповідно до якого заборонялося друкувати шкільні підручники, науково-популярні, релігійні видання та викладати у школах українською мовою.

ВІДРОБІТКОВА СИСТЕМА – різні види відробітків: праця за гроші зі своїм реманентом; праця на поміщика за борг; праця за землю й житло; за право випасати худобу на поміщицьких землях, полювати в поміщицькому лісі та брати там деревину; за оренду землі в поміщика; за викупні платежі.

ГРОМАДИ – напівлегальні осередки української демократичної інтелігенції, що провадили національно-культурну й громадсько-політичну роботу в другій половині XIX – на початку XX ст. в межах Російської імперії та за кордоном.

ГУБЕРНІЯ – основна адміністративно-територіальна одиниця в Росії в період з кінця XVIII ст. по 1929 р.

ЕМСЬКИЙ УКАЗ – розпорядження Олександра II, підписане в Емсі (Німеччина), доповнювало Валуєвський циркуляр (1863). Заборонялося ввозити з-за кордону українські книжки, видавати оригінальні твори українською мовою, здійснювати українські переклади з іноземних мов і показувати театральні вистави українською мовою. На підставі цього указу було закрито громади.

ІМПРЕСІОНІЗМ – напрям у мистецтві й літературі, що виник наприкінці XIX ст. і прагнув відтворити найтонші суб'єктивні відчуття та переживання художника, письменника, скороминучі враження тощо.

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ – група людей, до якої належать особи, професійно зайняті розумовою працею, які мають відповідну для такої праці спеціальну освіту.

ЗЕМСТВО – орган місцевого самоврядування, створений відповідно до земської реформи 1864 р.

КОНСЕРВАТИЗМ – ідеологічний напрямок, для якого характерне прагнення до стабілізації соціальних процесів, надання переваги традиційним суспільним інститутам, цінностям і морально-правовим засадам.

КРІПОСНЕ ПРАВО – система феодальної залежності селян, полягала у прикріпленні до землі, підлеглості адміністративній, судовій владі феодала. В Україні складалося в XIII–XVI ст. під впливом польської експансії. Остаточно оформлене у XVIII ст. урядом Катерини II. Скасоване реформою 1861 р.

ЛІБЕРАЛІЗМ – політико-ідеологічна течія прихильників парламентського ладу, вільного підприємництва, демократичних свобод.

МАНІФЕСТ – а) особливий акт вищого органу державної влади або глави держави у формі урочистого письмового звернення до населення з приводу винятково важливих подій в суспільно-політичному та соціально-економічному житті країни; б) звернення, декларація політичної партії або громадського угрупування, в яких міститься їхнє програмне положення і принципи теоретичної та практичної діяльності; видається з метою популяризації їхньої діяльності, залучення людей до лав цих організацій, до участі у виборчих кампаніях.

МЕСІАНСТВО – вчення про особливу, дуже важливу роль якогось одного народу в історії.

МИРОВІ СУДИ – особливий вид суду, уведений у Російській імперії в 1864 р., що розглядав дрібні кримінальні злочини, покарання за які не перевищувало одного року, і цивільні справи з вартістю позову до 500 рублів.

МОДЕРНІЗАЦІЯ – зміна, оновлення, удосконалення відповідно до сучасних вимог і смаків.

МОНАРХІЯ – форма державного правління, за якої вся повнота влади зосереджена в руках однієї особи – монарха. Розрізняють абсолютну (необмежену) монархію та конституційну (обмежену), коли влада обмежується парламентом.

НАРОДНИЦТВО, НАРОДНИЦЬКИЙ РУХ – суспільно-політична течія другої половини XIX ст., що відображала ідеологію селянської демократії та вважала можливим перехід Росії до соціалізму через селянську громаду, минувши капіталізм.

НАЦІОНАЛІЗМ – радикальний політичний напрям; світогляд, відповідно до якого нація вважається головним і вирішальним чинником історії, інтересам якої підпорядковані всі елементи суспільного життя.

НАЦІОНАЛЬНА ЕЛІТА – найбільш підготовлена та згуртована меншість суспільства, його провідна верства, яка усвідомлює цілі, що стоять перед народом (нацією) і скеровує зусилля національної спільноти на їхнє досягнення.

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ – прагнення до збереження національного існування, для свободи й незалежності та створення власної держави як найоптимальнішої форми реалізації національної ідеї.

НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ – поняття, що використовується стосовно історії так званих "недержавних" народів у XIX ст., пов'язаного з процесами їхньої національної самоідентифікації, поширенням мережі культурно-освітніх установ, а також із перетворенням національних прагнень у програми та форми діяльності національних громадських організацій і політичних партій. Національне відродження – це процес становлення сучасних націй Європи.

ПАРЛАМЕНТ – законодавчий представницький орган конституційної держави, побудований повністю або частково на виборчих засадах.

ПАРЛАМЕНТАРИЗМ – система державного управління, за якою законодавча влада належить виборному парламентові; участь будь-якої партії в представницьких зборах уряду.

ПЕТИЦІЯ – письмове, переважно колективне прохання, клопотання, звернення до державних керівних установ або до голови уряду.

ПОВІТ – адміністративно-територіальна одиниця, яка входить до складу губернії.

ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ – формально незалежне активне громадське об'єднання осіб на підставі загальних інтересів, сформульованих в основоположних ідейних настановах і програмах, головним завданням якої є участь у визначенні політичного курсу держави, виробленні державної політики, формуванні органів влади й місцевого самоврядування, представництва в їхньому складі. Має стійку структуру та постійний характер діяльності. Виражає політичну волю своїх членів і прихильників.

ПРУССЬКИЙ ШЛЯХ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА – уповільнене вростання поміщицького господарства в капіталізм за рахунок напівфеодальної експлуатації селянства.

РЕФОРМА – перетворення, зміна, нововведення в будь-якій сфері суспільного життя, галузі знань, яке не знищує основ існуючої структури.

РУСИФІКАЦІЯ – цілеспрямована політика царського уряду в національних окраїнах, скерована на витіснення на другорядні ролі національних (у т. ч. й української) мов, культури, історії та заміну їх російськими мовою, культурою, історією.

СЕЛЯНСЬКА ОБЩИНА – адміністративне об'єднання селян з примусовим землеволодінням і круговою порукою.

СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЯ – ідеологічна й політична течія, яка виступає за здійснення ідей соціалізму в усіх сферах суспільного життя; важлива складова політики лівих сил сучасності, передусім Західної Європи.

СУД ПРИСЯЖНИХ – суд, в якому беруть участь присяжні засідателі – особи, що на певний час залучаються до участі в розгляді справ.

УКРАЇНОФІЛИ – прихильники українців і всього українського.

ХЛОПОМАНИ – кількісно невелике відгалуження українського культурно-національного руху другої половини XIX ст. Хлопоманство зароджувалось як рух за розвиток української мови. Сам термін означав бажання зблизитися з простим людом – хлопами. Хлопомани розмовляли виключно українською мовою, носили національний одяг, улаштовували маніфестації на честь Т. Шевченка. Припинився рух у 1863 р. через репресії царизму.

ЦЕНЗУРА – нагляд за друкованими виданнями з метою недопущення публікації небажаної, з погляду даної держави, інформації.

ПЕРСОНАЛІЇ

АНТОНОВИЧ ВОЛОДИМИР (1834–1908) – історик, археолог, етнограф, археограф. Народився в містечку Махнівці Бердичівського повіту Київської губернії (нині Житомирська обл.). Закінчив медичний (1855) та історико-філологічний (1860) факультети Київського університету. У 1863–1880 рр. – головний редактор Тимчасової комісії для розгляду давніх актів у Києві, з 1878 р. – професор російської історії Київського університету, голова Історичного товариства Нестора-літописця (з 1881). Активний учасник українського національно-визвольного руху, один з організаторів Київської громади. Автор понад 300 праць з історії, археології, етнографії України, найвідоміші з яких: "Дослідження про козацтво за актами з 1500 по 1648 рр." (1863), "Дослідження про гайдамацтво за актами 1700–1768 рр." (1876), "Монографії з історії Західної і Південно-Західної Росії" (1885), "Дослідження про міста в Південна-Західній Русі за актами 1432–1798 рр." та ін.

В. Антонович – засновник нової історичної школи. Схема історії, накреслена в його працях, знайшла продовження в наукових доробках його учнів М. Довнар-Запольського, Ф. Леонтовича, А. Андрієвського та з кінця XIX ст. її розвинув у своїх працях М. Грушевський.

АРКАС МИКОЛА (1853–1909) – історик, композитор, просвітній діяч. Народився в м. Миколаєві. Освіту здобув в Одеській гімназії та в Новоросійському університеті в Одесі (1875). До 1898 р. служив у морському відомстві, у губернському управлінні. По виході у відставку мешкав у родовому маєтку на Херсонщині. Багато зусиль доклав до вивчення української історії. Головна праця М. Аркаса – "Історія України-Русі" (1908), яка великою мірою сприяла популяризації історії України серед широких верств суспільства. Брав активну участь у національно-культурному русі, був засновником товариства "Просвіта" в Миколаєві (1907). Автор опери "Катерина" (1891), історичної поеми "Гетьман Пилип Орлик" (1907).

БІЛОЗЕРСЬКИЙ ВАСИЛЬ (1825–1899) – український громадсько-політичний і культурний діяч, журналіст. Народився на хуторі Мотронівка на Чернігівщині. Вищу освіту здобув у Київському університеті (1843–1846).

У 1846–1847 рр. учителював у Петровському кадетському корпусі в м. Полтаві. Разом із М. Костомаровим і М. Гулаком виступив організатором Кирило-Мефодіївського братства. Пропагував ідеї християнського соціалізму, виступав за об'єднання всіх слов'янських народів у республіканську федерацію, в якій провідну роль відводив Україні. За участь у Кирило-Мефодіївському братстві був заарештований і засланий в Олонецьку губернію під нагляд поліції. Служив у Петрозаводському губернському правлінні. З 1856 р. знову проживав у Петербурзі. У 1860–1862 рр. – редактор журналу "Основа". Згодом служив у Варшаві. Останні роки життя провів у Мотронівці.

ГРУШЕВСЬКИЙ МИХАЙЛО, псевдонім М. Заволока, Михайло Заволока, М. Сергієнко (1866–1934) – визначний український історик, археолог, літературознавець, соціолог, публіцист, письменник, організатор української науки, громадсько-політичний і державний діяч, дійсний член ВУАН (1923) та АН СРСР (1929). Засновник Української Народної Республіки. Народився в Холмі (тепер Хелм, Польща) у сім'ї вчителя гімназії. 1886 р. закінчив першу Тифліську класичну гімназію. За сприянням І. Нечуя-Левицького надрукував свій перший літературний твір "Бех-аль-Джугур" (1886). Закінчив історичне відділення історико-філологічного факультету Університету Св. Володимира в Києві (1890). Наукову працю розпочав під керівництвом В. Антоновича. Написав монографію "Історія Київської землі від смерті Ярослава до кінця 16 століття" (російською мовою) (золота медаль, 1890) і після закінчення університету був залишений для подальшої наукової та педагогічної роботи як професорський стипендіат. У травні 1894 р. захистив магістерську дисертацію "Барське староство. Історичні нариси" і дістав ступінь магістра. 1894 р. призначений на посаду ординарного професора кафедри "всесвітньої історії з окремим узагальненням історії Східної Європи" Львівського університету. У Львові розпочав активну науково-організаційну діяльність у Науковому товаристві ім. Шевченка. З 1897 по 1913 рр. був головою НТШ. Одночасно очолював історико-філологічну секцію НТШ, редагував "Записки Наукового т-ва ім. Шевченка" (1895–1913), створив і очолив Археографічну комісію НТШ (1896–1913). Під його керівництвом розроблялися статути НТШ (1896, 1898, 1901, 1903, 1904). Сприяв переходу науки в Галичині від поодиноких індивідуальних історичних пошуків до організованого, колективного й систематичного вивчення історії України. Залучив до співпраці значні наукові сили (І. Франка, В. Гнатюка). Створив Львівську наукову школу

істориків України. Його учнями були видатні українські історики М. Кордуба, І. Крип'якевич, С. Томашівський, В. Герасимчук, І. Джиджора, І. Кревецький, О. Терлецький. Під керівництвом М. Грушевського НТШ розпочало видавати "Жерела до історії України-Руси" (1895–1897), "Матеріали до історії суспільних і економічних відносин Західної України" (1905), "Пам'ятки українсько-руської мови і літератури" (1910). Для згуртування літературних сил разом з І. Франком започаткував видання "Літературно-наукового вісника" (ЛНВ), виступив одним із організаторів Української видавничої спілки (1899) у Петербурзі та "Україна" в Києві. Організував публічні університетські курси у Львові, відкрив своїм коштом приватну вчительську семінарію в Коломиї (1904). 1898 р. у Львові видав перший том ґрунтовної "Історії України-Руси". У 1904 р. у статті "Звичайна схема руської історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства" сформулював концепцію самостійного розвитку українського історичного процесу. Дійсний член Історичного товариства Нестора Літописця (1890), НТШ (1893), Українсько-руського педагогічного товариства у Львові (1894), член-кореспондент Краківської академії наук (1895), Археографічної комісії Московського археологічного товариства (1900), член Одеського товариства історії та старожитностей (1901), дійсний член Чеської академії наук (1914).

Після революції 1905–1907 рр. переніс свою наукову діяльність до Києва. 30 квітня 1907 р. обраний головою заснованого ним Українського наукового товариства, 1908 р. – редактором періодичного органу УНТ "Записки Українського наукового товариства у Києві" (1908–1914).

Суспільно-політичну і громадську діяльність розпочав у Галичині. Був одним із засновників Української національно-демократичної партії (1899). Підтримував ідею автономії українських земель у складі Австро-Угорщини. Розглядав історичні дослідження як теоретичну основу для практичної української політики в Галичині. У Петербурзі 1906 р. був одним із засновників часопису "Український вісник" – органу Української парламентської громади І Державної Думи. Надрукував збірник російською мовою "Визволення Росії та українське питання". У вересні 1907 р. за участю М. Грушевського створено нелегальне позапартійне українське громадське об'єднання Товариство українських поступовців, яке згуртувало сили українства й до 1917 р. було єдиною діючою українською організацією. 11 грудня 1914 р. його було заарештовано жандармерією в Києві, звинувачено в авст-

рофільстві й причетності до створення січово-стрілецьких формувань і заслано до Симбірська. У вересні 1916 р. переїхав до Москви, де розгорнув активну громадсько-політичну діяльність.

Після падіння самодержавства та розгортання національно-визвольного руху в Україні став головою і незмінним лідером Української Центральної Ради – першої у XX ст. демократичної держави українського народу.

20 березня 1917 р. УЦР у Києві заочно обрала М. Грушевського головою. 27 березня 1917 р. він виступив на Київському кооперативному з'їзді, де поставив вимогу національно-територіальної автономії України у федеративній Російській республіці. У 1917–1918 рр. вийшли його праці "Якої ми хочемо автономії і федерації", "Хто такі українці і чого вони хочуть", "На переломі", "Українська самостійність і її історична необхідність", де обґрунтував стратегію встановлення державної незалежності України.

Під його керівництвом розроблялася Конституція незалежної УНР (прийнята 29 квітня 1918 р.), згідно з якою верховним органом влади республіки ставали Всенародні збори. Цього ж дня був обраний президентом УНР.

У зв'язку з державним переворотом П. Скоропадського 29 квітня 1918 р. Грушевський перейшов на нелегальне становище й відійшов від активної політичної діяльності. Займався науковою працею, брав участь у обговоренні питання про заснування Української академії наук (УАН). З 1919 по 1924 рр. перебував за кордоном.

31 грудня 1923 р. на спільному зібранні ВУАН заочно був обраний академіком кафедри історії українського народу. У Києві розгорнув велику науково-організаційну й наукову роботу. Заснував Науково-дослідну кафедру історії України (НДКІУ), очолив Археографічну комісію ВУАН, створив і очолив низку академічних комісій ВУАН у галузі української історії. 1927 р. у ВУАН за участю М. Грушевського діяло 18 науково-дослідних установ, що об'єднували понад 100 співробітників. Редагував відновлений ним часопис "Україна" (1924–1930), який став друкованим органом УНТ і загальноукраїнським журналом наукового українознавства. Редагував засновані ним видання Історичної секції ВУАН "Наукові збірники", "За сто літ", "Студії з історії України НДКІУ", "Первісне громадянство та його пережитки на Україні". На базі НДКІУ створив київську історичну школу (О. Баранович, К. Грушевська, М. Ткаченко, С. Шамрай, В. Юркевич та ін.). Розробив проект Українського історичного інституту та Інституту для досліду пережитків примітивної

культури і народної творчості України (1928). Працював над "Історією України-Руси" та "Історією української літератури". 12 січня 1929 р. обраний дійсним членом АН. У листопаді-грудні 1929 р. сесія Ради ВУАН почала ліквідовувати комісії, якими керував М. Грушевський (остаточно ліквідувала 1933). У вересні 1930 р. було закрито НДКІУ. 23 березня 1931 р. у Москві Грушевського заарештовано органами ГПУ та звинувачено в керівництві контрреволюційною організацією "Український національний центр". Після звільнення з-під арешту йому не дозволили повернутися в Україну. Уже напівсліпим він продовжував інтенсивно працювати над справою всього життя – "Історією України-Руси". Працював над українською історіографією XVII–XVIII ст. Написав тези "Про українську історіографію XVIII ст. Декілька міркувань", "Самовидець Руїни і його пізніші відображення". У жовтні 1934 р. виїхав на лікування до Кисловодська (Російська Федерація). 25 листопада 1934 р. після нескладної операції помер від зараження крові. Поховано М. Грушевського на Байковому кладовищі.

Наукова спадщина цього видатного діяча велика й різноманітна. Він автор майже 2 тис. праць з української та світової історії, історіографії, літератури, соціології, археології, етнографії, спеціальних історичних дисциплін, які збагатили європейську й національну науку.

ГУЛАК МИКОЛА (1822–1899) – громадський і політичний діяч, педагог, вчений. Походив із дворянської родини Золотоніського повіту на Полтавщині.

У 1843 р. закінчив юридичний факультет Дерптського (Тартуського) університету. По закінченні служив у канцелярії київського й волинського військового генерал-губернатора. Після арешту в 1847 р. був ув'язнений у Шліссельбурзькій фортеці, де перебував до 1850 р. Потім під наглядом поліції жив у Пермі.

З 1859 р. працював викладачем математики, природничих наук, історії в навчальних закладах Одеси, Керчі, Кутаїсі, Тбілісі. Його перу належать праці з історії, філософії юриспруденції, математики; переклади творів грузинської та азербайджанської літератур. Помер у Єлисаветполі (нині Гянджа, Азербайджан).

ГУЛАК-АРТЕМОВСЬКИЙ СЕМЕН (1813–1873) – композитор, співак, драматичний артист, драматург. Народився у м. Городищі (тепер Черкаської обл.) у сім'ї священика. Закінчив Київське повітове духовне училище, Київську духовну семінарію. Вокальної майстерності навчався в Петербурзі, Парижі та Італії (1839–1842). Співав у флорентійській опері (1841–1842). З 1842 по 1864 рр. – соліст

російської імператорської опери в Петербурзі, у 1864–1865 рр. – Великого театру в Москві. Широку популярність як композиторові принесла опера "Запорожець за Дунаєм", яка стала українською музичною класикою. Окреме місце у творчій спадщині С. Гулака-Артемовського посідають українські пісні, зокрема "Стоїть явір над водою" (присвячена Т Шевченку, з яким автор дружив з 1838), "Спать мені не хочеться" та ін. Захоплювався народною медициною, статистикою, уклав "Статистично-географічні таблиці міст Російської імперії" (1854). Опубліковано 20 томів його творів, серед яких 83 – на тексти Т. Шевченка, кількасот народних пісень.

ДРАГОМАНОВ МИХАЙЛО, псевдоніми: Кирило Василенко, Волинець, М. Талицький, М. Тодоренко, М. Кузьмичевський, П. Петрик, М. Толмачов, Українець, Чудак та ін. (1841–1895) – публіцист, історик, літературознавець, фольклорист, філософ, суспільно-політичний діяч, автор понад 2 тис. творів. Народився у м. Гадячі на Полтавщині. Навчався в Київському університеті, де згодом (1864) став приват-доцентом, а з 1873 р. – штатним доцентом. Очолював ліве крило Київської громади. Унаслідок антиукраїнських репресій у 1875 р. звільнений з університету. У 1876 р. емігрував за кордон. У Женеві заснував вільну українську друкарню, видавав перший український політичний журнал "Громада" (1878–1882). Разом із С. Подолинським і М. Павликом заснував "Женевський гурток". Через розрив з Київською громадою (1886) був позбавлений фінансової підтримки й у 1889 р. прийняв запрошення обійняти посаду професора кафедри загальної історії Софійського університету. У Болгарії провів останні роки життя. Похований у Софії.

ЗАНЬКОВЕЦЬКА МАРІЯ (дівоче прізвище Адасовська) (1854–1934) – акторка, театральний діяч. Народилася у дворянській родині, навчалася у приватному пансіоні в Чернігові. З юних літ виступала в аматорських виставах. На професійній сцені яскраво дебютувала 27 жовтня 1882 р. в ролі Наталки ("Наталка Полтавка" І. Котляревського) в Єлисаветграді (нині Кіровоград). Виступала в трупах М. Кропивницького, М. Старицького, М. Садовського та ін.

Геніальна українська акторка створила неперевершені образи Уляни, Евжені ("Сватання на Гончарівці" та "Шельменко-денщик" Г. Квітки-Основ'яненка), Галі ("Назар Стодоля" Т. Шевченка), Олени, Зіньки ("Глитай, або ж Павук", "Дві сім'ї" М. Кропивницького) і багато інших; у кіно – Наталки ("Наталка Полтавка", 1910), матері ("Остап Бандура", 1923). Гастролювала в різних мі-

стах України, Росії, Грузії, Азербайджану. Востаннє виступала на сцені 15 грудня 1922 р.

КИБАЛЬЧИЧ МИКОЛА (1853–1881) – винахідник (який у тюремній камері, чекаючи здійснення вироку, склав опис із кресленням проекту космічного корабля з реактивним двигуном). 1875–1878 рр. відбував ув'язнення в Лук'янівській тюрмі за революційну пропаганду серед селян Київської губернії. Із серпня 1879 – член "Народної волі". Розробляв і виготовляв вибухові пристрої для замаху на Олександра II. Іменем Кибальчича названо кратер на зворотному боці Місяця. На мисі Канаверел (США) йому поставлено пам'ятник.

КОНИСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР (1836–1900) – письменник, публіцист, педагог, громадський діяч. Народився у с. Переходівка (нині Чернігівської обл.). Походив із дворянської родини. Член Полтавської та Київської громад, один з організаторів недільних і вечірніх шкіл, для яких написав цілу низку популярних підручників. Друкуватися почав у 1858 р. в "Черниговськом листке". У 1863 р. був засланий до Вологди, а згодом до Тотьми. У 1872 р. повернувся до Києва, де мав адвокатську практику й співпрацював у газеті "Киевский телеграф". Був одним із фундаторів товариства ім. Т. Г. Шевченка у Львові (1873) та ініціатором його перетворення в НТШ. Брав активну участь у заснуванні журналів "Зоря" і "Правда". Автор поезій, драм; особливо уславився своїми оповіданнями і повістями соціально-побутової тематики ("Млин", "Спокуслива нива", "Старці", "Хвора душа" та ін.). У повістях "Семен Жук і його родичі" та "Юрій Горовенко" порушив проблеми національного відродження України.

Уклав ґрунтовну біографію Т. Шевченка (т. 1–2, 1898–1901). Помер 29 листопада 1900 р. в Києві.

КОСТОМАРОВ МИКОЛА (1817–1885) – громадсько-політичний діяч, історик, письменник і публіцист, археограф, фольклорист, етнограф. Народився в с. Юрасівці Острогозького повіту (нині Ольховсітського району Воронезької обл., Росія) у сім'ї нащадка козаків-переселенців і українки-кріпачки. Закінчив Воронезьку гімназію (1833), Харківський університет (1836). У 1844 р. отримав ступінь магістра історичних наук, у 1844–1845 рр. учителював, у 1846–1847 рр. – ад'юнкт-професор Київського університету. Був одним із засновників та ідейним провідником Кирило-Мефодіївського братства, автором його основних програмних документів, зокрема, імовірно, "Книги буття українського народу". У 1847 р. заарештований у справі братства, у 1847–1848 рр. – в'язень Петропавлівської фортеці, у 1848–1855 рр. – політичний

засланець у Саратові. У 1859–1862 рр. – екстраординарний професор Петербурзького університету. З 1862 р. і до кінця життя займався науковою діяльністю.

КРОПИВНИЦЬКИЙ МАРКО (1840–1910) походив зі збіднілої дворянської родини, мати його була вчителькою музики, грала на фортепіано, вдома панувала атмосфера співу, музики, театральності. Брав участь у виставах, які організовував його дядько Микола. Перебував на посадах дрібного службовця повітового суду, єлисаветградської ратуші. М. Кропивницький, який ще в юнацькі роки захопився театром, грав ролі у виставах єлисаветградського аматорського гуртка. Гурток цей був дітищем відомої сім'ї Тобілевичів.

КУЇНДЖІ АРХИП (1841; за ін. дан. 1842–1910) – видатний український живописець-пейзажист, педагог. Народився у м. Маріуполі. Грек за походженням. Живопису навчався самостійно. Деякий час займався в майстерні І. Айвазовського. 1868 р. вчився в Петербурзькій АМ. З 1875 р. – член Товариства пересувних художніх виставок. Викладав у Петербурзькій АМ, з 1882 р. – професор, з 1893 р. – дійсний член академії, з 1894 р. – керівник художньої майстерні. 1897 р. звільнений за підтримку студентських виступів, був ініціатором створення Товариства художників (1909; пізніше – Товариства ім. А. Куїнджі), яке об'єднувало живописців-пейзажистів. Серед його учнів – О. Борисов, К. Богаєвський, А. Рилов, В. Пурвіт та ін. Помер і похований в Петербурзі. А. Куїнджі написав сповнені урочистості й оптимізму картини української природи, розкрив її поезію та красу. Найвизначніші твори: "Степ" (дві картини, 1875), "Чумацький шлях" (1875), "Українська ніч" (1876), "Березовий гай" (1879), "Місячна ніч на Дніпрі" (1880), "Дніпро вранці" (1881), "Дуби", "Захід сонця в степу" (обидві бл. 1900), "Нічне" (1905–08) та ін.

КУЛІШ ПАНТЕЛЕЙМОН (1819–1897) – відомий український письменник, історик, етнограф, літературний критик, перекладач. Походив із давнього козацького роду. Батьки померли досить рано. Заходами заможної сусідки Уляни Мужиловської юнак вступив до Новгород-Сіверської гімназії. Згодом навчався спочатку на словесному, потім на юридичному відділенні Київського університету.

Протягом 1842–1843 рр. вчителював у Луцьку, Києві. У 1845 р. отримав посаду викладача російської словесності в Петербурзькому університеті. За рекомендацією П. Плетньова Петербурзька академія направила його на навчання закордон. Після повернення він обіймав посаду ад'юнкта кафедри слов'янських мов і літератури в університеті.

У січні 1847 р. П. Куліш одружився із сестрою свого товариша В. Білозерського – Олександрою, котра згодом стала відомою українською письменницею (літературний псевдонім Ганна Барвінок). За участь у Кирило-Мефодіївському товаристві його спочатку було ув'язнено в Петропавлівську фортецю, а потім вислано в Тульську губернію. Він провів на чужині три роки і три місяці. Крім служби, заробляв на життя столярством, а у вільний час вивчав мови, готував до друку історичні та етнографічні матеріали.

У 1850 р. П. Куліш дістав дозвіл повернутись до російської столиці – Петербурга, де розгорнув широку наукову, літературну й публіцистичну діяльність. Останні роки свого життя П. Куліш присвятив перекладацькій діяльності. Його переклади Шекспіра, Байрона, Шіллера, Гете, Скотта, Біблії є прикладами класичних поетичних творів високого ґатунку.

Застудившись, він захворів і невдовзі помер 14 лютого 1897 р. До його домовини прості люди поклали смушеву шапку, олівець і трохи паперу, виразивши цими атрибутами зміст усього життєвого шляху одного з вірних синів України.

ЛИЗОГУБ ДМИТРО (1850–1879) – нащадок старовинного козацько-старшинського роду. Учасник народницького руху в Україні в 1870–80-х рр. Народився в Средневі на Ченігівщині. Закінчив юридичний факультет Петербурзького університету. 1865–1868 і 1874 рр. перебував за кордоном, де познайомився з ідеологією народництва. У 1873–74 рр. брав участь у діяльності гуртка чайковців. На "справу революції" пожертвував 40 тис. руб., отриманих за продаж родової спадщини. Його називали "святим революції". У 1878 р. був заарештований і звинувачений у підготовці замаху на Олександра II. За вироком Одеського воєнно-окружного суду страчений (повішений) в Одесі.

МЕЧНИКОВ ІЛЛЯ (1845–1916) – один з основоположників еволюційної ембріології, імунології та мікробіології. Багато років (1870–1882) учений присвятив науково-викладацькій роботі в Новоросійському університеті в Одесі. У 1886 р. разом із М. Гамалією заснував і очолив першу в Росії й другу у світі (після Інституту Л. Постера, Париж) бактеріологічну станцію в Одесі. Проводив активну роботу щодо боротьби зі сказом, чумою та іншими інфекційними захворюваннями, розробляв методи боротьби зі шкідниками сільськогосподарських культур. Ним створено теорію походження багатоклітинних організмів. Багато зусиль і самовідданої праці І. Мечников присвятив формуванню першої вітчизняної школи мікробіологів, імунологів і патологів.

Найважливішим досягненням ученого було відкриття фагоцитозу (1882) і створення на його основі фагоцитарної теорії імунітету (1883), за що Іллі Мечникову в 1908 р. було присуджено Нобелівську премію (разом з П. Ерліхом). У 1887 р. Іллю Мечникова було запрошено до Інституту Л. Постера. Там він організував власну лабораторію, яку очолював протягом 28 років – до кінця свого життя.

У цей період він вивчав збудників холери, черевного тифу, сифілісу, туберкульозу. Особливу увагу вчений приділяв проблемам довголіття. Він вважав, що передчасна старість – результат поступового отруєння організму цитотоксинами. Так виникла думка про можливість боротьби з передчасним старінням за допомогою харчового режиму.

Намагаючись привернути увагу громадськості до найважливіших наукових проблем, І. Мечников написав кілька загальнодоступних книг: "Етюди про природу людини", "Етюди оптимізму" і "Сорок років шукання раціонального світогляду".

Ідеї талановитого вченого дотепер сприяють розвиткові різних галузей біології та медицини. Його ім'я присвоєно багатьом науково-дослідним і медичним установам. За видатні розробки в галузі біології та боротьби з інфекційними хворобами вченим присуджується премія імені І. І. Мечникова.

НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ ІВАН (спр. прізвище Левицький; 1838–1918) – письменник. Народився в сім'ї священика в м. Стеблеві на Черкащині. У 1865 р. закінчив Київську духовну академію. З 1865 до 1885 рр. викладав у Полтавській духовній семінарії та гімназіях різних міст. Широко відомі повісті І. Нечуя-Левицького "Дві московки" (1868), "Микола Джеря" (1878), "Кайдашева сім'я" (1879), "Старосвітські батюшки та матушки" (1885) та ін. Виступив як автор історичних творів "Запорожці" (1873), "Гетьман Іван Виговський" (1899), "Князь Єремія Вишневенький" (1897), а також науково-популярних праць: "Унія і Петро Могила" (1875), "Український гетьман Богдан Хмельницький" (1878), "Історія Русі" (1879). Історичній темі присвячена драма "Маруся Богуславка" (1875). Написав низку праць з етнографії та фольклористики, перекладав українською твори М. Салтикова-Щедріна.

ПАНАС МИРНИЙ (псевдонім Панаса Рудченка, 1849–1920) – письменник революційно-демократичного спрямування. Народився в м. Миргороді. По закінченні Гадяцького повітового училища (1862) 14 років служив у різних канцеляріях. З 1871 р. мешкав у Полтаві, працюючи у губернському казначействі й казенній палаті. У 1914 р. отримав чин дійсного статського радника. Після 1917 р. працював у Полтавському губфінвідділі. Світогляд і літературно-

естетичні погляди Панаса Мирного сформувалися під впливом Т. Шевченка, російських революціонерів-демократів та народників 70-х рр. Основні твори: "Лихі люди" (1877), "Хіба ревуть воли, як ясла повні?" (1872–1875), "Повія" (опубл. 1928 р.) та ін.

ПОДОЛИНСЬКИЙ СЕРГІЙ (1850–1891) – громадський діяч, учений. Народився на Черкащині в багатій поміщицькій родині. Здобув освіту в Київському (1871) і Бреславському (нині м. Вроцлав у Польщі) університетах, в останньому в 1876 р. захистив дисертацію з медицини. У 70-х рр. брав участь у громадівському і народницькому рухах. Організував у Відні видавництво популярної соціалістичної літератури, у Женеві разом із М. Драгомановим і М. Павликом започаткував видання журналу "Громада", а також видрукував власні брошури соціально-економічного змісту: "Про багатство та бідність", "Про хліборобство", "Ремесла і фабрики на Україні" та ін. Вивчав можливості нагромадження та використання сонячної енергії. Листувався з К. Марксом, Ф. Енгельсом, популяризував положення їх економічного вчення. Розробив оригінальну теорію "громадівського соціалізму", яка ґрунтувалася на національних традиціях українського народу. На початку 80-х рр. повернувся до Києва, але через тяжке психічне захворювання відійшов від будь-якої діяльності.

САЛОВСЬКИЙ МИКОЛА (спр. прізвище Тобілевич; 1856–1933) – актор, режисер, письменник. Народився в с. Кам'яно-Костуватому на Херсонщині (нині Миколаївська обл.). Навчався в херсонській гімназії та Єлисаветградському реальному училищі, брав участь в аматорських драматичних гуртках. У 1877–1878 рр. – учасник російсько-турецької війни. З 1881 р. у професійному театрі. З 1888 р. – власник трупи, яка в 1898 р. об'єдналася з "Товариством малоросійських артистів" братів Тобілевичів. У 1905–1906 рр. – директор і режисер Руського народного театру. У 1906 р. заснував перший український стаціонарний театр у Полтаві, згодом перевів його до Києва. У роки української державності був головним уповноваженим у справах народних театрів. З 1920 р. очолював театр у Галичині, з 1923 р. жив у Празі, у 1926 р. повернувся в УРСР, грав у різних театрах. Автор спогадів "Мої театральні згадки" (опубліковані посмертно в 1956).

СИМИРЕНКИ – видатний український рід. Перші вірогідні відомості маємо про Степана, який понад 20 років козакував на Січі, а згодом чумакував. Помер наприкінці XVIII ст. Його син Федір (1780–1867) у спілці зі своїм тестем Яхненком орендував, а згодом будував млини над р. Вільшанкою і став одним із перших

українських цукрозаводчиків. Сини Федора Платон (1821–1863) і Василь (1831–1915) були відомими технологами і промисловцями та меценатами української культури. Платон захоплювався ще й садівництвом. Син Платона Левко (1855–1920) і син Левка Володимир (1891–1943) були визначними помологами, засновниками раціонального садівництва в Україні та Росії.

СТАРИЦЬКИЙ МИХАЙЛО (1840–1904) – письменник, драматург, культурно-громадський і театральний діяч. Народився в с. Клещинцях на Черкащині. Рано осиротів, виховувався в сім'ї В. Лисенка – батька славетного композитора. Вчився в Харківському та Київському університетах (1858–1866).

З 1867 р. в Києві займався літературною, громадською, видавничою й театральною діяльністю. Славу принесли п'єси "Не судилось" (1881), "Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці" (1892), "Доля" (1893), в яких він зобразив пореформене українське село, історичні драми "Богдан Хмельницький" (1887), "Маруся Богуславка" (1897), "Оборона Буші" (1899), водевілі. Перу М. Смотрицького належить низка романів, головним чином російською мовою, зокрема "Богдан Хмельницький" (1894–1897), "Руїна" (1899).

ТЕРЕЩЕНКИ – українські промисловці, землевласники й меценати середини XIX – початку XX ст. Походили з козаків м. Глухова (нині Сумської обл.). Відомі глава родини Артем Якович (?–1873) і його сини Микола (1819–1903) та Федір (1832–1893). Родина Терещенків посідала провідні місця в торгівлі хлібом, цукром і худобою, у цукровому, ґуральному, суконному виробництві, лісообробній промисловості тощо. Їй належало понад 200 тис. десятин землі (із них 70 тис. на Київщині). Щороку на цукрових підприємствах Терещенків вироблялося продукції більш ніж на 21 млн крб.

У 1911 р. їхні рахунки лише в закордонних банках перевищували 13 млн крб. У 1872 р. Терещенкам було надано дворянське звання. Вони стали одними з фундаторів цукрового (1887), рафінадного (1903) синдикатів і Всеросійського товариства цукрозаводчиків (1897). Один із нащадків Терещенків – Михайло Іванович (1886–1956) обирався до IV Державної думи (1912), після Лютневої революції 1917 р. був міністром фінансів, а згодом міністром закордонних справ, пізніше емігрував за кордон.

Родина Терещенків уславилася багатьма добродійними справами, на які вони витратили майже 5 млн крб, підтверджуючи тим самим девіз свого дворянського герба: "Прагнути до громадських справ". Художнє зібрання Терещенків лягло в основу Київського музею російського мистецтва та інших музеїв столиці.

ЧУБИНСЬКИЙ ПАВЛО (1839–1884) – етнограф, поет. Народився в Борисполі, закінчив гімназію в Києві. Навчався на юридичному факультеті Петербурзького університету. У 1861 р. повернувся в Україну. Став членом Київської громади. За звинуваченням в антидержавній діяльності засланий царським урядом до Архангельської губернії. Там займався науковою працею, вивчав історію та побут північних народів. Написав низку наукових праць. Російська Академія наук визнала П. Чубинського найкращим тогочасним етнографом і народознавцем. У 1870-ті роки брав участь у дослідженні народного життя на Правобережжі. У 1863 р. в журналі "Зоря" опублікував вірш "Ще не вмерла Україна", який згодом був покладений на музику М. Вербицьким. Пісня стала національним гімном України.

ЯВОРНИЦЬКИЙ ДМИТРО (1855–1940) – неперевершений козацький літописець, співець козацької слави, палкий патріот рідної землі.

Народився в с. Сонцівка (тепер с. Борисівка) на Харківщині в родині псаломщика. Освіту здобув у повітовому училищі й Харківській духовній семінарії. Після закінчення історико-філологічного факультету Харківського університету (1881) Д. Яворницький був зарахований позаштатним стипендіатом для підготовки до професорського звання на кафедрі російської історії. У 1885 р. він переїздить до Петербурга, працює в кількох середніх навчальних закладах викладачем історії. З 1892 по 1895 р. – чиновник з особливих доручень при туркестанському генерал-губернаторові в Самарканді. Згодом Д. Яворницький переїздить до Варшави, де працює в архівах, а в 1896 р. за допомогою В. Ключевського влаштовується приват-доцентом Московського університету.

Повернувшись в Україну 1902 р., Д. Яворницький організовує й очолює Катеринославський історичний музей ім. О. Поля (тепер Дніпропетровський історичний музей ім. академіка Д. І. Яворницького). З 1904 р. й до кінця життя він постійно жив у Катеринославі (з 1926 р. – Дніпропетровськ), був професором Катеринославського університету, працював у Інституті народної освіти, очолював створену ним кафедру українознавства. Під час будівництва Дніпрельстану – відповідальний керівник археологічних розкопок.

Д. Яворницький – учений широкого діапазону, який за 50 років наукової та громадської діяльності написав сотні праць з історії, етнографії, археології, фольклористики, упорядкував і видав своїм коштом тисячі документів і матеріалів, уклав оригінальний "Словник української мови". Майже все своє життя вчений присвятив вивченню історії запорозького козацтва, брав

участь у численних експедиціях місцями Запорозької Січі. Серед найважливіших праць цієї тематики – "Острів Хортиця на ріці Дніпрі", "Нариси з історії запорозьких козаків і Новоросійського краю", "Вольності запорозьких козаків". Вінцем багаторічної дослідницької праці вченого стала тритомна "Історія запорозьких козаків", перший том якої досі залишається еталоном наукового, творчого висвітлення історії.

Вагомий внесок Д. Яворницького у становлення історичного краєзнавства. Крім історії Запорожжя він написав історію м. Дніпропетровська, с. Фаліївки-Садової на Херсонщині й перший путівник по Середній Азії. Разом із М. Самокишем та С. Васильківським створив і видав чудовий альбом "З української старовини".

ЯХНЕНКИ – рід промисловців-цукрозаводчиків. Походили із селян-кріпаків м. Сміли (нині Черкаської обл.). Глава роду Михайло, розбагатівши з торгівлі, викупив із кріпосної неволі себе і всю свою родину. У 20–30-ті рр. XIX ст. разом із Ф. Симиренком (колишній кріпак князя Воронцова) Яхненки будували та орендували млини у Смілі й Умані, займалися оптовою торгівлею худобою та хлібом, для чого заснували фірму "Брати Яхненки і Симиренко", керівником якої став Кіндрат Михайлович (1783–1863). У 1842 р. Яхненки стають купцями першої гільдії в Одесі, а в 1851 р. всю родину було відзначено "за капіталом" званням почесних громадян. У наступні роки стають торговцями й виробниками цукру. Водночас засновують невеличку ремонтну майстерню, яка згодом переросла в потужний машинобудівний завод, що виробляв техніку для цукроварень краю. На ньому було збудовано два пароплави, один з яких мав назву "Україна". На початку 80-х рр. фірма припинила свою діяльність.

ЛЕКЦІЯ 12

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ АВСТРО-УГОРЩИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ

1. Еволюція державного устрою Австро-Угорщини.
2. Соціально-економічне становище західноукраїнських земель.
3. Активізація суспільно-політичного руху, його строкатість і суперечливість. Політизація національного життя.
4. Культурний розвиток.

1. Еволюція державного устрою Австро-Угорщини

Західноукраїнські землі другої половини XIX ст. продовжували залишатися у складі Австрійської держави. Вони мали такий самий політико-адміністративний устрій, що й інші регіони. Після революційного піднесення народних мас 1848 р. посилився наступ реакції. 31 грудня 1851 р. імператор Франц-Йосиф відмінив так і не введену в дію конституцію 1849 р., запровадив неоабсолютистський режим, цензуру, заборонив існування громадських організацій. Продовжувались репресії стосовно учасників революційних виступів. До травня 1854 р. у Галичині зберігався воєнний стан.

Безпосереднє керівництво Галичиною здійснювалося через вищий адміністративний орган – намісництво. Його очолював намісник, якому належала вся адміністративно-поліцейська повнота влади. У його підпорядкуванні перебували начальники повітів (старости). Складовою управлінсько-бюрократичного апарату були прокуратура,

суд і жандармерія. Влада на місцях спрямовувала свою діяльність на нейтралізацію українського національно-визвольного руху. Створені 1858 р. сервітутні комісії для розгляду прав селян щодо користування поміщицькими угіддями, діяли в інтересах землевласників, які здебільшого були поляками.

Активізація селянського руху, погіршення становища міського населення, національне відродження поневолених народів, ускладнення міжнародного становища Австрії підштовхнули уряд у кінці 1850-х рр. до розробки нової конституції, яка б мала законодавчо закріпити перехід від централізму до федералізму. "Федеративна конституція" від 20 жовтня 1860 р. передбачала розподіл виконавчої влади між імператором і рейхсратом, з одного боку, та обласними сеймами – з іншого. Це був серйозний крок назустріч прихильникам федеративного устрою держави. Хоча він не влаштовував австрійську буржуазію та угорське дворянство, які домагалися поновлення старих основних законів.

Польська шляхта, виношуючи плани відродження колишньої великої Польщі, узяла курс на автономізацію Галичини під своїм патронатом. У 1861 р. було створено Галицький і Буковинський крайові сейми, які мали займатися місцевими справами та представляти Галичину й Буковину в Держраді Австрійської імперії. Галицький сейм складався з 150 депутатів на чолі з призначеним імператором крайовим маршалком. Куріальна виборча система надавала явну перевагу поміщикам, що провокувало постійні конфлікти між ними й селянами. Формально конституція проголошувала рівноправність поляків і українців, насправді ж влада була передана до рук польської шляхти, яка використовувала її для зміцнення власних позицій.

У 1867 р. під тиском зовнішньополітичних поразок віденські власті продовжили реорганізацію держави. Тепер вона перетворилася на дуалістичну монархію і почала називатися Австро-Угорщиною, яка ділилась на дві частини: Ціслейтанію, куди поряд з іншими регіонами відходили Галичина й Буковина, і Транслейтанію, до складу якої, крім інших регіонів, передавалася Закарпатська Україна. Широко декларувалися демократичні свободи, зокрема рівність усіх громадян перед законом, свобода пересування, занять, право володіння рухомим і нерухомим майном, вільно висловлювати свої думки, видавати часописи, сповідати свою віру, учити й навчатися рідною мовою, подавати прохання, збиратися на наради, засновувати товариства, партії, інші об'єднання. У конституції зазначалося, що "всі народності держави рівноправні й кожна народність має право охороняти й розвивати свою національність і свою мову". Однак більшість із перелічених свобод не підкріплювалася належним чином ні соціально-економічними,

ні політико-культурними чинниками, тому часто ці права залишалися лише на папері, а українське населення вимушене було вести боротьбу, щоб зрівнятися у правах з іншими народами.

Конституційні закони 1867 р. завершили формування системи управління Австро-Угорщиною, яка з невеликими змінами проіснувала до її розпаду. Так, Буковина, як згадувалось вище, входила до австрійської частини монархії – Ціслейтанії та була одним із 17 її автономних коронних країв. Представництво центральної влади в краї здійснювалося крайовим президентом, який призначався імператором і підпорядковувався міністерству внутрішніх справ. При президентові діяло крайове управління, у повітах йому підпорядковувалися начальники повітових управлінь. Він також очолював фінансовий директорат, адміністрацію Православного релігійного фонду Буковини, крайову шкільну раду. До складу крайової адміністрації входили також секретар, головний інженер, крайовий комісар, начальник суду, чотири професійні урядники, галузеві відділи.

Місцеве самоврядування Буковини здійснював крайовий сейм як законодавчий орган і його крайовий виділ (виконавчий комітет). Крайовий сейм обирався на 6 років у складі 31 депутата. Вибори проводилися по 4-х куріях. Від першої курії великих землевласників обирали 10 послів (тобто депутатів), від другої – Чернівецької торгово-промислової палати – 2, від третьої – великих міст – 5 і четвертої – сільських громад – 12. Крім того, буковинський митрополит і ректор Чернівецького університету ставали депутатами за посадою (вірилісти).

Буковинський сейм збирався не рідше одного разу на рік і працював, як правило, декілька тижнів. У його віданні були економіка краю, освіта, охорона здоров'я, дотримання порядку, догляд за дорогами, розвиток торгівлі тощо. Сейм заслуховував звіт виділу, ухвалював крайовий бюджет, бюджет шкільний, контролював витрати, вирішував питання про видатки на різні потреби. Сейм мав право накладати додаткові податки, за рахунок чого формувався крайовий бюджет.

Отже, у 60-ті рр. XIX ст. в Австрійській імперії назрівали політичні реформи. У 1867 р. було прийнято конституцію, що проголошувала рівноправність громадян у державних установах, судах і школах. Унітарна Австрійська імперія стала дуальною Австро-Угорською імперією, конституційною монархією. У другій половині XIX ст. різко зросла чисельність населення Західної України – із 3,9 до 5,9 млн осіб.

2. Соціально-економічне становище західноукраїнських земель

Після революції 1848 р. Західна Україна залишалася аграрним краєм. На кінець XIX ст. у сільському та лісовому господарстві Східної Галичини й Буковини було зайнято 75 % усього населення, а в Закарпатті – 85 %.

У другій половині XIX ст. Західна Україна була обтяжена значними пережитками феодально-кріпосницьких відносин. Від реформи 1848 р. виграли в першу чергу поміщики. Держава виплатила їм значну компенсацію в сумі 4,4 млн форинтів. Указана сума повернулася до казни у вигляді збільшення податків із селян та різних поборів. Залишалася велика земельна власність поміщиків. У 1889 р. латифундистам належало в Східній Галичині 41,1 % земельної площі, Північній Буковині – 40,5 %, Закарпатті – 40 % усіх земельних угідь.

Реформа вплинула й на характер робочої сили у виробництві. Якщо в перші пореформені десятиріччя поширеними були відробітки селян за орендовану землю, користування пасовищами, позичання хліба тощо, то наприкінці XIX ст. переважала вільнонаймана робоча сила в сільському виробництві, що стимулювало розвиток як поміщицьких, так і заможних селянських господарств. У сільському господарстві почала інтенсивніше використовуватись землеробська техніка, поглиблювалася спеціалізація районів. Активно розвивалося торговельне зернове господарство, збільшувались посіви тютюну, хмелю, зростали площі під картоплею, льоном. Розширилися також торговельне тваринництво, садівництво.

Гостро постала проблема аграрного перенаселення західноукраїнських земель. Наприкінці XIX ст. почалася масова еміграція – переселення до Канади, США, Аргентини, Австралії, Бразилії та ін. У 90-х рр. із Західної України за океан емігрувало зі Східної Галичини та Північної Буковини 250 тис. осіб, а із Закарпаття – 170 тис.

70–90-ті рр. стали періодом становлення фабрично-заводської промисловості в краї. У кінці XIX ст. в західноукраїнських землях працювало близько 220 середніх і великих промислових підприємств. Решта майже 95 % підприємств залишалися дрібними – до 5 осіб.

Провідними галузями були нафтодобувна (зосереджена в районі Борислава та Дрогобича, давала 5 % світового видобутку нафти), деревообробна й харчова промисловість. У регіоні розвивалися також такі галузі: борошномельна, спиртогорілчана, солеварна. У промисловості переважали іноземні капітали – головним чином австрійські, німецькі, англійські, французькі.

Іноземці по-варварськи ставились до використання природно-ресурсного потенціалу краю. Наприкінці XIX ст. щорічні вирубки лісу в Карпатах перевищували 6 млн куб. м.

Повільно йшов процес зростання міст. Найбільшими були Львів, чисельність населення якого зросла із 70 тис. (середина XIX ст.) до 200 тис. (початок XX ст.), Чернівці – з 10 до 87 тис.

60-ті – початок 70-х рр. характеризуються розвитком залізничного сполучення краю: залізнична колія з'єднала Краків, Перемишль і Львів. Було прокладено колію від Львова до Чернівців і Сучави, згодом її з'єднано з Яссами з виходом на Унгени й Одесу, а у 80-ті рр. – через Стрий на Закарпаття. Згодом вона з'єднала Львів з українськими землями, що входили до складу Росії. У 1859–1870 рр. протяжність колій збільшилась у Східній Галичині з 66,9 до 673,1 км, тобто в 10 разів. Довжина буковинської ділянки зросла з 114 до 598 км. У 1883 р. було створено товариство "Буковинські локальні залізниці". Колії з'єднали як внутрішні райони Буковини, так і забезпечили її зв'язок з іншими провінціями Австрії та з сусідніми країнами – Росією і Румунією. Ними транспотувалася велика кількість внутрішніх і транзитних вантажів. У 1871 р. по залізницях Буковини було перевезено понад 100 тис. куб. м лісу, а в 1903 р. – понад 1,3 млн куб. м.

Отже, на кінець XIX ст. Західна Україна залишалася ринком збуту товарів, які вироблялись у центральних провінціях Австро-Угорщини, джерелом мінеральної сировини й сільськогосподарських продуктів. Формування фабрично-заводської промисловості проходило повільно. Промисловий розвиток залежав від іноземного капіталу. Тривала хижацька експлуатація природних багатств західноукраїнських земель. Сільське господарство було переобтяжене залишками кріпацтва. Десятки тисяч малоземельних і безземельних селян вимушені були кидати рідні домівки в пошуках кращої долі.

3. Активізація суспільно-політичного руху, його строкатість і суперечливість. Політизація національного життя

У другій половині XIX ст. в Західній Україні активізувався суспільно-політичний рух, хоча він був строкатим і суперечливим. Після придушення революції зміцнилися москвофільські настрої в краї. Національний напрямок представляли народовці, які виступали за розвиток української мови й культури, підвищення освітнього рівня та національної свідомості українського населення. 1868 р. вони засну-

вали у Львові культурно-освітнє товариство "Просвіта", яке очолив А. Вахнянин. Наприкінці XIX ст. в Західній Україні існувало 19 філій "Просвіти". Товариство видавало твори провідних українських письменників, шкільні підручники, популярні брошури, газети "Читальня" та "Письмо з Просвіти", літературно-наукові альманахи, "Народний календар". Воно організовувало вечори, присвячені М. Шашкевичу, Т. Шевченку, театральні вистави, лекції з історії, літератури тощо.

Народовський рух поширився й на Буковину, започаткувавши там процеси національного відродження. Головною ланкою виховання національно свідомої інтелігенції в краї стала заснована при Чернівецькому університеті кафедра української філології, яку очолив народовець Г. Онишкевич. Створене в Чернівцях товариство "Руська бесіда" (1869), що спочатку перебувало під впливом москвофілів, у 1884 р. опанували народовці, надавши йому спрямування галицької "Просвіти". З 1 січня 1885 р. почала виходити перша українська політична газета "Буковина". На її сторінках послідовно відстоювалися національні інтереси українців, велася безкомпромісна боротьба з проявами румунізації та онімечення, давалася відсіч москвофільству. На сторінках газети друкувалися І. Франко, М. Грушевський, В. Гнатюк, Г. Хоткевич, Б. Лепкий та багато інших.

На Буковині набули поширення літературні альманахи: "Буковинський альманах" (1885), "Руська Хата" (1877), "Зерна" (1887–1888) та ін. У них вміщувалися твори як буковинських, так і галицьких та наддніпрянських авторів. Своєрідним щорічним альманахом був і "Буковинський православний календар", який видавався щорічно з 1874 р. і містив, крім довідкової частини, публіцистичні й художні твори.

На ниві українського національного відродження Буковини активно діяли Ю. Федькович, С. Смаль-Стоцький, брати Воробкевичі, Н. Кобринська та ін.

1885 р. народовці заснували в Західній Україні свій політичний орган – Народну Раду, яку очолив Ю. Романчук. Вона ставила собі за мету продовжити справу Головної Руської Ради 1848 р. й добитися поділу Галичини на польську й українську частини.

Радикальний напрямок на Західній Україні, який виник під впливом ідей М. Драгоманова, представляли І. Франко, М. Павлик, О. Терлецький. Радикали виступали за утворення незалежної України, пропагували революційні методи боротьби, закликали до політичної діяльності широкі народні маси. Вони видавали дві газети: "Народ" і "Хлібороб".

У жовтні 1890 р. в Галичині виникає політична партія – Русько-українська радикальна партія. Вона була першою легальною українською політичною партією європейського типу й водночас першою в Європі селянською партією, що стояла на соціалістичній платформі.

1899 р. народовці на чолі з Є. Левицьким і В. Охримовичем створили Українську національно-демократичну партію. Вона стояла на ліберальних позиціях, виступала за незалежну українську державу.

1899 р. утворено Українську соціал-демократичну партію (М. Ганкевич, С. Вітик), що стояла на позиціях марксизму.

Свідченням активізації політичної думки в Західній Україні став вихід 1895 р. книги Ю. Бачинського "Ukraina irredenta", де вперше в історії українського руху сформульовано тезу про необхідність політичної самостійності України.

Важливе значення для розвитку національного руху, української науки, зв'язків між західними і східними українцями мало створення 1873 р. Літературного товариства ім. Т. Шевченка. 1892 р. його було перетворено в Наукове товариство на кшталт європейських Академій наук. Першим головою НТШ став відомий історик Ю. Целевич. Пізніше його очолювали О. Барвінський, М. Грушевський та ін. Членами товариства були І. Франко, К. Студинський, Ф. Колесса, Ф. Вовк, В. Гнатюк, І. Верхратський та ін. Товариство мало три секції: філологічну, історико-філософську, природничо-лікарську (пізніше – математично-природничо-лікарську) при яких діяли наукові та три організаційні комісії: з друкарської, книгарської та бібліотечної справ. Товариство видавало щомісячний журнал "Літературно-науковий вісник", пізніше "Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка" (усього їх вийшло 155 томів).

У цей же період засновано ряд економічних установ: "Народна торгівля" (1883) – перша споживча кооперація в Західній Україні, "Дністер" (1892) – український кооперативний банк, "Сільський Господар" (1898) – хліборобське товариство та ін. Виникають також спортивні товариства "Сокіл" і "Січ". Перша організація товариства "Сокіл" в Україні створена в Купчинцях на Тернопільщині 1894 р., а дещо пізніше (1898) таке саме товариство організовано у Львові заходами В. Нагірного та В. Лаврівського. Львівська організація "Сокіл-батько" стає центральною у Східній Галичині. Спортивно-протипожежна організація "Січ" уперше заснована К. Трильовським у с. Завалля Снятинського повіту 5 травня 1900 р.

Отже, друга половина XIX ст. – важливий етап українського національного відродження на західноукраїнських землях. У цей час зросла національна свідомість українців, інтерес до власної історії, мови, літератури. Значних успіхів досягла українська культура. Національно-визвольний рух із культурно-просвітницького переріс у політичний, поставивши на порядок денний гасла самостійності України.

4. Культурний розвиток

Перебування українських земель у складі Австро-Угорської імперії зумовило регіональні особливості розвитку їхньої культури. Завершення формування української нації визначило характер напрямів у національній культурі. Розвиток культури відбувався також завдяки використанню духовних надбань інших народів, насамперед європейських.

У другій половині XIX ст. відбулися певні зрушення в освіті західноукраїнських земель. Відповідно до реформи 1869 р. початкові школи вийшли з-під опіки церкви й були підпорядковані світській владі. Запроваджувалось обов'язкове навчання для дітей віком від 6 до 14 років. Відкривалися нові вищі навчальні заклади. Крім Львівського університету, заснованого раніше, вищу освіту можна було отримати у Чернівецькому університеті (1875), Львівському політехнічному інституті (1877), Академії ветеринарної медицини (1897). Проте рівень освіти в Західній Україні залишався низьким. На кінець XIX ст. у Східній Галичині 66,4 % населення було неграмотним, на Буковині – 75 %.

Поступальним, хоча складним і суперечливим, був розвиток науки в Західній Україні, що відбувався переважно в університетах і спеціальних вищих навчальних закладах. Важливу сторінку в розвиток вітчизняної науки вписало Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові.

На західноукраїнських землях у галузі природознавчих наук плідно працювали математики В. Левицький, М. Зарицький, хіміки Б. Радзішевський, Е. Ліннеман, геологи Ф. Ціркель, Ю. Токарський, ботанік О. Волощак, фізик І. Пулюй та інші вчені.

Протягом 1887–1893 рр. у Галичині вийшла друком українською мовою "Історія літератури руської" О. Огоновського. У Львові побачили світ 46 томів "Етнографічного збірника" за редакцією І. Франка та В. Гнатюка, 16 томів "Матеріалів до українсько-руської етнології" за редакцією Ф. Вовка, а пізніше В. Гнатюка.

Квінтесенцією літературного життя не лише західноукраїнських земель стала діяльність І. Франка. Його літературна й наукова спадщина становить понад 5 тис. різноманітних праць. Високою художньою майстерністю вирізняються його твори "Каменярі", "Наймичка", "Марійка", "Смерть убивці" "З вершин і низин", "Зів'яле листя", "Гімн", "Борислав сміється" "Украдене щастя" тощо. Під впливом І. Франка формувалися погляди М. Павлика, Н. Кобринської, С. Коваліва та ін.

Значних успіхів досягла творчість Л. Українки. У 1884 р. вперше на сторінках львівських періодичних видань – журналів "Зоря", "Дзвінок", "Життє і слово", в альманасі "Перший вінок" – друкуються твори, підпи-

сані ім'ям Леся Українка. 1891 р. вона вперше зустрічається у Львові з І. Франком, М. Павликом, Н. Кобринською, В. Гнатюком, знайомиться з містом, його громадським і культурним життям. На початку 1893 р. у Львові побачила світ перша збірка її поетичних творів "На крилах пісень", у 1899 р. – "Думи і мрії", а в 1902 р. у Чернівцях вийшла третя збірка поезій "Відгуки". Писала Леся Українка не лише лірику, а й драматичні твори. Відома вона і як прозаїк, публіцист, літературний критик.

На теренах західноукраїнських земель вагомих успіхів досягла творчість О. Кобилянської, О. Маковея. Твори "буковинського соловія" Ю. Федьковича (а їх понад 400) мали велику популярність, перекладалися багатьма європейськими мовами.

Розвивається театральне мистецтво. На західноукраїнських землях перший театр виник у 1864 р. у Львові. Його засновником став режисер і актор О. Бачинський. У театрі виросли талановиті актори – І. Гриневицький, М. Романович та ін. Репертуар театру складався переважно з творів провідних українських драматургів Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, І. Котляревського. Зі своїми виставами він побував у різних містах Східної Галичини, Буковини й Закарпаття. Після приходу 1875 р. на посаду режисера М. Кропивницького діяльність театру ще більше посилюється. У 1869 р. при чернівецькій "Руській бесіді" утворюються любительські драматичні гуртки на Буковині. Виникнення 1884 р. "Руського літературного драматичного товариства", заснованого С. Воробкевичем, сприяло піднесенню театрального життя в краї.

Розвиток музики стимулювався драматичним театром. У багатьох п'єсах музичні номери були органічною часткою спектаклів, які називалися "мелодрама", "оперета", "комедіо-опера". Значного поширення набув хоровий рух, завдяки якому виникло чимало музичних шкіл і музично-видавничих організацій. Діяли хорові товариства "Торбан", "Львівський Боян".

З народнопісенними джерелами пов'язана творчість одного з перших українських композиторів-професіоналів Галичини М. Вербицького. Йому належать хорові твори "Заповіт" на вірші Т. Шевченка, "Поклін" на вірші Ю. Федьковича, музика до театральних вистав, близько 10 симфоній-увертюр. У 1862 р. на слова П. Чубинського композитор М. Вербицький написав національний український гімн "Ще не вмерла Україна".

Зразки професійної національної музики створив І. Лавровський – автор багатьох хорів, пісень, музики до драматичних спектаклів. Низку праць з української музикології та етнографії (здебільшого про походження й розвиток української народної творчості) підготував Ф. Колесса. Він досліджував стиль українських пісень і дум у їхньому історичному розвитку, компонував музику для хорів, обробляв народні пісні.

Популярною на Північній Буковині була музика С. Воробкевича. Знаними були його пісні "Над Прутом у лузі", "Заграй ми, цигане старий", "Сонце ся сховало", "Сині очі", "То моя Буковина", "Мово рідна, слово рідне", вальси, мазурки, польки, музика до спектаклів. Відомо понад 400 творів С. Воробкевича для хору, близько 250 з них написані на власні вірші. На слова великого поета Т. Шевченка ним створено 12 чоловічих хорів. Він також є автором 40 романсів і пісень для голосу в супроводі фортепіано або гітари, 20-ти вокальних ансамблів, дуетів і квартетів.

На ниві музичної творчості плідно працювали В. Матюк, А. Вахнянин, Д. Січинський, О. Нижанківський.

Розвиток музичного мистецтва тісно пов'язаний з діяльністю товариств, які організовували музичні вечори, популяризували хоровий спів, сприяли поширенню музичних знань. Першим з таких стало "Співацьке товариство" (1859). Через три роки виникло "Товариство сприяння музичному мистецтву на Буковині", для якого в 1877 р. завершено будівництво окремого приміщення з концертним залом. У 1884 р. засновано "Руське літературно-музичне товариство", а 1899 р. – товариство "Буковинський Боян", яке мало філії в Заставні, Садгорі, Кіцмані, Вижниці та інших містах. При ньому діяли хори, які регулярно виступали на музичних святах, вечорах, влаштовували концерти в містах і селах краю.

Західноукраїнські композитори брали активну участь у громадсько-культурному житті краю тощо. Завдяки творам українських композиторів небувалих успіхів досягло хорове мистецтво. Велику славу здобули оперні артисти, які були родом із Галичини. На сценах оперних театрів найбільших міст Європи й Америки виступали в головних ролях такі відомі співаки, як О. Мишуга, С. Крушельницька, М. Менцинський.

Характерним для українського образотворчого мистецтва краю було становлення його на позиціях реалізму, народності, життєвої правди. Консолідації мистецьких сил сприяло Товариство для розвою руської штуки у Львові.

У побутовому жанрі плідно творили майстри пензля Є. Максимович, Е. Бучевський, у пейзажному – Т. Романчук, А. Монастирський, А. Кохановська, портретному – К. Устиянович, Т. Копистинський, Ю. Пигуляк, в історичному жанрі вагомим був творчий доробок М. Івасюка. У 1899 р. він організував у Чернівцях першу художню школу. На Закарпатті творив живописець Г. Рошкович, який, зокрема, виконав багато розписів у церквах.

На західноукраїнських землях в архітектурі панує "віденське бароко". Саме в цьому стилі споруджено Будинок Галицького сейму (архітектор І. Гохбергер), Музей етнографії та художніх промислів (архітектор

Ю. Захаревич), будинок залізничного вокзалу у Львові (архітектор В. Садлівський). Львів також прикрасили будинки політехнічного інституту (архітектор Ю. Захаревич), оперного театру (архітектор З. Горголевський), у Чернівцях – будинок резиденції митрополитів Буковини (архітектор Й. Главка), на Закарпатті – мисливський палац графів Шенборнів, будинок ужгородської синагоги, комітатський будинок у Береговому.

Плідно працювали скульптори Т. Баронич, К. Островський, О. Северин, С. Яжимовський, С. Левандовський, Т. Рігер та ін.

Отже, соціальні зміни, які відбулися на західноукраїнських землях, позначилися на культурному житті, зумовивши його особливості, збагативши духовне життя суспільства. Культурний розвиток у цьому регіоні став важливим чинником українського національного відродження. У зазначений період національна свідомість соціальної еліти переорієнтовувалася із соціально-політичних, релігійних чинників на етнічні. Поступово формувалися уявлення про єдність етнічної території та етнічного типу українців, розмовна українська мова піднімалася до рівня літературної. Більше того, з початком українського відродження відбувся історичний перелом у традиційній поступовій громадській думці щодо шляхів масового поширення та утвердження національної ідеї як засобу згуртування українського суспільства в ім'я його остаточної мети в майбутньому – досягнення державної незалежності.

Процеси утвердження капіталістичних відносин в економіці, формування мови посилювали об'єктивні тенденції до возз'єднання всіх українських земель, насильницьки розмежованих державними кордонами монархій Романових і Габсбургів. Об'єктивний процес формування нації відбувався на всій території споконвічного проживання українського етносу. На кінець XIX ст. національний рух на західноукраїнських землях вступив у політичну стадію розвитку. У цей час на основі наявних суспільно-політичних течій сформувалися перші політичні партії, були розроблені їхні програми та політичні гасла, розраховані на участь у їхньому здійсненні широких суспільних верств. Під впливом революційно-демократичних ідей і національного руху в Наддніпрянській Україні в Західній Україні поступово формуються національно-патріотичні сили, які ставлять за мету звільнитися з-під австрійського гноблення, усвідомлюють себе органічною, невід'ємною частиною єдиного українського народу.

ХРОНОЛОГІЯ

1852–1855	–	У Львові Д. Зубрицьким видано "Історію давнього Галицько-Руського князівства".
1854	–	Австрійський уряд видав указ про поділ Галичини на українську й польську провінції, який так і не був виконаний.
1858	–	Створення в Галичині сервітутних комісій.
1860, 20 жовтня	–	В Австрійській імперії затверджено диплом ("федеративну конституцію") про розподіл виконавчої влади між імператором і рейхсратом, з одного боку, та обласними сеймами – з іншого.
1861	–	Створення Буковинського крайового сейму.
	–	Створення у Львові народовської організації "Молода Русь".
	–	Початок роботи Галицького обласного сейму.
Кінець 1861 – початок 1862	–	Виникнення народовства.
1860–1870-ті	–	Утворення в Західній Україні двох ідейних течій народовців і москвофілів.
1864–1882	–	Будівництво резиденції Буковинських митрополитів (архітектор Й. Главка).
1864	–	Відкриття у Львові першого українського професійного театру.
1867	–	Прийняття в Австрійській імперії Конституції, за якою країна перетворювалася на дуалістичну Австро-Угорську монархію.
1868	–	Заснування товариства "Просвіта" у Львові.
1869	–	Проведення шкільної реформи на західноукраїнських землях.
	–	Запровадження парових машин на нафтових промислах Галичини.
	–	В Ужгороді став до ладу перший на Закарпатті паровий лісопильний завод.
1870	–	Відбувся перший на західноукраїнських землях страйк львівських друкарів.
	–	Засновано москвофільську організацію "Руська рада."
1871	–	Початок масової селянської еміграції із Закарпаття до Америки.

1872	–	Перші переселенці з Галичини висадилися в Бразилії.
1873	–	Засновано Літературне товариство ім. Т. Шевченка у Львові.
1874	–	На західноукраїнських землях дозволено навчання українською мовою.
1875	–	Засновано Чернівецький університет.
	–	Режисером Львівського театру призначено М. Кропивницького.
1877	–	Львівську технічну академію реформовано в політехнічний інститут.
1878	–	І. Франком і М. Павликом засновано газету "Праця".
1883	–	Організовано споживчий кооператив "Народна торгівля."
1884	–	Відбувся страйк нафтовиків Східної Галичини.
	–	У Чернівецькому університеті відкрито кафедру української мови та літератури.
1885	–	Засновано Народну Раду у Львові.
	–	У Чернівцях вийшла перша українська політична газета "Буковина", редактором якої був Ю. Федькович.
1890	–	Створено першу українську політичну партію в Галичині (Русько-українська радикальна партія – РУРП).
1891	–	Відбулося перше віче в Коломиї.
7 вересня	–	Прибуття до Канади в Монреаль перших українських переселенців.
1893	–	Відкрито історичний музей у Львові.
1894	–	Засновано кафедру історію України у Львівському університеті, яку очолив М. Грушевський.
грудень	–	Відбулося крайове селянське віче з політичними закликами у Східній Галичині.
1895	–	У Галичині створено перші організації "Сокіл".
1897	–	У Львові відкрилася страхова компанія "Дністер".
	–	У Львові засновано Академію ветеринарної медицини.
1899, 20 грудня	–	Утворено Українську національно-демократичну парію (УНДП).
вересень	–	Утворено Українську соціал-демократичну партію (УСДП).
1900	–	Відкрито кафедру української літератури у Львівському університеті, яку очолив К. Студинський.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

ВІДЕНСЬКА СЕЦЕСІЯ – стиль, для якого характерна асиметричність планування, використання нових будівельних матеріалів (бетону, скла, литого заліза) для оздоблення будинків, естетика ламаних і гнучких ліній.

ДЕМОГРАФІЧНИЙ БУМ (ВИБУХ) – швидке, вибухоподібне зростання чисельності населення.

ЕМІГРАЦІЯ – (від лат. *emigratio* – виселення, переселення) – добровільне або вимушене переміщення населення з країн (місця) постійного проживання в інші країни (місця).

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ – соціальна група, провідники в суспільстві певних ідей та ідеологічних концепцій, творці культури, науки, техніки, мистецтва, сформувалася в Європі, у т. ч. в Україні, у XIX ст. Перші генерації інтелігенції походили переважно з освіченого чиновництва та дворянства, а в Україні до того ж зі старої козацької старшини.

КООПЕРАЦІЯ – форма об'єднання людей, які на пайових засадах спільно займаються певним видом господарської діяльності.

МОСКВОФІЛИ – діячі мовно-літературної та суспільно-політичної течії українського населення Галичини, Буковини й Закарпаття в середині XIX – 30-х рр. XX ст. Пропагували "єдину неподільну російську народність", доводили етнічну тотожність росіян, українців і галицьких русинів, заперечували існування окремої української нації, відстоювали національно-культурну, а пізніше державно-політичну єдність з російським народом і Росією.

НАРОДОВЦІ – 1) діячі культурницького, а згодом політичного руху, що виник на початку 1860-х рр. серед молодої західноукраїнської інтелігенції в Галичині на противагу рухові москвофілів, виходячи з того, що українці – це окрема нація, яка проживала на території від Кавказу до Карпат, виступали за єдність усіх українських земель і розвиток єдиної української мови на основі української говірки; 2) діячі ліберальної політичної націоналістичної течії проавстрійської орієнтації серед західноукраїнської інтелігенції (виникла в 60-х рр. XIX ст.).

НАТУРАЛІЗМ – (від фр. *Naturalisme* і лат. *natura* – природа) – напрям у мистецтві останньої третини XIX ст., для якого характерна пильна увага до характеру людини в його соціальному та біологічному аспектах, факторографічне відтворення повсякденності.

НАЦІОНАЛЬНА МЕНШИНА – частина національно-етнічної спільності, яка становить меншість відносно головної (панівної) нації (народності). Їй притаманні одна мова, специфічні риси культури й характеру, історична пам'ять і самоназва.

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА – система, яка вміщує разом із державою партії, профспілки, церкву, інші організації й рухи, які мають політичні цілі, а також норми, політичні традиції та настанови.

ПРОМИСЛОВИЙ ПЕРЕВОРОТ – історичне явище, пов'язане з розвитком продуктивних сил, коли відбувається перехід від мануфактурного до фабричного, фабрично-заводського виробництва з використанням вільнонайманої праці та машин.

УНІТАРНА ДЕРЖАВА – форма державного устрою, за якої територія держави не має в своєму складі федеративних одиниць (штатів, земель), а поділяється на адміністративно-територіальні одиниці (департаменти, області, райони). Вона має єдині для всієї держави конституцію та систему органів влади.

ПЕРСОНАЛІЇ

БАРВІНСЬКИЙ ВОЛОДИМИР (1850–1883) – український політик, громадський діяч, публіцист, письменник. 1872 р. закінчив правничий факультет Львівського університету. Був одним з організаторів та ідеологів народовського руху в Галичині, стояв біля витоків українського варіанту концепції "органічної праці", що передбачала використання легальних можливостей для зміцнення матеріальних та інтелектуальних сил народу, введення його в контекст європейських політичних цінностей, виступав за налагодження рівноправних українсько-польських взаємин. Наприкінці 1860-х належав до активних творців товариства "Просвіта". Редактор журналу "Правда" (1876–1880), засновник, видавець і редактор газети "Діло" (1880–1883). Організатор першого українського народного віча у Львові (1880). В. Барвінський змусив рахуватися з народовським рухом русофілів і польську правлячу еліту. Автор численних статей на політичні й суспільні теми, низки прозових творів (повість "Скошений цвіт" та ін.).

ВЕРБИЦЬКИЙ МИХАЙЛО (1815–1870) – композитор, автор гімну "Ще не вмерла Україна". Навчався в Перемишльській гімназії, музичній школі. У 1833 р. вступив до Львівської духовної семінарії. Ще навчаючись там, створив школу гри на гітарі, та написав перший посібник з теорії музики в Галичині. У 1850 р. став священиком. У 1863 р. пише музику до вірша П. Чубинського "Ще не вмерла Україна". У 1917 та 1992 рр. цей твір був офіційно визнаний національним гімном України. М. Вербицький – автор 12 оркестрових творів і рапсодій, Служби Божої, низки пісень на тексти Ю. Федьковича, музики до драматичних творів. Одним із перших українських композиторів звернувся до творчості Т. Шевченка, поклавши на музику "Заповіт".

ЛЕВИЦЬКИЙ ЄВГЕН (1870–1925) – відомий український громадсько-політичний діяч, публіцист. 1892 р. обирався головою Всеслов'янського студентського конгресу у Відні. У жовтні 1890 р. разом із І. Франком, М. Павликом, В. Будзиновським, К. Трильовським став ініціатором створення першої української політичної партії – Української радикальної партії (УРП). Належав до правого її крила (В. Охримович, В. Будзиновський, І. Франко), яке в грудні 1899 р. заснувало Українську національно-демократичну партію, член

вищого органу партії – Народного Комітету. Був співавтором програм обох Партій, співпрацював у офіційному партійному органі УНДП – газеті "Народ", був редактором "Будучності" (1899), "Свободи" (1901), "Діла" (1903). У 1907 р. обраний депутатом австрійського парламенту. Під час Першої світової війни за дорученням Союзу визволення 1918–1919 рр. – член Української Національної Ради ЗУНР-ЗО УНР. 1919–1920 рр. – посол ЗУНР у Берліні й Празі. Згодом займався адвокатською практикою у Відні. Автор багатьох статей на політичні та культурологічні теми.

МАРКО ВОВЧОК, псевдонім Вілінської Марії Олександрівни (1833–1907) – письменниця. Народилася в сім'ї дрібного поміщика українсько-польського походження. У 1851 р. разом із чоловіком – О. Маркевичем – уперше потрапила в Україну, де прожила до 1858 р. Вивчала побут, фольклор українських селян. З 1878 р. жила в місцях служби свого нового чоловіка – М. Лобача-Жученка (Ставрополь, Новоросійськ, Богуслав, Саратов). З початку 1906 р. оселилася в околиці Нальчика на Кавказі, де й померла. Основні твори Марка Вовчка позначені революційно-демократичним спрямуванням. Це "Народні оповідання" (1857), "Оповідання з народного російського побуту" (1859), "Інститутка" (1860), "Три долі" (1861), "Кармалюк" (1865), "Жива душа" (1868), "Записки причетника" (1869–1870), "Подорож всередину країни" (1871), "Тепле гніздечко" (1873), "В глушині" (1875) та ін.

ПАВЛИК МИХАЙЛО, псевдоніми – М. Галицький, М. Іванів, Хмара, М. Коломийчук, Максим, Михайло, М. Покуцький, М. Ткаченко (1853–1915). Закінчив Косівську школу, Коломийську гімназію, Львівську академічну гімназію, у 1874 р. став студентом філософського факультету Львівського університету. М. Павлик брав активну участь у роботі українофільських гуртків, встановлюючи тісні контакти з І. Франком. Першою їхньою спільною роботою було редагування науково-літературного часопису "Друг" – органу демократичної молоді Західної України. З весни 1876 р. видання стало виходити тільки українською мовою.

1877 р. після тривалого нагляду було знайдено привід заарештувати М. Павлика. У його помешканні зроблено обшук, під час якого вилучили твори Ю. Федьковича, "Енеїду" І. Котляревського, "Катерину" Т. Шевченка, "Сорочинський ярмарок" М. Гоголя, "Борислав. Картини з життя підгірського народу" І. Франка, статті М. Драгоманова, інші видання.

М. Павлик разом з І. Франком видавали "Дзвін" і "Молот", де 1878 р. опублікували першу частину повісті Павлика "Пропащий

чоловік". Перебуваючи з 1879 по 1881 рр. у Швейцарії та Франції, М. Павлик і М. Драгоманов видавали журнал "Громада". На шпальтах демократичних видань він підтримував багатьох письменників: Лесю Українку, П. Грабовського, Л. Мартовича, О. Кобилянську, Н. Кобринську, Є. Ярошинську.

М. Павлик підготував і видав чотири томи дослідження "Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство", кілька томів листування М. Драгоманова з передовими представниками науки, літератури, мистецтва, зокрема з І. Франком, М. Бучинським, Лесею Українкою та іншими, дослідження "Михайло Петрович Драгоманов (1841–1895). Єго юбилей, смерть, автобіографія і опис творів" (1896), "Пам'яті Михайла Драгоманова" (1902), "Михайло Драгоманов як політик" (1911).

Досліджував матеріали, присвячені становищу жінки в тогочасному суспільстві. З-під його пера вийшли праці "Неволя женщин", "Про жоночу долю", "Причинок до етнографії" "Любові", "Дещо про рух русинок", "Ще із-за товариства руських жінок на Буковині", "Про емансипацію жінки" та ін.

Перший поетичний твір М. Павлика "Прийди, весно!" написаний 1873 р., покладений на ноти В. Матюком, став популярною піснею. У журналі "Друг" 1874 р. М. Павлик надрукував вірші "Не забудь", "Влюблена", "Судьба", "В Карпатах", в альманасі "Дністрянка" за 1876 р. – вірш "Щаслива".

М. Павлик став одним із фундаторів першої модерної української політичної організації – Русько-української радикальної партії, заснованої у Львові 1890 р. Її головною метою було пробудження свідомості мас, перетворення їх на політичну силу, з вимогами якої мусила б рахуватися австрійська влада.

СМАЛЬ-СТОЦЬКИЙ СТЕПАН (1859–1938) – український учений-філолог, педагог, культурний і громадсько-політичний діяч на Буковині. Дійсний член НТШ (з 1899), ВУАН (з 1918).

У 1869–1874 рр. навчався в гімназіях Львова. 1882 р. закінчив Чернівецький університет. 1885 р. здобув ступінь доктора філології у Віденському університеті. 1885–1918 рр. працював у Чернівецькому університеті. Один із лідерів українського національного руху на Буковині. Очолював студентське товариство "Союз" у Чернівцях (1879–1882), товариства "Українська школа" (1887–1891) і "Руська рада" (1904–1914), співзасновник товариств "Народний дім", "Буковинський боян", "Руська школа" та ін. З 1892 до 1897 р. – співредактор газети "Буковина" та редактор газети "Руська рада". Належав до Української національно-

демократичної партії. З 1892 по 1911 р. – посол до Буковинського сойму, у 1911–1918 рр. – депутат австрійської Державної ради у Відні. Наприкінці 1912 р. вийшов із буковинського клубу послів і вступив у галицький клуб. С. Смаль-Стоцький разом із М. Васильком добивався повної рівноправності українців у адміністративному та політичному житті Буковини, активно поборював москвофільську течію в національному русі на Буковині. Докладав багато зусиль для розбудови українського шкільництва на Буковині, зокрема, завдяки його заходам 1893 р. запроваджено фонетичний правопис у середніх школах; він уклав першу шкільну граматику української мови (1883, 1907, 1922 і 1928 рр.). Під час Першої світової війни 1914–1918 рр. С. Смаль-Стоцький належав до провідних діячів Союзу визволення України, вів культурну роботу серед українських військовополонених російської армії в таборі у Фрайштадті (Австрія). Був одним з організаторів українських військ, з'єднання Сірожупанників. 1917 р. його було призначено головою Бойової управи українських січових стрільців; 1918 р. – обрано дійсним членом історико-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук (ВУАН). З 1919 р. – посол ЗУНР у Празі. З 1921 до 1938 р. викладав в Українському вільному університеті в Празі, очолював філологічний факультет. Перебуваючи в Празі, підтримував тісний зв'язок з ВУАН, друкувався в академічному часописі "Україна". 1937 р. його обрано почесним професором УВУ. У 1935–1938 рр. – голова музею визвольної боротьби, перший голова Української Могилянсько-Мазепинської академії наук. Автор цілого ряду мовознавчих і літературознавчих праць.

ФРАНКО ІВАН (1856–1916) – видатний український поет, письменник, громадсько-політичний діяч, націоналістичний ідеолог. У ранньому віці залишився сиротою. Навчався у початковій школі в с. Ясениці-Сільні (1862–1863), у Дрогобицькій школі василіян (1864–1867). 1875 р. закінчив Дрогобицьку гімназію і вступив на філософський факультет Львівського університету, але в червні 1878 р. був заарештований. Згодом навчався в Чернівецькому (1890) і Віденському (1890–1893) університетах. Літературну діяльність розпочав 1868 р. Перший твір опублікував 1874 р.

І. Франко активно співробітничає з народовцями, польськими демократами. Улітку 1893 р. захистив докторську дисертацію "Варлаам і Йоасаф". 1899 р. став одним із лідерів Русько-української радикальної партії. Водночас з активною громадською та політичною діяльністю не полишає письменницької та літерату-

рознавчої праці. Творчий доробок митця, виданий 50-ма томами, далеко не вміщає всього того, що вийшло з-під його пера. Він один із небагатьох у світі авторів, який вільно писав трьома (українською, польською й німецькою) мовами, а перекладав з 14 мов.

І. Франко був редактором і членом редакційної колегії журналу "Друг", "Громадський друг" (1878), "Світ" (1881), "Зоря" (1883–1886), "Правда" (1888), "Товариш" (1888), "Народ" (1890–1895), "Громадський голос" (1895), "Життє і слово" (1894–1897), "Літературно-науковий вісник" (1898–1907), газет "Діло" (1883–1886), "Хлібороб" (1891), збірника "Дзвін" (1878), "Молот" (1898) та багато інших.

1899 р. І. Франко став дійсним членом Наукового товариства ім. Т. Шевченка. На початку XX ст. його обрано членом-кореспондентом Чеського та Австрійського етнографічних товариств; Харківським університетом надано ступінь доктора російської словесності.

ЛЕКЦІЯ 13

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

1. Соціально-економічне і політичне становище України на зламі XIX–XX століть.
2. Професійно-національні рухи і політична боротьба в Україні на початку XX століття.
3. Україна в період революції 1905–1907 років і після її поразки.
4. Аграрна політика Столипіна й українські землі.
5. Україна напередодні Першої світової війни в 1910–1914 роках.
6. Культура України на початку XX століття.

1. Соціально-економічне і політичне становище України на зламі XIX–XX століть

Унаслідок буржуазних реформ середини XIX ст. економіка Російської імперії розвивалася швидкими темпами. Зростали кількість промислових підприємств, чисельність робітників, обсяг товарно-грошового обміну. Україна перетворилася на розвинений аграрно-промисловий район Російської імперії, де на початку XX ст. зосереджувалося 20 % підприємств гірничодобувної та обробної промисловості, вироблялося 51 % чавуну, вирощувалося 47,5 % врожаю озимої та ярової пшениці. У передвоєнному 1913 р. економічний внесок України до загальноімперської скарбниці становив: було видобуто 75 % залізної руди, 70,2 % вугілля; виплавлено 68 % чавуну, 58 % сталі; вироблено 53 % сільськогосподарських машин.

В Україні склалися економічні комплекси: Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізорудний, Нікопольський марганцевий басейни, Південно-Західний цукробуряковий район. Вона залишалася аграрно-сировинним регіоном Російської імперії. Вивезення дешевої сировини (руда, вугілля, чавун, цукор та ін.) і ввезення та продаж в Україні дорогих промислових товарів з Росії створювали нерівноцінні умови торгово-промислового обміну й сприяли посиленню господарського визиску України.

Вплетена у світову інфраструктуру, економіка Російської імперії в 1900–1903 рр. переживала кризу. Перші її ознаки з 1899 р. проявилися з крахом банково-промислових об'єднань і знеціненням акцій їхніх заводів. Зростає затовареність виробництва – великі партії нерозпроданої сировини, відсутність обігу коштів, падіння цін, які, наприклад, на метал знизились на 9 % порівняно з європейськими. Протягом цього часу кількість металургійних заводів на півдні України скоротилася з 29 до 23, виплавка чавуну – на 9,1 %; випуск паровозів на харківському й луганському заводах – у 1,5 рази. У перші два роки кризи видобуток залізної руди в Україні зменшився на 34,8 %, вугілля – на 5,7 %. На початку 1901 р. з 10 доменних печей Луганського гірничого району працювало 3, у Катеринославському з 14 – тільки 8. Ціни на цукор впали настільки, що цукрозаводчики продавали його за кордон за збитковими цінами.

Малі й середні підприємства не витримували конкуренції, вони поглиналися великими й потужнішими виробництвами. Цей процес назвали концентрацією виробництва. У 1902 р. 40 великих підприємств на території України контролювали 86 % видобутку вугілля, а 1900 р. 5 великих заводів давали 50 % чавуну. Поряд з концентрацією виробництва відбувається монополізація. Держава встановила монополію на торгівлю спиртними напоями, завдяки чому бюджет отримував значний прибуток. Державні адміністративні органи повітового й губернського рівнів в усіх звітних документах обов'язково аналізували стан цієї галузі.

Монополії, тобто об'єднання підприємств у певній галузі з метою подолання економічної кризи, установлювали єдині ціни на продукцію, перерозподіляли ринки збуту. Такими були синдикати "Продамет", що вів торгівлю металопродукцією (41 % усього російського чавуну, контролював 80 % виробництва Росії); "Продаруд", який торгував рудою; вугільний синдикат Донецького басейну "Продвугілля" (капітал 1 млн руб.), синдикат "Цвях" (об'єднував 32 заводи Росії), "Продпаровоз" (13 вагонобудівних заводів) тощо.

Такі промислові райони, як Донбас, Кривбас, Нікопольський марганцевий басейн, Південно-Західний цукробуряковий район, стали привабливими і прибутковими для капіталовкладень місцевих підприємців і зарубіжних інвестицій (французьких, бельгійських, англійських, німецьких). Проте місцевий промислово-банкірський клас дедалі більше втрачав позиції під тиском іноземного капіталу. Так, у 1913 р. 80 % виробництва чавуну в Україні контролювали французькі підприємці. Вивезені з краю кошти дозволяли інвестувати західноєвропейське виробництво, з продукцією якого вітчизняна промисловість рівноцінно конкурувати не могла.

У 1904 р. 12 великих банків Росії мали 10 млн капіталу. Російсько-Азійський, Азовсько-Донецький, Торгово-промисловий банки контролювали 55 % усіх банків Росії. Створювалися союзи банків, які через володіння акціями встановлювали залежність від них промислових підприємств. На початку XX ст. банки стають центрами фінансового і промислового життя. Скажімо, у Києві існували відділення всіх банків Росії.

Створені з першої половини XIX ст. для противаги лихварям, на початку XX ст. в Україні почали бурхливо розвиватися ломбарди. З'явилися приватні, муніципальні й державні ломбарди, що сприяли розвитку внутрішнього ринку, підживлюючи банківську систему та надаючи кредити для реалізації підприємницьких ініціатив середніх і заможних верств. Особливою популярністю серед населення вони користувалися в найбільших містах – Києві, Одесі, Харкові, Катеринославі. Характерною рисою, яка відрізняла їх від банків і приваблювала клієнтів, була можливість для будь-якого мешканця швидко отримати кредит під заставу рухомого й нерухомого майна (заставляли одяг, домашнє начиння, зерно, підводи тощо). На початку XX ст. виникла ідея створити ломбарди в сільській місцевості, проте вона не була реалізована. Їхній бурхливий розвиток і діяльність часто серед бідного міського населення привернули увагу благодійників, зумовили створення благодійних фондів у них, а згодом було розширено соціальну діяльність шляхом допомоги в боротьбі з інфекційними хворобами в містах, створенням пенсійних статутів та кас допомоги, виділенням коштів під час стихійних лих і воєн.

На початку XX ст. фаза стихійного розвитку капіталізму завершилася. Зовнішній і внутрішній ринки не змогли поглинути надмірної кількості сировини, напівфабрикатів і готової продукції. Ціни на них почали неухильно падати, тому підприємці змушені були вдаватися до скорочення обсягів виробництва і звільнятися від надлишкових робочих рук. Близько 100 тис. робітників стали безробітними. Крім

того, безробіття в ті часи залежало від стану врожайності сільськогосподарських культур. У менш врожайні роки було більше сезонних робітників із селян, які шукали роботу в місті або на промислових підприємствах. Так, у 1902 р. безробіття в Києві зросло до такого рівня, що це питання вирішувалося в міській думі.

Скориставшись масовим безробіттям, підприємці різко скоротили заробітну плату робітникам, зокрема в Донбасі вона знизилася на 30–40 %. Під час скорочення робочих місць висококваліфікованих робітників переводили в розряд некваліфікованих, а також більше застосовували на промисловому виробництві працю жінок і підлітків, вартість робочої сили яких була значно нижчою порівняно з чоловіками. Істотним фактором, який характеризував безробіття, було те, на якому виробництві працював робітник – кустарному чи фабрично-заводському. Ті, що працювали в кустарному виробництві, залишалися без роботи набагато частіше, ніж робітники великих підприємств. Причинами цього були, поза сумнівом, краща організація виробництва на великих заводах і фабриках, їхня більша конкурентоспроможність в умовах загальної економічної кризи 1900–1903 рр., коли малі підприємства розорювались.

На початку XX ст. формувалися перші робітничі професійні спілки, які в 1906 р. були офіційно санкціоновані урядом. У Харкові виникло Центральне бюро профспілок. Соціально-економічні інтереси пролетаріату відстоювали деякі політичні партії лівого спрямування (Російська соціал-демократична робітнича партія (більшовики).

Землевласники переходили на більш ефективні капіталістичні методи господарювання. Економії, утворені у володіннях Кочубеїв, Терещенків, Харитоненків, стали зразком капіталістичної організації сільськогосподарського виробництва. 30 тис. поміщицьких маєтків (16 % усіх приватних володінь) охоплювали 64,5 % приватної землі. Усе більше земля втягується в товарообіг, її продають і купують. Дворяни залишалися панівним станом на селі. Водночас зростала кількість малоземельних і безземельних селян, які для підтримки свого господарства продавали себе як робочу силу на сезонних польових роботах (таких було 60 %). Зростання орендної плати спричинило концентрацію землі в руках заможних селян. На початку XX ст. в Україні нараховувалося близько 1,9 млн сільськогосподарських робітників.

Самодержавство сприяло переселенню українського селянства до східних регіонів. Так вирішувалися два питання: послаблення аграрного перенаселення на Наддніпрянщині та посилення слов'ян-

сько-православної присутності в малоосвоєних землях з ворожим ставленням місцевого населення до російських загарбників. Упродовж 1906–1912 рр. з України до Сибіру й Далекого Сходу переселилося близько 1 млн українців.

2. Професійно-національні рухи і політична боротьба в Україні на початку XX століття

Погіршення економічної ситуації в країні на початку XX ст. призвело до посилення соціальних рухів. У 1900–1901 рр. відбулося понад 80 селянських виступів, що супроводжувалися потравами поміщицьких посівів, порубками приватних і казенних лісів, підпалами поміщицьких маєтків. Неврожай 1901 р. загострив становище селян Лівобережжя. У 1902 р. селянський рух тут охопив 337 сіл із населенням понад 150 тис. чоловік. Селяни відмовлялися працювати на поміщиків, удавалися до бойкотів і страйків, не допускали нікого, хто приходив найматися до поміщицьких маєтків. Навесні мешканці містечка Карлівки на Полтавщині захопили 2 тис. десятин поміщицької землі й засіяли її, брали харчові запаси в поміщицькій економії. З вимогами видачі хліба виступили селяни кількох повітів Харківської губернії. Почалися погроми економій, в яких брали участь тисячі селян та сільськогосподарських робітників. 105 садиб і маєтків було розгромлено, доки війська не розправилися із заворушниками. У 1903–1904 рр. сталося 400 виступів, які охопили 440 сіл. Усе це свідчило про невирішеність аграрного питання та зростаючу соціальну напругу на селі.

На початку XX ст. відбулися зміни в робітничому русі. Криза 1900–1903 рр. відчутно погіршила становище пролетарських верств, чим скористалися ліворадикальні сили. Під проводом марксистів була проведена перша маївка в Харкові (1900). Першотравневі страйки відбулися також у Києві, Луганську, Катеринославі, Миколаєві, а найбільші виступи робітників – на заводі Гретера і Криванека в Києві, на шахтах Горлівки. Поряд з економічними робітники висували політичні вимоги. У 1903 р. відбулося 35 політичних і економічних страйків, 12 політичних демонстрацій, в яких узяли участь 29 тис. робітників. У липні 1903 р. загальний політичний страйк охопив південь імперії, робітники висунули гасло "Геть самодержавство!".

У цей період розгортається земсько-ліберальний і студентський рухи. Земський лібералізм виник як суспільне явище після відміни кріпацтва, тобто тоді коли дворянство почало виявляти прагнення до обмеження самодержавного ладу за допомогою представницьких організацій – земств. Це були органи місцевого самоуправління, які виникли ще згідно з реформою 1864 р. про земства. У 1867–1868 рр. вийшов цілий ряд урядових циркулярів, які встановлювали контроль над діяльністю земств. Відповіддю на це стало проведення земствами нелегальних з'їздів і поява нелегальної організації "Земський союз". Ліберально-демократичний рух у Наддніпрянській Україні набув опозиційного характеру. Було проведено п'ять губернських земських зборів у Чернігові, Твері, Харкові, Полтаві та Самарі. Учасники земсько-ліберального руху висловлювали невдоволення реакційною внутрішньою політикою царського уряду й виступили за проведення реформ, скликання загальноросійського Земського собору, рішуче оновлення законодавства, надання усім громадянам політичних прав і свобод. Царські маніфести рясніли наказами губернаторам поставити земства "на місце".

На початку XX ст. виразниками ліберально-демократичних ідей стає інтелігенція, яка сприяла зростанню опозиційності до уряду. 1902 р. в черговому урядовому законі повноваження земств у царині суду передавались у відання бюрократії. А згодом законом "Про народне продовольство" земства відсторонювалися від контролю за продовольчими запасами та допомогою. У відповідь на такі урядові дії земства починають відкрито висловлювати протест. У 1901–1903 рр. у результаті було створено Союз Звільнення і Союз земців-конституціоналістів, куди ввійшли представники від Одеси, Києва, Сімферополя, Харкова, Чернігова. У 1904 р. земці послали до царя адрес з конституцією. Значно зросла роль земств у проведенні так званої "банкетної кампанії" 1904 р., влаштованої на честь 40-річчя судової реформи. Під час її проведення земствами в містах і містечках відбулися мітинги та демонстрації опозиційного характеру, нерідко з антиурядовими вимогами й гаслами. Були організовані масові культурно-просвітні заходи, в яких брали участь широкі верстви української інтелігенції, відомі діячі національного руху. Серед таких заходів слід назвати урочисте відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві, відзначення 35-річчя творчої діяльності М. Лисенка та І. Нечуя-Левицького. Російсько-японська війна розколола табір лібералів: дехто виступив з ідеями не заважати уряду вести війну, але інші засудили його дії.

1900–1906 рр. стали найнеспокійнішим періодом в історії університетів. Студенти організовувалися в групи, гуртки, громади. Університетське керівництво перешкоджало їхній діяльності. Так, закінчення першого семестру 1900 р. в Київському університеті позначилося зібранням студентів, де висловлювалися протести проти існуючого режиму, після чого понад 100 студентів були віддані в солдати. У Харкові професором М. Сумцовим та в Одесі професором О. Грушевським було розпочато викладання українською мовою, однак ця практика не знайшла схвалення уряду. У 1906–1907 рр. студентські організації виходять з підпілля вже твердо сформованими й готовими до перетворення на політичні партії.

Поява українських національних політичних партій і громадських організацій була прискорена соціальним напруженням початку XX ст., яке вилилось у масові революційні рухи селян і робітників. Партії прагнули привернути їх на свій бік, спрямувати їх для здійснення своїх партійно-програмних вимог. В українському національному русі на початку XX ст. простежуються дві тенденції – посилення земсько-ліберальної опозиції царизмові та переростання українського культурно-просвітницького руху в політичний, формування опозиції представників інтелігенції (службовців, лікарів, учителів тощо), які все частіше висували вимоги щодо надання політичних свобод, скликання Установчих зборів для розробки конституції. На початку XX ст. у Східній Україні виникають перші політичні партії.

У 1900 р. в Харкові була утворена Д. Антоновичем (син відомого історика-"старогромадівця"), М. Русовим і представниками громад Києва, Полтави й Чернігова Революційна українська партія (РУП). Програму під назвою "Самостійна Україна" для неї написав харківський юрист М. Міхновський, який проголосив прагнення поліпшити долю народу політичними засобами боротьби проти царизму. Членами РУП були переважно студентська молодь і учні навчальних закладів. Поширюючи серед українства листівки та прокламації, партія дотримувалася мирних форм політичної діяльності. Свої ідеї рупівці викладали на сторінках нелегальних політичних видань – газети "Селянин" і журналу "Гасло".

В умовах розгортання революційного руху від РУП у 1902 р. відкололася група активістів, які на чолі з М. Міхновським заснували Українську народну партію (УНП) – політичну організацію націоналістичного напряму під гаслом "Україна для українців".

У 1903 р. з РУП вийшло ще одне угруповання, очолюване Б. Ярошинським. Воно найменувало себе Українською соціалістичною партією (УСП), яка була нечисленною і скоро занепала.

Вийшовши з РУП, студенти М. Меленевський-Басков і О. Скоропис-Йолтуховський у 1904 р. створили Українську соціал-демократичну спілку (Спілка). Вона закликала пролетарів міста й села розгортати страйковий рух. Збройного повстання як форми революційної боротьби вона не схвалювала, а земельне питання пропонувала розв'язати на всенародній конституційній раді. Друкували у Львові газету "Правда", а розповсюджували її в Наддніпрянщині. Найбільш популярною вона була серед робітників-залізничників і сільськогосподарських робітників. 1905 р. Спілка (близько 6 тис. членів) на правах автономної секції влилася в очолювану Г. Плехановим і Ю. Мартовим (Цедербаумом) меншовицьку фракцію Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП). Найактивніше спілчани співпрацювали з бундівцями – членами "Загального єврейського робітничого союзу в Литві, Польщі й Росії" (євр. *бунд* – союз). У 1909 р. Спілка розпалася, а свій друкований орган – "Правду" – передала Л. Троцькому, який зі своїми прибічниками вийшов із РСДРП і створив власну фракційно-центристську соціал-демократичну політичну групу.

У 1905 р. Революційна українська партія була перейменована на Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП), яка на чолі з письменником В. Винниченком, журналістом С. Петлюрою та вченим-соціологом М. Поршем заявила про намір захищати інтереси українських робітників.

У 1904 р. була утворена Українська демократична партія (УДП) на чолі з поміркованими громадськими діячами О. Лотоцьким і Є. Чикаленком. Невдовзі від неї відкололася Українська радикальна партія (УРП) на чолі з письменниками Б. Грінченком і С. Єфремовим. У 1905 р. вони об'єдналися в Українську демократично-радикальну партію (УДРП) (Б. Грінченко, С. Єфремов, Є. Чикаленко) і виступали за надання автономії Україні в складі перетвореної на конституційну монархію Росії.

Майже всі українські політичні партії виступали за автономію України у складі майбутньої федеративної Росії, лише УНП – за самостійність України. У цей період в Україні набували поширення російські, єврейські, польські партії, що висували конкретні та зрозумілі вимоги.

Програма РСДРП передбачала широке місцеве й обласне самоврядування для місцевостей з різними особливостями і складом населення; незалежно від раси, релігії та національності право на освіту; вживати рідну мову на зборах, у місцевих і громадських установах; право на самовизначення для всіх націй, які входять до складу держави. Конкретно українського питання організації РСДРП не торкалися, а всю свою літературу випускали російською мовою.

3. Україна в період революції 1905–1907 років і після її поразки

Революційні події 1905–1907 рр. у Російській імперії були спричинені неспроможністю уряду вирішити нагальні економічні, соціальні, військово-політичні питання. Часткові реформи були занадто нерішучими й непослідовними, вони гальмували розвиток капіталістичних відносин і не вирішували аграрне питання. Зростали соціальна напруга на селі та протистояння між найманими працівниками й підприємцями у промисловості. Наростанню кризи в країні сприяла поразка Росії у війні з Японією 1905 р. Асиміляційна, русифікаторська політика царизму викликала дедалі більший опір національних меншин. Усе це неминуче вело до революційного вибуху, що стався на початку 1905 р.

У січні 1905 р. війська розстріляли мирну маніфестацію в Петербурзі, на цю подію в Україні робітники відреагували страйками на підприємствах Катеринослава, Харкова, Києва, Миколаєва, Одеси із закликами "Геть самодержавство!" У січні лише в Катеринославському гірничопромисловому районі страйкувало 100 тис. робітників. У лютому в Україні відбулося 105 страйків, що охопили 70 тис. осіб. Страйки придушувалися урядовими військами та поліцією. У ряді випадків власники підприємств усе ж ішли на поступки, зменшуючи тривалість робочого дня, збільшуючи зарплату.

Українське село також охопили революційні події. Протягом січня-березня сталося 80 селянських виступів, які супроводжувалися порубками лісів, захопленням фуражу в поміщицьких маєтках. Близько 3 тис. селян Глухівського повіту на Чернігівщині розгромили цукрорафінадний завод Терещенка на Хуторі-Михайлівському. Учасники виступу висували гасла за зрівняння в правах панів і мужиків. Заворушення придушили за допомогою війська.

Розгортання революції 1905–1907 рр. сприяло посиленню національного руху – активізується діяльність партій. Українські політичні партії взяли участь у виборах до Державної думи, де їхні представники відстоювали інтереси різних суспільних верств. РУП у цей період створює комітети, займається організацією селянських і робітничих виступів, шукає опори в РСДРП на Стокгольмській нараді 1905 р., приймає рішення 1905 р. бойкотувати булигінську Державну думу, а з 1906–1907 рр. висуває кредо національно-територіальної автономії України. Члени РУП на місцях створюють свої осередки в селах По-

ділля, Полтавщини, Чернігівщини, залучають молодь Київського університету св. Володимира. Ведуть активну пропаганду, друкують відозви, співпрацюють з комітетами єврейських партійних організацій.

УНР Міхновського, спираючись на селян і робітників, повела курс на бойові акції. Утворено осередок оборони України з елементами індивідуального терору в Чигиринському повіті, куди входило 20 осіб. Так, було вчинено замах на повітового справника Трулова.

У квітні 1905 р. Спілка в складі РСДРП була представлена як автономна частина. Вона розробила статут для робітників і видавалися прокламації для селян. 1906 р. об'єдналася з російським бюро РСДРП під гаслами політичної автономії.

Свої вимоги висувала демократична частина української інтелігенції та студентства. Учасники мітингу в Харкові 17 січня виступали з вимогою скликати Установчі збори, закликали до загального страйку в державних установах, навчальних закладах і на підприємствах. Близько 700 студентів університету й політехнічного інституту в Києві вирішили сформувати озброєний академічний легіон і приєднатися до страйкуючих робітників. Студенти Катеринославського вищого гірничого училища на знак протесту проти кривавої розправи в Петербурзі припинили заняття й оголосили траур по загиблих.

У жовтні 1905 р. відбувся всеросійський політичний страйк, в якому взяли участь 120 тис. робітників, селян, службовців України. Головною вимогою страйкуючих була зміна політичного режиму в країні, демократизація суспільства. Страйкові комітети й депутатські збори, що займалися вирішенням конфліктів між робітниками та роботодавцями, стали перетворюватися на ради робітничих депутатів. Перша рада в Україні виникла в Катеринославі. Секретарем її виконавчої комісії обрали Г. Петровського. У Києві раду очолив Ф. Алексєєв. У листопаді-грудні ради робітничих депутатів були створені в багатьох українських промислових містах. Вони стали новою формою організованої боротьби трудящих проти уряду й капіталу.

Поряд із радами повсюдно створювалися профспілки. Наприкінці 1905 р. в Києві діяло 18 професійних спілок, Катеринославі – 11, Одесі – 40. Ради і профспілки самостійно встановлювали 8-годинний робочий день, знижували ціни в заводських крамницях, організовували міліцію, яка охороняла громадський порядок, надавали матеріальну підтримку найбіднішим родинам.

Армія і флот завжди вважалися надійною опорою самодержавства. Однак 14 червня 1905 р. почалося повстання на панцернику "Князь Потьомкін-Таврійський". Матроси відмовилися вживати гнилу

їжу, а караульна команда не виконала наказ стріляти в непокірних. Постріл одного з офіцерів спровокував збройний виступ, під час якого було вбито сім офіцерів. Команда панцерника підняла червоний прапор і підвела корабель до Одеси. Не дійшовши згоди зі страйкарями Одеси про спільні дії, керівники "Потьомкіна" вивели судно у відкрите море. Чорноморська ескадра відмовилася стріляти по бунтівному кораблю. У Феодосії "Потьомкін" отримав продовольство, але вугілля на судно заборонив доставляти начальник порту. 24 червня "Потьомкін" здався румунській владі в Констанці.

У листопаді 1905 р. повстали екіпажі 12 кораблів, які стояли на рейді Севастополя. 6 тис. матросів були підтримані робітниками порту й частиною солдатів місцевого гарнізону. Керувала виступом рада матроських, солдатських і робітничих депутатів, а командування Чорноморським флотом перебрав на себе лейтенант П. Шмідт. У телеграмі на ім'я Миколи II він висунув вимогу скликати Установчі збори й відмовився виконувати вказівки уряду. Військове командування ізолювало повсталі кораблі, обстріляло їх береговою артилерією. Виступ було придушено, а П. Шмідта і його помічників О. Гладкова, М. Антоненка, С. Частника за вироком військового трибуналу страчено.

18 листопада відбувся виступ саперів київського гарнізону на чолі з поручиком Б. Жаданівським. У сутичках з урядовими військами було вбито й поранено з обох сторін близько 250 чоловік.

17 жовтня 1905 р. під тиском революційних подій цар видав маніфест, в якому проголошувалися всі основні демократичні свободи: недоторканність особи, свобода слова, друку, совісті. Розпочалася підготовка до виборів у перший законодавчий орган влади Росії – Державну думу. Фактично були скасовані Валуєвський циркуляр і Емський указ. Окремі вчителі початкових класів стали переходити на українську мову навчання, курс української літератури було введено в університетах Києва, Харкова, Одеси.

У період революції 1905–1907 рр. У Наддніпрянській Україні була заснована українська культурно-просвітницька організація "Просвіта". Вона мала 9 організацій із 30 філіями. Ними керували демократичні та ліберальні діячі з середовища національно свідомої української інтелігенції. Активну участь у роботі "Просвіт" брали найвидатніші діячі української культури, літератури, мистецтва, науки: у Києві – Борис Грінченко, Лариса Косач (Леся Українка), Микола Лисенко; у Чернігові – Михайло Коцюбинський; у Полтаві – Панас Рудченко (Панас Мирний); у Катеринославі – Дмитро Яворницький; в Одесі – Михайло Комаров та інші. "Просвіти" засновували бібліотеки й читальні

зали для населення, налагоджували випуск українською мовою науково-популярної літератури, організовували українознавчі лекції (здебільшого на теми з історії та культури України), вистави й концерти самодіяльних акторів. Влада всіляко перешкоджала діяльності "Просвіт", бо вони проголосили розвиток національної самосвідомості народних мас, установлювали ділові зв'язки з культурними діячами інших народів Російської імперії, а також з українцями на західноукраїнських землях під владою Австро-Угорської імперії.

У грудні 1905 р. в Києві вийшла перша українська щоденна газета "Громадська думка" за редакцією Ліковського та Є. Чикаленка. Згодом єдиною щоденною українською газетою стала "Рада" за редакцією Ніковського, яка з 1917 р. стала називатися "Нова Рада" й виходила накладом 5 тис. примірників. Поліція вважала її соціал-демократичним виданням. На видавництво 11 разів подавали в суд. У 1906 р. в українських губернських центрах, а також у Москві й Петербурзі виходило 18 українських газет і журналів. Видавництва друкували книги українською мовою.

У І Державній думі, що розпочала діяльність навесні 1906 р., працював 101 депутат з України, частина яких об'єдналася в Українську парламентарну громаду на чолі з адвокатом із Чернігова І. Шрагом. Серед депутатів переважали представники селян – 42 особи. Друкованим органом громади був "Український вісник". Селянські депутати входили до групи трудовиків – вони неодноразово ставили питання про конфіскацію поміщицької землі та розподіл її між селянами за певною трудовою нормою. Оскільки цар вважав, що Дума була лівою, то її невдовзі розпустили.

До ІІ Державної думи, яка почала працювати в 1907 р., від України було обрано 102 депутати, серед яких також переважали селяни – 59 осіб, 47 депутатів було об'єднано в Українську громаду, вона видавала часопис "Рідна справа – Вісті з Думи".

У ІІ Державній думі аграрне питання також було головним, як і в І Думі. Спрямованість дискусій визначала фракція трудовиків, що об'єднувала 157 депутатів. У промові селянських депутатів з України С. Нечитайла, Ю. Сайка та інших висувалися вимоги справедливого земельного устрою, пропонувалося створення з цією метою Крайового національного земельного фонду. Українська думська громада, ініціаторами створення якої були О. Лотоцький, О. Русов, П. Стебницький, виносила на обговорення та інші питання суспільного життя країни. На запрошення Громади українських депутатів консультували М. Грушевський, С. Єфремов і Д. Дорошенко. З думської трибуни

стали проголошуватися промови як проти соціального, так і проти національного гноблення українського народу в Російській імперії, зокрема обстоювалося його право на освіту рідною мовою.

Після російської революції 1905–1907 рр. самодержавство посилило репресії проти національних рухів у Російській імперії. Було заборонено викладання українською мовою в тих школах, де його запровадили під час революції. У школах навіть не дозволялося тлумачити українською мовою незрозумілі для учнів слова. Цензура заборонила вживання в публікаціях слів "Україна", "український народ". Власті повсюдно закривали товариства "Просвіта", забороняли продаж українських видань, зокрема Біблії українською мовою, проведення вечорів, концертів, інших масових заходів з використанням рідної мови, навіть збирання коштів серед населення для спорудження пам'ятника Т. Шевченку в Каневі. Члени національного й революційного рухів жорстоко переслідувались – країна вкрилася шибеницями, які народ назвав "столипінськими краватками".

У цей час активізували свою діяльність російські шовіністичні організації. Так, діячі Клубу російських націоналістів, який виник у 1908 р. в Києві й згодом відкрив за підтримки влади відділення в багатьох містах України, намагалися довести українцям, що вони лише "гілка" єдиної російської народності, що має спиратися на православ'я та гуртуватися навколо єдиного царя. Таких самих поглядів дотримувалися і члени інших шовіністичних об'єднань – "Союзу Михайла Архангела", "Союзу руського народу". Усі російські партії незалежно від своїх програмних завдань виступали проти будь-яких українських домагань, захищаючи "єдину й неподільну Росію".

Політика русифікації оформлялася законами III Державної думи, в якій кількісно переважали депутати-поміщики. До того ж більшість депутатів-росіян за своїми ідейними переконаннями належали до великодержавних шовіністів і були членами чорносотенних організацій. У 1908 р. ця парламентська більшість відхилила запропонований депутатами з України законопроект про введення в початкових школах викладання українською мовою. Також було провалено пропозицію депутата Думи, авторитетного професора історії Київського університету І. Лучицького запровадити в Україні ведення судочинства українською мовою.

20 січня 1910 р. П. Столипін видав циркуляр про заборону діяльності на всій території Російської імперії організацій і товариств "інородців", тобто не росіян. До числа "інородців" були зараховані й українці. Антиукраїнська репресивна політика російського само-

державства тривала й після трагічної загибелі її головного ідеолога Столипіна в Києві в 1911 р. внаслідок замаху, скоєного агентом царської охранки Д. Багровим.

Після російської революції 1905–1907 рр. український національний рух зазнав відчутних ударів і змушений був знову перейти до нелегальних форм діяльності. В умовах жорстких переслідувань царських каральних органів припинили діяльність українські соціал-демократичні партії – УСДРП і Спілка. Частина членів на чолі з С. Петлюрою і В. Садовським узяли участь у створенні в 1908 р. міжпартійного політичного об'єднання – Товариства українських поступовців (ТУП). Його очолили М. Грушевський і С. Єфремов. Товариство відстоювало конституційно-парламентський шлях боротьби за "українську справу". Головними своїми завданнями ТУП вважало українізацію освіти, церкви, захист прав українців через Державну думу. Лідерам ТУПу вдалося знайти спільну мову з російськими думськими опозиційно-ліберальними силами, які намагалися підтримувати українців у Російській імперії. Так, лідер російських лібералів П. Струве у грудні 1909 р. на засіданні парламенту виступив на захист національно-культурних прав українців. У 1913 р. скасування національних обмежень в Україні вимагали кадет П. Мілюков, есер О. Керенський, більшовик Г. Петровський і навіть волинський єпископ Російської православної церкви Никон.

4. Аграрна політика Столипіна й українські землі

Реформа, що відбулася в Росії в 1906–1911 рр. за ініціативою міністра внутрішніх справ П. Столипіна, головною метою ставила створення на селі значного прошарку заможних селян, щоб піднести продуктивність сільськогосподарського виробництва. Розрахована на 20 років, вона передбачала закріплення в приватну власність усіх ділянок надільної общинної землі, якими користувалися селяни.

Прагнучи розв'язати політичні та економічні протиріччя в розвитку Росії, які призвели до революції 1905–1907 рр., розуміючи, що самодержавство втрачає підтримку всередині держави й особливо серед селян, Столипін розпочав проведення аграрної реформи. За нею селяни отримували право виходу з общини, земля передавалася з об-

щинної у приватну власність, селянин дістав можливість заснувати окреме індивідуальне господарство – хутір (відруб). Держава скуповувала землю в поміщиків і продавала її селянам, надаючи їм позику на 55 років. Якщо орної землі в місцях проживання не вистачало, уряд заохочував переселення селян на Далекий Схід, до Сибіру, у Казахстан, Середню Азію. До 1906 р. близько 30 % переселенців становили господарі середнього достатку. Згідно із законом 1906 р., заохочувався вже переїзд безземельних і малоземельних селян, значна частина яких не змогла пристосуватися до нових умов і змушена була повернутися в європейську частину імперії. Якщо в цілому по країні закріпили землю у приватну власність 22 % селян, то в Україні на Правобережжі з общини вийшли 48 % селян, у степовій зоні – 42 %, на Лівобережжі – 17 %. Особисте приватне землеволодіння почало переважати в Чернігівській, Таврійській, Херсонській, Катеринославській, Харківській губерніях. До 1917 р. 65 % землі на Правобережжі та Полтавщині перебувало у власності селян.

Упродовж 1907–1911 рр. на хуторах (відрубах) було засновано 226 тис. господарств, які мали 1800 тис. десятин землі. У той же час 263 тис. господарств продали свої земельні ділянки, не маючи коштів, худоби, реманенту для їх обробітку. Таким чином, одним із соціальних наслідків реформи стало посилення майнового розшарування селян. Українське село на початку XX ст. залишалося неоднорідним за майновим і соціальним рівнем: бідняки в 1912 р. становили 57 %, середняки – 30 %, заможні – 11,9 %. Водночас на селі сформувався могутній прошарок середнього і заможного селянства, яке не лише годувало країну, але й забезпечувало головні статті її експорту. Реформа сприяла зростанню продуктивності сільського господарства. З 1910 до 1913 р. посівні площі в Україні зросли на 900 тис. десятин. 1913 р. в українських губерніях зібрано небувалий врожай зернових – 1200 млн пудів. Частка України в зерновому експорті Російської імперії сягнула 40 %.

Столипінська аграрна реформа не зачепила поміщицьких землеволодінь. Хоча від часу реформи 1861 р. українські поміщики й продали, переважно заможним селянам, половину своєї землі, але в їхніх руках на 1914 р. залишалося понад 10 млн десятин, причому близько 5 тис. поміщиків володіли в середньому по 1600 десятин.

Після тривалої економічної депресії в 1909 р. виявилася тенденція до нового економічного піднесення, що стало результатом розширення внутрішнього ринку внаслідок столипінської аграрної реформи, підвищення врожайності та зростання експорту зерна, нових капітало-

вкладень в економіку тощо. Цьому сприяв і циклічний характер промисловості Російської імперії, що призвів у 1909–1913 рр. до зростання виробництва, яке було зупинене війною. Збільшується виробництво цукру, видобуток вугілля, обсяг внутрішньої торгівлі. Найінтенсивніше розвивався вугільно-металургійний комплекс Донбасу. Видобуток вугілля протягом 1910–1913 рр. зріс тут з 1 млн до 1560 млн пудів. За час промислового піднесення видобуток залізної руди подвоївся, а марганцевої – зріс у 4 рази. У 1913 р. з 17 тис. пудів вивезеного нікопольського марганцю 6 тис. пудів експортовано за кордон. Упродовж 1910–1913 рр. виплавка чавуну на українських заводах зросла з 126 млн до 190 млн пудів, заліза й сталі – з 99 млн до 141 млн пудів. У 1913 р. Україна давала 58 % загальноросійської виплавки сталі, 68,4 % – чавуну, 75 % – видобутку залізної руди, 70,2 % – вугілля. Однак промислове піднесення забезпечувалося не за рахунок використання найновіших технологій і механізації, а шляхом посилення експлуатації робітників. Технічне оснащення українських підприємств значно поступалося західноєвропейським чи північноамериканським. Так, у Донбасі лише 2 % вугілля видобувалося механізованим способом.

Відбувається широка монополізація промисловості, особливо у вугільній, металургійній, нафтовій галузях. Туди як і раніше вкладався переважно англійський, французький і бельгійський капітали. Наприклад, Франція лише в 1912 р. вклала в російські підприємства 900 млн франків. Подальший розвиток отримали в цей період акціонерні товариства, банки та ломбарди. Протягом 1909–1913 рр. були неодноразові спроби створення додаткових кредитних закладів у містах підросійської України. У Катеринославі, Одесі, Києві, Полтаві, Сімферополі відкриваються міські та приватні ломбарди. У цей час спостерігається тенденція до зрощення банківського та промислового капіталів. Банки фінансували переважно промисловість, транспортні й торгові підприємства, встановлюючи тісні зв'язки з державним апаратом.

Підвищилися показники в сільському господарстві України. Зростають площі, відведені під картоплю, буряки, тютюн, що сприяє подальшим процесам спеціалізації українських регіонів Російської імперії. У 1908–1912 рр. на душу населення в Україні припадало 34 пуди чотирьох головних хлібів і 37 пудів усіх зернових культур, окрім бобових. Близько 10 пудів зернових хлібів на душу населення експортувалося щорічно за межі України. У 1914 р. на внутрішніх ринках України на душу населення було реалізовано: пшениці – 118,4 кг.; ячменю – 76,8; жита – 107,2; вівса – 70,4. У середньому добове споживання зернових на душу населення становило 1,02 кг. Якщо брати до уваги, що деяка частина цього зерна була фуражним і призна-

чалась для відгодівлі худоби та птиці, то задоволення потреб населення України у хлібі на той час не можна вважати достатнім. Виробництво хлібних культур зросло з 775 млн пудів у 1898–1902 рр. до 1 млрд 070 млн пудів протягом 1909–1913 рр. Проте ці показники досягалися за рахунок експлуатації ручної праці, а тому врожайність залишалася в 2–3 рази нижчою, ніж у передових європейських країнах. Пояснити це можна відсутністю широкого використання сільськогосподарської техніки та удобреності земель, що призводило до зниження продуктивності в сільському господарстві. Незважаючи на це, експорт хліба, що йшов з українських земель, продовжував відігравати визначальну роль у зовнішній торгівлі Російської імперії, а її імпортні потреби складалися переважно з техніки та сировини.

Продовжувало зростати обезземелення селян і збільшення прошарку бідняків, частина з яких виступали проти поміщиків і заможних селян, поповнювали ряди переселенців з Катеринославської, Полтавської, Харківської, Херсонської та інших українських губерній. Так, за 1910–1914 рр. в Російській імперії відбулося близько 17 тис. повстань. Третина з переселенців, які повернулися назад, поповнили ряди невдоволених. Інша частина бідняків стала малокваліфікованими робітниками, яких використовували як дешеву робочу силу. Завдяки цьому напередодні Першої світової війни швидко зростає чисельність пролетаріату. Якщо в 1897 р. в Україні було 387 тис. робітників, зайнятих у промисловості, то в 1910 р. їх нараховувалося вже 475 тис. На час Першої світової війни кількість робітників в Україні збільшилася до 3 млн 612 тис. осіб. У металургійному виробництві 100 % робітників були зайняті на великих заводах.

5. Україна напередодні Першої світової війни в 1910–1914 роках

Робітничий клас залишався й надалі майже безправним. Матеріальне становище робітників України напередодні Першої світової війни було скрутним. Робочий день середньостатистичного робітника тривав 12–14,5 год на добу. Проте тривалість робочого дня залежала від стану економіки і політичних факторів, які впливали на все економічне життя суспільства. Велику роль також відігравали умови та характер праці (високоінтенсивна фізична, інтелектуальна,

малопродуктивна, другорядна). Через це різні галузі виробництва мали неоднаковий розмір заробітної плати, тривалість робочого дня, різні санітарні умови тощо. У періоди економічних піднесень робочий день у кваліфікованих робітників міг бути значно коротшим, ніж у чорноробів – у цей час кваліфікована робоча сила цінувалася дуже високо. Підприємці вели конкурентну боротьбу за висококваліфікованих робітників. При цьому одним із стимулів було скорочення для них робочого часу порівняно з рештою працівників. Отже, робочий день поступово скорочувався і досягав свого оптимального на той час рівня (8–9 год на добу). Пекар працював по 18–20 год, тоді як поліграфіст – 8 год.

Техніка безпеки та охорони праці була відсутня. У 1913 р. на шахтах Донбасу нещасні випадки спіткали 15,7 % робітників, а на металургійних заводах – 31 %. Посилення експлуатації викликали різні форми спротивів, які каралися штрафами, що накладалися підприємцями на робітників. Період промислового піднесення позначився 12-відсотковим підвищенням заробітної платні, прибутки капіталістів у розрахунку на одного робітника зросли на 244 руб. Середньорічна заробітна плата в українського фабрично-заводського робітника піднялася з 215 руб. 06 коп. у 1904 р. до 241 руб. 09 коп. у 1913 р. (для порівняння: у тогочасних цінах білі рукавички коштували в 1910–1914 рр. 3 руб. 50 коп., а револьвер системи "Сміт-Вессон" 6 руб.). Ситуація з безробіттям у 1910–1912 рр. пом'якшилася через зростання акціонерних товариств, хоча 1911 р. був неврожайним, що, у свою чергу, посилило безробіття в 1912 р. Не поліпшилася ситуація й наступного року. Київська газета "Рада" про це повідомляла: "... на Правобережжі безробіття, лиха осінь, зупинка цукроварень, криза торгівлі. Через голод серед робітників поширюється пошесть голодного тифу".

Загалом життєвий рівень у 1910–1914 рр. був достатньо високим, а асортимент предметів розкоші, продуктів і речей різноманітним. Наприклад, у той час серед численних тютюнових виробів популярністю користувалися турецькі. Його вуличні торговці рекламували з особливою винахідливістю: "Папиросы, табак й гильзы с турецкой девицей, в супружеском деле большой баловницей. Сама курит й людей солидных на то мутит. У султана турецкого триста жен, от них один гомон: одной покурить дай, другую изюмом накорми, а десяток с собой спать положи. Смирно не лежат, брыкаются, бесстыдством похваляются. Послал их султан за это к нам в Киев гулять й папиросы набивать". Зовсім інакше рекламували махорку: "Махорочка, табак деревенский – сорока двух сортов и натуральных видов! Растет лис-

том в Луганске для трубки цыганской, а для добрых человеков – путаная крошка, курится в "собачьей ножке". Заменяет сигары гаванские й лучшие табаки гишпанские. Был сорт "Богдан Хмельницкий" и "Кобзарь" – теперь-с вроссыпь их пустили на базар. "Золотая" й "Чудорыбка" – ныряет, где не глыбко. Была в одной цене, теперь подорожала. "Наталка-Полтавка" – самая душистая травка и крепкая, и вкус в ней – костромскому разводу не сдаст. Прошу подходить и, кто не верит, попробовать! Откуда мы все это знаєм? Сам я старый разводчик-табачник, сын тоже теперь по этой части. "Дрезина" и "Казак" – кури их с сыта и натощак! Кременчугский "Самокат" можно курить давать напрокат. Нате бумажку – сверните на пробу... Сам я? Сам не курю, только пробую, и то считаю вредным". Отже, цю потребу бажаючі могли задовольняти повною мірою, як і інші, відповідно до власних уподобань та розмірів гаманця.

Підлітки-лоточники (коробейники) пропонували особливий ярмарковий асортимент товарів, за якими з'їжджались з усього міста. Кумедні білочки, "помираючі" свинки (щось на кшталт повітряних кульок, які пронизливо вищали, коли з них виходило повітря), різноманітні свистки. Особливо загадковий вигляд мала фігурка "водолаза" у пляшці. Покупець отримував примітивний металевий каркас чоловічка й пакетик з якимось порошком. Було зовсім не важко просунути каркас до пляшки через горло, а згодом, розчинивши порошок у воді, вилити прозорий розчин до пляшки й почекати. Через декілька тижнів каркас покривався темно синім осадом із дрібних лусочок. Виникала ілюзія об'ємної постаті. Варто було трохи похитати пляшкою і все зникало безповоротно. Правда, товар був копійчаним. Він без труднощів знаходив покупця.

Одночасно зі збільшенням асортименту предметів першої необхідності та товарів тривалого вжитку поступово поліпшувалась їхня якість і одночасно знижувалися ціни завдяки політиці таксування, яка не давала торговцям можливості створювати дефіцит і отримувати надприбутки. Звичайно, міські жителі перебували у вигіднішому становищі, ніж селяни, адже в них була постійна можливість вибору. Користування цими товарами селян ще тривалий час залишалось недостатнім.

6. Культура України на початку XX століття

Початок XX ст. характеризувався загостренням соціальних і національних суперечностей у громадсько-політичному житті України, значним розвитком промисловості й сільськогосподарського виробництва, наростанням українського політичного руху, революційними подіями 1905–1907 рр. У культурній сфері, попри антиукраїнську спрямованість політики царського уряду, він змушений був піти на розширення шкільної мережі на Наддніпрянщині. Рівень освіченості городян був значно вищим, ніж у сільській місцевості. У містах будувалися й діяли різні училища, гімназії, вищі навчальні заклади. Загалом в Україні з 1901 по 1910 р. було відкрито понад 5 тис. початкових шкіл, кількість яких у 1911 р. зросла до 18 тис. Спостерігалася тенденція перетворення недільних шкіл на початкові (на кінець 1910 р. в Україні їх залишилось усього 20). Було впроваджено новий тип народних шкіл, вищих початкових училищ із чотирирічним терміном навчання. На 1 січня 1916 р. в Україні діяло понад 300 таких закладів. У зв'язку з подальшим зростанням потреби в письменних людях і фахівцях мережа середніх навчальних закладів збільшувалася. Крім того, при промислових підприємствах відкривалися школи для дітей робітників і службовців. Безперечно, збільшення кількості початкових закладів освіти сприяло загальному зростанню освіченості й поліпшенню життєвого рівня населення. Однак за статистичними даними близько 70 % населення все ж таки не вміло читати і писати.

У системі середньої освіти центральне місце посідали чоловічі та жіночі гімназії, серед загальноосвітніх закладів вони були найпрестижнішими. Так, київські гімназисти декілька разів виїжджали в Єгипет, Палестину, Італію, Грецію. Популярними були також комерційні училища, навчання в яких коштувало від 60 до 100 руб. на рік. Ще одним типом закладів освіти були реальні училища. Курс навчання в них становив сім років. Центром вищої духовної освіти Наддніпрянської України на початку XX ст. була Київська духовна академія. Особливістю навчання в цьому закладі було те, що у випадку, коли казеннокоштні студенти відмовлялися служити в духовному відомстві, академія видавала їм відповідні документи за умови сплати всіх витрат на навчання шляхом відрахувань 10 % із платні за майбутнім місцем служби на користь духовного відомства. Цікаво, що здобути вищу освіту можна було й самостійно, склавши іспити екстерном. Так, у 1911 р. департамент загальних справ МВС регламентував порядок допуску молодих людей до таких іспитів.

На всій території України не було жодного вузу з українською мовою викладання, а в царській Росії – навіть жодної української школи на державному утриманні. Революція 1905–1907 рр. примусила уряд відчинити університетські двері для вихідців з нижчих станів. Так, у Харківському університеті в 1908 р. навчалося майже 4300 студентів, з яких дітей міщан, майстрових, селян – понад 1400. У 1910 р. студенти нижчих станів у Київському університеті становили 36 %, у Новоросійському – 41,7 %. Це були зазвичай діти міських і сільських підприємців. Робітникам і селянам доступ в університети залишався практично закритим. До позитивних змін у системі освіти можна віднести розширення мережі спеціальних навчальних закладів (ремісничих, гірничих, комерційних та ін.), а також інститутів (серед них 8 учительських).

Однак у період реакції (1907–1910) усі попередні досягнення було втрачено, а напередодні Першої світової війни уряд заборонив навіть будь-які видання українською мовою. На 1917 р. діяло 80 середніх навчальних закладів, 60 нижчих навчальних установ (професійно-технічних училищ і шкіл), а також 27 вищих (35 тис. студентів).

Українська література чутливо реагувала на події у світі: поезія Олександра Олеся (Кандиби), який протягом 1907–1917 рр. видав чотири збірки поезій, антивоєнний цикл віршів Миколи Чернявського, сатирична поезія Лесі Українки ("Пісні про волю", "Казка про Охачародія"). Видатним українським прозаїком був М. Коцюбинський ("Тіні забутих предків", "Сміх"). У цей час в українській літературі заявили про себе модерністи: А. Тесленко, Б. Лепкий, С. Васильченко. Українські письменники-демократи, самі будучи активними учасниками визвольного руху, підпорядковували його ідеалам і свою літературну творчість. Це повість М. Коцюбинського (1864–1913) "Фата Моргана", оповідання і повісті В. Винниченка ("Біля машини", "Федько-халамидник", "Голота", "Солдатики" та ін.).

Справжньою подією в культурному й науковому житті України став вихід чотиритомного словника української мови Б. Грінченка (1907–1909). У 1905–1908 рр. вийшов друком тритомник А. Кримського "Українська граматика". В. Гнатюк підготував і видрукував 60 томів "Етнографічного збірника" і "Матеріали для української етнології".

Плідно працювали в цей час українські історики. 1908 р. в Петербурзі вийшла перша історична праця українською мовою – "Історія України-Руси" М. Аркаса. У 1904 р. М. Грушевський там же видав російською "Нарис історії українського народу", а в 1911 р. – україномовну "Ілюстровану історію України". 1906 р. російською мовою надруковано "Історію українського народу" О. Єфименко (перша жінка

доктор історичних наук у Російській імперії). Минулому Слобідської України присвячені ґрунтовні праці Д. Багалія "Історія міста Харкова" (російською) та "Історія Слобідської України". У Львівському університеті С. Рудницький запровадив новий науковий напрямок – географічне українознавство.

У вищих навчальних закладах Праги проводили свої досліди фізик І. Пулюй і хімік І. Горбачевський. Останній, професор Празького університету, видав 4-томний курс лікарської хімії чеською мовою, курс хімії українською. Прорив учених України в біології дозволив створити в Києві у 1898 р. Бактеріологічний інститут, де продуктивно працювали фізіолог В. Бец, гістологи О. Івакін, Ф. Ломинський та інші вчені. Вагомий внесок у світову науку зробили українські вчені-природознавці, наприклад Д. Заболотний, який розробив методи боротьби з чумою. Новий напрям в економічній науці розробляв М. Туган-Барановський, автор праць "Соціальні основи кооперації", "Основи політичної економії".

Технічному прогресові в металургії присвятив усе своє свідоме життя М. Курако. Працюючи тривалий час у Донбасі, в умовах постійних поліцейських переслідувань за демократичні погляди і зв'язки з революційним підпіллям, він все ж таки зумів побудувати там за власними новаторськими проектами доменні печі, що не поступалися західноєвропейським. З проблемами промислового розвитку Донбасу пов'язав своє життя і гірничий інженер Л. Латунін. Складена ним найдокладніша карта геологічної будови Донбасу, що була відзначена 1911 р. золотою медаллю на Всесвітній виставці, не втратила свого науково-прикладного значення й нині.

На початку XX ст. Д. Григорович сконструював перший у світі гідролітак, а І. Сікорський – багатомоторний. 1908 р. в Одесі відкрився перший аероклуб. П. Нестеров розробив теорію та прийоми вищого пілотажу, першим у світі виконав "мертву петлю", яку згодом назвали "петлею Несторова".

Помітним явищем у науковому й культурному житті України стало створення в 1892 р. Наукового товариства ім. Т. Шевченка (НТШ), що стало прототипом Української академії наук. У його історико-філософській секції працював М. Грушевський (голова НТШ від 1897 по 1913), І. Крип'якевич, С. Томашівський, М. Кордуба; у філологічній – І. Франко, М. Сумцов, О. та Ф. Колесси, С. Єфремов, А. Кримський; у математично-природничій – В. Левицький, І. Пулюй, С. Рудницький, І. Раковський і багато інших українських учених. Протягом 1892–1914 рр. побачило світ 319 томів праць НТШ, які стали значним внеском у світо-

ву науку. Національна орієнтація кращих учених, спрямована на "українську ідею", сприяла формуванню національної свідомості, утвердженню українського народу як рівноправного члена співтовариства східнослов'янських народів.

Одним із головних засобів утвердження національної самосвідомості була українська преса, яка на початку XX ст. внаслідок російської революції 1905–1907 рр. з'явилася на Наддніпрянщині. Найавторитетнішими в Україні були заснована у 1906 р. київська газета "Рада" та створена ще в 1880 р. західноукраїнськими народовцями львівська газета "Діло". Обидві вони стали координуючими центрами українського національного руху, відповідно на Східній і Західній Україні. Для сільськогосподарської України друкувалися економічні видання – "Село" та "Наша кооперація". У Галичині виданням і популяризацією українських книжок займалася львівська "Просвіта". Перше в Російській імперії українське видавництво "Благодійне товариство для видання загальнокорисних і дешевих книжок" було створено в 1898 р. в Петербурзі.

В архітектурі поширився стиль модерн. Українські архітектори, використовуючи мотиви народної архітектури, створили прекрасні зразки українського модерну – будинок Полтавського земства (архітектори В. Кричевський і К. Жуков, розписи С. Васильківського, М. Самокиша, М. Беркоса, М. Уварова), будинок страхового товариства "Дністер" у Львові (І. Левицький), перший в Україні критий ринок – Бессарабський (Г. Гай), меморіальна Георгіївська церква під Берестечком на Волині (В. Максимов), Народний дім у Дрогобичі (О. Лушпинський).

У царині образотворчого мистецтва працювали талановиті художники: І. Труш (серія портретів діячів української культури – І. Франка, Лесі Українки, В. Стефаника, М. Лисенка), М. Пимоненко, К. Трутовський, К. Костанді, К. Устиянович, С. Васильківський. Видатним російським художником став виходець з України І. Рєпін, автор славнозвісної картини "Запорожці пишуть листа турецькому султанові". Твори цього періоду проникнуті демократизмом, любов'ю до простого народу, його історії.

Художні полотна М. Пимоненка, в яких поетично оспівана Україна та її народ, не раз експонувалися не тільки на всеросійських виставках, а й за кордоном – у Парижі, Берліні, Мюнхені. Такі його картини, як "Жертва фанатизму", "Конокрад", "Проводи рекрутів", "Проводи запасних", "На Далекий Схід" та інші, були спрямовані на викриття темних сторін у житті тодішнього українського села, духовного мракобісся, ворожого народові самодержавного ладу.

Ряд художників (Ф. Красицький, О. Сластьон та ін.) активно співробітничали в першому українському масовому сатиричному журналі "Шершень", який видавався в Києві під час революції 1905–1907 рр. Тоді ж група одеських художників на чолі з К. Костанді здійснила видання ще одного сатиричного ілюстрованого журналу – "Звон".

Колектив художників у складі С. Васильківського, М. Самокиша, М. Беркоса, М. Уварова прикрасив 1907 р. побудований за проектом архітекторів В. Кричевського та К. Жукова будинок Полтавського земства.

Відбувалися зрушення і в театральній справі. Демократична революція 1905–1907 рр., позбавивши український театр репертуарних обмежень, дала могутній імпульс піднесенню його громадської ролі. Театр дістав можливість поряд з популярним українським репертуаром давати вистави українською мовою за п'єсами світової та російської драматургії (Шекспіра, Шиллера, Гольдоні, Ібсена, Островського, Толстого, Чехова).

У 1907 р. в Києві засновано перший стаціонарний український театр на чолі з М. Садовським. Здійснено постановку опер "Енеїда", "Запорожець за Дунаєм", "Наталка-Полтавка", "Роксолана". Тут працювали видатні актори – М. Заньковецька, Г. Борисоглібська, співачка С. Крушельницька. Загальне визнання здобули заснований відомим українським письменником Г. Хоткевичем Гуцульський театр (1910–1912) і Буковинський народний театр (1904–1910). У заснованій М. Лисенком Київській музично-драматичній школі працювали О. Мишуга, О. Муравйов, М. Старицька. Учень М. Лисенка К. Стеценко – автор українського православного релігійного гімну "Боже великий єдиний, нам Україну храни" та ряду вокальних творів. Вагомий внесок у розвиток музичного мистецтва зробили М. Леонтович, Я. Степовий, О. Кошиць.

У музичній спадщині найвидатнішого українського композитора М. Лисенка – пісні на вірші Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, німецького поета Г. Гейне та інших видатних поетів, а також сотні обробок українських народних пісень. Проте чимало визначних творів М. Лисенка за його життя так і не побачило світу ні в друкові, ні в концертному або сценічному виконанні. Зокрема, царські власті не дали дозволу на постановку історико-героїчної опери "Тарас Бульба", яка є шедевром української оперної класики. Царизм усілякими засобами затискував розгортання творчості М. Лисенка, ставлячись до нього з постійною підозрою за його найактивнішу участь в українському національному русі, у пропаганді прогресивної демократичної культури.

У 1904 р. М. Лисенко заснував у Києві музично-драматичну школу, яка готувала диригентів, хормейстерів і виконавців на народних українських інструментах, а також співаків і режисерів. Вихованець цієї школи К. Стеценко став безпосереднім продовжувачем традицій М. Лисенка в українській музичній культурі. Усе своє життя він віддав збиранню, вивченню і пропаганді української народної пісні. На тексти віршів Шевченка, Франка, Грабовського, Лесі Українки Стеценко склав низку музично-вокальних творів, які розучував у керованих ним самодіяльних народних хорах. Музично-просвітницькою діяльністю займалися також М. Леонтович і О. Кошиць, які водночас брали активну участь в українському національному русі. Для професійного сольного та хорового виконання вони обробили сотні українських народних пісень.

До найвищого рівня світового вокального мистецтва піднялася вихованка Львівської консерваторії С. Крушельницька. Її голос зачаровував слухачів країн Європи, Америки, Африки. Всесвітньо відома співачка давала концерти в Петербурзі, Одесі.

Отже, становище українських земель у складі Російської імперії на початку XX ст. відзначалося в економічній сфері колонізацією, монополізацією, значними капіталовкладеннями країн Заходу, передусім Бельгії, Англії та Франції, зрощенням банківського капіталу з промисловим, розвитком кредитно-позичкової сфери. Економічні процеси сприяли змінам у сфері соціальних відносин. Зростання безробіття серед робітників спричинило появу профспілкових організацій, землевласники переходили на більш ефективні капіталістичні методи господарювання, кількість безземельних і малоземельних селян збільшувалась, водночас розширювався прошарок заможного селянства. Початок XX ст. у політичній царині позначився селянськими та робітничими рухами, серед гасел яких було повалення самодержавства. Утворюються земсько-ліберальний і студентський рухи проти царату. Соціальне напруження прискорило появу українських національних політичних партій і громадських організацій, які висували вимоги надання політичних свобод, скликання Установчих зборів для розробки конституції.

Революція 1905–1907 рр. стала початком нової хвилі політичних і соціальних змін, спричинених неспроможністю уряду вирішити нагальні економічні, соціальні, військово-політичні питання. Демократичні сили домоглися права на вибори представницького законодавчого органу – Думи, в якому українські діячі отримали перший досвід парламентських дебатів. Не встигши вирішити головних проблем, думські перетворення стали тимчасовою поступкою російського ца-

рату перед реакцією. Після російської революції 1905–1907 рр. український національний рух зазнав відчутних ударів і змушений був знову перейти до нелегальних форм діяльності.

Для зміцнення своїх розхитаних революційними подіями позицій царський уряд, за ініціативою міністра внутрішніх справ П. Столипіна, вирішив провести аграрну реформу, яка здійснювалася протягом 1906–1911 рр. Головною метою її було створення на селі значного прошарку заможних селян, які б підтримували самодержавство. Проведення аграрної реформи для України позначилося ліквідацією селянських общин, переселенськими рухами з різних українських губерній, зростанням обезземелення селян і прошарку бідняків.

Після тривалої економічної депресії у 1909–1914 рр. стала помітною тенденція до нового економічного піднесення, що стало результатом розширення внутрішнього ринку внаслідок столипінської аграрної реформи, підвищення врожайності та зростання експорту зерна, нових капіталовкладень в економіку, циклічного характеру промисловості Російської імперії. Безправність робітників та селян і надалі виливалася в повстання.

У культурній сфері, попри антиукраїнську спрямованість політики царського уряду, отримала розвиток українська початкова освіта, а після революції право вступати до вищих навчальних закладів отримали нижчі верстви суспільства. Однак у період реакції (1907–1910) попередні досягнення було втрачено, а напередодні Першої світової війни уряд заборонив навіть будь-які видання українською мовою. Проте початок XX ст. для культурного розвитку українців позначився видатними досягненнями в різних галузях, які належним чином були продовжені в другій половині XX ст.

ХРОНОЛОГІЯ

1890	–	Створення Русько-української радикальної партії (РУРП).
1899	–	Створення Української соціал-демократичної партії (УСДП).
1900, 29 січня	–	Створення Революційної української партії (РУП).
1902	–	Заснування Української народної партії (УНП).
1904	–	Утворення Українського соціал-демократичного союзу ("Спілка").
	–	Заснування Української демократичної партії (УДП).
	–	Створення Української радикальної партії (УРП).
1905	–	Створення Української демократично-радикальної партії (УДРП).
9 січня	–	"Кривава неділя" в Петербурзі.
січень – березень	–	Масовий страйковий рух в Україні.
14–25 червня	–	Повстання на панцернику "Князь Потьомкін-Таврійський".
6 серпня	–	Вийшли урядові маніфести про утворення Державної думи.
вересень – грудень	–	Селянські виступи в Україні.
жовтень – грудень	–	Утворення рад робітничих депутатів в Україні.
листопад	–	Збройні повстання матросів і солдатів в Україні.
1906	–	Початок Столипінської аграрної реформи.
1907, 20 лютого – 3 червня	–	Діяльність II Державної думи.
3 червня	–	Вийшов царський маніфест про розпуск II Державної думи.
1908	–	Створення Товариства українських поступовців (ТУП).
1914, лютий	–	Демонстрації та політичні страйки протесту проти заборони царським урядом святкування 100-річчя від дня народження Тараса Шевченка.
1 серпня	–	Початок Першої світової війни.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

ЕКОНОМІЯ – до 1917 р. назва великого поміщицького господарства на Півдні Російської імперії, де використовувалася наймана праця й сільгосптехніка.

ІНВЕСТИЦІЇ – довгострокове вкладення капіталу в якесь виробниче підприємство, справу, а також сам такий капітал.

КАПІТАЛІЗМ – тип суспільства, заснований на приватній власності та ринковій економіці. У різних течіях суспільної думки визначається як система вільного підприємництва, етап розвитку індустріального суспільства. Термін виник у містах Італії (торгівля) і Голландії (мануфактура) в XIV–XV ст. й утвердився в Європі з XVI ст. в процесі первісного накопичення капіталу.

ЛІБЕРАЛІЗМ – напрям у політиці, протилежний консерватизму. Це слово походить від лат. *liber* – вільний. Лібералізм загалом це прагнення до суспільних реформ, що має на меті свободу особистості та суспільства, а також інколи свободу від церковних ортодоксальних традицій. Як поняття лібералізм увійшов у спілкування з XVIII ст., а поширення отримав у XIX ст. В економіці лібералізм виявляється у вигляді фритредерства, тобто свободи торгівлі.

ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ – політична організація, яка висловлює інтереси соціальних груп та об'єднує їхніх найбільш активних представників.

ПРОФСПІЛКИ (ПРОФЕСІЙНІ СПІЛКИ) – добровільні організації, які об'єднують робітників на виробництві й у позавиробничих сферах для захисту соціально-економічних прав та інтересів своїх членів. Виникли в країнах Західної Європи і США в кінці XVIII ст. як товариства взаємодопомоги. У Російській імперії почали виникати в ході революції 1905–1907 рр., а легалізовані після жовтневої революції 1917 р. Профспілки захищають інтереси робітників у сфері умов праці, заробітної плати, побуту, культури тощо.

РЕВОЛЮЦІЯ – докорінна якісна зміна, різкий стрибкоподібний перехід від одного якісного стану до іншого, від старого до нового в розвитку суспільства чи пізнання.

РОСІЙСЬКО-ЯПОНСЬКА ВІЙНА – 1904–1905 рр., розпочата Російською імперією за панування в Північно-Східному Китаї й Кореї та для відвернення суспільної думки від революції (на думку міністра

внутрішніх справ Плеве, Росії в той час потрібна була "маленька переможна війна"). Японія атакувала факторію Росії в Порт-Артурі, завдавши нищівної поразки її армії та флоту при Мукдені й Цусимі. У результаті було підписано Портсмутський мир 1905 р. який прискорив революцію 1905 р.

СИНДИКАТ – форма монополії, об'єднання підприємств з метою регулювання ринку певного товару, підтримання високого рівня цін для одержання прибутку.

СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЯ – загальна назва соціалістичних партій, що виникли в останній третині XIX ст.

СТРАЙК – припинення роботи особами найманої праці з висуванням ними адміністрації окремих вимог, які можуть, наприклад, стосуватися умов праці. Політичні страйки зазвичай супроводжуються вимогою, направленою до уряду.

УРБАНІЗАЦІЯ – історичний процес зростання ролі міст в економічному та культурному житті суспільства, процес зосередження промисловості й населення переважно у великих містах.

ПЕРСОНАЛІЇ

БАЧИНСЬКИЙ ЮЛІАН (1870–1940) – політичний діяч, публіцист. Народився в с. Новосілка (Тернопільська область). Навчався у Львівському (юридичний факультет) і Берлінському університетах. Був одним із засновників Русько-української радикальної партії (1890), а 1899 р. – Української соціал-демократичної партії (до 1914 – голова). У 1895 р. видав книжку "Україна irredenta", в якій обґрунтовував необхідність політичної самостійності та соборності України. З 1918 р. – член Української національної Ради ЗУНР, а 1919 р. – представник УНР у Вашингтоні. 1933 р. переїхав до Харкова, де працював у редакції "Української радянської енциклопедії". У 1934 р. заарештований, згодом репресований і помер у таборах ГУЛАГу.

ГРІНЧЕНКО БОРИС (1863–1910) – письменник, етнограф, історик. Народився на х. Вільховий Яр (Харківської області) у сім'ї відставного офіцера. Учився в Харківському реальному училищі, звідки за розповсюдження нелегальної літератури був виключений. У 1881–1894 рр. учителював у школах Харківщини, Сумщини, Катеринославщини. У 1892 р. він був одним із фундаторів "братства тарасівців". З 1894 по 1900 р. працював у Чернігівському земстві, брав активну участь в діяльності Чернігівської громади, організував видання українською мовою популярних книжок для народу, а в 1902 р. працював у газеті "Громадська думка" в Києві. Грінченко – один із засновників Української радикальної партії. У 1906–1907 рр. він був засновником і головою київського товариства "Просвіта". За суспільно політичними поглядами його відносять до ліберальних народників. У 1909 р. виїхав до Італії на лікування, де помер 1910 р. Його літературний спадок: "Українська граматика", "Рідне слово", "Етнографічні матеріали, зібрані в Чернігівській губернії" , "Література українського фольклору. 1777–1900" (останні дві російською мовою). Він упорядкував і видав 4-томний "Словарь української мови" (1907–1909).

ГРУШЕВСЬКИЙ МИХАЙЛО (1866–1934) – видатний український історик, археолог, літературознавець, соціолог, публіцист, письменник, організатор української історичної науки, видатний громадсько-політичний і державний діяч, дійсний член Всеукраїнської Ака-

демії наук СРСР з 1929 р., засновник Української Народної Республіки, Голова Української Центральної Ради, почесний професор Харківського університету. Рід Грушевських знаний на Чигиринщині з кінця XVIII ст., коли в с. Худоліївка жив курінний отаман Данило Груша. Народився Михайло 17 листопада 1866 р. у м. Холмі (нині – м. Хелм, Польща) у сім'ї відомого педагога, першого інспектора народних училищ Ставропольської губернії з 1870 р., дійсного статського радника, кавалера орденів Святих Станіслава, Анни й Володимира – Сергія Федоровича Грушевського і Глафіри Захарівни Опокової. Сім'я Грушевських (у батьків було семеро дітей, четверо з яких померли в ранньому віці) з 1869 р. жила у Ставрополі, а в 1878–1901 рр. – у Владикавказі. Михайло Сергійович навчався у Владикавказькій прогімназії, Тифліській класичній гімназії, яку закінчив 1886 р. У 20-річному віці за сприяння І. Нечуя-Левицького опублікував свій перший літературний твір – "Бех-аль-Джугур". Закінчив історичне відділення історико-філологічного факультету Київського університету (1890). Наукову працю розпочав під керівництвом В. Антоновича, написав монографію "Історія Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV століття" (1890) За рекомендацією В. Антоновича призначений на посаду ординарного професора Львівського університету (1894). В університеті видав дві монографії, понад 20 статей і рецензій, готував томи історичних документів. 1894 р. М. Грушевського було призначено професором Львівського університету, кафедра "загальної історії з особливим вивченням історії Східної Європи". З 1897 до червня 1913 р. був головою Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові. 26 травня 1896 р. взяв шлюб з учителькою польської мови Марією Вояковською (1868–1948). У 1903 р. читав цикл лекцій у заснованій у Парижі школі суспільних наук. Працював у сфері археології. Провів розкопки в с. Комарники (нині село Турківського району Львівської області), с. Чехи (досліджено поле поховань). Один з організаторів Української національно-демократичної партії в Галичині (1899). Після революції 1905–1907 рр. переніс свою наукову діяльність до Києва – очолив Українське наукове товариство. 1914 р. в Києві його заарештували жандарми як "мазепинця", причетного до створення легіону українських січових стрільців. Його було відправлено до Казані. 1916 р. М. Грушевського перевели до Москви "під нагляд поліції". Обраний заочно головою Центральної Ради, він у березні 1917 р. повернувся до Києва.

Став почесним отаманом вільного козацтва. Підтримував ідею автономії українських земель у складі Австро-Угорщини. У січні 1918 р. під час артилерійського обстрілу більшовицькими військами Києва згорів його будинок і цінні колекції килимів, вишиванок, зброї, посуду, порцеляни, фаянсу, окрас, меблів, рукописів, книг. У період гетьманату П. Скоропадського М. Грушевський нелегально жив під Києвом. На початку лютого 1919 р. приїхав до Кам'янця-Подільського, де продовжував наукову роботу. 1924 р. перебував у Празі, Берліні, Відні, Женеві, Парижі. У Відні очолював Український соціологічний інститут. 1924 р. професор Грушевський приїхав до Києва й очолив історичну секцію Всеукраїнської Академії наук, його було обрано членом-кореспондентом Лондонського університету. 23 вересня 1931 р. його заарештували в Москві під час службового відрядження. У жовтні 1934 р. з підірваним здоров'ям Грушевський виїхав на лікування до Кисловодська (нині у Ставропольському краї, РФ), де після нескладної операції раптово помер. Заарештували й сім'ю Грушевських. Автор праць з української та всесвітньої історії, головною з яких є "Історія України-Руси" в 10 томах і 13 книгах. Користувався псевдонімами М. Заволока, Михайло Заволока, М. Сергієнко, Хлопець.

МІХНОВСЬКИЙ МИКОЛА (1873–1924) – політичний і громадський діяч, юрист, журналіст, ідеолог українського націоналізму. Народився 19 березня 1873 р. в с. Турівці на Полтавщині (нині Чернігівська область) у сім'ї священика. Після закінчення Прилуцької чоловічої гімназії з серпня 1891 р. навчався на юридичному факультеті Київського університету Святого Володимира. У 1892–1893 рр. – ідеолог і керівник "Братства тарасівців". Ця організація ставила за мету боротьбу за "самостійну суверенну Україну, соборну, цілу й неділиму, від Сяну по Кубань, від Карпат по Кавказ". З 1895 до 1899 р. Міхновський працював помічником присяжного повіреного в київській адвокатській конторі, співпрацював із товариством "Молода Україна". Один з основоположників новітнього українського самостійництва, ідеолог Революційної української партії, автор твору "Самостійна Україна", організатор і керівник Української Народної партії, активний учасник революційних подій 1917 р. Розробив план формування української національної армії, 1917 р. організував у Києві три військові віча, Український військовий клуб ім. гетьмана П. Полуботка, потім Перший український полк ім. Богдана Хмельницького.

Обставини його смерті 3 травня 1924 р. нез'ясовані – можливо, це було інсценовано агентами ДПУ самогубство.

ФРАНКО ІВАН (1856–1916) – український діяч останніх десятиліть XIX та початку XX ст., поет і прозаїк, публіцист, учений. Один із засновників першої української політичної партії – Русько-української, співробітник багатьох українських громадських і наукових інституцій, депутат австрійського парламенту, організатор української преси в Галичині. Народився в сім'ї сільського коваля зі слободи Гора (Бойківщина), найвіддаленішої провінції Австро-Угорщини, де польські магнати мали значну владу. Вчився в початковій школі сусіднього с. Ясениці-Сільної, де жив дядько по матері – Кульчицький, учасник повстання 1863 р. Юнаком перейшов до так званої "нормальної" школи ченців василіан у Дрогобичі, а потім до Дрогобицької гімназії, де практикували різки та катування учнів. Вступив до Львівського університету на філософський факультет. Самотужки вивчав іноземні мови, знайомився з творами Т. Шевченка, Й. Гете, А. Міцкевича тощо. Гуртував довкола себе однодумців, які виступали проти москвофілів і народовців. Захоплювався М. Чернишевським, поезією, а себе вважав "соціалістом по симпатії". У 1876 р. видав першу поетичну збірку "Балади та оповіді", яку присвятив коханій О. Рошкевич. Очолював видання журналу "Громадський друг". За громадсько-політичну діяльність заарештований. У в'язниці захворів на пропасницю і довгий час бідував. Одружився на О. Хоружинській. З 1887 по 1896 – співробітник польської прогресивної газети "Кур'єр Львівський". У 1889 р. заснував базу Радикальної партії, яка виступала за аграрну реформу.

ЛЕКЦІЯ

14

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ АВСТРО-УГОРЩИНИ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

1. Соціально-економічний розвиток.
2. Український національний рух.
3. Культура й духовне життя.

1. Соціально-економічний розвиток

На початку XX ст. на західноукраїнських землях проживало: у Галичині – 3 млн осіб, Північній Буковині – 350 тис., Закарпатті – 0,5 млн осіб.

Початок століття характеризувався тими самими процесами, які були притаманні й для інших країн тодішньої Європи. Розпочався інтенсивний процес монополізації промисловості. У власність новоутворених об'єднань промисловців-капіталістів переходило багато дрібних та середніх підприємств, які не витримували ринкової конкуренції й розорялися. Уряд Австро-Угорської імперії різними пільгами та привілеями сприяв діяльності капіталістичних монополій.

Іноземний капітал повністю прибрав до свої рук нафтодобувну, нафтопереробну, деревообробну, хімічну галузі промисловості. Найбільшими монополістичними об'єднаннями були: "Галицько-карпатське товариство", "Мундус", "Сальва", "Галичина" та ін.

Швидкими темпами розвивалися ринкові відносини. У 1903 р. в Галичині існувало 24 акціонерні товариства, у 1912 р. їх було вже 30. На Буковині, наприклад, найбільшими акціонерними товариствами були "Перше Буковинське акціонерне товариство парових млинів", "Акціонерне товариство місцевих залізниць Буковини", "Перше Буковинське акціонерне товариство пивоварів", "Акціонерне товариство по експлуатації лісу і парових лісопилень", "Акціонерне товариство цукрової фабрики Маркуса Фішера у Хрещатику" та ін. У Закарпатті діяло 9 промислових акціонерних товариств.

Відбувався процес концентрації виробництва. Кількість дрібних підприємств за 1902–1910 рр. зменшилася вдвічі. Збільшилася чисельність робітничого класу за рахунок розорення селянства. За відповідний період кількість робітників зросла на третину. Характерними особливостями їхнього становища були відсутність техніки безпеки, надзвичайно тяжкі умови праці, постійні каліцтва, тривалий робочий день (12–16 год на добу) тощо.

Промислове виробництво супроводжувалося технічним переоснащенням, застосуванням різних машин і пристроїв, механічних двигунів. Якщо, скажімо, у 1876 р. на Буковині діяло 136 парових котлів на 120 підприємствах, то в 1910 р. їх було вже 489 (у т. ч. 284 – на державних і 205 – на приватних підприємствах). Унаслідок усе більшого використання механічної енергії зростала кількість підприємств фабрично-заводського типу. Якщо в 1860–х рр. у краї таких підприємств було 2, то у 1912 р. – 112. Найпомітніше розвивалася харчова промисловість, для чого тут була певна сировинна база. Чернівецький, Лужанський і Хрещатицький заводи виробляли за рік у середньому по 86 тис. т цукру. У 1908 р. на цукрозаводі в Лужанах працювало 825 осіб.

Хоча на початку XX ст. на західноукраїнських землях чисельність фабрик і заводів зростала, однак фактично співіснували ремісниче, мануфактурне та фабрично-заводське виробництво, що свідчило про відсталість краю від економічно розвиненіших провінцій імперії.

Сільське господарство Західної України залишалося низькопродуктивним і відсталим, з низьким рівнем розвитку техніки та врожаями. Капіталізм в аграрному секторі розвивався прусським шляхом, тобто відбувалося поступове вростання поміщицьких господарств у капіталізм, яке супроводжувалося кабалою та хижацькою експропріацією селянства. Велика частина земель, як і раніше, була власністю поміщиків. У Галичині поміщики тримали у своїх руках 40 % загальної земельної площі. Вони ж зберігали монопольне право на полювання, рибальство тощо.

Продовжувалося розшарування серед селян. Заможні землевласники в Галичині становили близько 10 % від числа селян. Ця частина селян успішно пристосувалася до ринкових відносин, їхні господарства фермерського типу процвітали. Саме вони забезпечували поступовий ріст валових зборів і середньої врожайності сільськогосподарських культур.

Характерною рисою землеволодіння в Західній Україні було збереження церковного землеволодіння. На Буковині початку XX ст. земельний фонд церкви становив майже 26 % усієї корисної землі цього регіону.

Унаслідок певного прогресу в землеробстві дещо зросла врожайність сільськогосподарських культур. Зокрема, за деякими з них Буковина наблизилася або й вийшла вперед порівняно з австрійською частиною габсбурзької монархії. Так, середня врожайність пшениці зросла з 10,8 ц у 1886–1895 рр. до 14,8 ц (+38 %), жита – відповідно з 8,9 до 12,7 ц (+42 %), ячменю – з 11,5 до 13,5 ц (+20 %), вівса – із 7,5 до 13,5 ц (+70 %) тощо.

Розвиток різних галузей сільського господарства вимагав більшого грошового капіталу. З кожним роком усе більшу роль у цій галузі відігравали банки. На Буковині діяли філії позакрайових банків: Австро-Угорського національного, Англо-Австрійського, Віденського об'єднання банків тощо. Функціонували й крайові банки: Буковинський кредитний земельний банк, Крайовий банк, а також понад 500 різних спілкових кас. Їхні активи зростали. Наприклад, у Буковинському кредитному земельному банку вони становили в 1905 р. 41 млн крон.

Свідченням зародження капіталістичних елементів на селі було: застосування вільнонайманої праці, зростання товарності сільського господарства, поліпшення знарядь праці, поширення практики використання прогресивних раціональних сівозмін, застосування добрив, спеціалізація окремих районів тощо.

Особливістю селянського землеволодіння було помітне збільшення кількості селянських господарств унаслідок дроблення, яке супроводжувалося прогресуючим зменшенням земельних наділів. Загострилася проблема аграрного перенаселення в західноукраїнських землях. Шукаючи виходу з критичного становища, селяни почали виїжджати за кордон – до США, Канади, Бразилії, Аргентини, Австралії та ін. Зі Східної Галичини та Північної Буковини емігрувало понад 250 тис. осіб, а із Закарпаття – 170 тис. Цей процес мав тенденцію до зростання. У 1890–1913 рр. кількість емігрантів із західноукраїнського регіону становила майже третину всього приросту населення краю за цей період. До Першої світової війни із західноукраїнських земель за

кордон виїхало на постійне місце проживання майже 1 млн осіб. Хоча, незважаючи на великі масштаби еміграції, вона лише частково вирішувала проблему аграрного перенаселення і пом'якшувала ситуацію на селі. Поширеною була сезонна міграція селян. На сезонні роботи відправлялися до Бессарабії, Південної України, Німеччини, Бельгії, Франції. Щорічно на тимчасові роботи виїздило до 100 тис. осіб.

Отже, на початку XX ст. принципових змін у соціально-економічному розвитку західноукраїнських земель не відбулось. Економіка мала чітко виражений колоніальний характер, що позначилося на її структурі й динаміці розвитку. У промисловості характерною була орієнтація виробництва на добування та первинну переробку сировини, деформована структура промислового потенціалу, залежність від іноземного капіталу, низька енергоозброєність, перетворення краю на ринок збуту тощо. У сільському господарстві, як і раніше, велика частка землі була власністю поміщиків. Примітивне селянське господарство, яке існувало поряд із благополучними великими економіями, переживало гостру кризу. Малоземелля, зростаючі податки мали наслідком зубожіння селян. Частина ж селянства зуміла успішно пристосуватися до ринкової економіки.

2. Український національний рух

На західноукраїнських землях національно-визвольний рух розвивався в сприятливіших умовах і мав значно більші здобутки, ніж у Наддніпрянській Україні. Патріоти називали Східну Галичину українським П'ємонтом (за назвою місцевості на Апеннінському півострові, яка в другій половині XIX ст. набула гучної слави як об'єднавчий центр національно-визвольного руху італійського народу).

Українці не асимілювалися, не розчинилися серед поляків, німців і румунів. Дискримінація за національною ознакою лише згуртувала українське населення. На початку XX ст. українці краю продемонстрували зрослу національну свідомість. Засноване ще в 60-х рр. XIX ст. українською інтелігенцією товариство "Просвіта" створило численні острівці культурного життя. У 1914 р. у Західній Україні діяло 77 місцевих філій "Просвіти", майже 3 тис. читалень, 2,7 тис. бібліотек. Товариство стало справді масовим об'єднанням. Кількість його членів на 1914 р. становила понад 36 тис. осіб.

Широкого розмаху набув кооперативний рух. Створювались кредитно-позичкові (їх було понад 500) і споживчі кооперації, які будували народні доми, крамниці, читальні, відкривали школи з українською мовою навчання та брали їх на своє утримання. Підтримували й координували кооперативний рух українське ощадне товариство "Дністер", спілка "Сільський господар", "Крайовий ревізійний союз", Крайовий земельний банк, "Селянська каса" тощо. Перед Першою світовою війною на західноукраїнських землях діяло понад 1500 різних кооперативів.

Продовжувалася важка боротьба в галицькому сеймі. Вибори 1913 р. дозволили українцям зробити черговий крок у збільшенні свого представництва в цьому органі. Якщо в 1908 р. було обрано 12 українських патріотів і 8 "москвофілів", то через п'ять років – 30 посланців національного табору й лише одного "москвофіла". Перебуваючи в меншості в галицькому сеймі, українські делегати рішуче відстоювали свої позиції, вдаючись при потребі до демонстративного залишення зали засідань або навіть до тактики протесту голосом, що зупиняло хід дебатів.

В австрійському парламенті українці добивалися різних поступок в економічній і культурній сферах і постійно висували основну вимогу – надання українським землям політичної автономії у складі Австро-Угорщини.

Активізувався студентський рух на західноукраїнських землях. У липні 1900 р. у Львові відбулося II студентське віче, яке поставило вимогу політичної самостійності України, наголосивши, що потрібна "тільки самостійна, національна держава". У 1901 р. студенти вимагали створення паралельних груп з українською мовою викладання на всіх факультетах Львівського університету. У 1902 р. 600 українських студентів оголосили бойкот Львівському університету й на знак протесту проти польського шовінізму в ньому роз'їхалися для продовження навчання до університетів у Празі, Відні та Кракові.

Українська молодь наполегливо боролася за відкриття у Львові національного україномовного університету. Виступаючи 1907 р. у Львівському Народному домі на зборах студентів-українців, М. Лозинський закликав "тут у себе зробити такий вулкан, як у Росії", маючи на увазі революцію 1905–1907 рр. У 1908 р. студент Львівського університету М. Січинський застрелив з пістолета австрійського намісника Галичини графа А. Потоцького.

Українські делегації постійно вимагали прийняття рішення про український університет від віденського парламенту. Розгорівся конфлікт між польськими студентами й українськими. У липні 1910 р. дійшло до збройної сутички, в якій загинув український студент А. Коцко, було багато поранених з обох боків.

У 1912 р. з Відня до адміністрації Галичини надійшли інструкції з вимогою ставитися однаково до поляків і українців. Уряд узяв на себе зобов'язання ввести українську мову в державне діловодство краю і в навчання у Львівському університеті. Були збільшені дотації на культурні потреби українців.

Патріотичні організації на західноукраїнських землях проводили значну роботу з виховання молоді в національному дусі. У Львові діяло таємне товариство "Молода Україна". Спортивно-фізкультурна організація "Сокіл" поширила свою діяльність на всю Галичину. Великі заслуги в розбудові "Сокола" мав педагог І. Боберський, котрий очолював його в 1908–1914 рр.

У 1900 р. К. Трильовський заснував у с. Завалля Снятинського повіту перший гурток спортивного товариства "Січ". Ця молодіжна організація скоро поширила діяльність на всю Галичину. Вона була здебільшого під впливом Радикальної партії. Усі локальні організації об'єднувалися в Головному Січовому Комітеті, який у 1912 р. було перейменовано на "Український Січовий Союз". Перед початком Першої світової війни "Січ" і "Сокіл" влаштували на площі "Сокола-Батька" у Львові великий крайовий збір молоді для відзначення 100- річчя з дня народження Т. Шевченка. Обидві організації були масовими, кількість членів становила близько 12 тис.

Прагнучи якнайкраще прислужитися своєму народові в час боротьби за державність України, мріючи про військову підготовку, львівська молодь у 1911 р. створила таємний гурток "Пласт". З нього вийшли юнаки, які 1913 р. прибули до Києва й пропагували ідею військового виховання серед молоді Наддніпрянщини. Військове навчання молоді здійснювало товариство "Січові Стрільці", засноване в 1912 р.

Передбачаючи можливість збройної боротьби за волю України, підпільні молодіжні організації, спортивно-фізкультурні патріотичні товариства виховували молодь на військових традиціях українського козацтва. У пісні-марші, яку склав К. Трильовський, співалося:

Хоч упала Січ Дніпрова
Й веселяться вороги,
Та ми тепер над Черемошем
Кіш козацький завели.

Нехай знають вороженьки,
Що козацький дух не вмер,
Що як давно процвітав він,
Так цвіте він і тепер.

Політичне життя Буковини розвивалося "синхронно" з галицьким. Буковинські депутати разом із галицькими входили до "Українського клубу" у віденському парламенті, а головні політичні партії – національно-демократична, радикальна і соціал-демократична – були майже тотожні з галицькими. У краї домінувала українська орієнтація серед інтелігенції. Політичною сенсацією 1903 р. на Буковині стало утворення нового сеймового клубу, який отримав назву "Вільнодумний союз". Його члени заявляли, що на перше місце ставлять вимогу поліпшення соціально-економічного становища в краї, розширення політичних прав народних мас, задоволення національних потреб усіх народів, що населяють Буковину.

Активну національно-просвітницьку й одночасно спортивну роботу здійснювали гімнастичні та пожежні організації, які в 1904–1914 рр. поширили свою мережу на всю Буковину. Так, лише осередків "Січі" було відкрито більш ніж у 110 селах краю. Діяла низка організацій найрізноманітнішого характеру: учительських, студентських, жіночих, драматичних, музичних, наукових, гімнастично-спортивних, церковних тощо. Перед Першою світовою війною на Буковині існувало 590 різних українських товариств і установ.

У 1909 р. в Чернівцях пройшов з'їзд патріотичних організацій, де були присутні найактивніші українські діячі: голови читалень "Просвіти", товариства "Січ", сільські війти (старости) із заступниками та ін. На цьому широкому зібранні створили "Руську раду", відому також під назвою "Селянська партія" на чолі з професором С. Смаль-Стоцьким.

Українське національне відродження на Буковині перебувало в тісному зв'язку із загальним українським відродженням. У краї активно налагоджувались зв'язки з українцями інших земель, доводили історичні права українців на Буковину.

На початку XX ст. національний рух у Закарпатті залишався слабким. У політичному та культурному житті переважали "москвофіли". Українська орієнтація була пов'язана з тижневиком "Наука", який з 1903 р. редагував А. Волошин. Згодом він відіграв важливу роль у національно-визвольному русі Закарпаття. Підтримувалися певні зв'язки з галицькими українцями. За висловом М. Драгоманова, на початку XX ст. Закарпаття залишалося "пораненим братом".

Загострення соціально-економічних суперечностей, посилення національного руху вплинули й на зростання кількості виступів робітників і селян на західноукраїнських землях. Улітку 1902 р. аграрний рух охопив понад 500 сіл Східної Галичини, страйкувало майже 100 тис. осіб. Активізувався й робітничий рух. У Східній Галичині

1905 р. кількість страйкуючих підприємств порівняно з 1900 р. зросла майже в 4 рази, а кількість страйкарів – більше, ніж у 3 рази. У 1905 р. на Буковині страйкувало понад 200 підприємств. У цих страйках узяли участь у 4 рази більше робітників порівняно з 1901 р.

Потужної об'єднуючої сили набували національні символи. В ужиток входив жовто-блакитний прапор, стававши невід'ємним атрибутом приміщень під час зібрань українських громад, товариств, установ, громадських об'єднань. На урочистих зборах, під час свят виконувався гімн "Ще не вмерла Україна".

Отже, на початку XX ст. українці в Австро-Угорській імперії не відчували себе повноправними господарями на власній землі. Вони жили в умовах економічного й національного гніту. У цих умовах зростала національна самосвідомість, що відобразилось у піднесенні національно-визвольного руху на західноукраїнських землях. Висунення ідеалу незалежної соборної Української держави, згуртування навколо неї значних національних сил було головним досягненням західних українців початку XX ст.

3. Культура й духовне життя

На початку XX ст. українська культура утверджується як культура світового рівня. Великі соціальні потрясіння позначилися на культурному житті, збагативши духовне життя чималим досвідом. В українській культурі з'являється модерністська течія. Особливість українського варіанту модернізму полягав у тому, що він з естетичного феномена перетворився на культурно-історичне явище, був спробою подолання провінційності, другорядності, вторинності української національної культури, формою залучення до надбань світової цивілізації.

Важливим чинником пожвавлення культурного життя став розвиток освіти. На території західноукраїнських земель склалися сприятливіші для цього умови. Перед Першою світовою війною в Галичині функціонувало 6 українських державних гімназій. У них, а також у 2612 народних школах українською мовою навчалося 440 тис. дітей. Діяло ще 8 приватних українських гімназій під керівництвом Руського Педагогічного Товариства, дві вчительські семінарії, а сестри Василіянки мали три середні школи. Усього в них у 1911/12 навчальному році навчалася 1931 дитина.

На Буковині в 1911 р. було 216 українських народних шкіл. Зі 120 тис. дітей шкільного віку навчальні заклади відвідувало 112 тис., 96 шкіл не мали власних будинків. Порівняно з іншими краями помітними були успіхи в розвитку середньої освіти. На 1914 р. у краї існували німецька гімназія в Чернівцях, українська гімназія у Вижниці, по одній українсько-німецькій гімназії в Чернівцях, Кіцмані, Сереті. В учительській семінарії діяв окремий український відділ. Відкрилися приватні навчальні заклади: учительська семінарія для дівчат у Чернівцях, реальна гімназія у Вашківцях і гімназія в Кіцмані. У Чернівцях діяла крайова середня агрошкола. Зросла кількість ремісничих шкіл. Діяла також нижча сільськогосподарська школа в Кіцмані, різьбярська у Вижниці, ткацька в Чернівцях, кошикарська у Сторожинці.

На початку XX ст. в Закарпатті було близько 500 шкіл на 2918 сільських громад із присілками. На загальну кількість 134,3 тис. дітей шкільного віку, до школи ходило тільки 52,5 тис., тобто 39,9 %. У 1905 р. в краї діяли 23 українські школи, однак з 1906 р. законом було скасовано всі немадярські школи, і українські діти мусили вчитися лише по-мадярськи. У 1913 р. не було жодної української школи, тільки в 34 дозволялося вживати староруську мову для навчання церковного співу. Унаслідок такої політики в 1913 р. було 20 тис. дітей, які взагалі не ходили до школи. Писати й читати по-українськи вміло тільки 7 % чоловіків і 4 % жінок. Усього ж напередодні Першої світової війни в Закарпатті було 60 % неписьменних.

На території Західної України діяли 4 вищі навчальні заклади: університети у Львові та Чернівцях, політехнічний інститут і академія ветеринарної медицини у Львові. Викладання проводилося польською (у Львові) і німецькою (у Чернівцях) мовами. Завдяки наполегливій боротьбі українського студентства у Львівському й Чернівецькому університетах відкрили декілька українських кафедр. Чисельність українців у вищих навчальних закладах усіляко обмежувалася. Так, у 1911 р. у Львівському університеті їхня кількість становила 21 %, у Чернівецькому – лише 17,6 % від загальної кількості студентів.

Початок XX ст. характеризувався подальшим розвитком науки на західноукраїнських землях. Активну та всебічну діяльність проводили наукові товариства. Очолюване М. Грушевським Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові фактично перетворилося в академію наук. Праці науковців НТШ друкувалися у "Записках Наукового товариства імені Шевченка", "Збірнику філологічної секції", "Збірнику математично-природничо-лікарської секції", "Хроніці НТШ", "Українсько-руському архіві", "Етнографічному збірнику" тощо.

Не лише вітчизняну, а й світову науку збагатили талановиті вчені. Великий внесок у розробку проблем молекулярної фізики і термодинаміки зробив професор М. Смолуховський (Львівський університет), який своїми працями створив основу для молекулярно-кінетичного обґрунтування другого принципу термодинаміки. У цьому ж університеті питання загальної та фармацевтичної хімії вивчав засновник наукової школи хіміків у Львові Б. Радзішевський, дослідження з фізичної хімії тут проводили С. Толочко, В. Кемула.

Талановиті одинаки – вчені та винахідники – часто лише на власному ентузіазмі досягали визначних результатів і відкриттів. В Австро-Угорській імперії світове визнання здобули українські вчені – професори університетів у Відні, Празі, Інсбруку: І. Пулюй – у галузі фізики та електроніки, І. Горбачевський – працями з хімії, М. Борисикевич – як видатний медик-окуліст.

Активізація суспільно-політичного життя зумовила піднесення суспільних наук. Значний вклад у розвиток історичної науки в Україні зробили М. Грушевський, О. Терлецький, М. Кордуба, С. Томашівський, В. Герасимчук, І. Джиджора, І. Кревецький та ін. Розбудовувалась діяльність НТШ у Львові, на сторінках його періодичних видань опубліковано сотні наукових праць з історичної тематики.

Плідною була діяльність українських учених і в інших галузях гуманітарних знань. І. Франко, В. Гнатюк, О. Роздольський та інші проводили дослідження з українського фольклору та етнографії.

К. Ганкевич, О. Калужняцький, Г. Онишкевич, С. Смаль-Стоцький (Чернівецький університет) чимало зробили для розвитку українського мовознавства та літературознавства. С. Смаль-Стоцький написав також книгу "Буковинська Русь", яка стала першим дослідженням історії національно-культурного життя українців краю.

З початком XX ст. доба блискучих успіхів українських митців не перервалася. Перед українською літературою постали нові перспективи. Творчість І. Франка, Лесі Українки вивела українську літературу з кола переважно селянської тематики. Західноукраїнські письменники сприймали нові мистецькі течії (модернізм).

Митець короткої психологічної новели В. Стефаник видав ряд збірок своїх творів: "Синя книжечка", "Камінний хрест", "Дорога", "Моє слово", "Земля". Його книги вийшли в перекладах російською, польською, чеською та іншими мовами.

М. Черемшина у творах "Карби", "Село вигибає", "Парасочка", "Верховина", "Село за війни", "Перші стріли" та інших відобразив злиденне життя гуцульського селянства. У доробку письменника – твори для дітей, літературно-критичні та науково-публіцистичні виступи, спогади, автобіографія тощо.

Життя й побут галицьких селян, сільської та маломістечкової інтелігенції, священиків початку XX ст. у реалістичному дусі, з легким імпресіоністичним забарвленням показав Л. Мартович. Серед його збірок оповідань – "Нечитальник", "Хитрий Панько", "Стрибожий дарунок", повість "Забобон" та ін.

Найвідомішою письменницею Буковини стала О. Кобилянська. Її глибокий і самобутній талант мав прихильників по всій Україні. Проблеми жіночої долі в складних життєвих обставинах лежать в основі повістей "Людина", "Царівна". У найвідомішому її творі "Земля" з неперевершеною майстерністю відображено тогочасне життя буковинського села, трагізм малоземелля, біди й радощі простих трударів. Глибоким ліризмом, мелодійністю і поетичністю пронизана повість "У неділю рано зілля копала", яка написана за мотивами народної пісні.

Значний внесок у розвиток української літератури на Буковині зробили О. Маковей, Є. Ярошинська, Д. Макогон, І. Бажанський, С. Яричевський, І. Карбулицький, Д. Загул та ін.

На початку XX ст. розпочалася нова доба в розвитку української музики, яка впевнено ставала на професійну основу. Плеяду талановитих музикантів і композиторів підготував Вищий музичний інститут у Львові (1903). Серед них виділявся С. Людкевич, який став одним із найвідоміших українських композиторів. Розвиток музичного мистецтва на Буковині нерозривно пов'язаний з діяльністю С. Воробкевича, який був диригентом численних хорів, навчав музики у навчальних закладах, написав чимало пісень, які стали класикою української музичної творчості.

Пісенно-музичну культуру українського народу примножувала видатна оперна співачка С. Крушельницька. З великим успіхом вона співала й зачаровував слухачів країн Європи, Америки, Африки. Її репертуар сягав 60 опер. За красу чистого й сильного голосу (сопрано) та визначні акторські здібності світова критика називала С. Крушельницьку найкращою співачкою тогочасного світу.

Розвивалось українське театральне мистецтво. У Львові продовжував діяти театр "Руська бесіда", який у 1905–1906 рр. на чолі з його керівником М. Садовським і актрисою М. Заньковецькою здійснив постановку кращих творів вітчизняної та зарубіжної драматургії. Широко визнаним був Гуцульський театр, заснований Г. Хоткевичем у с. Красноїлові (тепер Івано-Франківська обл.). Він багато гастролював по Галичині, Буковині та Польщі (1906–1912). У 1905 р. на Буковині засновано "Руський селянський театр" на чолі з І. Захарком, який з 1907 р. отримав нову назву – "Буковинський народний театр".

У Чернівці приїжджали театральні трупи О. Бачинського, Т. Романович, І. Біберовича, І. Гриневецького, Й. Стадника. У 1910 р. у Чернівцях відкрився перший стаціонарний кінотеатр.

Новий крок уперед на початку XX ст. зробив український живопис. У 1905 р. Товариство прихильників української літератури, науки і штуки, очолюване І. Трушем й І. Франком, влаштувало у Львові першу Всеукраїнську мистецьку виставку, яка сприяла єднанню західноукраїнських і наддніпрянських митців. Серед найвизначніших майстрів пензля Західної України слід назвати живописців І. Труша, Ю. Панькевича, О. Новаківського, Й. Куриласа, А. Монастирського, О. Кульчицьку, Ю. Пігуляка, М. Івасюка та ін. Засновником цілої школи монументалістів вважається галичанин М. Бойчук.

Західноукраїнська скульптура представлена здобутками прихильників імпресіонізму. Так, М. Паращуку належать близько 30 скульптурних портретів видатних діячів української культури: Т. Шевченка, І. Франка, В. Стефаника, С. Людкевича, М. Лисенка та ін. Він автор пам'ятників А. Міцкевичу у Львові (разом із А. Попелем), М. Драгоманову в Софії тощо. П. Війтович здійснив скульптурне оформлення фасаду та інтер'єру Львівського оперного театру.

Модернізм і мотиви української народної архітектури в західноукраїнському будівництві початку XX ст. добре помітні в спорудах архітектора І. Левинського у Львові. Це будинки товариства "Дністер", головного залізничного вокзалу, готелю "Жорж", бурси Українського педагогічного товариства та ін. За проектами О. Лушпинського побудовано будівлі монастиря Сестер Василіянок у Львові й Станіславі, Народний дім у Дрогобичі. В. Нагірний – автор спорудження численних церков у Галичині.

Церковне життя становило важливу, невід'ємну частину історії українського народу. На початку XX ст. греко-католицькій церкві належало видатне місце в національному відродженні західноукраїнських земель. Вона охоплювала широкі маси населення, її священики будили національну свідомість у найглухіших куточках краю. Непересічна роль у національному русі Галичини належала митрополиту греко-католицької церкви А. Шептицькому. Він підтримував розвиток освітньо-культурного життя, сприяв церковному будівництву, обстоював ідею незалежності та соборності України, постійно залишався оборонцем українського населення.

Серед українців Закарпаття переважали віруючі греко-католики. Як і в Галичині, греко-католицька церква на Закарпатті була опорою українства. Роль його захисника в краї належала мукачівському єпископу Ю. Фірцаку.

Буковина стала спільним домом для різноетнічних і різноконфесійних мешканців краю, які внесли свій неповторний колорит у його історію. Взаємний вплив багатьох народів та їхніх культур протягом тривалого історичного періоду витворили феномен буковинської толерантності. За релігійним складом у краї проживали: православні (70 %), іудеї (8–15 %), римо-католики (10 %), греко-католики (3 %) (усього було 8 конфесій). Поліконфесійність регіону була одним із складників феномену буковинської толерантності. Свідченням цього є збереження до наших днів архітектурного ансамблю старих Чернівців, який створила гармонія православних церков, католицьких костьолів, лютеранської кірхи, іудейських синагог, вірмено-католицького храму та багатьох інших. На початку XX ст. три верховних глави різних конфесій Буковини, що мали свої резиденції в Чернівцях, – православний митрополит Репта, католицький прелат Шмідт, головний рабин д-р Розенфрельд, які дружньо ставилися один до одного, уклали особисту угоду під символічною назвою "Листок конюшини" ("трилисник") про доброзичливі відносини, подаючи тим самим добрий приклад міжнаціональної толерантності та віротерпимості.

Отже, важливою стороною дійсності на західноукраїнських землях початку XX ст. було церковне життя. Провідна роль у піднесенні національної свідомості населення Західної України належала греко-католицькій церкві.

ХРОНОЛОГІЯ

1900	– Виникнення в Галичині (с. Завалля Снятинського повіту) молодіжної організації для фізичного й духовного загартування "Січ".
	– У Закарпатті запроваджено реформи ("Верховинська акція"), які мали поліпшити економічне становище закарпатських русинів.
	– Відбулося II студентське віче у Львові, де було висунуто вимогу політичної самостійності України.
1901	– А. Шептицького призначено главою греко-католицької церкви, митрополитом Галицьким і Львівським.
	– Відкрито цукровий завод у Лужанах на Буковині.
1902 червень–серпень	– Відбулися масові (100 тис. учасників) антипоміщицькі виступи селян у Східній Галичині.
	– Виникнення першої "Січі" на Буковині в Кіцмані.
	– Побачив світ один із найкращих творів світової літератури про селянство – психологічна повість О. Кобилянської "Земля".
1903	– У Буковинському сеймі виник "Вільнодумний союз".
	– У Львові відзначено 35-річчя музичної творчості композитора М. Лисенка.
	– Створено союз хліборобських спілок на Буковині "Селянська каса".
	– І. Франко очолив філологічну секцію НТШ.
1904	– Активізація кооперативного руху та виникнення на західноукраїнських землях "Крайового ревізійного союзу".
	– У Західній Україні засновано "Крайовий земельний банк".
	– Започатковано Музичний інститут ім. М. Лисенка у Львові.
1905	– У Львові пройшла перша Всеукраїнська мистецька виставка.
	– Засновано "Руський селянський театр" у Чернівцях (з 1907 р. – "Буковинський народний театр").
12 листопада	– У Чернівцях скликано Національну Раду.

1905–1908	– У Чернівцях споруджено залізничний вокзал.
1907	– Студентські заворушення у Львівському університеті.
	– Мадяризація українських шкіл в Закарпатті на основі закону М. Аппоньї.
1909	– Створення на Буковині Національно-демократичної партії.
	– Політичний замах М. Січинського на галицького намісника А. Потоцького.
	– Перший український освітньо-економічний конгрес "Просвіти" у Львові.
1910	– Заснування в Чернівцях партії "Руська Рада".
1911	– Побачила світ драма-феєрія Лесі Українки "Лісова пісня".
1912	– У Чернівцях почала працювати перша на Буковині швейна фабрика.
	– У Галичині створено товариство "Пласт".
	– Головний Січовий Комітет перейменовано на "Український Січовий Союз".
1912–1914	– Вихід у Львові тижневика "Вперед" УСДП.
1913	– У Львові відкрито український національний музей.
	– На Буковині засновано політичне товариство "Український міщанський клуб".
1914	– Формування в Галичині й Закарпатті загонів Українських січових стрільців.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

ВІРОТЕРПИМІСТЬ – один із важливих принципів міжконфесійних, державно-церковних відносин, що характеризує терпиме (толерантне) ставлення прихильників одного віросповідання до іншого, держави (де є державна, офіційна, привілейована релігія) до інших релігійних напрямків та їхніх адептів.

ДЕКАДАНС (від фр. *decadance* – занепад) – означення кризового стану духовної культури наприкінці XIX – на початку XX ст.

ЕКЛЕКТИЗМ (від грец. *eklektikos* – вибирати) **–** штучне, безсистемне поєднання різнорідних і часом протилежних стильових елементів.

ЕКСПРОПРІАЦІЯ – примусове відчуження майна на користь держави.

КІРХА – лютеранська церква.

КОНФЕСІЯ (від лат. *confessio*) – релігійне товариство, що має віровчення та культові організації.

КОСТЬОЛ, КОСТЕЛ – римсько-католицький храм.

КРОНА – у деяких європейських країнах грошова одиниця різної вартості, а також монета відповідної вартості.

КУЛЬТУРНИЦТВО – культурно-освітній рух XIX – початку XX ст., діячі якого вважали просвітницьку роботу найдієвішим засобом піднесення освітнього рівня населення і зміцнення національної самосвідомості; а також система заходів, спрямована на активізацію формування й консолідації нації. Соціальну базу становила переважно інтелігенція з достатньо розвиненим національно-патріотичним почуттям, яка надавала перевагу культурно-освітньому струменю національного руху перед політичним.

МИТРОПОЛИТ – вищий духовний сан у православних і деяких інших церквах.

МОДЕРНІЗМ (фр. *modernisme*, від *moderne* – новітній, сучасний) – загальна назва напрямків мистецтва та літератури кінця XIX – початку XX ст., що відображають як стихійний, так і свідомий пошук творчою інтелігенцією нових засобів, форм і способів осмислення реальності, відмінними рисами якої є прискорення науково-технічного прогресу, урбанізація, індустріалізація, економічні й політичні кризи.

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ – прагнення до збереження національного існування, до свободи й незалежності та створення власної держави як найоптимальнішої форми реалізації національної ідеї.

ПОЛІКОНФЕСІЙНІСТЬ – (від грец. *poli* – багато і латин *confessio* – визнання, сповідання) – наявність багатьох релігійних течій на території однієї країни.

СИМВОЛІЗМ – напрям у літературі та мистецтві XIX – першій половині XX ст. Ґрунтуючись на суб'єктивно-ідеалістичній філософії, проголошував головним художнім прийомом символ як вираження незбагненної суті предметів і явищ.

СИНАГОГА – молитовний будинок, храм у євреїв.

ТОЛЕРАНТНІСТЬ – ставлення з повагою до іншої думки, прагнення зрозуміти відмінну від власної позиції.

УРБАНІЗАЦІЯ – процес зростання кількості населення міст, посилення їхньої ролі в політичному, економічному та культурному житті суспільства.

ФЕНОМЕН – рідкісне, незвичайне, виняткове явище.

ПЕРСОНАЛІЇ

ВІТИК СЕМЕН (1876–1934; за іншими даними 1937) – український громадсько-політичний і державний діяч. Народився в Галичині. У 1899 р. разом із М. Ганкевичем, В. Охримовичем став одним із засновників Української соціал-демократичної партії. Обирався депутатом австрійського парламенту. У жовтні 1918 р. увійшов до складу Української Національної Ради ЗУНР-ЗО УНР, член Президії УНРади. У період Директорії УНР – голова президії Трудового конгресу України. З 1919 р. перебував у еміграції у Відні, де видавав прорадянський журнал "Нова громада". У 1920-х рр. був одним із лідерів УСДП у Галичині. Наприкінці 20-х рр. переїхав до Харкова. У 1933 р. заарештований за належність до "націоналістичної організації", яка нібито ставила собі за мету "відірвати Україну від Росії". Загинув у таборі для репресованих.

ВОЛОШИН АВГУСТИН (1874–1945) – видатний український педагог, науковець і політичний діяч, президент Карпатської України. Народився в с. Келеничі (тепер Міжгірський р-н Закарпатської обл.) у сім'ї греко-католицького священика. У 1883–1892 рр. навчався в Ужгородській гімназії, 1893–1896 рр. – на теологічному факультеті Ужгородського університету. У березні 1897 р. був висвячений і почав служити капеланом в Ужгороді. 1899–1900 рр. закінчив Вищу педагогічну школу в Будапешті й одержав диплом викладача математики і фізики. З 1900 р. почав працювати викладачем Ужгородської вчительської семінарії, з 1912 по 1938 р. був директором цього закладу. У 1899 р. видав перший підручник з української мови. За своє життя написав і видав за власний кошт 42 книги, здебільшого підручники й посібники для народних шкіл, праці з педагогіки, соціального виховання, дидактики, психології, логіки, історії педагогіки. У 1899 р. А. Волошин і його однодумці очолили засноване О. Духновичем "Общество св. Василія Великого", придбали друкарню і почали видавати художні твори, молитовники та іншу богословську літературу. А. Волошин видавав газети "Наука", "Село", масову серію дешевих книжок з настановами щодо створення кооперативів, читалень. Перед війною в краї діяло близько 420 кооперативів і близьких їм за напрямами роботи товариств. Включення Закарпаття до складу Чехословаччини після Першої світової війни додало

до наукової та культурної діяльності А. Волошина ще один аспект – політичний. У травні 1920 р. за безпосереднім його впливом утворюється товариство "Просвіта", яке відіграло велику роль у формуванні національної свідомості століттями відірваного від українських земель населення краю. Одночасно видавав релігійний місячник "Благовісник", тижневик "Українське слово", місячник "Учительський голос". У 1930 р. заснував "Учительську громаду" й залишався її почесним головою до 1938 р. Перу А. Волошина належать вірші, оповідання, повісті, п'єси. Автор низки педагогічних праць: "Педагогічна психологія" (1920), "Педагогіка і практика" (1920), "Коротка історія педагогіки" (1921), драматичних творів "Маруся Верховинка" (1931), "Без бога ні до порога" (1935) тощо.

26 жовтня 1938 р. був призначений прем'єр-міністром автономного уряду Підкарпатської Русі, а 15 березня 1939 р. став президентом цієї незалежної держави. Під час окупації краю Угорщиною емігрував разом з урядом за кордон і поселився в Празі, де з 1939 по 1945 рр. працював в Українському вільному університеті, був обраний його ректором. У травні 1945 р. заарештований радянськими спецслужбами і перевезений до Москви. Помер у Бутирській тюрмі.

КОБИЛЯНСЬКА ОЛЬГА (1863–1942) – письменниця. Народилася в м. Гура-Гумора на Буковині. З 1891 р. жила в Чернівцях, закінчила чотирикласну німецьку школу, глибші знання здобула шляхом самоосвіти. Основна проблематика творчості – емансипація жінки, обстоювання її права на працю й повноцінне духовне життя ("Людина", "Він і Вона", "Царівна" та ін.). У пізніших творах звертається до сільського життя (оповідання "У св. Івана", "Банк рустикальний", повість "Земля"). Нахил до неоромантизму виявився в розробці народних легенд, у фантастичному зображенні природи як живої істоти, що має владу над людиною ("Природа", "Битва" та ін.).

КРУШЕЛЬНИЦЬКА СОЛОМІЯ (1872–1952) – співачка, педагог. Походить зі шляхетного й старовинного українського роду. У 1893 р. закінчила Львівську консерваторію, дебютувала у Львівській опері. Вокальну майстерність удосконалювала в Мілані й Відні. З тріумфом виступала на багатьох оперних сценах світу. У 1923 р. залишила оперну сцену й присвятила себе концертній діяльності. Здійснила турне по Україні, Європі, Америці. У 1894–1923 рр. майже щороку виступала з концертами у Львові, Тернополі, Бережанах, Збаражі, Чернівцях та інших містах. Її єднали міцні дружні сто-

сунки з І. Франком, М. Павликом, О. Кобилянською, М. Лисенком та ін. У 1939 р. повернулася назавжди до Львова, де до кінця своїх днів вела клас сольного співу в консерваторії.

КУЛЬЧИЦЬКА ОЛЕНА (1877–1967) – український живописець і графік. Народилася у м. Бережани (тепер Тернопільської обл.) Навчалася на художньому відділенні Львівської промислової школи (1901–1908) та у Віденській художньо-промисловій школі (1903–1908). Деякий час подорожувала, ознайомлюючись із творчістю видатних європейських митців. У 1920–1930-х рр. викладала малювання в гімназіях Львова й Перемишля. У 1945–1951 рр. працювала викладачем Львівського поліграфічного інституту, з 1948 р. – професором. Її пензлю належать картини "Діти на леваді" (1909), "Жнива", "Бабуся", "Діти з свічками" (1913), серії акварелей – "Народна архітектура Західних областей України", "Народний одяг Західних областей України" (1920–1921), ілюстрації до творів М. Коцюбинського, І. Франка та ін. Лауреат Державної премії УРСР ім. Т. Шевченка (1967, посмертно).

ЛЕВИЦЬКИЙ ЄВГЕН (1870–1925) – відомий український громадсько-політичний діяч, публіцист. Народився в с. Сидорів Гусятинського повіту (тепер Тернопільська обл.). Був одним із лідерів студентського руху. У 1892 р. обирався головою Всеслов'янського студентського конгресу у Відні. У 1890 р. разом із І. Франком, М. Павликом, В. Будзиновським, К. Трильовським став ініціатором створення першої української політичної партії – Української радикальної партії. Належав до правого крила УРП, яке в 1899 р. заснувало Українську національно-демократичну партію. Співавтор програм обох партій, співпрацював у офіційному партійному органі УНДП – газеті "Народ", редактор "Будучності" (1899), "Свободи" (1901), "Діла" (1903). У 1907 р. обраний депутатом австрійського парламенту. У 1914–1918 рр. за дорученням СВУ вів організаційну і просвітницьку роботу серед полонених українців у німецьких таборах. У 1918–1919 рр. – член Української Національної Ради ЗУНР-ЗО УНР. У 1919–1920 рр. – посол ЗУНР у Берліні та Празі. Автор багатьох статей на політичні та культурологічні теми в різних періодичних виданнях.

ЛЮДКЕВИЧ СТАНІСЛАВ (1879–1980) – визначний український композитор, музикознавець, фольклорист. Народився в Ярославі (тепер Польща). Музичну освіту здобув у Віденському університеті. З 1909 р. працював директором, а з 1919 р. – викладачем Вищого музичного інституту ім. М. Лисенка, з 1939 р. – професором Львівської консерваторії. Його найвідоміші твори: кантата-сим-

фонія "Кавказ", симфонічні поеми "Каменярі", "Дніпро", "Мойсей", "Стрілецька рапсодія", хорові твори "Вічний революціонер", "Косар", "Заповіт", опери "Бар Кохба", "Довбуш", численні обробки народних і стрілецьких пісень. Він написав працю "Галицько-руські мелодії" (1906), підручник "Загальні основи музики" (1921) тощо. Працював у журналі "Артистичний вісник" (1905), "Музичний листок" (1925), "Музичний вісник" (1929–1934). С. Людкевич – перший професійний композитор на західноукраїнських землях, сприяв піднесенню музичної культури в краї.

МЕНЦИНСЬКИЙ МОДЕСТ (1875–1935) – визначний український співак. Народився у с. Новосілки Перемишльського повіту (тепер с. Великі Новосілки Мостиського р-ну Львівської обл.). У 1896 р. закінчив Самбірську гімназію. Деякий час навчався у Львівській духовній семінарії. Мистецтвом співу оволодівав під керівництвом проф. В. Висоцького у Львові та Ю. Штокгаузена у Франкфурті-на-Майні. З великим успіхом виступав на оперних сценах багатьох міст Європи. У 1904–1908 рр. – перший тенор Королівської опери у Стокгольмі. У 1908–1909 рр. співав у Львівській опері, 1910–1926 рр. – соліст опери в Кельні. Прославився виконанням партій у операх Р. Вагнера ("Зігфрід", "Летючий голландець", "Загибель богів", "Трістан та Ізольда"). Закордоном постійно виконував твори українських композиторів: М. Лисенка ("Очі горять", "Минають дні", "Гомоніла Україна" – всі на слова Т. Шевченка), Д. Січинського ("Дума про гетьмана Нечая", "Як почуєш вночі" – на слова І. Франка), Я. Ярославенка ("Гей, закуй мені зозуле" – на слова В. Пачовського, С. Людкевича).

МИШУГА ОЛЕКСАНДР (1853–1922) – видатний український оперний співак, педагог. Народився в с. Новий Витків (тепер Львівська обл.). Навчався у вчительській семінарії у Львові, згодом деякий час працював учителем. У 1878–1881 рр. вчився у Львівській консерваторії. У 1881–1883 рр. удосконалював вокал у Мілані й Ніцці. З великим успіхом виступав у головних ролях в оперних театрах Львова, Києва, Варшави, Петербурга, Берліна, Відня, Лондона, Мілана, Рима, Парижа та інших міст. Найкращі партії: Каніо ("Паяци" Р. Леонкавалло), Альфред, Герцог, Річард ("Травіата", "Ріголетто", "Бал-маскарад" Дж. Верді), Йонтек ("Галька" С. Монюшка), Андрій ("Запорожець за Дунаєм" С. Гулака-Артемовського) та ін. Мав дружні стосунки з родинами Лисенків, Старицьких, Косачів та інших діячів культури в Україні. Міцна дружба єднала його з І. Франком. У 1906–1911 рр. викладав вокал у Музично-

драматичній школі ім. В. Лисенка в Києві, 1912–1913 рр. займався педагогічною діяльністю у Варшаві, а з 1919 р. – у Стокгольмі.

ОХРИМОВИЧ ВОЛОДИМИР (1870–1931) – громадсько-політичний діяч, учений-правник, журналіст. Дійсний член НТШ, член-кореспондент Петербурзької АН, професор українського таємного університету у Львові. Діяч Української радикальної партії, один із засновників Української національно-демократичної партії. Співробітник журналів І. Франка "Народ", "Життє і слово". Редактор газети "Діло" (1902). У 1907–1908 рр. – депутат віденського парламенту. У 1920-х рр. – голова Народної трудової партії, активіст УНДО. Автор цілого ряду праць з етнографії, мовознавства, які друкувалися в "Записках НТШ" та інших виданнях.

РОМАНЧУК ЮЛІЯН (1842–1932) – політичний і громадський діяч, педагог, письменник, журналіст. Народився у м. Крилосі біля Галича в родині народного вчителя. Закінчив Львівський університет, з 1863 по 1900 р. викладав класичну філологію в гімназії м. Львова. Ініціатор і голова Народної Ради – політичної організації Галицьких народовців, заснованої 1885 р. у Львові. У 1899 р. – співзасновник Національно-демократичної партії (до 1907 р. – її голова). У 1883–1895 рр. був послом до галицького сейму (з 1889 р. – голова Українського парламентського клубу). У 1891–1897 і в 1901–1918 рр. – посол до австрійського парламенту. У 1907–1910 і в 1916–1917 рр. – голова української фракції в австрійському парламенті, з 1910 р. – віце-президент парламенту. Під час Першої світової війни – голова Українського Червоного Хреста і Української Культурної Ради у Відні. Член-засновник товариства "Просвіта", Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. Засновник і видавець газети "Батьківщина". Редактор-видавець творів Т. Шевченка в Галичині, упорядник підручників для шкіл.

ТРИЛЬОВСЬКИЙ КИРИЛО (1864–1914) – громадсько-політичний діяч, один із засновників і керівників Української радикальної партії, адвокат, журналіст, видавець. Походив зі священицької родини с. Богутина Золочівського повіту (Галичина). У 1900–1914 рр. був організатором січового руху, з 1912 р. його обрано генеральним отаманом Українського Січового Комітету, при якому в 1913 р. засновано організацію Українських Січових Стрільців. З 1907 по 1918 рр. Трильовський – посол до австрійського парламенту, з 1913 р. – до галицького сейму. У 1918 р. – член Української Національної Ради ЗУНР. Одночасно продовжував організацію "Січей" на Закарпатті та в еміграції у Відні. Після повернення із закордону (1927) працював адвокатом у Гвіздці (Покуття). Опублікував

багато статей, січових пісень, видав низку брошур, редагував видання, які сприяли розвитку українського національного руху.

ТРУШ ІВАН (1869–1941) – український живописець, громадський діяч. Народився у с. Висоцькому (тепер Бродівський р-н Львівської обл.). З 1881 р. навчався у Бродівській гімназії. 1891 р. вступив у Краківську академію красних мистецтв. Після її закінчення в 1897 р. переїхав до Львова. У 1898 р. очолив перше об'єднання художників Галичини "Товариство для розвою руської штуки". У 1905 р. разом із М. Грушевським заснував "Товариство прихильників українського письменства, науки і штуки", яке відіграло важливу роль у популяризації та пропаганді українського мистецтва. У 1901–1908 рр. подорожував Кримом, Італією, Єгиптом і Палестиною. Автор близько 250 великих полотен, переважно пейзажів. Серед них "Могила Тараса Шевченка у Каневі" (1900), "Захід сонця в лісі" (1904), "Дніпро біля Києва" (1910), цикли картин: "Квіти", "Сосни", "Італійські пейзажі", "В обіймах снігу" (1925), пейзажі з архітектурними мотивами "Лавра в Києві", "Михайлівський собор", "Андріївська церква в Києві" (1901) тощо. Заслуга І. Труша у створенні галереї портретів його сучасників – В. Стефаника, І. Франка, М. Драгоманова (1897), І. Нечуя-Левицького, М. Лисенка, Лесі Українки, М. Грушевського, Б. Грінченка (1900) та інших (усього близько 350 портретів). Ініціатор проведення першої всеукраїнської художньої виставки у Львові (1905). Літературна спадщина становить понад 100 статей із літературознавства, історії та теорії мистецтва.

ШЕПТИЦЬКИЙ АНДРІЙ (1865–1944) – видатний український церковний, культурний і громадський діяч, митрополит Української греко-католицької церкви. Народився в с. Прилбичі (тепер Яворівського р-ну Львівської обл.). Освіту здобував у Краківському університеті та Краківській єзуїтській семінарії. Засновник Українського національного музею у Львові (1905), Богословського наукового товариства (1923), ряду теологічних журналів. Послідовно боровся за ідею незалежності України, підтримував ті політичні сили на західноукраїнських землях, які відстоювали їхній автономний статус у 1900–1920 рр. У березні 1939 р. вітав проголошення незалежності Карпатської України. У 1941 р. він очолив Українську Національну Раду. Негативно ставився до німецького окупаційного режиму. Відкрито виступав проти масового винищення євреїв нацистами.

ЛЕКЦІЯ 15

УКРАЇНА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914–1917)

1. Українське питання в міжнародній політиці напередодні Першої світової війни.
2. Бойові дії на українських землях у 1914–1917 роках.
3. Українські політичні сили в період Першої світової війни.

1. Українське питання в міжнародній політиці напередодні Першої світової війни

Початок XX ст. окреслив перед світовою спільнотою низку суперечностей, які виникли серед найсильніших європейських держав. Найактивнішою учасницею в цьому процесі виступала Німеччина, потужний економічний розвиток якої на межі XIX–XX ст. перетворив країну з відсталої на промислово могутню державу. Потребуючи нових ринків збуту для своєї промислової продукції та джерел сировини, Німеччина вступила в конкурентну боротьбу з найбільшими колоніальними державами того часу – Великою Британією і Францією. Поступово саме навколо цих трьох країн було сформовано два антагоністичних військово-політичні блоки: Троїстий союз (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія), який пізніше, уже під час війни, після виходу з нього Італії та приєднання Туреччини й Болгарії, став називатися Четверним союзом; і Антанта (Росія, Англія, Франція), до якої в ході війни приєдналися Японія, Італія, Румунія, США та ціла низка інших держав.

Вагоме місце в клубку суперечностей, що існували між даними державами, посідало й "українське питання". Маючи багатий економічний потенціал і вигідне географічне розташування, будучи розірваною між Російською та Австро-Угорською імперіями, Україна опинилися в епіцентрі міжнародної політики, активні учасниці якої прагнули використати українську землю й український народ у власних інтересах.

Найактивніше плани щодо майбутніх територіальних надбань за рахунок українських земель розроблялися урядами Російської та Австро-Угорської імперій.

Російська імперія, яка вже мала у своєму складі близько 618 тис. кв. км. етнічних українських земель, що становило 80 % усієї української території, прагнула до розширення своїх кордонів, зокрема планувалося захопити Галичину, Буковину та Закарпаття. Свої претензії на дані території Росія обґрунтовувала необхідністю об'єднати всі українські землі в межах однієї держави а також захистити поневолені династією Габсбургів слов'янські народи. Відповідно до означеної мети, російський уряд активно досліджував "українське питання". Робота велася у двох напрямках. По-перше, здійснювався ґрунтовний аналіз розвідувальних даних і статей, які публікувалися в зарубіжній пресі і стосувалися українських територій. По-друге, департамент поліції суворо відстежував антиросійські настрої населення українських губерній.

Австро-Угорщина також прагнула не лише утримати свої західноукраїнські володіння, що включали Східну Галичину, Північну Буковину й Закарпаття і становили 72 тис. кв. км, а й претендувала на Волинь і Поділля.

Ідеологічне обґрунтування експансивних планів Австро-Угорщини здійснили Р. фон Скала, Т. Штайнакер, Ф. Кайнль, Г. Юберсбергер, Р. фон Кралік, М. Майр та інші, які сформулювали концепцію "Серединної Європи" ("Mitteleurop"). Згідно з означеною теорією, усі "національні сили німецького народу" мали об'єднатися задля перемоги в "історичній боротьбі", яка віками точилася між германськими та слов'янськими світами. Розробники концепції відзначали необхідність просування "власне німецьких" володінь на Схід і закріпленні "панування німецького духу та німецького порядку". Ядром же даного майбутнього утворення мали стати Німеччина й Австрія.

Для реалізації даної ідеї при Міністерстві закордонних справ Австро-Угорщини було створено спеціальний відділ "Українська агітація", який займався ідеологічною роботою серед українців. Водночас австрійський уряд здійснював репресивні заходи, намагаючись ще на по-

чатковому етапі придушити будь-які сепаратистські та москвофільські рухи на підвладних йому українських територіях. Природне прагнення українців до возз'єднання зі східними підросійськими землями розцінювалося як зрада. А тому тисячі українців потрапляли під підозру, переслідувалися, арештовувалися та ув'язнювалися.

Плекала надії щодо панування на теренах України й Німеччина. Ще в середині – другій половині XIX ст. активізувався процес так званого "мирного завоювання" українських територій німецькими колоністами, який впроваджувався в життя завдяки активній підтримці урядових кіл і представників політичної еліти Німеччини. У 1908 р. в Україні проживало понад 500 тис. етнічних німців, що становило майже 3,5 % від загальної кількості населення. Діяла низка банків та товариств, які мали сприяти в забезпеченні землею німецьких колоністів на території Російської імперії. На державному ж рівні подібні функції покладалися на колонізаційну комісію, створену в 1886 р.

Проте "мирне економічне завоювання" українських земель було лише частиною експансіоністської політики кайзерівської Німеччини. Про активізацію експансивних планів німецького керівництва свідчить і створення відповідного "українського відділу" в міністерстві закордонних справ Німеччини в 1897 р. До його завдань належали: збір інформації, аналіз проблеми України, налагодження агентурної сітки, пропагандистська діяльність.

Варто зауважити, що ідея німецької експансії на схід, прагнення до захоплення природних багатств України мала свою давню історію. Так, ще король Пруссії Фрідріх II у своїй книзі "Історія мого часу" відверто декларував, що Україна, як найбагатша частина Російської імперії, повинна стати предметом особливого інтересу для німців.

Ідеї монарха отримали підтримку і в елітних колах німецького суспільства. Зокрема, прусський барон Август Гакстгаузен, здійснивши в 1843 р. подорож по Російській імперії, відвідав і українські землі: Волинську, Катеринославську, Київську, Подільську, Харківську, Херсонську, Чернігівську губернії, Крим і Одесу. Свої враження від побаченого він виклав у праці "Дослідження внутрішніх відносин, народного життя і, особливо, сільських установ у Росії". У більшій частині її другого тому оповідалося про багатства українських земель, зокрема було відмічено, що рівних їм "за родючістю та обсягом навряд чи можна віднайти на земній кулі". Праця А. Гакстгаузена в XIX ст. мала значний вплив на формування загарбницьких планів Німеччини стосовно українських територій. Створювалися різноманітні проекти щодо експансії на Схід. Зокрема, з такою програмою у 1840-х рр. виступив німецький економіст Фрідріх Ліст.

Більш радикальні ідеї виголошували члени створеного в 1891 р. Пангерманського союзу. Схвалюючи експансіоністську концепцію плану "Дранг нах Остен", пангерманісти передбачали входження України до складу "Великої Німеччини" як економічно привабливого регіону, що мав стати плацдармом для подальшої загарбницької політики на Сході. Українським землям відводилося пріоритетне місце у східному векторі зовнішньополітичної діяльності, направленої на завоювання Німеччиною статусу "світової держави". Реалізація даної концепції мала здійснюватися завдяки проведенню "Вельтполітик" ("світової політики"), що спиралася б на "Вельтвіртшафт" ("світове господарство"). Праці лідерів Пангерманського союзу – Г. Касса, А. Гугенберга, Г. Клайнова, П. Рорбаха та інших – указували на те, що поступове економічне оволодіння іноземними територіями мало привести й до їхньої політичної залежності.

28 серпня 1914 р., напередодні Першої світової війни, на засіданні Пангерманського союзу Президія союзу висунула ряд цілей, серед яких були: розчленування Росії на частини й загарбання її територій для поселення на них німецьких колоністів. Серед перерахованих регіонів була й Україна. Стверджувалося, і не без підстав, що в разі відторгнення українських земель, які були "економічним імпульсом" Російської імперії, остання зазнає величезних втрат.

Поступово ідея використання України як сировинної бази була підтримана широкими колами німецького суспільства. Зокрема, у січні та березні 1915 р. відбулися зібрання промисловців і землевласників, які в секретній записці, направленій урядові, вимагали надання гарантій захисту їхніх інтересів на Сході. А в кінці червня того ж року під егідою Пангерманського союзу в Берліні відбувся з'їзд представників інтелігенції, на якому було прийнято так званий "меморандум професорів". У даному документі йшлося про необхідність захоплення східних земель: "Ця область завдяки своїм особливим продовольчим можливостям, посилить незалежність Німеччини від закордону, стане необхідною противагою наростаючій індустріалізації нашого народу; ...забезпечить за нами рівновагу наших господарських сил... та завадить однобокому ухилу господарства; ...буде протидіяти зменшенню народжуваності, скоротить еміграцію з Німеччини та пом'якшить житлові потреби".

Восени 1915 р. в Берліні було створено товариство "Україна", яке очолив один із провідних діячів Пангерманського союзу, генерал, барон Гебзаттель. Невдовзі це товариство спільно із "Союзом Дунайських і Балтійських країн у Німеччині" розпочало видання часопису "Майбутнє Східної Європи". Українська проблематика відразу стала в ньому домі-

нантною. З номера в номер у публікаціях професорів Галлера, Кесслера, Пенка, Онезорге, Рорбаха та інших незмінно доводилось особливе значення України для Німеччини, передусім в економічній стратегії.

Подібні ідеї були відображені й на шпальтах засобів масової інформації. Так, у "Сілезькій газеті" від 10 жовтня 1915 р. у статті "Значення України для Росії" проф. Зіммербах називав Україну "економічним серцем" Російської імперії. Інші газети продовжували тему: "Відірвана від Росії, – писав німецький публіцист К. Ставенхаген, – включена в економічну систему Серединної Європи, Україна могла б стати однією з найбагатших країн світу".

Можливість для реалізації експансіоністських планів Німеччини та Австро-Угорщини виникла з початком Першої світової війни. 28 серпня 1914 р. було проголошено програму Пангерманського союзу "Серединна Європа". Вона передбачала створення нового європейського порядку завдяки об'єднанню всіх німецьких національних сил. Під протекторат Німецької та Австро-Угорської імперій мали потрапити ряд європейських країн. Головною ж ідеєю було визнано розчленування Російської імперії та створення на її основі низки самостійних держав, що визнали б сюзеренітет німецької нації. Вагоме місце в означеній концепції посідала й Україна.

Однак варто відзначити дискусії, що виникли між союзниками – Німеччиною та Австро-Угорщиною стосовно долі українських територій і українського народу. Суперечки точилися навколо політично-територіального влаштування на українських землях по завершенні війни. Було запропоновано розділити етноукраїнські землі на три складові. Перша з них мала увійти до складу Австро-Угорської імперії, друга – перейти до складу нововідновленої Польщі, на основі третьої – планувалося створити Українську державу. Саме на Україну покладалося завдання щодо стримування можливої експансії Росії та захисту австро-угорських кордонів. Але навіть здобута такою ціною незалежність для українців була б суттєво обмеженою.

Чудово розуміючи, що український народ не буде миритися з поневоленням, пангерманісти прагнули убезпечити себе від національно-визвольного руху. Тому планувалося створити важелі контролю за діяльністю майбутнього українського уряду. Розглядалися три можливі варіанти: протекторат Німецької імперії; спільний протекторат Австро-Угорської та Німецької імперій; унія України з Румунією.

Також за рахунок українського народу Австро-Угорщина сподівалася вирішити власні територіальні інтереси, пов'язані з визначенням кордонів з майбутньою Польською державою. Зокрема, планувалося,

що Польща погодиться віддати етнопольські території Німеччині та Австро-Угорщині за рахунок передачі їй Холмщини та Підляшшя.

Окрім названих держав, свої територіальні прагнення бажала задовольнити й Румунія. Так, урядові кола цієї країни прагнули в разі сприятливого розвитку воєнних дій захопити українські землі Бессарабії та частини Буковини.

Стосувалися України й геополітичні інтереси тих держав, які не розраховували на територіальні надбання в даному регіоні. Так, Англія і Франція за рахунок вирішення "українського питання" сподівалися, з одного боку, послабити Австро-Угорщину шляхом активізації сепаратистських настроїв українських національних сил, з іншого – посилити свій вплив на Чорному морі. Швеція, яка вела боротьбу з Російською імперією за вплив на Балтиці, очікувала, що активізація українського патріотичного руху, послабить військово-політичний потенціал Російської імперії. Туреччина ж, у випадку ослаблення Росії, сподівалася отримати перевагу в боротьбі за чорноморсько-середземноморськими протоками.

Отже, українське питання в міжнародних відносинах напередодні Першої світової війни посідало вагоме місце. Однак трагізм ситуації полягав у тому, що багатомільйонний український народ був позбавлений можливості самостійно вирішувати свою долю. Крім того, українці, будучи розділені між Австро-Угорською та Російською імперіями, опинилися в лавах ворогуючих армій і власною кров'ю були змушені оплачувати чужі, та й навіть ворожі їм інтереси.

2. Бойові дії на українських землях у 1914–1917 роках

Поштовхом до розв'язання Першої світової війни стали події в столиці Боснії – м. Сараєві. Саме там 11 липня 1914 р. було вбито австрійського ерцгерцога Франца-Фердинанда. За короткий термін у розпочатий на Балканах конфлікт були втягнуті провідні світові держави: з одного боку – Австро-Угорщина, яку підтримувала Німеччина, з іншого – Сербія, на боці якої стояла Росія. 28 липня 1914 р. Австро-Угорщина оголосила війну Сербії. Наступного дня цар Микола II підписав указ про загальну мобілізацію, що означало лише одне – неминучу участь Росії у війні. 1 серпня (19 липня) Німеччини оголосила

війну Росії, 2 серпня – Франції. Після блискавичного розгрому Франції у війну проти Німеччини вступила Англія. А 6 серпня війну Росії оголосила й Австро-Угорщина. Таким чином, поступово у військовий конфлікт було втягнуто 3/4 населення земної кулі, і він набув світового масштабу – Першої світової війни, яка затягнулася до 1918 р.

Українські території, насамперед західні регіони – Східна Галичина, Закарпаття, Північна Буковина та західна частина Волині, з перших днів війни перетворилися на арену бойових дій. Південно-Західний фронт під командуванням генерала М. Іванова, який розтягнувся на 450 км від Івангорода до Кам'янця-Подільського, складався з чотирьох російських армій (3, 4, 5 і 8-ї), що розмістилися в напрямку Перемишля, Львова й Галича. Їм протистояли 1, 2, 3 і 4-та австро-угорські армії.

Першим масштабним бойовим зіткненням була Галицька битва, яка тривала з 6 серпня по 13 вересня 1914 р. Співвідношення сил було не на користь російської армії (70 піхотних і кінних дивізій – близько 700 тис. російських військових і 56 дивізій – майже 830 тис. австро-угорських). Не сприяла російським солдатам і воєнна обстановка: на початку операції в районі міст Краснік і Томашів російські війська північного крила фронту зазнали невдачі й відступили до м. Любліна. Водночас головні сили 8-ї армії під командуванням генерала О. Брусилова та 3-ї армії під командуванням генерала М. Рузького здійснили Галицько-Львівську операцію і 13–18 серпня, завдавши поразки 2 і 3-й австро-угорським арміям, вийшли в напрямку до Львова й Галича. 3 вересня російські війська вступили до Львова, 4 – до Галича. Унаслідок успішних наступальних операцій Південно-Західного фронту російська армія зайняла Східну Галичину та Північну Буковину, оточила Перемишль, захопити який вдалося лише в березні 1915 р., і вийшла на р. Сян, карпатські перевали й підступи до Кракова. У ході Галицької битви, за досить короткий проміжок часу австрійська армія втратила 400 тис. солдатів і офіцерів, з яких 300 тис. було вбито чи поранено, а 100 тис. потрапило до полону. Втрати Південно-Західного фронту становили 227 тис. убитими й пораненими. Після цього на всіх фронтах бойові дії було припинено й розпочався період позиційної війни.

У ході бойових дій від жорстоких розправ і пограбувань з боку обох ворогуючих сторін потерпало місцеве населення. Так, залишаючи українські етнічні землі, австрійська влада за участю військових частин вдавалася до насильства, пограбування, артилерійських обстрілів і спалення сіл, масових страт, репресій щодо населення. За звинуваченням у русофільстві, співпраці чи, хоча б, у співчутті російській армії українцям

загрожували переслідування, арешти, ув'язнення, навіть страти без слідства та суду. Українці наповнили концентраційні табори в Гмюнді, Терезієнштадті, Гнаві та ін. Так, лише в концтаборі Талергоф, у Штирі, перебувало понад 30 тис. українців, звинувачених у зраді, українофільстві та русофільстві. Усього жертвами австро-угорського терору в роки війни стали близько 36 тис. цивільних українців і приблизно стільки ж загинуло в концентраційних таборах.

Відразу ж після вступу російських військ на захоплених українських землях установлювалася російська система влади. Землі Галичини й Буковини були поділені на чотири губернії (Львівська, Перемишльська, Тернопільська, Чернівецька), які об'єдналися у створене 4 вересня 1914 р. військове генерал-губернаторство з центром у м. Львові. Очолив його генерал-ад'ютант граф Г. Бобринський, який безпосередньо підпорядковувався командуванню Південно-Західним фронтом. Адміністративні посади займали військові, або ж чиновники, що прибули з царської Росії. На чолі повітів були поставлені повітові начальники, на чолі міст – градоначальники зі служилої російської знаті, сільські общини очолили старости з числа офіцерів російської армії. Новоприбулі чиновники часто не мали не тільки належної для того кваліфікації, а й навіть, освіти.

На приєднаних територіях почалася боротьба проти "мазепинства": закривалися українські часописи, книгарні, школи, костели тощо. Почалася тотальна русифікація населення, преси й шкільництва: активно поширювалася російська мова, діяли курси з вивчення російської мови для вчителів, друкуватися підручники тощо.

Зазнала переслідування й греко-католицька церква. Серед місцевого населення примусово поширювалася православна віра. До Галичини було направлено архієпископів Волинського – Антонія Храповицького та Холмського – Євлогія Георгіївського. Почалася хвиля арештів та ув'язнень. Лише через київські в'язниці до Сибіру було відправлено 12 тис. українців, серед яких багато представників інтелігенції та греко-католицького духовенства. 19 вересня 1914 р. було арештовано А. Шептицького й вивезено до монастирської в'язниці в Суздалі, де він пробув до революційних подій 1917 р.

Проте перебування російських військ у Галичині було нетривалим, оскільки з початком 1915 р. Східний фронт світової війни став домінуючим. Австро-угорська армія поповнилася створеною з передислокованих із Західного фронту німецьких військових частин 11-тою армією під командуванням генерала Макензена та технікою і боєприпасами. Контрнаступ військ Четверного союзу в районі міст Горлиця

й Тарнав 18 квітня 1915 р. примусив російську армію відступити за р. Сян. Протягом травня – липня російські війська залишили Перемишль і Львів, утримавшись лише на незначній частині Галичини. Розпочався загальний відступ російської армії: до осені російські війська залишили Польщу, Литву, частину Латвії, Білорусії, а також Східну Галичину, Північну Буковину та частину Волині. Закріпившись на лінії Кам'янець-Подільсьский – Тернопіль – Кременець – Дубно, ворогуючі армії знову увійшли в стадію позиційної війни.

У ході Галицької операції заявило про себе військове формування українців, що вело бої у складі австро-угорської армії – Українські січові стрільці. Під час бойових дій у Карпатах, на горі Маківка, УСС опинилися в центрі контрудару російських військ і стримували атаки ворога протягом 29 квітня – 2 травня 1915 р., проявивши відвагу й мужність. Бій за гору Маківку став однією із славних сторінок української військової історії. Як писала львівська газета "Діло": "Битва на Маківці – це перша велика спроба галицьких українців стати самим активним чинником історії, стати ковалями і творцями своєї будучини".

Легіон Українських січових стрільців було сформовано з ініціативи Бойової управи Головної української ради в серпні – вересні 1914 р. Він вів війну проти Російської імперії у складі австро-угорської армії. Чисельність УСС становила 2,5 тис. бійців, які були переважно вихованцями воєнізованих українських молодіжних організацій: спортивно-громадської – "Сокіл", пожежної – "Січ", учнівсько-шкільної – "Пласт". Комендантом УСС був М. Галущинський. У липні 1915 р. було сформовано 1-й полк УСС, чисельністю 2,2 тис. вояків, на чолі з Г. Коссаком, який об'єднав два старі курені легіону УСС і один щойно створений. З осені 1915 р. комендантом УСС був А. Варивода.

Уже 27–29 вересня 1914 р. бійці УСС у складі австро-угорської армії прийняли перший бій з російськими військовими частинами на Ужоцькому перевалі Карпат. Кровопролитні бої вели січові стрільці й у квітні – травні 1915 р. на горі Маківка, яка декілька разів переходила з рук у руки воюючих сторін. Запеклою була й боротьба влітку – восени 1916 р. на горі Лисоні, яку російські війська захопили лише після декількох спроб. Потрапивши в оточення переважаючих сил противника, полк УСС втратив 700 вояків загиблими, пораненими та полоненими. Лише 150 стрільцям і 16 старшинам вдалося вирватися з оточення. Усього ж, беручи участь у бойових зіткненнях 27–29 вересня 1914 р. на перевалах Карпат, 29 квітня – 2 травня 1915 р. на горі Маківка, 2 листопада 1915 р. на схилах гори Лисоні, УСС втратили понад 1200 бійців. Закінчили січові стрільці свою боротьбу проти російської армії під Бережанами в лютому 1917 р. (після революційних подій у Російській імперії).

Становище російської армії після року війни було важким. Серед солдатів і офіцерів поширювалися деморалізуючі настрої. В армії катастрофічно не вистачало озброєння та боєприпасів, часто нове поповнення йшло в бій навіть без гвинтівок, а ті, що отримували їх, не вміли ними володіти. Не вистачало гармат та боєприпасів. Не було достатньо добре налаштовано постачання продовольством і одягом.

Однак 22 травня (4 червня) 1916 р. розпочалася наступальна операція Південно-Західного фронту, головнокомандуючим якого в березні 1916 р. було призначено генерала О. Брусилова. Російські війська одночасно розпочали наступ по всій лінії фронту, що позбавило противника змоги маневрувати своїми силами. Переваги російської армії становили: у піхоті – у 2–2,5 раза, в артилерії – у 1,5–1,7 раза. Після багатогодинного обстрілу російською артилерією всіх вогневих точок австрійських військ і зруйнування їхніх укріплених позицій, усі чотири армії Південно-Західного фронту (7, 8, 9, 11-та) перейшли в наступ, прорвали фронт австрійських військ, які почали відступ. 7 червня (25 травня) 8-ма армія під командуванням генерал-лейтенанта О. Каледіна зайняла Луцьк, 18 (5) червня 9-та армія під командуванням генерала П. Левицького оволоділа Чернівцями. Після жорстоких боїв до початку червня російські війська просунулися по всьому фронту на 80–120 км і знову зайняли Чернівці, Коломию, Броди, Луцьк. До середини серпня 1916 р. російська армія зайняла Буковину, Південну Галичину й підійшла до карпатських перевалів. Але не маючи підтримки армій інших фронтів, потерпаючи від перебоїв боєприпасів, посиленням ворожої армії завдяки передислокації із Західного та Італійського фронтів підкріплень, війська О. Брусилова в середині вересня змушені були зупинитися на лінії Золочів – Галич – Станіслав (нині – Івано-Франківськ) – Ворохта. У результаті "брусиловського прориву" австро-німецька армія втратила понад 1 млн осіб убитими й пораненими. У полон потрапило понад 400 тис. солдатів і офіцерів. Втрати російської армії становили близько 500 тис. осіб. Брусиловський прорив був найвдалішою бойовою операцією росіян за весь період Першої світової війни й істотно вплинув на її хід. Німецьке командування змушене було остаточна припинити наступ у Франції. Однак для України, на території якої відбувалася ця битва, вона принесла значні руйнування, загибель десятків тисяч солдатів і офіцерів, українців за походженням.

На цьому наступальна операція в Україні військ Південно-Західного фронту припинилася. Посилення антивоєнних настроїв у армії породили нову форму протесту проти війни – братання. Серед українців, мобілізованих до австрійської армії дедалі більше траплялося таких, хто добровільно здавався в полон російським військам.

Бойові дії на східному театрі завершилися в лютому 1918 р. підписанням Брестського миру. Остаточним завершенням бойових дій стало укладення 11 листопада 1918р. перемир'я між Німеччиною та країнами Антанти. Повоєнний устрій світу було визначено Паризькою мирною конференцією 1919–1920 рр.

3. Українські політичні сили в період Першої світової війни

Початок Першої світової війни розділив українське суспільство на два табори. Перебуваючи у складі двох ворогуючих імперій (Російської та Австро-Угорської) український народ автоматично опинився по різні боки барикад, а війна для нього стала братовбивчою. З перших же її днів українці поповнили лави воюючих між собою армій: їхня чисельність у російській армії досягла 4,5 млн, а в австрійській – близько 250 тис.

Не залишилася осторонь цих подій і українська політична еліта, яка розбилася на три групи. Представники першої групи, найчисельнішої, стояли на проросійських позиціях і вірили, що перемога Росії підштовхне її до послаблення національного гніту і приведе до отримання свободи пригнобленими народами. На таких позиціях виступило Товариство українських поступовців (ТУП), до складу якого входила найактивніша частина української інтелігенції, переважним чином соціалісти й частина Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). 12 серпня 1914 р. ТУП виступило з декларацією "Війна і українці", де визначило своє ставлення до війни й закликало боронити Росію в такий складний для неї час до кінця. Однак поступово погляди ТУП у ставленні до війни змінилися. Уже у вересні 1914 р. його представники ухвалили постанову, яка закликала українців дотримуватися у війні нейтралітету, а в 1916 р. взагалі виступили проти підтримки будь-якої воюючої сторони і проти війни в цілому.

УСДРП також у своєму переважному складі виступила на боці Росії, закликаючи "сприяти успішному виконанню російською армією надзвичайно важливого завдання, яке випало на її долю". Свої декларації, звернення та заклики до українців УСДРП публікувала в журналі "Українське життя" (видавався російською), що виходив у Москві за редакцією С. Петлюри. Так, у маніфесті "Війна і українці" висловлювалася підтримка політики російського уряду і звучав заклик до українців виконати "свій обов'язок громадян Росії".

Друга група була представлена прихильниками австрійського та німецького табору. Це були головним чином українські політичні партії, що діяли на території Австро-Угорщини, які вірили в її перемогу й виступали за перехід України під її протекторат. 2 серпня 1914 р. у Львові було засновано Головну українську раду. До неї увійшли представники трьох провідних українських політичних партій Галичини: національно-демократичної, радикальної та соціал-демократичної. Головою ради було обрано К. Левицького, його заступниками – М. Павлика й М. Ганкевича. Головна українська рада звернулася з маніфестом до українського народу, закликавши його згуртуватися на боротьбу проти російського самодержавства й за визволення України. 6 серпня 1914 р. Головна українська рада об'єднала всі стрілецькі організації Галичини в одну Українську бойову управу – Українських січових стрільців під керівництвом Т. Рожанського й К. Трильвського та оголосила мобілізацію українського населення краю до підрозділів УСС.

5 травня 1915 р. Головну українську раду було реорганізовано в Загальну українську раду з центром у Відні. Її завданням було розширити вплив на українські землі в межах кордонів Російської імперії й виступати представником загальноукраїнських інтересів під час війни. Загальна українська рада проголосила лозунг про боротьбу за побудову самостійної української держави на українських землях, що входили до Російської імперії, та запровадження територіально-національної автономії на українських землях під владою Австро-Угорщини. До її складу увійшов 31 делегат, у тому числі з Галичини: 14 – від національно-демократичної, 6 – від радикальної та 1 – від соціал-демократичної партій; з Буковини: 5 – від націонал-демократичної та по одному від соціал-демократичної та Української народної партії; Наддніпрянську Україну представило 3 делегати із Союзу визволення України. Головою Загальної української ради був обраний К. Левицький, його заступниками – М. Василько, Л. Бачинський, М. Гонневич.

У травні 1915 р. Загальна українська рада звернулася з декларацією "До всіх народів цивілізованого світу", в якій наголошувалося на необхідності визволення українського народу від гніту російського і створення територіально-національної автономії в межах Австро-Угорської імперії. Делегати Ради виступали й за вирішення національного, культурного питань у Галичині, відкриття університету у Львові тощо. Активна діяльність Загальної української ради тривала до 1916 р., коли вона оголосила про свій саморозпуск.

За перемогу у війні Австро-Угорщини й кайзерівської Німеччини виступав і Союз визволення України (СВУ), створений 4 серпня 1914 р. у Львові як позапартійне громадське об'єднання. До його складу увійшла незначна частина УСДРП на чолі з А. Жуком і В. Дорошенком, колишні представники "Спілки" М. Меленевський (Баск) і О. Скоропис-Йолтуховський, а також такі діячі українського національного руху як Д. Донцов, М. Залізняк та ін. Першим головою СВУ було обрано Д. Донцова.

У відозві "До українського народу в Росії" СВУ всю відповідальність за розпочату війну покладав на Росію і переконував у тому, що австрійські війська принесуть "свободу і волю" українському народові, щоправда, "у злуці з Австрією". А у зверненні "До громадської думки Європи" СВУ доводив, що самостійна Україна, яка з'явиться на європейській мапі, стане твердинею для Європи проти експансії Росії. У часописі "Вісник Союзу визволення України" було обґрунтовано програму СВУ, в якій зазначалося, що Україна після війни мала стати самостійною конституційною монархією під протекторатом Австрії з демократичним політичним внутрішнім устроєм, однопалатним законодавчим органом, громадянськими мовними та релігійними свободами, самостійною українською церквою тощо.

Союз визволення України мав своїх повноважних представників у Берліні, Женеві, Осло, Римі, Софії, Стамбулі, Стокгольмі. На кошти австрійських і німецьких владних структур СВУ видавав значну кількість науково-популярної літератури українською, німецькою, болгарською, турецькою, румунською, чеською, хорватською, італійською, шведською та іншими мовами, яка поширювалася серед українського населення країн Четверного союзу, емігрантів, військовополонених і знайомила їх з історією, традиціями, культурою України. Серед друкованих книг були історичні праці В. Антоновича, М. Грушевського, М. Костомарова; географічні твори С. Рудницького; "Кобзар" Т. Шевченка, художні твори письменника Б. Лепкого, публіцистичні праці М. Лозинського та ін.

Велику увагу СВУ приділяв роботі серед військовополонених українців, завдяки чому вже в перший період війни вдалося домогтися деякого поліпшення умов перебування українців у таборах для військовополонених у Німеччині та Австро-Угорщині. Там було налагоджено культурно-освітнє життя: відкривалися школи грамоти, бібліотеки, читальні, курси української історії та літератури, політичної економії, кооперації, німецької мови; створювалися аматорські театри, хори, оркестри; будувалися церкви; засновувалися каси взаємодопомоги, відкривалися кооперативні крамниці та чайні.

Така активна діяльність Союзу визволення України мала певний ефект, впливала на свідомість багатьох українських військовополонених. Але якихось суттєвих результатів для національно-визвольної боротьби українського народу вона не принесла, навпаки, викликала підозру й незадоволення.

Не мали прихильності представники СВУ і в політичному середовищі Наддніпрянської України, лідери якого ставилися до них насторожено й навіть зневажливо. Особливо незадоволення викликали контакти з деякими представниками керівних структур Німеччини й Австро-Угорщини, які продовжувалися аж до 1917–1918 рр.

Третя група політично активного українства дотримувалася не російської й не німецької орієнтації, а власної, з опорою на свою націю, на свій народ. За оцінкою В. Винниченка, такі погляди були характерні переважно для незначної кількості соціалістичних течій. Зокрема, невелика група членів УСДРП у складі Л. Юркевича (псевдонім – Рибалка), П. Дятлова, О. Лоли та інших із самого початку Першої світової війни посіла незалежну від інших, так звану серединну, або центристську, позицію. Її представники намагалися відмежуватися як від русофілів, так і від германофілів. Вони започаткували видання україномовного місячника "Боротьба", на сторінках якого відстоювали погляди на "українське питання" з позицій "інтернаціонального соціалізму" й виступали за автономію України у складі демократичної Росії.

Стояв на центристських позиціях і лідер українських соціал-демократів В. Винниченко, який видавав у Катеринославі нелегальні відозви з гаслами "Геть війну!", "Хай живе автономія України!" тощо. Однак невдовзі він переорієнтувався, розірвав відносини з "боротьбистами" й почав підтримувати прихильників Росії, співпрацювати з журналом "Українське життя".

Таким чином, український народ, не маючи своєї державності, був утягнутий у вир Першої світової війни. Не останнє місце у прагненнях провідних воюючих країн посідали західноукраїнські території, які стали театром бойових дій. Разом з тим, Перша світова війна стала поштовхом до національного відродження українського народу. На політичній арені з'явилася ціла низка українських партій, які стояли на ідеях об'єднання українських земель, національного відродження, будівництва самостійної Української держави.

ХРОНОЛОГІЯ

1914, 1 серпня	–	Оголошення Німеччиною війни Росії. Початок Першої світової війни.
2 серпня	–	Створення Головної української ради у Львові.
4 серпня	–	Створення у Львові Союзу визволення України (СВУ). Створення у складі австро-угорської армії українського добровольчого легіону січових стрільців.
6 серпня	–	Австро-Угорщина оголосила війну Росії. Головна українська рада об'єднала всі стрілецькі організації Галичини в одну Українську бойову управу – Українських січових стрільців (УСС).
6 серпня – 13 вересня	–	Галицька битва.
4 вересня	–	Створення на захоплених російською армією західноукраїнських територіях військового генерал-губернаторства.
12 серпня	–	Товариство українських поступовців виступило з декларацією "Війна і українці", в якій закликало підтримати у війні Росію.
19 вересня	–	Ув'язнено митрополита А. Шептицького.
27-29 вересня	–	Перший бій бійців УСС проти російських військ у складі австрійської армії на перевалах Карпат.
1915, 29 квітня – 2 травня	–	Бої біля гори Маківка, де відзначилися УСС.
5 травня	–	Реорганізація Головної української ради в Загальну українську раду.
травень	–	Звернення Загальної української ради з декларацією "До всіх народів цивілізованого світу".
1916, 4 червня	–	Початок наступальної операції Південно-Західного фронту під командуванням генерала О. Брусилова – Брусиловський прорив.
7 червня	–	8-ма армія під командуванням генерал-лейтенанта О. Каледіна зайняла Луцьк.
18 червня	–	9-та армія під командуванням генерала П. Левицького захопила Чернівці.
вересень	–	Участь УСС у боях біля гори Лисоня.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

АГРЕСІЯ (*лат. aggressio* – напад) – будь-яке незаконне застосування сили однієї держави чи групи держав проти іншої з метою загарбання території, ліквідації або обмеження політичної незалежності, насильницького підкорення народу, нації.

АНЕКСІЯ (*лат. annexio* – приєднання) – насильницьке приєднання, загарбання однією державою частини або всієї території іншої держави, народу.

ВІЙНА – надзвичайний стан, до якого спонукають націю, державу чи світову спільноту міждержавні суперечності, що нагромадились на попередніх етапах суспільного розвитку. Крайнє загострення цих суперечностей, що не могли бути розв'язані іншими методами (політичними, дипломатичними, економічними) призводить до застосування зброї.

ЕКСПАНСІЯ (*лат. exspansio* – поширення, розширення, розповсюдження) – одна з форм зовнішньої політики, спрямованої на розширення території країни шляхом збройного приєднання чи поглинання сусідніх територій з метою загарбання чужих ринків, джерел сировини та політичного й економічного поневолення інших країн.

КОЛОНІЗАЦІЯ – перетворення вільних територій, незалежних країн на колонію шляхом військового, економічного та політичного поневолення їх іншою країною.

КОНТРИБУЦІЯ (*лат. contributio* – збираю, стягую) – примусові грошові або натуральні побори з населення, які за умовами мирного договору держава переможниця стягує з переможеної держави.

РЕПАРАЦІЇ (*лат. reparatio* – відновлення, відбудова) – відшкодування матеріальних збитків, завданих війною (у грошовій або в іншій формі) державі, яка перемогла, державою, що зазнала поразки.

ПЕРСОНАЛІЇ

БРУСИЛОВ ОЛЕКСІЙ ОЛЕКСІЙОВИЧ (1853–1926) – російський військовий діяч, генерал від кавалерії, народився в Тифлісі. Закінчив Пажеський корпус (1872), кавалерійську школу в Санкт-Петербурзі (1883), був її викладачем, а з 1902 р. – начальником. Проходив військову службу на Кавказі. Учасник російсько-турецької війни 1877–1878 рр. У 1906–1914 рр. був командиром 2-ої гвардійської кавалерійської дивізії, командиром 14-го армійського корпусу, помічником командира Варшавського військового округу, командиром 12-го армійського корпусу. Під час Першої світової війни командував 8-ою армією, а з березня 1916 р. був головнокомандувачем Південно-Західного фронту. У травні – липні 1917 р. – Верховний головнокомандувач Збройних сил Росії, відстоював ідею ведення війни до переможного кінця. Після жовтневого перевороту 1917 р. відійшов від активної діяльності, жив у Москві. Навесні – влітку 1918 р. таємно співпрацював із білим рухом. У серпні – жовтні 1918 р. перебував під арештом за підозрою в контрреволюційній діяльності. На початку польсько-радянської війни 1920 р. добровільно вступив до лав Червоної армії. Помер у Москві.

ГАЛУЩИНСЬКИЙ МИХАЙЛО (1878–1931) – громадський і освітній діяч, родом із Тернопільщини. Освіту здобув у гімназії в м. Тернополі, на філософських факультетах Львівського й Віденського університетів. Активний учасник національного молодіжного руху. У роки Першої світової війни був першим комендантом Українських січових стрільців, а з 1915 р. – референт з українських справ при штабі австрійського корпусу. Після війни активно займався освітньою роботою в Галичині, був професором Львівського таємного українського університету, послом (депутатом) і сенатором сейму від Українського національно-демократичного об'єднання. Очолював товариство "Просвіта" (1923–1931), заснував і редагував журнал "Життя і знання". Автор споминів "З Українськими січовими стрільцями" та низки праць з проблем освіти й виховання.

ДОНЦОВ ДМИТРО ІВАНОВИЧ (1883–1973) **–** український політичний діяч, журналіст, літературний критик, теоретик та ідеолог українського націоналізму, родом з Мелітополя. Навчався на юридичному факультеті Петербурзького університету (1900–1907 рр. з перерва-

ми), у Віденському університеті (1909–1911). У 1917 р. здобув ступінь доктора права. Був членом Революційної української партії, згодом – Української соціал-демократичної робітничої партії. У 1914 р. став першим головою Союзу визволення України. У роки українсько-визвольних змагань перебував у Києві, де за часів Української Держави очолював Українське телеграфне агентство й Державне бюро преси. З 1918 р. був одним із провідних членів головної управи Партії українських хліборобів-демократів. З 1922 р. проживав у Львові, де заснував Українську партію національною роботи, редагував її орган – газету "Заграва" (1923–1924), журналів "Літературно-науковий вісник" (1922–1932) і "Вісник" (1932–1939). З 1939 р. проживав у Берліні й Празі, де писав статті до німецької преси. З 1945 р. мешкав у західній частині Берліна, потім – у Франції, Англії, США, а з 1947 р. – у Канаді. У своїх теоретичних поглядах обґрунтував і відстоював ідею українського націоналізму та незалежності України тощо. Основні праці – "Модерне москвофільство" (1913), "Історія розвитку української державної ідеї" (1917), "Націоналізм" (1926), "Де шукати наших традицій" (1938) та ін.

ДОРОШЕНКО ВОЛОДИМИР ВІКТОРОВИЧ (1879–1963) – український історик літератури, літературознавець, бібліограф, громадський і політичний діяч, родом із Санкт-Петербурга. Член Українського наукового товариства, Наукового товариства імені Шевченка. Навчався в Московському та Петербурзькому університетах. З 1908 р. проживав у Львові, де закінчив у 1913 р. Львівський університет. Член Революційної української партії, згодом – Української соціал-демократичної робітничої партії. У роки Першої світової війни – один із засновників і членів Союзу визволення України. У 1916–1917 рр. працював виконуючим обов'язки директора бібліотеки Наукового товариства імені Шевченка, а з 1937 р. став її директором. Був управителем канцелярії секретаря Української академії наук А. Кримського, співробітником Українського наукового інституту в Берліні та Українського наукового інституту в Варшаві. Протягом 1929–1939 рр. редагував календар-альманах "Дзвін". З 1944 р. проживав у еміграції в Німеччині, а з 1949 р. – у США, Автор численних праць із шевченкознавства, історії української літератури XIX–XX ст., книгознавства тощо.

ЖУК АНДРІЙ ІЛЛІЧ (1880–1968) – громадський і політичний діяч, публіцист, історик, родом із Полтавщини. У роки Першої світової війни був секретарем і фактичним керманичем Союзу визволення

України, офіційно будучи лише членом проводу, співредактором видань і періодичного органу – "Вісник Союзу визволення України". У серпні 1914 р. переїхав до Відня. Був членом Головної української ради від Наддніпрянської України (1915–1916), Бойової управи Українських січових стрільців (1915–1920). Перебував на дипломатичній службі в посольстві Української Держави у Відні. На початку червня 1919 р. призначений радником Міністерства закордонних справ УНР. У 1920 р. певний час працював референтом диктатора ЗУНР Є. Петрушевича.

ЛЕВИЦЬКИЙ КОСТЬ (1859–1941) – державний і політичний діяч, адвокат, родом із Галичини. Один із співзасновників Української національно-демократичної партії. Посол (депутат) до австрійського парламенту й галицького сойму, голова Українського парламентського клубу у Відні та соймового клубу у Львові. Упродовж 1898–1939 рр. очолював Крайовий кредитовий союз, був президентом Крайового ревізійного союзу та Товариства правників у Львові. На початку Першої світової війни став головою Української головної ради у Львові та Загальної української ради у Відні. У листопаді 1918 р. – перший голова Уряду ЗУНР. Потім проживав в еміграції у Відні. У 1924 р. повернувся до Галичини, працював головою Союзу українських адвокатів у Львові, редагував журнал "Життя і право". У 1939 р. був заарештований радянською владою і звільнений лише навесні 1941 р. Під час німецької окупації – засновник і голова Української народної ради (липень 1941). Помер у Львові.

ПЕТЛЮРА СИМОН ВАСИЛЬОВИЧ (1879–1926) – громадський, політичний і військовий діяч, родом із Полтавщини. Освіту здобув у Полтавській духовній семінарії. З 1900 р. – член Революційної української партії (РУП), з 1905 р. – УСДРП. На І Українському військовому з'їзді обраний головою Українського генерального військового комітету. У червні 1917 р. Центральна Рада призначила С. Петлюру на посаду генерального секретаря військових справ. У січні 1918 р. виїхав на Лівобережжя для створення "Українського Гайдамацького Коша Слобідської України", який відіграв головну роль у боях за Київ і придушенні більшовицького повстання в місті. Перебував в опозиції до уряду гетьмана П. Скоропадського й керував антигетьманським виступом. Після утворення Директорії став її членом, а з лютого 1919 – головою. Очолював Армію УНР. Упродовж 1919 р. керував боротьбою проти більшовицьких і денікінських військ. З 1920 р. перебував

в еміграції, очолював Уряд УНР в екзилі, редагував тижневик "Тризуб", виступав з публікаціями в пресі, присвяченими боротьбі українського народу за державність. 25 травня 1926 р. загинув від рук агента НКВС. Похований у Парижі.

ШЕПТИЦЬКИЙ АНДРІЙ (1865–1944) – український церковний і громадський діяч. Походив зі старовинної української шляхетської родини. Закінчив гімназію в м. Кракові. Навчався в Ягеллонському та Вроцлавському університетах, здобув ступінь доктора теології та філософії. У 1892 р. був висвячений у священики, у 1899 р. – на єпископа, а з 1900 – на галицького митрополита. У вересні 1914 р. був арештований російською окупаційною владою, ув'язнений у монастирі в Суздалі, де пробув до революційних подій 1917 р. Відігравав значну роль в організації та розбудові українського національно-релігійного життя в Галичині та в еміграції. Був противником політики полонізації, що її проводив польський уряд на західноукраїнських землях у міжвоєнний період. У роки Другої світової війни, під час німецької окупації, у своїй резиденції та при монастирях переховував євреїв.

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ЛЕКЦІЯ 16

НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ В УКРАЇНІ. ВІДРОДЖЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (1917–1920)

1. Події Лютневої революції й Україна. Утворення і діяльність Центральної Ради.
2. Захоплення влади більшовиками й діяльність Центральної Ради в цих умовах.
3. Гетьманська держава П. Скоропадського.
4. Директорія та її боротьба за українські землі з білогвардійцями, Антантою, Польщею й більшовиками.
5. ЗУНР і національно-визвольний рух 1918–1920 років у західноукраїнських землях. Культура Радянської України.

1. Події Лютневої революції й Україна. Утворення і діяльність Центральної Ради

Перша світова війна прискорила політичні зміни в Центральній і Східній Європі. Пригнічені віковим гнітом, народи Російської та Австро-Угорської імперій рішуче заявили про своє право самим визначати власну долю. Хвиля складних державотворчих процесів прокотилася по всій українській етнічній території. Проголошення Української Народної Республіки й демократичні перетворення, що відбулися в результаті Лютневої революції, вивільнили велику політичну енергію українського народу.

24 лютого 1917 р. в Петрограді почався страйковий рух через нестачу продовольства, до якого приєдналися частини столичного гарнізону. 27 лютого проти страйкарів застосували кулемети. Цар розпустив Дер-

жавну Думу, однак вона не підкорилася і створила Тимчасовий комітет для ліквідації безпорядків у столиці. Було заарештовано міністрів царського уряду та затверджено склад Тимчасового уряду з кадетів, октябристів і соціаліста: Львов, Мілюков, Гучков, Керенський, Коновалов, Терещенко. 2 березня 1917 р. Микола II зрікся престолу. Українці, які становили значну частину особового складу гвардійських полків (Київський, Харківський, Волинський), підтримали вимоги Державної Думи. Утворився Тимчасовий український революційний комітет, який закликав завойовувати власні національно-політичні права.

У березні 1917 р. про події в Петрограді стало відомо в Україні. За сприяння армії 4 березня було утворено Раду об'єднаних громадських організацій (Сухолін, Фрумін), яка діяла від імені Тимчасового уряду. Проведено Установчі збори в Києві, де перевагу отримали меншовики. 3–5 березня 1917 р. в Україні було ліквідовано органи царської адміністрації, владу перебрали призначені Тимчасовим урядом губернські й повітові комісари. Створювалися різноманітні громадські організації, формувалися ради робітничих і солдатських депутатів, які фінансував Тимчасовий уряд. Усього протягом цього місяця виникло понад 170 рад, засновниками яких були представники російських соціал-демократів і есерів.

3 березня в клубі "Родина" Товариства українських поступовців (ТУП), де зібралося понад 100 представників київських і деяких провінційних українських організацій, виникла ідея створення Української Центральної Ради (УЦР). Головою УЦР обрали заочно М. Грушевського. Заступниками голови стали Ф. Крижанівський – представник кооперативних організацій Київщини, Д. Дорошенко – від ТУП і Д. Антонович – від українських соціал-демократів. Крім того, було обрано секретаря та скарбника Ради. 7 березня сформовано Президію Української Центральної Ради (М. Грушевський називає цю дату днем створення УЦР).

Остаточно скласти політичну програму Центральної Ради й завершити її організацію мав Всеукраїнський національний конгрес. 25–26 березня Товариство українських поступовців провело партійний з'їзд, на якому підтримало гасло автономії та змінило свою назву на "Союз автономістів-федералістів". 4–6 квітня в Києві одночасно відбулися установчий з'їзд Української партії Соціалістів-революціонерів і конференція соціал-демократичної робітничої партії. 6–7 квітня після багаторічної перерви відновила свою діяльність Українська радикально-демократична партія. Тими самими днями в Києві зібралися на з'їзд діячі українського села, які заснували Українську селянську спілку. Пізніше до складу УЦР увійшли представники Всеукраїнської ради селянських (2123 осіб), військових (158), робітничих (100) депутатів.

Конгрес відкрився 6 квітня в Києві в присутності 900 делегатів від різних українських політичних, громадських, культурно-освітніх і професійних організацій, представників Галичини, Буковини, Холмщини, Кубані, Москви, Петрограда. Було встановлено, що "тільки широка національно-територіальна автономія України забезпечить потреби нашого народу і всіх інших народностей, котрі живуть на українській землі", та обрано новий склад Ради зі 115 осіб, куди входили, зокрема, М. Грушевський, якого було обрано головою УЦР, і В. Винниченко та С. Єфремов. Мандати членів Ради отримали також Д. Дорошенко, В. Леонтович, Ф. Матушевський, М. Міхновський, В. Прокопович, С. Русова, Л. Старицька-Черняхівська, І. Стешенко, С. Шелухін, І. Шраг, Є. Чикаленко.

Національний конгрес надав українському руху організаційних форм, визначив стратегічні завдання. Вимоги національно-територіальної автономії підтримали резолюції І Всеукраїнського військового з'їзду (5–8 травня 1917), що представляв волевиявлення 900 тис. військових. Було створено Воєнний Генеральний комітет, який мусив контактувати з Генеральним штабом Росії. Очолили його С. Петлюра й М. Міхновський. Це сприяло впевненості УЦР у стосунках із Тимчасовим урядом, хоча М. Грушевський та В. Винниченко були противниками утворення національної армії. Якщо в березні 1917 р. російські політичні сили ставилися до УЦР без особливої цікавості, то перед Національним конгресом і особливо після нього почали критикувати її дії.

16 травня 1917 р. до Петрограда прибула повноважна представницька делегація УЦР на чолі з В. Винниченком і С. Єфремовим, щоб Тимчасовий уряд визнав автономію України, але той відмовився це зробити, і 3 червня 1917 р. на Четвертих загальних зборах УЦР було постановлено підготувати універсал. 5 червня 1917 р. в Києві, усупереч забороні Тимчасового уряду, відбувся ІІ Всеукраїнський військовий з'їзд (2,5 тис. осіб), делегати якого звернулися до Петроградського уряду з вимогою розпочати широку українізацію в армії та на флоті. З'їзд також легалізував загони Вільного козацтва (головний отаман П. Скоропадський), які виникли навесні 1917 р. 22 вересня цього ж року Тимчасовий уряд дозволив українізувати 29 дивізій, а 3 жовтня О. Керенський підписав наказ про комплектування українцями 14 піхотних дивізій, стрілецької дивізії та двох артилерійських дивізіонів.

На з'їзді було прийнято І Універсал УЦР, в якому проголошувалася боротьба за автономію у складі Росії разом із головним державним органом на території України – Центральною Радою. Законодавчим органом стала Мала Рада (голова, 2 заступники, 17 представників і 8 членів комісії). 15–28 червня 1917 р. було створено Генеральний Секретаріат як виконавчу владу. Він складався з 8 секретарів і гене-

рального писаря. Очолив його В. Винниченко, генеральним писарем став В. Хрестюк, генеральним секретарем фінансів – Х. Барановський, міжнаціональних справ – С. Єфремов, військових справ – С. Петлюра, земельних – Б. Мартос, судових – В. Садовський, продовольчих справ – М. Стасюк, народної просвіти – І. Стешенко.

Проголошення універсалу, створення Генерального секретаріату, активна підтримка народу, армії, а також наступ австро-німецьких військ на фронті справили відповідне враження на Тимчасовий уряд. 29 червня до Києва прибули три міністри Тимчасового уряду – О. Керенський, М. Терещенко та І. Церетелі для налагодження взаємин з УЦР. Питання про автономію України планували вирішити на Всеросійських установчих зборах. Центральній Раді пропонувалося укласти угоду, яка свідчила б про одностайність дій.

2 липня 1917 р. з Петрограда до Києва надійшла телеграма з текстом урядової декларації, в якій говорилося про визнання УЦР, яка проголосила 3 липня 1917 р. II Універсал (компромісний). ЦР визнавала Тимчасовий уряд і погоджувалася не проголошувати автономію самочинно, склад Генерального секретаріату затверджувався Тимчасовим урядом, а склад УЦР розширювався за рахунок національних меншин. Українські військові частини підпорядковувалися російському керівництву.

15 липня 1917 р. В. Винниченко, Х. Барановський і М. Рафес прибули до Петрограда для затвердження складу Генерального Секретаріату Тимчасовим урядом разом з підготовленим "Статутом вищого управління Україною". У його преамбулі зазначалося, що Центральна Рада є органом революційної демократії всіх народів України, її мета – остаточне запровадження автономії України, підготовка Всеукраїнських і Всеросійських установчих зборів. За проектом М. Грушевського Центральна Рада надавала особливого значення Статутові як першому акту своєї законодавчої діяльності. Статут було схвалено Малою Радою в присутності делегатів національних меншин.

Тимчасовий уряд, який очолив прем'єр-міністр О. Керенський замість князя Львова, відхилив Статут Генерального Секретаріату й замінив його 4 серпня 1917 р. на "Тимчасову інструкцію Генеральному секретаріатові", котра фактично перекреслювала домовленості в Києві. Центральна Рада згадувалася в цій інструкції лише побіжно, а Генеральний Секретаріат перетворювався на місцевий орган Тимчасового уряду. Його влада поширювалася лише на 5 із 9 українських губерній: Київську, Волинську, Подільську, Полтавську й "частково" Чернігівську. Він втрачав секретарства військових, продовольчих, судових справ, шляхів сполучення, пошт і телеграфів, позбавлявся прерогативи призначення на державні посади. Уряд залишав за собою право в окре-

мих випадках звертатися до органів влади України, оминаючи Генеральний Секретаріат. В. Винниченко зазначав, що "Інструкція була не чим іншим, як цинічним, безсоромним і провокаційним зламанням угоди 16 липня й одвертим бажанням видерти з рук українства всі його революційні здобутки".

Відбулася міністерська криза в серпні 1917 р., коли Центральна Рада ніяк не могла визначитись зі складом Генерального Секретаріату. Його формували то В. Винниченко, то Д. Дорошенко й лише 21 серпня Мала Рада ухвалила запропонований В. Винниченком список Генерального Секретаріату, а 1 вересня Тимчасовий уряд затвердив його.

3 вересня 1917 р. почався заколот царського генерала Л. Корнілова, головнокомандуючого Південно-Західним фронтом, сина козака, республіканських поглядів і прибічника демократизації армії. Він заборонив мітинги серед солдатів, увів розстріл дезертирів і наклав заборону на більшовицьку пропаганду. Користуючись підтримкою Керенського, здобув авторитет надійної, рішучої людини. Підтриманий кадетами та Союзом офіцерів, з програмою виводу крани з кризи (демобілізація 4 млн солдатів і наділення кожного 8 десятинами землі, припинення втручання держави в соціальні й економічні справи) генерал вирішує здійснити переворот. Керенський подав у відставку і випустив із тюрем більшовиків, які, організувавши Комітет оборони проти контрреволюції, за декілька годин придушили заколот Корнілова.

Саме під тиском невідкладних обставин (корніловського заколоту) Центральна Рада практично вперше змушена була вжити термінових заходів для "захисту революції".

28 серпня 1917 р., коли до Києва надійшла звістка про виступ Корнілова, відбулося закрите засідання Малої Ради, яка доручила Генеральному Секретаріату "негайно розробити проект боротьби з контрреволюцією в краї", а також запропонувала комітету охорони революції в Києві (ідея організації такого комітету виникла трохи раніше на спільному засіданні виконавчих комітетів Рад робітничих і солдатських депутатів) підготувати план оборони міста й "мобілізувати всі живі й матеріальні ресурси міста, необхідні для його виконання". Українські політики вважали, що перемога Корнілова призведе до знищення демократії. Комітет мав отримати повноваження "робити труси в окремих осіб і в інституціях, усовувати з посад і арештовувати осіб, про яких в "Крайовому комітеті" будуть повні відомості в їхні небезпечності для революції, переглядати листування їх" тощо. Втім діяльність комітету тривала недовго. 2 вересня комітет припинив своє існування. Однак, на думку деяких дослідників, саме він став прообразом сучасних українських спецслужб.

2. Захоплення влади більшовиками й діяльність Центральної Ради в цих умовах

10 жовтня 1917 р. на засіданні ЦК РСДРП (б), де виступив В. Ленін, було прийнято резолюцію про негайне збройне повстання. 25 жовтня 1917 р. у відозві "До громадян Росії" оголошено про повалення Тимчасового уряду й перехід влади до Військово-революційного комітету, а фактично це був більшовицький переворот у Петрограді. Заклики київських більшовиків УЦР не підтримала, а засудила переворот. 25 жовтня 1917 р. на вечірньому засіданні Малої Ради з участю представників різних політичних і громадських організацій було створено крайовий комітет охорони революції в Україні, який підлягав Центральній Раді й до якого ввійшли більшовики. До Києва було направлено 17 ешелонів військ для його знищення.

Ліквідувавши Тимчасовий уряд у Петрограді, більшовики не змогли до кінця року поширити свій вплив за межі Центральної Росії. На Всеросійських установчих зборах у листопаді – грудні 1917 р. вони мирно спробували прийти до влади, проте результати показали, що більшовиків підтримує неповних 25 % виборців, тоді як партію есерів – понад 40 %. В Україні за більшовиків голосувало лише 10 % виборців, а за українські партії – понад 75 %.

7 листопада 1917 р. Центральна Рада ухвалила III Універсал, який проголосив створення Української Народної Республіки у федеративному зв'язку з Російською державою. Як територія УНР визначалася землями, заселеними переважно українцями. Універсал декларував націоналізацію землі, запровадження 8-годинного робочого дня, установлення державного контролю над виробництвом, розширення місцевого самоврядування, забезпечення свободи слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, недоторканність особи й житла. Він гарантував демократичні свободи, проголошував автономію для національних меншин. 9 січня 1918 р. було видано закон про національно-персональну автономію, де йшлося про право національних меншин на "самостійне влаштування національного життя в межах Української Народної Республіки". Відповідно до закону для здійснення цього права передбачалося, зокрема, укладання спеціальних "національних кадастрів", або іменних списків, відповідних національностей, що "публікуються для загальної відомості", а остаточне розв'язання всіх проблем національних меншин, зокрема компетенція "Національних союзів", підлягало розгляду й затвердженню українським парламентом.

Генеральний секретаріат за III Універсалом отримав статус повноправного українського уряду, а Центральна Рада взяла на себе всю повноту законодавчої влади. Народна Республіка мала намір негайно розпочати мирні переговори з Німеччиною та її союзниками. На кінець грудня 1917 р. було призначено вибори до Всеукраїнських установчих зборів.

Через територію України проходили війська, які йшли на Дон, де формувалися збройні сили для боротьби з більшовиками. Рада Народних Комісарів (Раднарком, РНК) Радянської Росії звинувачувала Центральну Раду в невизнанні радянської влади в Україні та прагнула знищити її. 17 грудня 1917 р. Раднарком оприлюднив написане В. Леніним і Л. Троцьким, звернення "До українського народу з ультимативними вимогами до Центральної Ради". Цим документом нібито визнавалася Українська Народна Республіка. Проте Центральна Рада не розглядалася як "повноважний представник трудящих і експлуатованих мас Української Республіки". Раднарком вимагав від неї припинити дезорганізацію фронту та роззброєння червоногвардійців, не пропускати контрреволюційні війська на Дон, на допомогу генералу О. Каледіну. У разі неприйняття цих вимог, як зазначалося, "Рада Народних Комісарів буде вважати Центральну Раду в стані війни проти радянської влади в Росії та в Україні". Генеральний секретаріат з обуренням відкинув ультиматум. Проти УНР було перекинуто 30-тисячне угруповання червоних військ на чолі з В. Антоновим-Овсієнком, П. Єгоровим, Р. Берзіним і М. Муравйовим. У середині грудня червоногвардійці зайняли Харків.

4–5 грудня 1917 р. в Києві відкрився з'їзд представників робітництва, вояцтва та селянства України (I Всеукраїнський з'їзд Рад), у роботі якого взяли участь понад 2,5 тис. делегатів. Він відбувся в приміщенні національної опери. Більшовики виявилися в меншості й зрозуміли, що їм не вдасться переобрати склад ЦР. Ультиматум РНК делегати розцінили як замах на УНР, висловивши повну підтримку Центральній Раді. Генеральний Секретаріат дав офіційну відповідь РНК на її ультиматум, де зазначалося, що "неможливо одночасно визнавати право на самовизначення "аж до відокремлення" і робити грубий замах на це право, накидаючи свої форми політичного ладу державі, яка самовизначилася". "Претензії народних комісарів на керування українською демократією тим менше можуть мати якесь виправдання, що ті форми політичного правління, які накидають Україні, дали на території самих Народних комісарів такі наслідки, що цілком не викликають заздрості". Українські більшовики (загалом 124 делегати) 5 грудня 1917 р. залишили залу Всеукраїнського з'їзду рад, мотивуючи це неправочинністю з'їзду, і виїхали до Харкова, де

11–12 грудня 1917 р. проголосили радянську владу в УНР і обрали Центральний виконавчий комітет (ЦВК) рад України, який сформував Народний Секретаріат (голова – В. Затонський) – радянський уряд України. 17 грудня 1917 р. ЦВК рад України опублікував маніфест про повалення Центральної Ради й Генерального Секретаріату, створив крайовий комітет боротьби з контрреволюцією. Радянські частини під командуванням О. Єгорова, Сіверса й Сабліна повели наступ на Донбас і Південь України.

Центральна Рада й Генеральний Секретаріат організували Особливий комітет оборони України (М. Порш, С. Петлюра, В. Єщенко), призначили полковника Капкана командувачем усіх українських військ, створили армію УНР. На засіданні Малої Ради 6 січня 1917 р. у зв'язку з наступом більшовицьких військ було запропоновано оголосити самостійність України. 11 січня 1917 р. ухвалено IV Універсал – "однині Українська Народна Республіка стає самостійною".

25 грудня 1917 р. радянські війська почали загальний наступ проти УНР, у Катеринославі, Одесі, Києві були підготовлені повстання робітників. 14–16 січня 1917 р. в Києві розпочався збройний виступ частин міського гарнізону й робітників заводу "Арсенал", спрямований проти УЦР. На шляху більшовиків стала переважно необстріляна в боях молодь Києва. Понад 300 юнаків були направлені на вузлову залізничну станцію Крути в Чернігівській губернії, щоб зупинити червоні війська. Сталося так, що бійці студентського куреня та інших підрозділів не отримали наказу про відступ. Вони прийняли бій, героїчно оборонялися, однак були розстріляні загонами О. Єгорова. Інші ж відступили, спромоглися розібрати залізничну колію і на кілька днів зупинити наступ військ Муравйова на Київ. 25 січня члени Малої Ради й Рад народних міністрів (таку назву отримав Генеральний Секретаріат після проголошення IV Універсалу) залишили Київ, перебралися до Житомира, а потім до Сарн.

2 грудня 1917 р. в Брест-Литовську більшовицька делегація підписала з представниками командування німецького та австро-угорського Східного фронту договір про перемир'я, який передбачав підготовку й підписання найближчим часом мирного договору. Країни Антанти відмовилися від переговорів і вимагали капітуляції Німеччини.

11 грудня 1917 р. Генеральний Секретаріат оголосив принципи, на яких УНР вважала за необхідне вести мирні переговори з Німеччиною, бо мир "може мати силу для Української Республіки тільки тоді, коли його умови прийме і підпише уряд Української Народної Республіки". 13 грудня 1917 р. делегації Німеччини та її союзників висловили згоду на участь у мирних переговорах повноважних представників УНР.

Головою української делегації було призначено В. Голубовича, членами – М. Левитського, М. Любинського, М. Полоза та О. Севрюка. Держави Четверного союзу та делегація Радянської Росії (Л. Троцький) визнали українську делегацію повноважним представником самостійної Української Народної Республіки.

9 лютого 1918 р. було підписано Брестський мирний договір між УНР і Німеччиною, Австро-Угорщиною і Радянською Росією. Сторони відмовлялися від взаємних претензій на відшкодування збитків, спричинених війною, повинні були відновити економічні зв'язки. УНР зобов'язувалася поставити Німеччині і Австро-Угорщині продовольчі товари (60 млн пудів хліба, 3 млн пудів м'яса, 400 млн штук яєць, значну кількість цукру, картоплі, овочів, сировини). Уряд Радянської Росії зобов'язувався вивести з України свої війська, укласти мир з УЦР і припинити агітацію проти неї.

8–14 лютого 1918 р. німецькі й австро-угорські війська вступили на територію України. До кінця квітня 1918 р. вся територія України опинилася під контролем німецької та австро-угорської армій.

3. Гетьманська держава П. Скоропадського

Поступово складаються передумови для усунення УЦР з політичної арени. Заможні верстви населення вже не підтримували політики УЦР, оскільки вона оголосила націоналізацію великої земельної власності. Незаможні верстви обурювалися порожніми деклараціями УЦР про наділення їх землею. Німецьке командування, невдоволене некомпетентністю УЦР у постачанні продовольства Німеччині, почало втручатись у внутрішні справи УНР.

Німецьке командування дійшло висновку, що тверду владу й постачання продовольства їм зможе забезпечити колишній царський генерал, командир першого українізованого корпусу П. Скоропадський. Сам майбутній гетьман у своїх спогадах зазначав: "У мене все більше і більше зміцнювалася думка, що коли я не зроблю перевороту тепер, то в мене залишиться назавжди гнітюча свідомість, що я несмілива і слабодуха людина, і що я ради власного спокою пропустив можливість врятувати край. Я не мав сумнівів, що переворот потрібний і корисний, навіть у тому випадку, коли б нова влада не змогла довго утриматись. Я вважав, що владу я подолаю взяти в свої руки і що те, що удасться мені зробити, у всякім разі дасть відпочинок, відновить в краю порядок, а в населенні силу для нової боротьби".

29 квітня 1918 р. Центральна Рада зібралася на своє чергове засідання, яке виявилося останнім, щоб ухвалити Конституцію УНР. Водночас у Києві зібрався "Хліборобний конгрес" (Всеукраїнський з'їзд землевласників), який нараховував понад 6 тис. учасників. Він висловив незадоволення політикою УЦР, і було висунуто лозунг утворення міцної влади у формі гетьманату. Доба Центральної Ради продемонструвала сильні й слабкі сторони української революції.

Проголошений гетьманом, П. Скоропадський підписав "Грамоту до всього українського народу", в якій повідомлялося про розпуск УЦР і земельних комітетів, декларувалося право приватної власності. Одночасно вийшов закон "Про тимчасовий державний устрій", за яким Україна перейменовувалася на "Українську державу", її державно-політичний устрій найближчим часом мав вирішити український Сейм. Сам гетьман уявляв собі такий політичний устрій: "ні диктатура вищого класу, ні диктатура пролетаріату, а рівномірна участь усіх класів суспільства в політичному життю краю". Уся повнота влади в країні – як законодавча, так і виконавча – мала належати гетьманові. Гетьман призначав отамана (голову) Ради міністрів, затверджував і скасовував склад уряду, виступав найвищою посадовою особою в зовнішньополітичних справах, верховним воєначальником, мав право оголошувати амністію, а також воєнний чи особливий стан. Головою Ради міністрів і міністром внутрішніх справ гетьман П. Скоропадський затвердив Ф. Лизогуба – багатого полтавського поміщика, поміркованого земського діяча. До складу уряду ввійшли міністри: Д. Дорошенко – закордонних справ; О. Рогоза – військових; В. Колокольцев – земельних; М. Василенко – освіти; М. Чубинський –юстиції та ін. У Раді міністрів було 20 українців і 4 представники інших національностей (поляк Ржепецький – міністр фінансів, єврей Гутник – міністр торгівлі, росіяни Вагнер – міністр праці та Афанасьєв – державний контролер). Усі міністри складали присягу на вірність Українській державі.

1 серпня 1918 р. було прийнято "Тимчасовий закон про верховне управління державою на випадок смерті, тяжкої хвороби і перебування поза межами держави Ясновельможного пана гетьмана всієї України", за яким влада переходила б до колегії Верховних правителів держави (3 члени, одного призначав гетьман, а двох – Державний секретаріат і Рада міністрів). Державне будівництво в період гетьманату відбувалося за військової присутності іноземної інтервенції.

25 травня 1918 р. затверджено "Положення про Малу Раду міністрів", до складу якої входили заступники міністрів, які розглядали законодавчі й адміністративні пропозиції міністрів, проекти кошторисів підприємств.

Замість комісарів УЦР призначалися старости, які очолили місцеві адміністрації. Вони мали право розпускати органи місцевого самоврядування з дозволу міністра внутрішніх справ. 5 вересня 1918 р. за законом про вибори до земства представників обирали по двох куренях, залежно від сплати суми земельного податку. Державна варта забезпечувала підтримку законів на місцях, мала поліцейські функції й була підпорядкована старостам. У своїх спогадах П. Скоропадський відзначав потребу у створенні козацького війська: "Пізніше, коли мені довелося ближче придивитися до цього козацького руху, у мене зародилась думка, що козача організація, якщо зуміти її як слід направити, може стати такою здоровою силою в національнім русі, яка може і змогла б урятувати Україну від загального розкладу, що сильно вже давав себе почувати не тільки серед війська, але і в різних верствах громадянства". Продовжував працювати Генеральний суд як вищий судовий орган. В Україні в цей період діють 3 судові палати, 19 окружних судів, 112 міських і повітових з'їздів мирових суддів.

Незважаючи на світову війну, яка поділила Європу, гетьманському урядові вдалося чимало зробити для дипломатичного визнання України. У державі діяли дипломатичні представництва 25 країн: Данії, Іспанії, Італії, Швеції, Грузії, Литви та ін. У травні – жовтні 1918 р. в Києві відбувалися переговори делегації Української держави й Радянської Росії. 12 червня було підписано попередній договір. 2 травня П. Скоропадський уперше як глава держави відвідав штаб німецьких військ у Києві. 2 червня 1918 р. Німеччина й Австро-Угорщина офіційно визнали владу гетьмана. Проте П. Скоропадський у своїх спогадах відзначав: "Особливо тяжкими уявлялись мені тоді відносини з Німцями. Я відчував, що ці відносини вимагатимуть від мене великого такту, колосального напруження й саможертви. До того часу я Німців не знав у обставинах мирного життя. Коли я подорожував перед війною по Англії, Франції, Німеччині, то саме серед німців мав найменше знайомих... У той час моя зовнішня політика мусила виходити з двох фактів: німецько-австрійські армії зайняли весь край; на півночі були більшовики, які чекали відповідної хвилини, щоб кинутись на Україну".

Гетьманський уряд доклав чимало зусиль для розвитку освіти, науки та культури. У державних установах і військових частинах було створено курси українознавства. Розпочався процес українізації загальноосвітньої школи. Крім російських відкривалися українські гімназії. За правління П. Скоропадського їх було відкрито близько 150. У серпні 1918 р. було прийнято закон "Про обов'язкове вивчення української мови та літератури, а також історії та географії України в усіх середніх школах". Розпочали роботу Український державний університет

у Києві та Український університет у Кам'янці-Подільському. У російськомовних університетах Києва, Харкова й Одеси відкрилися кафедри української мови, літератури, історії та права.

У листопаді 1918 р. П. Скоропадський ухвалив закон про заснування Української академії наук. Першим її президентом став В. Вернадський. Було відкрито Національний архів, Національну бібліотеку, Український національний театр під керівництвом П. Саксаганського, "Молодий театр" Л. Курбаса, Державний симфонічний оркестр, Українську державну капелу, Український драматичний театр та ін.

Проте владою гетьмана й окупаційним режимом були невдоволені УПСР, УСДРП і селянський з'їзд. У липні 1918 р. набув чинності царський закон від 2 грудня 1905 р. про покарання за участь у страйках. Істотно збільшувався робочий день (у чорній металургії – до 12 год). Застосовувалися локаути: підприємці масово звільняли "непокірних", а потім за меншу плату наймали інших робітників. Посилилися переслідування робітників за страйки, для чого використовувались окупаційні війська. В Українській державі залишався чинним наказ фельдмаршала Ейхгорна про німецькі військово-польові суди.

Селяни також були незадоволені гетьманським режимом, що виливалося в підпали поміщицьких маєтків, потрави посівів, убивства великих землевласників, збройні сутички з військовими загонами і, врешті, – у формування повстанських загонів. У червні – липні широкого розмаху набуло повстання селян Таращанського та Звенигородського повітів Київської губернії, підняте лівими есерами (М. Шинкар, Ю. Тютюнник). У ньому брали участь близько 30 тис. чоловік. Виступи перекинулися на села Волині, Поділля, Полтавщини, Херсонщини, Чернігівщини. Повстання очолили Н. Махно, М. Григор'єв, М. Кропив'янський та ін. У середині травня 1918 р. сформувався опозиційний Український національно-державний союз (УНДС), а з серпня – Український національний союз (УНС) під керівництвом В. Винниченка, до складу якого ввійшли соціалісти-самостійники, соціалісти-федералісти, соціал-демократи, есери та інші угруповання, антинімецький курс узяв Всеукраїнський земський союз на чолі з С. Петлюрою. Популярності набули місцеві більшовики, які в липні 1918 р. провели в Москві свій перший з'їзд і утворили КП(б)У як складову частину РКП(б). У серпні більшовики зробили спробу розпочати загальний збройний наступ, однак зазнали поразки.

Восени 1918 р. режим гетьмана П. Скоропадського втратив зовнішню військову опору. Перша світова війна закінчилася поразкою Австро-Угорщини й Німеччини. У цих країнах відбулися революції. Постало питання про вивід окупаційних військ з України. П. Скоропадський у грамоті "До всіх українських громадян" оголошував про зміну урядового курсу на утворення Всеросійської федерації.

4. Директорія та її боротьба за українські землі з білогвардійцями, Антантою, Польщею й більшовиками

У ніч на 14 листопада 1918 р. представники Українського національного союзу створили Директорію, призначену для повалення влади гетьмана. Сама ідея Директорії виникла з дуже популярних тоді аналогій з Великою французькою революцією. До її складу входило п'ять осіб: В. Винниченко (голова), С. Петлюра, П. Андрієвський, А. Макаренко, Ф. Швець. Центром повстання стала Біла Церква, де були розташовані загони Січових стрільців під командуванням Є. Коновальця. Головний отаман українських військ С. Петлюра звернувся до народу із закликом підтримати повстання. Директорія зайняла Білу Церкву, Фастів і спрямувала повстанців на Київ. На бік повсталих перейшла значна частина гетьманської варти (міліції), Сірожупанна дивізія, Чорноморський козачий кіш та ін. 14 грудня до Києва увійшли Січові стрільці. Гетьман П. Скоропадський зрікся влади: "Я, Гетьман усієї України, на протязі семи з половиною місяців прикладав усіх своїх сил, щоб вивести край з того тяжкого становища, в якім він перебуває. Бог не дав мені сил справитись з цим завданням і нині я, з огляду на умови, які склались, керуючись виключно добром України, відмовляюсь від влади". Він емігрував до Німеччини, де й провів решту свого життя. До столиці прибула Директорія і оголосила про відновлення УНР.

26 грудня Директорія призначила уряд УНР (очолив його соціал-демократ В. Чехівський), до складу якого увійшли представники всіх політичних партій, що об'єдналися в УНС. Директорія мала у своєму арсеналі лише загальні гасла. "Усі соціальні й політичні здобутки революційної демократії будуть повернені", – ішлося в її першій відозві. Директорія як революційний орган з диктаторськими правами виконувала неподільно законодавчу, виконавчу, а почасти й судову функції. Голова Директо000рії відав зовнішньополітичними справами, а на С. Петлюру було покладено обов'язки Головного отамана. Інші члени Директорії так і не дістали чітко окреслених обов'язків.

Директорія видала свою програмову декларацію, побудовану на засадах "трудового" принципу, де оголошувала себе тимчасовим верховним органом, який передасть владу народові на Конгресі трудового народу України. Влада в УНР повинна належати лише

робітництву і селянству. Згідно із законом, скасовувалося право приватної власності на землю. Однак земельна власність іноземних поміщиків (а на Правобережжі до іноземних були зараховані всі поміщики) оголошувалася недоторканною. Війська Директорії являли собою напівпартизанські загони. Великі повстанські сили отаманів Г. Григор'єва, Н. Махна, Зеленого (Д. Терпила) та інших переходили на бік більшовиків.

22 січня 1919 р. на Софійському майдані в Києві відбувся урочистий Акт злуки – об'єднання УНР і ЗУНР у єдину соборну державу. Однак на практиці об'єднання УНР і ЗУНР виявилося нетривалим.

У Києві в кінці січня 1919 р. відбувся Трудовий конгрес народу України (400 або 300 депутатів, із них 36 представляли ЗУНР). Присутніми були есери, члени УСДРП. 28 січня Трудовий конгрес висловився за демократичний лад в Україні, підтвердив повноваження Директорії та оголосив про підготовку закону про вибори всенародного парламенту. Зважаючи на складність політичної ситуації, конгрес тимчасово поклав усю повноту законодавчої влади на Директорію УНР. До складу Директорії увійшов президент ЗУНР Є. Петрушевич.

С. Ковалевський згадує: "Вразила мене театральність цього першого засідання. Велика сцена була прибрана українськими килимами і великим жовто-блакитним прапором. Мені здавалося, що ті форми церемоніального характеру мали б виробитись пізніше, коли наша держава дійсно зможе відітхнути і увійти в довший період стабілізованих відносин".

По закінченні роботи Конгресу газета "Народна воля" писала: "Трудовий Конгрес з'їхався, побалакав і роз'їхався, не зробивши абсолютно нічого для того, щоби поліпшити загальний стан життя, в якому перебуває УНР". Однак є думка, за якою Конгрес "був першим в історії України соборним представництвом українського народу".

Директорія активізує переговори з країнами Європи. Її визнали Угорщина, Чехословаччина, Нідерланди, Данія, Італія. Країни Антанти не були зацікавлені у визнанні Директорії, а підтримували генерала Денікіна й білогвардійців, які боролися за неподільну Росію. З інтервенцією військ Антанти на північних і північно-східних кордонах УНР з'явилися війська Радянської Росії. 24 грудня наркомат закордонних справ РСФРР повідомив у пресі, що у зв'язку з анулюванням РНК РСФРР Брестської мирної угоди радянська Росія більше не визнає Україну за суверенну державу. Росія створила в Курську наприкінці листопада 1918 р. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України на чолі з Г. П'ятаковим, і на протест уряду УНР стосов-

но вторгнення радянських військ на українську територію заявила, що війна проводиться між військом Директорії та військами Українського радянського уряду. На початку грудня 1918 р. українські радянські повстанські дивізії розпочали наступ на Чернігів, Київ і Харків, поступово просуваючись уперед. Із січня 1919 р. більшовицькі військові формування увійшли в Харків, 12 січня – у Чернігів, 19 січня – у Полтаву, 27 січня – у Катеринослав. 5 лютого вони зайняли Київ. Наступ більшовицьких військ примусив Директорію залишити Київ і переїхати до Вінниці.

У листопаді – грудні 1918 р. в чорноморських портах від Одеси до Новоросійська висадилися війська Антанти: французькі, англійські, грецькі, румунські, польські підрозділи загальною чисельністю 60 тис. осіб. Вони мали намір надати військову допомогу Білій армії, що готувалася на Північному Кавказі до війни за відновлення "єдиної і неподільної Росії".

Під час переговорів, які почала Директорія з представниками цих держав, ними був висунутий ультиматум: реорганізувати уряд УНР і саму Директорію, виключити з її складу членів соціалістичних партій (В. Винниченка, С. Петлюру, В. Чехівського), реорганізувати республіканську армію, підпорядкувати її союзному командуванню нарівні з Добровольчою армією генерала Денікіна. На вимогу Антанти Директорія була реорганізована в лютому 1919 р. Кабінет міністрів очолив безпартійний С. Остапенко – прихильник укладення союзу з Антантою на будь-яких умовах.

Однак у березні 1919 р. війська Антанти під тиском Червоної армії й отамана Г. Григор'єва, мусили залишити Херсон, Миколаїв, Одесу. На початку березня 1919 р. Директорія змушена була переїхати до Проскурова, а через деякий час у Рівне й Кам'янець-Подільський. Виступи проти інтервентів очолили українські ліві есери (боротьбисти) та більшовики. На початку лютого 1919 р. радянські частини в боях під Вознесенськом розбили добре озброєні французькі, грецькі та білогвардійські формування.

6 січня 1919 р. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України затвердив нову назву держави – Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР) і переїхав із Харкова до Києва. За аналогією з московським виконавчим органом влади уряд став називатися Радою Народних Комісарів, скорочено – Раднарком. Головою уряду став Х. Раковський, призначений ЦК РКП(б). У березні 1919 р. відбувся III Всеукраїнський з'їзд Рад, який прийняв першу радянську конституцію й обрав Центральний виконавчий комітет (ЦВК) України на

чолі з Г. Петровським. Було встановлено диктатуру пролетаріату, проголошено владу Рад, ліквідовано приватну власність на засоби виробництва, буржуазія та інтелігенція позбавлялися виборчих прав. На місцях влада передавалася ревкомам і комбідам. Було створено Всеукраїнську надзвичайну комісію на чолі зі Шварцем, а також її підрозділи в губерніях для утримання в покорі населення та впровадження соціально-економічних нововведень.

Основу соціально-економічних перетворень становила політика "воєнного комунізму": повна націоналізація підприємств (січень 1919, Декрет про порядок націоналізації підприємств), відміна товарно-грошових відносин, заборона торгівлі, хлібна монополія держави, загальна трудова повинність чоловічого населення віком від 14 до 45 років, відміна плати за житло та проїзд для робітників. Створювалася система виробничих управлінь, головкомів, центрів, які керували діяльністю великих, середніх і дрібних підприємств. Широко застосовувався червоний терор – репресивний механізм. Резолюція III з'їзду КП(б)У "Про земельну політику" створювала з поміщицьких господарств понад 1200 радгоспів і більш ніж 500 комун і артілей. З квітня 1919 р. впроваджувалася продовольча розкладка із селянських господарств – визначалася кількість зерна, яку потрібно було здати державі за затвердженими цінами, а собі залишати норму, необхідну для власного харчування та ведення господарства. Продрозкладку здійснювали сформовані робітничі загони, комітети бідноти, військові підрозділи Наркомпроду УСРР. Однак у 1919 р. із запланованих 140 млн пудів хліба вилучити з українського села до серпня вдалося лише 8 млн пудів.

Селянство України уже в березні – квітні 1919 р. почало виступати під гаслами "Геть комуну!", "За Радянську владу без комуністів!", "Геть московську ненажеру!" У середині 1919 р. повстаннями були охоплені Київська, Катеринославська, Херсонська й Чернігівська губернії. Якщо у квітні їх було зареєстровано 93, то в липні – 207. До селян приєднувалися партизанські загони, які входили до складу Червоної армії, на чолі з такими отаманами, як Д. Терпило, Г. Григор'єв та ін. ЦК КП(б)У оцінив селянський повстанський рух як вияв куркульської контрреволюції. У липні 1919 р. Рада робітничо-селянської оборони УСРР прийняла постанову "Про придушення куркульських і білогвардійських заколотів на селі".

18 квітня 1919 р. ЦВК Радянської України, Київська рада робітничих депутатів, Київський з'їзд селянських депутатів і профспілок постановили, що "вся збройна боротьба з ворогами Радянських Респуб-

лік повинна бути об'єднана в усіх існуючих Радянських Республіках", а "всі матеріальні кошти, необхідні для ведення цієї боротьби, повинні бути сконцентровані довкола спільного для всіх республіканського центру". 1 червня 1919 р. ВЦВК у Москві наголосив на потребі створення військово-політичного союзу, куди включалося об'єднання війська та його командування, рад народного господарства, залізничного керівництва й господарства, фінансів, комісарів праці. 18 травня 1919 р. Литва, Латвія, Україна, Білорусь, РСФСР уклали військово-економічний і політичний союз, який став попередником СРСР.

Невдоволенням населення політикою "військового комунізму" вирішила скористатися Добровольча армія генерала А. Денікіна. Сформована на Дону й Кубані з колишніх царських офіцерів-білогвардійців, підтримувана Антантою та антибільшовицькими силами всередині Росії, Біла армія навесні 1919 р. перейшла в наступ. На початку травня 1919 р. вона зайняла Луганськ і весь Донбас, у червні – Харків, Полтаву. 3 червня 1919 р. Денікін оголосив наступ на Москву. Водночас Кавказька біла армія під командуванням генерал-лейтенанта П. Врангеля наступала вздовж Волги, Донська – у воронезькому напрямі, а Добровольча армія генерала Денікіна просувалася по лівому флангу, уздовж Дніпра, не зустрічаючи відчутного опору радянських військ.

На Правобережжі денікінці захопили Катеринослав, Київ, Миколаїв, Одесу. У серпні 1919 р. радянський уряд УСРР змушений був евакуюватися з Києва, куди ввійшли денікінці. Денікінський окупаційний режим в Україні існував з літа по осінь 1919 р. Захоплену територію було поділено на три області: Харківську, Київську й Новоросійську (з центром в Одесі). При владі були губернатори, повітові начальники, волосні старшини. Уряд виявився ще реакційнішим за більшовицький (поміщикам поверталися їхні маєтки, установлювався продовольчий податок, капіталістам поверталися підприємства, розпускалися робітничі профспілки, назву "Україна" було замінено на "Південь Росії"), тому проти нього розпочалася партизанська боротьба. Восени 1919 р. у загонах повстанців перебувало понад 100 тис. бійців. Опір повсталих придушували каральні загони, військові формування та військова контррозвідка.

24 вересня 1919 р. керівництво ЗУНР і УНР (Є. Петрушевич із С. Петлюрою) оголосило війну Добровольчій армії генерала Денікіна. У вересні – жовтні тривали жорстокі бої між військами Директорії та Денікіна. На початку листопада командувач Українською галицькою армією підписав угоду з денікінцями. Галичани в повному складі пе-

реходили на бік Добровольчої армії. 6 грудня 1919 р. Директорія розпалася: С. Петлюра виїхав до Варшави, а Є. Петрушевич – до Відня.

У листопаді 1919 р. ЦК РКП (б) створив 2 фронти – Південний (Єгоров, Й. Сталін, Серебряков) і Південно-Західний (Шорін, Трифонов), на боротьбу з Денікіним було мобілізовано 25 тис. комуністів і 10 тис. комсомольців. На окупованих територіях розгорнулася запекла повстансько-партизанська боротьба. 17 листопада 1919 р. Червона армія визволила Чернігів, 12 грудня зайняла Харків і Полтаву, 16 грудня – Київ. На початку 1920 р. почалися бої за визволення Південної України. 7 лютого було звільнено Одесу. Червоноармійські частини оволоділи підступами до Кримського півострова, проте корпус генерала Я. Слащова відбив їхні спроби увірватися в Крим.

4 грудня 1919 р. VIII Всеросійська конференція більшовиків за ініціативою В. Леніна прийняла резолюцію "Про радянську владу в Україні", де зазначалося, що партія визнає самостійність УСРР. 11 грудня 1919 р. постановою ЦВК і РКП (б) було створено Український революційний комітет (Всеукрревком) – центральний тимчасовий надзвичайний орган радянської влади в Україні в Харкові (тодішній столиці республіки). До Всеукрревкому ввійшли більшовики Г. Петровський (голова), В. Затонський, Д. Мануїльський, боротьбист (український есер) Г. Гринько, борбист (лівий есер) В. Качинський. На місцях діяли надзвичайні органи – губернські, волосні та сільські ревкоми. Водночас Всеукрревком виклав програму своїх дій у маніфесті "До робітників і селян України", де проголошувалася диктатура пролетаріату й союз робітничого класу з трудящим селянством, РКП визнавав УСРР, декларувався вільний розвиток української мови й культури. У лютому 1920 р. припинили існування Всеукрревком і його органи на місцях. Натомість розпочав діяти Раднарком на чолі з Х. Раковським і ВЦВК під керівництвом Г. Петровського.

Проголошувалося запровадження продрозкладки тільки в обмеженому розмірі, декларувався принцип добровільності при створенні радгоспів, комун й артілей. 26 лютого 1920 р. вийшов закон Раднаркому про хлібну розкладку для господарств у 3 десятини землі, де встановлювалася колективна відповідальність за здачу хліба державі. Якщо біднота сприяла цій акції, то від 10 до 25 відсотків зібраного врожаю залишалося в її розпорядженні. У першій половині 1920 р. продрозкладку вдалося виконати лише на 10 %, тому більшовики вдалися до старих методів терору.

Були націоналізовані провідні галузі виробництва, транспорт, головні засоби зв'язку, запроваджено оподаткування населення, особ-

ливо буржуазних елементів. Однак у 1920 р. з 22 металургійних заводів України лише 9 давали невелику кількість продукції. Різко знизився видобуток вугілля, що негативно позначилося на становищі міст. У катастрофічному стані перебували залізниці.

Аби поліпшити ситуацію з господарством, радянська влада запровадили мілітаризацію економіки, загальну трудову повинність та інші надзвичайні заходи. Застосовувалися трудові мобілізації робітників, частини Червоної армії переводилися на становище трудових армій, робітники та службовці яких працювали понаднормово.

Скориставшись слабкістю східних сусідів, польські війська окупували наприкінці 1919 р. Білорусь, Західну Волинь, райони Полісся. Керівник польської держави Ю. Пілсудський і С. Петлюра (УНР) 21 та 24 квітня 1920 р. підписали блок Варшавських угод – загальну, військову й торговельно-економічну конвенції. Польща визнавала право на державне існування УНР, залишала за собою Холмщину, Посяння, Лемківщину, західну частину Полісся й усю Галичину. Військова конвенція передбачала погоджені дії польських і українських частин у спільному наступі на Радянську Росію. Директорія зобов'язувалася постачати продовольством польські війська від часу їхнього вступу на українську територію, а поляки – озброювати петлюрівські дивізії.

25 квітня 1920 р. без оголошення війни 150-тисячна польська армія разом із петлюрівськими бійцями розпочали наступ на більшовиків. Поляки наприкінці квітня відвоювали Овруч, Коростень, Житомир, Бердичів, станцію Козятин, а 6 травня ввійшли в Київ. Червона армія на Південно-Західному фронті закріпилася на лінії Бровари – Бориспіль і Біла Церква – Ямпіль. Проте очікуване С. Петлюрою повстання проти більшовиків не відбулося. Вторгнення інтервентів викликало обурення населення України. Успішно йшла мобілізація до Червоної армії, до її лав вступали й добровольці.

Контрнаступ радянських армій Південно-Західного фронту під командуванням О. Єгорова розпочався 5 червня 1920 р. Було звільнено Житомир, Бердичів, Білу Церкву. 17 червня червоні війська було взяли Вінницю, 19 червня – Жмеринку, 9 липня – Проскурів (нині Хмельницький). Директорія УНР евакуювалася до Варшави. Наприкінці червня 1920 р. розпочався контрнаступ військ Західного фронту під командуванням М. Тухачевського в напрямку Мінськ – Білосток – Варшава. Війська О. Єгорова підійшли до Львова. Після вступу Червоної армії у Східну Галичину й Польщу більшовики утворили Польський (у Білостоці) і Галицький (у Тернополі) ревкоми. Наступ радянських військ на Варшаву виявився невдалим (населення

їх не підтримало, постачання припинилося). Наприкінці вересня польсько-радянський фронт було відтиснено на лінію Коростень – Житомир – Бердичів ("чудо над Віолою").

12 жовтня 1920 р. Польща й Росія підписали угоду про перемир'я. 10 листопада в жорстокому бою під Котюжанами переважаюча червона кіннота розгромила дві петлюрівські дивізії. 18 березня 1921 р. в Ризі було підписано мирний договір між Польщею і РРФСР. Польщі відійшли Західна Україна й Західна Білорусь. Заборонялося перебування в Польщі антибільшовицьких організацій. Директорія та уряд УНР втратили право на свою легальну діяльність.

Тепер загрозу для радянських військ створювали білогвардійські частини П. Врангеля на Півдні, у Криму. Антанта надала його армії найсучасніші види озброєння, у тому числі танки й літаки. У червні 1920 р. в районі Перекопа й Каховки розгорнулися бої. Червоноармійці закріпилися на правому березі Дніпра. Після отримання поповнення з Кубані Врангелю вдалося захопити Олександрівськ. ЦК ВКП(б) перетворив кримський напрямок на Південний фронт на чолі з М. Фрунзе, який завдяки перевазі в піхоті та кавалерії завдав удару на каховському плацдармі. У жовтні він підписав воєнно-політичну угоду з представниками Н. Махна. У ніч на 8 листопада 1920 р. радянські війська форсували Сиваш і зайняли Ялту. Рештки врангелівських військ морським шляхом евакуювалися до Туреччини. Після розгрому Врангеля з Москви надійшла директива знищити махновців.

5. ЗУНР і національно-визвольний рух 1918–1920 років у західноукраїнських землях. Культура Радянської України

Зазнавши поразки в Першій світовій війні Австро-Угорська імперія восени 1918 р. почала розпадатися. Національно-визвольний рух виявлявся в бажанні створити власну державу, але на заваді стали поляки, які претендували на Східну Галичину. 18 жовтня 1918 р. у Львові на загальних зборах політичних і громадських діячів Східної Галичини й Буковини було утворено Українську національну раду. Вона оголосила про намір об'єднати в одну національну державу Східну Галичину, Лемківщину, північно-західну частину Буковини й Закарпаття. Уже тоді висловлювалася думка про майбутню злуку з українськими землями у складі Росії та створення соборної незалежної держави.

9 листопада 1918 р. Національна рада призначила тимчасовий уряд – Державний секретаріат – на чолі з К. Левицьким. 11 листопада 1918 р., після зречення імператора Австро-Угорщини, було офіційно проголошено Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР), до якої ввійшли Східна Галичина (центр – Львів), Буковина (Чернівці), Закарпаття (Мукачеве), Холмщина та Підляшшя. Її президентом став голова Національної ради Є. Петрушевич. Великі приватні землеволодіння, які належали переважно полякам, експропріювалися й розподілялися між селянами. Виборчі права було надано всім громадянам ЗУНР, широкі права національним меншинам. Створено власну армію ЗУНР (близько 100 тис. вояків) – Українську галицьку армію (УГА) із солдатів австрійських військ, командирів колишніх австрійських і німецьких офіцерів, а також офіцерів царської армії.

Однак 11 листопада 1918 р. Буковина була окупована Румунією, а Закарпаття чеськими й угорськими військами. 22 листопада 1918 р. в результаті наступу польських військ було зайнято Львів, уряд ЗУНР переїхав спочатку до Тернополя, а наприкінці грудня – до Станіслава.

Керівництво держави продовжувало послідовно заявляти про своє рішення "перестати існувати як окрема держава й злитися в одну велику державу з Українською Народною Республікою". Українська національна рада 4 січня 1919 р. ухвалила проект відповідного договору. На початку липня 1919 р. УГА змушена була відступити до Збруча. Є. Петрушевич, призначений диктатором ЗУНР, і уряд перейшли на територію УНР, а Галицька армія приєдналася до її військових частин. Зведені армії УНР і ЗУНР мали близько 80 тис. бійців.

Польські війська окупували всю Галичину й Західну Волинь. На Паризькій мирній конференції 25 червня 1919 р. Рада послів Антанти визнала за Польщею право на окупацію Східної Галичини. На території Буковини в Чернівцях було засновано її відділення – Український крайовий комітет. Проте Сен-Жерменська конференція (мир між Антантою та Австрією) у Парижі в 1918 р. визнала окупацію її Румунією і проголошення Буковини й Бессарабії у складі Румунського королівства. Румунська окупація викликала невдоволення місцевого населення. У ніч на 28 січня 1919 р. у Хотинському повіті на півночі Бессарабії розпочалося підготовлене більшовиками повстання. Коли в цю місцевість було введено частини регулярної королівської румунської армії, повстанці та біженці перейшли через Дністер на територію України.

Після проголошення незалежності Угорщини Закарпаття увійшло до її складу. Чехословаччина з відома Антанти на початку 1919 р. захопила західну частину краю, а Румунія – південно-західну. Однак на

Закарпатських народних зборах у Хусті в січні 1919 р. більшість представників місцевих сільських громад висловилися за возз'єднання з Україною. У липні 1919 р. чеські й румунські війська окупували всю територію Закарпаття і Угорщини. За Сен-Жерменським договором у 1919 р. Закарпаття відійшло до Чехословаччини. Це відповідало інтересам торгово-промислових кіл і заможних селян краю.

Доки західноукраїнські землі "офіційно" ділили після Першої світової війни, на території Радянської України більшовицьким урядом уже проводилася культурна асиміляція. Для керівництва освітою в уряді України було створено Народний комісаріат освіти на чолі з В. Затонським. В усіх середніх навчальних закладах уводилися виборні посади педагогічної ради. На кінець 1920 р. в Україні діяло близько 22 тис. загальноосвітніх шкіл, в яких навчалося 2 млн 250 тис. учнів і працювало 75 тис. учителів. Було створено трудову двоступеневу загальноосвітню школу: з 1-го по 4-й і з 5-го по 7-й класи. Зросла кількість середніх професійно-технічних навчальних закладів – технікумів і профтехшкіл, сформувалася мережа дитячих дошкільних закладів і позашкільних установ – садків і дитячих будинків.

У травні 1919 р. у вищій школі було скасовано всі наукові ступені й звання. Залишилися лише посади педагог-викладач і педагог-асистент. Для вступу до вищих навчальних закладів вимагалося лише посвідчення особи. У 1920 р. відкривалися робітничі факультети для підготовки трудящої молоді до навчання у вищому навчальному закладі. Наприкінці 1920 р. в Україні розпочали роботу 38 інститутів, у яких навчалося 57 тис. студентів. Керівництво вищими навчальними закладами здійснювали комісари.

У республіці було створено Народний комісаріат радянської пропаганди, який налагоджував роботу хат-читалень, бібліотек, клубів, народних будинків, агітпунктів. У 1920 р. в Україні видавалося 360 газет.

Народний секретаріат освіти запропонував радам узяти під свій нагляд театри й спрямовувати їхню діяльність у комуністичному напрямі. Театри було націоналізовано. У 1920 р. в Україні працювало понад 20 стаціонарних і пересувних театрів, де творили видатні майстри сцени П. Саксаганський, М. Заньковецька, Л. Курбас, Г. Юра, А. Бучма та ін.

Отже, у результаті визвольної боротьби українського народу 1919–1920 рр. політичним силам (УЦР, Гетьманату, Директорії, ЗУНР) вдалося продовжити й розвинути традиції української держави, підтримати демократичність влади, розбудувати національні збройні сили, провадити активну зовнішню політику, розробити власну аграрну програму, фінансову систему, сприяти справі українізації суспільст-

ва, розвитку національної культури, ідеї. Але вони не змогли виробити чіткої програми дій політичної платформи, що разом із протиборством, амбіціями, нездатністю до компромісів, відсутністю загальної соціальної платформи, нежиттєздатними економічними перетвореннями призвело до їхньої ліквідації. Спільна мета повинна породжувати спільні шляхи її досягнення. У політиці необхідно відкидати власні амбіції. Держава не може існувати без підтримки та згоди всіх верств населення, міжнародної економічної підтримки, без стабільної соціальної бази. Потрібен час для отримання результатів від розв'язання культурологічних проблем.

Такі державні утворення, як Радянська Україна, Кубанська Республіка не мали виразного національно-державного характеру, а базувалися на різного роду станових і космополітичних принципах. Результатом прямого зовнішнього втручання і відображенням складної політичної боротьби було утворення інших радянських республік (Донецько-Криворізької, Галицької та ін.).

ХРОНОЛОГІЯ

1917, 27 лютого	–	Перемога Лютневої революції та повалення самодержавства в Росії.
2–9 березня	–	Виникнення Рад робітничих депутатів у Харкові, Києві, Катеринославі, Кременчуці, Олександрівську, Юзівці, Макіївці, Севастополі, Полтаві, Миколаєві, Одесі, Херсоні, Вінниці, Луганську, Житомирі.
4 березня	–	Створення у Києві з представників українських громадських організацій і об'єднань Української Центральної Ради.
19 березня	–	Відбулися маніфестація та мітинг у Києві українських громадсько-політичних сил, які висловилися за автономію України.
6–8 квітня	–	Відбувся Український національний конгрес у Києві, на якому було обрано Українську Центральну Раду.
16–21 квітня	–	У Петрограді пройшли переговори між українською делегацією на чолі з В. Винниченком і представниками Тимчасового уряду щодо автономії України.
25 квітня – 6 травня	–	У Харкові пройшов Перший обласний з'їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів.
1917, 10 червня	–	Проголошення В. Винниченком у Києві на заключному засіданні II Українського військового з'їзду I Універсалу Центральної Ради.
15 червня	–	Створення Центральною Радою Генерального Секретаріату – першого українського уряду.
3 липня	–	Оголошення в Києві II Універсалу Центральної Ради.
25 жовтня	–	Одержання повідомлення в Києві про перемогу збройного повстання більшовиків у Петрограді.
7 листопада	–	Прийняття Центральною Радою III Універсалу, яким проголошено створення Української Народної Республіки у складі Російської Демократичної Федеративної Республіки.

3 грудня	–	Прийняття Раднаркомом Радянської Росії "Маніфесту до українського народу з ультимативними вимогами до Центральної Ради".
11 грудня	–	Проголошення I Всеукраїнським з'їздом робітничих, солдатських і селянських Рад у Харкові України радянською республікою.
17 грудня	–	Створення в Харкові Народного Секретаріату – першого радянського уряду України.
1918, 12 січня	–	Прийняття Центральною Радою IV Універсалу, який проголосив УНР самостійною державою.
26 січня	–	Захоплення Києва радянськими військами під командуванням М. Муравйова.
27 січня	–	Підписання делегацією УНР у Брест-Литовську мирного договору з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною, Болгарією.
1 березня	–	Захоплення Києва німецькими військами.
29 квітня	–	Схвалення Центральною Радою проекту Конституції УНР, розгляд питання про обрання М. Грушевського президентом України. Проголошення П. Скоропадського гетьманом України.
13 листопада	–	Створення в Києві Директорії на чолі з В. Винниченком.
16 листопада	–	Початок повстання проти гетьманського уряду в Києві, очолюваного Директорією.
27 листопада	–	Заснування в Києві Української Академії Наук.
14 грудня	–	Відмова П. Скоропадського від гетьманської посади. Проголошення Директорією в Києві своєї влади.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

АНТАНТА (фр. *entente* – згода) – військово-політичне угруповання. Домінувало в міжнародних відносинах перших десятиліть XX ст. Виникло у відповідь на створення 1882 р. і подовження 1891 р. Троїстого союзу Німеччини, Австро-Угорщини та Італії. Веде початок від франко-російського союзу 1891–1893 рр., оформилося як глобальна коаліція після вступу до союзу Великої Британії, яка 1904 р. врегулювала суперечності з Францією в Африці та 1907 р. – з Російською імперією в Азії. Повалення царизму й розгортання українського національного руху спочатку не змінило ставлення Антанти до України. Франція й Англія продовжували розглядати українське питання як внутрішню справу Росії. Однак неспроможність останньої утримувати Східний фронт привернула увагу Англії до України як до геополітичного партнера. Контроль над територією України австро-німецьких військ 1918 р. призвів на Паризькій мирній конференції до розгляду їхніх питань у таборі переможених.

БІЛОГВАРДІЙЦІ (БІЛА ГВАРДІЯ, БІЛИЙ РУХ) – неофіційна назва військових формувань, які боролися за відновлення монархічного ладу під час громадянської війни та іноземної інтервенції в Росії 1918–1920 рр. Назва походить від білого кольору прапора монархістів під час Французької революції кінця XVIII ст. Білогвардійці вимагали порятунку і відновлення "єдиної та неподільної Росії", включно з територіями України.

ДЕМОКРАТІЯ – форма політичної системи суспільства, побудована на визнанні народу як джерела влади, на принципах рівності та свободи. Офіційно визнаються влада більшості при збереженні права меншості, рівноправність громадян, верховенство закону. Передбачається відповідна форма державного ладу й органів законодавчої, виконавчої, судової влади.

ДЕМОНСТРАЦІЯ – прилюдне висловлення суспільних настроїв, політичних поглядів, солідарності, вимог чи протестів шляхом організації мітингів і процесій тощо. Може мати стихійний, організований характер і привести до радикальних змін у зовнішній і внутрішній політиці країни.

ДИКТАТУРА ПРОЛЕТАРІАТУ – ідея висунута К. Марксом і Ф. Енгельсом у "Маніфесті Комуністичної партії" й розумілася як державна влада робітничого класу. Європейська соціал-демократія не при-

йняла цієї ідеї, оскільки вона не була чітко сформульованою: реально диктатуру може здійснювати тільки політична сила, а не аморфна частина суспільства, якою є пролетаріат. Ідея також могла означати встановлення неконтрольованого суспільством правління пролетарської партії. В. Ленін добився прийняття II з'їздом РСДРП (липень – серпень 1903) іскрівської партійної програми, яка складалася з двох частин: програми-мінімум і програми-максимум. Перша з них визначала найближчі завдання партії, а друга мала на меті здійснення соціалістичної революції та встановлення диктатури пролетаріату. У своїх діях В. Ленін виходив з того, що: "Або диктатура буржуазії, або диктатура пролетаріату. Хто не навчився цього з історії всього XIX століття, той – безнадійний ідіот". Це давало змогу логічно обґрунтувати необхідність захоплення політичної влади, причому цілковито – у формі диктатури, однією партією. Поняття "диктатура пролетаріату" і "диктатура партії" по суті означають одне й те саме – певний тип політичного ладу, але вони не є тотожними.

ДОБРОВОЛЬЧА АРМІЯ – одне з найбільших білогвардійських збройних формувань на Півдні Росії 1917–1920 рр. Створена за добровольчим принципом у м. Новочеркаську (нині місто Ростовської області, Російська Федерація) у листопаді – грудні 1917 р. генералом від інфантерії М. Алексєєвим. Початкова чисельність – 500 осіб. Офіційну назву "Добровольча армія" отримала 7 січня 1918, коли її очолив генерал від інфантерії Л. Корнілов. У 1918 р. чисельність добровольчої армії зросла до 40 тис. осіб і очолив її генерал А. Денікін. У 1919 р. вона стала основою для формування Кавказької армії П. Врангеля. У 1920 р. армію було перетворено в Добровольчий корпус.

ЕСЕРИ (соціал-революційна партія) – політична партія в Росії 1901–1923 рр. Програма включала вимоги ліквідації самодержавства, створення демократичної республіки, уведення політичних свобод, восьмигодинного робочого дня, соціалізації землі. Лідери: В. Чернов, А. Гоц, Н. Авксентьєв. Брали участь у збройних виступах 1905–1907 рр. Після 1917 р. разом із більшовиками становили більшість у Радах, входили до складу Тимчасового уряду. У 1922 р. членів арештовано й розстріляно.

КАДЕТИ (конституційно-демократична партія, "Народної свободи партія") – політична партія Росії 1905–1917 рр. Програма: конституційно-парламентська монархія, демократичні свободи, примусове відчуження поміщицьких земель за викуп, законодавче вирішення "робітничого питання". У I й II Державних думах кадети посідали головне положення. Підтримували політику уряду

в Першій світовій війні. Мали більшість у першому складі Тимчасового уряду. Після 1917 р. партію було заборонено.

КОНВЕНЦІЇ (від лат. *conventio* – угода) – один із видів договору, передбачає встановлення взаємних прав і обов'язків у спеціальних сферах.

КОНСТИТУЦІЯ – основний закон держави, що має найвищу юридичну силу й визнає її суспільний і адміністративно-територіальний устрій, виконавчу й судову владу та основні права й обов'язки громадян.

МЕНШОВИКИ – представники політичної течії (фракції) у РСДРП, з 1917 р. – самостійна політична партія. Саме поняття "меншовик" виникло на II з'їзді РСДРП 1903 р., коли частина делегатів залишилася у меншості з питань про вибори до керівних органів партії. Лідери: Л. Мартов, О. Мартинов, П. Аксельрод, Г. Плеханов. Виступали проти суворого централізму в партії, проти наділення ЦК великими повноваженнями. Після 1917 р. підтримали Тимчасовий уряд і засудили Жовтневу революцію. 1924 р. їхніх членів поступово розігнали.

НАЦІОНАЛЬНО-ТЕРИТОРІАЛЬНА АВТОНОМІЯ – різновид територіальної автономії, один із способів вирішення національного питання в багатонаціональній державі. Вона означає надання певній частині (частинам) унітарної держави, населеної здебільшого представниками будь-якої національної меншини, певної самостійності у вирішенні питань внутрішнього життя. Статус суб'єктів національно-територіальної автономії, як правило, вищий, ніж статус суб'єктів адміністративно-територіальної автономії, і нижчий за статус суб'єктів національно-державної автономії. Національно-територіальна автономія, на відміну від регіональної, поширюється не тільки на адміністративну, а й на культурно-мовну сферу. На теренах національно-територіальної автономії, поряд із загальнодержавною, офіційно використовується мова національної меншини. Формування, існування органів влади, прийняття ними рішень – схоже з адміністративно-територіальною автономією.

ОКУПАЦІЙНІ ВІЙСЬКА – війська певної країни, які тимчасово перебувають на території іншої держави у зв'язку з її окупацією.

СУВЕРЕНІТЕТ – незалежність держав від інших країн у зовнішній і внутрішній політиці.

УЛЬТИМАТУМ (пізньолат. *ultimatum* – доведене до кінця) – виражена в дипломатичному документі чи в усній формі категорична (не допускаючи подальших суперечок) вимога уряду однієї держави до уряду іншої під загрозою того, що в разі невиконання цієї вимоги до вказаного строку уряд, який висував ультиматум, вживе певних заходів.

ПЕРСОНАЛІЇ

ВИННИЧЕНКО ВОЛОДИМИР (1880–1951) – письменник, публіцист, політичний діяч. Народився в Кіровограді. Його батько працював чабаном, чумакував; одружився з удовою Явдохою Павленко (Линник), старшою від нього на п'ять років, яка мала трьох дітей. Володимир з 10 років навчався в Єлисаветградській гімназії, зокрема вивчав там російську, німецьку, французьку, старогрецьку, латинську мови. Закінчив навчання екстерном. На історичному факультеті Київського університету Св. Володимира в 1901 р. вступив до Української студентської громади – осередку РУП. За участь у студентських заворушеннях 4 лютого 1902 р. його було виключено з університету й заарештовано. Завдяки допомозі мецената Є. Чикаленка влітку 1902 р. опублікував перше оповідання "Краса і сила". Служив добровольцем у 5-му саперному батальйоні в Києві, дезертирував і проживав у Львові, займаючись політичною та літературною діяльністю. Брав участь у роботі Закордонного комітету РУП, співпрацював з газетами "Праця" та "Селянин". У липні 1903 р. під Волочиськом був затриманий жандармами при перевезенні агітаційної літератури, намагався повіситись на гауптвахті, симулював божевілля. У листопаді 1904 р. вийшов за проголошеною амністією. Восени 1905 р. екстерном закінчив університет, здобувши диплом юриста, у грудні цього ж року став головою УСДРП. 1907 р. перетнув кордон з Австро-Угорщиною і знов оселився у Львові. Опісля жив у різних країнах: у Франції, Швейцарії, Німеччині, Італії, нелегально побував у Києві, Харкові, Петербурзі. 1911 р. у Флоренції взяв шлюб із 27-річною випускницею Сорбонни лікарем Розалією Ліфшиць, яку ніжно називав "Кохою" (від слова "кохана"). У 1917 р. В. Винниченко повернувся до Києва, 15 червня очолив Генеральний Секретаріат. У січні 1918 р. розробив один із проектів IV Універсалу, яким проголошувалась незалежність УНР. Після створення Директорії став її Головою, залишаючись на цій посаді до початку лютого 1919 р. Виїхавши в еміграцію, В. Винниченко почав схилятися до ідей націонал-комунізму. З Угорщини він переїхав до Відня, де розпочав роботу над тритомником спогадів "Відродження нації". З 1925 р. жив у Франції. У 1941 р. деякий час перебував під арештом за наказом німецької окупаційної влади.

У Франції багато писав, малював (автор понад 100 оповідань, п'єс, сценаріїв, 14 романів), розробив утопічний проект ідеального ладу "сонцеїзму". Помер і похований В. Винниченко у Франції.

ДОРОШЕНКО ДМИТРО (1882–1951) – видатний український історик, громадсько-політичний і державний діяч, публіцист. Народився в м. Вільно (тепер Вільнюс, Литва). Походив зі старовинного українського козацько-старшинського роду на Глухівщині, з якого вийшли два українські гетьмани – М. і П. Дорошенки. Навчався на історико-філологічному факультеті Варшавського, Петербурзького та Київського університетів. У 1903 р. очолював Українську студентську громаду в Петербурзі. Дуже рано розпочав політичну діяльність, спочатку як член Революційної Української Партії, а згодом – Товариства Українських Поступовців. Активно займався публіцистикою. З 1897 р. співпрацював з політичними виданнями в Галичині, у 1905–1907 рр. – з газетами і журналами національно-демократичного напрямку в Наддніпрянській Україні – "Рада", "Украінский вісник", "Українське життя" (останні два видавалися рос. мовою), "Україна". Деякий час працював учителем у середніх школах Києва і Катеринослава. У 1910–1914 рр. – редактор часопису "Дніпрові хвилі" в Катеринославі. Під час Першої світової війни обраний уповноваженим Всеросійського Союзу Міст на Південно-Західному фронті (з 1915), очолював відділ допомоги українцям на окупованих російськими військами землях Галичини і Буковини. У березні 1917 р. Дорошенко після реорганізації ТУП у Союз українських автономістів-федералістів (з червня 1917 – Українська партія соціалістів-федералістів) став членом цієї організації. З квітня 1917 р. входив до складу Української Центральної Ради, а згодом був призначений Тимчасовим урядом крайовим комісаром Галичини і Буковини з правами генерал-губернатора. Після відступу в серпні 1917 р. російських військ із Галичини повернувся до Києва, де йому було запропоновано сформувати новий склад Генерального Секретаріату УЦР-УНР. Проте через розходження в поглядах на шляхи становлення української державності з М. Грушевським відмовився від цієї пропозиції. Незабаром був обраний губернським комісаром Чернігівщини і перебував на цій посаді до кінця 1917 р. Після приходу до влади гетьмана П. Скоропадського повернувся до Києва, де очолив Міністерство закордонних справ Української держави. У період його керівництва зовнішньополітичним відомством було відкрито дипломатичні представництва

України в Румунії, Польщі, Швейцарії, Фінляндії та ряд українських консульств за кордоном і зарубіжних держав у Києві. Після падіння гетьманату – приват-доцент Кам'янець-Подільського державного українського університету. З 1920 р. перебував у еміграції, брав участь у створенні об'єднання українських монархістів – Українського союзу хліборобів-державників. У 1921–1951 рр. – професор кафедри історії Українського Вільного Університету у Відні, Празі й Мюнхені. За визначенням О. Оглобліна, Дорошенко був першим українським істориком, який дав науковий огляд історії України як процесу розвитку української державності. Автор близько тисячі праць з історії України, історії культури і церкви в Україні.

СКОРОПАДСЬКИЙ ПАВЛО (1873–1946) – генерал російської армії, нащадок гетьмана XVIII ст. І. Скоропадського. Закінчив Пажеський корпус у 1893 р. Брав участь у російсько-японській війні 1904–1905 рр., Першій світовій війні, де став командиром 1-ї гвардійської кавалерійської дивізії та 34 армійського корпусу. За бойові заслуги нагороджений золотою зброєю. Можливо, був членом масонської ложі. Командир 1-го Українського корпусу Центральної Ради. Він сам писав у спогадах, що є українцем, дуже любить Україну, але не співчуває ідеям соціалізму. На з'їзді вільного козацтва в Чигирині 1917 р. обраний головнокомандувачем військами Центральної Ради. У квітні 1918 р. проголошений гетьманом України. У грудні того ж року відмовився від гетьманської влади. Перебував у еміграції в Німеччині з 1918 по 1945 рр. Співпрацював з фашистами в 1941–1945 рр. Убитий у Берліні під час нальоту ВВС.

ПЕТЛЮРА СИМОН (1879–1926) – діяч українського національно-визвольного руху, голова Директорії, один із засновників УСДРП. Народився в передмісті Полтави, батьки – Василь Павлович і Ольга Олександрівна – походили з давніх козацьких родів. Коли йому виповнилося 13 років, утік до школи й за два роки закінчив її першим учнем. У 15-річному віці вступив до Полтавського духовного училища, але навесні 1902 р. був виключений. Юнак поїхав на Кубань, де працював учителем, однак був звільнений як політично неблагонадійний, пізніше влаштувався на роботу в Комісії з розбирання архіву та написання історії кубанського козацтва. У 1904 р. нелегально виїхав до Києва. Деякий час С. Петлюра жив у Петербурзі. З 1912 по 1916 р. разом із О. Саліковським видавав у Москві журнал "Украинская жизнь".

Написав чимало театральних оглядів. Виступав у пресі під численними псевдонімами: В. Марченко, В. Салевський, Рокитний, О. Ряст, Зілот, Симон. За рекомендацією М. Грушевського став секретарем редакції газети "Рада", заснованої меценатом Є. Чикаленком. Працюючи в Москві бухгалтером, балотувався в депутати II Державної думи; там же одружився з Ольгою Опанасівною Більською (1885–1959), мав дочку Лесю (1911–1941). 22 травня 1917 р. обійняв посаду Генерального секретаря з військових справ, після добровільної відставки формував на Полтавщині загони. З липня до листопада 1918 р. разом із М. Поршем перебував під арештом. Він відмовився припинити війну й дійти згоди з гетьманським урядом П. Скоропадського. Як головний отаман С. Петлюра очолив армію УНР, а з 11 лютого 1919 р. став головою Директорії, вийшовши з лав УСДРП. Протягом десяти місяців керував збройною боротьбою проти Червоної та Добровольчої армій, після поразки виїхав разом із урядом УНР до Варшави. З листопада 1921 р. нелегально жив у Польщі під ім'ям Степана Могили. На початку 1924 р. переїхав до Австрії, потім до Угорщини, Швейцарії, а восени цього ж року оселився в Парижі. Був застрелений (можливо, за рішенням колегії Об'єднаного державного політичного управління (ОДПУ)) колишнім кіннотником бригади Г. Котовського С. Шварцбартом. У 30-ті рр. органи НКВС жорстоко викорінили весь рід Петлюри.

ЛЕКЦІЯ 17

РАДЯНСЬКА УКРАЇНА У 20–30-ті РОКИ XX СТОЛІТТЯ

1. Нова економічна політика в радянській Україні у 20-ті роки XX століття.
2. Сталінська політика будівництва соціалізму в СРСР.
3. Культурне життя в радянській Україні у 20–30-ті роки XX століття.

1. Нова економічна політика в радянській Україні у 20-ті роки XX століття

Після закінчення громадянської війни більшість території України була захоплена більшовиками, які створили формально самостійну Українську Соціалістичну Радянську Республіку. Головними завданнями новоствореної республіки на міжнародній арені були: досягнення юридичного визнання УСРР з боку великих держав, якнайшвидше укладення вигідних міждержавних угод у торгово-економічній сфері, нормалізація відносин з прикордонними сусідніми державами.

Уже в 1921 р. Україна встановила дипломатичні відносини з Литвою, Латвією, Естонією. Підписання 18 березня 1921 р. Ризької мирної угоди нормалізувало стосунки з Польщею. Велике значення для республіки в торговельно-економічній сфері мало також укладання договору про дружбу з Туреччиною. Був створений Наркомат зовнішньої торгівлі, який розгорнув широку зовнішньоекономічну діяльність з Польщею, Румунією, Чехословаччиною, балканськими країнами.

Важливим здобутком на міжнародній арені був прорив дипломатичної ізоляції з боку великих держав. Ще у квітні 1921 р. в Берліні було підписано угоду між УСРР і Німеччиною про обмін військовополоненими та інтернованими громадянами. А в 1922 р. російська делегація, до складу якої входив Х. Раковський, у містечку Рапалло уклала рівноправну угоду між РСФРР і Німеччиною. У листопаді 1922 р. дія цієї угоди була поширена на Україну.

Незважаючи на вагомі успіхи й досить активну діяльність УСРР на міжнародній арені, реальна самостійність республіки в зовнішньополітичній сфері була ілюзорною, оскільки всі її дипломатичні дії контролювались Москвою. Відносна самостійність України в зовнішніх відносинах служила додатковим важелем радянської політики, була покликана поліпшувати імідж більшовицького режиму в очах міжнародної громадськості та українського населення.

Однак зі зміцненням позицій радянської влади всередині країни, посилення тенденції централізації управління з Москви та небажання західних держав юридично визнавати всі радянські республіки призвело до того, що вже в 1922–1923 рр. і цю формальну самостійність української дипломатії було згорнуто, дипломатичні представництва УСРР ліквідовано. 20 вересня 1923 р. остаточно перестав існувати апарат НКЗС УСРР.

Водночас республіка була визнана незалежною, хоча її кордони позначалися тільки на географічній карті. З червня 1919 р. Радянська Україна входила до воєнного союзу радянських республік Росії, України, Латвії, Литви й Білорусії. У міру того як надії більшовиків на світову революцію та непереможність червоної армії танули, почалися пошуки варіантів майбутнього державного союзу нових соціалістичних республік. Комісія оргбюро ЦК на чолі з В. Куйбишевим підтримала сталінський проект об'єднання, який полягав у входженні національних республік до РСФРР на правах автономних утворень. Українські націонал-більшовики, зокрема Х. Раковський, рішуче виступили проти такої моделі об'єднання. В. Ленін також категорично відкинув сталінський план, запропонувавши будувати державний союз за федеративним принципом.

30 грудня 1922 р. І Всесоюзний з'їзд Рад затвердив декларацію про утворення Союзу РСР і союзний договір. Союз складався з чотирьох республік – РСФРР (Росія), УСРР (Україна), БСРР (Білорусія), ЗСФРР (Азербайджан, Вірменія, Грузія). Кожна республіка мала право вийти із Союзу, хоча насправді реалізувати це право було неможливо. 26 січня 1924 р. ІІ з'їзд Рад СРСР прийняв першу Конституцію СРСР. У травні 1925 р. ІХ Всеукраїнський з'їзд Рад затвердив Конституцію УСРР, в якій закріплювався вступ радянської України до СРСР. В адмі-

ністративному відношенні в Україні було ліквідовано губернії та встановлено більш струнку й централізовану триланкову систему управління (центр – округ – район). Столицею УСРР до 1934 р. був Харків.

Надання республікам ознак незалежності та статусу державності диктувалося потребами поліпшити міжнародний імідж радянського режиму, необхідністю задовольнити національні інтереси розвинених народів колишньої Російської імперії та нейтралізувати потенційні визвольні рухи в республіках. Отже, визвольна боротьба українського народу за незалежність своєї Батьківщини не була марною.

Однак в адміністративно-економічній сфері передбачалася жорстка централізація новоутвореного Союзу. Було сформовано народні комісаріати трьох типів – злиті, об'єднані й самостійні. Статус самостійних республіканських мали тільки шість другорядних наркоматів: юстиції, внутрішніх справ, землеробства, освіти, охорони здоров'я і соціального забезпечення, а всі головні сфери діяльності – зовнішня політика, транспорт, армія – належали до федерального центру. Крім того, хоча формально владу в республіці уособлювала й здійснювала система Рад, однак реальна влада на місцях належала партійним структурам єдиної, жорстко централізованої більшовицької партії, керованій із Кремля, що фактично зводило нанівець прояви будь-якої можливої республіканської самостійності.

На початку 20-х рр. внутрішня ситуація в УСРР характеризувалася всеохоплюючою глибокою соціально-економічною кризою, породженою не лише воєнними діями, що впродовж семи років йшли на її території, але й більшовицькою політикою воєнного комунізму. Найбільше постраждала промислова база республіки. Виробництво промислової продукції знизилося до 1/10 довоєнного рівня. У металургії залишилася працюючою лише одна доменна піч на Петровському заводі в Єнакієвому. Щоб урятуватися від голоду, більшість робітників переселялися в села.

Однак і в сільському господарстві соціально-економічні наслідки кризи були не менш глибокими, а навіть відчутнішими для українського населення, оскільки на 90 відсотків воно було селянським. Незважаючи на те, що селянство безкоштовно отримало від більшовиків поміщицькі землі, реманент і худобу, згідно з політикою продрозкладки продзагони силою забирали у селян майже весь вирощений хліб. Це породжувало збройний опір селянства радянській владі. Майже на всій території України поширився масовий повстанський рух незадоволених більшовицькою економічною політикою селян, що виступали в основному під анархо-комуністичними гаслами. Кількість повсталих на початок 1921 р. становила понад 100 тисяч. Радянська вла-

да розглядала його як "куркульський" бандитизм. На боротьбу з повстанцями було кинуто дві третини регулярних частин Червоної армії.

Крім деструктивних соціальних наслідків більшовицьких експериментів, вони сприяли також поглибленню економічної розрухи в сільському господарстві, що загрожувало продовольчою катастрофою для країни.

Оскільки у селянина забиралося майже все зерно, він був не зацікавлений вирощувати його більше, ніж потрібно було для сім'ї. У результаті посівні площі в Україні скоротилися на 15 %. Валовий збір хліба в 1920 р. становив лише 38,5 % від рівня 1913 р. Міста опинялись під загрозою голоду. Навесні 1921 р. продрозкладку виконали менш як на 40 %. Створити державний хлібний фонд у запланованих розмірах не вдалося. За таких умов катастрофічна посуха та неврожай 1921 р. в південних губерніях України, на Північному Кавказі та в Поволжі призвели до масового голоду в цих регіонах. В Україні вже у травні 1922 р. голодувало 5,6 млн людей, що становило 25 % населення УСРР. Узимку 1922–1923 рр. в республіці почалася друга хвиля голоду, одних тільки дітей голодувало понад 2 млн.

Голоду на півдні України можна було запобігти шляхом перерозподілу зернових надлишків зі стабільних областей Правобережної та Лівобережної України, де врожай видався непоганим. Однак незважаючи на голод в Україні та протести місцевих українських комуністичних чільників, керівництво РКП(б) вирішило вивезти максимум хліба з України для постачання зерна в голодуюче Поволжя та промислові центри Росії, насамперед Москву й Петроград, куди було відправлено 2,5 млн пудів зерна. Крім того, понад 15 млн пудів українського зерна пішло на експорт.

Ситуація погіршувалась і тим, що голод, який вразив південну Україну в 1921–1923 рр. замовчувався, через що УСРР не могла користуватися допомогою міжнародних благодійних організацій. Це було зроблено тому, що продовольча допомога жорстоко голодуючої України іншій державі виглядала б надто дивно на міжнародній арені й породжувала б сумніви в її незалежності. До того ж голод Москвою використовувався як ефективний засіб придушення антибільшовицького повстанського руху в Україні. Інформаційну блокаду було знято тільки на початку 1922 р. Голова Раднаркому УСРР Х. Раковський скористався цим, щоб негайно укласти угоду з Американською адміністрацією допомоги (АРА). Голод на півдні України закінчився лише влітку 1923 р.

Спад світового революційного руху й обмежені воєнно-економічні можливості країни Рад закреслили надії більшовиків на швидке здійснення світової революції та перемоги ідей комунізму в планетарному масштабі. А проведення комуністичного штурму в соціально-економічній площині, з прагненням негайної побудови комуністичного сус-

пільства на засадах зрівнялівки, тотального одержавлення виробництва, продрозкладкою на селі, ліквідацією приватної власності, торгівлі, грошового обігу, громадянських свобод, повністю провалилося. Наслідком було не лише посилення економічного колапсу країни, але й небачене загострення суспільно-політичної ситуації. Проти комуністичної влади почались масові виступи та повстання не лише селян (які становили основу Червоної армії), але й робітників і матросів – основної соціальної опори більшовицького режиму.

Більшовики, перемігши в громадянській війні всіх внутрішніх політичних ворогів, зібравши майже всю територію колишньої Російської імперії й відбившись від зовнішніх інтервентів, постали не лише перед обличчям жахливої економічної катастрофи та фактом провалу комуністичного експерименту, але й опинились перед реальною загрозою втрати влади. Саме ці обставини змусили більшовицьке керівництво, і перш за все лідера комуністичної партії В. Леніна, здійснити кардинальний поворот у внутрішній політиці й піти на поступки суспільству спочатку в соціально-економічній, а потім – і в національно-культурній площині. У березні 1921 р. X з'їзд РКП(б) прийняв рішення про заміну продрозкладки продподатком, що поклало початок переходу до нової економічної політики.

Нова економічна політика (неп), що проводилась з 1921 по 1928 р., передбачала допуск капіталістичних елементів у економіку: розвиток товарно-грошових відносин, формування вільного ринку, дозвіл підприємницької приватної ініціативи, заохочення кооперації трудящих, запровадження госпрозрахунку на підприємствах, використання матеріальних стимулів праці на виробництві. Однак більшовики зберігали "командні висоти" в політичному керівництві, держава контролювала важку промисловість і застерігала за собою монополію у зовнішній торгівлі. Спочатку радянська влада розглядала неп переважно як вимушений тимчасовий відступ, потрібний для підняття економіки і стабілізації соціальної ситуації в країні.

У сільському господарстві продрозкладку було замінено фіксованим продподатком, який спочатку виплачувався натуральними продуктами, а з травня 1923 р. – у грошовій формі. Після виплати податку лишки продукції селянин міг використовувати на власний розсуд, а це стимулювало його матеріальну зацікавленість у підвищенні продуктивності праці. Ці заходи швидко вивели сільське господарство з кризи й дозволили нагодувати країну. У середині 20-х рр. зернове виробництво досягло передреволюційного рівня, а вже у 1927–1928 рр. перевищило рівень 1913 р. Основною виробничою одиницею стали селяни-середняки.

Після переходу до непу широко розгорнувся й кооперативний рух. У республіці було створено єдину систему споживчої кооперації, якій надавалося право здійснювати заготівлю та збут продукції. Невдовзі сільськогосподарська кооперація контролювала вже 37 % зернової продукції та 50 % технічних культур. Поступово широкого розвитку набули спеціальні види сільськогосподарської кооперації – машинно-тракторні, тваринницькі, насіннєві, цукробурякові, меліоративні товариства тощо. Усі види кооперації охоплювали 85 % селянських господарств.

У 1922–1924 рр. було успішно проведено фінансову реформу. Восени 1922 р. в обіг було випущено повноцінну конвертовану валюту – червінці. Пожвавилась торгівля, де приватний капітал у перші роки непу контролював 75 % роздрібного товарообігу республіки, що безумовно стимулювало розвиток економіки. З'явилася нові соціальні прошарки досить багатих і забезпечених людей породжених новою економічною політикою – маклери, комісіонери, торговці-оптовики, промисловці – їх називали людьми непу, непманами.

Введення непу в промисловості відзначалося тим, що великі підприємства більшовики залишили в державній власності, прагнучи зберегти контроль у головних економічних секторах. Проте й тут сталися важливі зміни: підприємства були об'єднані в трести, що виступали на ринку вже як господарюючий суб'єкт. Трести перебували на госпрозрахунку, тобто їхні доходи залежали від реалізованої ними продукції, а це значною мірою підвищувало їхню господарську самостійність і активізувало введення принципів матеріального стимулювання працівників. В Україні трести почали організовуватися з осені 1921 р. Так, переважну більшість великих шахт Донбасу об'єднував трест "Дон-вугілля". 15 металургійних заводів об'єднував трест "Південсталь". В інших галузях народного господарства виникають "Тютюнтрест", "Маслотрест", "Цукротрест". Усього в республіці було створено 21 республіканський і 54 губернські трести.

Однак уведення ринкових елементів і господарської самостійності великих об'єктів влада допускала лише до певних меж – підприємства всередині трестів на госпрозрахунку не перебували. А от середні та дрібні підприємства, різноманітні заклади зі сфери послуг держава передавала кооперативам, артілям, товариствам і приватним особам (нерідко колишнім власникам) в оренду. Ці господарюючі суб'єкти функціонували фактично повністю в умовах ринкових товарно-грошових відносин. Уже в 1921 р. в Україні було здано в оренду 5200 дрібних підприємств.

Промисловість республіки швидко відновлювала свій потенціал. У 1925–1926 рр. Донбас дав 78 % довоєнного рівня видобутку вугілля, більша половина якого припадала на великі шахти. А в 1928–1929 рр.

українська промисловість уже більше ніж у 2 рази перевищила показники довоєнного рівня виробництва електроенергії, кам'яного вугілля, сталі. Було побудовано нові великі промислові об'єкти. Найбільшими новобудовами вважалися Краматорський завод важкого машинобудування та Криворізький металургійний завод. У машинобудуванні освоювалися нові види продукції. Було організовано 32 великі заводи сільськогосподарського машинобудування. Уже в 1921 р. на Кічкаському машинобудівному заводі побудували перший трактор.

Нормалізувалася й соціальна ситуація в країні, припинилися виступи та повстання. Крім надання певних економічних і національно-культурних свобод населенню, цьому сприяло також проведення амністії для колишніх супротивників режиму. Влада загнуздала злочинність, провадила широкі медичні та освітні програми. Відносна соціальна й національна стабільність, зростання матеріального благополуччя населення сприяли й демографічному вибуху в республіці.

Запровадження непу дозволило швидко подолати економічну кризу, стабілізувати соціальну ситуацію в країні, відбудувати промисловість і підняти сільське господарство.

Однак цей період відзначався не лише успіхами в соціально-економічній сфері, але й характеризувався комплексом негативних явищ і процесів, що загострювали ситуацію в країні. В економіці відбувались періодичні кризи, значною мірою породжені ринковою системою господарювання: це й фінансова криза 1922 р., криза збуту 1923 р., товарний голод 1924 р., зростання інфляції 1925 р. Характерними були явища спекуляції, контрабанди, шахрайства.

У суспільній сфері в роки непу теж виявлялися дедалі зростаючі суперечності не лише в соціальній площині, але й у політичній. Розвиток товарно-грошових відносин закономірно породжував явища прогресуючого майнового розшарування суспільства, безробіття, безпритульності, що викликали соціальне напруження. Такі явища, як і непівська політика в цілому, суперечили домінуючій комуністичній ідеології соціальної справедливості й відсутності експлуатації людини людиною. Багато комуністів були розчаровані "капітуляцію перед буржуазією", а це вже розхитувало єдність і самої правлячої партії.

Зрештою й економічні резерви розвитку обмеженої непівської моделі в кінці 20-х рр. було вичерпано. Продуктивність сільського господарства не лише відставала від темпів розвитку промисловості й мала досить незначні можливості для підвищення виробництва, але й село тепер пропонувало на продаж значно менше хліба, ніж до революції. Республіка не мала коштів для розвитку своєї індустрії. Дальший успішний розвиток економіки на базі "державного капіталізму" вимагав розширення застосування ринкових механізмів, однак із соціальних

і політичних міркувань більшовики на це піти не могли. Крім того, цей шлях також не вирішував стратегічних економічних проблем, що поставали перед державою. Країна опинилася на порозі гострої кризи, в основі якої лежала нестача капіталів для реконструкції промисловості.

2. Сталінська політика будівництва соціалізму в СРСР

Незважаючи на те, що промисловий розвиток СРСР у середині 20-х рр. досяг довоєнного рівня, країна в цілому перебувала на доіндустріальній стадії розвитку. Щоб остаточно не відстати від розвинених капіталістичних держав і забезпечити свій економічний та оборонний суверенітет, країна потребувала швидкої модернізації. Тому в грудні 1925 р. на своєму XIV з'їзді правляча партія, яка змінила свою назву і стала називатися всесоюзною – ВКП(б), узяла курс на індустріалізацію.

Однак вирішення питання індустріалізації зіштовхнулося з низкою об'єктивних і суб'єктивних проблем. Нерозвиненість інфраструктури на території країни, дефіцит не лише кваліфікованих кадрів, але й потрібної кількості вільних і дешевих робочих рук, відсутність потрібного устаткування, складність управління виробничими процесами в умовах величезної території країни та стихійного ринку становили серйозні труднощі й могли перешкодити та загальмувати модернізацію. Проте головною проблемою була нестача капіталів потрібних для успішного проведення індустріалізації.

Серед керівництва держави та в комуністичній партії розгорнулася широка дискусія прибічників різних шляхів вирішення питання модернізації, яка збігалася з боротьбою різних більшовицьких угруповань за владу. Ліве крило партії, представлене видатними діячами революції Л. Троцьким, Г. Зінов'євим, Л. Каменєвим, обстоювало курс на більш інтенсивне перекачування коштів із села в місто за рахунок підвищення податків і цін на промтовари. Проте хлібозаготівельні кризи другої половини 20-х рр. засвідчили безперспективність таких заходів і ця ідея була засуджена на XV з'їзді ВКП(б) у грудні 1927 р.

Праве крило партії, представлене такими відомими більшовицькими діячами, як М. Бухарін, О. Риков, М. Томський, виступало за поглиблення непу й розширення застосування в економіці ринкових механізмів. Однак це б означало фактично визнання провалу комуністичного експерименту, посилення соціальної напруги в суспільстві, зміцнення приватного сектору та, відповідно, посилення його полі-

тичного впливу. Крім того, абсолютна більшість комуністів, які ще недавно боролися з експлуататорами за суспільство соціальної справедливості, не могли сприйняти подальшу зраду "світлих ідеалів" і стерпіти підняття нових суспільних конкурентів, це по-перше. А по друге, закономірні на даному етапі еволюції тоталітарної системи процеси "консолідації" режиму навколо єдиного вождя не допускали можливості не лише виникнення якогось (навіть економічного) плюралізму в суспільстві, але й диктували викорінення інакомислення навіть у самій більшовицькій партії.

До того ж, у СРСР на той час не було багатого приватного капіталу, який би міг профінансувати індустріалізацію. Але навіть якби він і був, підприємцям, при їхньому нестабільному становищі в радянській державі, було б не дуже вигідно вкладати великі кошти на свій страх і ризик у побудову великих заводів, які не могли дати швидкого прибутку. Крім того, нерозвинена інфраструктура країни, великі відстані, холодний клімат, неможливість у СРСР за безцінь експлуатувати робітників визначали високу собівартість майбутньої продукції. Що робило її не конкурентною при продажу за кордоном.

А всередині країни, навіть за умов захисту вітчизняного виробника владою від дешевих іноземних товарів, низька купівельна спроможність населення країни Рад, як і бідність самої держави, знову ж таки робили в основному невигідним для приватних підприємців розвиток важких секторів промисловості. Загалом такий варіант був би можливий, якби сама держава значною мірою своїми спеціальними замовленнями стимулювала розбудову й розвиток приватних індустріальних гігантів. Проте для цього було потрібно, щоб і держава, і бізнесмени мали великі кошти, чого в наявності не було. У будь-якому разі такий шлях не лише зводив нанівець можливості швидкої модернізації, утруднював керування цими процесами, але й не вирішував проблем нестачі фінансів потрібних для розбудови важкої індустрії.

Радянський Союз не мав заморських колоній, за рахунок яких міг би профінансувати індустріалізацію. СРСР унаслідок свого слабкого експортного потенціалу і в ситуації, коли світові ринки вже були захоплені розвиненими державами, не міг розраховувати й на серйозні прибутки від міжнародної торгівлі. Чекати відчутних закордонних інвестицій також було нічого, оскільки, по перше, після революційної націоналізації майна іноземних компаній іноземні бізнесмени резонно побоювались подібних рецидивів від більшовиків у майбутньому. По друге, холодний клімат, великі відстані, слабко розвинена інфраструктура, а також та обставина, що навряд чи комуністична влада з політичних міркувань дозволила б безрозмірно експлуатувати місцевих робітників за безцінь, визначали надто невисокі прибутки від таких

капіталовкладень, що навряд чи привабило б потенційних інвесторів. Брати іноземні позики для індустріального ривка СРСР не міг, бо, з одного боку, не хотів залазити в економічну кабалу, а з іншого – ніхто з капіталістичних країн не став би фінансувати майбутнього економічного конкурента, політично ворожу державу. Крім того, відмовившись повертати царські борги, СРСР викликав серйозні сумніви в західних партнерів щодо гарантій повернення своїх нових боргів.

За даних обставин країна Рад могла покладатись лише на свої внутрішні фінансові ресурси. Однак їх фактично не було. Держава ледве оправилась від наслідків виснажливих імперіалістичної та громадянської війн, двох революцій і результатів більшовицької політики воєнного комунізму. Отримати ж кошти від економічної експлуатації національних окраїн СРСР у рамках комуністичної доктрини, що передбачала інтернаціоналізм і рівність народів, було неможливо. За цих умов сталінське керівництво обрало найбільш оптимальний, простий, безжалісний і ефективний для зміцнення своєї влади та швидкої індустріалізації країни шлях – провело модернізацію за рахунок селянства.

XV з'їзд ВКП(б) у грудні 1927 р. схвалив директиви першого п'ятирічного плану на 1928/29–1932/33 рр., за якими середньорічні темпи приросту промислової продукції підвищувалися на 16 %. Розробляючи п'ятирічку, Держплан СРСР посилив темпи індустріалізації ще на 20 %. У листопаді 1929 р. в "Правді" з'являється стаття Сталіна "Рік великого перелому", в якій виголошується курс на стрімке форсування індустріалізації.

Неп було згорнуто, ринкові механізми виключались з економіки. Основною ланкою управління тепер оголошувалися не трести, а підприємства. Велику промисловість передали в підпорядкування загальносоюзним наркоматам. Було взято курс на розбудову централізованої командно-адміністративної системи управління, яка була повністю залежна від Москви. Проте, незважаючи на свої недоліки й витрати, ця система в даних умовах дозволяла досить оперативно керувати модернізаційними процесами, ефективно мобілізовувати, концентрувати й перекидати необхідні кадри, фінанси та ресурси для вирішення нагальних завдань.

Держава фінансувала індустріалізацію за рахунок збільшення вивозу за кордон сировини: золота, нафти, лісу, хутра, хліба й інших видів сировинної та продовольчої продукції; конфіскації грошових накопичень у непманів; продажу у великих кількостях за кордон унікальних витворів мистецтва з музеїв, реквізованих церковних цінностей. Влада максимально розширила виробництво і продаж горілки в країні. Крім того, з 1927 р. вводилась політика економії коштів у республіці за рахунок скорочення адміністративно-управлінських витрат (лише за два

з половиною роки було зекономлено майже 65 млн крб). Джерелами фінансування також служили: перекачування коштів із легкої та харчової у важку промисловість; випуск паперових грошей, не забезпечених золотом; добровільно-примусові внутрішні позики (лише протягом 1927–1929 рр. населення України підписалося на суму понад 325 млн крб). До того ж, зросли ціни й податки з народу (а для села додатковим податком було постійне зростання цін на промислові товари).

Сталінське керівництво для розв'язання фінансових проблем і вирішення трудових завдань, особливо в північних регіонах країни, у широких масштабах використовувало працю мільйонів в'язнів ГУЛАГу. Однак головним джерелом фінансування було безпрецедентне пограбування селянства і фактичне його закріпачення в державних колективних господарствах (колгоспах), де вони за безцінь виробляли сільгосппродукцію.

Оскільки модернізація індустрії вимагала реконструкції та переоснащення старих заводів і розбудови нових на сучасній промисловій базі, то велика частина коштів йшла на купівлю найновіших зразків технологічного устаткування і найму іноземних спеціалістів. Так, лише в 1931 р. радянські закупки становили 30 % від світового експорту машин і обладнання, а вже у 1932 р. – майже 50 %. Країна володіла необхідними для модернізації сировинними ресурсами, а проблему дешевої робочої сили було розв'язано головним чином знову за рахунок села. Десятки тисяч селян, рятуючись від колективізації, наймались на новобудови.

Методами проведення модернізації служили: державний примус населення, страх працівників перед репресіями, а також моральне стимулювання трудового ентузіазму народу через організацію масових виробничих змагань, які назвали соціалістичними.

Результати індустріалізації республіки були досить успішними. З найбільших і найголовніших 35 промислових об'єктів споруджених в СРСР, на кожний з яких було витрачено понад 100 млн крб, в Україні розміщувалося 12. З них до новобудов належали три металургійні заводи (Запоріжсталь, Криворіжсталь, Азовсталь), Дніпрогес, Дніпроалюмінійбуд, Краммашбуд і Харківський тракторний завод (ХТЗ). Гігантами серед реконструйованих об'єктів були Луганський паровозобудівний завод і чотири металургійні заводи: у Макіївці, Дніпродзержинську, Дніпропетровську й Комунарську (Алчевську).

Потрібно відзначити, що в умовах обмеженості коштів і часу на індустріалізацію, країна нагально потребувала багато нових машин як для розвитку мирного виробництва так і для забезпечення обороноздатності. Тому керівництво СРСР економно й далекоглядно будувало багато підприємств "подвійного призначення", які швидко могли перейти від виробництва мирної до випуску воєнної продукції (скажімо, з тракторів на танки).

В Україні також було побудовано сотні інших, менших за розмірами, підприємств з усіх галузей промисловості. З пуском у 1932 р. заводу "Дніпроспецсталь" у республіці виникла електрометалургія. Після введення в дію в 1930 р. Костянтинівського цинкового, а в 1933 р. Дніпропетровського алюмінієвого заводів в УСРР з'явилася також кольорова металургія. Українська промисловість освоїла нові складні види продукції. Так, Харківський завод "Серп і молот" почав випускати складні молотарки. На збудованих у Горлівці та Дніпродзержинську азотно-тукових заводах було освоєно виробництво хімічних добрив за новітньою технологією. Запорізький завод "Комунар" став найбільшим у світі підприємством комбайнобудування. Луганський завод вугільного машинобудування і Горлівський завод гірничого устаткування забезпечили технічну реконструкцію вугільного Донбасу. У відновленій легкій і харчовій промисловості також виникли нові галузі. Зокрема у харчовій: молочна, маслопереробна, маргаринова, хлібопекарська, комбікормова.

Таким чином, хоча жодна з перших довоєнних п'ятирічок не була виконана в повному обсязі, усе ж індустріалізація вивела Україну на якісно новий рівень промислового розвитку. УСРР з відсталої аграрної республіки перетворилася на індустріально розвинену державу Європи. Дрібна промисловість була витіснена великою індустрією. Україна посіла друге місце в Європі (після Німеччини) з виплавки чавуну, третє – з виробництва сталі (після Німеччини та Англії), четверте місце у світі з видобутку вугілля.

Поряд з позитивними наслідками індустріалізації, модернізаційні процеси в республіці супроводжувались і негативними тенденціями. Промисловий потенціал України формувався диспропорційно: динамічно розвиваються традиційно індустріальні райони – Донбас і Придніпров'я, а промисловість досить густо заселеного Правобережжя помітно відставала в темпах розвитку (відновлювати старі промислові центри було дешевше, простіше і швидше, ніж розбудовувати нові на голому місці). Загалом процес модернізації промисловості республіки характеризувався певною нерівномірністю розвитку (якщо в першій п'ятирічці з 1500 всесоюзних промислових підприємств 400 будувалося в УСРР, то вже у третій – лише 600 із 3000 заводів). Багато капіталовкладень було заморожено в незавершених об'єктах. Це пояснювалося як недоліками командно-адміністративної системи, яка продукувала необґрунтовано завищені плани, так і тією обставиною, що в умовах зростаючої воєнної загрози керівництво СРСР посилювало розбудову резервних промислових потужностей на Уралі.

Неухильно відбувалась і монополізація Москвою управління промисловістю республіки. Уже в 1927–1928 рр. важка промисловість України (група "А") на 89 % була в загальносоюзному підпорядкуванні, а група "Б" – на 50 %. Крім того, оскільки Уряд в інтересах зміцнення економічної автаркії та оборони головні зусилля концентрував на розбудові важкої індустрії, то легка й харчова промисловості суттєво відставали у своєму розвитку. Відтак матеріальний добробут населення був низьким і підвищувався надзвичайно повільно.

Невід'ємною складовою частиною запланованої компартією модернізації було проведення колективізації сільського господарства. Індустріалізація країни, та ще й у стислі строки, потребувала перш за все чималих коштів, вільних і дешевих трудових рук, а також великих резервів продовольства. Збереження непу в обмеженому варіанті ставило державу в продовольчу залежність від селянства, а намагання влади шляхом політики "ножиці цін" отримати додаткові кошти, призводило до хлібозаготівельних криз і незацікавленості селян у підвищенні продуктивності праці. Крім того, межі зростання продуктивності невеличких і небагатих селянських господарств були невисокими, і не могли задовольнити продовольчих потреб зростаючого населення міст і потенційних трудових індустріальних армій. До того ж, консервативне селянство маючи свої власні невеличкі господарства не мало серйозних стимулів поповнювати лави робочого класу, а це створювало проблему нестачі дешевих трудових рук для індустріалізації.

Підвищення продуктивності сільського господарства, могло бути здійснено лише на базі великих господарств, які вкладали б необхідні кошти в модернізацію свого сільського виробництва. Але створення великих капіталістичних господарств вимагало фундаментального поглиблення ринкових відносин, породжувало б соціальні та політичні проблеми й потребувало тривалого часу. А головне: обмежена в коштах держава не змогла б не лише купити задешево потрібну кількість зерна, але й потрапляла б у продовольчу залежність від великих незалежних виробників. Можливість же швидкого отримання якихось додаткових коштів із села на індустріалізацію, звичайно, відпадала.

Оскільки держава не могла розраховувати на зовнішні прибутки, позики чи інвестиції, а вільних внутрішніх фінансових і продовольчих ресурсів для проведення швидкої модернізації не було, більшовицьке керівництво на чолі з Й. Сталіним вирішило взяти гроші, продовольство та трудові руки шляхом розорення і фактичного закріпачення селянства у великих державних сільських господарствах. Офіційне проголошення безпосереднього переходу до суцільної колективізації відбулося в 1929 р. на листопадовому пленумі ЦК ВКП(б). А в січні 1930 р. вийшла постанова ЦКС ВКП(б) "Про темп колективізації та

заходи допомоги держави колгоспному будівництву". За цією постановою Україна зараховувалася до групи регіонів, де суцільна колективізація мала завершитися восени 1931 р. або навесні 1932 р.

Планувалася ліквідація дрібних, незалежних і малоефективних селянських господарств та створення великих державних колективних сільськогосподарських об'єднань шляхом примусового залучення туди селян, їхньої землі, худоби та реманенту. Ці колективні господарства з великими площами землі передбачалося забезпечити новою технікою, добривами, кваліфікованими кадрами агроспеціалістів, що в майбутньому мало привести до підвищення продуктивності сільського виробництва. Проте головні й негайні вигоди влада отримувала від безроздільної експлуатації майже безкоштовної праці закріпачених колгоспників-селян. Держава сама визначала скільки виробленої продукції треба залишити на задоволення потреб колгоспників, а скільки вилучити в централізований фонд.

Колективізацію влада проводила, опираючись на партійно-комсомольський апарат, військово-міліційні структури, люмпенізовані та збіднілі прошарки селянства, здійснюючи таким чином розкол села за соціальною ознакою.

З 1929 р. селян почали масово насильно заганяти до колгоспів. Ця практика зустріла відчайдушний опір селянських мас. Влада кваліфікувала це як куркульський саботаж. Учасників антирадянських виступів чекали тюрма або концтабір. Пасивніший спротив призводив до виселення разом із сім'єю у віддалені північні регіони СРСР.

Перша хвиля розкуркулення прокотилася республікою з другої половини січня до початку березня 1930 р. Станом на 10 березня під розкуркулення потрапило 61,9 тис. господарств, тобто 2,5 %. У відповідь селянство чинило відчайдушний опір сталінській політиці. Лише з січня до червня 1930 р. в Україні було зареєстровано 1,5 тис. терористичних актів, а кількість учасників селянських повстань у цьому ж році перевищила 40 тис. осіб.

Політична ситуація різко загострилася. Й. Сталін 2 березня 1930 р. у "Правді" опублікував статтю "Запаморочення від успіхів", в якій у "перегинах" процесу колективізації звинуватив місцеву владу. Відтепер місцевим партійним організаціям заборонялося стимулювати колгоспний рух силовими засобами. У результаті почався масовий вихід селян із колгоспів. Восени 1930 р. у них залишилося менше третини селянських дворів. Однак влада не відмовилась від своїх намірів, а просто частково змінила тактику й методи для досягнення поставленої мети. Селяни, що виходили з колгоспів і поверталися до індивідуального господарювання, сплачували підвищені податки, вони отримували гірші землі, їм не повертали худобу та реманент.

З іншого боку, держава гарантувала пільги та кредити колгоспникам, а також тепер їм надавалися присадибні ділянки й худоба для власних потреб. Крім того, влада не залишила застосування жорстоких силових методів. Процес розкуркулення пішов ще швидшими темпами. Протягом 1930 р. з України було депортовано майже 75 тис. селянських родин, а з кінця року й до червня 1931 р. ще 23,5 тис. Усього за роки суцільної колективізації було експропрійовано понад 200 тис. селянських господарств. Усі ці обставини змушували селян вступати до колгоспів, або ж поки було можливо кидати господарства й тікати в міста чи їхати на новобудови.

Влада репресивними силовими й економічними заходами, а також частково пішовши на поступки селянам (надавши їм присадибні ділянки й худобу) до кінця 1932 об'єднала в колгоспи майже 70 % селянських господарств і 80 % посівних площ республіки. Уведенням у грудні 1932 р. "внутрішнього паспорту", який не давав можливості без дозволу місцевої влади селянину переїхати до міста, колгоспники фактично закріпачувались. Остаточно колективізацію було завершено в 1937 р. На цей час в УРСР існувало 27,3 тис. колгоспів, що об'єднували 96,1 % селянських дворів і обробляли 99,7 % посівних площ.

Загнані фактично силоміць до колгоспів, працюючи не у власному господарстві, а на державній землі, до того ж не одержуючи майже нічого за роботу, селяни були не зацікавлені якісно та інтенсивно трудитися. Крім того, перехід на нову не апробовану форму господарювання (до того ж таку неефективну) та ще й насильницькими методами в стислі строки, спричинив не лише закономірний спад виробництва, але й призвів до повного хаосу в сільському господарстві. Незважаючи на ці фактори, а також розцінюючи небажання селян за безцінь працювати на державу як куркульський саботаж, більшовицьке керівництво і його лідер Й. Сталін вирішили отримати з України все заплановане зерно й водночас назавжди зламати спротив українського селянства радянському режиму.

З червня по жовтень 1932 р. у колгоспників та одноосібників вдалося вилучити 132 млн пудів хліба, тобто менше половини скороченого порівняно з попереднім роком плану. Й. Сталін відрядив до України надзвичайну хлібозаготівельну комісію на чолі з головою радянського уряду В. Молотовим. Комісія конфіскувала у селян узагалі весь хліб у рахунок хлібозаготівель, але все ж не виконала плану. Тоді для покарання "селян-боржників" було вирішено забирати в них усе продовольство, яке знаходили під час обшуку. У результаті в першій половині 1932 р. в багатьох районах України поширився справжній голод з випадками канібалізму та загибеллю десятків тисяч людей. У 1933 р. внаслідок конфіскації всіх продовольчих запасів смертність у сільській місцевості України набула масштабів голодомору.

За найменшу дещицю взятого з колгоспного поля зерна голодуючих селян чекали табори. А щоб вони не могли переходити до інших областей чи міст, станції та дороги були блоковані військами. За даними дослідника С. Кульчицького голодною смертю на Україні загинуло близько 3,5 млн осіб. Ситуація ускладнювалась і тим, що під час голоду радянське керівництво не лише не зверталося по допомогу до світового співтовариства, але й сам факт голоду усіляко заперечувався, натомість українське зерно експортувалось за кордон.

Отже, голод в Україні був наслідком як безрозмірних економічних вимог влади до дезорганізованого сільського господарства, так і ефективним методом знищення опору українського селянства новоутвореному колгоспному ладу.

У 1933 р. Й. Сталін, намагаючись уникнути економічної катастрофи, відмовився від прискорених темпів індустріалізації та від безрозмірної продрозкладки. 19 січня 1933 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову "Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами". Держава встановлювала для колгоспів фіксовані норми здачі продукції. Вироблену понад норму продукцію колгоспи мали право реалізовувати у колгоспній торгівлі. Це сприяло матеріальній зацікавленості колгоспів, а відтак розширенню посівних площ, підвищенню врожайності.

Щоб подолати безгосподарність, підвищити ефективність праці та матеріально стимулювати трудівників, у колгоспах почали створюватися постійні бригади, а потім і ланки, за якими закріплювалися ділянки на весь період вирощування врожаю. Було організовано 592 машинно-тракторні станції, які обслуговували половину існуючих колгоспів. Крім матеріальних, особливо широко використовувались моральні стимули підвищення продуктивності праці колгоспників. Так, у 1935 р. бригадир Старобешівської МТС на Донеччині П. Ангеліна стала ініціатором всесоюзного змагання тракторних бригад, а ланкова колгоспу в с. Старосілля М. Демченко взяла зобов'язання виростити по 500 ц цукрових буряків із гектара. У країні розпочалося змагання п'ятисотенниць. Поступово колгоспи почали виходити з кризи й до кінця 30-х рр. сільське господарство України вийшло на рівень продуктивності, який існував до початку суцільної колективізації.

Темпи й результати індустріального стрибка, зробленого країною, були вражаючими. Це відзначалося багатьма західними експертами й виглядало ще контрастніше на тлі великої економічної депресії, яка вразила західний капіталістичний світ у кінці 20-х рр. Було створено потужний промисловий потенціал, забезпечено економічну незалежність і обороноздатність держави. Україна перетворилась у могутню промислову республіку. Однак ці здобутки були оплачені непомірними

стражданнями народу, його жахливою експлуатацією, зниженням життєвого рівня й обмеженням громадянських свобод населення, закріпаченням селянства та знищенням мільйонів людей.

Повністю узурпувавши владу в державі та убезпечивши себе від будь-якої політичної конкуренції, більшовицька партія таким чином, заклала основи розвитку тоталітарної системи в країні. За цих обставин, щоб утримати владу в державі й забезпечити собі потрібне зростання соціальної підтримки в умовах масштабних економічних і політичних завдань, режим потребував посилювати тотальний контроль над суспільством в усіх сферах життя.

З ліквідацією непу і створенням командно-адміністративної системи керування економікою, держава повністю взяла під контроль економічне життя громадян. У політичній сфері в Україні вже на початок 20-х рр. крім українського філіалу РКП(б) – КП(б)У всі інші, навіть союзницькі політичні партії комуністичного й соціалістичного спрямування, були ліквідовані. У Конституції 1936 р. керівна і спрямовуюча роль комуністичної партії в політичній системі закріплювалася законодавчо.

Усі засоби масової інформації (преса, радіо тощо) були під повним контролем радянської влади через органи цензури, альтернативних джерел не допускалося. Така сама ситуація була й у культурно-освітній і видавничій сферах. Намагаючись нейтралізувати всіх ідеологічних конкурентів і забезпечити собі повну монополію в ідеологічній сфері, влада повела масований наступ на релігію. Священики й церковнослужителі переслідувалися. Масового масштабу набуло явище закриття і знесення храмів. У 1930 р. поза законом було поставлено Українську автокефальну церкву.

Поза державним контролем не могли існувати абсолютно ніякі громадянські організації, товариства чи навіть гуртки. Це було оформлено 7 жовтня 1924 р., коли ВЦВК і РНК України було ухвалено "Положення про порядок реєстрації спілок і товариств", за яким усі товариства переводилися під юрисдикцію НКВС. Крім того, держава через партійні, профспілкові організації, комсомол повністю здійснювала контроль над будь-якими професійними чи віковими групами населення.

Розвиток тоталітарної системи призвів до відкритої та тотальної монополізації комуністичною партією всієї повноти влади в країні в усіх сферах суспільного життя, що фактично й було проголошено офіційно у червні 1930 на XVI з'їзді ВКП(б).

З кінця 20-х рр. проявами утвореної тоталітарної системи з єдиним беззаперечним вождем стає здійснення в країні періодичних масових репресій. Репресії були спричинені самою логікою розвитку системи, вони були її невід'ємними методами вирішення державних про-

блем. Для проведення більшовицької колективізації та індустріалізації у стислі строки потрібно було зламати суспільство, зробити його слухняним і змусити виконувати непосильні завдання. Досягти цього планувалося позаекономічними стимулами, забезпечивши повне підкорення владі шляхом терору та ідеологічної обробки. Репресії пояснювалися населенню як боротьба із саботажниками, зрадниками – прихованими ворогами народу й представниками ворожих класів, які спеціально зривають виконання соціалістичних завдань.

Перша хвиля масових репресій почалася в 1928 р. проти представників старої технічної інтелігенції в промисловості ("шахтинська справа"). Уже влітку 1928 р. на лаві підсудних опинилися й керівники промисловості України, яких звинувачено у створенні так званого "Харківського центру" для керівництва "шкідництвом". У 1929–1933 рр. на селі під час колективізації проводилися розкуркулення та депортації, а також терор голодом українського селянства.

Забезпечивши за допомогою репресій "ефективне вирішення" нагальних господарських завдань на селі й у промисловості, влада водночас розширила практику терору на представників української національної інтелігенції. В інспірованій справі "Спілки визволення України" були репресовані видатні представники української науки С. Єфремов, В. Чехівський, Й. Гермайзе, М. Слабченко. В Академії наук України піддали репресіям близько 250 осіб. Були знищені найяскравіші представники українського національного відродження – М. Бойчук, М. Зеров, М. Хвильовий, Л. Курбас, М. Куліш, В. Підмогильний, М Вороний, М. Ірчан, В. Поліщук, О. Слісаренко, Г. Епік. З наркомату освіти УСРР було "вичищено" майже 200 "націоналістів і ворожих елементів". В обласних управліннях народної освіти через політичні мотиви замінили 100 % керівництва, у районних – 90 %. Репресії наростали. Загалом до війни пильними органами безпеки в республіці було "викрито" понад 100 різних "ворожих організацій".

Таким чином режим не просто викорчовував можливу опозицію, а перш за все намагався створити абсолютно слухняний, ідеально пристосований до потреб системи культурно-освітній та інформаційно-ідеологічний апарат для керування і мобілізації суспільства.

Не уникнув репресій і радянський державний апарат. На Україні відповідно до рішень XVI конференції ВКП(б) і II Всеукраїнської конференції КП(б)У протягом 1929–1930 рр. було проведено "чистку" в установах радянського державного апарату. Із 338 тис. осіб було звільнено майже 40 тис. (11 %). Періодичні репресії в державних установах покликані були позбавити їх від невідповідних новим завданням кадрів, стимулювати якнайповнішу віддачу в роботі, звести до мінімуму зловживання, завадити утворенню бюрократичних кланів,

а головне – створити повністю віддані владі структури, забезпечивши беззаперечну слухняність чиновників і виконання ними будь-яких державних наказів будь-якою ціною.

На початку 30-х рр. масові репресії торкнулися й самої більшовицької партії. Логіка розвитку тоталітарної системи, потреби ефективного утримання та зміцнення радянської влади в умовах ворожого внутрішнього й зовнішнього оточення, вирішення величезних господарських завдань – усе це вимагало високого ступеня дисципліни й централізації влади в правлячій партії. Крім того, еволюція самої партії, побудованої на принципах централізму, позбавленої політичної конкуренції та суспільного контролю, її зрощення з держапаратом також невідворотно приводило до ліквідації внутріпартійної демократії та утвердження на вершині партії одноосібного вождя.

Будь-який більшовицький лідер, що став би вождем партії, вимушений би був провадити певні репресивні акції. Це диктувалось інтересами утримання власної влади, влади більшовиків у країні, вирішенням стратегічних державних завдань, потребами нормальної роботи самої правлячої партії (котра в умовах колотнечі не змогла б навіть просто утримати владу в державі). Однак саме маніакальні риси особистості нового вождя Й. Сталіна, а також його бажання будь-якими засобами, незважаючи на жертви, у короткий час збудувати індустріальний соціалізм, зумовили величезний масштаб і тотальну жорстокість репресій.

Застосовуючи інтриги, опираючись на бюрократичний апарат і на велику кількість нових малоосвічених партійних висуванців, Й. Сталін переміг своїх політичних суперників і використав загадкове вбивство С. Кірова, що сталося 1 грудня 1934 р., для розгортання масового терору в партії. Практично всю стару ленінську гвардію в ході сфабрикованих процесів було знищено. У ході репресій співробітникам НКВС офіційно дозволялось застосовувати тортури, використовувати тиск і шантаж. Партійним організаціям спускались плани викриття потрібної кількості ворогів народу. Функціонери намагаючись вислужитись і врятувати своє життя самі збільшували число викритих "ворогів народу". Найбільш "урожайним" був 1937 р. Людей арештовували за найабсурднішими звинуваченням. У суспільстві була створена жахлива атмосфера страху, взаємних підозр, масових доносів.

В Україні "чистки" КП(б)У з 1933 до 1938 р. призвели до її зменшення майже наполовину ("вичищено" понад 266 тис. осіб). З 11 членів Політбюро ЦК, обраних на пленумі після XIII з'їзду КП(б)У 1937 р., загинули 10 осіб, а з 5 кандидатів у члени Політбюро – 4. Зі 102 членів і кандидатів у члени ЦК, 9 членів Ревізійної комісії, що їх обрав цей же з'їзд, репресовано 100 осіб. До червня 1938 р. було заарештовано 17 членів українського радянського уряду.

Намагаючись знищити прояви будь-якого опору в партії, перетворивши її на повністю покірний інструмент своєї абсолютної влади, Й. Сталін практично підійняв владу підпорядкованих собі силових структур над правлячою в країні комуністичною партією. Водночас, намагаючись запобігти можливому виходу з-під його контролю силових установ і для "пояснення" народу "помилок репресій", він постійно "чистив" і їх, періодично знищуючи керівників силових органів (Єжова, Ягоду).

Зміцнюючи своє владне становище в країні, Й. Сталін не міг залишити поза увагою армію. Бажаючи перетворити її на повністю безпечну й покірливу для своєї влади структуру, розправі був підданий майже весь вищий і середній командний склад червоної армії. В Україні в результаті репресій 1937–1938 рр. загинули коменданти всіх Укріплених районів. У Київському та Харківському округах лише за півтора року було репресовано понад 45 командирів стрілецьких з'єднань. Страшні репресії фактично обезглавили армію.

На кінець 30-х рр. у країні остаточно склався мобілізаційний тип комуністичної тоталітарної системи на чолі з правлячою партією та одноосібним вождем, який за допомогою силових органів шляхом постійного терору над суспільством утвердив свою абсолютну владу в державі, провів необхідні соціально-економічні перетворення й готувався до подальшої експансії.

3. Культурне життя в радянській Україні у 20–30-ті роки XX століття

Культурні перетворення 20–30-х рр. мали неоднозначний і суперечливий характер, що зумовлювалось тактичними і стратегічними завданнями політики радянської влади у сфері культури. Запланована всебічна модернізація країни передбачала наздогнати розвинені капіталістичні країни в економічній і науковій сферах. Проте це неможливо було зробити з неграмотним населенням. У короткий строк планувалося ліквідувати неписьменність; створити систему народної освіти; сформувати кадри нової наукової інтелігенції.

У 1920 р. було створено Надзвичайну комісію для боротьби з неписьменністю, а в травні 1921 р. Раднарком УСРР постановою "Про боротьбу з неписьменністю" зобов'язав усе неписьменне населення віком від 8 до 50 років навчатися грамоті. Для прискорення даного процесу створене в 1923 р. добровільне товариство "Геть неписьмен-

ність!" формувало мережу пунктів ліквідації неписьменності (лікнепів), що безпосередньо провадили практичне навчання на місцях. Лікнепи підпорядковувалися Наркомату освіти УРСР. Навчання було безкоштовним. Більше того, робітники, які відвідували гуртки лікнепу, звільнялися на дві години від праці зі збереженням заробітної плати, а селяни отримували знижку на 25 % при обов'язковому страхуванні майна. У результаті цих енергійних заходів політика ліквідації неграмотності мала дуже визначні здобутки й на 1939 р. кількість письменних у республіці зросла майже до 85 %.

Радянська влада досягла великих успіхів і в створенні системи народної освіти. Згідно з державними планами освітня школа мала охопити всіх без винятку дітей країни. На середину 30-х рр. радянська система народної освіти в країні була остаточно сформована. Запроваджувалася єдина структура загальноосвітньої школи трьох рівнів: початкова (чотирирічне навчання), неповна середня (семирічне) і середня (десятирічне навчання). Уводились єдині зразки державних програм навчання і підручників для всіх шкіл.

Становленню системи вищої освіти влада приділяла також багато уваги. У 1920 р. в Україні було ліквідовано університети, а на їхній базі утворено інститути народної освіти. Однак уже в 1933 р. діяльність університетів у Києві, Дніпропетровську, Одесі й Харкові відновили. У січні 1934 р. було встановлено наукові ступені кандидатів і докторів наук, а також наукові звання доцентів і професорів. Кількість вищих навчальних закладів невпинно зростала. Якщо до революції в Україні існувало 19 таких закладів, то в 1939 р. їх уже нараховувалося 129. Кількість вищих і середніх спеціальних навчальних закладів зросла в республіці на 1941 р. до 693. А кількість студентів на кінець тридцятих років сягнула близько 300 тисяч осіб. Відбувалось і формування нової інтелігенції, потрібної державі для вирішення величезних господарських і культурних завдань, і заміщення нечисленних і непевних кадрів дореволюційної інтелігенції.

Отже, можна констатувати великі досягнення радянської влади в ліквідації неграмотності населення та розбудові системи безкоштовної, доступної, загальної, обов'язкової освіти для народу. Крім того, уводився не спеціалізований, а "університетський" (хоч і деформований) тип народної школи. Усе це виводило країну на якісно новий цивілізаційний рівень.

Проте беззаперечні досягненнями в цій сфері супроводжувалися й значними негативними тенденціями. Якісні показники освіти в перші десятиліття були невисокі. Завдання індустріалізації та бажання влади перетворити людей на слухняних і контрольованих виконавців системи диктували звуження в школах циклу гуманітарних дисциплін

і зменшення кількості відведених на них годин. Незважаючи на величезні здобутки українізації, з кінця 30-х рр. почалася поступова русифікація української школи. Крім того, весь навчальний процес було до краю ідеологізовано, будь-які культурні явища висвітлювалися та трактувалися лише в однозначній площині підтримки владного режиму. Влада допускала до вивчення лише ті культурні здобутки, які не суперечили комуністичній доктрині розвитку суспільства.

Розуміючи роль науки в технічному і промисловому розвитку сучасної держави, більшовики приділяли особливу увагу розвитку наукових досліджень. Створивши ефективну на свій час, доступну й обов'язкову для всіх систему народної освіти, комуністичне керівництво заклало якісний фундамент забезпечення наукових структур широким припливом нових талановитих дослідників та ідей. З іншого боку, влада приділяла великі кошти для розвитку власне наукових установ і досліджень, не забуваючи при цьому репресивними методами контролювати науковців.

В Україні до 1930 р. наукові дослідження зосередилися переважно в установах ВУАН (Всеукраїнської Академії наук). З 1937 р. її було перейменовано в АН УРСР. Українські вчені Д. Граве, М. Крилов, М. Боголюбов створили нову галузь науки – нелінійну механіку. Теорію космічних польотів розробляв видатний український учений Ю. Кондратюк. Є. Патон розробив наукову теорію автоматичного зварювання металів.

У сфері медицини і біології великих успіхів досягли М. Гамалія, Д. Заболотний, О. Паладін, О. Богомолов, Ф. Яновський М. Стражеско. У галузі генетики та селекції – М. Холодний, В. Юр'єв, А. Сапегін. У царині статистики, економіки, демографії – М. Птуха, К. Воблий, О. Корчак-Чепурківський.

Плідно працювали над проблемами історії України Д. Багалій, М. Грушевський, М. Василенко, О. Левицький, Д. Яворницький, М. Яворський, М. Слабченко, М. Петровський, М. Супруненко, Ф. Лось. У літературознавстві вагомими були здобутки С. Єфремова, А. Кримського, М. Возняка.

Суперечливі процеси були характерні для розвитку української літератури та мистецтва 20–30-х рр. Значного поширення набула течія революційного романтизму. Видатними представниками цього стилю були В. Блакитний, Г. Михайличенко, В. Сосюра, В. Чумак. Тенденцію футуризму, що заперечувала будь-які авторитети й канони в мистецтві, уособлював в Україні М. Семенко. Вітчизняний символізм був представлений творами М. Філянського, О. Кобилянського, Д. Загул, А. Савченко, М. Терещенко. Згодом представники радикальних течій згуртовуються в організації: "Асоціація панфутуристів", "Нова генерація", "Літературного центру конструктивістів", "Авангард".

Прибічники помірковано-консервативної течії наполягали на необхідності базувати новітній літературний процес на творчому переосмисленні національних традицій і класичних зразків світової культури. До напряму "неокласиків" належали М. Зеров, О. Бургардт, М. Драй-Хмара, Ю. Клен, М. Рильський, П. Филипович. Вони також поступово гуртуються в "Аспис", а потім в об'єднаннях "Ланка" й "Марс".

Найбільшим літературним центром стала тодішня столиця УСРР – Харків. Тут сформувалися спілка селянських письменників "Плуг" і літературна організація пролетарських письменників "Гарт". М. Хвильовий заснував "Вільну академію пролетарської літератури" (ВАПЛІТЕ), яка об'єднала понад два десятки талановитих майстрів слова – М. Бажана, О. Довженка, М. Куліша, Петра Панча, Ю. Смолича, В. Сосюру, П. Тичину, Ю. Яновського та ін.

Найяскравішим здобутком українського театрального мистецтва став харківський театр "Березіль", організований у 1922 р. видатним режисером Л. Курбасом. У 1940 р. в Україні діяло близько 180 театрів. Плідно працювати корифеї української сцени М. Садовський і П. Саксаганський, їхні традиції розвивали молодші за віком А. Бучма, О. Ватуля, Н. Ужвій, Ю. Шумський, Г. Юра.

Різноманітним було музичне життя, в якому відігравали велику роль Г. Верьовка, П. Козицький, Б. Лятошинський, Л. Ревуцький. Розвивалися всі види образотворчого мистецтва, представлені митцями старшого покоління – М. Бойчуком, І. Їжакевичем, Ф. Кричевським, а також молодими художниками – А. Петрицьким, В. Касіяном та ін. Розвивалися також вітчизняна опера та балет.

Підносилася й українська кінематографія. У 1922 р. було засновано Всеукраїнське фото-кіноуправління (ВУФКУ), що надало потужного імпульсу вітчизняному кіновиробництву. У 20–30-х рр. екранізуються твори історичного чи класичного жанру, революційної тематики. Режисер І. Кавалерідзе, зняв кіноопери "Наталка Полтавка", "Запорожець за Дунаєм". Видатний внесок у становлення й розвиток вітчизняного кіно зробив режисер О. Довженко. Його фільми "Звенигора", "Земля" стали світовою класикою кіномистецтва.

Важливою складовою культурних процесів в Україні в цей період була так звана політика коренізації, яку проводили більшовики, намагаючись зміцнити свої позиції в республіці в адміністративному й культурному середовищі. XII партійний з'їзд у квітні 1923 р. затвердив курс на коренізацію як офіційну лінію. Завданнями її були передусім підготовка, виховання та висування кадрів корінної національності на партійну, адміністративну, культурну й наукову роботу. Поряд із цим складовими завданнями політики коренізації виступали

організація мережі навчальних закладів усіх ступенів, закладів культури, газет і журналів, книговидавничої справи мовами корінних національностей. Радянський режим намагався очолити й поставити під контроль процес національного відродження в республіках, направляючи його в потрібне ідеологічне русло.

Здійснення політики коренізації в Україні мало дві складові: українізація і створення необхідних культурно-освітніх умов для розвитку національних меншин. 27 липня та 1 серпня 1923 р. ВУЦВК видав декрети, в яких проголошувалася рівність мов і вказувалося на необхідність надання допомоги в процесі розвитку української мови. Згодом була утворена комісія з українізації на чолі з секретарем ЦК КП(б)У В. Затонським. Велику роль в українізації відіграли українські націонал-більшовики М. Скрипник, О. Шумський.

Здобутки українізації були досить вагомі. Так, частка українців у КП(б)У зросла із 20 % у 1920 р. до 52 % у 1927 р., у ЛКСМУ – до 65 %. Серед відповідальних працівників окружкомів партії українці становили понад 50 %, у складі ЦК КП(б)У – 35 %, Політбюро ЦК КП(б)У – 66 %. Крім того, загроза втрати роботи чи навіть виключення з партії сприяли швидкому вивченню української мови партійними функціонерами й державними чиновниками російської та єврейської національності.

Наприкінці 20-х рр. уже 78 % шкіл, 39 % технікумів і 34,1 % дитячих будинків були україномовними. У 1927/28 навчальному році українці становили 49,8 % усіх студентів республіки. Тираж україномовних газет за 1924–1927 рр. зріс у 5 разів, значно збільшилася кількість і тиражі книжкової продукції українською мовою.

Політика коренізації проводилася і в районах України, компактно заселених національними меншинами. У цих місцевостях працювали сотні шкіл із німецькою, татарською, болгарською, єврейською, польською та іншими мовами навчання.

Еволюція більшовицької владної системи в повністю тоталітарну структуру, необхідність утримання влади в умовах індустріального штурму, вимоги розширення впливу моральних стимулів для вирішення економічних завдань, потреби виховання людини нової соціалістичної формації диктували кардинальне збільшення владного контролю в культурній сфері. З кінця 20-х рр. Москва під гаслами боротьби з буржуазним націоналізмом і націоналістичними ухилами в партії почала згортати політику коренізації. Це супроводжувалось репресіями на місцевих націонал-комуністів і представників національної інтелектуальної та культурної еліти. У 1938 р. політика коренізації в Україні була остаточно згорнута.

Щоб повністю взяти під контроль культурну сферу і змусити її працювати в потрібному напрямку, у 1934 під керівництвом ЦК КІІ(б)У після проведення І з'їзду письменників України було сформовано Спілку письменників України. Підпорядкування "інженерів людських душ" єдиній організаційній структурі забезпечувало повний контроль влади за діяльністю письменників. У творчі спілки об'єдналися й працівники мистецтва. За допомогою спілок письменників, художників, композиторів ідеологічні відділи компартійних комітетів виступали проти будь-яких відхилень від регламентованого мислення і лінії поведінки. Відтепер митцям дозволялось творити тільки в межах офіційно схваленого напрямку так званого "соціалістичного реалізму", свобода творчості виключалась, незгодних чекали репресії.

У соціальній сфері в цей період також відбуваються корінні зміни. Проведення масштабної індустріалізації сприяло суттєвому збільшенню робітничого класу в Україні, як завжди – головним чином за рахунок селянства. Політика українізації, ліквідації безграмотності, соціальних обмежень і безкоштовність при отриманні освіти вели до збільшення чисельності української національної інтелігенції.

Після запровадження в 1933 р. внутрішньої паспортної системи держава взяла під жорсткий контроль пересування і влаштування на роботу громадян. З іншого боку, здійснюючи перманентні репресії в країні, зміцнивши свій тотальний контроль над суспільством, радянська влада почала вирівнювати політичні та громадянські права людей різних суспільних груп. Із середини 30-х рр. поступово відбувається повернення громадянських і соціальних прав категоріям так званих "лишенців" (дворян, козаків тощо). Наприкінці 1935 р. було скасовано обмеження, пов'язані із соціальним походженням абітурієнтів.

Держава створила досить високі на той час соціальні гарантії населенню. Була створена система безкоштовного медичного обслуговування, яка унеможливлювала розповсюдження епідемій, що віками косили населення Російської імперії. Завдяки жорстоким заходам було значно знижено рівень кримінальної злочинності. Досить успішно відбувалась і нейтралізація міжнаціональних суперечностей.

За двадцять років більшовики відновили економіку і провели модернізацію країни. За допомогою створення єдиної системи шкільної освіти, ліквідацією станових, соціальних, майнових відмінностей сприяли посиленню єдності народу. Однак зворотною стороною цих здобутків було створення страшного тоталітарного режиму, який шляхом терору, репресій, ідеологічного диктату й обмеженням прав і свобод громадян здійснював повний контроль і жахливий тиск на суспільство.

ХРОНОЛОГІЯ

1921, січень–лютий	– Антибільшовицькі виступи українських селян. Повстання моряків у Кронштадті.
18 березня	– Укладення Ризького мирного договору між Польщею і РСФРР та УСРР.
2–4 червня	– Всеукраїнська нарада КП(б)У. Схвалення непу.
осінь 1921 – весна 1923	– Голод на півдні України.
1922, 10 грудня	– VII Всеукраїнський з'їзд Рад. Схвалення Декларації про утворення СРСР і проекту основ Конституції СРСР.
1923, 4–10 квітня	– VII конференція КП(б)У схвалила українізацію державних установ.
1925, травень	– IX Всеукраїнський з'їзд Рад затвердив Конституцію УРСР.
1925, грудень	– XIV з'їзд ВКП (б) затвердив курс на індустріалізацію.
1928, травень–червень	– Розгляд "Шахтинської справи" про "шкідництво" технічної інтелігенції Донбасу. Початок масових репресій в країні.
1929, січень–лютий	– Оголошення Сталіним 1929 р. "роком великого перелому". Відмова від непу.
1930, вересень	– Вийшла Директива ЦК ВКП(б) про прискорення колективізації.
1932, 7 серпня	– Видано Постанову ВЦВК і РНК СРСР "Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та про зміцнення суспільної соціалістичної власності".
1932–1933	– Голодомор у Радянській Україні.
1934, червень	– I з'їзд письменників України і схвалення статуту Спілки письменників України.
1937	– Рік наймасштабніших масових репресій у СРСР. Знищення практично всього складу уряду УРСР і ЦК КП(б)У.
25–29 січня	– Прийнято нову Конституцію УРСР.
1938, 24 квітня	– Упровадження російської мови як обов'язкової в усіх школах УРСР.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

ГУЛАГ – від рос. Главное Управление Лагерей. Комплекс концентраційних таборів, мережа яких покривала північно-східні райони СРСР і в котрих перебували громадяни, засуджені за політичними та кримінальними статтями.

ДЕПОРТАЦІЯ – примусове вигнання, висилка. Застосовується державою як засіб карного або адміністративного покарання.

ДИКТАТУРА – необмежена політична, економічна та ідеологічна влада, однієї особи або якоїсь верстви чи групи, що спирається на насильство й не зв'язана жодними законами. Диктатура характеризується відсутністю поділу влад (на законодавчу, виконавчу й судову), ліквідацією політичних свобод громадян, жорстоким терором.

МОДЕРНІЗАЦІЯ – створення сучасної аграрно-промислової та науково-освітньої бази в країні. Проводилася більшовиками з кінця 1920-х до кінця 1930-х рр. для забезпечення економічного й оборонного суверенітету СРСР. Передбачала проведення форсованої індустріалізації та колективізації.

НАЦІОНАЛІЗМ – теорія і практика етнічних і соціально-політичних відносин у суспільстві, які ґрунтуються на самоідентифікації націй у вирішенні політичних, державних, економічних і соціокультурних проблем.

НОВА ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА (НЕП) – політика лібералізації економічного життя суспільства з допущенням ринкових елементів в економіку. Проводилася більшовиками з 1921 по 1928 р.

РЕПРЕСІЇ – ряд обмежувальних чи насильницьких заходів, здійснюваних державою щодо громадян і організацій, як правило, з порушенням правових і законодавчих норм.

ТОТАЛІТАРИЗМ – державна влада, що здійснює абсолютний контроль над усіма галузями суспільного життя.

ПЕРСОНАЛІЇ

СТАЛІН (ДЖУГАШВІЛІ) ЙОСИП ВІССАРІОНОВИЧ (1879–1953) – радянський партійний і державний діяч. З 1898 р. учасник соціал-демократичного руху. За революційну діяльність зазнав переслідувань від царизму. У 1917–1922 рр. нарком у справах національностей, водночас у 1919–1922 рр. нарком державного контролю. У 1922 р. був обраний генеральним секретарем ЦК РКП(б). Проводив курс на форсовану індустріалізацію і примусову колективізацію селянства. Організатор масових репресій у країні. З 1941 до 1953 рр. – Голова Ради народних комісарів (ради міністрів) СРСР. У роки німецько-радянської війни – Голова Державного комітету оборони, Верховний головнокомандувач Збройних Сил СРСР, генералісимус СРСР.

СКРИПНИК МИКОЛА ОЛЕКСІЙОВИЧ (1872–1933) – державний і громадський діяч. Один з організаторів створення КП(б)У, член її ЦК (1918). З липня 1921 р. – нарком внутрішніх справ УСРР. У 1922–1927 рр. – нарком юстиції та генеральний прокурор УСРР, у 1927–1933 рр. – нарком освіти УСРР. З лютого 1933 р. – заступник голови РНК УСРР і голова Держплану УСРР. У 1925–1929 і 1931–1933 рр. – член ЦВК СРСР, у 1927–1929 рр. – голова Ради Національностей СРСР. У червні 1933 р. на пленумі ЦК КП(б)У звинувачений у "націоналістичних збоченнях", що підштовхнуло його до самогубства.

ШУМСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР ЯКОВИЧ (1890–1946) – партійний і державний діяч. Один із лідерів лівої течії УПСР, що в 1919 р. остаточно оформилася в УКП(б). Після її саморозпуску (1920) – член КП(б)У, а згодом член її ЦК. У 1924–1927 рр. нарком освіти УСРР. У лютому–березні 1927 0р. на об'єднаному пленумі ЦК і ЦК КП(б)У звинувачений у "націоналістичному ухилі". У 1931–1933 рр. – голова ЦК профспілок працівників освіти, член президії ВЦРПС. У 1933 р. засуджений до 10 років виправно-трудових таборів, з 1935 р. – на засланні. Загинув у Саратові.

ЛЕКЦІЯ 18

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

1. Входження західноукраїнських земель до складу Польщі, Румунії та Чехословаччини. Оформлення їхнього адміністративного статусу у 20–30-ті роки.
2. Соціально-економічне становище Західної України.
3. Діяльність політичних партій і громадських організацій. Розвиток національно-визвольного руху на західноукраїнських землях.
4. Культура. Греко-католицька і православна церква на західноукраїнських землях

1. Входження західноукраїнських земель до складу Польщі, Румунії та Чехословаччини. Оформлення їхнього адміністративного статусу у 20–30-ті роки

Ідеї "возз'єднання" українських земель у 20-х – 30-х рр. XX ст. виявилися у воєнному протистоянні Радянської Росії, Радянської України й Польщі. Остання бажала відновити Річ Посполиту XVIII ст. від Балтики до Причорномор'я включно з українськими землями. Статус і доля Галичини й Волині були відкритим питанням на європейських конференціях, нарадах країн-переможниць Антанти, які при утворенні нових держав послуговувалися етнографічним принципом і власними інтересами. Західноукраїнські землі в період з 1919 по 1939 р. поділили між собою три держави: Польща, Румунія, Чехословаччина. Незадовго до Другої світової війни більшість "чехословацької

спадщини" підпала під владу Угорщини. У кожній із цих держав українці становили меншину. Окупація українських земель Польщею, Румунією і Чехословаччиною проходила з відома західних країн, які керувалися власними стратегічними інтересами. Антанта розраховувала використати збройні сили Польщі та ЗУНР для боротьби проти експансії Радянської Росії. Тому керівники західних держав не реагували на вимоги незалежності галичан.

Економічне, соціальне й національно-культурне становище, можливість політичної діяльності, загальний стан національно-визвольного руху на західноукраїнських землях залежали від їхньої належності до Польщі, Румунії чи Чехословаччини. Найсприятливіші умови для розвитку цього руху були саме в останній.

Утворена в 1918 р. Польща отримала українські землі з центром у Львові. У ході обговорення західноукраїнського питання, у центрі якого була проблема українсько-польського розмежування, англійська сторона в 1919 р. на Паризькій мирній конференції виступила з пропозицією провести кордон по лінії: Гродно – Ялівка – Немирів – Брест – Дорогужськ – Устилуг – Груберів – Крилів – на захід від Рави-Руської – на схід від Перемишля до Карпат. Слушність такого розмежування, яке дістало назву лінії Керзона (за прізвищем міністра закордонних справ Великобританії), визнала Верховна Рада Антанти й загалом прийняла Польща. Лінія Керзона, частково враховуючи етнічний принцип, усе ж була значним відступом від цього принципу на користь Польщі. Проте польський уряд не думав дотримуватися своїх обіцянок і продовжував на міжнародній арені нагнітати (і не безуспішно) антиукраїнські настрої. До Польщі потрапили українські землі – Холмщина, Підляшшя, Посяння, Лемківщина.

Згідно з ухвалою Ради представників від 29 вересня 1919 р. статус Галичини визначався спеціальним Статутом, який передбачав 10-річний термін польської окупації з деякими ознаками автономії (існування регіонального сейму і правління). Проте навіть такий варіант не влаштовував польську сторону, під тиском якої Статут Східної Галичини 21 листопада 1919 р. був замінений "Договором між союзними державами і Польщею про Східну Галичину", який давав Польщі мандат на володіння Галичиною терміном на 25 років. Щоб задобрити українську громадськість, польський уряд зробив видимість надання територіальної автономії Галичині – прийняв закон про воєводську автономію (Львівське, Тернопільське, Станіславське воєводства), який так і не був упроваджений у життя. За Ризьким мирним договором 1921 р. Східна Галичина разом з українськими землями по Збруч і Горинь, що входили до складу дореволюційної Росії, утворили окре-

мий регіон – Західну Україну. Половину площі міжвоєнної Польщі становили так звані "східні креси", тобто західноукраїнські та західнобілоруські землі. Близько третини населення країни належало до національних меншин, серед яких переважали українці. У 1923 р. Рада послів країн Антанти всупереч попереднім своїм ухвалам передала Польщі права на остаточну інкорпорацію Галичини, проігнорувавши право українського народу на самовизначення.

Окуповані українські землі становили третину території тодішньої Польської держави. Понад 3 млн українців Східної Галичини з Лемківщиною, що раніше перебували у складі Австро-Угорщини, належали в основному до греко-католицької церкви. Понад 2 млн українців, які населяли землі, що входили до Російської імперії й відійшли до Польщі (Західна Волинь, Полісся, Холмщина й Підляшшя), сповідували православ'я. Згідно з переписом населення 1931 р. на них проживало 8,9 млн чоловік, у тому числі 5,6 млн українців і 2,2 млн поляків. У перший місяць окупації управління західноукраїнськими землями здійснювали безпосередньо військові органи. На зміну військовому керівництву влада в Галичині перейшла до Генерального цивільного комісара, який теж спирався на військові гарнізони. Для організації адміністративної влади окуповані території були поділені на округи. Стан військової облоги був запроваджений і в інших українських землях у складі Польщі: Волині, Холмщині, Підляшші.

Внутрішня політика Польщі була спрямована на державне й етнічне поглинання західноукраїнських земель. Одним з основних виявів такої політики була відповідна організація територіального поділу та функціонування місцевих органів влади. Повернувшись до старої польської адміністративної системи, влада, зберігаючи майже без змін поділ на повіти за попередньою схемою, знову ввела більші територіально-адміністративні одиниці – воєводства. Українські землі входили до складу шести воєводств: Львівського (26 повітів), Станіславського (12 повітів), Тернопільського (17 повітів), Волинського (11 повітів), Поліського (9 повітів), Люблінського (з переважанням українського населення – 8 повітів). Значна розбіжність у загальній кількості повітів та їхньої площі пояснюється тим, що повіти галицьких воєводств утворились на територіальній основі повітів Австро-Угорщини, а волинські, польські та люблінські повіти успадкували без значних змін територію порівняно великих "уєздов" Російської імперії. З'єднання етнічно польських і українських повітів в одному воєводстві (Львівське, Поліське, Люблінське) ставило своїм завданням ослабити український рух в одних місцях (Галичина) або не допускати проявів національного відродження в інших (Підляшшя, Холмщина)

і відповідало політиці полонізації (дискримінація корінного населення при організації і проведенні виборів, в системі шкільництва тощо). Повітова схема в Галичині була мало змінена порівняно з австрійськими часами, оскільки задовольняла польські інтереси. Проте на Волині, Холмщині й Підляшші була здійснена деяка територіально-адміністративна реорганізація. Щоб не допустити консолідації цих земель на українській національно-культурній основі, яка почалася зі створення Холмської губернії й була зміцнена заходами Центральної Ради і гетьмана, українські повіти (Томашівський, Грубешівський, Холмський, Більський, Костянтинівський, частково Замостянський, Білгорайський) були приєднані до Люблінського воєводства, що значно ускладнювало проведення культурно-освітньої роботи серед місцевого населення. Аналогічно було вчинено на Підляшші, яке увійшло до складу Поліського воєводства разом із частиною білоруських і польських земель. Так само включення до складу Львівського воєводства восьми етнічно польських повітів повинно було стати передумовою ослаблення впливу українського Львова.

Найнижчою ланкою територіально-адміністративного устрою Польщі стали гміни. Кількість гмін у повітах коливалась у Галичині від 9 до 14, на інших українських землях – від 5 до 8, що теж пов'язано з історією формування: гміни в Галичині успадкували території попередніх австро-угорських органів самоуправління, на Волині, Підляшші й Холмщині – територію російських волостей. У 1933 р. спеціальним законом нижчі адміністративні одиниці Галичини укрупнювались, і таким чином деякі регіональні відмінності усувались.

Польська система управління відзначалася сильною централізацією. В її основу було покладено інститут старост, при цьому значні керівні функції одержали поліційні органи. Широкі повноваження система надавала воєводі, який призначався президентом за рекомендацією міністерства внутрішніх справ і ради міністрів. Конкретні напрями роботи контролювали відділи воєводського управління. Адміністрацію повіту очолював староста, а старостинське управління, у свою чергу, поділялося на реферати й підвідділи. Керівництво гмінами здійснював війт. На чолі сільського самоуправління стояв солтис. Громадське самоуправління великих міст складалося з президента, віце-президента, лавників; містечок – бурмістра, віце-бурмістра, лавників. Така структура територіально-адміністративного управління в умовах реакції зв'язувала будь-яку ініціативу знизу, вона якнайкраще відповідала цілям окупаційного режиму. В адміністративних органах усіх рівнів українців фактично позбавляли права працювати.

Румунія не приховувала своїх територіальних претензій до України. Під різними приводами вона анексувала в 1918–1919 рр. значну частину української етнічної території: Хотинський, Ізмаїльський і Акерманський повіти колишньої Бессарабської губернії (11600 кв. км), Північну Буковину (5280 кв. км), українську Мармарощину (700 кв. км). Північна Буковина та придунайські землі опинилися у складі Румунії з листопада 1918 р., що у вересні 1919 р. визнали держави Антанти. Загалом у Північній Буковині, Хотинському, Акерманському та Ізмаїльському повітах Бессарабії проживало 790 тис. українців (4,7 % від усього населення). Румунську окупацію цих територій не визнали ні уряди ЗУНР і УНР, уряд гетьмана Скоропадського, ні пізніше керівництво УСРР.

У зв'язку з тим, що українці Буковини і Хотинщини чинили сильний опір агресії, на цих землях був поширений жорстокий окупаційний режим, протягом 20–30-х рр. фактично зберігався воєнний стан. Прийняття в 1925 р. румунської конституції та нового адміністративного закону призвело до поширення на українські землі порядків "старого королівства". Територіально-адміністративний устрій держави мав засвідчити "возз'єднання Великої Румунії". Багатоступенева система територіально-адміністративних утворень, забезпечуючи засилля поліції та чиновництва, вела до сильної централізації. Румунське королівство було поділене на провінції (директорати) на чолі з повноважними намісниками, які безпосередньо підлягали королеві. Етнічні українські землі між Прутом і Дністром були об'єднані з корінними румунськими землями в одну провінцію – Буковину, що стало ще одним прикладом колоніальної політики. Хотинська земля й західне Українське Причорномор'я були включені до складу провінції Бессарабії, Мармароський Сигіт з околицями відійшов до провінції Мармарош.

Середню ланку територіально-адміністративного устрою утворювали окрýги, які на території Бессарабії в основному відповідали попереднім російським "уєздам". Тому кордони Ізмаїльської, Акерманської та Хотинської округ Бессарабії були відносно мало змінені. Тільки часткової реформації зазнала і схема територіально-адміністративного поділу Буковини австро-угорського періоду. З одинадцяти округ провінції в шести українське населення становило більшість (Сторожинецька, Вижницька, Кіцманська, Чернівецька, Заставнівська, Вашковецька), незважаючи на існуючу тенденцію включення в українські округи корінних румунських земель. До української етнічної території входила також значна частина Сучавської, Радівської й меншою мірою – Кімполунзька округа.

На Мармарощині більшість українського населення проживала в Сигітській окрузі, інша частина переселилась у західні й центральні румунські провінції – Банат і Семигород. Виконавча влада в окрузі

належала префектові, який одночасно виступав і як начальник поліції. Менші територіально-адміністративні одиниці, що відповідали російським волостям і австро-угорським гмінам, очолював субпрефект (претор). На українських землях міське та сільське самоуправління було фактично ліквідовано, владні функції виконували повноважні старости (примарі). Деякі міста (Чернівці, Мармароський Сигіт) творили окремі адміністративні одиниці й управлялися безпосередньо з центру. Відповідальні адміністративні посади, навіть на нижчому рівні, займали представники виключно румунської національності, що посилювало національний і соціальний гніт.

До 1927 р. всі залишки колишньої автономії Буковини, якою вона користувалася під владою Австрії (представництво в парламенті, самоврядування, система українського шкільництва тощо), були ліквідовані, а Буковинський край уже розглядався як одна з румунських провінцій. Щоб консолідувати новоприєднані землі, правлячі кола обрали шлях насильницької румунізації українського населення. У 1940 р. СРСР використав цілий ряд міжнародно-правових важелів і добився включення Північної Буковини й південної Бессарабії до складу Української РСР, яка входила як адміністративна одиниця в унітарний тоталітарний Радянський Союз.

Незважаючи на те, що українське населення Закарпаття на Хустському крайовому вічі яскраво задекларувало своє прагнення до єдності з іншими українськими землями, розвиток політичних подій аж ніяк не сприяв реалізації цих прагнень. Після розпаду Австро-Угорщини Угорщина анексувала більшу частину Закарпаття, створивши на територіальній основі чотирьох колишніх жуп (Ужанської, Березької, Угочанської, Шариської) особливе автономне утворення – Руську Країну. У закарпатських справах було створено окреме руське міністерство, вжиті деякі заходи щодо організації національно-культурної автономії. З приходом до влади в Угорщині комуністів почалися зміни, перш за все було створено (за аналогією з Радянською Росією) Русько-Країнський народний комісаріат, місцеві ради (сільські, міські, жупні) з особливими виконавчими органами – директоріумами. Усі ці перетворення значно активізували й політизували українське населення. Деякі місцеві органи очолили відомі українські діячі, які, проте, не поділяли комуністичної ідеології. Громадянська війна в Угорщині ще більше ускладнила закарпатські проблеми, у розв'язання яких утрутилися країни-переможці.

Впливова українська еміграція закарпатського походження, ураховуючи геополітичну ситуацію, передусім настрої та побажання Антанти, вступила в переговори з Чехословаччиною. Остаточне оформлення переходу Підкарпаття до складу Чехословацької держави від-

булося в травні 1919 р. і було закріплене рішеннями Сен-Жерменського й Тріанонського договорів. Згідно з Тріанонським мирним договором (червень 1920), Закарпаття приєднувалося до Чехословаччини під назвою "Прикарпатська Русь". Після адміністративної реформи 1928 р. її почали називати Підкарпатським краєм. Незважаючи на наявність відносно демократичних відносин у Чехословацькій Республіці, українське населення не одержало обіцяної автономії: передбачений договорами сейм так і не був скликаний. Етнічна територія українців була поділена на три частини: західна (Пряшівщина, 2 % території) відійшла безпосередньо до Словаччини, центральна (Хустська, Берегівська й Ужгородська округи, 70 % території) під назвою Підкарпатська Русь дістала адміністративну автономію і східна (Мармароський Сигіт з околицями, 8 % території) залишалася в складі Румунії. У територіально-адміністративному відношенні "Підкарпатська Русь" творила одну велику жупу. Статус її визначався Генеральним статутом, згідно з яким виконавчу владу здійснювало особливе намісницьке правління: адміністратор і автономна директорія. І хоч адміністратор обирався переважно з українців, уся інша адміністрація була, як правило, чеського або словацького походження. Статут також визначав кордони Підкарпатської Русі, але без урахування етнічного принципу. У 1920 р. вийшло розпорядження чехословацьких центральних властей про зміну Генерального статуту з метою дальшого обмеження автономних прав. На Підкарпаття призначався губернатор, при якому створювався дорадчий орган – губерніальна рада.

Нові перетворення почалися з виходом закону "Про організацію політичного управління", який частково врахував незадоволення місцевого населення. Чехословаччину було поділено на чотири краї: Чехію, Словаччину, Моравію і Сілезію, Підкарпатську Русь. Це визначило й підвищення політичного статусу. Встановлювалася посада крайового президента і формувався територіальний представницький орган – крайове заступництво, 2/3 членів якого були виборними, 1/3 призначалася центральною владою. Територіально-адміністративний устрій був приведений у відповідність до нових державних змін: після ліквідації жуп Підкарпатський край був поділений на 14 повітів і 478 громад. Повітовими центрами стали Ужгород, Перечин, Великий Березний, Мукачів, Свалява, Нижні Верецькі, Берегів, Севлюш, Іршава, Хуст, Воловець, Тячів, Тересьва, Рахів.

За переписом 1930 р. на Закарпатті проживало 438 тис. українців. Держава не здійснювала цілеспрямованої асиміляції населення і навіть уживала певних заходів для економічного розвитку Закарпаття, вкладала кошти у вдосконалення сільського господарства.

2. Соціально-економічне становище Західної України

Промислове виробництво в 1924–1928 рр. на західноукраїнських землях дедалі більше занепадало. Українські землі розглядалися як ринок збуту товарів, джерело сировини й дешевої робочої сили. Польський уряд поділив Польщу на А і Б. Польща А складалася із суто польських земель, була промислово розвиненою, Польща Б – з українських земель, вона вважалася сировинним придатком і мала слабко розвинену промисловість кустарного та дрібного характеру. Дешевими кредитами й державними замовленнями промисловий розвиток корінної території стимулювався, а на українських землях кредитування промислових підприємств різко обмежувалося. Польська фінансова система фактично стала знаряддям економічного закабалення українських земель. Основою промислового виробництва були сировинні галузі. Певне значення мала переробка сільськогосподарської та мінеральної сировини. Підприємства належали в основному закордонному або польському капіталу. Українці переважали тільки в кооперації.

Подібну політику здійснювала й Румунська держава на захоплених нею українських територіях. Окупанти демонтували й вивозили в Румунію обладнання промислових підприємств, транспортні засоби (устаткування Акерманських трамвайних майстерень і прядильної фабрики, обладнання Ізмаїльського та Кілійського портів). Промислові підприємства Північної Буковини й Бессарабії залишалися, як і раніше, дрібними й напівкустарними. Не витримуючи конкуренції на ринку, вони розорялися. До 1929 р. на Буковині закрилося 85 підприємств. Економічна криза настала в Румунії ще 1928 р. і тривала майже до кінця 30-х рр. Кількість промислових підприємств у Північній Буковині скоротилася майже наполовину, а в Південній Бессарабії – на чверть. Робітники, яким вдалося утриматися на підприємствах, одержували заробітну плату в половинному розмірі. Ще гіршим було становище безробітних.

У сукупному суспільному продукті Закарпаття частка промисловості становила 2 %. За переписом 1930 р. чисельність працівників, зайнятих у цій галузі, не перевищувала 16 тис. осіб. Колоніальні риси економічної політики чеської буржуазії щодо Закарпаття проявилися в обмеженні й навіть згортанні місцевої промисловості. Так, транспортні тарифи на перевезення продукції із Закарпаття в Чехію були вдвоє вищими, ніж загалом у країні. Урядові кола допомагали чеській буржуазії утримувати в краї виключно низькі ціни

на сировину та сільгосппродукцію. Отже, і для Чехословаччини Закарпаття було внутрішньою колонією, як Західна Україна – для Польщі, а Буковина – для Румунії.

Понад 80 % населення займалося сільським господарством. Аграрні реформи, проведені у 1919 р. в Польщі, Чехословаччині та Румунії, не ліквідували безробіття й не розширили наділи малоземельних селян. У Західній Україні 33,8 % усіх земель належало поміщикам, 8 – державі, 2,1 – церкві; 48,4 % селянських господарств мали близько 2 га землі кожне, майже 15 % господарств були малоземельними та безземельними. На Закарпатті 74 % сільських господарств мали до 5 га землі кожне. У Північній Буковині нараховувалося 115 тис. безземельних і малоземельних господарств. Становище в сільському господарстві було маловтішним. Його енергооснащеність, як і в промисловості, залишилася на низькому рівні. Урожайність основних сільськогосподарських культур на західноукраїнських землях у 20–30-х рр. не перевищувала довоєнного рівня.

З 1919 по 1939 р. на українських землях оселилося близько 200 тис. польських, румунських і чехословацьких колоністів. Упродовж лише 20-х рр. польський уряд виділів у Західній Україні для своїх колоністів понад 600 тис. га землі. На Закарпатті виділили 19 тис. га для чеських, а на Буковині – 5 тис. га для румунських колоністів. Це були військові й цивільні поселенці, так звані осадники, які отримували великі наділи найкращих земель і фінансові субсидії. Військові в основному займали престижні посади сільських поліцаїв, поштових, залізничних працівників і дрібних чиновників. Для них створювалися спеціальні фонди з поміщицьких і церковних земель.

Такі обставини не могли не викликати невдоволення українських селян. Дискримінаційна політика здійснювалася окупаційними урядами в сільському господарстві, звичним явищем у цьому регіоні стало захоплення земель українського селянства та передача їх представникам панівної нації.

Важким тягарем для західноукраїнських селян стали податки, різноманітні побори й повинності, особливо з ремонту та будівництва шляхів. Високі ціни на промислові товари й надмірно низькі – на сільськогосподарську продукцію підривали економіку селянських господарств, зокрема під час світової економічної кризи 1929–1932 рр. Заробітна плата західноукраїнського селянства в 1931 р. була найнижчою в Європі. Важкі соціально-економічні умови життя на західноукраїнських землях спричинили еміграцію. З чотирьох воєводств Західної України в 1925–1939 рр. емігрувало понад 373 тис. осіб. переважно працездатного сільського населення.

На західноукраїнських землях у складі Польщі розвивався кооперативний рух як засіб соціального самозахисту селян-виробників і торговельних організацій, де регулювалися ціни на сільськогосподарську продукцію (Спілка українських купців і промисловців, Українське технічне товариство та ін.). Якщо в 1926 р. у Галичині було 2500 кооперативів, то в 1939 р. їх стало 4000. Польські урядовці всіляко перешкоджали цьому процесу.

Уряд Румунії враховував соціально-економічні умови різних українських земель. У Бессарабії, як і в усій Росії, поміщицька земля була поділена між селянами ще до її анексії. Румунська влада не наважилася відразу відібрати експропрійовану в поміщиків власність. Замість цього вона встановила для селян високі викупні платежі, через що їм стало невигідно користуватися колишньою поміщицькою землею. Поступово й без зайвого галасу в них відібрали не менше половини цієї землі.

На Буковині у власність українських селян перейшло тільки 6 % поміщицьких земель. Середній розмір ділянки, яку отримували селяни під час аграрної реформи, не перевищував двох третин гектара. Натомість для румунських колоністів аграрна реформа створювала особливо сприятливі умови. Вони отримували 0,5 га під садибу, 1 га пасовищ і 4,5 га ріллі. У поміщиків і церкви після реформи залишилося більше половини ріллі й майже всі лісові масиви. За землі, які підлягали парцеляції, великі власники одержували повноцінну державну компенсацію.

У Закарпатті у 20-х рр. було проведено земельну реформу. Уряд з великими збитками для себе викупив землю в мадярських поміщиків, поділив її на дрібні парцели й продав через банк селянам. Понад 32 тис. селянських господарств додатково отримали 29 тис. га землі. Проте через перенаселеність, дефіцит ріллі в гірському краї та примітивну агрокультуру більшість селян бідували.

Криза 1929–1933 рр. ("Велика депресія") призвела до падіння цін на зернові культури, особливо на кукурудзу (у 6 разів). Посівні площі основних сільськогосподарських культур значно зменшилися. Багато селянських господарств було розорено. Земельний голод на селі в роки "Великої депресії" відчувався особливо гостро. Більшість селянських дворів господарювали без будь-яких технологічних удосконалень. Під час кризи селяни змушені були брати банківські позики, щоб звести кінці з кінцями, проте далеко не всі рятувалися від розорення. Економічна криза 1929–1933 рр. болюче вдарила по Польщі. Реальні заробітки робітників іще до кризи не досягали довоєнного рівня, а під час неї вони істотно знизилися. Особливо руйнівний вплив на робітників чинило безробіття.

Тяжке економічне становище викликало протести українців, які виявлялися у страйках і збройних виступах. Керівництво Радянської Росії розпалювало напруженість на Буковині й Бессарабії, прагнучи, щоб Румунія відмовилася від анексованих територій. Починаючи з 1918 р., селянські збройні загони діяли на всій території Бессарабії. Вони нападали на приміщення таємної поліції та жандармські пости, знищували засоби зв'язку. У 1918–1924 рр. відбулося понад півтораста збройних виступів. Апогеєм цієї боротьби стало Татарбунарське повстання.

Протестуючи проти згубної податкової системи, селяни в Польщі під впливом комуністів у роки "Великої депресії" все частіше переходили до насильницьких форм боротьби. З літа 1930 р. почастішали підпали садиб поміщиків і осадників. Селянські загони руйнували лінії зв'язку, нападали на поліцейські пости з метою захоплення зброї. Виступи селян охопили всю територію Львівського, Станіславського, Тернопільського та Волинського воєводств.

3. Діяльність політичних партій і громадських організацій. Розвиток національно-визвольного руху на західноукраїнських землях

Міцніла тенденція до державної самостійності, що виявилося в діяльності українських політичних партій. Необхідно звернути увагу на те, що в національно-політичному русі в Західній Україні у 20–30-х рр. XX ст. діяли різні сили: національні демократи, націоналісти, консерватори (у гетьманському й християнсько-демократичному варіанті), соціалісти марксистського та народницького типу, комуністи (до їхнього розпуску Комінтерном у 1938 р.).

Дії польського уряду після анексії (Галичини) зустріли організований опір основних українських партій: народно-трудової, радикальної, християнської, соціал-демократичної. З їхньої ініціативи в 1921–1922 рр. було проведено масові акції протестів. Після окупації Галичини і Волині Польщею перед західноукраїнськими політичними силами постало питання: продовжувати нерівну боротьбу в нових умовах чи визнати польську владу й спробувати будувати своє національне життя в межах чужої держави. У 1923–1927 рр. у суспільно-політичному русі Західної України відбувалися суттєві зміни. Політичні партії відображали три орієнтації, котрі домінували в тогочасному польському суспільстві: прорадянську, пропольську та самостійницьку.

Польща була парламентською республікою, її політична система ґрунтувалася на конституційних засадах. У Польській державі існувала багатопартійність. У середині 20-х рр. там існувало близько 100 політичних партій, з них понад 20 – українських (за деякими даними – 12), що діяли легально, видавалася опозиційна преса, опозиція мала також своїх представників у польському парламенті. Це давало можливість національним меншинам захищати свої інтереси, брати участь у суспільно-політичному житті. Населення Галичини підтримувало в основному три політичні сили – націоналістів (Організацію українських націоналістів), центристів (Українське національно-демократичне об'єднання – УНДО) і комуністів (Комуністичну партію Західної України – КПЗУ).

Упродовж 20–30-х рр. XX ст. у Польщі проводилося чотири виборчі кампанії, під час яких обиралися депутати до сейму та сенату, і саме вони продемонстрували еволюцію позиції українських політичних сил щодо залучення їх до легальної політичної боротьби за національні права українців: від бойкоту (унаслідок відозви 10 вересня 1922 р. ЗУНР у вигнанні до населення Галицького краю (Галичини) до участі у виборах. У березні 1928 р. відбулися вибори до польського парламенту, на яких українські партії здобули у Східній Галичині 40,7 % голосів (польські – 40,8 %, єврейські – 9,5 %). Після додаткових виборів до сейму й сенату на Волині (1930) українське парламентське товариство складалося з 50 послів і 14 сенаторів.

Найбільшою в польському сеймі (17 депутатів і 3 сенатори) була фракція Національно-демократичного об'єднання. На чолі УНДО був Д. Левицький. Об'єднання орієнтувалося на отримання Україною самостійності без застосування терористичних методів. Відбулася згода між УНДО і польським урядом, за якою УНДО відмовилося від боротьби за територіальну автономію Західної України. Шляхи досягнення української державності не були чітко визначені. Частина членів партії спочатку сподівалися на мирну еволюцію УСРР у національну державу. Це було наслідком компромісу між радянофілами та прихильниками "орієнтації на власні сили". До 1927 р. УНДО вважала УСРР напівсуверенною державою, яка з часом мала стати цілком незалежною, однак цьому перешкодила боротьба з "націонал-ухильництвом" у КП(б)У, репресії проти інтелігенції, насильницька колективізація. Із кінця 20-х рр. УНДО зайняла ворожу позицію щодо радянського режиму й покладала надії на його повалення революційним шляхом. У 30-х рр. в УНДО панувала думка, що Українська держава постане внаслідок війни завдяки інтервенції західних держав. На думку лідерів УНДО В. Мудрого, С. Барана, І. Кадрина Західна Україна мала стати базою

для визволення Наддніпрянської України з-під влади більшовицької Москви. Розпочалися пошуки компромісу з польським урядом на антирадянській платформі. У 1932 р. керівництво УНДО вирішило тимчасово відмовитися від гасел незалежності та соборності, замінивши їх вимогою національно-територіальної автономії для всіх українських земель у Польській державі. Антиукраїнська позиція сеймового керівництва остаточно переконала українських парламентарів у марності подальших спроб порозумітися з панівними колами Польщі. УНДО перейшла в опозицію до польського уряду. Це призвело до занепаду УНДО та інших легальних партій і зростання впливу в масах Організації українських націоналістів.

КПЗУ, очолювана В. Затонським, прагнула реалізувати ленінську концепцію переростання буржуазної революції в соціалістичну, виступала за націоналізацію, право на самовизначення і приєднання до Радянської України, протестувала проти згортання українізації. Комуністи були на нелегальному положенні. Вони дотримувалися збройних, насильницьких методів боротьби проти польського уряду. У 1923 р. Комуністична партія Східної Галичини була перейменована на Комуністичну партію Західної України (КПЗУ). Зміну назви не слід вважати формальною. Діяльність комуністів поширилася на всі українські землі у складі Польщі. Спочатку партія діяла як крайова автономна організація Компартії Польщі, водночас постійно отримуючи допомогу від РКП(б)–КП(б)У. У СРСР було відкрито спеціальні школи для західноукраїнських комуністів, діяло західноукраїнське бюро допомоги КПЗУ, видавалася політична преса.

Однак КПЗУ продовжувала зберігати певну самостійність. Незважаючи на незначну чисельність – близько 4 тис. членів у середині 30-х рр., – вона була політично активною. Найбільшого впливу на суспільство комуністи досягли в роки "Великої депресії" Вони успішно поєднували легальні та нелегальні форми боротьби з панівним режимом. Для легальної боротьби було створено велику організацію – Українське селянсько-робітниче соціалістичне об'єднання (Сільроб), яка на сеймових виборах 1928 р. набрала 320 тис. голосів і здобула кілька депутатських місць у сеймі. Коли економічне становище селян поліпшилося, вплив КПЗУ почав зменшуватися. Зменшенню популярності радянофільства сприяла також кампанія проти "націоналістичного ухилу О. Шумського" в Радянській Україні, яка призвела до розколу КПЗУ на початку 1928 р. Розколовся й "Сільроб". Колишні посли в сеймі – члени "Сільроба" стали відходити від радянофільства. Після 1930 р. радянофільська лівиця Західної України вже не брала участі в парламентській діяльності.

У 20–30-ті роки в західноукраїнському суспільстві спостерігався процес радикалізації національно-визвольного руху із застосуванням терористичних актів. Міжвоєнна Європа була постійною ареною боротьби демократичних і тоталітарних політичних сил.

Поступово найпомітнішим чинником у суспільно-політичному житті в Західній Україні став український націоналізм, народження якого пов'язане з радикальною позицією в боротьбі за державну незалежність України Української військової організації (УВО), створеної частиною молоді з корпусу Української головної армії ще в липні 1920 р. на нараді стрілецької Ради у Празі. Вона в подальшому виконувала функції "армії в підпіллі". Очолив її полковник УНР Є. Коновалець. Наступного місяця там само відбувся з'їзд представників українських військових організацій за кордоном. Його учасники закликали боротися за незалежну Україну, наголосили, що з'їзд обстоює повну соборність і самостійність України. За своїм характером УВО була військово-патріотичною, а не націоналістичною організацією: вона ставила за мету звільнити українські землі від окупантів мілітарними засобами. Відповідною була і її організаційна структура – на зразок армійських. Головне завдання УВО, на думку її організаторів, полягало в підготовці загальнонаціонального повстання українського народу проти окупантів. У брошурі "У.В.О." про роль і завдання Української військової організації зазначалося, що: "УВО є організація, для якої тільки інтерес Української Нації є і буде рішаючим у її діяльності... УВО не ставить терористичної діяльності як виключного свого завдання... УВО є революційною організацією, якої основним завданням є пропагувати думку загального революційного зриву українського народу з остаточною метою створити власну національну самостійну і з'єднану державу... УВО, що вважає себе носієм і спадкоємцем заповітів Української армії, не може й не сміє допустити до того, щоб грядучі події заскочили український нарід непідготованим, як це мало місце в роках 1917–1918... УВО буде впливати на настрої народніх мас та ширити дух активізму й непримиренности супроти займанця".

З весни 1922 р. її активісти почали здійснювати в Галичині акти саботажу, палили скирти хліба, чинили збройні напади на жандармські пости, підривали поїзди й мости. Протягом кількох років бойовики УВО спалили понад 2000 польських фільварків, а в жовтні 1922 р. прокомуністична диверсійна група С. Мельничука й П. Шеремета у складі 50 бойовиків здійснила рейд трьома воєводствами Галичини. У 20-х рр. УВО організувала кілька замахів на державних діячів і чиновників (С. Федак намагався вбити диктатора Польщі Ю. Пілсудського), її бригади забирали гроші в поштових відділеннях. Станиці (філіали) УВО існували в Литві, Німеччині, Чехословаччині, США,

Данцигу, бойовики навчалися у Східній Пруссії, у хорватських усташів, в армійських частинах Литви, Італії, Голландії, Німеччини (сам Коновалець мав литовське громадянство).

У 1923–1924 рр. УВО пережила кризу, багато активістів і бойовиків сиділи у в'язниці, провалився план поширення диверсійних і пропагандистських дій на території УСРР. Коновальцю не вдалося зміцнити "Українську партію національної роботи", зростав вплив Компартії Західної України. Потім від УВО відкололася прорадянськи налаштована група колишнього диктатора ЗУНР Є. Петрушевича, і паралельно з УВО виникла "Західноукраїнська революційна організація". Вона виступила за розширення партизанського руху в Польщі, тому частина молоді влилася в її лави. Усі ці події дещо підірвали довіру до УВО, а 1928 р. німецький уряд навіть припинив її фінансування. Щоб консолідувати націоналістичні й патріотичні сили, у листопаді 1927 р. в Берліні провели І Конгрес українських націоналістів, у якому взяли участь представники УВО від "Групи української націоналістичної молоді" з Чехословаччини (лідер – М. Коновалець), "Спілки української націоналістичної молоді" (Львів), "Легії українських націоналістів" Чехословаччини під керівництвом М. Сціборського. У Празі 8–9 квітня 1928 р. відбувся ІІ Конгрес українських націоналістів. Обговорюючи проблему консолідації руху, його учасники підкреслювали необхідність формування єдиної організації на базі всеукраїнства, надпартійності, монократизму й національної диктатури.

Вимогу національно-територіальної автономії українців у складі Польщі висували Польсько-українське товариство на чолі із С. Стемповським, Український науковий інститут у Варшаві (ОУН не змогла підпорядкувати його собі), група польських консерваторів, очолювана Я. Бобринським. Молодь дедалі більше приваблювала безпосередня бойова діяльність, акти саботажу й напади на польські поліцейські пости. При цьому дедалі більше уваги приділялося конкретному співробітництву з Німеччиною. 1932 р. представники ОУН при штабі нацистської партії Р. Ярий і М. Сціборський домоглися включення бойовиків до складу штурмових загонів Е. Рема. Майбутній командуючий УПА Р. Шухевич (Тарас Чупринка) закінчив курси при військовій академії в Мюнхені.

Радикальні настрої в українському суспільстві посилилися після смерті 12 травня 1935 р. Ю. Пілсудського, коли польський уряд почав державно-етнічну асиміляцію і полонізацію. Виникла концепція реполонізації українців, які начебто забули про своє польське походження. Така поведінка польських панівних кіл посилювала польсько-українське протистояння напередодні Другої світової війни.

27 січня – 3 лютого 1929 р. у Відні розпочалася діяльність Організації українських націоналістів (ОУН) на чолі з Є. Коновальцем. Її основою стала УВО. ОУН виступала за створення самостійної української держави на основі приватної власності, виступала проти колонізаційної політики польського уряду. Вони проводили саботажні акції, напади на банки та пошти. Політична доктрина ОУН була сформульована в її програмних документах 1929 р., а в остаточному вигляді – у програмі, прийнятій її Великим збором у 1939 р. Невід'ємною частиною ідеології було поняття "творчого насильства та ініціативної меншості як керівних сил". Свою державну концепцію ОУН будувала, виходячи з того, що українські землі були окуповані Польщею і СРСР. Тому українські націоналісти не визнавали всі ті міжнародні акти, договори та домовленості, які роз'єднали українські землі, ліквідували українську державність. Будівництво соборної незалежної України мало завершитися повним вигнанням з українських земель усіх окупантів. Перша заповідь ОУН закликала: "Здобудеш Українську державу або загинеш у боротьбі за неї". Особливого розголосу набули замахи на польських посадових осіб.

Особливо захоплювалися цим рухом учнівська молодь, студенти вищих і середніх навчальних закладів. Вони почали об'єднуватися, створювати молодіжні організації, що стояли на самостійницьких позиціях. Молодь була розчарована у старшому поколінні, яке не могло відстояти українську державність. До того ж вона зазнавала постійних утисків з боку польської влади, страждала від безробіття.

ОУН була підпільною організацією. Вона видавала легальні та нелегальні газети і журнали ("Розбудова нації", "Сурма", "Юнак"), дотримувалася військових методів керівництва, мала жорстко централізовану структуру. Водночас ОУН не відмовлялася від участі в політичних, економічних, культурно-освітніх об'єднаннях. Саме через них вона сподівалася очолити масовий національно-визвольний рух.

ОУН не мала масової підтримки серед населення до моменту окупації західних теренів України спочатку більшовиками, а потім і фашистською Німеччиною. Особливо загострилася міжорганізаційна боротьба після вбивства у травні 1938 р. в Роттердамі агентом НКВС лідера організації Коновальця. Розходження почалися між ветеранами – членами Проводу українських націоналістів (ПУН), які здебільшого перебували в еміграції, і молоддю, радикальними бойовиками, які очолювали підпільну боротьбу в західноукраїнських землях. Ці розходження стосувалися в основному тактики боротьби.

Молоді радикали (Бандера, Стецько, Шухевич) вимагали від лідерів проводу відмовитися від орієнтації лише на одну державу (а саме Німеччину), установити контакти із західними країнами; віддати

перевагу власне боротьбі на терені України; застосовувати радикальні методи боротьби, незважаючи на репресії польської та радянської влади. Члени проводу ОУН, люди старшого віку (Мельник, Барановський, Сушко, Сціборський) схилялися до більш поміркованих дій.

У серпні 1939 р. в Римі відбувався другий Великий збір, на якому домінували прихильники Мельника. На ньому було проголошено засади майбутньої Української держави, зокрема передбачалося, що ОУН виступатиме чинником державного ладу. Голова проводу (Мельник) проголошувався "вождем української нації". Керівництво Збору передбачало, що між Німеччиною і СРСР незабаром спалахне війна, унаслідок чого виникнуть передумови для утворення незалежної Української держави, оскільки прагнення ОУН будуть підтримані тоталітарною Німеччиною.

Відповіддю радикалів було скликання в лютому 1940 р. у Кракові конференції, учасники якої не визнали рішень римського Збору й сформували Революційний провід ОУН на чолі з С. Бандерою. З цього моменту починається паралельне існування двох українських націоналістичних партій: ОУН-Р (революційна), або ОУН-Б (бандерівців), і ОУН-М (мельниківців). Залишаючись вірними націоналізму, обидві організації ставили перед собою однакову мету – створити незалежну Українську державу. Проте шляхи її досягнення, політичні орієнтації суттєво відрізнялися. Мельниківці у вирішенні українського питання розраховували на підтримку Німеччини, зокрема вважали, що визволення України від більшовиків можливе лише в союзі з цією країною. Прихильники Бандери були переконані, що українська держава може бути утворена лише в результаті національної революції, власними силами українського народу. Не виключали бандерівці й можливості боротьби з Німеччиною.

У Румунії існувало три українські громади. Найбільшою з них була буковинська. Другу за чисельністю становили українці анексованої Румунією в Росії Бессарабської губернії. Третю, найменшу за чисельністю, громаду становили українці Марамарощини.

У демократичній Чехословаччині становище українців було набагато кращим, ніж в інших країнах. Тут існували міцні демократичні традиції. Празький уряд старався зберегти унітарність країни й не допускав автономного управління ні в Закарпатській Україні, ні в Словаччині. У 30-х рр. змінилося старе написання назви держави – Чехо-Словаччина. Тепер його стали писати одним словом – Чехословаччина (без дефісу, що підтверджувало рівноправність двох частин країни). У суспільно-політичному житті Закарпаття провідну роль відігравали українофіли, русофіли і комуністи. Після Російської революції 1917 р. русофіли почали орієнтуватися не на Москву, а на Прагу.

Губернатор Закарпаття в 1923–1933 рр. А. Бескид здійснював русофільську політику. Партію русофілів підтримувала державна адміністративна машина. Це давало русофілам змогу, незважаючи на меншу популярність, успішно конкурувати з українофілами. Празький уряд, посилаючись на незгоди серед політичних сил краю, продовжував утримуватися від реалізації попередніх обіцянок надати карпатським українцям автономію. Крайовий комітет Компартії Чехословаччини активно боровся за маси. Він організовував комсомольські осередки і групи "революційних профспілок". У 1930 р., коли розгорнувся селянський рух, комітет створив "спілку працюючого селянства". На виборах до чехословацького парламенту в 1924 р. за комуністів віддали голоси 40 % виборців. На виборах 1935 р., які комуністи проводили під гаслом Народного фронту, вони знову набрали найбільше голосів – 26 %.

Влада Чехословаччини намагалася переконати місцеве українське населення, що в нього немає батьківщини. А земля, на якій вони живуть із прадавніх часів, – це "земля без імені". Після Мюнхенської наради великих держав Європи 30 вересня 1938 р., коли частину чехословацької території було передано Німеччині, українофіли почали вимагати для краю автономії. Німецькі політики намагалися цим шантажувати Польщу, СРСР і Угорщину. 11 жовтня 1938 р. було сформовано уряд Закарпаття, головою якого став лідер Автономного союзу хліборобів А. Бродій (русофіл). Однак через два дні його було арештовано як угорського агента, і посаду прем'єра дістав керівник Християнської народної партії, українофіл, священик А. Волошин. З добровольців створюється військо "Карпатської Січі". Проте Угорщина домагалася від Гітлера санкції на захоплення Закарпаття. У листопаді 1938 р. міністри закордонних справ Німеччини й Італії, розглянувши у Відні конфлікт між Угорщиною і Чехословаччиною, передали першій міста Ужгород, Мукачеве та Берегове з прилеглими до них районами. Столицю Карпато-України довелося переводити в Хуст. У таких складних політичних умовах 12 лютого 1939 р. відбулися вибори до першого сейму Карпатської України. Скликаний 15 березня 1939 р. сейм проголосив повну державну самостійність Карпатської України. Перший закон, ухвалений сеймом, визначив назву держави (Карпатська Україна), державний устрій (президентська республіка), державну мову (українська), а також прапор, герб і гімн республіки, якими стали традиційні національні символи. Створювалися хороші умови для організації української державної влади на місцях. Проте цей процес був перерваний інтервенцією Угорщини. Англія і Франція появу Карпатської України не схвалили. На XVIII з'їзді ВКП (б) у березні 1939 р. Сталін висміяв ідею приєднання УСРР із 30-мільйонним населенням до Карпатської України, людність якої становила 700 тис.,

як пропозицію "злиття слона з комаром". Гітлер сприйняв це як відмову СРСР претендувати на Карпатську Україну й дозволив Угорщині окупувати її. 15 березня 1939 р. угорські війська перейшли кордон неокупованої частини Закарпаття.

Політика окупаційної влади мала дискримінаційний характер у культурній сфері, що частково пояснюється особливостями політичної системи країн-окупантів, рівнем демократичних традицій, політичною активністю українців. Попри спротиву в 1921–1922 рр. українських громадських організацій наступ на автономні права українців тривав, хоча вони були закріплені, наприклад, у Конституції Польщі 17 березня 1921 р. Українців не допускали до роботи в державних установах, студентами Львівського університету могли стати лише громадяни, які дали присягу на вірність Польській державі. Наступ на національні права українців посилився коли східний кордон Польської держави дістав міжнародну легітимність. На західноукраїнських землях польські урядові кола намагались витравити такі поняття, як "Україна", "українець". Українців називали "русинами", а сам регіон – "Східною Малопольщею". "Немає ніякого українського народу, – цинічно заявляв міністр освіти польського уряду С. Грабський. – Український народ вигаданий комуністами з пропагандистською метою". Він переконував громадськість, що українську проблему в Польщі буде ліквідовано впродовж 25 років.

4. Культура. Греко-католицька і православна церква на західноукраїнських землях

На західноукраїнських теренах найрадикальнішою була Партія націонал-демократів (ендеків) на чолі з Р. Дмовським і С. Грабським. Вона користувалася особливою популярністю серед польського населення Західної України. Ендеки стверджувала, що Західна Україна – це невід'ємна складова частина Польської держави, а українське населення цієї території – "руська гілка великого польського дерева". Прагнучи здійснити національно-культурну асиміляцію українців, у 1924 р. вони проштовхували через сейм закон, що забороняв вживати українську мову в урядових установах.

31 липня 1924 р. польський сейм схвалив програму утраквістичних (двомовних) шкіл, в яких навіть молитву "Отче наш" заборонялося виголошувати українською мовою, із букварів усунули всі повідомлення про Україну. Офіційна влада взяла курс на ліквідацію україн-

ської школи. Якщо в 1912 р. в Галичині функціонувало 2418 українських шкіл, то в 1927 р. їх залишилося лише 815. У 1931 р. на Волині колишні прихильники С. Петлюри, підтримані воєводою Г. Юзовським, створили Волинське українське об'єднання (ВУО), яке виступало за дружбу українського й польського народів, підтримало ідею двомовності в системі освіти. До осені 1932 р. україномовних шкіл залишилося лише чотири.

Митрополит греко-католицької церкви А. Шептицький на початку 20-х рр., щоб привернути увагу світової громадськості до проблем Східної Галичини, здійснив трирічну поїздку до восьми країн Європи й Америки. Після повернення на Батьківщину він був на місяць ізольований польською владою в Познані. Але владика не мав намірів розпалювати польсько-українське протистояння, тому 8 вересня 1925 р. греко-католицький єпископат присягнув на вірність Польській державі, хоча частина уніатського кліру сповідувала ідеали "християнського націоналізму". У жовтні 1925 р. після протестів світової громадськості переселення українських учителів до Західної Галичини припинили, а частину лояльних до влади українців допустили до державної служби.

Важливим центром національної культури в західноукраїнських землях у 20–30-х рр. було Наукове товариство імені Т. Шевченка (НТШ) у Львові. До його складу входило понад 200 науковців, серед яких були історики І. Крип'якевич, С. Томашівський, літературознавці М. Возняк, К. Студинський, фольклорист і музикознавець Ф. Колесса, економіст І. Витанович, географ В. Кубійович та ін. Таємний Український університет і НТШ стали важливими осередками розвитку української культури, центрами формування національної інтелігенції. За ініціативою митрополита А. Шептицького на базі греко-католицької семінарії було створено Львівську богословську академію – єдиний у Західній Україні легальний вищий навчальний заклад з українською мовою навчання. У середині 30-х рр. в академії навчалося понад 600 студентів.

Оскільки поняття "священик" і "просвітитель" для галичан були ідентичними, благотворний вплив духовенства постійно зростав серед членів таких організацій, як "Просвіта", "Рідна школа", "Союз українок" та ін. У 30-х рр. духовною опікою українського студентства, молоді займалися "Академічне душепастирство", "Марійське товариство", "Католицький союз української молоді". На базі останнього було створено товариство "Орли", яке на початку 1935 р. нараховувало понад 30 тис. членів.

Під наглядом цензури перебувало 60 українських видавництв і близько 120 редакцій українських газет і журналів (станом на 1930). Систематично друкувалися списки заборонених українських книг,

альманахів, календарів та інших видань, що виходили і в Галичині, і за її межами. До початку Другої світової війни в них було занесено понад тисячу найменувань.

Після визнання в 1920 р. західними союзниками румунських претензій щодо Буковини румунський уряд закрив усі українські школи й навіть відмовився визнати українців нацією, їх називали "громадянами румунського походження, які забули рідну мову". Якщо в 1918 р. на Буковині діяло 168 народних шкіл, то в 1924 р. не залишилося жодної суто української школи. Наявність змішаного румунсько-українського населення в деяких адміністративно-територіальних утвореннях давала можливість владі закривати "за проханням місцевих громадян" українські школи та інші культурно-освітні заклади. Панівні кола обрали шлях насильницької румунізації національних меншин, сподіваючись цим зміцнити внутрішню єдність держави. Людей переслідували за вживання української мови в офіційних установах, румунізували всі назви населених пунктів. У 1936 р. особливим циркуляром було заборонено вживати історичні назви перейменованих сіл і містечок в офіційних документах і пресі. Румунізувалися також прізвища, почасти – церковна служба.

Позиція чехословацького уряду на Закарпатті у сфері культури та освіти була більш поміркованою і виваженою, ніж у Польщі та Румунії. Тут кожен мав право посилати дитину в школу, де вона навчалася рідною мовою. У 1930 р. існувало 560 українських шкіл. З 803 шкіл, які працювали в 1938 р. на Закарпатті, 463 були українськими, 365 – чеськими, 117 – угорськими тощо. У Чехословаччині діяло кілька вищих навчальних закладів, які відіграли істотну роль у формуванні української інтелігенції. Це Український вільний університет у Празі, Українська господарська академія в Подебрадах. Але ці заклади створювалися для українців-емігрантів, яких у 20-ті рр. було 50 тис. У самому Закарпатті існував лише один вищий навчальний заклад – Богословський ліцей. Надавалася фінансова підтримка Українському вільному університету, Високому педагогічному університету ім. Драгоманова у Празі, Українській господарській академії в Подебрадах. Українська мова не переслідувалася, але вважалася непотрібною.

У літературному житті Західної України важливу роль відігравав журнал "Літературно-науковий вісник" (з 1933 р. "Вісник"), навколо якого гуртувалися найвизначніші літератори – В. Стефаник, М. Черемшина, Є. Маланюк, У. Самчук та ін. У літературному журналі "Дзвони" вперше були надруковані твори талановитого поета з Лемківщини Б. Антонича. Група далеких від політики митців на чолі з критиком М. Рудницьким, а згодом – поетом і мистецтвознавцем С. Гординським гуртувалася навколо літературно-мистецького місячника "Назу-

стріч". Серед прозаїків і поетів слід відзначити Б. Кравціва та О. Мошуру. У журналі "Ми" (1934) друкувалися твори письменників-емігрантів Ю. Липи, Є. Маланюка, О. Теліги.

З-поміж художників вирізнялися постаті пейзажиста І. Труша, прихильника експресіонізму О. Новаківського, П. Холодного, який уславився іконописними працями.

Важливу роль у духовному житті західних українців відігравала греко-католицька церква. У 1939 р. в Галичині та в Закарпатті було 3,7 млн віруючих, 3040 парафій з 4440 церквами. Але в житті церкви чітко визначилося протистояння митрополита А. Шептицького, який підтримував національні прагнення свого народу, та єпископа Г. Хомишина і Василіанського ордену, що виступали за злиття греко-католицької церкви з католицькою. А. Шептицький засуджував колонізаційну політику щодо греко-католицької церкви на Волині, де поляки конфісковували церковні землі та руйнували храми (знищили майже 200 церков), і домігся припинення вандалізму польських властей.

У церковній сфері Польща провадила репресії проти православних, а з 30-х рр. примусове навернення на католицтво. З 200 церков 150 було передано католикам. У Холмщині та Підляшші здійснювався посилений адміністративний тиск на церкву, використовувалася будь-яка нагода для закриття українських парафій.

Церква на Буковині була перейменована у православно-румунську, автокефальну буковинську митрополію підпорядковано румунському патріархату, а українські священики до вищих церковних посад не допускалися.

Загальна чисельність мешканців України, які опинилися в межах Польщі, Чехословаччини й Румунії, становила на початку 20-х рр. близько 7 млн. Політичний курс польського, румунського й чехословацького урядів був спрямований на цілковиту уніфікацію українських земель із середовищем цих країн, позбавлення їх усіх ознак самобутності. Таким чином вони заперечували український характер цих земель. З цією метою українським територіям нав'язувались офіційні колоніальні назви – Східна Малопольща, Східні креси тощо, обмежувалося вживання понять "українець", "український", які переважно замінювались поняттям "русин", "руський".

Незважаючи на короткотривалість, територіально-адміністративний поділ західноукраїнських земель залишив глибокі сліди в суспільстві й на довгий час став негативним чинником національно-державного розвитку. За неповних двадцять років еволюція органів державної влади відбулася в напрямку централізації та посилення антиукраїнської політики. Відповідаючи вузькополітичним, великодержавним завданням, схема територіально-адміністративного поділу не узгоджувалася з економічними, природно-географічними й етнографічними принципами.

Нерівноправність в економічній сфері посилювала зубожіння українського населення та сприяла зростанню темпів його еміграції, яка навіть заохочувалась. Натомість здійснювалася польська, румунська, чехословацька міграції на західноукраїнські землі.

Відносна політична свобода українців у складі іноземних держав 1919–1939 рр. сприяла поліпшенню матеріального становища і зростанню національної свідомості, проте не могла підмінити їхні прагнення до возз'єднання з Великою Україною та створення національної держави. У міжвоєнний період на західноукраїнських землях використовувалися парламентські й нелегальні форми боротьби, метою яких було обстоювання інтересів українського народу. Задля цього українські політичні партії боролися за місця в парламенті, використовували його трибуну для захисту українства, протистояли політиці асиміляції, висували вимоги автономії, соборності та незалежності України. Розчарування в парламентаризмі, а також криза радянських ілюзій змусили українських патріотів стати на шлях революційної боротьби за незалежну Україну. Досвід боротьби українських політичних партій і об'єднань показав, що за тих умов завоювати українську державність, добитися утворення самостійної та ще й соборної України було неможливо. Цьому завадили роз'єднаність політичних сил, полярність їхніх орієнтацій, відсутність активної політичної підтримки державотворчих замірів українства з боку зовнішніх сил.

Польське й румунське панування на українських землях значно обмежували їхній культурний розвиток. Уряд Чехословаччини в українському питанні давав можливість задовольняти певним чином культурні потреби українців. Проте треба зауважити, що політика як Польщі й Румунії, так і Чехословаччини підривала слабку систему української освіти, готувала ґрунт до тотальної полонізації, мадяризації та асиміляції населення цих країв.

Попри всі негативні наслідки панування на західноукраїнських землях іноземних держав у 1919–1939 рр. українське населення в переважній більшості зберегло усвідомлення свого кровного зв'язку з Великою Україною. Об'єднання на початку 40-х рр. XX ст. більшості українських земель в одній державі – Радянській Україні стало, незважаючи на її залежність від тоталітарного СРСР, прогресивним фактом.

ХРОНОЛОГІЯ

1921, 18 березня	–	Підписання Ризького мирного договору між РРФСР, УСРР і Польщею.
1923, 14 березня	–	Прийняття Радою послів у Парижі рішення про приєднання Галичини до Польщі за умови надання їй автономних прав.
червень	–	Утворення Комуністичної партії Західної України.
1924, 31 липня	–	Заборона польським урядом використання української мови в державних установах Західної України.
1925, липень	–	Відбувся установчий з'їзд Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО).
8 вересня	–	Греко-католицький єпископат присягнув на вірність польській державі.
1929, 27 січня – 3 лютого	–	Розпочалася діяльність Організації українських націоналістів (ОУН).
1929–1933	–	Світова економічна криза – "Велика депресія".
1939, 15 березня	–	Проголошення самостійності Карпатської України на чолі з президентом А. Волошиним.
15–18 березня	–	Вторгнення й окупація угорською армією Закарпатської України.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

АВТОНОМІЯ (від гр. *autonomia* – незалежність) – право території самостійно здійснювати державну владу в межах, які надає їй конституція або закон.

АСИМІЛЯЦІЯ – добровільний або вимушений процес розчинення (втрата традицій, звичаїв, мови тощо) раніше самостійного народу (етносу) чи якоїсь його частини в середовищі іншого, зазвичай численнішого народу (етносу); засіб для досягнення етнічної однорідності.

БЕССАРАБІЯ – історичний регіон між ріками Дністер, Прут (притока Дунаю) і гирлом Дунаю. Нині на його теренах – значна частина Одеської, Чернівецької областей і основна частина території Молдови. До початку XIX ст. Бессарабією називалася лише південна частина цього регіону. Назва походить від прізвиська володаря цих земель Бессараба. Географічне розташування (шлях з Азії до Європи) зумовили зосередження тут у I тис. значних міграційних потоків. На початку VI ст. з'явилися слов'яни. У XI–XIV ст. землі Бессарабії входили до складу Київської Русі, Галицького князівства. На її території жили берладники. Бессарабія входила до складу Молдовського князівства й Османської імперії. Важливу роль у її освоєнні відіграли запорозькі козаки, які поселилися на Дунаї після першого руйнування Запорозької Січі 1709 р. Українське населення зростало й за рахунок селян-утікачів із Правобережної та Лівобережної України.

"**ВЕЛИКА ДЕПРЕСІЯ**" – вживається тут щодо економічної фази економічного циклу, який настає після кризи перевиробництва. Характеризується припиненням спаду виробництва, поступовим зниженням надлишку товарів, низькою господарською діяльністю, великими масштабами безробіття. Синонім економічної депресії – стагнація.

ДИСКРИМІНАЦІЯ (від лат. *discriminatio* – розрізнення) – часткове чи повне, тимчасове чи постійне обмеження або позбавлення конституційних прав певної категорії громадян за расовою чи національною належністю, політичними і релігійними переконаннями, статтю тощо.

ДОГМАТИЗМ – однобоке, схематичне мислення, що оперує догмами. Основою догматизму є сліпа віра в авторитети, захист застарілих постулатів.

ЕМІГРАЦІЯ (від лат. *emigro* – виселяюся) – виїзд громадян зі своєї країни в іншу на постійне або довготермінове проживання з політичних, економічних чи інших причин.

ЕКСПРОПРІАЦІЯ (від середньовічного лат. *expropriatio* – позбавлення власності) – примусове (без відшкодування) позбавлення майна.

ІНЕРТНІСТЬ (від лат. *iners* – бездіяльність) – відсутність ініціативи, бездіяльність.

ІНКОРПОРАЦІЯ – включення однієї території до складу іншої або об'єднання в єдине ціле двох чи більше автономних компонентів.

КОНФЕСІЯ – церква або релігійна організація, яка має своє віровчення, культову практику та організаційну структуру.

КООПЕРАТИВНИЙ РУХ (від лат. *cooperatio* – співпраця) – добровільна співпраця, яка сприяє своїм членам у веденні господарства, дрібного виробництва, здійснюючи посередницькі функції (реалізація продукції, її транспортування).

НАЦІЯ (від лат. *nation* – плем'я, народ) – історична спільність людей, яка базується на спільності території, історії, етнічних і політичних зв'язків, мови та інших особливостей культури. Загалом розглядається як форма етнічної спільності. Нині розуміють націю як сукупність усіх громадян певної держави незалежно від їхньої етнічної приналежності.

ОКУПАЦІЯ (від лат. *occupatio* – захоплення) – військове, тимчасове захоплення силою певної території.

ОПОЗИЦІЯ – (від лат *oppositio* – протиставлення) протидія, супротив якійсь політиці, чиїмось діям, поглядам. Інколи мається на увазі група або партія, яка виступає з кардинально іншими думками меншості або більшості, що висуває альтернативну політику, інший спосіб вирішення проблем.

ПАРЦЕЛА (від фр. *parcelle* – частка) – невелика ділянка власної або орендованої землі, на якій ведеться дрібне (парцелярне) селянське господарство.

ПАРЦЕЛЯЦІЯ ЗЕМЛІ – процес дрібнення земельних ділянок.

ПАЦИФІКАЦІЯ – "умиротворення", на шлях якого в найжорстокіших формах стала офіційна польська влада в 30-х рр. XX ст. у при-

душенні опору українства (на західноукраїнських землях) проти соціального та національного гноблення.

САМОВРЯДУВАННЯ – самостійність якоїсь організованої соціальної спільноти в управлінні власними справами.

СЕЙМ – станово-представницький орган у Польщі, Чехії та інших державах Східної Європи.

ТОТАЛІТАРНА ДЕРЖАВА – держава, в якій унаслідок історичних умов склалася така система політичного та соціального устрою життя суспільства, за якої неконтрольована народом влада бюрократичної еліти отримала можливість руйнації або прямої заборони інститутів представницької демократії, чи просто здійснює військово-поліцейський терор.

УКРАЇНСЬКА ВІЙСЬКОВА ОРГАНІЗАЦІЯ – нелегальна військова політично-революційна організація, що виникла в 1920 р. і проіснувала до того часу, коли ввійшла як військово-бойова одиниця в ОУН. Натхненником і Головним Командантом УВО був полковник Є. Коновалець.

ПЕРСОНАЛІЇ

АНДРІЄВСЬКИЙ ДМИТРО (1893–1976) – політичний діяч та ідеолог українського націоналізму, публіцист. За фахом інженер. Народився в с. Будки (нині село Зіньківського району Полтавської області). У 1919–1920 рр. працював у складі дипломатичної місії Української Народної Республіки у Швеції; у 1921 р. був консулом УНР у Швейцарії. Від 1922 р. жив у Брюсселі (Бельгія). Очолював Українську національну раду в Бельгії та Європейське об'єднання українських організацій у Брюсселі. Співпрацював у журналах "Національна думка", "Розбудова нації". У листопаді 1927 р. обраний до складу Проводу українських націоналістів (ПУН). Учасник (1929) установчого конгресу Організації українських націоналістів. Прихильник співпраці ОУН з іншими українськими політичними силами. Після розколу ОУН у 1940 р. – один із лідерів організації під проводом А. Мельника. У 1944 р. був ув'язнений німецькою владою в концтабір у Бреці (або в Оранієнбурзі). Один із перших ідеологів українського націоналізму.

БАНДЕРА СТЕПАН (1909–1959) – один із двох керівників ОУН (Організації українських націоналістів). Народився на Галичині (Івано-Франківська область), яка колись входила до складу Австро-Угорської монархії. Батько Степана Бандери, Андрій Бандера, був греко-католицький священик, родом зі Стрия. Походив він із родини міщан. Крім Степана, який у батьків був другою дитиною, було ще семеро дітей: троє хлопців і четверо дівчат. Для патріотичного виховання були всі умови: у домі Бандер була чимала бібліотека, укомплектована книжками українських та іноземних авторів, частими гостями були родичі, знайомі – активні учасники національно-громадського життя. Під час Першої світової війни він пережив чотирикратне пересування воєнних фронтів через рідне село. Стан особливої душевної напруги в дитячі та юнацькі роки був одним із головних факторів у пізнішому формуванні світосприймання Степана Бандери. Навчався у Стрийській гімназії, був студентом Львівської політехніки. Належав до організації української молоді "Пласт", головною метою якої було патріотичне виховання. Попередницею Організації українських націоналістів була Українська військова організація (УВО), членом якої був С. Бандера з 1928 р. Студентом брав активну участь в організованому українському національному

житті. Степан дотримувався "12-ти прикмет характеру українського націоналіста", де було зазначено: "Націоналіст не нищить свого здоров'я вживанням отрути – не п'є і не курить". Спиртні напої та куриво були монопольною власністю Польської держави, вони збільшували державну скарбницю. У 1933 р. ОУН проводила антиалкогольну акцію. Коли Волинь і Галичина перебували під владою Польщі, боровся з Армією Крайовою, завданням якої було ополячити населення. У відповідь на це була створена Українська повстанська армія на базі ОУН, керівником якої став С. Бандера, залишивши керівництво ОУН М. Мельнику. У них виникли суперечки, бо Мельник пропонував створити союз із Німеччиною і вільну Українську Республіку. Оскільки УПА на могла стати частиною вермахту (на Східний фронт у 1941 р. слов'ян не брали), Е. Кох сформував дивізію СС – гітлерівський аналог НКВД, внутрішні та каральні війська. Так з'явилася дивізія "Нахтігаль" ("Галичина").

С. Бандера часто наголошував, що, спираючись на власний народ, український націоналізм непоборний. Проте після перелому під Москвою Е. Кох злякався ідей надмірно незалежної України, тим більше, що Бандера й Шухевич почали активно протестувати проти гітлерівського геноциду та остарбайтерства, ліквідував львівський уряд. Сам С. Бандера був заарештований і відправлений до концтабору Заксенхаузен 1941 р. У вересні 1944 р. його було звільнено й він повернувся до виконання обов'язків голови ОУН. Але через розходження з керівництвом крайового проводу ОУН у 1952 р. Бандера залишив пост голови ОУН. У 1946–1953, 1956–1959 рр. – голова проводу закордонних частин ОУН. Жив у містах Інсбрук (Австрія), Зеєнфельд, Мюнхен. Убитий агентом КДБ Б. Старшинським у Мюнхені.

КОНОВАЛЕЦЬ ЄВГЕН (1891–1938) — військовий і політичний діяч. Навчався у Львівському університеті. У 1910 р. був під судом за участь у боротьбі за створення українського університету у Львові. Під час Першої світової війни воював в австро-угорській армії, наприкінці квітня потрапив у російський полон. Співорганізатор куреня Січових стрільців (1917), із січня 1918 р. беззмінний командир Січових стрільців. Після саморозпуску цієї організації (грудень 1919) Є. Коновалець перебував у таборі для інтернованих у Луцьку. З 1922 р. перебував в еміграції. Ініціатор створення у Празі УВО (1921), яка прагнула продовжити збройну боротьбу проти польської окупації, таємно готувала демобілізованих ветеранів у Галичині та інтернованих солдатів у Чехословаччині до можливого антипольського повстання, проводила

операції, спрямовані на дестабілізацію польського окупаційного режиму. Організатор ОУН (1929), перший голова проводу. Незаперечний лідер інтегральних націоналістів у міжвоєнний час. Убитий у Роттердамі агентом НКВС.

КРАВЦІВ БОГДАН (1904–1975) – прозаїк і поет. Народився в с. Лоп'янка Долинського повіту (Івано-Франківська область). Виховувався в родині греко-католицького священика Миколи та Олени Богачевських. Змалку звикав до праці. У родині постійно читали газету "Діло" й іншу українську періодику. Середню освіту здобув у Львівській академічній гімназії. У 1923–1925 рр. – навчався на філософському факультеті Українського таємного університету та в університеті Яна Казимира у Львові, де студіював філологію і філософію. У 1927–1929 рр. очолював сектор молоді ОУН. 1929 р. – опублікував першу поетичну збірку "Дорога". З 30-х рр. брав участь у виданні та редагуванні українських часописів "Вісті", "Голос нації", "Голос", "Дажбог", "Обрії", "Назустріч". Пише статті: "Доба жорстока, як вовчиця" (1937), видає збірки поезій "Сонети і строфи" (1933), "Пісня пісень" (1935), "Промені" (1938), за які був удостоєний літературної премії Спілки українських письменників і журналістів ім. І. Франка. У 1930 р. був заарештований і три роки перебував у в'язниці. 1934 р. – одружився з Неонілою Головацькою, а через три тижні його знову заарештували й заслали до Берези Картузької. За сприяння митрополита Андрія Шептицького його звільнили. У 1939 р. Кравців переїхав до Берліна, де редагував часописи для українських робітників. За кордоном вийшли його збірки "Остання осінь", "Під чужими зорями", а 1952 р. – брошура "Людина і вояк", де розповідається про командуючого УПА генерала Р. Шухевича (Чупринку). У Нью-Йорку 1960 р. вийшла друком його книга "На багряному коні революції" про трагедію 30-х рр. Помер у Нью-Йорку 1975 р.

МОШУРА ОСИП (1909–1942) – поет. Народився в с. Перегінське Долинського повіту (Івано-Франківська область) у національно свідомій родині. 1910 р. від тифу померла його мати, батько одружився вдруге. Петро Мошура прищепив синові любов до народної пісні та книжки, хоч сам був малоосвічений. Осип отримав освіту вдома, букварем для нього став "Кобзар" Т. Шевченка. Самотужки навчився читати, писати й рахувати. Почав працювати з 1925 р. в хатічитальні культурно-освітнього товариства "Просвіта". У його творчості переважає національна тематика, присутні розмірковування про національно-визвольні змагання українського народу. Серед його віршів слід виділити такі: "Гей, видно село...", "Верховина", "У свят-вечір", "Будова". Публікувалися його поезії у львівських га-

зетах "Народна справа", "Перун", "Верховина", "Тартак", "Селяни", "Слідами Довбуша". Написав цикл віршів – "Селяни", "Селянка", "Орка", "Сон на рідній ниві" тощо. До 1939 р. засуджував у віршах Сталіна і його репресивно-каральний режим. Коли в 1942 р. в нього народився син Аскольд, Осипа було заарештовано. Після допитів і побоїв він помер.

ШЕПТИЦЬКИЙ АНДРІЙ (1865–1944) – громадсько-політичний діяч, митрополит Української греко-католицької церкви (з жовтня 1901), архієпископ, доктор філософії, права й теології. Народився 29 липня 1865 р. у Прилбичах поблизу Яворова на Львівщині в сім'ї графів Івана та Софії Шептицьких. Батько був власником земельних поселень Прилбичі й Брухналь Яворівського повіту та Дев'ятники й Кологури Бібрецького повіту. Іван Шептицький був яворівським повітовим маршалком, послом до віденського парламенту й галицького сейму. Він помер удівцем перед Першою світовою війною. Софія Шептицька – дочка визначного польського письменника Олександра Фредра. Уже в трирічному віці Роман Марія Олександр, майбутній митрополит Андрій, знав короткі молитви. Мовами спілкування в родині були польська та французька. Роман Олександр знав старовинні (латинську, грецьку, єврейську) і багато новітніх мов, володів кількома діалектами. У сім'ї добре розуміли українську мову. Народну школу закінчив удома, а в десять років поїхав до Львова навчатися в нижчій гімназії. Вищу гімназію закінчив у Кракові на "відмінно". У 1883 р. вступив до однорічної служби при австрійському полку уланів у Кракові, проте, занедужавши на скарлатину, був звільнений з військової служби. 1883–1887 рр. – закінчив правничі студії в університетах Кракова та Вроцлава.

У 1886 р. А. Шептицький здійснив подорож до Рима, де був прийнятий папою Левом XIII. Познайомився у Галичині з професором історії Володимиром Антоновичем, а в Москві – з російським філософом Володимиром Соловйовим, відомим прихильником об'єднання церков. 1888 р. у 23-річному віці у Василіанівському монастирі в Добромилі Роман Олександр приймає ім'я Андрія, на честь апостола Андрія Первозваного. Сім років поспіль ієромонах Андрій Шептицький посідав різні ранги в чині. У 1896 р. був призначений ігуменом монастиря св. Онуфрія у Львові, вів рухому місіонерську діяльність. За його задумом було засновано друкарню та видавництво василіан у Жовкві, видавався часопис "Місіонер". Був професором догматики у вищій богословській школі отців Василіан у Кристинополі. У 1899 р. у 34-річному віці його призначено Станіславським єпископом. Він започаткував бібліотеку, сприяв від-

криттю Духовної семінарії та Богословського музею у Станіславі (1906–1907). Засновник Українського національного музею у Львові (1905), Богословського наукового товариства (1923), теологічних журналів. Йому належить авторство понад 100 листів до віруючих. У 1900 р. А. Шептицький став митрополитом Галицьким і архієпископом Львівським. З 1925 р. почесний член Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Переселив сільських хлопців з містечка Олеська та с. Волтівка зі Львова до своєї вілли на Вулці, а згодом купив для них хутір у Скнилові біля Львова. Пізніше заснував чин братів студитів. Працював за різних політичних режимів: Австро-Угорської монархії, Польщі, радянської влади. Домігся у Ватикані утворення двох греко-католицьких єпископств у США та Канаді, вікаріату в Боснії. 1922 р. він відвідав Латинську Америку, а 1923 р. – Європу, де збирав кошти на допомогу сиротам у Галичині, проповідував, зустрічався з урядовими особами. У 1906 р. очолив делегацію до цісаря Франца Йосифа I, у якого домагався рівних прав для українців у Австро-Угорщині. У 1910 р. в Палаті панів у Відні домагався створення Львівського українського університету. 1914 р. його заарештувала російська влада й відправила до Київської в'язниці, а згодом – до Новгорода, Суздаля, Курська, де в монастирській тюрмі пробув до 1917 р. У 20–30-ті роки завдяки митрополитові Андрію Шептицькому греко-католицька церква зберегла свій авторитет і вплив, залишаючись суто українською установою. Наприкінці 30-х років греко-католицька церква нараховувала 4 млн віруючих і 3 тис. парафій, мала власну політичну партію – Українську Католицьку національну партію. Митрополит справляв значний вплив на політичне життя. У 30-х рр. енергійно протестував проти кампанії пацифікації, а через п'ять років підтримав політику нормалізації. Мав тісні зв'язки з поміркованою частиною УНДО, засуджував як націонал-екстремістів, так і комуністів. Митрополит Андрій рішуче засудив штучний голод 1932–1933 рр. і масові репресії в Україні. Під час голодомору організовував збір коштів на допомогу голодуючим. Послідовно боровся за ідею незалежності України. За часів Другої світової війни під час фашистської окупації відкрито виступав проти винищення євреїв. У соборі Св. Юра митрополит Андрій переховував євреїв. Закликав припинити українсько-польські сутички, примиритися двом оунівським напрямкам. Фашистами був виданий наказ про арешт митрополита, але його врятував авторитет серед народу. Підтримуючи змагання ОУН-УПА за незалежність України, не приймав крайнощів (терору, саботажу тощо). Похований у соборі Св. Юра у Львові.

ЛЕКЦІЯ 19

УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939-1945)

1. Українське питання в міжнародній політиці напередодні Другої світової війни. Входження західноукраїнських земель до складу УРСР.
2. Напад Німеччини на СРСР. Оборонні бої 1941–1942 років.
3. Нацистський окупаційний режим на території України.
4. Радянський підпільно-партизанський рух опору. Національно-визвольна боротьба ОУН і УПА.
5. Визволення українських земель від німецьких загарбників. Втрати України у Другій світовій війні.

1. Українське питання в міжнародній політиці напередодні Другої світової війни. Входження західноукраїнських земель до складу УРСР

Зміни в Європі в кінці 1930-х рр., викликані зміцненням Німеччини, влада в якій перебувала в руках праворадикальної нацистської партії, поступово висунули українське питання на одне із провідних місць у міжнародній політиці. Роз'єднаність українських земель між чотирма сусідніми державами стала важливим дестабілізуючим фактором, породила низку суперечностей у політичному житті Європи напередодні Другої світової війни.

Як наслідок, на міжнародній арені чітко визначилися три групи країн, зацікавлених у вирішенні українського питання. Перша –

СРСР, Польща, Румунія, Чехословаччина – країни, до складу яких входили українські землі, і вони, звичайно, прагнули утримати ці території та здобути нові. Друга – Німеччина, яка, борючись за "життєвий простір", претендувала й на українські землі, та Угорщина, котра домагалася повернення Закарпатської України. І третя група – Англія, Франція і США, які своїм втручанням у вирішення даного питання або, навпаки, дипломатичним нейтралітетом сподівалися задовольнити власні геополітичні інтереси.

Виступаючи основною детермінантою в міжнародних відносинах у кінці 1930-х рр., нацистська Німеччина, успішно провівши модернізацію і мілітаризацію економіки та створивши одну з найпотужніших на світовому просторі армію, стала ініціатором вирішення українського питання. А. Гітлер у своїй праці "Моя боротьба" писав: "Коли ж ми говоримо про завоювання нових земель в Європі, ми, звичайно, маємо на увазі в першу чергу тільки Росію, а також залежні від неї держави". У меморандумі ж німецької делегації на міжнародній економічній і фінансовій конференції в Лондоні в червні 1933 р. було висунуто вимогу про необхідність передання Німеччині України "для раціонального використання".

Українські землі потрапили в орбіту реалізації стратегічних розробок Третього рейху під час "Мюнхенської змови" урядів Англії, Франції, Німеччини та Італії (29–30 вересня 1938). Вирішуючи долю Чехословаччини, країни-учасниці переговорів не оминули увагою й Закарпатську Україну.

10 жовтня 1938 р. чехословацький уряд під тиском мюнхенських рішень оголосив про перетворення Чехословаччини на федерацію трьох народів: чехів, словаків і українців. А наступного дня було офіційно надано автономію Карпатській Україні й визнано її уряд. Прем'єр-міністром став голова А. Бродій, а до складу уряду увійшли Е. Бачинський, С. Фенцик, А. Волошин, Ю. Ревай та І. П'єщак. 26 жовтня 1938 р. А. Бродія на посаді прем'єр-міністра змінив А. Волошин, який відстоював пронімецькі інтереси.

Автономна Карпатська Україна зразу ж потрапила в поле зору Німеччини й відіграла вагому роль у вирішенні її територіальних прагнень у Європі. Прагнучи перетворити Угорщину на свого сателіта, А. Гітлер не вагаючись прийняв рішення щодо Карпатської України. 2 листопада 1938 р. німецько-італійський арбітраж у Відні постановив урядові Чехословаччини передати цей регіон до складу Угорщини. Водночас А. Гітлер намагався всіляко декларували ідею створення "Великої України", що дозволило йому залучитися підтримкою як у Закарпатті, так і серед українських еміграційних кіл. Поступово ак-

тивізувалися дипломатичні відносини Карпатської України з Німеччиною: відкрилося німецьке консульство в Хусті, поширилася діяльність "Німецької партії", "Німецько-українського культурного товариства". Посилилися й економічні зв'язки: 7 грудня 1938 р. було укладено німецько-карпатоукраїнську угоду, за якою уряд А. Волошина зобов'язувався постачати Німеччині дерево, молочні продукти, шкіру, хутро, вовну та вино; підписано угоду з німецьким "Товариством з експлуатації корисних копалин", відповідно до якої Німеччина отримувала права на розвідування й експлуатацію надр Закарпаття.

12 лютого 1939 р. відбулися вибори до сейму Карпатської України. У них узяло участь 92,5 % населення, з яких 92,4 % проголосували за Українське національне об'єднання (УНО), яке очолював А. Волошин. Було створено й армію – Карпатську Січ, очолювану Д. Климпушем, гарнізони якої діяли в Королевому, Іршаві, Торуні, Ставному, Перечині.

Проте вже 6 березня 1939 р. А. Гітлер вирішив остаточно ліквідувати Чехословаччину, окупувавши Богемію і Моравію та давши дозвіл на окупацію Угорщиною Карпатської України. У ніч з 13 на 14 березня 1939 р. угорська армія розпочала воєнні операції в районі Мукачевого й швидко захопила перші українські села: Підгіряни, Кольчине й Коропець. Війська Карпатської Січі взяли українські території під свій контроль, а прем'єр-міністр А. Волошин оголосив про самостійність Карпатської України. 15 березня розпочав роботу сейм Карпатської України, на якому було офіційно проголошено незалежність Карпатської України, обрано президентом А. Волошина, прийнято конституційний закон із 8 статей, у якому було законодавчо закріплено синьо-жовтий прапор, герб, що містив тризуб, національний гімн "Ще не вмерла Україна", а українську мову проголошено державною. Однак Карпатська Січ, у лавах якої нараховувалося 10–12 тис. погано озброєних стрільців, не могла протидіяти наступові угорських військ і після 5 днів запеклих боїв територію Закарпаття було окуповано.

Доля решти західноукраїнських регіонів вирішувалася в ході радянсько-німецьких переговорів напередодні Другої світової війни. Результатом тривалих дипломатичних переговорів стало підписання 23 серпня 1939 р. міністрами закордонних справ СРСР В. Молотовим і Німеччини Й. Ріббентропом договору про ненапад терміном на 10 років. У ході переговорів радянське керівництво висунуло вимоги про визнання інтересів СРСР на Балтиці, у Південно-Східній Європі, а також про відмову А. Гітлера від планів щодо "Великої України". Положення ж щодо українського територіального питання містилися в таємному протоколі: "У разі територіально-політичного перевлаштування областей, які входять до Польської держави, межа сфер інтере-

сів Німеччини і СРСР приблизно буде проходити по лінії рік Нареву, Вісли і Сяну". Таким чином, радянська сфера впливу включала Естонію, Латвію, Фінляндію, Бессарабію, східну частину Польщі західнобілоруські та західноукраїнські землі, німецьку частину Литви. Пакт Молотова – Ріббентропа кардинально вплинув на геополітичне становище в Європі, зокрема й на вирішення українського питання.

1 вересня 1939 р. німецькі війська перейшли кордон Польщі. Так почалася Друга світова війна. А 3 вересня 1939 р. Англія і Франція, будучи пов'язаними союзницькою угодою з Польщею, оголосили війну Німеччині. За цих обставин СРСР, незважаючи на домовленість, задекларовану в пакті Молотова – Ріббентропа, не поспішав переходити польський кордон. Зайнявши вичікувальну позицію, Й. Сталін намагався перекласти всю відповідальність за агресію проти Польщі на А. Гітлера.

Водночас було створено Український фронт на чолі з маршалом С. Тимошенком, на який і було покладено завдання з урегулювання польського питання. Відповідно до попередніх домовленостей з Німеччиною, радянський уряд 17 вересня 1939 р. видав наказ військам перейти польський кордон і вступити на територію Західної України й Західної Білорусії. Офіційна ж версія причин збройної акції СРСР проти Польщі прозвучала в ноті, врученій напередодні польському послу в Москві В. Гжибовському, де зазначалося, що радянські війська зобов'язані "взяти під свій захист життя і майно населення Західної України та Західної Білорусії".

Бойові дії проти Польщі здійснювали військові частини Українського фронту, до складу якого входило 28 стрілецьких і 7 кавалерійських дивізій, 10 танкових бригад, 7 артилерійських полків. Війська, що перебували в розпорядженні командуючого фронтом С. Тимошенка, вели наступ у трьох напрямках: 1) на Рівне – Луцьк – Ковель; 2) на Тернопіль – Львів – Перемишль; 3) на Стрий – Дрогобич. Уже за перший день воєнних дій радянські війська просунулися на захід на 70–100 км, зайнявши Рівне, Дубно, Збараж, Тернопіль, Чортків. 22 вересня 1939 р. 2-й кавалерійський корпус Червоної армії увійшов до Львова. Того ж дня у Брест-Литовську на честь успішного завершення польської кампанії відбувся парад радянських і німецьких військ.

До Радянського Союзу було приєднано понад 202 тис. кв. км польських земель з населенням 13,2 млн осіб. У боях із польськими військами було вбито 2,5–3 тис. і поранено близько 8–10 тис. радянських солдатів і офіцерів, знищено 150 танків і 20 літаків.

Кількість польських військовополонених досягла 250 тис. чоловік, для яких було терміново створено 146 концтаборів, у яких загинуло 105 тис. осіб.

28 вересня 1939 р. у Москві був підписаний радянсько-німецький договір про дружбу й кордон. Згідно з домовленістю, кордон пройшов по "лінії Керзона" – річки Західний Буг і Нарев. Переважна більшість території Західної України увійшла до складу Радянського Союзу. Проте, бажаючи домогтися контролю над Литвою, Й. Сталін не наполягав на приєднанні до УРСР Лемківщини, Надсяння, Холмщини й Підляшшя. Тому ці українські етнічні території (майже 16 тис. кв. км, населення – 1,2 млн) опинилися під німецькою окупацією й увійшли до складу "генерал-губернаторства".

Ці етнічні українські землі, оточені поляками, ізольовані від центрів української громадсько-політичного життя, були найвідсталішими в економічному і культурному відношенні серед західноукраїнських регіонів. З установленням німецької окупаційної влади сюди прибули українці, переважним чином політичні біженці, із радянських територій Галичини, Волині, Буковини (понад 20 тис. осіб). Для координації діяльності новостворених організацій у листопаді 1939 р. у Кракові було створено Українське національне об'єднання, пізніше – Український центральний комітет на чолі з В. Кубійовичем. Комітет створював українські школи, готував кадри для шкіл, допомагав військовим, координував роботу різноманітних громадських товариств тощо. Такий характер діяльності не викликав підозри в німецької влади і сприймався як протидія полякам.

Що ж стосується західноукраїнських земель, які за радянсько-німецьким договором від 28 вересня 1939 р. перейшли до СРСР, то вже 27 жовтня 1939 р. Установчі народні збори Західної України ухвалили рішення про приєднання краю до радянської України. Це рішення було затверджене Верховними Радами СРСР (1 листопада) і УРСР (14 листопада).

З перших днів установлення радянської влади на території Західної України активізувалася діяльність Комуністичної партії Західної України. У містах, містечках, повітах були сформовані революційні комітети, які до приходу частин Червоної армії брали владу у свої руки. У вересні 1939 р. було утворено тимчасові органи влади: воєводські тимчасові управління у Львові, Станіславі, Луцьку та інших містах; тимчасові управління міст і повітів; селянські комітети в селах. У створенні цих органів брали участь військове командування і партійні радянські працівники, що прибули із східних регіонів України. Для придушення опору створювалися спеціальні робочі гвардії в містах і міліція в селах. У кінці 1939 р. було здійснено адміністративні перетворення: воєводства, повіти, волості ліквідовувалися і вводився

поділ на області (Волинська, Рівненська, Львівська, Дрогобицька, Станіславська, Тернопільська) і райони.

24 березня 1940 р. відповідно до Конституції СРСР 1936 р. на території Західної України були проведені вибори до Верховної Ради СРСР (обрано 33 депутати) і до Верховної Ради УРСР (80 депутатів). А 15 грудня 1940 р. відбулися вибори до місцевих Рад. На сесіях були обрані виконавчі комітети Рад. Таким чином, на території Західної України сформувалася радянська система органів влади.

Стосовно приєднання Бессарабії та Північної Буковини, території яких ще з 1918 р. перебували у складі Румунії, то слід зауважити, що тут виникли певні ускладнення. 26 червня 1940 р. Радянський Союз подав до уряду Румунії заяву про необхідність мирного вирішення питання стосовно повернення йому даних регіонів, населених переважно українцями. Ця вимога обґрунтовувалася також тим, що ще в листопаді 1918 р. народне віче Буковини прийняло рішення щодо возз'єднання з радянською Україною. Після виголошення вимог радянський уряд приступив до більш рішучих дій. Було створено Південний фронт на чолі з генералом Г. Жуковим. У районі Бєлграда та Ізмаїла проведено повітрянодесантну операцію, у результаті якої до 3 липня було захоплено польові та довготривалі укріплення на румунській території. Напередодні ж, 28 червня 1940 р., румунський уряд, отримавши запевнення від А. Гітлера в тому, що за "допомогу у війні Румунія зможе окупувати радянську територію аж до Дніпра", заявив про свою згоду передати СРСР Бессарабію і Північну Буковину. У результаті приєднання до УРСР Західної України, Бессарабії та Північної Буковини населення України збільшилося на 8 809 тис. осіб і на середину 1941 р. становило 41 657 тис., а територія республіки розширилася до 565 тис. кв. км.

На початку липня 1940 р. радянські війська повністю розташувалися на новому кордоні. У перші місяці встановлення радянської влади в цих регіонах було здійснено адміністративно-територіальну реформу. Згідно з рішенням Верховної Ради СРСР від 2 серпня 1940 р. Бессарабія та Північна Буковина увійшли до складу СРСР. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 7 серпня 1940 р. у складі Української РСР було утворено Чернівецьку область (Чернівецький і частина Хотинського повітів Бессарабії). З решти шести повітів Бессарабії та колишньої Молдавської АРСР 15 серпня 1940 р. було створено Молдавську РСР. Колишні райони МАРСР (Ананьївський, Балтський, Валегоцульський, Кодимський, Краснооокнянський, Піщанський, Чернянський), де переважало українське населення, залишилися у складі України. До УРСР також відійшли Ізмаїльський, Акерманський і час-

тина Хотинського повітів Бессарабії. Проте значна частина українського населення залишилася поза межами УРСР, а спроби переселитися на етнічні українські землі наштовхувалися на збройний опір радянських прикордонників.

У приєднаних до УРСР Бессарабії та Північній Буковині, як і в Західній Україні, формувалася система партійних органів за територіально-виробничим принципом. Формувалася система комсомольських і профспілкових організацій. Уже на кінець 1940 р. політичний і соціально-економічний устрій Західної України не відрізнявся від східних регіонів УРСР. Швидкими темпами здійснювалися соціально-економічні перетворення – націоналізація промислових підприємств, торгових закладів, банків. У результаті за короткий проміжок часу в західноукраїнських землях у власність держави було передано понад 22 тис. промислових підприємств і комунальних закладів, сотні торговельних підприємств, залізниці, електростанції. Ремісництво потрапляло під державний контроль шляхом створення артілей. Ліквідовувалася приватна торгівля. Політику в сільському господарстві радянська влада розпочала з конфіскації поміщицьких землеволодінь і передачі їх безземельним та малоземельним селянам. В означеному регіоні 474 тис. селянських родин отримало у власність понад 1 млн 100 тис. га поміщицької землі, 84 тис. коней, 76 тис. корів, сільськогосподарський реманент. На основі ж поміщицьких маєтків створювалися радгоспи. Проте згодом радянський уряд розпочав колективізацію (уже восени 1939 р. почали з'являтися перші колгоспи).

Створювалися умови для розвитку української літератури та мистецтва. Видавалися твори західноукраїнських письменників. У Львові почав виходити літературно-художній і суспільно-політичний журнал "Література і мистецтво". Відкривалися нові театри, яких на середину 1940 р. нараховувалося 13. Деякі з них були передислоковані зі східних областей України. З'явилися театри в Акермані, Ізмаїлі. Формувалися культурно-освітні заклади (музеї, клуби, бібліотеки, хати-читальні). Проте поступово політика радянського уряду в новоприєднаних областях стала змінюватися. Почалися переслідування членів місцевих політичних партій, громадсько-політичних організацій, товариств. Були ліквідовані популярні серед населення газети. У Чернівцях закрили осередок української культури й освіти – Народний дім. Припинили свою діяльність читальні та бібліотеки товариства "Просвіта". Перестало функціонувати Наукове товариство імені Тараса Шевченка. Почалася активна русифікація. Навчання у школах, середніх спеціальних і вищих навчальних закладах потрапило під ідеологічний контроль партії та спецслужб. Більшість викладацького складу була оновлена за рахунок фахівців з радянської України.

Водночас на новоприєднаних землях тривали репресії та депортація українського населення. Каральні органи вишукували "ворожі елементи", наповнюючи в'язниці так званими "неблагонадійними", політичними противниками нової влади. Було заарештовано 92,5 тис. громадян. Із 58 членів Українського парламентського представництва в сеймі Польщі 23 стали жертвами репресій. Значна кількість жителів новоприєднаних західних регіонів була депортована. У результаті чотирьох етапів депортацій, які відбувалися в лютому, квітні, червні – липні 1940 та в 1941 р. до початку війни, із західних областей України було примусово виселено 220 тис., 320 тис., 240 тис. і близько 300 тис. осіб відповідно.

Таким чином, напередодні Другої світової війни Україна потрапили в орбіту геополітичних інтересів провідних країн Європи. Початок війни та вступ Червоної армії на територію Польщі ознаменував процес консолідації української нації. У приєднаних до Української РСР регіонах було встановлено радянську владу, проводилася політика націоналізації, колективізації та радянізації суспільства.

2. Напад Німеччини на СРСР. Оборонні бої 1941–1942 років

Ведучи успішну війну в Європі, А. Гітлер проводив активну підготовку й до воєнного вторгнення в Радянський Союз. Уже в червні 1940 р. він висловив думку, що наступним кроком після перемоги над Францією мала стати кампанія проти СРСР і, до того ж, – уже в 1940 р. Проте керівництво вермахту визнало означені плани неможливими. Та вже в 1941 р., відповідно до затвердженого в грудні 1940 р. плану "Барбаросса", розпочалася концентрація німецьких військ поблизу кордонів СРСР. Активно готувалися до спільних дій на сході й війська країн-союзниць Німеччини – Італії, Румунії, Угорщини, Словаччини, Фінляндії.

Нацистська "армія вторгнення" загалом нараховувала 190 дивізій і 20 бригад, в яких було понад 5 тис. солдатів і офіцерів, більш ніж 47 тис. гармат і мінометів, 4,4 тис. танків і штурмових гармат, близько 4,4 тис. літаків. Вона складалася з трьох груп армій: "Північ" (під командуванням генерал-фельдмаршала Леєба, з 16 лютого 1942 р. – генерал-фельдмаршала Кюхлера), "Центр" (генерал-фельдмаршал Бок, з 18 грудня 1941 р. – генерал-фельдмаршал Клюге) та "Південь" (гене-

рал-фельдмаршал Рунштедт, а з 3 грудня 1941 р. – генерал-фельдмаршал Рейхенау). Безпосередньо на територію України було спрямоване вістря удару групи армій "Південь", у складі якої перебували 6-та армія Рейхенау, 11-та – Шоберта, 17-та – Штюльпнагеля, 1-ша танкова група Клейста та 4-й повітряний флот генерала Льора.

У західних прикордонних округах, які прийняли на себе перший удар ворога, було зосереджено 186 дивізій чисельністю 2,7 млн осіб, на озброєнні яких перебувало 39,4 тис. гармат і мінометів, 11 тис. танків і 9,1 тис. літаків. Щоправда, як зазначав у своїх спогадах маршал Радянського Союзу Г. Жуков, переважна більшість наявної техніки була застарілих зразків. Із новітніх же видів озброєння було: 1,9 тис. танків КВ і Т-34, 3,7 тис. літаків. До того ж, значна частина їх перебувала в запасі.

На території України діяли Київський особливий військовий округ (КОВО) під командуванням генерал-полковника М. Кирпоноса та Одеський військовий округ (ОВО) під командуванням генерала І. Тюленева (з початком війни перейменовані відповідно на Південно-Західний і Південний фронти). На південному напрямку німці мали незначну перевагу в живій силі – 1:1,4, але поступалися в техніці: у радянських частинах було в 1,3 раза більше гармат і мінометів, у 4,9 раза – танків і в 2,4 раза – літаків. Щоправда, більше 80 % радянської техніки було застарілою.

Загальне керівництво бойовими діями радянських збройних сил здійснювала Ставка Головного Командування Збройних сил, створена 23 червня 1941 р., а 10 липня перейменована на Ставку Верховного Головнокомандування. 30 червня 1941 р. було створено Державний Комітет Оборони (ДКО), який сконцентрував у своїх руках усю повноту державної та воєнної влади.

Перш ніж розкривати перебіг військових дій, слід визначити періодизацію Другої світової війни та її складової – Великої Вітчизняної. Весь хід війни можна поділити на п'ять періодів. Перший – з вересня 1939 р. по 21 червня 1941 р. Другий – з 22 червня 1941 р. по листопад 1942 р., коли розпочалася наступальна операція під Сталінградом, що стало початком корінному перелому у ході війни. Третій – з грудня 1942 р. по жовтень 1944 р., коли тривали бої за визволення українських земель від окупантів. Четвертий – з листопада 1944 р. по 9 травня 1945 р. І п'ятий період – з 9 травня по 2 вересня 1945 р.

22 червня 1941 р. на початку п'ятої години ранку, після сигналу "Дортмунд", нацистська Німеччина раптово напала на СРСР. Першими удар на себе прийняли прикордонники, які, перебуваючи у вкрай складних умовах, вели жорстокі оборонні бої, які стали однією з перешкод у реалізації німецької тактики "бліцкригу".

Проте сконцентровані в мобільні угрупування німецькі армії, швидко просувалися в напрямку на Ленінград, Москву та Київ. Так, у перші години війни в результаті раптового бомбардування з повітря радянська армія втратила, по суті, всю авіацію першої лінії – 1,2 тис. бойових машин. Німецькі танкові з'єднання за підтримки мотопіхоти та під прикриттям авіації просувались зі швидкістю 50–60 км за добу, створюючи небувалі в історії оточення – котли. До середини ж червня фронт стратегічного наступу німецьких військ досяг 3 тис. км з глибиною вторгнення на головних напрямках – 400-600 км.

Війська Південно-Західного фронту під командуванням генерал-полковника М. Кирпоноса уже в перші дні війни відчули всю міць німецької армії. 23-29 червня в танковій битві в районі Дубна, Луцька та Рівного механізований корпус Південно-Західного фронту втратив близько 3,5 тис. танків. Загальні втрати Червоної армії в перші дні війни співвідносилися з втратами противника як 20 : 1. Лише за перші три тижні боїв Червона армія втратила 850 тис. солдатів, 3,5 тис. літаків, 6 тис. танків, 20 тис. гармат і мінометів.

Із середини липня бої розгорнулися на київському, уманському та одеському напрямках. Особливо важкими були бої на київському напрямку. Коли німецькі війська на початку липня прорвалися до Житомира, 6 липня було створено штаб оборони Києва. Загалом же героїчна оборона столиці України силами Червоної армії та місцевого населення тривала понад два місяці (11 липня – 26 вересня 1941 р.). Німці втратили під стінами української столиці понад 100 тис. солдатів. Після прориву німецькими військами Південно-Західного фронту захисники Києва опинилися під загрозою оточення. Командування обороною Києва 11 вересня прохало вище керівництво про дозвіл залишити місто, щоб уникнути оточення. Проте Й. Сталін не дозволив військам своєчасно відійти й наказав продовжувати оборону. Між тим ситуація дедалі більше ускладнювалася й вилилася у велику трагедію. Лише в ніч із 17 на 18 вересня означене розпорядження було отримано. Проте запізно. Вороже кільце вже зімкнулося навколо 5-ї, 26-ї, 37-ї та більшої частини сил 28-ї та 38-ї радянських армій. Унаслідок знищення київського котла німці захопили в полон близько 660 тис. червоноармійців, із них 60 тис. командирів. З оточення змогли вийти лише 21 тис. військового складу на чолі з генералом І. Баграмяном. Командуючий фронтом генерал-полковник М. Кирпонос, секретар ЦК КП(б)У М. Бурмистренко та група генералів загинули при спробі вирватися з ворожого кільця. Саме оборонні бої під Києвом, попри жахливі втрати Червоної армії, поставили під сумнів гітлерівський план "бліцкриг" і здобуття Москви.

Гітлер тріумфував, розцінюючи київську операцію як "найбільшу битву у світовій історії". Проте деякі з німецьких генералів досить скептично оцінювали її стратегічне значення, вважаючи, що концентрація сил на півдні змусила фактично аж до осінньої негоди війська фон Бока "топтатися на місці" на центральному напрямку.

Подібна ситуація склалася й під Полтавою. Ліквідувавши в серпні під Уманню 6-ту та 12-ту оточені радянські армії, німецькі броньовані "кліщі" замкнулися в кільце під Полтавою, унаслідок чого в полон потрапило майже 103 тис. солдатів і офіцерів.

Велике стратегічне значення мала й оборона Одеси, що тривала 73 дні (5 серпня – 16 жовтня 1941 р.). Відволікаючи на себе 18 дивізій противника, солдати й офіцери Приморської армії та частин Чорноморського флоту дали змогу відійти військам Південного фронту за Дніпро й організувати оборону. Проте наприкінці вересня Червона армія змушена була залишити Одесу й вести оборонні бої на Кримському півострові.

Восени 1941 р. ситуація на радянсько-німецькому фронті продовжувала залишатися напруженою. 25 жовтня після жорстоких боїв німецькі війська вступили у Харків. Наприкінці 1941 р. вони окупували майже всю Україну, крім східних районів Харківської, Сталінської (нині – Донецька) та Ворошиловградської (нині – Луганська) областей.

Героїчна оборона радянських військ у перші місяці війни зірвала плани нацистів щодо "блискавичної війни". Наприкінці 1941 р. Червона армія зупинила наступ ворога на всьому стратегічному фронті, а в грудні 1941 р. – квітні 1942 р. під Москвою завдала нищівного удару німецьким військам групи армій "Центр" генерал-фельдмаршала Ф. фон Бока, відкинувши їх на 100–250 км і створивши умови для контрнаступу радянських військ.

У кінці березня 1942 р. на нараді Політбюро ЦК ВКП(б) і Ставки Верховного Головнокомандування в Москві було розглянуто план ведення бойових дій Червоною армією навесні та влітку 1942 р. Головна ідея полягала в активній стратегічній обороні, накопиченні резервів, а потім – рішучому наступі. Проте Й. Сталін, будучи окрилений переможними боями під Москвою, наполягав на серії наступальних операцій на окремих напрямках радянсько-німецького фронту.

Виходячи з таких стратегічних переконань верховнокомандувача, ще в січні – березні 1942 р. радянські війська вели криваві, але безуспішні бої за визволення стратегічно важливого регіону – Донбасу. Невдалими були і спроби наступу радянських військ у районі Харкова протягом 12-19 травня 1942 р. Неналежна організація, недостатнє матеріальне забезпечення, тактичні помилки тощо, призвели до трагедії (лише в полон потрапило 240 тис. солдатів і командирів). Трагічно за-

вершилась і спроба радянських військ прорвати оборону німців у Криму в лютому – квітні 1942 р. Уже 8–9 травня Кримський фронт змушений був перейти до оборони на керченському півострові. А 14 травня війська 11-ї армії генерала Манштейна прорвалися на околиці Керчі. Війська Кримського фронту з великими втратами відступили через Керченську протоку на Таманський півострів. Унаслідок жорстоких боїв Кримський фронт втратив 177 тис. солдатів, 350 танків, 400 літаків. Втрата Керченського півострова значно ускладнила становище захисників Севастополя. Сюди було перекинуто 11-ту армію Манштейна й 7 червня розпочався вирішальний штурм міста. Попри героїчну боротьбу солдатів і матросів, 4 липня 1942 р. місто Севастополь було захоплене німцями.

Прорахунки радянського військового командування призвели до поразки Червоної армії в Україні та Криму. 28 червня 1942 р. німецькі війська розпочали широкомасштабний наступ. А 22 липня 1942 р. після захоплення німцями м. Свердловська Ворошиловградської області вся територія Української РСР була остаточно окупована частинами вермахту.

Невдачі Червоної армії в перший період Великої Вітчизняної війни були спричинені сукупністю цілої низки факторів. Однією з головних причин можна назвати раптовість нападу. Виходячи з історичного досвіду кайзерівською Німеччиною щодо невдалого ведення бойових дій на два фронти під час Першої світової війни, Й. Сталін був переконаний у тому, що А. Гітлер, розв'язавши війну з Францією та Англією, найближчим часом не наважиться напасти на Радянський Союз. І навіть попередження У. Черчилля про агресивні наміри А. Гітлера щодо СРСР, які Й. Сталін отримав у квітні – травні 1941 р., шифровки розвідника Р. Зорге з Токіо щодо можливих термінів нападу, а також ціла низка повідомлень із численних різноманітних джерел, не могли переконати й застерегти вождя.

Не менш вагомою причиною поразок радянських військ виступали також матеріальна непідготовленість до війни Червоної армії та незавершеність переозброєння СРСР. Так, навесні 1941 р. на всю армію було лише 37 тис. радіостанцій, механіки-водії танків мали тільки по 8–10 год водіння бойових машин, пілоти – по 12–15 год льотного часу, і лише 44 з них могли літати за будь-яких умов удень і вночі. До того ж, незважаючи на те, що за кількісними показниками радянська армія була найбільшою у світі, якість її техніки була на низькому рівні. Так, за кількістю танків і літаків вона майже вдвоє переважала Німеччину, Японію, Італію, Румунію і Фінляндію разом узяті, тоді як нових моделей танків було всього 18 %, а літаків – 9 %.

Давалися взнаки також і відсутність кваліфікованого керівництва, пов'язана передусім із чистками серед керівного складу Червоної армії в кінці 30-х – на початку 40-х рр. Так, протягом 17 місяців (травень 1937 - листопад 1938) з армії було усунуто 44 тис. представників командирського складу, частину з яких на момент початку Великої Вітчизняної війни розстріляли. Щоправда, у 1939–1940 рр. з-під арешту було звільнено й повернено до армії близько 13 тис. командирів і генералів. Унаслідок великих чисток в армії без керівного складу залишилися військові округи та їхні штаби, корпуси й дивізії, 70 % полків і 80 % батальйонів. Усього ж у таборах ГУЛАГу зникло близько 1800 генералів. Їхні місця займали непідготовлені особи. На початок 1941 р. лише 7 % командно-начальницького складу мали вищу освіту, а 37 % узагалі не мали відповідної освіти.

Давалася взнаки й особливість сталінського авторитарного режиму – видавати бажане за реальне, говорити і писати не те, що дійсне, а що хоче почути вище керівництво. Велике значення мав страх військового керівництва перед вищим командуванням і прагнення уникнути відповідальності. Це породжувало замовчування результатів, або ж перебільшення власних подвигів тощо. Крім того, невизнання головнокомандуючим своїх помилок і прорахунків призводило до звинувачення в поразках на фронті солдатів і офіцерів. Відповіддю на це рішення були накази № 270 від 16 серпня 1941 р. та № 227 "Ні кроку назад!" від 28 липня 1942 р., які поставили поза законом солдатів і керівний склад Червоної армії, які потрапили в полон. Наказувалося, що вони мають бути знищені будь-якими засобами, а їхні родини – притягнені до відповідальності.

Ще однією з переваг німецьких збройних сил над радянськими був досвід успішного ведення Німеччиною та її союзниками сучасної війни. Адже лише на східному фронті командування вермахту, зустрівши жорстокий опір, зазнало перших серйозних поразок у Другій світовій війні.

Отже, некомпетентність воєнно-стратегічного керівництва, незавершеність процесу переозброєння, мобілізаційна неготовність армії, багато тактичних прорахунків, а також ціла низка інших факторів, як-то раптовість нападу, відсутність надійних союзників, масові репресії наприкінці 1930-х рр. проти армійського командного складу тощо, стали основними причинами трагічних поразок і катастроф на початковому етапі війни. Незважаючи на те, що Червона армія чинила героїчний опір, сковуючи значні сили противника, усе ж поразки під Києвом, Харковом, у Криму та в інших бойових операціях призвели до загибелі й полону сотень тисяч солдатів і офіцерів, окупації України та завоювання нацистами вигідного стратегічного плацдарму для подальших бойових дій.

3. Нацистський окупаційний режим на території України

Реалізація планів нацистського керівництва стосовно визиску території України розпочалася з розв'язанням війни Німеччини проти Радянського Союзу. Згідно з прийнятим принципом "розділяй і владарюй", нацисти не тільки зберегли, а й значно посилили розчленування українських земель і створили розгалужений адміністративний апарат. 1 серпня 1941 р. на території чотирьох західних областей УРСР (Львівська, Дрогобицька, Станіславська (нині Івано-Франківська), частина Тернопільської), площею понад 48 тис. кв. км. та з центром у Львові (Ламбергу), було створено адміністративно-територіальну одиницю під назвою "Дистрикт Галичина", яка увійшла до складу Польського генерал-губернаторства. Інші західноукраїнські землі були передані Румунії та включалися до складу новостворених губернаторств – "Бессарабія" (шість повітів Молдавської РСР та Ізмаїльська область УРСР, центр – Кишинів), "Буковина" (три райони Чернівецької області й деякі північні райони Молдавської РСР, центр – Чернівці), "Трансністрія" (лівобережні райони Молдавської РСР, Одеська область, південна частина Вінницької та західні райони Миколаївської областей УРСР, центр – з 19 серпня до 17 жовтня Тирасполь, а потім Одеса). На відміну від "Бессарабії" та "Буковини", "Трансністрія" формально до складу Румунії не входила. Відповідно до підписаної 30 серпня 1941 р. між німецьким і румунським командуванням Румунія отримала німецький мандат на здійснення тимчасового управління та економічної експлуатації територій між Дніпром і Бугом.

20 серпня 1941 р. було створено рейхскомісаріат "Україна" з центром у Рівному. Очолив його Еріх Кох. На 1 вересня 1942 р. рейхскомісаріат "Україна" охоплював територію України площею 339, 3 тис. кв. км з населенням 16,9 млн людей і складався з шести генеральних комісаріатів: "Волинь", "Житомир", "Київ", "Миколаїв", "Дніпропетровськ", "Таврія".

Чернігівська, Сумська, Харківська, Сталінська й Ворошиловградська області та півострів Крим протягом усього періоду окупації перебували під німецьким військовим управлінням.

На захоплених українських територіях було встановлено "новий порядок", який характеризувався масовими знищеннями громадян, у тому числі й мирного населення; фізичним і моральним терором проти осіб, які не підкорилися окупаційній владі; грабіжницьким ви-

лученням продовольства та інших матеріальних ресурсів; нещадним використанням виробничих потужностей; безжальною експлуатацією трудових ресурсів; масовим вивезенням до Німеччини молоді на примусові роботи тощо. Фактично нацистський окупаційний режим в Україні мав виконати три основні завдання: забезпечити продовольством, матеріальними та людськими ресурсами потреби нацистської воєнної машини; вивільнити від українського населення життєвий простір для арійської раси; сприяти колонізації значної частини окупованих земель, заселенню цілих районів німецькими переселенцями.

Пограбування України здійснювалося з німецькою педантичністю і ґрунтовністю. Було створено систему грабіжницьких заготівельних органів. Найбільшим було "Центральне торгове товариство Сходу", яке мало 30 комерційних відділів із 200 філіалами на місцях. Завданнями цієї організації були облік, вилучення та перероблення всієї сільськогосподарської продукції на окупованій території. В її операціях брало участь 250 німецьких сільськогосподарських фірм. Від початку окупації до березня 1944 р. лише завдяки "зусиллям" "Центрального торгового товариства Сходу" з України було вивезено 9,2 млн тонн зерна, 622 тис. тонн м'яса та інші продукти, для перевезення яких було задіяно майже 1,5 млн вагонів.

Велику надію покладало керівництво Третього рейху на українське сільське господарство. За основу було взято доктрину рейхсмаршала Г. Герінга, суть якої полягала в збереженні на території щойно окупованих східних областей колективних форм господарювання типу радянських колгоспів і радгоспів. З перших днів окупації німецьке військове управління, а пізніше цивільні органи влади, що його замінили, приступили до відновлення та зміцнення існуючої колективної системи праці.

Разом з тим, окупанти розуміли необхідність формування в окупованого місцевого населення враження, ніби "більшовицький аграрний лад" знищено. А тому 15 лютого 1942 р. рейхсміністр окупованих східних областей А. Розенберг проголосив закон "Про новий земельний лад", кінцевою метою якого мав стати перехід до приватновласницького селянського землекористування. Проте створені нові форми господарювання (громадські господарства, хліборобські спілки та державні маєтки), продовжуючи використовувати колективні методи господарювання, мало чим відрізнялися від радянських колгоспів і радгоспів. Загалом же політика німців у аграрній сфері економіки України, спрямована на максимальне використання сільськогосподарського потенціалу, не мала успіху. Так, продуктивність праці була вкрай низькою – до кінця травня 1942 р. майже 60 % орної землі в Україні не було засіяно.

Важливе місце в політиці окупантів посідала й промисловість. Німці не планували відновлення потужної української промисловості, оскільки Україні відводилась роль аграрно-сировинного придатка. Тому її промисловість планувалося знищити шляхом демонтажу й вивезення обладнання до Німеччини. Така доля спіткала обладнання підприємств Горлівки, Макіївки, Єнакієвого, Костянтинівки, Маріуполя, яке не встигли евакуювати на схід або знищити радянські війська. На заводах і фабриках конфісковували паливо-мастильні матеріали, сировину тощо.

Проте вже восени 1941 р., коли стратегія "блискавичної війни" провалилася і стало зрозуміло, що війна затягнеться, німці були змушені скорегувати власну окупаційну політику, зокрема в економічній сфері. 23 січня 1942 р. А. Розенберг видав постанову "Про відновлення промислового господарства в щойно зайнятих східних областях". Відновленню підлягали: видобуток і переробка нафти; видобуток марганцевих руд; виробництво сирого каучуку; заготівля льону, конопель, бавовни; відновлення постачальних виробництв (електроенергетика, газ, вода); відбудова транспорту; виробництво будівельних матеріалів; виробництво сільськогосподарських машин; видобуток торфу, вугілля, руди; відновлення роботи залізопрокатних і ливарних заводів; виробництво скріплювального та будівельного лісу; розвиток ремісничого промислового виробництва для виготовлення предметів широкого вжитку. Однак поставити собі на службу промисловий потенціал України в повному обсязі нацистам не вдалося: якщо до війни в Донбасі добувалося 95 млн тонн вугілля на рік, то при німцях лише 3–4,8 млн тонн. Така ж ситуація була і в інших галузях промисловості.

Важливим економічним ресурсом було й населення України. Уже 5 серпня 1941 р. А. Розенберг підписав наказ про введення трудової повинності в окупованих східних областях. Поступово вікові межі для тих, хто підлягав повинності, були розширені. Спочатку це були люди віком від 18 до 45 років, а згодом – від 14 до 65 років. З цього приводу Е. Кох, виступаючи в Києві 5 березня 1943 р., заявляв: "Я витисну з цієї країни все до останньої краплини".

Поразка під Москвою змусила А. Гітлера провести тотальну мобілізацію в Німеччині, що зумовило гострий дефіцит робочої сили в господарському секторі Третього рейху. Саме тому в цей період розпочинається широкомасштабне використання примусової праці населення окупованих країн. Із 2,8 млн молоді, вивезеної з СРСР на примусові роботи до Німеччини, 2,4 млн були вихідцями з України.

Характерним явищем для "нового порядку" був масовий терор. У жовтні 1941 р. Україна пізнала свою першу Хатинь – с. Обухівку

було спалено, а все населення розстріляно. Жертвами масових розстрілів у Києві стали 195 тис. людей, у Рівному – 99 тис., сотні тисяч мирних громадян було знищено у Вінниці, Харкові, Житомирі, Полтаві та інших містах України. Поступово гітлерівський терор набував систематичності – з німецькою педантичністю здійснювалися каральні акції, створювалися гетто й концентраційні табори. 7 грудня 1941 р. побачив світ підписаний А. Гітлером декрет, відомий під назвою "Ніч і туман". Його суть полягала в тому, що кожен, хто буде чинити опір нацизму, має безслідно зникнути: його або страчували, або відправляли до концентраційного табору однієї з окупованих країн. У самій Україні було створено 50 гетто і 230 концентраційні табори. "Фабрики смерті" діяли в Києві, Львові, Дніпропетровську, Кіровограді, інших містах. Майже по 200 тис. людей знищили гітлерівці в Янівському, Станіславському, Львівському, Рівненському, Проскурівському, Славутському, майже по 100 тис. – у Кам'янець-Подільському, Житомирському, Чернігівському, Богданівському, Кіровоградському, Хорольському, Кременчуцькому таборах. Тільки на околицях Житомира – Богунії – було закатовано близько 70 тис. військовополонених, у дарницьких таборах загинуло понад 130 тис., понад 100 тис. – у Сирецькому таборі. Злочином проти людства стало винищення цивільного населення в Бабиному Яру на околиці Києва, де лише в перші п'ять днів (з 29 вересня 1941) окупанти розстріляли понад 100 тис. мирних жителів (в основному євреїв). Усього там за роки окупації загинуло понад 220 тис. людей різної національності, а також військовополонених. За архівними даними, недалеко від місця розстрілів був протитанковий рів, ущент заповнений тілами вбитих командирів Червоної армії. Як свідчив один із очевидців, це "можна було бачити за знаками розрізнення – шпалами на петлицях. У цій ямі було приблизно 20 тис. трупів". Під Харковом у Дробицькому яру було вбито до 30 тис. осіб, переважно євреїв. Усього ж за час окупації в Україні загинуло майже 1,3 млн євреїв, мільйони українців, росіян, білорусів; спалено 250 населених пунктів, а їхнє населення розстріляно.

Окупаційний режим на території України характеризувався жорстким терором проти мирного населення, масштабним пограбуванням економіки, нещадним використанням праці мільйонів жителів тощо. Така політика мала на меті не лише придушити будь-який опір "новому порядку", а перетворити українське населення на мовчазну масу, а українські землі – на аграрно-сировинний придаток Третього рейху.

4. Радянський підпільно-партизанський рух опору. Національно-визвольна боротьба ОУН і УПА

Уже в червні 1941 р. стало зрозуміло, що зупинити ворога на кордоні, а тим більше вести війну на його території, не вдасться. А тому радянським керівництвом були прийняті заходи щодо розгортання партизанського руху опору в тилу ворога. 29 червня 1941 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) поширили розпорядження партійним і радянським організаціям прифронтових областей, де містились заклики до партійних і радянських органів виступити організаторами антифашистської боротьби. Однак ця директива, не даючи конкретних вказівок з приводу форм, методів, засобів боротьби з ворогом, не змогла стимулювати організаційні роботи з формування руху опору. Більш конкретні вказівки містила спеціальна таємна постанова ЦК ВКП(б) від 18 липня 1941 р. "Про організацію боротьби в тилу німецьких військ". У ній партійні організації та політвідділи армій зобов'язувались на територіях, які опинялись під загрозою фашистської окупації, створювати підпільні партійні й комсомольські групи, закладати продовольчі та військові бази, формувати партизанські загони, диверсійні групи.

З метою реалізації вказівок і розпоряджень центральних органів на території України, 30 червня 1941 р. ЦК КП(б)У створив оперативну групу, яка мала займатися організацією партизанської боротьби, добором кадрів, формуванням загонів та іншими питаннями. 5 липня 1941 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову про організацію партизанських загонів і створення партійного підпілля. А 7 липня 1941 р. було опубліковано звернення президії Верховної Ради УРСР, РНК УРСР і ЦК КП(б)У до українського народу про організацію партизанського підпільного руху. Для керівництва рухом опору на окупованій території України, 30 травня 1942 р. було створено Український штаб партизанського руху (УШПР) на чолі з Т. Строкачем.

У своєму розвитку партизанський рух пройшов кілька етапів. Перший – "зародження і становлення" – тривав від початку війни до кінця 1942 р. і характеризувався збиранням сил, визначенням оптимальних організаційних форм і ефективних методів боротьби у ворожому тилу. Другий етап – "стабілізація", він продовжувався до середини 1943 р. У цей час було організовано централізований орган управління рухом опору – Український штаб партизанського руху. Крім того, матеріальна допомога "Великої землі" дала змогу не тільки боронити власні бази, відбиваючи каральні акції нацистів, а й трима-

ти під контролем цілі райони, створювати так звані партизанські зони й поступово переходити до здійснення рейдових операцій. Третій – період "активних наступальних дій" – тривав до цілковитого розгрому нацистів. Для цього періоду характерні широкомасштабні диверсії, численні рейди в тилу ворога, активна взаємодія з частинами Червоної армії, наступальна тактика бойових дій.

Партизанські загони створювалися двома шляхами: 1) організованим (створювалися підпільні комітети різних рівнів, формувалися диверсійні групи, у містах були організовані явочні квартири); 2) стихійним (головним чином із військовослужбовців армійських частин, які потрапили в німецьке оточення). Підпільні групи, особливо молодіжні, виступали стихійно у відповідь на терор нацистських окупаційних органів влади.

На вересень 1941 р. на території України було створено 23 обласні, 685 районних і міських підпільних комітетів партії, 4 тис. 316 підпільних організацій і груп. Як і у випадку партизанських загонів, у містах створювалися явочні квартири, формувалися диверсійні групи. До кінця 1941 р. на Україні було організовано й залишено або закинуто через лінію фронту близько 2,5 тис. партизанських загонів і диверсійних груп загальною кількістю близько 35 тис. осіб. Щоправда, не всі вони приступили до виконання своїх завдань на окупованій території. Були випадки, коли ті, на кого влада покладала підготовку партизанського підпілля, при вступі німців утікали до глибокого тилу зі своїх посад, полишивши напризволяще залежних від них підпільників. Часто керівників підпільних осередків видавали місцеві жителі німецьким військам. За неповними даними, у перші місяці війни загинуло, було ув'язнено в концтаборах майже 30 тис. осіб, пов'язаних із підпіллям. А на 1 березня 1942 р. з усіх партизанських загонів, посланих на окуповану територію України, керівні органи мали дані тільки про 241 загін. На червень 1942 р. в Україні, за даними ЦК КП(б)У, діяло лише 22 загони загальною кількістю понад 3 тис. людей. Решта ж були розгромлені спецслужбами ворога, розпалися, багато партизанів і підпільників потрапили в полон.

На початковому етапі війни перші виступи в тилу були нечисленними та неорганізованими. За донесеннями зі штабу вермахту в Україні дії партизан не були активними аж до квітня 1942 р. Слабкість радянського партизанського руху на початковому етапі війни зумовлювалася кількома причинами. По-перше, у 1920–1930-ті рр. радянське військове керівництво вважало, що в разі ворожого вторгнення в тилу агресора необхідно організувати партизанську війну. Проте наприкінці 1930-х рр., коли почала домінувати наступальна

воєнна доктрина, усі підготовчі роботи було згорнуто, а розмови про партизанську війну розцінювалися як вияв невіри в перемогу. Згортання підготовки до ведення "малої" війни значною мірою було викликано й низкою політичних справ по звинуваченню військових службовців у спробі, спираючись на місцеве населення, здійснити державний переворот. Як наслідок, в армійських штабах і органах НКВС було вилучено й знищено інструкції та посібники з питань організації, тактики боротьби партизанських формувань; згорнуто розроблення, випробування і виробництво засобів ведення "малої" війни; тотально ліквідувалися партизанські схованки і бази; значна частина підготовлених до партизанської війни кадрів була репресована впродовж 1937–1938 рр. У результаті на кінець 1941 р. з числа тих, хто залишився для боротьби в тилу ворога, лише 15 % були підготовленими до війни в даних умовах. Спостерігалася хронічна відсутність кваліфікованих командних кадрів, військових фахівців – мінерів, шифрувальників, радистів. По-друге, партизанські загони й підпільні групи були недостатньо організовані й підготовлені для боротьби в тилу. Через це, як свідчить один із керівників партизанського руху в Україні І. Старинов, із 3,5 тис. партизанських загонів і диверсійних груп, залишених у перший рік війни на окупованій території, на червень 1942 р. малися відомості про наявність лише 22 діючих загонів. Не краща ситуація склалася і з підпіллям: зі створених у червні – вересні 1941 р. 685 підпільних партійних органів у період тимчасової окупації республіки в різний час діяли лише 223. Суттєво ослаблювали партизанський рух відсутність координаційного центру, епізодичність постачання загонів зброєю, боєприпасами, медикаментами.

Роль стримуючого фактора відіграло жорстоке ставлення до партизанського руху окупаційного режиму. Так, у наказі Верховного командування вермахту Кейтеля від 16 вересня 1941 р. зазначалося: "Справжнім засобом залякування тут може бути лише смертна кара".

Навесні 1942 р. Й. Сталін переконався у вагому значенні партизанської боротьби. 30 травня 1942 р. при Ставці Верховного Командування було створено Центральний штаб партизанського руху, а через місяць – Український штаб партизанського руху на чолі з генералом Строкачем.

Спираючись на підтримку місцевого населення, знання місцевості, координацію дій і матеріальну підтримку з Великої землі, партизанських рух набрав сили й наприкінці 1942 р. діяли потужні партизанські з'єднання М. Наумова, С. Ковпака, О. Сабурова, О. Федорова. Основним заняттям підпільно-партизанського руху була пропагандистська, диверсійно-саботажна і розвідувальна діяльність. Особливу активність парти-

занський рух виявив у вирішальному 1943 р., коли партизани підірвали 3 тис. 688 ешелонів, 1 тис. 469 залізничних мостів. "Рейкова війна" стала однією з основних форм партизанської активності.

Досить поширеними були партизанські рейди, які ставили за мету розвідувати передислокацію німецьких військових частин; диверсійну діяльність, як-то знищення матеріальних засобів німців, перешкодити роботу залізниць, нафтових свердловин тощо. Перші рейди були здійснені восени 1942 р. Ідея їхнього проведення виникла під час наради партизанських командирів у Москві в кінці серпня – на початку вересня 1942 р. Сталін поставив завдання командирам партизанських з'єднань С. Ковпаку й О. Сабурову здійснити рейди з Брянських лісів, де існував партизанський край, на Правобережну Україну. Як наслідок, вийшовши 26 жовтня 1942 р. з північних районів Сумської області, партизанські з'єднання С. Ковпака й О. Сабурова з боями подолали 750 км і вийшли у великий лісовий масив на кордоні Житомирської області та білоруського Полісся. Упродовж 1943 р. на Правобережну Україну здійснили рейди партизанські з'єднання О. Федорова, Я. Мельника, М. Наумова та ін. Усього ж українські партизани провели 19 рейдів загальною довжиною 52 тис. км. Наприклад, у травні – липні 1942 р. з'єднання під командуванням Руднєва й Ковпака здійснило 70-денний рейд по районах Сумської області, у результаті чого був утворений так званий партизанський край. У ніч на 26 жовтня 1942 р. з'єднання Ковпака й Сабурова вирушили в 30-денний рейд по Правобережній Україні (Сумська, Чернігівська, Гомельська, Київська, Житомирська області й Полісся). 1 лютого 1943 р. із Сумської області вийшло кавалерійське кінне з'єднання в рейд по південних областях України під командуванням Наумова (Полтавська, Харківська, Кіровоградська, Київська області та Полісся). З 12 червня по 5 серпня 1943 р. Ковпак і Руднєв вирушили в Карпатський рейд із Сумської до Станіславської області.

Точну кількість учасників партизанської та підпільної боротьби на території України визначити досить важко. Радянська історіографія називає цифру 502 тис., що, на нашу думку, із зрозумілих причин, є завищеною. Дещо інші цифри, які вважаємо достовірнішими, були оприлюднені за часів незалежності України – у партизанських загонах і з'єднаннях протягом 1941-1945 рр. загальна кількість учасників руху становила майже 180 тис. осіб, 30 % з яких загинули.

У роки війни на території України велася активна національно-визвольна боротьба під проводом ОУН і УПА. Поразка Польщі й напад нацистської Німеччини на СРСР спричинили до активізації дій українських національно-визвольних сил. Серед керівників Організації

українських націоналістів домінувала думка, ніби німецька верхівка прихильно ставиться до відновлення національної державності України, принаймні західної. Це й не випадково, адже ще до початку Другої світової війни Берлін неодноразово заявляв про можливість відновлення ЗУНР. Як наслідок, ще з літа–осені 1939 р. посилились зв'язки між ОУН і німецькими спецслужбами. Так, 15 вересня 1939 р. у Відні керівник абверу В. Канаріс зустрівся з А. Мельником, після чого Провід ОУН почав формувати український уряд.

Однак саме з початком Другої світової війни в ОУН починається процес розколу. Як наслідок, на конференції ОУН, яка відбулася з ініціативи С. Бандери в лютому 1940 р., більшість, а це була переважно молодь, підтримали С. Бандеру, а "стара генерація" – А. Мельника. Остаточно цей процес завершився на II Всеукраїнському зборі ОУН, проведеному послідовниками С. Бандери в Кракові у квітні 1941 р. На ньому було прийнято рішення про виключення А. Мельника з організації, а її керівником проголошено С. Бандеру. У результаті розколу в ОУН сформувалося дві організації: ОУН(М) – мельниківська та ОУН(Б) – бандерівська.

Навесні 1941 р. ОУН проводили активну роботу з організації підпілля в українських регіонах Західної Польщі та Галичини, по заготівлі зброї та боєприпасів, вели антирадянську агітаційну роботу серед місцевого населення. Було оголошено про створення Головної команди Української національної революційної армії під командуванням І. Климіна, Центру українських повітряних військ, Центру української танкової зброї. У квітні 1941 р. ОУН(Б) сформувала "Легіон українських націоналістів", який складався з двох підрозділів, які увійшли до складу німецької групи армій "Південь" – "Нахтігаль" (українським командувачем був Р. Шухевич; особовий склад – 330 стрільців) і "Роланд" (українське командування – Є. Побігущий; особовий склад – 350 солдатів). Ці військові частини мали взяти участь у військових діях німецької армії та стати основою майбутніх збройних сил самостійної України. Однак уже в серпні 1941 р. вони були розформовані.

Вступ німецьких військ на територію Західної України спричинив радикалізацію діяльності ОУН(Б). У ніч з 29 на 30 червня 1941 р. до Львова ввійшов батальйон "Нахтігаль". 30 червня 1941 р. провід ОУН(Б), таємно від німецького керівництва, провів у будинку "Просвіти" українські національні збори, які ухвалили Акт про відновлення Української держави. Було обрано Українське державне правління на чолі з соратником С. Бандери – Я. Стецьком. Акт про відновлення Української держави був видрукуваний у всіх місцевих газетах, проголошений по радіо. 1 липня у храмі Св. Юри був проголошений лист митрополита А. Шептицького, в якому він підтримав утворення

української держави. Але керівництво Третього рейху вже 3 липня 1941 р. запропонувало С. Бандері та іншим лідерам ОУН(Б) скасувати Акт про відновлення Української державності. Відмова бандерівців підкоритися призвела до хвилі арештів: 5 липня у Кракові заарештували С. Бандеру, а через декілька днів – Я. Стецька й відправлено до Берліна, де вони перебували півтора роки. Пізніше їх було інтерновано до концтабору Заксенхаузен, щоправда на правах "почесних в'язнів". Усього ж у липні 1941 р. було заарештовано 300 членів ОУН, 15 із яких незабаром розстріляли.

Після липневих арештів члени ОУН(Б) в усіх регіонах України зазнали переслідувань. Німці провели арешти бандерівців у Житомирі, Балті, Миколаєві, Кіровограді, Василькові та інших містах, через що ОУН(Б) змушена була піти в підпілля. Керівництво організацією здійснював М. Лебедь, який у травні 1943 р. передав свої повноваження Р. Шухевичу.

Що ж стосується ОУН(М), то ця організація продовжувала діяти до грудня 1941 р., коли розпочалися репресії проти її членів, що змусило їх піти в підпілля. Самого ж А. Мельника тримали під домашнім арештом у Берліні до січня 1944 р., коли разом з іншими заарештованими діячами ОУН(М) його відправили до концентраційного табору Заксенхаузен.

Основна діяльність ОУН(Б) і ОУН(М) спрямовувалася на посилення організаційно-пропагандистських похідних груп, члени яких разом із німецькими військами вступали в окуповані міста і райони. Були сформовані похідні групи, вони рухалися таким чином: у напрямку Києва – Північна похідна група ОУН(Б) на чолі з М. Климишиним (пізніше – Д. Мироном-Орликом) (до 2,5 тис. вояків); у район Харкова – Центральна похідна група М. Лемика-Сенишина (1,5 тис.); на Одесу та Донбас – Південна похідна група, (до 1 тис. осіб) під проводом З. Матли (Святослава Вовка). Три похідні групи ОУН(М) спершу очолювали Є. Сеник-Грибівський і М. Сціборський, а після їхньої загибелі – О. Кандиба-Ольжич. Проте до місць призначення зуміли дістатися лише третина похідних груп. Їхня чисельність становила близько 2 тис. осіб (в основному члени ОУН(Б)).

Особливо активну діяльність похідні групи розгортали у великих містах: Київ, Дніпропетровськ, Харків, Чернігів, Сталіно, Маріуполь, Одеса та ін. Уже до осені 1942 р. бандерівські та мельниківські нелегали, які часто діяли спільно, особливо на території Східної України, зуміли закріпитися й розгорнути активну роботу з вербування прихильників, створення підпільних організацій, які займалися пропагандистською та організаційною діяльністю. Зокрема, похідна група ОУН(М), яка вже у вересні 1941 р. досягла Києва, 5 жовтня 1941 р. створила Українську Національну Раду як представницький орган українського

народу для підготовки формування національного уряду. Очолив Раду М. Величковський. Навколо Ради згрупувалася націоналістично настроєна інтелігенція зі східних українців; почали створюватися літературні, наукові, громадські організації, зокрема Спілка українських письменників на чолі з О. Телігою; виходила газета "Українське слово" тощо. Активним членом Ради був О. Оглоблін, який, очоливши київський магістрат, усіляко сприяв розвитку української науки, культури та традицій. Відновили свою діяльність "Просвіти", школи вишивання, українські бібліотеки, ліцеї, школи, гімназії тощо. Після заборони окупаційною владою діяльності Української Національної Ради у грудні 1941 р. та переходу її в підпілля почалися масові репресії проти її членів. Було заарештовано понад 40 активістів, у тому числі й О. Телігу та лідера похідної групи О. Ольжича. У лютому 1942 р. більшість із них німці розстріляли в Бабиному Яру.

Активно діяли оунівці й у Криму. У Сімферополі за ініціативи ОУН(Б) улітку 1942 р. було створено Бюро допомоги українському населенню. Уперше після 1918 р. в місті почав діяти український драматичний театр.

Активізація діяльності та розширення територіальних меж націоналістичного руху опору призвели до назрівання конфлікту між ОУН і німецькими окупаційними властями. Упевненість оунівців у поразці Радянського Союзу ставила їх перед необхідністю вести боротьбу з Німеччиною, оскільки вони чудово розуміли, що ця війна – це боротьба "двох імперіалізмів за оволодіння Україною". Проте ситуація на східному фронті в середині 1942 р. змушувала оунівський провід переглядати й визначати нові пріоритети боротьби. Поступово постало питання формування національних збройних сил, з допомогою яких можна було б вести не лише антирадянську, але й антинімецьку боротьбу.

Базою національних збройних сил ОУН стало повстанське формування "Поліська Січ", утворене влітку 1941 р. в лісових районах Волині та Полісся Т. Боровцем (Тарас Бульба), які до листопада налічували вже близько 6 тис. бійців. Вони вели боротьбу проти відступаючих частин Червоної армії, а також намагалися перешкодити німцям вивозити з України до рейху сировину та продовольство. Проте вже 16 листопада 1941 р. окупаційна влада розформувала військові формування Т. Боровця, і лише в листопаді 1942 р. вони були відновлені, а з липня 1943 р. почали називатися Українська народно-революційна армія (УНРА).

Протягом 1942 р. під егідою ОУН(М) і ОУН(Б) формувались збройні загони, які вели боротьбу проти німецьких карателів, польських націоналістів, радянських партизан. До квітня 1942 р. їхня кількість становила 3–4 тис. бійців. Уже з квітня загони ОУН(Б) стали іменуватися

Українською повстанською армією (УПА), керував якою Клим Савур (Д. Клячківський). Із середини серпня 1942 р. УПА ОУН(Б) почала акції за об'єднання з військовими формуваннями Т. Боровця та ОУН(М). Починаючи з 9 квітня 1942 р. представники ОУН(Б) вели переговори з Т. Боровцем, вимагаючи від нього визнання політичної платформи бандерівців як єдиної вірної, очищення території від польського населення, на що він не погоджувався. 22 лютого 1943 р. відбулася зустріч політичних представників усіх трьох течій. Але взаєморозуміння досягли лише бульбівці та мельниківці. Бандерівці ж саботували ці переговори, а потів узагалі відмовилися брати в них участь. Як наслідок, у липні 1943 р. керівник ОУН(Б) М. Лебедь видав наказ ліквідувати збройні сили ОУН(М) і Т. Бульби. 18 серпня 1943 р. було знищено Головну команду УНРА, а 5 жовтня 1943 р. Т. Боровець змушений був цілком розформувати свій загін. Частини мельниківців, котрі перейшли до бандерівських формувань, утворили Український легіон самооборони, який пізніше увійшов до складу дивізії СС "Галичина". На кінець 1943 р., після арешту в грудні Т. Боровця, ОУН(Б) стали провідною силою націоналістичного руху на Правобережній Україні. Саме під егідою ОУН(Б) було сформовано єдину українську армію – УПА, головнокомандуючим якої в серпні 1943 р. став Р. Шухевич (Тарас Чупринка).

Діяльність УПА на 1944 р. поширювалася на території, площею 280 тис. кв. км (Волинської, Рівненської, Житомирської областей, частково Поділля, південних районів Пінської та Брестської областей Білорусії). За зонами дії УПА поділялася на три групи: УПА-Північ (Волинь і Полісся), УПА-Захід (Галичина, Закерзоння, Буковина, Закарпаття), УПА-Південь (Поділля). Четверте формування, УПА-Схід, утворити не вдалося. До її лав, разом із мобілізацією місцевого чоловічого населення, залучалися всі бажаючі, хто стояв на національно-визвольних позиціях. Проте точну кількість вояків УПА підрахувати дуже складно. Так, німецькі офіційні документи наводили цифру 100–200 тис. осіб на 1944 р. Ця цифра часто зустрічається в працях західних істориків. Радянські джерела, безперечно, зменшували цю цифру, називаючи число 90–100 тис. Саме ця цифра зустрічається в радянській і пострадянській історіографії. Архівні ж документи ОУН і УПА, що збереглися на Заході, свідчать, що УПА нараховувала на кінець 1943 р., після проведення восени масових мобілізацій, близько 20 тис. осіб, не враховуючи збройне підпілля. Весною ж 1944 р. УПА досягла своєї максимальної чисельності – 25–30 тис. членів. У сучасній історіографії називають цифру 30–40 тис. Деякі ж дослідники вважають число 90 тис. надто заниженим, що підтверджують недавно оприлюднені секретні радянські документи.

Мала УПА й величезну підтримку місцевого населення. Так, на початку 1944 р. партизанські з'єднання П. Вершигори й М. Наумова не змогли через опір повстанців і місцевих жителів утриматись на території Львівщини й Дрогобиччини, тому змушені були відступити на територію Польщі.

Ще в серпні 1943 р. бандерівці провели III Надзвичайний великий збір ОУН(Б), який проголосив курс на боротьбу проти "московсько-більшовицького та німецького ярма, за побудову Української самостійної соборної держави". Крім того, на зборі було прийнято програму організації, що носила декларативний характер і фактично виправдовувала політику бандерівців стосовно мельниківців і бульбівців. Вона визначала політичну й соціально-економічну платформи організації: відмова ОУН від одноосібного домінування та визнання права на існування інших політичних течій і партій; свобода друку, слова, думки, віри, світогляду та рівність усіх громадян України, незалежно від національності, право національних меншин розвивати свою мову і культуру; багатоукладність економіки, соціальна справедливість, державний захист найменш забезпечених верств населення.

11 липня 1944 р. неподалік від Самбора в Галичині було скликано збори, в яких узяли участь 20 представників різних довоєнних партій Західної України (крім ОУН(М)) і східних українців. Тут і було створено Українську Головну Визвольну Раду (УГВР), яку очолив І. Осьмак. На першому засіданні Ради було обрано Генеральний секретаріат на чолі з Р. Шухевичем.

Просування Червоної армії на захід спонукало німців звернути увагу на українських націоналістів. У вересні 1944 р. з концтабору було звільнено С. Бандеру, Я. Стецька, Т. Бульбу-Боровця та інших провідників ОУН. Після відступу німецьких військ за межі України керівництво ОУН і командування УПА прийняли рішення продовжити боротьбу проти радянської влади на українських теренах. На базі великих формувань УПА було створено близько 380 невеличких загонів, які, за даними НКВС УРСР, у 1944–1945 рр. провели понад 6 тис. операцій. У свою чергу, військами НКВС з метою ліквідації УПА лише у воєнні роки було проведено бульш ніж 26,5 тис. операцій.

Але незважаючи на постійні каральні операції та переслідування, націоналістичний рух на території західноукраїнських областей, що були приєднані до УРСР унаслідок Другої світової війни, діяв ще понад десять повоєнних років.

5. Визволення українських земель від німецьких загарбників. Втрати України у Другій світовій війні

Визволення українських територій розпочалося з перемогою Червоної армії у Сталінградській битві (19 листопада 1942 – 2 лютого 1943), яка і стала початком корінного перевороту в ході Другої світової війни, передавши ініціативу в руки радянського командування. Ще до її успішного завершення, 18 грудня 1942 р. радянські війська звільнили перший населений пункт України – с. Північку Міловського району Ворошиловградської області. У січні війська Південно-Західного фронту під командуванням Р. Малиновського рушили на Донбас і звільнили від окупантів майже всю північну частину Ворошиловградської області. 14 лютого 1943 р. частини Південного фронту під командуванням Ф. Толбухіна оволоділи Ворошиловградом, а 15 лютого німці залишили Харків. Наблизившись до Запоріжжя та Дніпропетровська, радянські з'єднання розширили розрив між групами німецьких армій "Південь" і "Центр" майже до 320 км. На кінець березня 1943 р. Червона армія визволила 4/5 території Ворошиловградської, 1/3 – Харківської та 1/3 – Сумської областей. Проте радянські війська не змогли утримати свої позиції й уже в березні 1943 р. внаслідок наступальних дій частин вермахту знову змушені були залишити Харків (16 березня), Бєлгород (18 березня) і деякі райони Донбасу.

Наступний етап звільнення України пов'язаний із Курською битвою (5 липня – 23 серпня 1943 р.), яка започаткувала стратегічний наступ Червоної армії й остаточне визволення території України. На початку липня 1943 р. радянські війська мали на фронті чисельну перевагу над ворогом як в особовому складі, так і бойовій техніці. У битві за Харків, яка розпочалася 3 серпня 1943 р. брали участь 980,5 тис. військовослужбовців, 2,4 тис. танків, 1,3 тис. літаків, 12 тис. гармат. Німецькі війська поступалися їм у живій силі більше ніж утричі, а в танках і артилерії – вчетверо. Проте бажання військового керівництва Воронезького фронту під командуванням М. Ватутіна захопити місто темпом наступу без огляду на фланги призвело до значних невиправданих втрат. У битві за Харків Степовий і Воронезький фронти втратили понад 255,5 тис. військовослужбовців убитими й пораненими, понад 1 тис. танків було підбито і знищено.

Долаючи опір ворога, війська Південно-Західного фронту на початку вересня 1943 р. визволили Донецьк і вийшли до Дніпра в районі

Дніпропетровська; війська Південного фронту звільнили Маріуполь і підійшли до Мелітополя; війська Воронезького фронту визволили Суми та вийшли до Дніпра в районі Переяслава-Хмельницького.

У вересні 1943 р. розгорнулася битва за Дніпро. Прагнення Й. Сталіна приурочити здобуття Києва 26-й річниці Жовтневої революції (7 листопада), а також низка прорахунків і помилок вищого керівництва в битві за Дніпро – усе це призвело до невиправданих людських жертв, великих втрат бойової техніки. Форсування Дніпра здійснювалося в чотирьох напрямках: 1) у районі від р. Сож до гирла р. Прип'ять; 2) від гирла Прип'яті до Великого Букрина – Букринський плацдарм; 3) за 30 км від Києва в районі с. Лютіжа – Лютізький плацдарм; 4) між Дніпропетровськом і Запоріжжям. У цій операції було залучено чотири фронти, реорганізовані 20 жовтня: Воронезький фронт у Перший Український, Степовий – у Другий Український, Південно-Західний – у Третій Український і Південний – у Четвертий Український фронти. Щоб полегшити форсування Дніпра передбачалося висадити на правий берег повітряний десант у складі двох бригад. Проте десантування пройшло невдало, раптовість було втрачено.

Букринський плацдарм, на якому зосередилися війська Першого Українського фронту на чолі з М. Ватутіним, був головним, оскільки саме з нього ставилося завдання без підготовки, без переправних засобів з маршу форсувати Дніпро, захопити плацдарми й визволити Київ. Однак саме тут був дуже високий, стрімкий правий берег Дніпра, добре укріплений ворогом, який кинув усі сили на утримання так званого "східного валу", чи східного "кордону Рейху". В оперативному підпорядкуванні М. Ватутіна напередодні форсування Дніпра було 30 армій. Після виходу до водних рубежів фронтове командування планувало спільно з 13-ма партизанськими загонами захопити переправи на Дніпрі та Десні в напрямку Київ – Окунєво – Остер. Але розрахунки на швидке просування військ не справдилися, форсування річок супроводжувалося величезними людськими й матеріальними втратами. Під час переправ через Сейм, Десну, Дніпро майже повністю загинули цілі дивізії: 180-та, 226-та Глухівська, 240-ва та ін. На захоплених на правому березі Дніпра 23-х плацдармах масово гинула піхота, залишена без підтримки артилерії. Польові військкомати терміново формували зі звільненого цивільного населення, переважним чином із молоді, що підросла за роки окупації, маршові роти, які без належної підготовки, у цивільному одязі й часто без зброї кидали в бій. Проте кількаразові спроби подолати Дніпро з Букринського плацдарму не мали успіху й коштували тисячі життів – за період з кінця вересня до кінця жовтня 1943 р. радянські війська втратили 240 тис. бійців і командирів.

Невдачі на Букринському плацдармі спонукали верховне командування прийняти рішення про інший напрямок форсування Дніпра. Цілий місяць – до 25 жовтня – Й. Сталін не дозволяв передислокацію частин Першого Українського фронту з Букринського плацдарму на 30 км північніше Києва в район Лютіжа. Німецьке командування передбачало варіант форсування Дніпра радянськими військами в цьому районі, а тому тут було збудовано міцну оборону глибиною 14 км. Саме створене на Лютізькому плацдармі угруповання відіграло вирішальну роль у Київській наступальній операції, яка за наказом Й. Сталіна мала завершитися здобуттям Києва не пізніше 5–6 листопада. Долаючи опір ворога на Лютізькому плацдармі, підрозділи Червоної армії 6 листопада визволили столицю України від ворога.

Втрати з радянського боку в битві за Київ за різними даними становили від 417 тис. до 2 млн солдатів і командирів. Німці ж втратили 124 тис. бійців і офіцерів. Слід зазначити, що втрати могли бути значно меншими, коли б Ставка схвалила план К. Рокосовського про наступ на Київ із районів Нові Петрівці – Лютіж – Вишгород. Однак М. Ватутін і Г. Жуков зуміли переконати Й. Сталіна в перевагах свого плану, що визначав напрямок основного удару в районі Букрина. За визволення столиці України 60 стрілецьких, танкових, артилерійських, мінометних, авіаційних, інженерних частин і з'єднань отримало почесні найменування "Київських"; 2 тис. 438 воїнам було присвоєно звання Героїв Радянського Союзу, тисячі бійців і командирів було нагороджено орденами й медалями.

Наприкінці 1943 р. розпочалося визволення Правобережної України. У боях протягом грудня 1943 – квітня 1944 рр. брало участь одночасно з обох воюючих сторін близько 4 млн осіб, 45,5 тис. гармат і мінометів, 4,2 тис. танків і самохідно-артилерійських установок, понад 4 тис. літаків.

24 грудня 1943 р. розпочався загальний наступ в Україні, в якому взяли участь найбільші фронти – Перший, Другий, Третій, Четвертий Українські та Білоруський. Бойові дії розгорнулися на 1400-кілометровій смузі – від Полісся до берегів Чорного моря.

У грудні 1943 – січні 1944 рр. було проведено Житомирсько-Бердичівську операцію, у результаті якої війська Першого Українського фронту під керівництвом генерала М. Ватутіна просунулося на захід на 80–200 км і звільнили Житомирську, більшу частину Київської, частково Вінницьку та Рівненську області.

З 5 по 16 січня 1944 р. з Кременчуцького плацдарму війська Другого Українського фронту під керівництвом генерала І. Конєва, завдали сильного удару по 8-й німецькій армії на кіровоградському

напрямку. У результаті Кіровоградської операції 8 січня було визволено м. Кіровоград, а ворога було відкинуто від Дніпра на 40–60 км.

Однією з масштабних і важливих у воєнно-політичному відношенні була Корсунь-Шевченківська битва (25 січня – 17 лютого 1944 р.), в якій брало участь 9 німецьких піхотних дивізій, танкова дивізія СС "Вікінг" та інші, що розміщувалися в районі південної Київщини та Черкащини. За значенням Корсунь-Шевченківську битву часто порівнюють із Сталінградською. 24 січня 1944 р. у наступ з півдня перейшли війська Другого Українського фронту, до якого через два дні з півночі приєдналися війська Першого Українського фронту, таким чином створивши кільце. В оточення потрапило 9 піхотних дивізій ворога, танкова дивізія, моторизована бригада у складі 80 тис. осіб. У ході операції ворог втратив 55 тис. убитими й пораненими, понад 18 тис. потрапили в полон.

Одночасно з Корсунь-Шевченківською операцією силами правого крила Першого Українського фронту (13-та й 60-ма армії) було проведено Рівненсько-Луцьку наступальну операцію, яка розпочалася 27 січня 1944 р. 2 лютого військовими частинами 13-ї армії було визволено обласний центр і важливий залізничний вузол – Рівне. Під час наступу на Луцьк і Рівне радянські війська звільнили від ворога понад 200 великих і малих населених пунктів, багато важливих залізничних станцій.

З 30 січня до 29 лютого 1944 р. тривала Нікопольсько-Криворізька операція. У результаті спільних бойових дій військ Третього та Четвертого Українського фронтів 8 лютого було визволено великий промисловий центр України – Нікополь, а 22 лютого – Кривий Ріг. Під час Нікопольсько-Криворізької операції було розгромлено 12 дивізій ворога, зокрема три танкові й одну моторизовану.

У березні 1944 р. в результаті Вінницько-Проскурівської операції війська Першого Українського фронту звільнили Вінницю, Проскурів та Чернівці, Другого – Умань, а Третього – Миколаїв, Херсон і вийшли до річок Дністер і Південний Буг. 26 березня 1944 р. радянські війська перейшли державний кордон з Румунією, а 8 квітня – з Чехословаччиною.

Успішно розгортався наступ і на півдні країни. 10 квітня 1944 р. ворога вибили з Одеси. 8 квітня 1944 р. розпочалася Кримська операція, у ході якої війська Четвертого Українського фронту та Приморської армії розгромили вороже угрупування на Кримському півострові – 5 німецьких і 7 румунських дивізій. 9 травня 1944 р. було визволено Севастополь. Після цієї операції Четвертий Український фронт було розформовано, і лише в серпні 1944 р. знову відновлено.

У червні – липні 1944 р. в результаті операції "Багратіон" було звільнено Білорусію та ліквідовано німецьку групу армій "Центр".

13 липня – 29 серпня 1944 р. війська Першого Українського фронт спільно з Четвертим Українським і Першим Білоруським у ході Львівсько-Сандомирської операції звільнили західні області України та східну частину Польщі.

У серпні 1944 р. Другий та Третій Український фронт у взаємодії з Чорноморським флотом і Дунайською військовою флотилією провели Яссько-Кишинівську операцію під час якої було визволено Молдавію та Ізмаїльську область і виведено з війни Румунію.

У серпні Четвертий Український фронт розгорнув бойові дії на Карпатському напрямку. 5 серпня радянські війська, долаючи жорсткий опір ворога, зайняли Стрий, 6 серпня – Дрогобич, 7 – Самбір, Борислав та інші передгірські містечка.

Остаточне визволення території України відбулося в ході Карпато-Ужгородської операції (початок вересня – 28 жовтня 1944) за участю Першого та Четвертого Українських фронтів. 26 жовтня було визволено великий промисловий центр Мукачево, а 27 – Ужгород. 28 жовтня 1944 р. завершилося звільнення Закарпатської України. У результаті цієї масштабної операції було вигнано ворога з усієї української землі, а також визволено південно-західні й південні схили Східних Карпат.

Український народ віддав усі сили на олтар перемоги у Великій Вітчизняній війні. З перших днів нападу Німеччини на Радянський Союз мільйони українських воїнів у складі Червоної армії потрапили до полону, загинули, пропали безвісти. Жителі України поповнювали поріділі радянські війська. Лише в перші місяці війни республіка направила до діючої армії 3 184 726 українців. Деякі військові з'єднання і частини складалися переважно з місцевого населення. У військах, що билися з ворогом на Україні в 1941 р. українське населення становило не менше 50 % їхнього складу. На початок 1943 р. українці були другою за чисельністю після росіян національною групою в радянських військах – 11–12 %. А з початком визволення української території від німецьких окупантів місцеве населення мобілізовували до складу всіх чотирьох українських фронтів. Усього протягом 1941–1945 рр. в лавах Червоної армії перебувало більше 7 млн українців.

За мужність і хоробрість, виявлені в боротьбі з ворогом, 2,5 млн українців було нагороджено орденами і медалями, понад 2 тис. – удостоєні звання Героя Радянського Союзу, 32 із них – двічі, а льотчик І. Кожедуб – тричі.

Значний внесок у боротьбу з ворогом зробили учасники партизанської та підпільної боротьби в тилу німецьких військ. Більшу частину партизанських загонів на території України становили українці – 59 %. Ці загони та з'єднання здійснювали диверсії, пускали під укіс військові ешелони, знищували особовий склад військових підрозділів тощо.

Важливу роль відіграло населення України, її промисловий та сільськогосподарський потенціал у створенні матеріально-технічних передумов розгрому нацистської Німеччини. Потужній промисловий виробничий комплекс, який існував в Україні напередодні війни, був евакуйований у тилові райони (до Сибіру, Уралу, Середньої Азії), де українські робітники разом із місцевим населенням розгорнули випуск необхідної для фронту військової техніки. Усього до промислового та сільськогосподарського виробництва в тилу країни було залучено 3,5 млн евакуйованих жителів республіки, 550 промислових підприємств, майно колгоспів, радгоспів і машинно-тракторних станцій. На Уралі працювало до 10–15 % довоєнної кількості кваліфікованих робітників, у Кузбасі – 31 тис. гірників і шахтобудівників, у Караганді – 21 тис., в інших вугільних і залізорудних басейнах тилу – 10 тис. українських робітників. Понад 100 тис. українських робітників працювало в Киргизії, Башкирії, республіках Середньої Азії, Казахстані. На залізничних магістралях тилу 75,6 тис. залізничників були українцями.

Втрати України у війні становили 40–44 % від загальних втрат СРСР. Україна дала армії та фронту Радянського Союзу понад 7 млн воїнів, із них загинуло 4,1 млн (без партизанів і підпільників, втрати яких точно невідомі). Радянські джерела 60–70-х рр. називали різні цифри людських втрат, які коливалися в межах від 5,5 до 6,75 млн. Точна кількість невідома й досі. Наприкінці війни в 1945 р. загальна кількість населення Української РСР зменшилась до 27,4 млн осіб із 41,9 млн у 1941 р., тобто на 14,5 млн. Деякі західні джерела подають менші цифри: від 11–13,6 млн. Цифри сучасних вітчизняних істориків коливаються від 8 млн до 10 млн осіб.

Масштабними були й матеріальні втрати України. Окупанти повністю знищили понад 250 українських сіл, у тому числі 171 – на території "партизанських областей" – Волинської, Житомирської, Сумської та Чернігівської. У руїнах лежало понад 700 міст і містечок (це 42 % від усіх населених пунктів, які постраждали в роки війни на всій території СРСР), понад 28 тис. інших населених пунктів, 16,5 тис. промислових підприємств, 18 тис. лікарняних установ, 33 тис. колгоспів, радгоспів, МТС. 10 млн жителів України залишилися без даху над головою.

Дуже важко підрахувати матеріальні втрати, завдані війною народному господарству та населенню республіки. Проте радянські дослідники оцінювали їх у 1,2 трлн. карбованців, а це приблизно 30 % національного багатства України. Прямі ж матеріальні збитки України становили 285 млрд крб у цінах 1941 р. Фактично було втрачено 40 % економічного потенціалу республіки.

Друга світова та Велика Вітчизняна війни є однією з найтрагічніших сторінок історії українського народу. Кровопролитні оборонні бої, масові репресії нацистів щодо мирного населення в період німецької окупації, запеклі бойові дії під час визволення українських територій призвели до мільйонних втрат серед українців.

Український народ, який разом з іншими націями Радянського Союзу здобув перемогу над фашизмом, овіяв себе величчю слави рятівника світової цивілізації. Саме йому, разом з іншими народами СРСР, довелося взяти на себе найважчий тягар війни: радянсько-німецький фронт світової війни був головним, вирішальним. Події на цьому фронті мали справді глобальний характер: бойові дії відбувалися на відстані 4,5 тис. км з півночі на південь європейської частини СРСР і охоплювали територію, площею 1 млн 800 тис. кв. км. На території України відбулась майже половина стратегічних операцій, у ході яких вирішувалася доля всієї Європи. Сорокамільйонний народ, його етнічна територія, могутній промисловий і сільськогосподарський потенціал, сировинні, продовольчі ресурси стали об'єктом великої битви двох тоталітарних систем.

ХРОНОЛОГІЯ

1938, 8 жовтня	– Створення першого уряду автономного Закарпаття (з 30 грудня 1938 р. – Карпатської України).
1939, 15 березня	– Проголошення самостійності Карпатської України.
квітень – серпень	– Відбулися переговори між Англією, Францією та СРСР.
23 серпня	– Підписання договору між СРСР і Німеччиною про ненапад (пакт Молотова – Ріббентропа).
1 вересня	– Початок Другої світової війни.
17 вересня	– Перехід радянськими військами польського кордону.
28 вересня	– Підписання радянсько-німецького договору про дружбу та кордони.
1–2 листопада	– Ухвалення на позачерговій п'ятій сесії Верховної Ради СРСР закону про включення Західної України до складу СРСР та возз'єднання з УРСР.
1940, червень	– Приєднання Бессарабії та Північної Буковини до складу Радянського Союзу.
1941, 22 червня	– Напад Німеччини на Радянський Союз. Початок Великої Вітчизняної війни.
23 червня	– Створення Ставки Головного Командування Збройних сил СРСР (з 10 липня – Ставка Верховного Головнокомандування).
30 червня	– Створення Державного Комітету Оборони (ДКО). Ухвалення Українськими національними зборами у Львові "Акта про відновлення Української держави".
11 липня – 26 вересня	– Оборона Києва.
5 серпня – 16 жовтня	– Оборона Одеси.
25 жовтня	– Захоплення Харкова німецькими військами.
1941, грудень – 1942, січень	– Битва за Москву.
1942, 7 червня – 4 листопада	– Оборона Севастополя.

20 червня	–	Створення Українського штабу партизанського руху.
22 липня	–	Остаточна окупація України: захоплення міста Свердловськ Ворошиловградської області.
14 листопада	–	Утворення Української повстанської армії (УПА).
19 листопада	–	Початок контрнаступу радянських військ під Сталінградом.
18 грудня	–	Визволення першого українського населеного пункту – с. Північка Міловського району Ворошиловградської області.
1943, 2 лютого – 3 березня	–	Харківська наступальна операція військ Воронезького фронту.
2 лютого – початок квітня	–	Рейд з'єднань партизанських загонів під командуванням М.І. Наумова у степові райони України.
14 лютого	–	Звільнення військами Південно-Західного фронту Ворошиловграда.
12 червня – початок жовтня	–	Карпатський рейд з'єднання партизанських загонів під командуванням С. А. Ковпака.
5 липня – 23 серпня	–	Битва на Курській дузі.
13 серпня – 22 вересня	–	Донбаська наступальна операція військ Південно-Західного та Південного фронтів, звільнення Донбасу.
серпень – грудень	–	Битва за Дніпро.
20 жовтня	–	Утворення Першого, Другого, Третього і Четвертого Українських фронтів.
6 листопада	–	Звільнення Києва.
1943, 24 грудня - 1944, 27 квітня	–	Звільнення радянськими військами Правобережної України.
1944, 8 квітня – 12 травня	–	Кримська наступальна операція, звільнення Кримського півострова.
28 жовтня	–	Визволення радянськими військами Закарпатської України.
1945, 8 травня	–	Підписання Акта про беззастережну капітуляцію нацистської Німеччини.
9 травня	–	День Перемоги у Великій Вітчизняній війні.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

ВОЗЗ'ЄДНАННЯ – форма реалізації права на самовизначення, яка передбачає об'єднання народів, націй.

ВОЄННО-ПРОМИСЛОВИЙ КОМПЛЕКС (ВПК) – сукупність державних, військових, промислових, наукових і політико-ідеологічних структур, пов'язаних між собою участю у виробництві зброї та воєнного спорядження, проведенні політики мілітаризму.

ЕКСПЛУАТАЦІЯ – систематичне використання людиною (суспільством) продуктивних сил природи, матеріальних і духовних багатств, суспільства або особи.

КОЛАБОРАЦІОНІЗМ – співробітництво населення з окупаційною владою та армією ворожої держави в період Другої світової війни.

ОПІР, РУХ ОПОРУ – назва підпільних і таємних груп та організацій, які боролися проти нацистської Німеччини та мілітаристської Японії під час Другої світової війни.

ФАШИЗМ (італ. *fascismo,* лат. *facis – пучок, в'язка хмизу*) – правоекстремістський ідейно-політичний рух, що виник у 1919 р. в Італії внаслідок національного невдоволення результатами Першої світової війни та як реакція на економічну і політичну нестабільність і зростання ліворадикального руху в країні.

ПЕРСОНАЛІЇ

БАНДЕРА СТЕПАН АНДРІЙОВИЧ (1909–1959) – політичний діяч, агроном за фахом, родом із Галичини. Член Української військової організації та Організації українських націоналістів. У 1939 р., виступаючи за активні дії ОУН, створив у Кракові Революційний провід ОУН, що призвело до розколу в організації, поділу її на "мельниківців" та "бандерівців". Після нападу Німеччини на СРСР доручив Я. Стецькові від імені ОУН проголосити Акт відновлення Української Держави (30 червня 1941 р.). У липні 1941 р. затриманий німцями і відвезений до Берліну. Відмовився визнати нечинність Акта від 30 червня 1941 р. і в середині вересня 1941 р. з групою своїх однодумців посаджений до в'язниці гестапо в Берліні. У середині 1942 р. переведений до політичного блоку в концтаборі Заксенхаузен. Звільнений німцями в жовтні 1944 р. У 1946 р. створив Закордонні частини ОУН. У жовтні 1959 р. вбитий агентом КДБ в Мюнхені.

ВАТУТІН МИКОЛА ФЕДОРОВИЧ (1901–1944) – військовий діяч, генерал армії, Герой Радянського Союзу (посмертно), родом із Бєлгородщини. У Червоній армії з 1920 р. Закінчив Київську вищу об'єднану військову школу (1924), Військову академію ім. М.Фрунзе (1929) та її оперативний факультет (1934), Військову академію Генштабу (1937). У 1937 р. обіймав посаду заступника начальника, а в 1938 р. – начальника штабу Київського особового військового округу; у 1939 р. – начальника штабу Українського фронту, у 1939-1941 рр. – начальника оперативного управління і заступника начальника Генштабу Червоної армії. На початку Великої Вітчизняної війни – начальник штабу Північно-Західного фронту, в травні – липні 1942 р. – заступник начальника Генштабу та представник Ставки Верховного Головнокомандування на Брянському фронті. Керував військами Воронезького, Південно-Західного, Першого Українського фронтів. Брав участь у битві за Дніпро, звільненні Києва, Корсунь-Шевченківській та інших операціях по звільненню Правобережної України. У лютому 1944 р. на Рівненщині потрапив у засідку УПА, був смертельно ранений, помер у квітні 1944 р. у Києві, де й похований.

КИРПОНОС МИХАЙЛО ПЕТРОВИЧ (1892–1941) – військовий діяч, генерал-полковник, Герой Радянського Союзу, родом із Чернігівщини. У лавах Червоної армії з 1918 р. Закінчив Військову академію ім. М. Фрунзе (1927). Брав участь у радянсько-фінській війні 1939-1940 рр. – командував 70-ю стрілецькою дивізією 7-ї армії. З 1940 р. – командуючий військами Ленінградського, а з січня 1941 р. – Київського особового військового округів. На початку Великої Вітчизняної війни – командуючий військами Південно-Західного фронту. Загинув у бою під час Київської оборонної операції 1941 р. Перепохований у Києві в парку Вічної Слави.

КОВПАК СИДІР АРТЕМОВИЧ (1887–1967) – військовий, партизанський і державний діяч, двічі Герой Радянського Союзу, родом із Полтавщини. Один із організаторів і керівників партизанського руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни. У 1941 р. створив Путивльський партизанський загін (із серпня 1942 р. партизанське з'єднання Сумської області), що діяло в районі Полісся на кордоні Росії, України і Білорусії. У 1942–1943 рр. здійснив рейд з Брянських лісів по території шести областей. Влітку 1943 р. організував Карпатський рейд з метою знищення нафтопромислів Прикарпаття. У січні 1944 р. з'єднання було переформоване в 1-шу Українську партизанську дивізію ім. С. Ковпака, а в листопаді – розформоване. Після війни С. Ковпак обіймав високі державні посади: з 1946 р. – депутат Верховної Ради УРСР, у 1947–1967 рр. – заступник голови Президії Верховної Ради УРСР, з 1967 р. – член Президії Верховної Ради УРСР. Помер у Києві, похований на Байковому кладовищі.

МЕЛЬНИК АНДРІЙ АТАНАСОВИЧ (1890–1964) – військовий і політичний діяч, родом із Дрогобиччини. В роки Першої світової війни був командиром сотні Українських Січових Стрільців у складі австро-угорської армії, був одним із співорганізаторів формації Січових Стрільців (кінець 1917 р.), посідав командні посади, був начальником штабу Діючої армії УНР (січень – червень 1919 р.). У 1920–1921 рр. працював у складі військової місії УНР в Празі, де завершив вищу освіту і отримав фах інженера лісництва. Після загибелі Є. Коновальця (1938) очолив Провід ОУН. У 1939–1940 рр. прагнув зацікавити українським питанням деяких політиків у Франції та Великій Британії. На початку 1944 р. був заарештований гестапо. Після Другої світової війни вів діяльність, спрямовану на консолідацію українського політичного і громадського життя за кордоном. Із 1945 р. проживав у Люксембурзі, де й помер.

ШУХЕВИЧ РОМАН ВОЛОДИМИРОВИЧ (1907–1950) (псевдоніми – Тур, Тарас Чупринка та ін.) – військовий діяч, член Української військової організації та Організації українських націоналістів, родом із Галичини. Неодноразово брав участь у бойових акціях проти польських чиновників. Протягом 1934–1937 рр. перебував у польських в'язницях та концтаборі. Брав участь у створенні військових формувань Карпатської Січі у 1938 р. Після розколу ОУН у 1940 р. підтримав бік С. Бандери, увійшов до Проводу ОУН(Б). Був провідником ОУН на західноукраїнських землях. У 1941 р. командував батальйоном СС "Нахтігаль". Восени 1943 р. став головним командиром Української повстанської армії. У 1944 р. обраний головою Генерального секретаріату й головним секретарем військових справ Української головної визвольної ради. До 1950 р. керував партизанською боротьбою УПА проти радянської влади у західних областях України. Загинув під Львовом у 1950 р.

ЛЕКЦІЯ

20

УКРАЇНА ПЕРІОДУ ПОВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ (1945-1953)

1. Завершення процесу об'єднання українських земель. Україна на міжнародній арені.
2. Відбудова народного господарства.
3. Суспільно-політичне життя.
4 Розвиток культури в повоєнне десятиліття.

1. Завершення процесу об'єднання українських земель. Україна на міжнародній арені

Унаслідок перемоги у Великій Вітчизняній війні постало питання про об'єднання українських територій. Воно активно обговорювалося лідерами країн антигітлерівської коаліції на Тегеранській (28 листопада – 1 грудня 1943 р.), Ялтинській (Кримській) (лютий 1945 р.) і Потсдамській (липень – серпень 1945 р.) конференціях.

Доля Західної України вирішувалася на Ялтинській конференції в лютому 1945 р. в ході дискусії про кордони післявоєнної Польщі. Англія і США стояли на позиції відновлення Польщі в кордонах, що існували на 1 вересня 1939 р. Значна частина Галичини мала знову відійти до Польщі. Радянська ж сторона запропонувала післявоєнні кордони Польщі з Радянським Союзом установити по "лінії Керзона", що передбачало включення до Польщі українських етнічних

територій, населених майже 800 тис. українців: Надсяння, Підляшшя, Холмщина і Лемківщина.

16 серпня 1945 р. між СРСР і Польською Республікою було укладено договір про радянсько-польський державний кордон. У його основу лягли рішення Ялтинської та Потсдамської конференцій, відповідно до яких кордон мав проходити в основному по "лінії Керзона", з відхиленням на схід (тобто на користь Польщі) у 5–8 км. До Польщі відійшли території на захід від р. Сян, населені етнічними українцями: Надсяння з переважною більшістю українців; Підляшшя з центром у м. Дорогочин, де проживало трохи більше 70 тис. українців; Холмщина з центром у м. Холм і з 78 % українського населення; Лемківщина з центром у м. Перемишль, населення якої на 70 % становили українці.

Таке розмежування кордонів викликало необхідність обміну населенням. За Люблінською угодою між РНК УРСР і польським Тимчасовим комітетом національного визволення від 9 вересня 1944 р. передбачалася взаємна, добровільна евакуація українців з Польщі, а поляків – з України. За період з 1944 р. до кінця 1945 р. на територію Польщі було переселено близько 800 тис. поляків, євреїв, українців, що заявили про себе як про представників польської національності. Із Польщі ж протягом вересня 1944 – вересня 1945 рр. було виселено лише близько половини запланованої кількості українців – понад 22 тис. осіб. Переселення відбувалося здебільшого добровільно, оскільки це були сім'ї, які втратили своє господарство під час війни, або ті, яким загрожувало переслідування з боку польських екстремістів.

Проте матеріальні проблеми, пов'язані з переселенням, а головне, жорсткий ідеологічний тиск, перевірки, переслідування та репресії, з якими зіштовхнулося українські переселенці, негативно вплинули на їхні настрої й призвели до різкого скорочення бажаючих виїздити до радянської України. У вересні 1945 р. польські українці звернулися з відозвою "До всього культурного світу", в якій назвали причину небажання переселятися – відсутність на території України будь-яких політичних прав. Проте світова спільнота не відреагувала на звернення представників українського народу.

Надалі виселення набуло переважно примусового характеру. Цей процес супроводжувався насильницькими методами як з боку Польщі, так і з боку Радянського Союзу. Так, в українських селах на території Польщі діяли спеціально створені загони поляків, які влаштовували розбої серед українців, позбавляли їх прав на землю, відбирали майно, закривали українські школи та інші культурно-освітні установи, переслідували греко-католицьку церкву тощо. Залучалися до депортації польських українців і регулярні частини Війська Польського. Зокрема,

у вересні 1945 р. в цьому процесі взяли участь три польські піхотні регулярні дивізії. Не стояло осторонь і цивільне населення Польщі, за участю якого формувалися воєнізовані підрозділи добровольців.

Усього до липня 1946 р. з території Західної України до Польщі було переселено 742,5 тис. поляків, понад 33 тис. євреїв і понад 12 тис. репатріантів інших націй. З інших регіонів УРСР переселилися до Польщі 35,3 тис. осіб. З Польщі ж до України виїхало майже 483 тис. українців. В Україні переселенців розселяли в основному в південних регіонах: Миколаївська, Херсонська, Запорізька, Одеська області.

Трагічною сторінкою в історію українського народу увійшла так звана операція "Вісла", яка фактично завершила етап примусової депортації українських і змішаних українсько-польських сімей з прабатьківських земель Лемківщини, Надсяння, Холмщини та Підляшшя в західні й північні регіони Польщі (колишні німецькі землі Сілезії, Померанії, східної Пруссії, які відійшли до Польщі за рішенням Потсдамської конференції й були майже безлюдними після виселення звідти німецького населення). Ця акція готувалася та здійснювалася польською владою за підтримки та під контролем партійно-радянських органів влади СРСР протягом 28 квітня – 12 серпня 1947 р. У ній були задіяні 15 полків, дивізія корпусу внутрішньої безпеки Польщі, полк саперів та інші підрозділи, всього до 20 тис. військовослужбовців. Безпосередньо операцією керували міністр оборони Польщі маршал Р. Жимерські та генерал С. Моссоро.

Польські військові підрозділи оточували місця компактного проживання українців і силовими методами стимулювали їх до переселення. Лише за тиждень насильно було вивезено на захід та північ країни 55 тис. чоловік. Їх розселяли по 3-4 родини в одному населеному пункті на відстані не менше 100 км від кордону. На 31 липня 1947 р., за польськими даними, було депортовано із Закерзоння 140, 6 тис. українців, які асимілювалися з місцевими жителями. У свою чергу, на територію Надсяння, Підляшшя, Холмщини та Лемківщини, звідки було депортовано українське населення, уже до кінця 1947 р. було переселено 14 тис. поляків.

Таким чином, операція "Вісла" стала складною проблемою для України і Польщі й справжньою трагедією для українського народу. Під час її проведення було вбито 655 осіб і заарештовано 1,5 тис. членів українського руху опору. Протягом 1947–1950 рр. у концтаборі Явожно перебувало 50 тис. в'язнів (переважно представників української інтелігенції). Крім того, операція "Вісла" завдала величезної матеріальної та моральної шкоди українському населенню Польщі, по-

родила відчуття несправедливості й трагедії у свідомості тисяч переселенців та їхніх нащадків. Довгий час проблема депортації польських українців з території Закерзоння замовчувалася і лише 3 серпня 1990 р. сенат Польщі офіційно засудив операцію "Вісла" як злочинну.

Остаточно ж процес врегулювання польсько-українського кордону завершився в 1951 р., коли на прохання Польщі відбувся обмін прикордонними ділянками, майже однаковими за площею. Унаслідок цього до Львівської області увійшли землі в районі м. Кристонополя (пізніше перейменованого в Червоноград), а в межах польської держави опинилася територія довкола Нижніх Устриків Дрогобицької області.

Не менш гостро стояло й питання про долю українських територій, які ще в 1939 р. були захоплені Угорщиною. Чехословаччина, яка вважала ці території невід'ємною частиною своєї держави, по завершенню війни сподівалася, що дані землі знову увійдуть до її складу. На початку жовтня 1944 р., після падіння угорського режиму при вступі на Закарпаття радянських військ, сюди була послані чехословацькі військові загони на чолі з Ф. Нємецем. Також було розпочато організацію чеських адміністративних органів влади в Закарпатті, що мали за свій центр м. Хуст. Зокрема, 27 жовтня в Хусті було створено центральний місцевий чеський апарат, який складався з президії та 13 міністерств (відділів). Фактично, це було проголошення чехословацької влади. Одночасно з діяльністю Ф. Нємеца, генерал Гассал оголосив мобілізацію українців до лав Чехословацької армії.

З іншого боку, у кінці жовтня 1944 р. на території Закарпаття за підтримки командування радянської армії почали створюватися народні комітети (сільські, міські, районні), котрі виступали як громадські представницькі органи. В основі їхньої діяльності був народний рух за возз'єднання з УРСР, який підтримував радянський уряд.

26 листопада 1944 р. в м. Мукачеві відбувся І з'їзд делегатів Народних Комітетів Закарпатської України. Він ухвалив маніфест про вихід Закарпатської України зі складу Чехословаччини і возз'єднання з УРСР. З'їзд обрав вищий орган влади регіону – Народну Раду Закарпатської України на чолі з І. Туряницею. До Ф. Нємеца було надіслано листа, в якому повідомлялося про рішення І з'їзду Народних Комітетів і висловлювалося прохання покинути Закарпаття.

Проте лише в червні 1945 р. після довготривалих домовленостей у Москві відбулися переговори між Чехословаччиною та СРСР. 29 червня 1945 р. було підписано радянсько-чехословацький договір, який юридично закріпив рішення І з'їзду Народних Комітетів Закарпатської України в Мукачеві: Закарпаття увійшло до складу Української РСР.

До договору додавався протокол, який регулював порядок визначення кордону і обміну населення в прикордонних районах. Як наслідок, до України було приєднано територію площею в 12,9 тис. кв. км, яка отримала статус області з центром в м. Ужгороді. При обміні населення з України до Чехословаччини перейшло 33 тис., а з Чехословаччини в Україну – 8,5 тис. людей. Протягом 1944–1945 рр. влада в Закарпатській Україні перебувала в руках Народної Ради, а 22 січня 1946 р. на її території було утворено Закарпатську область.

Наступний етап із врегулювання питання щодо возз'єднання українських територій припадає на 1947 р. У лютому даного року розпочалася робота Паризької конференції, яка вирішувала долю союзників Німеччини. 10 лютого було підписано радянсько-румунський договір, за яким Румунія визнала кордони України станом на червень 1940 р.: Північна Буковина, Хотинський та Ізмаїльський регіони відійшли до складу УРСР.

Протягом 1944-1947 рр. було юридично зафіксовано возз'єднання етнічних українських земель у складі однієї держави – Української РСР. До її території було приєднано західноукраїнські землі площею 110 тис. кв. км з населенням майже 7 млн. Унаслідок цього акту на початку 1947 р. територія УРСР становила 577 тис. кв. км, а її населення – близько 49 млн осіб. Остаточним кроком щодо врегулювання українського територіального питання стало приєднання в 1954 р. до складу УРСР півострова Крим.

Відбулися суттєві зміни й у національному складі населення УРСР. До Польщі було депортовано більше 800 тис. поляків. До 1939 р. на Україні проживало близько 650 тис. німців, але основну масу німецького населення в серпні 1941 р. було виселено до Середньої Азії та Казахстану. До війни в Україні проживало 2,8 млн євреїв. Проте в результаті геноциду під час нацистської окупації, евакуаційних процесів і ряду інших причин, в УРСР залишилося близько 800 тис. осіб єврейської національності. Почалося швидке збільшення частки російського населення: на 1939 р. в Україні проживало більше 4 млн росіян (12 % населення), а на 1949 р. – близько 7 млн (16 %). Особливо помітно збільшилась кількість росіян у приєднаних західних регіонах, де до війни їх майже не було. Активно заселявся російським населенням і Крим, основне населення якого – кримські татари – в 1944 р. було насильно депортовано з території півострова. Фактично прибережна зона Криму стала російськомовною і на час його приєднання до складу УРСР у 1954 р. 80 % населення півострова становили росіяни.

У ході Другої світової війни зросла роль Української РСР на міжнародній арені. 4 березня 1944 р. Верховна Рада УРСР прийняла закон про утворення Народного комісаріату закордонних справ УРСР. У зв'язку із зростанням у роки війни впливу й авторитету України, на яку припала левова частка втрат, вона стала однією із засновниць Організації Об'єднаних Націй.

6 травня 1945 р. українська делегація прибула до Сан-Франциско на установчу конференцію ООН і активно включилася в її роботу. Перший комітет конференції, що мав підготувати текст преамбули і першого розділу Статуту – "Цілі та принципи" міжнародної організації очолив голова делегації від України Д. Мануїльський. Членами різних комісій і комітетів були й інші представники української делегації: І. Сенін, О. Палладін, В. Бондарчук, М. Петровський, П. Погребняк.

10 січня 1946 р. в Лондоні було відкрито першу сесію Генеральної Асамблеї ООН, на якій УРСР було обрано членом Економічної та Соціальної рад. Загалом представників України було обрано до дев'яти комітетів і комісій організації. А протягом 1948–1949 рр. Україна була постійним членом головного органу ООН – Ради Безпеки.

У липні 1946 р. українська делегація представляла свою країну на Паризькій мирній конференції, де брала активну участь в обговоренні проектів мирних договорів з Італією, Румунією, Болгарією, Угорщиною, Фінляндією, які було укладено в лютому 1947 р.

У 1948 р. Україна взяла участь у Дунайській конференції з проблем урегулювання прав судноплавства на р. Дунаї. Українська делегація виступила проти привілейованого становища в даному регіоні недунайських держав, як-то США, Англія, Франція, що діяло згідно конвенції 1921 р.

У подальші роки Україна була активною співзасновницею та учасницею багатьох міжнародних організацій: Всесвітньої організації охорони здоров'я, Всесвітнього поштового союзу, Всесвітньої метеорологічної організації, Міжнародного союзу електрозв'язку, Всесвітньої ради миру та ще більше десятка організацій.

Проте утворення Наркомату закордонних справ УРСР, вступ до ООН, участь у численних міжнародних організаціях тощо були лише акцією для підвищення авторитету радянської влади та здобуття додаткових голосів для СРСР на світовій арені.

2. Відбудова народного господарства

Відразу після звільнення українських територій від німецьких окупаційних військ країна приступила до відбудова народного господарства. Зазнавши суттєвих збитків у результаті бойових дій, трьох років окупації, евакуаційних процесів, застосування як радянською, так і німецькою владою тактики спаленої землі тощо, економіка України перебувало у вкрай тяжкому стані. Значних втрат зазнала промисловість УРСР: було зруйновано 16,5 тис. промислових підприємств, зокрема, 599 заводів важкого і середнього машинобудування, 28 заводів металургійної і 25 коксохімічної промисловості, 882 шахти Донецького вугільного басейну; 10 магістральних залізниць та 5,6 тис. залізничних мостів тощо. Потужність електростанцій після визволення становила лише 0,4 %.

Відмовившись від зовнішньої допомоги, зокрема, від американської програми фінансової підтримки – так званого "плану Маршалла", Україна змушена була самостійно боротися із завданою війною розрухою. Ще у серпні 1943 р. Раднарком СРСР прийняв постанову "Про невідкладні заходи по відбудові народного господарства в районах, визволених від німецько-фашистської окупації". А в серпні 1946 р. Верховною Радою УРСР було прийнято "Закон про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства Української РСР на 1946–1950 рр.". Четвертий п'ятирічний план передбачав збільшення обсягу промислового виробництва на 3 % порівняно з 1940 р., зокрема електроенергії – на 13 %, будівельних матеріалів – у 1,5–2 рази, металургійного устаткування – в 2,2 раза, тракторів – у 2,5 раза тощо. Для досягнення таких показників виділялося 65 млрд крб, причому пріоритет надавався вугільно-металургійному комплексу, машинобудівній і хімічній галузям, залізничному транспорту, на розвиток яких спрямовувалося понад 80 % від усіх капіталовкладень.

Одним із першочергових завдань була відбудова вугільної галузі Донбасу, частина шахт якого була зруйнована чи затоплена ще в 1941 р. відступаючими радянськими військами, а частина, що була відновлена й діяла під час німецької окупації, зазнала руйнування від рук німців у 1943 р. Уже до кінця 1943 р. було введено в експлуатацію 123 великих і 506 дрібних шахт Донбасу, які давали 18 % від довоєнного видобутку вугілля. На кінець війни питома вага Донбасу в загальносоюзному видобутку вугілля зросла до 26,7 %. А в 1950 р. потужність Донецького вугільного басейну становила 52 млн тонн вугілля за рік з відбудованих шахт і 31,8 млн тонн – з нових і досягла довоєнного рівня виробництва. Проте продуктивність праці у вугіль-

ній промисловості України була низькою і навіть не досягала довоєнного рівня: у 1950 р. місячний виробіток гірника досягав 21,7 тонни, тоді як у 1940 р. він становив 25,7 тонни. У 1947–1948 рр. проводилися пошукові роботи з відкриття альтернативних джерел видобутку вугілля в західноукраїнських областях, у результаті яких було відкрито перші пласти кам'яного вугілля у Львівсько-Волинському басейні, де розпочалося будівництво шахт.

Значна увага надавалася відбудові енергетичної галузі промисловості. Було відновлено газову промисловість, яка в 1950 р. давала 25 % загальносоюзного видобутку газу. Поруч зі старими родовищами (Дашавське, Опарське) було введено в дію нові (Більче-Волицьке, Угерське, Шебелинське). У жовтні 1948 р. завершилося будівництво газопроводу Дашава – Київ. Здійснювалися розробки й нафтової промисловості. Велися нові розвідувальні роботи в Донбасі, Прикарпатті, Івано-Франківщині тощо. Було відкрито нафтові родовища Радченково, Шебелинка, Долина та інші, відбудовано нафтопереробний завод у Херсоні тощо. Уже з 1948 р. спостерігається повільне зростання видобутку нафти. Проводилася значна робота по відбудові та нарощуванню потужностей електроенергетики. Було відновлено Зуївську, Харківську, Криворізьку, Штерівську та інші теплові станції; побудовано Одеську, Миронівську, Дарницьку, Добротвірську та інші електростанції. У 1947 р. запрацювала частково, а в 1950 р. – на повну потужність Дніпровська ГЕС; у 1950 р. було завершено відбудову Дніпродзержинської ГЕС.

За роки першої повоєнної п'ятирічки було відбудовано 22 доменні та 43 мартенівські печі, 46 прокатних станів. Відновили свою діяльність металургійні заводи "Азовсталь", "Запоріжсталь", Дніпропетровський завод ім. Г. Петровського, Макіївський, Криворізький, Краматорський, Єнакіївський та інші заводи. І якщо у 1945 р. Україна дала 18 % загальносоюзного виробництва чавуну та 11,2 % сталі, то вже в 1950 р. питома вага виробленого в Україні чавуну становила 47,8 %, сталі – 30,6 %, залізної руди – 53 % тощо. На кінець п'ятирічки обсяг виробництва залізної руди та прокату чорних металів перевищив довоєнні показники, а сталі, чавуну, коксу – досяг 93-95 % від рівня 1940 р.

Відновили діяльність машинобудівні заводи, зокрема Горлівський завод вугільного устаткування, Київський завод "Більшовик", Ворошиловградський паровозобудівний, Харківський тракторний, Ново-Краматорський машинобудівний заводи тощо. У листопаді 1948 р. було завершено відбудову одного з найбільших у СРСР заводів по виробництву сільськогосподарських збиральних машин – Харківського заводу сільськогосподарських машин "Серп і Молот". У 1950 р. Хар-

ківський завод транспортного машинобудування ім. Малишева почав серійний випуск нових тепловозів "ТЕ-2". З'явилися нові заводи – Вінницький інструментальний, Запорізький трансформаторний, Київський мотоциклетний, Львівський автобусний та ін. Усього до 1950 р. в Україні відновили роботу 104 машинобудівні заводи, виробництво продукції яких перевищило 44 % від довоєнного рівня.

Розвивалася хімічна промисловість. У 1951 р. став до ладу Лисичанський хімічний комбінат. У серпні 1946 р. було відновлено роботу Дніпродзержинського азотно-тукового заводу. У 1952 р. азотно-туковий завод ім. Орджонікідзе в м. Горлівка освоїв уперше в Радянському Союзі виробництво етилбензолу та ізопропілбензолу.

Відбудова промислових потужностей вимагала відновлення транспортної системи, зокрема залізничного транспорту. Першочергово відновлювалися залізниці, мости, вокзали, станції у важливих промислових зонах країни: на Донбасі, у Криворіжжі тощо. У червні 1947 р. було відновлено наскрізне судноплавство по Дніпру.

Відновлювалися підприємства промислової групи "Б", що випускали товари широкого вжитку, щоправда темпи наростання їхніх потужностей значно відставали від обсягів виробництва важкої індустрії. Так, у жовтні 1946 р. запрацював Ворошиловградський тонкосуконний комбінат, у грудні 1947 р. випустив першу продукцію відновлений Дарницький шовковий комбінат. У 1950 р. обсяг валової продукції легкої промисловості Української РСР становив 79 % від довоєнного рівня, зокрема: бавовняної – 85 %, вовняної – 75 %, трикотажної – 83 %, швейної – 82 %, шкіряної – 71 %, взуттєвої – 67 %. Обсяг валової продукції харчової промисловості сягнув 80 % і лише за деякими показниками досяг довоєнного рівня.

За роки першої повоєнної п'ятирічки ціною величезних зусиль і шляхом надання переваги важкій промисловості обсяг валової продукції промисловості України було збільшено в 4,4 раза. До кінця 1940-х рр. видобуток залізної руди, прокату чорних металів, продукції машинобудування, електроенергії, цементу тощо досяг і навіть перевищив довоєнні показники.

Зовсім іншими були темпи відбудови сільського господарства Української РСР, яка здійснювалася в надзвичайно складних умовах. Аграрний сектор економіки країни, що пережила тяжкі часи війни та окупації, перебував у вкрай тяжкому стані. Було зруйновано понад 30 тис. колгоспів, радгоспів і МТС. Значно скоротився технічний парк: кількість тракторів і комбайнів зменшилася приблизно наполовину, а вантажних автомашин – більш ніж у 6 разів. Не вистачало тяглової сили: лише до Німеччини за роки війни з України було вивезе-

но майже 3 млн коней, не враховуючи евакуйованих у радянський тил, переданих у користування Червоній армії чи знищених під час бойових дій та окупації. У цілому ж поголів'я коней у 1946 р. досягло лише 42,9 % від довоєнної кількості.

Гостро бракувало на селі й робочих рук, оскільки левову частку працездатного населення становили жінки та підлітки, через що продуктивність праці в колективних господарствах була низькою. Так, посівна площа в колгоспах України в 1945 р. становила трішки більше 60 % від довоєнної, а в радгоспах – 20 %; валовий збір зернових культур ледве досягав 46,9 % від довоєнного рівня, картоплі – 66,6 %, цукрового буряка – 21,6 %, соняшнику – 43,7 %, овочевих культур – 51,7 % тощо. Розробляючи фінансові плани, радянське керівництво й надалі продовжувало надавати переваги промисловості, а матеріальне забезпечення сільського господарства здійснювалося за залишковим принципом. Так, за роки четвертої п'ятирічки загальна сума капіталовкладень у аграрний сектор, враховуючи як державні нарахування, так і внески колгоспів, становила лише 15 % від загальних капіталовкладень в економіку України.

Великою трагедією для України був голод 1946–1947 рр. Малосніжна зима 1945/46 рр. призвела до втрати 550 тис. га озимих посівів зернових культур, а в результаті посушливих весни та літа загинуло 350 тис. га посівів зернових, що спричинило неврожай, переважним чином, у південних регіонах України: Одеській, Ізмаїльській, Кіровоградській, Миколаївській, Херсонській, Дніпропетровській областях. У результаті швидко поширювався голод і вже в 1946 р. смертність у країні перевищила народжуваність. Зросла кількість безпритульних дітей, жебраків; траплялися випадки людоїдства та трупоїдства тощо. Усього ж, за неповними даними, у 1946–1947 рр. у 20 областях України померло від недоїдання близько 900 тис. людей, переважно в Харківській, Запорізькій, Ворошиловградській, Сталінській і Одеській областях.

Незважаючи на низькі показники врожайності зернових культур у 1946 р. – від 1,9 центнера з гектара (а в деяких колгоспах навіть менше 1 ц з га) до 3,8 ц з га, для України було встановлено завищений план хлібопоставок – спочатку 340 млн пудів зерна, а влітку його було доведено до 362,75 млн пудів. При цьому валовий збір усіх зернових в Україні у 1946 р. становив лише 531 млн пудів, що було в 3,5 раза менше, ніж у 1940 р. Проте експорт СРСР зерна закордон (в Болгарію, Румунію, Польщу, Чехословаччину, Францію та інші країни), значна частка якого була з України, не припинявся і в 1946 р. досяг 1,7 млн тонн.

Проте тотальне вилучення хліба не вирішило хлібозаготівельну кризу в країні й на кінець року план хлібопоставки 1946 р. вдалося

виконати лише на 62,4 %. Поглиблення продовольчої кризової ситуації в країні спонукало вище партійне керівництво УРСР неодноразово звертатися до уряду СРСР з проханням про допомогу. Зокрема, 17 грудня 1946 р. М. Хрущов надіслав Й. Сталіну листа з повідомленням про термінову потребу в наданні фуражної позики колгоспам України. Для покращення ситуації з хлібопоставками з України Й. Сталін у березні 1947 р. вдався до так званого "зміцнення" керівних кадрів, змінивши М. Хрущова на посаді першого секретаря ЦК КП(б)У на Л. Кагановича. Колесо репресивної машини, спрямованої проти селянина, якого й було звинувачено в усіх бідах з невиконання хлібозаготівлі, закрутилося з прискореною швидкістю. За "зрив збиральних робіт", "саботаж хлібозаготівель", "розбазарювання сільськогосподарської продукції", "шкідництво" в 1946 р. та в січні – березні 1947 р. було засуджено 1,3 тис. голів колгоспів. Прості ж селяни змушені були працювати з ранку до ночі й без вихідних у колгоспах фактично не отримуючи за свою роботу жодної платні. Потерпали вони й від непосильних податків, розміри яких не змінювалися з 1928 р. й тяжким тягарем лежали на збіднілих через війну селянських господарствах. Кожен селянський двір повинен був сплачувати податок на землю, на фруктові дерева, на домашні тварини тощо та постачати державі м'ясо, молоко, яйця, іншу продукцію.

Тяжка безкоштовна праця на селі, надмірно високі податки, постійні репресії та переслідування, жахливі умови життя, голод тощо призводили до міграції сільського населення в міста. Так, у Ізмаїльській області кількість селянських господарств за 1947 р. зменшилася на майже 9 тис. Проте основна маса селян, не маючи змоги змінити своє життя, була приречена на голодне виживання. Вони змушені були їсти траву, кору дерев, різні сурогати. Рятувалися селяни від голоду збиранням колосків на колгоспних полях. Але як і в 1932–1933 рр., такий "злочин" кваліфікувався як "розкрадання соціалістичної власності", і такі "розкрадачі" становили 90 % від загальної кількості притягнутих до суду в 1947 р.

Не менше уваги приділялося й боротьбі проти так званих "підривників" колгоспного виробництва. Так, згідно з указом президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. "Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві й ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя", колгоспникам надавалося право порушувати на колгоспних і сільських зборах питання про виселення за межі країни осіб, котрі "підривають" колгоспне виробництво. Фактично, цей законопроект був спрямований на відновлення популярності колективних форм господарювання серед селян, ставив за

мету переслідування селян, які не виробили мінімум трудоднів, працювали на присадибних ділянках. Під дію даного указу протягом 1948-1950 рр. потрапило близько 12 тис. осіб.

Однією із спроб радянського керівництва реформувати аграрний сектор економіки УРСР була ідея об'єднання дрібних колгоспів, ініціатором якої виступив М. Хрущов. Початок цієї кампанії припадає на середину 1949 р. Широкого ж втілення вона набула лише після постанови ЦК ВКП(б) від 30 травня 1950 р. "Про об'єднання дрібних колгоспів і завдання партійних організацій у цій справі". На кінець 1952 р. кількість колгоспів в Україні скоротилася із 33 тис. до 16 тис. Проте ця акція так і не досягла своєї мети, а розруха на селі продовжувала поглиблюватися.

Незважаючи на нелюдські методи господарювання в аграрному секторі економіки України, спрямовані на підвищення продуктивності праці та зростання валового прибутку, на кінець 1940-х рр. радянському керівництву так і не вдалося досягти довоєнного рівня виробництва сільськогосподарської продукції. Зокрема, у 1950 р. валова продукція сільського господарства України становила лише 91 % від довоєнних показників; валовий збір зернових – 20,4 млн тонн, що було на 6 млн тонн менше від збору в 1940 р., а врожайність – 8,3 ц із гектара, що на 3,1 ц менше за врожай останнього передвоєнного року. Не кращими були показники й щодо інших сільськогосподарських культур, окрім цукрового буряку, жита, кукурудзи.

3. Суспільно-політичне життя

Відновлення радянської влади на визволених від нацистської окупації українських землях викликало нову хвилю терору щодо населення. Як цілком слушно зауважують сучасні нам історики, Й. Сталін розгорнув нову війну – проти переможців. Солдати Великої Вітчизняної війни, які пережили жахіття німецького полону, повною мірою відчули слова Й. Сталіна: "У Червоній Армії немає полонених – є лише зрадники Вітчизни. Як наслідок, значна кількість колишніх полонених і примусово вивезених на роботи до Німеччини мирних жителів, повертаючись на Батьківщину, були звинувачені у зрадництві й змушені були пройти через табори ГУЛагу. Практично вже наступного дня після Великої Перемоги було видано наказ про створення концентраційних таборів для червоноармійців, які були в полоні. Та й населення територій, що проживало на тимчасово окупованій території,

на довгий час опинилося під підозрою радянської влади. Трагічні події розгорнулися на Кримському півострові. Близько 200 тис. татар, греків, болгар і представників інших національностей були звинувачені в посібництві ворогу й депортовані.

Справжня братовбивча "війна після війни" розгорнулася на Західній Україні. Відразу ж після визволення Західної України радянська влада зіштовхнулася з новою потужною опозиційною їй силою – загонами УПА. Маючи у своєму складі близько 100 тис. вояків, УПА лише впродовж 1944-1945 рр. здійснила близько 15 тис. диверсійних актів, унаслідок яких загинуло близько 30 тис. людей. У відповідь війська НКВС спільно з бойовими частинами Червоної Армії провели за відповідний проміжок часу більше 25 тис. антиоунівських акцій. А на початку 1946 р. було проведено широкомасштабну операцію "Велика блокада", у ході якої брало участь близько 600 тис. радянських бійців. У результаті проведення даної операції чисельність загонів УПА скоротилася майже на 40 %.

Такі втрати змусили провід УПА переглянути тактику боротьби. Великі підрозділи повстанців були реорганізовані в лоївки, до складу яких входило 10–15 бійців. Це забезпечувало маневреність військових частин. Чудово знайомі з місцевістю, маючи підтримку з боку населення, вояки ОУН певною мірою контролювали територію площею до 150 тис. кв. км.

Ситуація кардинально змінилася після завершення Великої Вітчизняної війни. Проти боївок УПА радянська влада отримала можливість застосувати значну кількість досвідчених радянських солдатів і офіцерів, котрі пройшли горнило Другої світової війни. У результаті застосування різноманітної тактики – блокади місцевості, масових арештів і депортацій місцевих жителів, які підозрювалися у допомозі воякам УПА, проголошення амністії, – радянській владі вдалося локалізувати діяльність українського націоналістичного підпілля. Зокрема, упродовж 1944-1953 рр. було заарештовано майже 105 тис. осіб, які були запідозрені у співпраці з ОУН, більше 200 тис. мирних жителів було депортовано.

Величезну втрату бійці УПА понесли 5 березня 1950 р., коли загинув головнокомандувач УПА генерал-хорунжий Роман Шухевич (Тарас Чупринка). Як наслідок, до кінця 1952 р. активний спротив УПА радянській владі практично припинився. Останній керівник УПА полковник Василь Кук задля збереження людей віддав наказ відмовитися від збройних акцій. У травні 1954 р. він був заарештований НКВС. Однак боротьба не припинилася. Відомо, що остання боївка УПА була знищена радянськими службами державної безпеки у квітні 1960 р.

Ще одним безпрецедентним кроком радянізації західноукраїнських земель стала ліквідація Української греко-католицької церкви. Невтомна діяльність впродовж 1901-1944 рр. митрополита А. Шептицького перетворила УГКЦ на потужний духовний центр, який мав винятковий вплив на населення Західної України. Після приходу радянських військ на дані території, М. Шептицький надіслав листа до Ради у справах релігії при уряді СРСР, у якому задекларував свою готовність до пошуку шляхів співпраці з радянською владою. Однак 1 листопада А. Шептицький помер. Його наступником став Йосип Сліпий, який направив до Москви повноважну делегацію у складі К. Шептицького, Г. Костельника, Г. Будзинського. Делегація була прийнята в Раді в справах релігії, де вона вручила звернення Й. Сліпого "До духовенства і віруючих", у якому був заклик до вояків УПА припинити збройну боротьбу, та 100 тис. крб на потреби оборони країни. У відповідь УГКЦ було обіцяно право вільного відправлення богослужінь.

Однак, досить швидко радянська влада змінила своє ставлення. УГКЦ було звинувачено у антирадянській діяльності. Шпальти офіційних періодичних видань рясніли "викривальними статтями". У квітні 1945 р. прокотилася хвиля арештів. Практично все вище духовенство на чолі з Й. Сліпим опинилося у сталінських катівнях.

8–10 березня 1946 р. у Львові відбувся Собор представників Української греко-католицької церкви, на якому було ухвалено рішення про скасування Брестської церковної унії 1596 р. та об'єднання з Руською православною церквою.

Останнім же актом сталінського терору стала так звана "справа лікарів". Зокрема, 13 січня 1953 р. центральні газети опублікували повідомлення про арешт лікарів, які працювали в Кремлівській лікарні й були звинувачені у вбивстві вищих державних і партійних діячів СРСР. Практично даним актом Й. Сталін розпочинав новий виток репресій, спрямований супроти інтелігенції. Однак довести дану справу до кінця Й. Сталіну не вдалося. 5 березня 1953 р. при загадкових обставинах Йосиф Віссаріонович Сталін помер.

4. Розвиток культури в повоєнне десятиліття

Події Великої Вітчизняної війни принесли руйнування й культурних цінностей українського народу. Грабунки, знищення, зникнення в роки лихоліття призвели до колосальних втрат матеріальних пам'яток української культури.

Відразу ж після визволення українських теренів від нацистської окупації постала нагальна потреба відновлення освітніх потужностей для виховання молоді. Відбудова зруйнованих шкільних приміщень була покладена переважним чином на просте населення. І вже за перше повоєнне п'ятиліття українці власними силами відновили діяльність більше 1,5 тис. шкіл, які мали можливість прийняти у своїх стінах близько 500 тис. школярів. Відбудовчі процеси продовжувались і надалі. Але для зростаючих потреб у вихованні молоді наявних приміщень не вистачало. Через це близько третини всіх наявних навчальних закладів середньої освіти змушені були організувати навчання дітей у дві, а подекуди й у три зміни. Однак ці школи мали суттєві проблеми з матеріально-технічним забезпеченням. Зокрема, вони розміщувалися в непристосованих для навчання приміщеннях, катастрофічно не вистачало підручників, зошитів тощо.

Украй складною була ситуація і у вищій школі. Поруч із стійкою тенденцією до збільшення кількості студентів, кількість вищих навчальних закладів досить повільно відновлювали свої потужності. Значна кількість студентів здобувала освіту на заочному та вечірньому відділеннях.

Активно розвивалася в повоєнні роки українська наука. Значних успіхів у своїх наукових пошуках досягли співробітники галузевих інститутів АН УРСР. Зокрема, в Інституті електротехніки під керівництвом С. Лебедєва було виготовлено першу електронну цифрову обчислювальну машину. В Інституті електрозварювання імені Є. Патона АН УРСР Б. Патон створив теорію автоматів дугового зварювання. У 1953 р. було побудовано найбільший на той час суцільнозварний міст довжиною понад 1,5 км, який поєднав лівий і правий береги Дніпра в Києві. Значних успіхів досяг колектив Інституту фізичної хімії під керівництвом О. Бродського. Інститут загальної та неорганічної хімії досліджував проблеми захисту від забруднення шкідливими речовинами водного басейну. Науковці Харківського фізико-технічного інституту активно досліджували проблеми металургії атомної енергетики, ядерної фізики надвисоких та середніх енергій, радіофізики тощо.

Плідно працювали українські науковці й за межами республіками. Золотими літерами у світову історію вписав своє ім'я С. Корольов. Саме Сергій Павлович був генеральним конструктором космічних кораблів СРСР, створив перші штучні супутники Землі, ракетоносіїв пілотованих космічних кораблів "Восток", "Восход", на яких було здійснено перші польоти в космос. Академік, лауреат двох Сталінських премій А. Люлька винайшов перший у СРСР турбореактивний двигун.

Суттєвою перешкодою для подальшої успішної праці були сувора політична цензура наукових розробок науковців. Сумним прикладом даної тенденції може слугувати так звана "лисенківщина". Протягом 1947–1948 рр. знову розпочалися переслідування генетиків: М. Гришка, Л. Делоне, Л. Литвинова, І. Полякова, Д. Третьякова, М. Холодного І. Шмальгаузена та ін. Упродовж 1948 р. було скликано низку нарад працівників біологічних наук, на яких огульній критиці були піддані наукові здобутки прихильників генетики. У серпні ЦК ВКП(б) ухвалив постанову "Про стан викладання біологічних наук і заходи щодо заміщення біологічних кафедр у вищих навчальних закладах"; ЦК КП(б)У – "Про заходи перебудови роботи наукових установ, кафедр, видавництв, журналів і газет України в області біології та зміцнення цих ділянок кваліфікованими кадрами". Наслідками таких рішень стали масові звільнення з посад видатних представників біологічної науки у вищих навчальних закладах і науково-дослідних установах УРСР. Було переглянуто навчальні програми з біології та знято низку курсів – "Генетика з основами селекції", "Дарвінізм" тощо.

Подібна доля спіткала й інших наукових дисциплін. Наприклад, практично заборонено було кібернетику. Переслідувань з боку влади зазнали й українські фізіологи: О. Богомолець, Д. Воронцов, Р. Кравецький та інші. Влітку 1952 р. жорсткій і несправедливій критиці було піддано співробітників Інституту клінічної фізіології АН УРСР та Інституту експериментальної біології та патології Міністерства охорони здоров'я України.

У вкрай напружених умовах змушені були працювати діячі гуманітарних наук. Зокрема, літературознавці в 1949 р. розпочали видання 20-томного зібрання творів І. Франко, на початку 1950-х рр. було видруковано зібрання творів І. Котляревського, підготовлено до публікації 5-томну збірку праць Лесі Українки. Також проводилися активний збір рукописів Тараса Шевченка, Марка Вовчка та ін.

Наростання ідеологічного диктату в повоєнний період не могло не позначитися й на гуманітарних науках. Так, уже в 1947 р. під прискіпливий погляд влади потрапили історики. Зокрема, у спеціальній постанові ЦК КП(б)У "Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР" було розкритиковано праці "Короткий курс історії України" Є. Білоусова, К. Гуслистого, М. Петровського, М. Супруненка і Ф. Ястребова, "Нарис історії України" К. Гуслистого, М. Славіна, Ф. Яструбова та інші. Дані науковці були звинувачені в прихильності до концепції історії України М. Грушевського.

У подібних умовах змушені були працювати й діячі культури та мистецтва. Ще наприкінці війни Й. Сталін на одному із засідань По-

літбюро ЦК ВКП(б) розкритикував кіноповість О. Довженка "України в огні" за наявні в ній "націоналістичні перекручування". У 1947–1948 рр. ЦК КП(б)У було прийнято низку постанов: "Про перевірку виконання Спілкою письменників України постанови "ЦК ВКП(б) про журнали "Звезда" та "Ленинград", "Про стан і заходи поліпшення музичного мистецтва на Україні у зв'язку з постановою ЦК ВКП(б) "Про оперу "Большая дружба" В. Мураделі". У липні 1951 р. в газеті "Правда" було опубліковано редакційну статтю "Проти ідеологічних перекручень у літературі", де жорсткій критиці було піддано славетний вірш В. Сосюри "Любіть Україну". Згодом долю українського поета розділили й інші літератори. Огульних нападів зазнали твори "Весна людства" С. Крижанівського, "Золоті ворота" Л. Смілянського, "Овсієві клопоти" Г. Тютюнника, "На ярмарку" Ю. Яновського та багато інших.

Такі самі умови для роботи були створені ідеологами радянської влади для діячів музичного мистецтва України. У жовтні 1951 р. на пленумі Спілки радянських композиторів України за "недостатню пильність" звинувачено було Г. Вірьовку, А. Штогаренка, А. Філіпенка. Жорсткій критиці було піддано твори В. Нахабіна та Д. Клебанова "За ваше здоров'я", Третю симфонію Б. Лятошинського, пісні С. Жданова, М. Жербіна, П. Майбороди та інших композиторів.

Проте навіть у таких умовах діячі науки та мистецтва продовжували плідно працювати й поповнювати українську скарбничку новими неперевершеними досягненнями.

ХРОНОЛОГІЯ

1943 р., 21 серпня	–	постанова Раднаркому СРСР про невідкладні заходи по відбудові народного господарства в районах, визволених від німецько-фашистської окупації.
28 листопада – 1 грудня	–	Відбулася Тегеранська конференція.
1944 р., 4 березня	–	Верховна Рада УРСР прийняла закон про утворення Народного комісаріату закордонних справ УРСР.
9 вересня	–	Угода між РНК УРСР та польським Тимчасовим комітетом національного визволення про взаємну евакуацію поляків з Україна а українців – з Польщі.
26 листопада	–	Ухвалення на І з'їзді делегатів Народних Комітетів Закарпатської України у м. Мукачеві маніфесту про вихід Закарпатської України зі складу Чехословаччини і возз'єднання з УРСР.
1945, 6 травня	–	Українська делегація прибула до Сан-Франциско на установчу конференцію ООН.
26 червня	–	Утворення Організації Об'єднаних Націй. Обрання представників УРСР в комітети комісії ООН.
29 червня	–	Підписання договору між СРСР та Чехословаччиною про передачу Закарпатської України до складу УРСР.
17 липня – 2 серпня	–	Потсдамська конференція.
16 серпня	–	Укладення між СРСР і Польською Республікою договору про радянсько-польський державний кордон.
1946, 10 січня	–	Відкриття у Лондоні першої сесії Генеральної Асамблеї ООН. Обрання УРСР членом Економічної та Соціальної рад.
22 січня	–	Утворення Закарпатської області УРСР.
8-10 березня	–	Ухвалення рішення на Соборі УГКЦ у Львові про ліквідацію Берестейської унії та об'єднання з РПЦ.
15–19 березня	–	Верховна Рада СРСР прийняла закони про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства СРСР на 1946–1950 рр.
14 серпня	–	ЦК ВКП(б) ухвалив постанову про журнали "Звезда" і "Ленинград".

15 листопада	–	Рада міністрів УРСР ухвалила постанову про запровадження нового українського правопису.
1946, осінь – 1947, весна	–	Голод у сільських місцевостях України, викликаний посухою і надмірними хлібозаготівлями.
1947, 10 лютого	–	Підписання радянсько-румунського договору; приєднання до УРСР Північної Буковини, Хотинського та Ізмаїльського регіонів.
3 березня	–	Звільнення М. Хрущова від обов'язків першого секретаря ЦК КП(б)У. Призначення першим секретарем ЦК КП(б)У Л. Кагановича.
28 квітня – 12 серпня	–	Депортація українського населення – операція "Вісла"
29 серпня	–	Видано Постанову ЦК КП(б)У про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії АН УРСР.
15 жовтня	–	Видано Постанову Ради міністрів УРСР і ЦК КП(б)У про порядок використання земель і майна, що залишаються після депортації сімей націоналістів, бандитів і їхніх пособників.
12 грудня	–	Звільнення М. Хрущова від обов'язків голови Ради міністрів УРСР. Обрання на посаду голови Ради міністрів УРСР Д. Коротченка.
26 грудня	–	Звільнення Л. Кагановича від обов'язків першого секретаря ЦК КП(б)У. Обрання першим секретарем ЦК КП(б)У М. Хрущова.
1948, 21 лютого	–	Прийняття указу Президії Верховної Ради СРСР про виселення з України осіб, які злісно ухиляються від праці в сільському господарстві й ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя.
4 жовтня	–	Видано постанову Ради міністрів СРСР про виселення сімей бандитських і націоналістичних елементів.
26 листопада	–	Вийшов указ Президії Верховної Ради СРСР про кримінальну відповідальність за втечу з місць обов'язкового поселення осіб, висланих у віддалені райони Радянського Союзу в період війни.
1949, 15-17 березня	–	Обговорення питання про запровадження загальної семирічної освіти в селах і десятирічної в містах на IV з'їзді профспілки працівників початкової і середньої школи.

29 серпня	–	Перше в СРСР випробування атомної бомби.
1950, 5 березня	–	Загибель командарма УПА Р. Шухевича (Тараса Чупринки).
30 травня	–	Вийшла постанова Ради міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) про укрупнення дрібних колгоспів.
1951, 2 липня	–	У газеті "Правда" надруковано статтю під назвою "Проти ідеологічних викривлень у літературі" з критикою вірша В. Сосюри "Любіть Україну" та творчості інших українських літераторів. Початок кампанії цькування літераторів і митців у засобах масової інформації.
1952, 5-14 жовтня	–	Відбувся XIX з'їзд КПРС. Перейменування ВКП(б) на Комуністичну партію Радянського Союзу (КПРС). Затвердження п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР на 1951-1955 рр.
1953, 5 березня	–	Помер секретар ЦК КПРС і голова Ради міністрів СРСР Й. Сталін.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

АСИМІЛЯЦІЯ *(*лат. *assimilatio* – уподібнення*)* – злиття одного народу, що проживає розпорошено в чужому етнополітичному оточенні, з іншим шляхом засвоєння його мови, культури, національних звичаїв і традицій.

ДЕПОРТАЦІЯ *(*лат. *deportatio* – вигнання, заслання*)* – примусове виселення з місця постійного проживання, навіть вигнання за межі держави, особи чи групи осіб, частини населення, визнаних правлячим режимом як соціально небезпечні.

ЗАКЕРЗОННЯ – умовна назва частини території Польщі, яка знаходилася за межами так званої "лінії Керзона" і включала споконвічні українські території: Підляшшя, Холмщина, Надсяння та Лемківщина.

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ – сукупність економічних, політичних, ідеологічних, правових, дипломатичних та інших зв'язків між державами і системами держав на світовій арені.

ОРГАНІЗАЦІЯ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ (ООН) – міжнародна організація держав, створена в 1945 р. для підтримки і зміцнення миру, безпеки й розвитку співробітництва між країнами. Головні органи ООН: Генеральна Асамблея ООН, Рада Безпеки ООН, Економічна і Соціальна Рада ООН, Рада з опіки, Міжнародний суд ООН і Секретаріат ООН.

ПЕРСОНАЛІЇ

БОГОМОЛЕЦЬ ОЛЕКСАНДР ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1881–1946) – видатний український науковець-біолог. Освіту здобував на юридичному факультеті Київського університету, потім перевівся на медичний факультет. Завершив навчання в Новоросійському університеті. У 1909 р. захистив докторську дисертацію. З 1929 р. – академік ВУАН, впродовж 1930–1946 рр. президент АН УРСР. З 1932 р. – академік АН СРСР. З 1944 р. – дійсний член Академії медичних наук. Засновник Інституту експериментальної біології. Фундатор школи патофізиків.

ГРЕЧУХА МИХАЙЛО СЕРГІЙОВИЧ (1902–1976) – радянський державний і партійний діяч, родом з Черкащини. З 1926 р. член Компартії. У 1936 р. закінчив Харківський автодорожній інститут. У 1938–1939 рр. був першим секретарем Житомирського обласного і міського комітетів КП(б)У. У 1939–1961 рр. – член Політбюро (з 1953 р. – Президії) ЦК КП(б)У. У 1939–1954 рр. – голова Президії Верховної Ради УРСР. У 1954–1959 рр. – перший заступник, а в 1959–1961 рр. – заступник голови Ради міністрів УРСР. У 1962–1966 р. – радник при Раді міністрів УРСР. У 1956–1961 рр. – кандидат у члени ЦК КПРС, депутат Верховної Ради УРСР 1–5 скликань. З 1966 р. – персональний пенсіонер. Помер у Києві, похований на Байковому кладовищі.

ДОВЖЕНКО ОЛЕКСАНДР ПЕТРОВИЧ (1894–1956) – кінорежисер, письменник. Фундатор українського кінематографу. Навчався в Глухівському учительському інституті, який закінчив у 1914 р. Надалі здобував освіту в Українській академії мистецтв. Як режисер працював: на Одеській кіностудії впродовж 1926–1928 рр.; Київській кіностудії – 1929–1941 рр.; "Мосфільм" – з 1946 р. Зняв фільми: "Звенигора", "Арсенал", "Земля", "Щорс" та цілий ряд інших. Автор документальних фільмів – "Битва за нашу Радянську Україну" та "Перемога на Правобережній Україні". Як письменник відомий працями "Мати", "Перед боєм", "Воля до життя", "Потомки запорожців"; кіноповістями – "Зачарована Десна", "Поема про море".

КИРИЧЕНКО ОЛЕКСІЙ ІЛАРІОНОВИЧ (1908–1975) – радянський партійний і державний діяч, родом із Херсонщини. З 1930 р. – член КПРС. У 1936 р. закінчив Азово-Чорноморський інститут інженерів-механіків соціалістичного землеробства. З 1938 р. працював

у апараті ЦК КП(б)У. Під час Другої світової війни був членом військових рад низки фронтів, генерал-майор. З 1944 р. був секретарем ЦК КП(б)У з кадрів, а в 1945–1949 рр. – першим секретарем Одеського обласного і міського комітетів КП(б)У. З 1949 р. знову працював у ЦК КП(б)У на посаді другого секретаря, а в 1953–1957 рр. – першого секретаря ЦК КП України. У 1957 р. переїхав до Москви, де до 1960 р. обіймав посаду секретаря ЦК КПРС. З 1960 р. – перший секретар Ростовського обласного комітету Компартії, пізніше – на господарській роботі. Останні роки прожив у Москві.

КОРОЛЬОВ СЕРГІЙ ПАВЛОВИЧ (1906–1966) – науковець, винахідник, конструктор ракетно-космічних систем, засновник радянської космонавтики. З 1920 р. – старший інженер ЦАДІ. У 1931 р. став одним із засновників Групи вивчення реактивного руху; очолив його в 1932 р. У 1934 р. очолив відділ реактивних літальних апаратів Реактивного інституту. У 1937 р. був заарештований і потрапив до таборів ГУЛАГу; звільнений у 1938 р. 1942–1946 рр. – заступник головного конструктора в одному з військових конструкторських бюро. У повоєнний час займався розробкою балістичних ракет, ракетоносіїв пілотованих космічних кораблів "Восток" і "Восход", які здійснили перші польоти в космос.

КОРОТЧЕНКО ДЕМ'ЯН СЕРГІЙОВИЧ (1894-1969) – радянський партійний і державний діяч, родом із Сумщини. З 1918 р. – член компартії. У 1920–1930 рр. перебував на відповідальних партійних посадах: у 1924 р. – секретар Чернігівського, а в 1925–1928 рр. – Первомайського окружних комітетів КП(б)У. У 1928–1930 рр. навчався в Москві на курсах марксизму-ленінізму при ЦК ВКП(б). У 1934–1936 рр. займав посаду першого секретаря Бауманського, потім – Первомайського районних комітетів партії в Москві. У 1936–1937 рр. був секретарем Московського обласного комітету ВКП(б), у 1937 р. – першим секретарем Західного, а в 1937–1938 рр. – Дніпропетровського обласного комітетів партії. У 1938–1939 рр. перебував на посаді голови Раднаркому УРСР, у 1939–1947 рр. – секретаря ЦК КП(б)У. У роки війни був одним із організаторів партизанського руху в Україні. Протягом 1947–1954 рр. був головою Ради міністрів УРСР, а з січня 1954 р. до квітня 1959 р. – головою Президії Верховної Ради УРСР.

ЛИСЕНКО ТРОХИМ ДЕНИСОВИЧ (1898–1976) – радянський науковий діяч агрономічної та біологічної науки, родом з Полтавщини. У 1921–1925 рр. працював на Білоцерківській селекційній станції. Після закінчення (1925) Київського сільськогосподарського інституту

протягом 1925–1929 рр. завідував відділом селекції бобових культур Гянджинської селекційної станції. У 1929–1938 рр. працював у Всесоюзному селекційно-генетичному інституті в Одесі: старшим спеціалістом, з 1934 р. – науковим керівником і директором. У 1934 р. був обраний дійсним членом ВУАН, а в 1935 р. – Всесоюзної академії сільськогосподарських наук ім. В. Леніна (ВАСГНІЛ). У 1938 р. переїхав до Москви на посаду наукового керівника експериментальної науково-дослідної бази АН СРСР "Горки Ленінські". У 1938–1956 рр. і 1961–1962 рр. – президент ВАСГНІЛ. У 1939 р. обраний дійсним членом АН СРСР. У 1940–1965 рр. – директор Інституту генетики АН СРСР. З 1966 р. – завідувач лабораторії в експериментальній базі "Горки Ленінські". Протягом 1937–1966 рр. був депутатом Верховної Ради СРСР. Герой Соціалістичної Праці (1945), кавалер восьми орденів Леніна, тричі лауреат Сталінської премії (1941, 1943, 1949).

ХРУЩОВ МИКИТА СЕРГІЙОВИЧ (1894–1971) – радянський державний і партійний діяч, родом із Курської області. З 1908 р. працював на шахтах Донбасу. У компартії з 1918 р. У 1922–1925 рр. навчався на робітничому факультеті при Юзівському гірничому технікумі (м. Донецьк). У 1923–1926 рр. був секретарем Петрово-Марійського районного комітету КП(б)У, у 1926–1928 рр. – заступником секретаря Сталінського окружного комітету, а в 1928–1929 рр. – заступником секретаря Київського окружного комітету КП(б)У. У 1929–1931 рр. навчався в Промакадемії в Москві. У 1931–1932 рр. був секретарем Бауманського і Краснопресненського районних комітетів ВКП(б), у 1932–1934 рр. – секретарем Московського міського комітету, у 1934–1935 рр. – другим секретарем Московського обласного комітету і першим секретарем Московського міського комітету ВКП(б). З березня 1935 р. до січня 1938 р. займав посаду першого секретаря Московського обласного і міського комітетів ВКП(б). У 1938–1949 рр. (з перервою у 1947 р.) був першим секретарем ЦК КП(б)У, а в лютому 1944 – грудні 1947 рр. – водночас і головою Раднаркому УРСР. Під час війни був членом військових рад Київського особливого військового округу, Сталінградського, Південного, Воронезького, 1-го Українського фронтів. У грудні 1943 р. був відкликаний з України на посаду першого секретаря Московського обласного комітету і секретаря ЦК КПРС. У вересні 1953 р. став першим секретарем ЦК КПРС, а з березня 1958 р. паралельно очолював і Раду міністрів СРСР. У жовтні 1964 р. за рішенням пленуму ЦК КПРС був звільнений з обох посад і вийшов на пенсію.

ЛЕКЦІЯ 21

УКРАЇНА В УМОВАХ ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ ТА В ПЕРІОД НАРОСТАННЯ СИСТЕМНОЇ КРИЗИ РАДЯНСЬКОЇ ТОТАЛІТАРНОЇ СИСТЕМИ (1953 – СЕРЕДИНА 1980-х РОКІВ)

1. Процеси лібералізації в Україні за доби М. Хрущова.
2. Поворот до неосталінізму: поглиблення кризи в суспільно-політичному і соціально-економічному житті.
3. Суспільні й культурні процеси в Україні на початку 1950-х – у середині 1980-х років.

1. Процеси лібералізації в Україні за доби М. Хрущова

Після смерті Й. Сталіна 5 березня 1953 р. в керівництві країною негайно почалася неминуча боротьба за владу. Головна боротьба розгорілася між Л. Берією, він очолював могутні міністерства внутрішніх справ і держбезпеки, та представниками вищого партійного керівництва, лідером яких став М. Хрущов. По суті, стояло питання: хто реально керуватиме країною – партія чи силові органи. М. Хрущов, отримавши певну підтримку вищих партійних і урядових діячів (Г. Маленкова, М. Булганіна, В. Молотова), які боялись всесильного керівника репресивних структур, і заручившись підтримкою армії (насамперед в особі популярного воєначальника Г. Жукова) випередив Л. Берію, і 26 червня 1953 р. його заарештували під час засідання президії ЦК КПРС. У грудні Л. Берію з групою найближчих поплічників із силових органів, звинувативши у шпигунстві та зловживанні владою, без суду розстрі-

ляли. Оперативно була проведена "чистка" силових структур. Штати МВД були скорочені на 12 %. Намагаючись нейтралізувати потенційну небезпеку для влади партії від надто сильних об'єднаних силових установ, у березні 1954 р. структури, що відали держбезпекою, були відділені від МВС і перетворені на самостійний комітет (КДБ). Крім того, відтепер партійні й державні установи в центрі та на місцях перебували фактично поза контролем місцевих чекістів. Отже, перемогла партійна номенклатура, яка не бажала й боялась продовження періодичних жахливих "чисток" і репресій у своїх рядах з боку нового вождя "сталінського типу" та силових структур.

Це сприяло поверненню країни до нормальних форм законності й початку десталінізації. У вересні 1953 р. відбулося скасування таких позасудових органів, як воєнний трибунал військ МВС і Особлива нарада МВС. Крім того, смерть всесильного диктатора Й. Сталіна і розстріл Л. Берії збурили суспільство, що жило під жахливим тоталітарним пресом, у таборах почалися повстання. Потребуючи суспільної підтримки і стабілізації соціального становища в країні, нова влада пом'якшувала режим в країні та в таборах. Були припинені кампанії звинувачень у націоналізмі й космополітизмі. Протягом 1953–1955 рр. розпочався перегляд основних політичних справ сталінського часу. У 1954 р. було створено центральну та місцеві комісії, які займались переглядом справ осіб, засуджених у 1934–1953 рр. А в грудні 1955 р. сформовано комісію для вивчення матеріалів про масові репресії членів і кандидатів у члени ЦК ВКП(б), обраних XVII з'їздом партії, та інших громадян у період 1935–1940 рр.

Становище М. Хрущова зміцнилося й у вересні 1953 р. його було обрано першим секретарем ЦК КПРС. Посилюючи свої позиції в партійних структурах республік, М. Хрущов сприяв висуванню національних кадрів у місцеві партійні органи. Уже в червні 1954 р. в ЦК КПУ українців було 72 %, у Верховній Раді УРСР – 75 %, керівників великих підприємств – 51 %. А 19 лютого 1954 р., у зв'язку з широким пропагандистським відзначенням 300-річчя входження України до складу Росії, указом президії Верховної Ради СРСР Кримська область передавалась зі складу РСФСР до складу УРСР. Значною мірою це рішення обумовлювалося збитковістю Криму і неспроможністю Росії ефективно забезпечувати півострів і флот продуктами харчування. Однак офіційно постанова мотивувалася спільністю економіки, територіальною близькістю й тісними господарськими та культурними зв'язками між Кримом і Україною. Загалом "передача Криму" була досить сумнівним "подарунком" Україні, з огляду на національний склад населення півострова.

Почалася поступова десталінізація і лібералізація суспільного життя країни. Еволюція радянської системи відбувалася головним чином у вигляді реорганізації політико-адміністративних структур і значною мірою виявлялася в лібералізації всіх сфер суспільного життя, зумовлювалася дією кількох суттєвих чинників. По перше, безроздільне утвердження на вершині влади у країні зміцнілої партійної номенклатури, яка прагнула забезпечення не підконтрольності й недоторканості свого становища в державі та не бажала допускати над собою якоїсь сильної авторитетної влади, виключали можливість репресій проти партії та відновлення абсолютної диктатури одноосібного популярного вождя.

По друге, використання самою правлячою партією (яка дуже розрослася) масових сталінських репресій проти суспільства також було вже не актуальним. З одного боку, радянське суспільство вже було досить усталеним і єдиним, і потреби в масштабних придушеннях якихось ворожих для радянської системи соціальних класів не було. З іншого боку, індустріалізація, колективізація, війна, післявоєнна відбудова, які вимагали величезної концентрації влади і ресурсів, колосального напруження сил від народу й апарату та потребували постійного "підхльостування" суспільства, закінчились. Створення Радянським Союзом атомної бомби підвищувало рівень воєнної безпеки країни й водночас робили ілюзорними сподівання на воєнну перемогу над капіталізмом, оскільки наслідки ядерної війни значною мірою були рівнозначні поразці.

По третє, економічні та соціальні ресурси суспільства, які можна було витиснути з народу за допомогою силового пресу, були фактично вичерпані. У результаті сталінізм, що став синонімом мобілізації, своє історичне завдання виконав і став еліті непотрібним.

Життя висувало інші виклики радянській державі. Утримання та розширення радянського соціалістичного блоку в змаганні з капіталістичним світом в умовах мирного співіснування, переходило з воєнно-ідеологічної в соціально-економічну, культурно-інформаційну та політичну площину. Таким чином керувати сталінськими методами було вже неможливо і неефективно. Тому лідер партії М. Хрущов почав реорганізацію, децентралізацію і лібералізацію режиму, намагаючись таким чином вивільнити нові ресурси суспільства, отримати певну підтримку в населення й республіканських партійних еліт і забезпечити керованість країною, а головне – зробити радянську систему більш адекватною новим світовим викликам і реаліям.

Щоб зміцнити своє владне становище, легітимізувати свої повноваження першого секретаря ЦК КПРС і відтіснити від влади суперників

М. Хрущов домігся скликання XX з'їзду партії на вісім місяців раніше статутного строку. У доповіді, проголошеній на закритому засіданні з'їзду в ніч з 24 на 25 лютого 1956 р., новий лідер країни виступив із жорсткою критикою культу особи визнаного вождя комуністичної системи Й. Сталіна, поклавши на нього відповідальність за необґрунтовані масові репресії в партії і армії, за трагедію поразок у перші роки війни, знищення мільйонів безневинних людей, злочинну депортацію цілих народів. Основні положення доповіді в дещо пом'якшеному вигляді стали основою постанови ЦК КПРС від 30 червня 1956 р. "Про подолання культу особи та його наслідків". Доповідь мала величезний резонанс і колосальні наслідки як усередині країни, так і за кордоном.

Проте в доповіді критикувалася не сама комуністична система, а культ особи Й. Сталіна та пов'язані з ним злочини. Це визначалося тим, що й сам М. Хрущов, і значна частина більшовицької правлячої еліти ще не лише вірили в комуністичну доктрину, але й самі були намертво пов'язані з існуючою системою та її злочинами. Списуючи всі злочини режиму на Й. Сталіна і каналізуючи на нього все суспільне невдоволення радянським правлінням за попередній період (і водночас знищуючи архівні матеріали зі своїми власними злочинами), партійна еліта на чолі з М. Хрущовим зберігали радянську систему та зміцнювали власну владу в країні.

Разом з тим, кроки М. Хрущова з реабілітації репресованих, звільнення в'язнів концтаборів, лібералізації радянського режиму важко переоцінити. Почався масштабний перегляд справ репресованих і їхня реабілітація. ГУЛАГ було ліквідовано. До 1957 р. було повернуто понад 65 тис. депортованих членів сімей, пов'язаних із діяльністю українських націоналістів. З таборів було випущено сотні тисяч людей. Для стабілізації західних регіонів СРСР було надано амністію повстанцям, які все ще діяли на Західній Україні та в Прибалтиці. У 1957 р. почалося відновлення прав і державних утворень деяких депортованих народів (вайнахів, карачаєвців, калмиків, чеченців).

Однак процеси реабілітації та лібералізації були досить обмежені й суперечливі. М. Хрущов не наважився на перегляд сфабрикованих політичних процесів 30-х рр. В Україні на кінець 50-х рр. органами КДБ і прокуратури республіки було переглянуто справи майже 5,5 млн осіб, які перебували на обліку репресивних органів. Із них було реабілітовано 58 %. Поза законом залишилася більшість жертв репресій 20-х – початку 30-х рр., діячі ОУН-УПА. Навіть українські націонал-комуністи не були реабілітовані. Та й узагалі процес десталінізації суспільного життя в Україні розгортався повільніше, ніж у центрі.

Проте й така лібералізація і десталінізація в очах багатьох рядових партійців, апаратників і членів вищого радянського керівництва країни виглядали занадто радикальними й викликали спротив. В Україні ці позиції розділяли перший секретар ЦК КПУ О. Кириченко, керівництво Київської міської організації КПУ. У червні 1957 р. Г. Маленков, В. Молотов, Л. Каганович організували змову й маючи більшість у президії Центрального Комітету зробили спробу на засіданні ЦК КПРС відправити М. Хрущова у відставку. Проте, спираючись на підтримку армії (Г. Жукова) та І. Сєрова (КДБ), Хрущов скликав пленум ЦК, на якому супротивники були затавровані як "антипартійна група" і виключені з президії ЦК. Побоюючись популярного в армії та суспільстві Г. Жукова, М. Хрущов усуває його з посади міністра оборони й виводить зі складу ЦК. У 1958 р. він ще більше зміцнює свої владні позиції ставши й на чолі союзного уряду (Головою Ради Міністрів СРСР).

Нова хвиля десталінізації почалася в 1961 р. У жовтні на XXII з'їзді КПРС про злочини Й. Сталіна говорили вже відкрито. Було ухвалено винести саркофаг Й. Сталіна з мавзолею В. Леніна. По всій країні демонтувались пам'ятники колишнього вождя, перейменовувались міста, вулиці, установи підприємства. В Україні Сталінську область було перейменовано на Донецьку, а місто Сталіно отримало назву Донецьк.

Однак "відлига" і процес реабілітації жертв сталінських репресій супроводжувалися новими політичними репресіями, хоча ці факти заперечувалися радянським керівництвом. В Україні на закритих судових засіданнях за "антирадянську націоналістичну пропаганду" в Тернополі, Чернівцях, Луцьку, Дніпропетровську, Рівному, Луганську, Сумах у кінці 50-х рр. було покарано близько 3,5 тис. осіб. У новому Кримінальному кодексі УРСР, прийнятому 1961 р., залишалась стаття 62 "Антирадянська агітація і пропаганда". Крім того, влада почала новий наступ на церкву. Протягом 1957–1964 рр. в Україні було закрито 46 % храмів.

Лібералізація суспільного життя відбилася і в певній децентралізації управління в СРСР. Це зумовлювалося як бажанням нової влади заручитися підтримкою республіканських еліт, вимогами покращення зовнішнього іміджу СРСР, так і потребами ефективніших результатів в економічній і адміністративній сфері на місцях. Так, в Україні тільки в 1953–1956 рр. із союзного в республіканське підпорядкування перейшло декілька тисяч підприємств і організацій. Бюджет республіки зріс з 18 млрд крб до 43,7 млрд. У 1957 р. розширено юридичну компетенцію республік. Згодом було розширено фінансово-бюджетні права республік, а також права щодо поточного і перспективного планування, матеріально-технічного забезпечення, використання капіталовкладень тощо. Було розширено склад і права місцевих органів

влади. Згідно з постановою ЦК КПРС (січень 1957 р.) було суттєво розширено компетенцію місцевих рад щодо планування, будівництва, бюджетно-фінансових справ та ін.

Збільшилась дипломатична присутність республіки на міжнародній арені. У 1955 р. Україна була членом вже 29 міжнародних організацій, уклала або приєдналася до 65 міжнародних договорів та інших дипломатичних актів. У 1957 р. у Нью-Йорку відкрилося постійне представництво УРСР при ООН. Найактивніше українська делегація діяла Постійній комісії ООН з питань науки, освіти та культури (ЮНЕСКО). УРСР брала участь у роботі Міжнародного бюро освіти (МБО), ініціювавши рішення ЮНЕСКО про відзначення 150-річчя від дня народження Т. Шевченка. У 1957 р. Україну прийнято до Міжнародного агентства з атомної енергії (МАГАТЕ). Співробітничали українські дипломати і в Міжнародній організації праці (МОП). Однак зовнішньополітична діяльність України все ж таки проходила повністю у фарватері радянської політики й мала обмежений характер.

А політика СРСР на міжнародній арені в той період була досить суперечливою. Після війни СРСР перетворився на світову наддержаву, зі своїми ідеологічними, соціальними та політичними месіанськими амбіціями, своїми соціалістичними сателітами. І хоча соціалістичний табір був уже не єдиний (проблеми з Югославією, Китаєм), експансія радянської системи ще продовжувалась. СРСР підтримував у всьому світі визвольний рух колоніальних країн, намагаючись звичайно утвердити в них свій вплив, зміцнити свої міжнародні позиції та розширити соціалістичну систему. Найбільшим геополітичним досягненням Радянського Союзу було вторгнення у вотчину США – латиноамериканський регіон і закріплення на Кубі. Намагаючись забезпечити воєнну безпеку революційної Куби й одним ривком досягти ядерного паритету зі США, Радянський Союз установив на Кубі ядерні ракети. Наслідком стала так звана Карибська криза 1962 р., яка ледь не призвела до світової ядерної війни.

Неможливість перемоги у воєнному протистоянні, виснаження економіки в холодній війні та гонці озброєнь, потреби завоювання позитивного іміджу у світі спонукали керівництво країни виступати з миротворчими ініціативами. У 1963 р. в Москві було підписано міжнародний договір про заборону ядерних випробувань на землі, в атмосфері, під водою, у космосі.

Незважаючи на певну лібералізацію режиму, СРСР, однак, жорстко придушив демократичні виступи в Угорщині 1956 р., а згодом у Польщі. Щоб запобігти масовій втечі німців із соціалістичної Німеччини, на її західному кордоні в Берліні в 1961 р. було споруджено триметровий мур.

Ці дії радянського керівництва зумовлювалося, по-перше, тим, що Радянський Союз як світова держава, зовсім не збирався втрачати свої нові геополітичні надбання. А по друге, дозвіл на більшу демократизацію і можливий вихід із соцтабору тієї ж Угорщини міг спровокувати ланцюгову реакцію розвалу всього соцтабору, повний провал месіанських і міжнародних амбіцій СРСР, а також загрожував існуванню самої соціалістичної системи усередині радянської країни. Однак ці репресивні акції завдали нищівного удару іміджу СРСР і комуністичній доктрині в цілому й показали всьому світу, що Радянський Союз може утримувати у своїй орбіті розвинені європейські народи не завдяки перевагам своєї системи, а в основному силовими методами.

У 1953 р. поганий врожай поставив країну на межу голоду. Село було розорене колективізацією, війною, постійним викачуванням із нього всіх ресурсів. Тому головним державним завданням на початку 50-х рр. в економіці стало розв'язання продовольчої проблеми. Однак резерви розвитку сільського господарства сталінськими методами були вичерпані. Початок реформування було покладено в 1953 р. на вересневому пленумі ЦК КПРС. Уперше планувалося вкладання державою великих фінансових, технічних, організаційних ресурсів у сільське господарство, зниження податкового пресу з колгоспів, підвищення їх самостійності, освоєння нових цілинних земель. Крім того, передбачалося впровадження ряду заходів із заохочення матеріальної зацікавленості селян у підвищенні продуктивності праці.

Уряд ліквідував систему заготівель, а основною формою постачання міст продовольством стала закупівля. Держава протягом 1952–1958 рр. постійно підвищувала закупівельні ціни на сільгосппродукцію. Так, на зерно вони зросли майже в 7 разів, на картоплю – у 8, на продукти тваринництва – у 5,5 раза. З колгоспів було списано борги. Їм надавалась певна самостійність у плануванні та управлінні місцевими господарськими процесами. Великі зусилля прикладалися державою, щоб забезпечити колгоспи достатньою кількістю техніки і кваліфікованими кадрами. Порівняно з 1951 р. для забезпечення МТС УРСР тракторами та іншими машинами держава в 1957 р. витратила у 2,4 раза більше коштів. На 1960 р. уже. 65,5 % керівників колгоспів мали вищу й середню спеціальну освіту. Протягом 1951–1960 рр. капіталовкладення держави в сільське господарство республіки зросли в 6 разів порівняно з роками четвертої п'ятирічки. Колгоспникам підвищували зарплати. Були знижені податки на особисті присадибні господарства колгоспників, а самі підсобні ділянки дозволялося збільшити у кілька разів.

У результаті подібної політики в 1954–1958 р. у країні спостерігалося безпрецедентне за всю історію СРСР зростання продуктивності сільського виробництва. Валовий збір зерна в Україні зріс за 1954–1958 рр. майже на 20 %, цукрових буряків – удвічі, виробництва м'яса – більш як у два рази, молока – втричі. Обсяг валової продукції сільського господарства республіки зріс на 65 %. З 1954 по 1956 р. у СРСР спостерігається приріст сільського населення – уперше за післявоєнний період. У 1958 р. республіку було нагороджено орденом Леніна, багатьом колгоспникам присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

Успіхи в сільському господарстві запаморочили голову радянському лідеру, він висуває гігантські плани догнати й перегнати США в сільгоспвиробництві, абсолютно не враховуючи реалій. Досягти цього планується шляхом форсованого впровадження нових технологій і масштабних посівів певних сільськогосподарських культур (кукурудзи) у державних господарствах. Однак упровадження цих заходів директивно-бюрократичним методами та ще й за абсурдно короткі терміни закономірно призвели до дестабілізації господарства і провалу галасливих кампаній. Екстенсивне освоєння цілинних земель, що давало на перших порах певний ефект, у подальшому також не виправдовувало надій. А для України призводило до вимивання з республіки матеріальних і людських ресурсів. Крім того, важким тягарем з 1958 р. на господарство колгоспів лягла вимога викупу техніки машинно-тракторних станцій (МТС).

Паралельно держава намагається більшого залучення селян до колгоспного виробництва шляхом скорочення їхнього господарств. Уже в 1955 р. у два рази зменшено розміри присадибного господарства селянина, у 1956 р. встановлено грошовий податок з громадян, які тримали худобу в містах, а влітку 1959 р. вийшла заборона утримання худоби в містах і робітничих селищах.

У результаті невиправданої економічної політики, постійного адміністративного авантюризму, що розхитував господарство, у сільському виробництві відбувся закономірний спад. Обсяг валової продукції сільського господарства України з 1958 до 1964 р. зріс лише на 3 %. Причому продуктивність тваринництва в республіці в 1964 р. становила 92 % від рівня 1958 р.

Оскільки держава зменшувала фонди нагромадження, скорочувала армію (на 200 тис.), та адміністративний апарат (у республіці було ліквідовано 4867 установ і 92,5 тис. посад), то поряд з великими вливаннями в сільське господарство водночас стали можливими і значні капіталовкладення у промисловість. Разом з тим, намагаючись задіяти додаткові ресурси для стимулювання розвитку промисловості, уряд хотів надати певної самостійності місцевому господарству, частково децен-

тралізуючи керівництво економікою. У лютому 1957 р. було ухвалено ліквідувати більшість галузевих міністерств і організувати замість них територіальні ради народного господарства (раднаргоспи). В Україні було створено 11 економічних адміністративних районів. Під контроль раднаргоспів України було передано понад 10 тис. промислових підприємств, і наприкінці 1957 р. їм були підвладні 97 % заводів республіки. Втім ця економічна "незалежність" не означала, що Україна могла сама оперувати своїми економічними здобутками. Тільки в 1959–1961 рр. вона віддала до загальносоюзного бюджету близько 14 % свого національного доходу, які нічим не були відшкодовані.

Економічна самостійність дедалі сильніше вступала в суперечність з командно-адміністративною системою управління. Планова економіка ставала дедалі хаотичнішою, коли отримувала командні імпульси не з одного, а з багатьох центрів.

Проте державні капіталовкладення в промисловість і надання певної самостійності місцевим господарствам на даному етапі економічного розвитку країни сприяли пожвавленню економічного життя в УРСР. Темпи приросту промислової продукції у 50-х – першій половині 60-х майже вдвічі перевищували показники за 1965–1985 р., причому показники розвитку української промисловості перевищували середні по СРСР. У цей період середньорічний темп приросту національного доходу всієї країни збільшився до 9 %.

Україна перетворилася на потужну металургійну й паливну базу СРСР. У 1957 р. за кількістю виробництва чавуну на душу населення Україна випередила всі капіталістичні держави світу. Було здійснено будівництво великих теплових електростанцій – Ворошиловградської, Миронівської, Придніпровської, Сімферопольської, Слов'янської, Старобешівської та ін. Дали струм електростанції Дніпропетровського каскаду – Дніпродзержинська, Каховська і Кременчуцька ГЕС. Виробництво електроенергії збільшилося з 44 млрд кВт·год 1958 р. до 94 млрд кВт.год 1965 р.

Республіка стала одним з найрозвиненіших районів машинобудування. У Дніпропетровську споруджувалися заводи важких пресів та бурякозбиральних комбайнів, у Запоріжжі – трансформаторний завод, у Кременчуці – завод вантажних автомобілів, у Херсоні – завод сільськогосподарських машин. На Харківському та Київському авіазаводах почали випуск нових швидкісних турбореактивних і турбогвинтових пасажирських літаків міжнародного класу Ту-104, Ту-124, АН-24.

В УРСР у Запоріжжі було засновано легкове автомобілебудування. Розпочався випуск найбільших у світі суховантажних кораблів, риболовецьких траулерів у Миколаєві. За семирічку 1959–1965 рр. вироб-

ництво нових засобів автоматизації збільшилось у 4,2 раза. У Дніпропетровську швидко розбудовувався найбільший у світі ракетобудівний комплекс із десятками тисяч науковців, інженерів, робітників. Однак, незважаючи на значні досягнення в економічній сфері, резерви господарського піднесення в межах існуючої системи виявилися вичерпаними.

У хрущовський період були досягнуті кардинальні здобутки в соціальній сфері. З вересня 1959 р. в УРСР розпочався перехід на п'ятиденний робочий тиждень із двома вихідними днями при восьмигодинному робочому дні. Було збільшено тривалість відпусток, пов'язаних із вагітністю та пологами. У липні 1956 р. було прийнято закон про державні пенсії, який на той час був найпрогресивніший у світі. Пенсійний вік зменшувався до 60 років для чоловіків і 55 років для жінок. Середній розмір пенсій збільшився майже вдвічі. З 1956 по 1965 р. поетапно зростали зарплати громадян. У 1957 р. було ліквідовано практику державних позик, які забирали майже 10 % заробітків трудящих.

За десять хрущовських років в Україні було збудовано понад 3 млн квартир, житло отримали близько 18 млн людей. Загалом СРСР у 60-ті рр. випереджав усі країни за темпами житлового будівництва. Різко виросло забезпечення населення школами, лікарнями, дитсадками. Серйозні зміни відбувалися на селі. Поліпшенню становища сприяли щомісячне авансування колгоспників, ліквідація натуроплати, списання заборгованості з податку і поставок за попередні роки. Саме в хрущовські роки селяни нарешті одержали паспорти.

У жовтні 1961 р. XXII з'їзд КПРС прийняв третю партійну програму, яка демагогічно обіцяла радянським людям комунізм буквально через 20 років. Приймаючи нездійсненну програму, яка до того ж остаточно орієнтувала населення саме на споживацьку модель комуністичного суспільства, більшовицькі лідери фактично прискорювали строки неминучого краху соціалістичної системи.

Шапкозакидацькі обіцянки М. Хрущова щодо швидкого й постійного росту рівня життя після економічних проблем, викликаних великою мірою його господарським авантюризмом, призвели до масового невдоволення населення, що вилилися в бунт у Новочеркаську в 1962 р., робітничі страйки в Кривому Розі, Дніпродзержинську. Продовольчі труднощі, дефіцит товарів, 30-відсоткове підвищення роздрібних цін на м'ясо та масло, замороження заробітної плати, відмова від обіцяного зниження прибуткового податку остаточно підірвали авторитет М. Хрущова в очах народу. А його намагання за новим уставом КПРС ввести механізм періодичного оновлення партійної

еліти, адміністративний і зовнішньополітичній авантюризм, безконтрольність, посилення абсолютистських тенденцій дратували й лякали партапарат, який прагнув стабільності та гарантій свого владного становища. Зрештою восени 1964 р. в результаті організованої змови М. Хрущова, який не відповідав новим потребам системи й дестабілізовував її, було позбавлено влади.

У цей період під впливом внутрішніх чинників і нових викликів відбулася еволюція радянської системи та її структурна реорганізація. Це виявилося в переході вищої влади в країні від одноосібного вождя до партійно-бюрократичного апарату, припиненні масових репресій та зменшенні тиску на суспільство. Указані явища супроводжувалися певною лібералізацією майже в усіх сферах життя суспільства й мали наслідком початок міжнародної розрядки, піднесення економіки країни, підвищенням рівня життя та соціальної захищеності громадян. Проте основи суспільного ладу не змінилися, а процеси лібералізації викликали загрозливу дестабілізацію системи й загрожували її існуванню, тому влада була змушена їх поступово згортати. Незважаючи на потужний удар по її основах, завданий розвінчанням культу особи Й. Сталіна та придушенням демократичних рухів у соціалістичних країнах, усе ж таки в цей період СРСР ще зберігав експансіоністські потенції, про що свідчили його геополітичні та космічні здобутки.

2. Поворот до неосталінізму: поглиблення кризи в суспільно-політичному і соціально-економічному житті

Після усунення М. Хрущова на жовтневому (1964) пленумі ЦК КПРС, у радянському керівництві не виникло боротьби за вищу владу. Оскільки абсолютна повнота влади в країні тепер була у КПРС, вища партійна еліта не бажала допустити можливості концентрації диктаторських чи навіть якихось авторитарних повноважень у руках безконтрольного лідера, оскільки це загрожувало стабільності привілейованого становища зміцнілої партійної номенклатури. За цих умов керування країною на перших порах здійснювали вищі представники партії, які виражали інтереси партапарату. Першим (а з 1966 р. генеральним) секретарем ЦК КПРС став Л. Брежнєв. О. Косигін був призначений Головою Ради Міністрів СРСР. Повноваження другого сек-

ретаря ЦК КПРС, з особливим наголосом на ідеологічних питаннях, дісталися войовничому консерватору М. Суслову. Головою президії Верховної Ради СРСР став у 1966 р. М. Підгорний.

Правлячий в країні стан відразу ж почав зміцнювати недоторканість свого становища. У тому ж 1964 р. на листопадовому пленумі ЦК КПРС було скасовано положення партійного статуту, котрі передбачали періодичне оновлення складу партійних органів. Крім того, пленум прийняв рішення про об'єднання промислових і сільських, обласних і крайових партійних організацій та радянських органів. Вони знову почали функціонувати за територіальним принципом. Позбавившись дестабілізуючих адміністративних струсів і збалансувавшись, компартійно-радянська система до кінця 60-х рр. функціонувала відносно ефективно, однак уже з 70-х рр. почалася закономірна й неминуча її стагнація.

Однією з головними підвалин радянської влади і соціалістичної системи був повний контроль правлячою партією над усіма сферами суспільного життя (що й гарантувало більшовикам непорушність їхньої влади в країні). Однак за цих умов здійснення керування і контролю над усім соціально-економічним, воєнно-політичним, господарсько-адміністративним, національно-культурним та інформаційно-ідеологічним державним комплексом вимагало колосальних зусиль і величезного розміру партійно-управлінського апарату. У 1980-ті рр. апарат управління СРСР сягнув вже 18 млн осіб. Лише за 1975–1985 рр. кількість союзно-республіканських і союзних міністерств, відомств і державних комітетів в УРСР зросла майже на 20 %. Зріс випуск інструкцій, наказів та інших підзаконних актів, які нерідко суперечили один одному, створюючи хаос в управлінні.

Паралельно розросталася і партія. За період від 1964 до 1985 р. КПУ виросла майже вдвічі. Проте курс на "стабільність" не сприяв процесам змінності кадрів. Вибори у центральні органи були багатоступінчасті, тому фактично сам партапарат їх і здійснював. Старіло партійне керівництво, старіла й сама партія – у 1986 р. 37,8 % КПУ становили люди віком понад 50 років. Особливо це проявлялося у вищому партійному керівництві держави, де початок 80-х рр. характеризувався правлінням геронтократів (у 1982 р. Брежнєву було 76 років, М. Суслову – 80, А. Громико –73, Д. Устинову –74, Д. Кунаєву 70, К. Черненко – 71).

Кількісно й адміністративно зростаючий партапарат перестав обновлюватись, і поступово перетворювався на фактично замкнутий правлячий державою величезний бюрократичний клан, що все менш адекватно реагував на розвиток суспільно-політичної та соціально-економічної ситуації в країні та світі.

Етап стагнації є закономірними явищем у процесі еволюції будь-якої суспільної системи. Однак такі короткі, за історичними мірками, терміни існування та занепаду радянської системи зумовлювались дефектами самого соціалістичного ладу. Ефективна в умовах мобілізації та війни, комуністична система виявилась мало пристосованою до функціонування в мирний час.

Захопивши владу в країні, більшовики, щоб її утримати, змушені були, по перше, знищити всі конкуруючі політичні й суспільні сили всередині держави, а по друге, для гарантій своєї влади та проведенням соціалістичних перетворень здійснювати тотальний контроль над усіма сферами суспільного життя. Відсутність конкуренції з боку політичних суперників, контролю з боку суспільства за допомогою виборів чи ЗМІ створювали для владної партії небезпеки розбрату й розкладу. Проте в екстремальних умовах внутрішніх і зовнішніх загроз для своєї влади, потреб перебудови суспільства на соціалістичний лад, вирішення гігантських оборонних і господарських завдань правляча комуністична партія була в стані мобілізації. Висунувши зі своїх лав абсолютного диктатора, репресивними методами вона здійснювала ротацію своїх кадрів і контроль над деструктивними процесами всередині партії, оперативно реагуючи на життєві виклики. Після проведення модернізації, перемоги у війні, відбудови економіки, створення ядерної зброї, забезпечення єдності радянського суспільства та ліквідації ворожих класів зміцнілий партапарат, не відчуваючи серйозних внутрішніх чи зовнішніх загроз, позбавився останнього контролю над собою з боку диктатора-вождя і силових структур.

Почалися явні процеси розкладу правлячої партії. Тотальна корупція, кумівство, непотизм, забюрократизованість, непрофесіоналізм стали звичайним явищем. У 70–80-ті рр. партійна номенклатура почала зрощуватись з відомчою. Водночас відбувається об'єднання відомчості з місництвом – змикання керівників держапарату і господарства регіону. Зрощення республіканських еліт, що включали в себе і працівників апарату відомств, і працівників місцевих органів влади, породжувало новий тип політичних суб'єктів – номенклатурні клани. Центральна влада все більше втрачала контроль над держапаратом і регіональними елітами.

Комуністичну партію України з 1963 р. очолював П. Шелест, який обстоював автономізаційну модель розвитку республіки. Він активно підтримував створення раднаргоспів, виношував плани республіканського госпрозрахунку, більшої незалежності республіканських структур у господарчих питаннях. П. Шелест неодноразово проявляв твердість в обстоюванні інтересів України, чітку позицію займав він і що-

до спрямування інвестицій в економіку республіки, розвитку соціально-культурної сфери. Звинувачений у ліберальному ставленні до націоналістичних проявів та потуранні економічному місництву у 1972 р. був знятий з посади. Лідером комуністів республіки став В. Щербицький (роки правління 1972–1989). Він орієнтувався на Москву, повністю підпорядковуючи інтереси республіки союзному центру.

Л. Брежнєв настільки влаштовував правлячу партію і здавався їй повністю безпечним, що правив країною 18 років аж до самої смерті. У 1977 р. він був обраний Головою президії Верховної Ради СРСР. З поєднанням цих посад уперше в радянській історії відбулося суміщення номінального й реального глави держави в одній особі. Процвітав культ особи "дорогого Леоніда Ілліча", він став чотириразовим героєм радянського союзу, героєм соціалістичної праці, маршалом СРСР, лауреатом ленінської премії з літератури, отримав орден Перемоги.

Після смерті старого й зовсім хворого 76-річного Л. Брежнєва в листопаді 1982 р., Генеральним секретарем ЦК КПРС став теж немолодий колишній керівник КДБ 68-річний Ю. Андропов. Чудово знаючи стан речей у країні та в партії, він спробував жорсткими силовими заходами оздоровити державну систему. Почалося відкриття антикорупційних справ проти представників вищої державної влади та торговельної мафії. За 15 місяців його правління своїх посад були позбавлені 18 керівників союзних міністерств і 37 перших секретарів обкомів, крайкомів і ЦК союзних республік. Проте ці нетривалі й поверхові заходи, які не зачіпали підвалин системи, не могли усунути її корінні дефекти, а тому не мали серйозного ефекту. Після його смерті в лютому 1984 р. Генеральним секретарем ЦК КПРС був обраний старий і хворий К. Черненко, який відігравав в управлінні країною майже декоративну роль і помер у березні 1985 р.

Зовнішня політика України в ці роки фактично дублювала позицію Москви. Політика СРСР у цей період, з одного боку, зумовлювалась політичними діями західних капіталістичних суперників, а з іншого – визначалась інтересами радянської державної системи, що переходила до стабільно-консервативної стадії розвитку втрачаючи свій експансіоністський потенціал. Зберігаючи свої стратегічні здобутки, запобігаючи розвалу соцтабору та знешкоджуючи потенційні загрози світовій соціалістичній системі, Радянський Союз у червні 1968 р. разом з військами інших країн Варшавського договору окупували Чехословаччину. Однак цей насильницький крок кардинально підірвав реноме соціалізму. Соціалізм остаточно втратив підтримку серед розвинених європейських народів.

У відносинах з ворожим капіталістичним блоком тривала холодна війна, гонка озброєнь і суперництво за вплив у світі. Намагаючись досягнути воєнно-стратегічного паритету з країнами НАТО (що було зроблено на початку 70-х), радянське керівництво водночас зберігало гасло мирного співіснування і підтримувало курс на розрядку. Це зумовлювалося не лише безперспективністю ядерної війни, потребою створення позитивного іміджу у світі, але й визначалося слабкістю та не конкурентоспроможністю соціалістичної економіки. А головне, соціалістична система втрачала свій потенціал експансії, партійна радянська еліта намагалася лише зберегти статус-кво існуючого становища.

За цих обставин візит президента США Р. Ніксона в Москву в травні 1972 р. з мирними ініціативами зустрів підтримку радянського керівництва. Відтак було започатковано політику "розрядки". Україна активно брала участь у цих процесах. Було укладено угоду про граничну кількість міжконтинентальних ракет і ракет на озброєнні підводних човнів. УРСР була одним із співавторів пропозицій з питань роззброєння. У 1971 р. вона підписала Угоду про заборону розміщення зброї масового знищення на дні морів і океанів, 1974 р. – документ "Визначення агресії" та низку інших. Активну участь брали представники України у проведенні Наради з безпеки і співробітництва в Європі, підписанні в Гельсінкі в серпні 1975 р. разом з керівниками європейських країн, США і Канади Підсумкового акта. Згідно з ним легітимізувався територіальний поділ Європи, який утвердився під час другої світової війни. Визнавалася радянізація країн Східної Європи. Уведення до Підсумкового акта статей про захист прав людини, свободу інформації та пересування радянські керівники вважали спочатку явищем малозначущим, оскільки формально в радянських конституціях ці права були задекларовані.

У кінці 70-х рр. політика розрядки почала згортатися, посилилася гонка озброєнь і холодна війна. Це було зумовлено як інтервенцією СРСР в Афганістані, так і приходом до влади в капіталістичних країнах політиків консервативного спрямування, непримиренних ворогів комунізму. У міру виснаження ресурсів соціалістичної системи, уже з другої половини 70-х рр. СРСР поступово став втрачати свій вплив і отримав низку воєнно-політичних поразок.

Намагаючись інтенсифікувати розвиток економіки з ініціативи Голови Ради Міністрів СРСР О. Косигіна, у вересні 1965 р. було проголошено проведення економічної реформи. Вона передбачала розширення господарської самостійності підприємств та їхньої матеріальної зацікавленості в результатах виробництва. До 1970 р. в Україні на нові форми роботи було переведено 85 % підприємств і організацій.

Незважаючи на суперечливий характер реформи, у другій половині 60-х рр. економіка країни розвивалася досить динамічно. За 8 п'ятирічку промисловість України освоїла виробництво 440 зразків нової техніки і матеріалів. На підприємствах уведено в дію 310 повністю автоматизованих виробництв, 8 тис. автоматичних, напівавтоматичних і механізованих ліній. Основні виробничі фонди і загальний обсяг промислового виробництва зросли в 1,5 рази, а національний доход – на 30 %. Дві третини приросту промислової продукції було отримано за рахунок підвищення продуктивності праці.

Однак відсутність вільного ринку матеріалів, товарів і робочої сили звужували можливості використання підприємствами своїх нових коштів і перекреслювали перспективи розвитку економіки в цьому напрямку. Натомість збереження такого "половинчатого курсу" розбалансовувало централізовану державну економіку, стимулювало плановий хаос, суперечило командно-адміністративним методам управління. Як наслідок, у 1972 р. реформу було згорнуто і влада повернулась до диретивно-бюрократичних методів керівництва, що програмувало суто екстенсивний безперспективний шлях розвитку економіки і неминуче вело до глибокої кризи.

Одержавлена економіка не мала ні можливостей, ні внутрішніх потреб, ні ресурсів для глибокої інтенсифікації більшості виробництва. Це компенсувалось зростанням валових показників видобутку сировини чи продуктів первинної обробки. До того ж, виконання директивних планів, що передбачали постійні темпи підвищення виробництва, можна було ще якось досягнути лише у низькотехнологічних галузях. Відтак акцент робився на розвитку у республіці вугільної промисловості, чорної металургії, важкого та електротехнічного машинобудування.

Однак і екстенсивні резерви росту економіки вичерпувалися. Середньорічні темпи приросту національного доходу і валового суспільного продукту в 70–80-х рр. скоротилися майже в два рази, продуктивність праці – з 6,8 до 3,3 % . Державні плани не виконувалися, тому в роки "застою" широкого розмаху набули приписки на виробництві. Від 1961 р. до 1985 р. майже вдвічі зменшилася рентабельність підприємств, швидко старіли виробничі фонди. Рівень їхньої спрацьованості в республіці зріс від 28 % у 1961 р. до 43 % у 1985 р., що було значно більше, ніж загалом по СРСР.

Крім того, оскільки все виробництво в СРСР було одержавлене, то продукція підприємств не реалізовувалась на ринку, а здавалась державі згідно із затвердженими згори планами. Підприємства не дуже цікавились якістю і потребою у виробленій ними продукції для

споживача. Практика зрівнялівки в оплаті праці також не стимулювала активність працівників. Результатом був випуск підприємствами великої кількості непотрібних і неякісних товарів.

Величезний бюрократизм надцентралізованої адміністративної системи не сприяв швидкому впровадженню нових технологій на місцях, незважаючи на те, що СРСР у ці роки за кількістю винаходів посідав перші місця у світі. До того ж підприємства не були зацікавлені у впровадженнях, оскільки не працювали на споживача і були позбавлені конкуренції. Взагалі підприємству було важливіше виконати державний план і отримати премію, ніж з труднощами "пробивати" проекти реконструкцій.

Жорстока централізована бюрократична командно-адміністративна система управління погано враховувала економічні реалії, місцеві умови, не брала до уваги реальні потреби регіонів. Наслідком була диспропорційність у розбудові промислових потужностей. В Україні, наприклад, було збудовано майже 40 % атомних енергоблоків всього СРСР. Крім того, у соціалістичній економіці нерідко враховувався не кінцевий продукт виробництва, а об'єм освоєних коштів, матеріалів чи ресурсів, що вело до непотрібних їхніх витрат. Так, величезна частина коштів (до 75 % капіталовкладень у галузь) заморожувалася у "довгобудах".

Хоча виробництво товарів народного споживання з 1971 р. по 1985 р. збільшилося вдвічі, однак при фіксованих цінах і обмеженому асортименті товарів це призводило до їхнього зникнення з магазинів (дефіциту), оскільки приріст заробітної плати обганяв ріст продуктивності праці в середньому в 1,33 раза.

Не кращим було становище і в сільському господарстві. Незважаючи на те, що в цей період капіталовкладення в сільське господарство республіки зросли більш ніж у 3 рази, упроваджувалися масштабні програми механізації, хімізації, меліорації, темпи зростання виробництва постійно спадали. У другій половині 70-х рр. середньорічний приріст сільськогосподарської продукції становив 1,5 %, а в першій половині 80-х – 0,5 %. Продуктивність праці в сільському господарстві України за 1970–1985 рр. зросла лише на 38 %. Через відсталу систему переробки та зберігання продукції щорічні втрати урожаїв з окремих видів продукції сягали 30–33 %. Радянське господарство не могло задовольнити збільшені продовольчі потреби зростаючого населення.

Намагання держави, не міняючи виробничих відносин, шляхом впровадження у сільське господарство різних технологій і державних програм, поліпшити ситуацію, радикально вирішити продовольчу проблему не могли. Упроваджена в життя в 1982 р. загальнодержавна продовольча програма не мала успіху. СРСР імпортував із-за кор-

дону до 25 % сільськогосподарської продукції. Найголовнішою причиною цього була криза колгоспно-радгоспної системи. Рядовий колгоспник і робітник радгоспу був дуже мало зацікавлений в результатах своєї праці. Водночас присадибні господарства селян давали близько 30 % усієї сільгосппродукції країни.

Одержавлення всієї економіки за відсутності в населення альтернативних джерел заробітку, невисокому рівні життя, ослабленні контролюючо-силових можливостей системи призводили до масових явищ безгосподарності, крадіжок, казнокрадства, хабарництва, розвитку тіньової економіки, утворення мафіозних структур. Крім того, радянську економіку все більше виснажували непомірні витрати на воєнно-стратегічне протистояння з США і НАТО, економічна дискримінація СРСР із боку розвинених західних держав, витрати на надання допомоги країнам, що розвивалися, а з кінця 70-х рр. ще й витрати на війну в Афганістані. За рахунок доходів від продажу на зовнішньому ринку перш за все стратегічних енергоносіїв – нафти і газу (на які на початку 70-х рр. зросли світові ціни), СРСР закрив свої економічні "діри". Однак після падіння цін на нафту в середині 80-х рр. економічна ситуація в країні загострилася.

Розвиток економіки країни в ці роки сповільнився. Екстенсивні резерви її росту були вичерпані, а стимулювання продуктивності праці в цей період за допомогою ідеологічних, силових, чи адміністративних методів, з огляду на ослаблення комуністичної системи і новий високотехнологічний етап розвитку економіки, було малоефективним. Тому нові "соціалістичні змагання", "бамівські будови століття", як і галасливі брежнєвські кампанії проти "несунів", за "економність економіки", андропівська "боротьба за дисципліну" були малоуспішними. Радянська економіка все більше відставала від капіталістичної як у рівні високотехнологічності, так і за показниками продуктивності праці. Це повністю суперечило марксистській теорії, про більшу прогресивність і продуктивність соціалістичної економіки, підривало довіру населення до комуністичної системи. Лише в деяких технологічних галузях, а також в оборонній промисловості та космічних розробках система концентруючи всі ресурси могла утримуватись на рівні високих світових стандартів і навіть перевищувати їх.

Уведення ринкових елементів до соціалістичної системи для інтенсифікації економіки, на даному етапі суспільного розвитку призводило лише до виникнення дестабілізуючих наслідків. Проводити кардинально глибокі соціально-економічні зміни консервативне і старе комуністичне керівництво з огляду на політичні, ідеологічні, соціальні наслідки просто не могло. Крім того, негативні процеси в соціально-економічній сфері наростали непомітно, і партійно-бюрократична

еліта, не відчуваючи ніяких безпосередніх загроз, позбавлена будь-якого контролю і конкуренції, звичайно ж, не збиралася наражати своє привілейоване становище ризику серйозних реформ і потрясінь. Проте структурні дефекти соціалістичної економіки, виснаженої геополітичним протистоянням, падінням цін на нафту, фактично зупинили її розвиток і породжували кризові явища, що вели радянську систему до остаточної стагнації.

Суперечливим і неоднозначним у цей період був соціальний розвиток республіки. Дуже активно в республіці проходили процеси урбанізації. Кількість міських жителів зросла з 19,9 млн у 1960 р. до 33,2 млн у 1985 р. За цей же період сільське населення зменшилося з 22,6 млн до 17,6 млн. Отже, якщо в 1960 р. сільські жителі становили половину населення України, то в 1985 р. – лише третину. У ці роки в основному було завершено електрифікацію і газифікацію сіл. Досить не благополучною в цей період була динаміка етнічних змін. Так, вага українців у республіці зменшилася з 76,8 % до 72,7 %, тим часом як частка росіян збільшилася з 16,7 до 22,1 %.

Під впливом загальносвітових цивілізаційних процесів, в Україні в 60–80-х рр. знижувалися темпи народжуваності, яка була найнижчою серед усіх республік СРСР. Проте населення України все ж таки збільшувалося – якщо в 1960 р. воно становило 42,5 млн, то на 1985 р. – 50,8 млн. Однак людність України старішала (якщо в 1960 р. співвідношення пенсіонерів до чисельності зайнятих у народному господарстві становило 1 : 3,8, то 1985 р. – вже 1 : 2). Унаслідок впливу внутрішніх негативних чинників поступово підвищувалася смертність населення. За період 1970–1985 рр. показники смертності зросли з 8,8 до 12,1 % За рівнем смертності Україна посідала третє місце серед республік СРСР. Зменшувалась середня тривалість життя. З кінця 70-х до середини 80-х рр. цей показник упав з 70 до 68 років.

Однак, хоч і повільно, але підвищувався життєвий рівень населення. Сума національного доходу УРСР зросла з 38,2 млрд крб у 1965 р. до 96,6 млрд у 1985 р., тобто більш ніж у 2,5 рази: 4/5 її витрачалося на поліпшення матеріального становища. Середньомісячна заробітна плата робітників і службовців збільшилася з 78 крб у 1960 р. до 155 крб в 1980 р. Реальні доходи в розрахунку на душу населення в Українській РСР у 1983 р. порівняно з 1965 р. зросли у 2 рази. Водночас держава, намагаючись запобігти соціальному розшаруванню народу, посилювала тенденції до зрівнялівки в оплаті працівників висококваліфікованих професій (інженерів, лікарів, науковців) з робітниками простих галузей. Це підривало в суспільстві престиж освіти та кваліфікації й не сприяло розвитку науки та економіки країни.

Держава забезпечувала наявність і доступність обмеженого асортименту товарів і продуктів першої необхідності, підтримуючи на них низькі ціни. Таким чином вона намагалася гарантувати відносно середній рівень життя всьому населенню. Разом з тим, хоча виробництво товарів і збільшувалося (до того ж держава за "нафтодолари" додатково прикупала їх ще й за кордоном), підвищення зарплат випереджало цей процес. За умов фіксованих державних цін це викликало явища дефіциту тих чи інших товарів широкого попиту. Це сприяло розвитку корупції, "блату", виникненню мафіозних структур. Тривале очікування, коли товар "викинуть" у продаж, і довгі черги за дефіцитом стали найхарактернішою ознакою побуту 70–80-х рр. При цьому зростала мережа закритих магазинів, у яких за дуже поміркованими цінами "слуги народу" (номенклатурні працівники) одержували дефіцитні товари і продукти. Усе це викликало незадоволення в населення, посилювало соціальну напругу в суспільстві.

Держава підтримувала одні з найвищих у світі темпи будівництва безкоштовного житла для народу. Причому ціни квартплат були найнижчі у світі. За 1965–1985 рр. в Україні було побудовано 7 млн 305 тис. нових квартир. Проте якість житла була невисокою. Та й кількість його через постійну міграцію сільського населення до міст була недостатньою.

Неоднозначно можна оцінювати і зміни в рівні медичного обслуговування населення. Лікування і медичні огляди були регулярними, безкоштовними та масовими. Радянська медична система фактично викорінила страшні хвороби минулого й гарантувала населення від масових епідемій. Недарма ВООЗ визнала радянську медичну систему в її профілактичному аспекті найкращою у світі. За період від 1970 до 1985 р. число лікарів у республіці в розрахунку на 10 тис. населення збільшилося з 27,7 до 41,4, тобто майже на 67 %, кількість лікарняних ліжок – на третину. Однак медична сфера фінансувалася за залишковим принципом, відставала від західних країн у якості обслуговування і лікування, а також технічному обладнанні медичних установ.

Освіта в країні була безкоштовна, масова, доступна й, незважаючи на певні недоліки, найкраща у світі ("університетського типу"). Радянські школярі неодноразово здобували перемоги на міжнародних освітніх олімпіадах. Була створена доступна й непогана мережа дитячих і юнацьких технічних, культурних, спортивних установ. Високими були соціальні гарантії населенню щодо відпусток, бюлетенів, путівок.

Радянська система у 60–80-х рр. забезпечила високі соціальні гарантії населенню, досягла майнової і культурної єдності народу, практично повністю усунула явища голоду, бідності, безробіття, бездомності, зло-

чинності, міжнаціональної ворожнечі. В той же час високі соціальні гарантії і зрівнялівка в праці породжували явища паразитизму та соціального незадоволення, і гальмували економічне зростання держави.

Принцип залишкового фінансування сфер обслуговування, медичної, будівельної галузей викликв відставання їх від потреб населення. Дефіцит і постійні черги дратували суспільство й стимулювали розвиток злочинності. Відбуваються процеси розвитку становості та корумпованості суспільства. Діячі партійно-чиновницьких структур фактично перетворилися на закритий правлячий суспільний стан, який, розкладаючись, усе гірше здійснював керування країною, і декларуючи соціальну рівність, користувавсяся привілеями, що викликало соціальну напругу та зневіру населення в соціалістичній системі. Усе це супроводжувалося посиленням у суспільстві негативних процесів подвійної моралі, алкоголізації, підвищення смертності.

3. Суспільні й культурні процеси в Україні на початку 1950-х – у середині 1980-х років

Процеси десталінізації та лібералізації політичного й суспільного життя перш за все виявились у змінах у духовній сфері країни після XX з'їзду КПРС. Суспільне життя стало динамічнішим, розкутішим, менш регламентованим. Цей період дістав назву "відлиги". Виразниками духовної атмосфери цього часу у суспільстві, став рух творчої молоді –шістдесятників. У руслі лібералізації суспільного життя вони прагнули самостійно переосмислювати події минулого і явища сучасності, прагнули обговорювати не тільки суто культурницькі, а й важливі суспільно-політичні проблеми.

Перший паросток пробудження було започатковано публікацією в червні 1955 р. в "Литературній газеті" статті О. Довженка "Мистецтво живопису і сучасність". Імпульси творчої свободи найбільш активно були підхоплені письменниками і поетами. Виходить повість Б. Антоненко-Давидовича "За ширмою", поеми "Розстріляне безсмертя", "Мазепа" та повість "Третя рота" В. Сосюри, Л. Первомайського "Дикий мед", роман Г. Тютюнника "Вир". Поетичні вечори І. Драча, Л. Костенко, М. Вінграновського та інших збирали тисячні аудиторії. Справжнього громадянського звучання була сповнена поетична творчість В. Симоненка, В. Стуса.

У пресі в цей час відкрито ставились питання про збереження української мови й розширення сфери її вживання. На захист української мови виступили ряд відомих українських письменників – М. Рильський, О. Гончар, Н. Рибак. та ін. У цей період видання українською мовою становили найбільший відсоток від усіх опублікованих в Україні книг порівняно з іншими роками повоєнної історії: у 1957 р. – 53 %, у 1958 – 60 %, а в 1960 р. – 49 %.

У 1950–80-ті рр. українське музичне мистецтво збагатилося операми Г. Майбороди, В. Губаренка, симфоніями В. Кирейка, А. Штогаренка, кантатами В. Рождественського й А. Філіпенка, творами Б. Лятошинського, А. Кос-Анатольського, С. Людкевича, братів Г. та П. Майбород, Ю. Мейтуса, А. Штогаренка та ін. Скарбниця образотворчого мистецтва поповнилася роботами М. Дерегуса, М. Божія, К. Трохименка, О. Шовкуненка, В. Бородая, Т. Яблонської.

У сфері літератури виділяється творчість О. Гончара, М. Стельмаха, П. Загребельного, Ю. Мушкетика, Є. Гуцала, поезія Л. Костенко, І. Драча, В. Стуса, Б. Олійника, В. Симоненка. У Кінематографі можна відзначити фільми М. Параджанова "Тіні Забутих предків", І. Миколайчука "Вавилон ХХ", Ю. Ілієнка "Білий птах з чорною ознакою", Л. Бикова "У бій ідуть тільки «старики» ".

У науковій сфері в цей час плідно працювали вчені під керівництвом М. Боголюбова (математична фізика), В. Глушкова (кібернетика), Л. Ландау (ядерна фізика), Б. Патона (зварювання металів). У 1961 р. вчені Українського науково-дослідного конструкторсько-технологічного інституту синтетичних надтвердих матеріалів АН УРСР першими у світі одержали штучні алмази.

На початку 60-х рр. у Києві, а згодом у Львові були створені клуби творчої молоді (КТМ), які стали осередками шістдесятників, центрами їхньої громадської діяльності. Літературно-мистецькі й меморіальні вечори клубів, театральні постановки, виставки художників ставали помітними подіями в громадському житті й нерідко справжнім викликом офіціозу.

Проте лібералізація тривала недовго. Уже з 1963 р. почалися цькування владою шістдесятників у пресі, перестали друкувати їхні твори, забороняли літературно-мистецькі вечори, було закрито клуби творчої молоді.

Рух шістдесятників значною мірою переплітався з діяльністю дисидентів – інакодумців, які в тій чи іншій формі відкрито висловлювали свої погляди, що не збігалися з офіційною політикою. Більшість із них спочатку (а саме в 60-х рр.) не виступали проти радянської влади, бажаючи "поліпшити систему", вони прагнула мирних, легальних форм діяльності. Порушувані дисидентами питання стосувалися

демократизації політичного й суспільного життя СРСР, дотримання владою прав людини, становища України в складі СРСР, русифікації, утисків національної інтелігенції та культури, мовної проблеми.

Головними центрами дисидентської активності були Київ і Львів. Кількість людей, які протягом 60-х – початку 70-х рр. були заангажовані в різних формах дисидентської діяльності, сягала майже тисячі осіб.

Однією з головних форм діяльності дисидентів в умовах обмеження політичних і демократичних свобод було нелегальне видання публіцистичних творів і статей з актуальної суспільної тематики. 60-ті – 70-ті рр. стали епохою справжнього розквіту самвидаву, насамперед політичної публіцистики. З'явилися такі визначні твори, як "Інтернаціоналізм чи русифікація" І. Дзюби, "Лихо з розуму" В. Чорновола та ін. Однією із форм діяльності дисидентів була організація демонстрацій на захист національних чи громадянських прав. Вони надсилали петиції й листи протесту проти репресій у вищі партійні та державні інстанції. Створювали правозахисні організації. Іноді акції протесту набирали крайніх форм. Так, у 1968 р. колишній в'язень комуністичних таборів, вояк УПА Василь Макух із Дніпропетровська з вигуками "Хай живе вільна Україна" здійснив акт демонстративного самоспалення на Хрещатику.

Український дисидентський рух мав три основні течії:

1. Правозахисне, або демократичне, дисидентство, представлене Українською Гельсінською Спілкою (УГС), тобто групою сприяння виконанню Гельсінських угод відносно прав людини. УГС була утворена в листопаді 1976 р. у Києві. її очолив письменник М. Руденко. До складу входили 37 осіб, у тому числі О. Бердник, П. Григоренко, Л. Лук'яненко, І. Кандиба.
2. Релігійне дисидентство, яке боролося за відновлення української греко-католицької та автокефальної православної церков, за свободу діяльності протестантських сект. Найяскравішими представниками цієї течії були Г. Вінс, І. Гель, В. Ромашок, Й. Тереля.
3. Національно орієнтоване дисидентство, що засуджувало московський (російський) шовінізм, імперську політику центру, форсовану русифікацію. До цього напрямку належали І. Дзюба, С. Караванський, В. Мороз, В. Чорновіл та ін. Характерною рисою всіх трьох напрямків було залучення до сфери своєї діяльності національного фактора.

Влада жорстоко переслідувала дисидентів. Так, у травні 1961 р. у Львівському обласному суді відбувся судовий процес над Українською робітничо-селянською спілкою – УРСС, організованою в 1959 р. Л. Лук'яненком. УРСС мала програму, що ставила за мету домогтися виходу

України зі складу СРСР. У 1961 р. в Донецьку була засуджена група дисидентів, очолювана журналістом Г. Гайовим. У 1962 р. в Запоріжжі відбувся суд над групою із шести осіб, до якої входили В. Савченко, В. Чернишов та ін. У серпні 1965–1966 рр. у декількох містах України за звинуваченням в "антирадянській агітації і пропаганді" були засуджені кілька десятків людей із кола шістдесятників. Дисидентів не лише ув'язнювали (нерідко за кримінальними статтями), влаштовували провокації, але й часто силоміць запроторювали до психіатричних лікарень, позбавляли громадянства й висилали з країни, іноді таємно вбивали (так влада ліквідувала В. Стуса й В. Симоненка).

Після утвердження в Україні з 1972 р. нового керівника республіки В. Щербицького та призначення В. Маланчука на посаду секретаря ЦК Компартії України з питань ідеології, ідеологічний тиск і переслідування інакомислячих значно посилились. Тривали широкі політичні й культурні репресії в 1972, 1977–1978 рр. На цьому тлі прийнята в 1978 р. нова Конституція УРСР (калька союзної, прийнятої роком раніше), попри деякі нові досягнення в соціальній сфері, виявилась верхом лицемірства в галузі громадянських прав, хоча дотримання їх гучно декларувалося в її статтях.

У республіці все більше посилювалися процеси русифікації. Цьому цілеспрямовано сприяла політика московського центру. Так, закон 1958 р. надавав право батькам вибирати своїм дітям мову навчання. У 1978 р. вийшла Директива Міністерства освіти УРСР про "Удосконалення вивчення російської мови в загальноосвітніх школах республіки". А в травні 1983 р. – Постанова ЦК КПРС "Про додаткові заходи щодо вдосконалення вивчення російської мови в загальноосвітніх і навчальних закладах союзних республік".

У результаті за 1960–1980 рр. кількість україномовних шкіл у республіці зменшилося на 8,7 тис. Якщо в 1960/61 навчальному році школи з українською мовою навчання охоплювали 68,7 % учнів, то в 1970/71 – 60,4 %, у 1976/77 – 57,8 %. У 1991 р. лише близько 48 % українських школярів навчалося українською мовою. На 1989 р. не залишилося жодної української школи в Донецьку, Чернігові, Луганську, Одесі, Миколаєві, Харкові. Українська мова витіснялася не лише зі шкіл, а й із вищих навчальних закладів, театрів, державних і партійних організацій, установ, з газет і журналів. У вищих навчальних закладах українською мовою у другій половині 1980-х рр. читалося лише близько 5 % лекцій. Якщо в 60-х рр. на українському книжковому ринку понад 60 % видань було українською мовою, то в липні 1990 р. – менше 20 %. Згідно з політикою "злиття націй" російська мова пропагувалась як засіб міжнаціонального спілкування, а на практиці витискувала українську з освіти, науки, культури й навіть на побутовому рівні.

Загалом потрібно відзначити, що важливою ознакою суспільної свідомості цих років було розчарування суспільства в комуністичних ідеалах і криза довіри до актуальної влади. Цьому сприяли наявна соціальна несправедливість станових привілеїв партійної номенклатури, тотальна брехня та подвійна мораль влади, несправедливі зовнішньополітичні акції СРСР в Чехословаччині й Афганістані, економічна неспроможність "прогресивної" соціалістичної системи. В умовах суцільної брехні й фальші влади високий тиск державних інститутів на суспільство, який виявлявся в повному контролі влади над громадсько-приватним життям громадян та вимозі постійних проявів ідеологічної лояльності до режиму, породжували спротив і роздратування у людей. Тотальна монополія влади на істину в усіх сферах життя (духовній, економічній, політичній тощо), обмеження системою можливостей і свобод громадян викликали все більше незадоволення суспільства.

Характерною рисою суспільних процесів цього періоду в країні було зростаюче незадоволення радянського населення багатьма аспектами існуючого суспільно-політичного устрою. Позитиви розвиненого соціалізму (високі соціальні гарантії, безкоштовна освіта й медицина, низький рівень злочинності, національно-релігійна та соціально-майнова рівність, відсутність расової дискримінації, забезпечення невисокого, проте гарантованого матеріального рівня життя) уже не задовольняли високоосвічене урбанізоване населення. Тим більше, що розвинені капіталістичні країни на кінець 60-х рр., будуючи "суспільство загального благоденства", також значною мірою досягли цих здобутків соціалізму. Натомість за рівнем матеріального життя, рівнем політичних, громадянських, економічних прав і свобод, свободи творчості й пересування, можливостей самореалізації СРСР поступався Заходу й не відповідав ступеню розвитку високоосвіченого населення своєї країни, що прагнуло розширення суспільних рамок.

Дисиденти були великою мірою виразниками цих суспільних прагнень і добивалися збільшення національних, громадянських і політичних свобод, тим паче, що вони декларувалися радянською конституцією. Проте на відміну від капіталістичних країн, в основі суспільних систем яких лежать економічні засади приватної власності й законодавчо-правові принципи, СРСР тримався на єдиній ідеології, імперській воєнній силі та повній монополії на владу комуністичної партії, що була адміністративно-економічним стрижнем державної системи. За цих умов діяльність і вимоги дисидентів щодо збільшення свобод у політичній, ідеологічній, національній, економічній сферах життя реально підривали основи суспільної системи. Наслідком були репресії влади. Однак це вже не могло зупинити суспільну кризу в країні.

ХРОНОЛОГІЯ

1954, 19 лютого	–	Уведення Кримської області до складу УРСР.
1956, 14–25 лютого	–	Відбувся XX з'їзд КПРС, на якому М. Хрущов зачитав свою знамениту доповідь про культ особи Й. Сталіна
1961, січень	–	Суд у Львові над членами Української робітничо-селянської спілки.
12 квітня	–	Політ першого у світі космонавта Юрія Гагаріна.
жовтень	–	Карибська криза. Розміщення радянських ядерних ракет на Кубі ледве не призвело до атомної війни.
1964, 14 жовтня	–	Зняття М. Хрущова з посади першого секретаря ЦК КПРС і обрання на неї Л. Брежнєва.
1965	–	Перша хвиля арештів серед української інтелігенції.
1966, січень	–	Початок косигінської реформи впровадження економічних стимулів в управлінні економікою.
1972, січень – травень	–	Друга хвиля репресій в Україні. Арештовано понад 200 чоловік.
25 травня	–	Звільнення П. Шелеста й обрання В. Щербицького першим секретарем ЦК КП України.
1975, 1 серпня	–	Підписання Заключного акта Гельсінської угоди, яка гарантувала непорушність післявоєнних кордонів і дотримання прав людини.
1976, листопад	–	Створення в Києві української групи сприяння виконанню Гельсінських угод на чолі з М. Руденком і за участю генерала П. Григоренка.
1978, 20 квітня	–	Схвалення Верховною Радою УРСР нової Конституції УРСР.
1979, грудень	–	Уведення радянських військ до Афганістану. Початок довготривалої війни.
1983, 26 травня	–	Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР "Про додаткові заходи по вдосконаленню вивчення російської мови в загальноосвітніх навчальних закладах союзних республік".

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

"**ВІДЛИГА**" **–** період лібералізації суспільного життя в СРСР, що тривав із середини 1950-х – до середини 1960-х рр.

ВОЛЮНТАРИЗМ – течія суспільного руху, в якій основний акцент робиться на волі окремої особи, спонтанній дії, стихійності.

ДИСИДЕНТ – у середні віки так називали віровідступників. У сучасному розумінні так називають громадян колишнього СРСР і соціалістичних країн, які відкрито протиставляли свої погляди пануючій ідеології.

"**ЗАСТІЙ**" – період посилення жорсткого контролю влади над суспільним життям, що супроводжувався уповільненням темпів економічного розвитку країни й наростанням кризових явищ в соціально-економічній і адміністративній сферах. Тривав з другої половини 1960-х до середини 1980-х рр.

ПАРИТЕТ – у політиці й воєнній сфері означає досягнення рівності становища.

ПАРТОКРАТІЯ – прошарок партійного апарату, який обюрократився й в умовах монополії на владу зосереджує у своїх руках усі важелі господарського, адміністративного та політичного управління.

ПРАВА ЛЮДИНИ – сформульовані в Загальній декларації прав людини, прийнятій Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р. (громадянські, політичні, економічні, соціальні, культурні та інші права і свободи), проголошені невід'ємними та обов'язковими для дотримання усіма.

РЕАБІЛІТАЦІЯ – відновлення необґрунтовано порушених політичних і громадянських прав.

РОЗРЯДКА – процес, спрямований на припинення гонки озброєнь, обмеження, скорочення і ліквідацію засобів ведення війни.

ХОЛОДНА ВІЙНА – період політичного, ідеологічного і воєнного протистояння без ведення прямих відкритих воєнних дій, двох суспільних і воєнних блоків (країн НАТО і Варшавського договору), який тривав з 1946 р. до кінця 1980-х рр.

ПЕРСОНАЛІЇ

БРЕЖНЄВ ЛЕОНІД ІЛЛІЧ (1906–1982) – державний і партійний діяч. У 1939 р. працював секретарем Дніпропетровського обкому партії. З 1941 по 1945 р. перебував на політичній роботі в діючій армії. У 1946 р. – перший секретар Запорізького, у 1947 р. – Дніпропетровського обкомів партії. З 1950 р. – перший секретар ЦК КП Молдавії. У 1952 р. став секретарем ЦК і кандидатом у члени Президії ЦК КПРС. За підтримки М. Хрущова після XX з'їзду – член Президії ЦК КПРС. У жовтні 1964 р. став Генеральним секретарем ЦК КПРС, пізніше – головою Президії Верховної Ради СРСР.

ХРУЩОВ МИКИТА СЕРГІЙОВИЧ (1894–1971) – державний і партійний діяч. З 1918 р. – член більшовицької партії. У 1938–1949 рр. – перший секретар ЦК КП(б)У, у 1944–1947 рр. водночас Голова Раднаркому (з 1946 – Ради Міністрів) УРСР. Під час війни член Військових рад кількох фронтів. З березня 1953 р. – секретар, з вересня 1953 до жовтня 1964 – перший секретар ЦК КПРС, одночасно (1958–1964) – Голова Ради Міністрів СРСР.

ШЕЛЕСТ ПЕТРО ЮХИМОВИЧ (1908–1996) – партійний і державний діяч. По закінченні Маріупольського металургійного інституту (1935) працював на заводах Маріуполя і Харкова. У 1948–1954 рр. – директор заводів у Ленінграді та Києві. З 1954 р. – на партійній роботі. У 1963–1972 рр. – перший секретар ЦККП України. У 1972 р. був усунутий зі своєї посади й переведений до Москви одним із заступників голови Ради Міністрів СРСР, а невдовзі відправлений на пенсію.

ЩЕРБИЦЬКИЙ ВОЛОДИМИР ВАСИЛЬОВИЧ (1918–1990) – партійний і державний діяч. По здобутті вищої освіти брав участь у Великій Вітчизняній війні. У 1955 р. – перший секретар Дніпропетровського обкому партії, у 1957 р. – член президії та секретар ЦК Компартії України. У 1961–1963 та в 1965–1972 рр. був головою Ради Міністрів УРСР. З 1972 р. по 1989 р. – перший секретар ЦК КПУ. Займав реакційно-консервативну позицію в Україні в національно-культурних питаннях.

ЛЕКЦІЯ

22

ПРОЦЕС ПЕРЕБУДОВИ В СРСР. УКРАЇНА НА ШЛЯХУ ДО НЕЗАЛЕЖНОСТІ (1985–1991)

1. Курс на перебудову. Особливості його реалізації в Україні.
2. Економічна криза перебудовного періоду в Україні. Погіршення життєвого рівня населення республіки.
3. Зростання політичної активності суспільства, суверенізація УРСР. Спроби державного перевороту в СРСР. Проголошення незалежності України.

1. Курс на перебудову. Особливості його реалізації в Україні

У березні 1985 р. після смерті Генерального секретаря ЦК КПРС 74-річного К. Черненка, на засіданні Політбюро новим Генеральним секретарем був обраний представник молодшого покоління – 54-річний Михайло Горбачов. У квітні 1985 р. новий керівник країни скликав пленум ЦК КПРС, на якому був проголошений курс на "прискорення соціально-економічного розвитку радянського суспільства". Порушуючи проблеми вдосконалення управління господарством, Генеральний секретар ЦК використав термін "перебудова". Спочатку цей термін вживався лише в контексті проведення структурних змін для поліпшення управління господарським механізмом, однак поступово під перебудовою стали розуміти реформування всіх сторін суспільного життя. Період перебудови в СРСР тривав із квітня 1985 р. по серпень 1991 р., коли КПРС була усунута від влади й почався розпад Радянського Союзу.

На середину 1980-х рр. СРСР перебував в глибокій системній кризі. Соціалістична забюрократизована та одержавлена радянська економіка, вичерпавши екстенсивні ресурси розвитку та не маючи ніяких внутрішніх стимулів для модернізації, переживала стагнацію, усе більше відстаючи від високорозвинених західних держав. Крім того, радянську економіку знекровлювала гонка озброєнь, загострення міжблокового протистояння, колосальні витрати на утримання в орбіті радянського впливу численних країн-сателітів і союзників, війна в Афганістані. А після падіння світових цін на нафту й газ економічна ситуація стала загрозливою.

Поряд з економічною, радянська система переживала глибоку суспільно-політичну кризу. Стрижень політико-адміністративного управління в країні, правляча Комуністична партія,, позбавлена будь-якого контролю та конкуренції розкладалася, усе менш адекватно реагуючи на тогочасні реалії. Освічене, значною мірою урбанізоване радянське населення все важче переживало обмеження громадянських, творчих і економічних свобод, тотальний контроль партії в усіх сферах життя та вимоги демонстрування постійної політико-ідеологічної лояльності до владної системи. Народ усе менше вірив в економічну, ідеологічну та соціальну прогресивність соціалістичної системи, особливо на тлі постійної фальші, брехні, дефіциту та привілеїв партійної номенклатури. Усе це посилювало ідеологічну кризу та соціальне напруження.

Не кращою була й зовнішньополітична ситуація. СРСР практично втратив можливості культурно-ідеологічної експансії, все важче було утримувати східноєвропейські країни в соцтаборі, інтервенція в Афганістані підривала його імідж у світі, а холодна війна викликала міжнародне напруження.

У ситуації всеохоплюючої системної кризи і радянська еліта, і народ розуміли, що потрібні зміни. Тому перебудова була зустрінута населенням країни з ентузіазмом.

Метою перебудови, проголошуваної радянським керівництвом, була модернізація соціалістичної системи й подолання негативних кризових явищ в суспільстві. Цього планувалося досягти, по-перше, за рахунок наведення дисципліни й порядку в партійно-адміністративному управлінському апараті та господарстві країни; по-друге, шляхом інтенсивного впровадження новітніх здобутків НТР в економіку. Тому в перші роки перебудови (квітень 1985 – січень 1987), радянське керівництво проголосило курс на прискорення соціально-економічного розвитку країни.

Однак оскільки екстенсивні резерви економіки були вичерпані, а контролюючо-силові та ідеологічні можливості системи ослаблені, то

дисциплінарні методи не дали значного економічного ефекту. Політика "економічного прискорення" також виявилась невдалою. За умов збереження недоторканності державної планової економіки й бюрократизованої командно-адміністративної системи управління, підприємства не мали ні можливостей, ні потреб, а головне, внутрішніх стимулів до реорганізації свого виробництва.

Зазнавши невдачі в цьому напрямку та зрозумівши, що компартійно-бюрократична система не може реформувати сама себе й блокує будь-які зміни, М. Горбачов переніс акценти реформ з адміністративно-економічної в суспільну площину. Узявши курс на певну лібералізацію режиму, він прагнув залучити ініціативу широких верств населення до суспільних змін.

У лютому 1986 р. на XXVII з'їзді КПРС М. Горбачов висунув принципові лозунги: "гласність", "широка демократія", які суттєво вплинули на подальший розвиток суспільних процесів. Однак усі ці зрушення відбувалися в рамках "оновлення" соціалістичної системи. З'явилися гасла "Більше соціалізму", "Більше демократії". З'їзд прийняв "нову редакцію" програми партії, в якій уже не йшлося про завдання побудови основ комунізму, а було проголошено курс на вдосконалення соціалізму. Почалася лібералізація суспільної системи.

У 1986 р. до Москви (а згодом і до політичного життя) повернувся дисидент академік А. Сахаров, цього ж року припинилося "глушіння" зарубіжних радіостанцій, переслідування інакомислячих. Гласність і демократія передбачали широке обговорення в суспільстві, зокрема в трудових колективах, виробничих і соціальних проблем, контроль народу за діяльністю керівників адміністративних, господарських і партійних установ. Щоправда, усе це стосувалося низового та середнього рівнів. Таким чином, за рахунок посилення зворотного зв'язку між суспільством та державно-господарськими структурами (прозорість дій влади, вибори талановитих кадрів, обговорення проблем), М. Горбачов намагався поліпшити розв'язання соціально-економічних і адміністративно-управлінських проблем та надати динамізму розвитку радянської системи.

Дуже швидко основним об'єктом гласності суспільства стали так звані "білі плями" в історії КПРС і радянської держави. Спочатку на вістря гласності потрапили злочини сталінського періоду, переважно щодо партії та її керівних працівників. Потім почалася ревізія всіх основ радянської системи. Московські суспільно-політичні журнали з осені 1986 р. почали друкувати документи, мемуари і художні твори, що викривали сталінські репресії, війну в Афганістані, економічні негаразди, номенклатурні привілеї тощо. Проте духовна свобода та розкриття злочинів компартії руйнували фундаментальні ідеологічні

підвалини радянської держави та все більше дискредитували хребет системи – правлячу партію. Цьому сприяло й проведення гучних антикорупційних процесів проти представників вищого партійного республіканського й державного керівництва, зокрема в республіках Середньої Азії та Москві.

Услід за московськими виданнями – "Московскими новостями", "Огоньком", "Новим миром", "Знаменем", "Октябрем" у цей процес дещо пізніше включилась і українська преса – "Літературна Україна", "Жовтень", "Україна" та ін. У суспільство почала приходити правда про добу визвольних змагань 1917–1920 рр., трагічні картини колективізації, суперечливий характер суспільного розвитку в 20–30-ті роки, голодомор 1932–1933 рр.

Слід візначити, що в Україні розвиток суспільних процесів у цей період був уповільнений, республіка була своєрідним "заповідником застою". Нічого дивного в цьому не було, оскільки на той час демократизація відбувалася "зверху" – із центру, а сам партапарат на місцях був інертний, не мав ніяких внутрішніх стимулів до самореформування та й не міг цього зробити, адже він був фактично бюрократичною структурою. Крім того, в Україні було консервативне керівництво, яке довгі роки насаджувало в республіці реакційний режим і не збиралося шляхом лібералізації дестабілізовувати своє правління.

Активність українського суспільства була каталізована аварією на Чорнобильській АЕС. Вибух четвертого реактора на станції, що стався в ніч із 25 на 26 квітня 1986 р., спричинив техногенну катастрофу планетарного масштабу. Україна прийняла на себе майже чверть усіх радіоактивних забруднень. Під час аварії вибухнуло до 190 тонн атомного палива, половину якого було викинуто в повітря, що призвело до забруднення радіоактивними відходами величезної території. Найбільш радіоактивно забрудненими виявилися Житомирська, Київська, Чернігівська області. Тисячі рятівників – пожежників, військових, водіїв ризикуючи життям брали участь у спорудженні саркофагу над четвертим енергоблоком, вивозили жителів із небезпечної зони.

Радянське союзне й українське республіканське керівництво на чолі з М. Горбачовим і В. Щербицьким злочинно приховували наслідки й масштаби катастрофи від громадськості. Населенню не було вчасно повідомлено про те, як поводити себе в умовах, що склалися. Цим було завдано непоправної шкоди здоров'ю величезній кількості людей, через що протягом наступних років від радіоактивних хвороб померло 125 тис. осіб. Про небезпеку було повідомлено лише через 10 днів після аварії, тоді як багато представників партійної номенклатури вже встигли вивезти своїх дітей. Проведення першотравневої

демонстрації в Києві, в якій брали участь тисячі дітей, коли радіаційний фон у місті в десятки разів перевищував норму, стали яскравим показником ставлення комуністичного керівництва країни до життя громадян й показали половинчастий характер політики "гласності". Ця аварія лягла великим тягарем на економіку України: на ліквідацію наслідків аварії було витрачено в 1988–1990 рр. у тодішньому цін понад 20 млрд крб, було відселено населення в радіусі 30 км від реактора, з господарського обороту вилучено близько 190 тис. га земель.

Дії радянського уряду під час катастрофи остаточно підірвали довіру населення до радянського керівництва, пробудили серед українців усвідомлення національних інтересів, спричинили підвищення суспільно-політичної активності.

Породжений гласністю плюралізм думок, розбуджена активність суспільства, що вимагало розширення громадянських свобод, дедалі більше вступали у протиріччя з пануючою системою. Розуміючи, що зворотний реакційний курс безперспективний і вже неможливий, М. Горбачов поглиблює лібералізацію, водночас намагаючись тримати суспільні події під контролем і очолювати реформаторський процес, збільшуючи соціальну базу перебудови та зміцнюючи свою популярність у країні.

У 1987 р. на січневому Пленумі ЦК КПРС було відзначено консерватизм, бюрократизм і неповороткість партійно-адміністративного апарату, що гальмує реформи, а тому на перший план було висунуто завдання демократизації управлінсько-громадської сфери. Акцент робився на тому, щоб саме суспільство знизу, через висування активних і передових людей у партійно-господарські органи оптимізувало діяльність владно-управлінських структур. Відновлювалася роль Рад як органів політичної влади, стимулювався розвиток внутріпартійної демократії, розширювалася демократизація економічного управління, передбачалося підвищення соціальної активності народу та рівня участі громадян у житті суспільства.

На червневому (1987) Пленумі ЦК КПРС було виголошено нові стратегічні пріоритети перебудови: нове політичне мислення, радикальна економічна реформа, демократизація політичної системи. Відбувалося активне оновлення партійних кадрів. Один за одним залишали посади перші секретарі Дніпропетровського, Ворошиловградського, Львівського та інших обкомів.

Почалися перші масштабні виступи культурної громадськості в Україні, пов'язані із захистом української мови та протестами проти русифікації освітнього, адміністративного, суспільного життя республіки. Головну роль у цьому відіграла Спілка письменників України та її центральний орган – газета "Літературна Україна". Уже в червні

1987 р. за дорученням спілки Ю. Мушкетик, Б. Олійник і Д. Павличко підготували відповідного листа, адресованого Верховній Раді УРСР. Широкого розголосу набули виступи на захист української мови О. Гончара, Р. Братуня, І. Дзюби, І. Драча, В. Дрозда, Б. Олійника, В. Яворівського й багатьох інших.

Лібералізація суспільного життя та ослаблення партійно-владного контролю сприяли утворенню й розвитку в Україні неформальних організацій. Так, у серпні 1987 р. в Києві було створено Український культурологічний клуб (Київ), у жовтні у Львові "Товариство Лева", в Одесі "Народний союз сприяння перебудові", у Ворошиловграді "Комітет підтримки перебудови". Навесні 1988 р. при Київському університеті імені Тараса Шевченка виникла студентська організація "Громада". Була створена Українська Студентська Спілка (УСС), українознавчий клуб "Спадщина", асоціація "Зелений світ". А в березні 1988 р. на базі Української Гельсінської групи сформувалася політична організація республіканського масштабу – Українська Гельсінська спілка (УГС). Члени УГС обрали своїм лідером політв'язня Л. Лук'яненка, звільненого в грудні того самого року.

Ці організації спочатку діяли в рамках "поглиблення перебудови" й добивалися розширення національно-культурних і громадянських прав, критикували безгосподарність, привілеї та недоліки місцевої влади, відстоювали екологічні права громадян, організовували мітинги, збори, демонстрації, створювали позацензурну пресу. Однак поступово багато з них усе більше й більше політизувалися.

Зважаючи на посилення і політизацію суспільного руху, який ставав все менш контрольований і небезпечний для влади, та спостерігаючи інертність і забюрократизованість партапарату, ліберальне крило комуністичного керівництва на чолі з М. Горбачовим шляхом проведення демократичних реформ у політико-управлінській площині намагалися відокремити партійні структури від державних і залучити пробуджене суспільство до управління державою через розширення можливості доступу нових людей в органи партійно-адміністративної влади. Таким чином реформаторське крило комуністичного керівництва хотіло надати свіжого імпульсу розвитку партійно-адміністративній системі, спрямувати зростаючу громадську енергію в партійно-державне русло, запобігти наростаючому протистоянню демократизованого суспільства і консервативного комуністичного держапарату.

Незважаючи на опір консерваторів, Генеральний секретар ЦК домігся того, що XIX партконференція, яка працювала в червні – липні 1988 р., висунула проект конституційної реформи, схваленої в жовтні того самого року Верховною Радою СРСР. Реформа передбачала перебудову системи політичної влади. Відтепер безпосередня

влада зосереджувалася у представницьких органах – Радах різних рівнів (від місцевих до верховних). Був уведений інститут голів Рад усіх рівнів і президій місцевих Рад, які взяли на себе функції виконкомів. Працівники виконкомів і керівні партійні діячі не могли бути обрані депутатами Рад.

Усе це, однак, лише розбалансовувало апарат управління країни, який, втративши централізацію, єдність і контроль, незважаючи на "демократичну балаканину", не ставав менш забюрократизованим, гнучкішим і оперативнішим у вирішенні суспільних питань. А "демократизація" дискредитованої партії була недостатньо радикальною. Крім того, на конференції було офіційно проголошено курс на створення правової держави, утвердження парламентаризму, розподілу влади. Це надало нового стимулу активному розвитку суспільних і політичних рухів, усе більш опозиційних до компартії, які намагалися посилити свій вплив у країні.

Уже через кілька днів після закінчення XIX конференції КПРС у Львові відбулися багатотисячні мітинги, у яких брали участь представники творчих спілок, національно-культурних об'єднань, міськкому комсомолу, УГС та ін. Провідною темою виступів на мітингах були питання демократизації суспільства і національного відродження. 13 листопада 1988 р. в Києві було проведено 20-тисячний мітинг, присвячений екологічним проблемам. У лютому 1989 р. відбулася установча конференція Товариства української мови імені Тараса Шевченка. За безпосередньої участі цієї громадської організації Верховна Рада УРСР прийняла Закон "Про мови в Українській РСР". Ним юридично закріплювався державний статус української мови й гарантувалася рівноправність мов усіх народів республіки.

У березні 1989 р. відбулися вибори народних депутатів СРСР. Була створена дворівнева парламентська система у вигляді з'їзду народних депутатів СРСР і постійно діючої Верховної Ради СРСР. Партійні комітети не втручалися у виборчий процес. Щоправда, резерв у вигляді третини мандатів давав керівникам КПРС гарантовану більшість. Однак уперше була порушена монополія КПРС на виборах до владних органів.

Під впливом погіршення економічних умов життя і радикалізації політичної обстановки в липні 1989 р. в Україні почалися й перші робітничі страйки. Так, у Донецькому та Львівсько-Волинському вугільних басейнах у цей період масово страйкували шахтарі.

Піднесення національного руху в роки перебудови яскраво виявилось і в релігійній сфері. У результаті тривалої боротьби навесні 1990 р. було легалізовано Українську греко-католицьку церкву. Процес інституційного оформлення релігійної диференціації населення України

йшов повним ходом. Відтак у 1991 р. в Україні вже існувало близько 11 тис. релігійних громад, які належали до 27 різних конфесій. Найбільше їх було в розпорядженні УПЦ Московського патріархату (понад 5 тис.) і Української греко-католицької церкви (2 тис).

Посилювалась активність суспільних рухів і організацій. Зростала їхня кількість, чисельність, вплив. Так, уже в червні 1989 р. в Україні діяло понад 47 тис. неформальних об'єднань. Поступово в надрах неформальних самодіяльних організацій визрівала ідея створення масової громадсько-політичної організації республіканського масштабу на зразок народних фронтів у прибалтійських республіках.

У вересні 1989 р. з ініціативи Спілки письменників України, підтриманої українським "Меморіалом" і Товариством української мови ім. Т. Шевченка, виникла наймасовіша політична організація – Народний рух України (спочатку з додатком "за перебудову"). Головою руху був обраний поет І. Драч, секретаріат очолив один із лідерів УГС М. Горинь. Оскільки Рух виступав за економічний, політичний та ідеологічний плюралізм. Це дало змогу на першому етапі його діяльності об'єднатися в ньому представникам різних поглядів: від комуністів-реформаторів до членів УГС та інших організацій.

НРУ зразу ж заявив про себе як про інтернаціональну організацію. Організатори Руху свідомо уникали спрямування на його національну виключність. Програма, яку прийняв установчий з'їзд, великою мірою орієнтувалась на підтримку тих реформаторських сил КПРС, які розпочали перебудову. Потрібно відзначити, що переважна більшість діячів національно-демократичних рухів та громадських організацій в Україні були членами КПРС, хоч і не функціонерами партапарату. На той час демократичний рух ішов у контексті перебудови й був більш-менш згуртованим. Однак демократизація суспільства безповоротно й невпинно виходила за рамки "ліберального соціалізму", загрожуючи існуванню системи. Крім того, бюрократичний компартійний владний апарат не встигав за змінами в суспільстві, та й багатьох його вимог просто не міг виконати.

Усі ці обставини, поряд з усе більшою дискредитацією комуністичного режиму в ЗМІ, неминуче мали викликати протистояння між демократичним рухом і владою, навіть незважаючи на реформування Рад. Проте й самі партійні функціонери були невід'ємною частиною суспільства, що все більш лібералізувалося. Крім того, втрачаючи підтримку центру і статус державної партії, вони все більше розчаровувалися в режимі й намагалися пристосуватися до нових реалій. Тому реакція влади на загальне наростаюче протистояння була непослідовною і слабкою.

Створення та активна діяльність Народного Руху підривали позиції Комуністичного партії в українському суспільстві, особливо за перебування при владі непопулярного керівництва на чолі з В. Щербицьким. За цих обставин у вересні 1989 р. на пленумі ЦК КПУ під тиском М. Горбачова В. Щербицький нарешті пішов у відставку.

Дуже важливою масовою акцією Руху став "живий ланцюг" між Києвом і Львовом, організований 21 січня 1990 р. і присвячений проголошенню 1919 р. об'єднання УНР і ЗУНР в єдину державу. Він демонстрував єдність і масовість української національно-визвольної боротьби. Сотні тисяч громадян вийшли на трасу Львів – Київ і в точно визначений час узялися за руки, щоб утворити "живий ланцюг" на честь Акта злуки.

В умовах падіння авторитету в суспільстві, внутрішнього розколу в партії, наявності політичної опозиції, компартія втратила статус державної. У березні 1990 р. на III з'їзді народних депутатів СРСР уже сама КПРС, згідно з рішенням Пленуму ЦК, що відбувся напередодні, було відмінено 6 статтю Конституції СРСР про керівну роль КПРС у суспільстві. Відміна 6 статті про керівну роль компартії приймалася в пакеті з введенням посади Президента СРСР (М. Горбачов прагнув таким чином зберегти як особисту владу в державі, так і міцність верховної влади в умовах втрати адміністративного стрижня країни – КПРС). Президент СРСР повинен був обиратися прямими, таємними виборами, але як виняток, цього разу його було обрано народними депутатами СРСР. М. Горбачов вже не міг бути впевнений, що народ вибере його на прямих виборах.

Компартія України, втративши підтримку й контроль з боку КПРС, втрачала її й серед населення. Під натиском рухівської фракції Верховна Рада України в жовтні 1990 р. теж скасувала 6 статтю Конституції УРСР про керівну роль Компартії України. Таким чином, Правову основу, на яку опиралася Комуністична партія, було усунуто, що призвело до розвалу всієї політичної системи держави. У результаті державний апарат перетворився на складний конгломерат конкуруючих груп і кланів. Країна все більше втрачала керованість.

Отже, започаткувавши курс на перебудову, що був об'єктивною відповіддю на кризовий стан радянської системи і країни, і почавши лібералізацію суспільної системи, М. Горбачов, не маючи стратегічної програми реформ, не лише не зміг модернізувати соціалістичну систему, але призвів її до повного знищення. Надання свободи в ідеологічній площині внаслідок інформаційного вибуху про злочини системи спричинили повне руйнування ідеологічного фундаменту радянського ладу, який був однією з основних опор системи. Населення повністю

розчарувалося в радянській владі й ніякою "демократизацією" її вже неможливо було врятувати. Крім того, владна Комуністична партія не встигала за демократичними процесами в суспільстві, та й об'єктивно не могла виконати назрілі потреби населення.

Розширення демократії в політичній сфері мало наслідком дискредитацію та усунення компартії від влади і політико-адміністративної сфери, що призвело до повного хаосу в управлінні. М. Горбачов втрачав важелі управління країною і змушений був весь період перебудови лише марно боротися за збереження своєї влади. "Демократизм" центральної влади сприяв поширенню національних конфліктів і сепаратизму в країні. А проведення економічної лібералізації без чіткої програми й контролю держави спричинили повний колапс в економіці й ще більше дискредитували систему. Деякі успіхи в зовнішній політиці (припинення гонки озброєнь і холодної війни, досить нерівноправна розрядка), були придбані ціною односторонньої здачі СРСР багатьох своїх геополітичних позицій і втратою міжнародних економічних ринків.

Намагання М. Горбачова модернізувати соціалістичний устрій і Радянський Союз як державу шляхом надання більшої свободи його громадянам, зокрема народам союзних республік, у суспільно-політичній і соціально-економічній сфері за тих умов, а саме ослаблення державної системи й центральної влади, закономірно призвели до краху радянської системи.

Результатом перебудови став розпад світового соціалістичного табору, руйнування соціалістичного суспільного ладу, а потім і розвал самого СРСР, управління та економіки країни й остаточна дискредитація радянської державної системи, що викликало прагнення багатьох громадян змінити суспільний устрій на західний зразок. У ході перебудови найактивнішими були такі суспільні прошарки: творча демократична інтелігенція, яка прагнула розширення громадянських свобод і підвищення рівня життя; криміналітет, котрий бажав перерозподілу власності; велика частина компартійної еліти, котра хотіла, очоливши демократичні процеси, позбавитись державного нагляду, уже "незручної" ідеології та партійної дисципліни, конвертувати владу у власність і зберегти потім провідні владні позиції в суспільстві.

Крім того, величезну роль у ліквідації радянської системи та розвалі Радянського Союзу відіграли національні рухи в республіках, які добивалися національно-державних цілей і не вбачали вже СРСР гарантом безпеки, не відчували вже його цивілізаційної ролі, а відмічали лише економічні та національні утиски. Важливу роль у цьому зіграв і Захід, який прагнув ослаблення СРСР, "відкриття" його економіки, втрати ним політичних позицій у світі.

2. Економічна криза перебудовного періоду в Україні. Погіршення життєвого рівня населення республіки

Однією з найголовніших причин перебудови була нагальна потреба модернізувати економіку країни, вивести її з усеохоплюючої кризи, що все поглиблювалася й вела до стагнації всієї соціалістичної системи. Тому спочатку перебудова планувалася і стосувалася лише управлінсько-економічної сфери життя.

Однак у перші роки перебудови керівництво держави намагалося поліпшити соціально-економічні показники системи екстенсивними дисциплінарними "андроповськими" методами. Так, із травня 1985 р. розпочалася "антиалкогольна кампанія". Було підвищено ціни на спиртні напої, обмежено а їхню кількість і час продажу. Число магазинів із продажу алкогольних напоїв за цей рік було скорочено в країні на 55 %. Мережа підприємств громадського харчування, в яких відбувалася реалізація алкогольних напоїв, скоротилася на 71 %. Вирубувалися безцінні виноградники у Криму, Закарпатті, Молдавії, на Кавказі. За прийняття спиртних напоїв на робочому місці працівників звільняли з роботи й виключали з партії, незважаючи на заслуги. Ці заходи дали певний економічний ефект – тільки за перший рік продуктивність праці в економіці зросла майже на 13 %.

Однак зменшення продажу державою горілчаних виробів і вин призвело до важкого удару по бюджету (за три роки його втрати становили до 100 млрд крб). Зросло незадоволення населення, підвищилася соціальна напруга в суспільстві. Почалося масове виготовлення самогону, що призвело до перебоїв із цукром і дріжджами в торгівлі. Крім того, проведення антиалкогольної кампанії сприяло зміцненню "тіньової економіки", становленню організованої злочинності та створенню мафії, які перебрали на себе цей сектор ринку й накопичили свої початкові капітали.

У контексті цієї політики, намагаючись посилити дисципліну, подолати безгосподарність, масштабне розкрадання державної власності та придушити зростаючу в умовах соціально-економічної кризи "тіньову економіку", а згодом і для контролю над кооператорами, держава з 1986 р. посилила боротьбу з нетрудовими доходами. Особливу увагу адміністративно-силових структур було спрямовано на викорінення

приватної ініціативи в усіх її формах. Обмежувалася діяльність "шабашників", кустарів, власників присадибних ділянок, дачників, збільшувалася до п'яти років із конфіскацією майна кримінальна відповідальність громадян за заняття приватно-підприємницькою діяльністю. Проте це не привело до позитивних результатів, а викликало лише незадоволення населення, оскільки держава в умовах наростання економічної кризи й перманентного дефіциту споживчих товарів не могла розв'язати економічні проблеми й разом з тим не давала громадянам можливості самим поліпшити своє матеріальне становище.

Намагаючись добитися підвищення якості товарів дисциплінарно-адміністративними методами, уряд з 1987 р. створює на всіх підприємствах спеціальні структури для контролю за якістю випущеної продукції – Державну приймальну комісію. Однак розповсюдження досвіду контролю виробництва з космічної та оборонної галузі не було ефективним при використанні його в масштабах усієї країни. Система вже не мала ресурсів для забезпечення повсюдного ефективного контролю.

Головною складовою нової державної політики в 1985–1987 рр. було так зване "прискорення" розвитку економіки, для виведення її на якісно новий технологічний рівень шляхом впровадження в промисловості й сільському господарстві новітніх досягнень науково-технічної революції (НТР). Один із головних акцентів у цій політиці робився на розвиток машинобудування. Досягти мети М. Горбачов і керівництво держави намагалися, з одного боку, директивними методами, а з іншого – стимулюванням ініціативності самих господарюючих суб'єктів за рахунок їхніх внутрішніх ресурсів. Проте екстенсивні методи й ресурси системи були застарілі й обмежені, а для директивної технологічної реорганізації економіки не вистачало насамперед державних коштів. Контролююча функція держави вичерпала себе й була малоефективною в умовах масового високотехнологічного переоснащення економіки.

Одержавлені, бюрократизовані, пов'язані державними планами та жорстким контролем з боку адміністративного апарату і партії, позбавлені конкуренції, матеріальної зацікавленості та зв'язку з ринком промисловість і сільське господарство СРСР не мали можливостей і внутрішніх стимулів розвитку. За цих обставин заклики до ініціативності підприємств, а з 1986 р. у контексті проголошеної політики демократизації та гласності скорочення директивно-бюрократичних методів управління, надання трудовим колективам прав обговорення виробничих проблем і виборів знизу керівництва нижчої ланки мали незначний ефект і, крім того, дестабілізували всю планово-командну систему економіки.

У 1985–1987 рр. уряд не отримав значних результатів в економіці, оскільки реформаторські зміни не зачіпали основи управлінсько-економічного укладу системи. Політика "прискорення" зазнала невдачі.

Відтак, намагаючись пожвавити економіку, наситити споживчий ринок, підвищити рівень сфери послуг, зменшити соціальну напругу в суспільстві шляхом надання громадянам і господарюючим суб'єктам дозованих соціально-економічних свобод, керівництво країни вже з 1986 р. вирішує розширити застосування стимулів матеріальної зацікавленості в економіці з метою збільшення економічних можливостей самореалізації населення.

Під тиском реформаторів Верховною Радою СРСР було видано низку законів: "Про індивідуальну трудову діяльність", "Про кооперацію", "Про державне підприємство" та інші. У червні 1987 р. на пленумі ЦК КПРС було проголошено програму реформи управління економікою. Розширювалися права підприємств, почалося запровадження орендних і акціонерних форм господарювання, створення кооперативів у торгівлі й промисловості, малих підприємств, спільних підприємств з іноземними фірмами, в сільському господарстві стали вводити в практику сімейний підряд.

Тим, хто об'єднувався в кооперативи, підприємницьку діяльність дозволялося вести головним чином у сфері послуг і громадського харчування. Загалом кооперативний сектор поширювався на три десятки видів виробництва товарів і послуг. Наприкінці 80-х рр. у республіці в кооперативах працювало близько 700 тис. чоловік (у малих містечках і селах України функціонувало понад 8 тис. кооперативів, де було зайнято близько 140 тис. осіб), які виробляли товари або надавали послуги на суму до 5 млрд крб за рік. Дві третини кооперативного обороту спрямовувалося на обслуговування потреб населення, третина – державних підприємств. Майже 60 % кооперативів створювались у мережі громадського харчування.

Проте діяльність кооператорів не поліпшила економічну ситуацію в державі. Так, у 1991 р. в Україні орендні підприємства в промисловості давали лише 13 % продукції, а субсидії нерентабельним підприємствам досягали майже 45 % державних витрат. Лише незначна кількість людей зайнялась справді виробничою діяльністю й розвитком сфери послуг. До того ж цей сектор кооперативної діяльності потерпав від тиску й поборів адміністрації (податки становили 65 %, а кількість контролюючих інстанцій сягала 30) і рекету криміналітету. Більшість кооперативів зайнялися спекулятивно-посередницькою формою діяльності, що при монопольно низьких цінах на продукцію державних підприємств і хронічному дефіциті споживчих товарів дозволяло швидко збагачуватися, не поліпшуючи асортимент і якість товарів. Це призводило до підвищення цін, породжувало неприязнь народу до кооператорів.

Однак найгіршим наслідком кооперації було те, що кооперативи використовувалися для фактично узаконеного розкрадання державних коштів. Керівництво державних підприємств і кооперативи укладали договори про виконання певних робіт (нерідко фіктивних або вже виконаних підприємством) на величезні суми державних грошей, ділячи потім ці кошти між собою. Крім того, після 1988 р. кооперативи стали масово використовувати для вивозу продукції державних підприємств за кордон за низькими цінами, що спустошувало споживчий ринок країни. Через приватний сектор фактично "відмивалися" й капітали тіньової економіки.

Через те, що реформатори законодавчо чітко не врегулювали взаємовідносини між державою і кооперативами, не визначили прав і перспектив їхньої діяльності, не створили адекватних новим соціально-економічним реаліям судових і адміністративних норм та інститутів, а головне, з допомогою силових і адміністративно-податкових важелів не спрямували діяльність кооперативів у виробничо-корисне русло, кооперативний рух мав в основному деструктивний для економіки характер.

Законом "Про державне підприємство" від 30 червня 1987 р., в якому були втілені основні ідеї червневого (1987) пленуму ЦК КПРС, підприємствам надавалось право укладати контракти зі своїми постачальниками і споживачами, установлювати прямі, без посередництва Держплану, зв'язки з іншими господарюючими суб'єктами. Передбачалося надання їм більшої самостійності, самоуправління (колективи могли вибирати навіть директорів), перехід їх на самофінансування та госпрозрахунок. Проте підприємства залишалися державними. Нова реформаторська ідея радянського керівництва полягала в поєднанні централізованого директивного планування з наданням підприємствам певної свободи.

Подібна половинчастість реформ разом із нерозробленістю правових положень про взаємозобов'язання держави і підприємств, ослабленням державних контролюючих можливостей системи мала катастрофічні наслідки. По перше: унаслідок автономних дій і господарської самостійності підприємств, що переслідували тимчасові тактичні вигоди, розвалювалася вся планова система управління економіки та міжгосподарські зв'язки. Це вело до розвалу всієї економіки країни в цілому. Водночас відсутність на той час вільного ринку цін, товарів, робочої сили і грошей практично не дозволяло підприємствам використовувати свої нові можливості для ефективної господарської діяльності. А оскільки підприємства залишались державними, то їхнє керівництво, так і не ставши повноцінним власником і водночас по-

збувшись жорсткого адміністративного контролю та відповідальності перед державою, не було зацікавлене в довготривалому та ефективному розвитку своїх підприємств. Керівники та їхнє оточення стали просто наживатись будь-якими способами, навіть за рахунок повного розвалу своїх підприємств. Наприклад, перекачували кошти зі інвестиційних фондів підприємств у фонди споживання, переводили безготівкові гроші в готівку з метою споживання чи елементарної крадіжки, при підприємствах виникла маса напівкримінальних і шахрайських структур. Отже, непослідовні намагання радянського керівництва створити в СРСР щось на зразок "централізованого ринку" виявилися провальними.

У сільському господарстві також відбулися зміни. У березні 1988 р. було прийнято нове положення про колгоспи, яке допускало існування орендних відносин. Окремим сім'ям надавалося право брати землю в оренду на тривалий термін (до 50 років) і розпоряджатися виробленою продукцією на свій розсуд. Однак серед колгоспників знайшлося небагато тих, хто зважився на самостійне господарювання (на 1991 р. у республіці існувало лише 2 тис. фермерських господарств, на яких працювало 5 тис. осіб). Адже для цього треба було мати сільськогосподарську техніку, можливість надавати вирощеній продукції товарного вигляду й реалізувати її споживачеві. Ані таких можливостей, ані дешевих кредитів селяни не мали. Крім того, місцева адміністрація та керівники колгоспів і радгоспів сприймали появу орендарів-фермерів як виклик своїй владі над селом. Більшість селян підтримувала своє керівництво в саботуванні фермерських господарств. Тому позитивних змін у сільському господарстві в цей період не відбулося.

Не маючи чіткої мети й плану реформування виробництва, незважаючи на все більшу втрату контролю над соціально-економічною ситуацією, керівництво СРСР, однак, продовжувало хаотичну й непослідовну лібералізацію економіки. Це зумовлювалося, по-перше, впливом зовнішньополітичних і внутрішньополітичних чинників (тиском "демократизованого" радянського суспільства та потребами керівництва відповідати своєму новому світовому іміджу). По-друге – вичерпанням економічних ресурсів командно-планової системи, відсутністю іншої економічної альтернативи, ослабленням силових та ідеологічних важелів влади, розколом і суперництвом у радянському керівництві – відтак шляху назад не було. По третє, усе більша частина партійної еліти розуміла, що зберегти владу та ще й отримати власність і багатство за даних умов можна лише очоливши процес ліберально-ринкових перетворень.

Тому вже з 1987 р. керівництво СРСР почало згортати планову систему розподілу ресурсів: з'явилася постанова ЦК КПРС і РМ СРСР про скорочення номенклатури запланованих видів продукції, які

Держплан доводив до підприємств у формі держзамовлення. Натомість замість запланованих поставок почалося створення мережі товарних і товарно-сировинних бірж. У березні 1989 р. спеціалізовані банки (Промбудбанк, Агропромбанк та ін.) були переведені на госпрозрахунок, а з 1990 р. стали перетворюватися на комерційні. Причому будинки, обладнання, персонал, а часто й керівництво залишалися колишніми. Тобто право займатися надприбутковою банківською діяльністю було в цей час привілеєм номенклатури. У серпні 1990 р. було організовано Загальносоюзну валютну біржу. У СРСР почався продаж грошей. З 1 січня 1991 р. було дозволено вільні валютні операції, продаж і купівля іноземних валют і карбованця приватним особам та організаціям за ринковим курсом. Насамкінець у 1991 р. був ліквідований Держпостач СРСР. У травні 1991 р. був представлений проект закону "Про роздержавлення і приватизацію промислових підприємств". Готувався він у закритому порядку, спроби його обговорення в пресі й навіть у керівних органах були блоковані. Закон про приватизацію по суті ліквідовував не лише радянську господарську систему, але й у цілому соціалістичний суспільний устрій.

У межах боротьби з бюрократією, переходу до "економічних методів управління" та повного госпрозрахунку підприємств у 1987–1988 рр. було проведено радикальну зміну структури управління. За один рік у галузях було повністю ліквідовано середню ланку управління з переходом на дволанкову систему "міністерство – завод". На 40 % скорочено структурні підрозділи центрального апарату. В Україні було скасовано 103 республіканські органи управління. Управлінський апарат низової ланки скоротили майже на 80 тис. осіб. Прямим результатом цього став розвал інформаційної системи народного господарства. Оскільки комп'ютерної системи накопичення, збереження та розповсюдження інформації тоді ще не існувало, то звільнення досвідчених кадрів, знищення їхньої документації, картотек призвело до хаосу й дезорганізації управління господарством і порушення зв'язків між господарюючими суб'єктами. Країна опинилася у становищі "без плану й без ринку".

За таких умов глобальний спад виробництва став практично невідворотним. Повний обвал почався у 1990 р. На 1991 р. темпи скорочення ВНП порівняно з попереднім роком потроїлись. В Україні в 1990 р. національний доход скоротився на 4 %, а в 1991 – ще на 13 %. Погіршення економічного становища людей, посилення соціальної диференціації населення, вплив політичних чинників призвели до шахтарських страйків в Україні, це ще більше дестабілізувало ситуацію.

Проте головною причиною краху радянської економіки в цей період став розвал фінансової системи країни. У радянській економіці діяла особлива фінансова система з двох "контурів". У виробництві оберталися безготівкові "фіктивні" гроші, кількість яких визначалася міжгалузевим балансом і які погашалися взаємозаліками підприємств і організацій. По суті, у СРСР не існувало фінансового капіталу. А на споживчому ринку товарів обертались справжні гроші, які населення отримувало у вигляді зарплат, пенсій тощо. Кількість їх регулювалась відповідно з наявною масою товарів і послуг. Це дозволяло директивно тримати низькі ціни й не допускати серйозної інфляції (однак прихована інфляція відбувалася, і при фіксованих цінах мала вигляд дефіциту багатьох високоякісних товарів). Така схема могла діяти лише за жорсткої заборони переведення безготівкових грошей у готівкові.

Однак уже в 1987 р. згідно із "Законом про державне підприємство" останнім надавалося право перераховувати частину безготівкового прибутку в готівку (у фонд матеріального стимулювання трудящих). Це був перший крок до приватизації банківської системи СРСР. Значною мірою цим займалися комсомольські діячі, які таким чином збивали собі перші великі капітали. Створені тоді "центри науково технічної творчості молоді", що контролювалися ЦК ВЛКСМ, отримали ексклюзивні права на переведення безготівкових грошей у готівку. Однак безготівкові гроші ніколи не забезпечувалися споживчими товарами, і коли ця грошова маса ринула на товарний ринок, то при фіксованих цінах утворився колосальний дефіцит.

Іншою важливою особливістю радянської фінансової системи була неконвертованість карбованця. Масштаб цін у СРСР був зовсім інший, ніж на світовому ринку, і карбованець міг циркулювати лише всередині країни (це була своєрідна "квитанція", за якою кожний громадянин отримував свої дивіденди від загальнонародної власності – у формі низьких цін). Тому контур готівкових грошей був суворо закритий щодо світового ринку державною монополією зовнішньої торгівлі. Лише держава могла торгувати на світовому ринку. За цих умов лібералізація фінансової системи й ринку СРСР з найменшими втратами для більшості громадян могла бути проведена лише після приведення масштабів цін і зарплат країни у відповідність до світових.

Однак в умовах необдуманої лібералізації та децентралізації економіки фінансову систему просто розвалили (щоправда, не забувши отримати з цього чималі дивіденди). Паралельно з нищівним ударом по ній (у вигляді дозволу підприємствам переводити безготівкові гроші в готівку) було відмінено й державну монополію зовнішньої торгівлі.

З 1 січня 1987 р. право безпосередньо проводити експортно-імпортні операції було надано 20 міністерствам і 70 великим підприємствам. Через рік були ліквідовані Міністерство зовнішньої торгівлі та державний комітет із зовнішньоекономічних зв'язків (ДКЕЗ). Натомість було створено Міністерство зовнішньоекономічних зв'язків СРСР, яке лише "реєструвало підприємства, кооперативи та інші організації, що вели експортно-імпортні операції". А законом 1990 р. право зовнішньої торгівлі було надано й місцевим Радам.

Відповідно до "Закону про кооперативи" та "Закону про спільні підприємства" при державних підприємствах і місцевих Радах швидко виникла мережа кооперативів і спільних підприємств, зайнятих вивезенням радянських товарів і капіталу за кордон (з 1990 р. цим зайнялися і прості громадяни – "човники"). Багато товарів при спекуляції давали виручку до 50 доларів на 1 карбованець затрат. Кількість увезених до країни іноземних товарів (головним чином низькоякісних) не відповідало вивезеній за кордон кількості радянської споживчої продукції. За оцінками експертів, у 1990 р. із СРСР було вивезено до третини споживчих товарів. Усе це спустошувало споживчий ринок країни й вело до тотального дефіциту. Водночас широкого розмаху набув "чорний ринок".

У той же час підвищення державою грошових прибутків громадян у цей період (які з 1988–1990 рр. зросли до 66,7 млрд крб, а за першу половину 1991 р. – аж на 95 млрд крб) не відповідало зросту виробництва, збільшуючи не отоварену грошову масу, обсяг якої лише за півроку 1991 р. зріс на 44 %. Після 1987 р. союзний уряд прийняв 11 постанов, якими передбачалося значне підвищення заробітної плати. Таке зростання прибутків при одночасному зменшенні товарних запасів у торгівлі призвело до остаточного краху споживчого ринку.

Намагаючись урятувати економічне становище, уряд із другої половини 80-х рр. різко збільшує імпорт закордонних товарів за рахунок зростання дефіциту державного бюджету, збільшення внутрішнього й зовнішнього боргу, продажу валютних запасів. Однак при колосальному збільшенні грошової маси у населення це не полегшило ситуацію на споживчому ринку, крім того, за умов ліквідації державної монополії на зовнішню торгівлю та утримуванні урядом фіксованих низьких цін у країні, більшість товарів притримувалися або реекспортувалися торговою мафією і не доходили до людей. Наслідки для фінансово-економічної сфери держави були жахливими. На 1990 р. СРСР уже мав від'ємне торгове сальдо в 10 млрд крб (хоча до 1988 р. експорт переважав над імпортом). У 1991 р. дефіцит державного бюджету досяг 109 млрд крб (на 1985 дефіцит становив лише 13, 9 млрд крб). Внутрі-

шній борг, який у 1985 р. дорівнював 142 млрд крб (18,2 % ВНП), у 1990 р. сягнув 566 млрд крб (56,6 % ВНП), а за 9 місяців 1991 р. – уже 890 млрд крб. Золотий запас держави, який на початок перебудови становив 2 тис. тонн, у 1991 впав до 200 т. А зовнішній борг у 1991 р. був уже близько 120 млрд дол.

Зростання зовнішнього боргу змусило державу скоротити товарно-продуктовий імпорт і на 48 % зменшити закупки обладнання за кордоном. Споживчий ринок спустів, економіка починала стагнувати. Посилювалась соціальна напруга. За цих умов підвищення соціальних гарантій і заробітної плати працівникам партійного апарату викликали обурення в суспільстві, і так роздратованого привілеями номенклатури та викритими злочинами комуністів.

Лише влітку 1989 р. керівництво держави ініціювало створення комплексної економічної програми переходу до ринку (програма Л. Абалкіна). Однак у 1990 р. з політико-економічних мотивів її було відхилено Верховною Радою СРСР. У 1991 р. після доопрацювання академіком С. Шаталіним і Г. Явлінським вона отримала нову назву – "500 днів". Саме такий термін передбачався для реформування економіки, проте й ця програма фактично не була втілена в життя.

У січні 1991 р. держава, яка все більше слабшала, робить останню спробу придушити мафію, нейтралізувати нелегальні гроші тіньового криміналітету і хоч трохи стабілізувати фінансову систему, зменшивши об'єм грошової маси в країні. 22 січня президент СРСР М. Горбачов за ініціативою міністра фінансів В. Павлова видав указ про вилучення з обороту й обмін у триденний термін усіх 50- і 100-карбованцевих купюр зразка 1961 р. та обмеження видачі готівкових грошей із вкладів громадян у ощадкасах. Однак це не поліпшило економічне становище, а лише підірвало останню довіру людей до уряду. А підвищення з 2 квітня 1991 р. у 2–4 рази роздрібних цін знецінило заощадження людей, фактично залишивши їх пограбованими.

Тим часом економічна ситуація ставала катастрофічною і зрештою призвело до остаточного розвалу соціалістичної системи в країні. У серпні 1990 р. Верховна Рада України прийняла закон про економічну самостійність республіки, у червні 1991 р. вона вирішила встановити свою юрисдикцію над усіма підприємствами України. У листопаді 1990 р. Верховна Рада України видала постанову "Про проекти концепції та програми переходу Української РСР до ринкової економіки", яка, однак, не мала ніякого практичного втілення на той час. Щоб хоч якось урятувати споживчий ринок і мінімально забезпечити населення продуктами, з 1 листопада 1990 р. в Україні було запроваджено продаж продовольчих і промислових товарів лише за картками споживача з купонами. Намагаючись стабілізувати становище, Вер-

ховна Рада України в липні 1991 р. прийняла "Програму надзвичайних заходів для стабілізації економіки та виходу її з кризового стану", яка виявилась неефективною.

Отже, спроби радянського керівництва в перші перебудовні роки модернізувати кризову економіку країни директивно-дисциплінарними методами були невдалими. Це зумовлювалося тим, що екстенсивні можливості радянської економіки було вичерпано, а також ослабленням та неефективністю ідеологічних і контрольно-силових можливостей системи, особливо при переведенні економіки на якісно новий, високотехнологічний рівень розвитку. А головне, такі поверхові заходи не могли усунути системні дефекти соціалістичної економіки, які й були основними чинниками масштабної економічної кризи.

Необхідність реанімації економіки після провалу безперспективного "директивного прискорення" потребувала від радянського керівництва виконання певних дій з метою лібералізації економічного життя. Однак провадилася лібералізація непослідовно й хаотично, без жорсткого контролю держави та чіткої стратегічної професійної програми змін у соціально-економічній і адміністративно-правовій сферах. Усе це закономірно призвело до економічної катастрофи та розвалу радянської системи.

Ряд дозованих і обмежених ліберальних заходів, спрямованих на пожвавлення й модернізацію соціалістичної економіки, які в 1986–1987 рр. застосувало радянське керівництво, через свою половинчатість і непродуманість лише дезорганізували та дестабілізували економіку, порушивши планові механізми й не створивши нових ринкових. Подальша радикалізація (з 1988) ліберальних реформ в економіці відбувалася ще безконтрольніше та бездумно, під перемінним впливом внутрішньополітичних і зовнішньополітичних чинників (тиском на уряд "демократизованого" суспільства, боротьбою за популярність і владу конкуруючих лідерів і груп у "верхах", а також впливом Заходу).

За умов "політичної свободи" та розвалу адміністративно-управлінського апарату (особливо після усунення монопольного становища партії в управлінні країною), слабке центральне керівництво країни фактично пускало реформи на самоплив, визначаючи не розробленість адекватних правових положень і безпомічність контролюючо-силових структур. У результаті відбувалося фактично розграбування країни, оскільки за цих обставин найбільш економічно вигідним було просто розтягувати й вивозити державні капітали та продукцію за кордон. Погіршення економічної ситуації в країні відбувалося й через величезні витрати держави на ліквідацію техногенних і природних катастроф, кількість яких збільшилась у ці роки (значною мірою через розвал технологічної та суспільної дисципліни).

За відсутності чіткого законодавства й державного контролю, що регулювали б хід реформ і нові соціально-економічні відносини, у країні стрімко активізувався злочинний світ і мафіозні структури. У цій ситуації більша частина партійної еліти, відчуваючи тиск і настрої радикалізованого суспільства, очолила "ліберально-демократичні ринкові процеси" й використала своє владне становище, відсутність адекватної судової та законодавчо-правової системи, щоб конвертувати свою владу у власність і багатство й таким чином зберегти в майбутньому свої владні позиції в суспільстві.

3. Зростання політичної активності суспільства, суверенізація УРСР. Спроби державного перевороту в СРСР. Проголошення незалежності України

У березні 1990 р. в обстановці гострої політичної боротьби відбулися вибори до Верховної Ради УРСР та місцевих Рад. Комуністична партія перемогла в усіх областях, за винятком Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської. У Верховній Раді України утворилися консервативна парламентська більшість ("група 239") на чолі з О. Морозом. Їй протистояла демократична парламентська опозиція – Народна рада (125 депутатів) на чолі з І. Юхновським. Першим головою українського парламенту консерватори провели першого секретаря ЦК КПУ В. Івашка. Представники опозиції очолили 7 із 23 постійних комісій.

У період погіршення соціально-економічного становища та зростаючого незадоволення існуючим правлінням більшості населення, яке вважало, що соціалістичний режим дискредитований і безперспективний, опозиція, попри свою меншість, користувалася все більшою підтримкою певної частини суспільства. Роботу Верховної Ради весь час супроводжували мітинги, демонстрації, страйки різних професійних і соціальних груп населення (шахтарів, студентів та інших верств населення).

Виходячи з цих обставин, а також із того, що більшість комуністичного керівництва була деморалізована відсутністю підтримки "центру", усе більшим падінням авторитету серед суспільства, переїздом В. Івашка до Москва у зв'язку з переходом з посади голови

Верховної Ради України на пост заступника генерального секретаря ЦК КПРС, проголошенням Росією 12 червня Декларації про свій державний суверенітет, Верховна Рада України з ініціативи Демократичного блоку та підтримки народу 16 липня проголосила Декларацію про державний суверенітет України. 2 серпня Верховною Радою був прийнятий закон "Про економічну самостійність України". До кінця року Україна підписала двосторонні міждержавні угоди з Литвою, Латвією, Естонією, Росією, Білорусією, Узбекистаном, Казахстаном.

Разом із тим, влада комуністичної консервативної більшості в Україні ставала все менш адекватною потребам і вимогам суспільства, що швидко радикалізувалося. Так, з 2 по 17 жовтня 1990 р. в Києві проходило студентське голодування (158 учасників), які вимагали відмови від підписання нового союзного договору, відставки уряду, перевиборів Верховної Ради, націоналізації майна КПРС і ВЛКСМ, проходження військової служби лише на території республіки. Хоча під тиском громадськості парламент нібито змушений був піти на деякі поступки, реально, однак, було задоволена лише вимога відставки голови Ради Міністрів (замість В. Масола було обрано В. Фокіна).

Намагаючись зберегти Союз, а отже, свій вплив і владу в державі, радянське керівництво на чолі з М. Горбачовим спробувало легімітизувати ідею нового союзного договору, заручившись підтримкою населення країни. Відтак союзною владою було ініційовано проведення загальносоюзного референдуму в березні 1991 р. Питання референдуму про майбутню долю країни було винесено у формулюваннях, що не мали юридичного змісту: "Чи вважаєте Ви необхідним збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, у якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої національності?". Позитивні результати такого референдуму певною мірою "нейтралізували" республіканські декларації про державний суверенітет і блокували процес подальшої "суверенізації" республік.

Знаючи настрої населення республіки, український парламент, завдяки збігу інтересів демократичної Народної ради та прагматиків з числа партійної еліти на чолі з головою Верховної Ради Л. Кравчуком, вніс до бюлетенів додаткове питання: "Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути в складі Союзу радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?" На перше питання "так" відповіли 70,2 %, на друге – 80,2 % громадян, що взяли участь у референдумі. Таким чином, не вступаючи в пряму конфронтацію із союзним центром, парламент України здобув переконливу підтримку народу Декларації про державний суверенітет. Загалом же можна

констатувати, що більшість населення України в цей період не виступало проти "федеративного" Союзу, але висловлювалось за високий ступінь самостійності України.

Таким чином, М. Горбачов, зініціювавши референдум, не досяг своєї мети. Ряд республік (Естонія, Латвія, Литва, Вірменія, Грузія, Молдова) узагалі бойкотували його проведення, а в інших – попри нібито позитивні результати, населення не збиралося активно підтримувати союзну владу. Це значною мірою зумовлювалося тим, що союзна влада асоціювалася з тиском та економічними негараздами. Після невдачі з референдумом М. Горбачов зробив спробу знайти підтримку республіканського керівництва, розраховуючи на збіг інтересів центру й колишньої партійної еліти республік у політичних і економічних питаннях. Було ініційовано Новоогарьовський процес – переговори, які велися в Ново-Огарьово під Москвою з керівниками дев'яти республік (у тому числі й України), про зміст нового союзного договору на федеративних засадах. Попереднє його підписання планувалося 20 серпня.

Однак 19 серпня 1991 р. в Москві почався так званий "путч". Справа в тому, що в Росії протягом перебудови із суспільства та компартії виділилося опозиційне радикальне реформаторське крило, котре рвалося до влади й виступало зі значно більш революційних позицій, ніж М. Горбачов, який був обмежений рамками системи й уособлював союзну комуністичну владу, а тому перебував у програшній позиції. А реформаторам-демократам ніщо не заважало нищівно критикувати владну систему. Їхня підтримка з боку російського суспільства, що все більш радикалізувалося, зростала. 12 червня 1991 лідер демократів, "борець із привілеями партноменклатури" й колишній комуніст і партфункціонер Б. Єльцин став президентом Росії.

М. Горбачов втрачав підтримку не лише в народі, але й у Комуністичній партії, яка також розколювалася. 2 липня відбувся формальний розкол КПРС – було створено групу "Рух демократичних реформ" на чолі з А. Яковлєвим і Е. Шеварднадзе. Разом із тим, у союзному уряді більшість державних керівників бачили, що країна йде до розвалу й вирішили адміністративно-силовими заходами зупинити цей процес, розраховуючи в цьому на підтримку суспільства та республіканських компартійних апаратів. М. Горбачов зайняв вичікувальну позицію, свідомо усунувшись від подій. Уранці 19 серпня по радіо було оголошено, що М. Горбачов, котрий на той час перебував у відпустці в Криму, за станом здоров'я не може виконувати обов'язки президента, і згідно зі статтею 127(3) Конституції СРСР владу в країні тимчасово буде здійснювати Державний комітет з надзвичайного стану (ДКНС). У склад ДКНС входили: віце-президент Г. Янаєв, прем'єр-

міністр В. Павлов, голова КДБ В. Крючков, міністр оборони Д. Язов і міністр внутрішніх справ Б. Пуго. До Москви "для охорони громадського порядку" були введені війська і бронетехніка.

Не маючи ніякої позитивної програми, не роблячи фактично ніяких рішучих адміністративних кроків, боячись застосувати силу, а головне – не отримавши підтримки суспільства, уже 21 серпня "змовники" фактично визнали поразку. Перемога була на боці демократів і, зокрема, Б. Єльцина, котрі рішуче виступили "на захист Конституції".

На відміну від вищого республіканського керівництва та голови українського парламенту Л. Кравчука, який зайняв вичікувальну позицію, а також КПУ, котра фактично підтримала ДКНС, Народна рада рішуче виступила на підтримку російської демократії. Події серпня 1991 р. надзвичайно посилили відцентрові тенденції в СРСР. Республіканські компартійні еліти боялися "чисток" із "путчистського" центру і не хотіли втрачати здобутих владних повноважень у своїх республіках. Крім того, навіть після поразки "путчистів", українське компартійне республіканське керівництво не могло розраховувати на серйозну підтримку з боку ослабленого союзного уряду й компартії, оскільки реальна влада належала російському республіканському уряду на чолі з Б. Єльциним, який почав перебирати на себе державні структури, підприємства союзного підпорядкування в республіках, а сам Б. Єльцин навіть визнав незалежність прибалтійських країн).

У той же час незадоволена комуністичним правлінням радикалізована частина українського суспільства готова була повністю змести владу консервативних партократів в Україні. Тому партійне керівництво спробувало очолити процес боротьби за незалежність. За цих умов прийняття Верховною Радою України 24 серпня 1991 р. Акта про незалежність було цілком закономірним. Зважаючи на обставини, президія Верховної Ради за короткий час прийняла принципово важливі постанови: про департизацію державних органів, установ та організацій; про власність Компартії України та КПРС на території України; про припинення діяльності КПУ; утворення власних збройних сил; недійсність тих союзних законів, які суперечили новим реаліям і державним актам суверенної України; передачу підприємств союзного підпорядкування під контроль республіки; уведення в найкоротший термін власної грошової одиниці.

Бажаючи легімітизувати рішення про незалежність України, консолідувати націю, здобути визнання незалежності з боку міжнародної спільноти, Верховна Рада України ініціювала проведення 1 грудня 1991 р. всеукраїнського референдуму стосовно народного підтвердження Акта незалежності України. У референдумі взяли участь

84,2 % виборців, з них 90,32 % проголосувало за "Акт проголошення незалежності України". Одночасно з референдумом відбулися і вибори Президента України. Через роз'єднаність кандидатів від національно-демократичного табору, їхніх занадто радикальних заяв (до яких більшість громадськості не була готова), підтримку всієї адміністративної системи переміг представник прагматичної "демократизованої" партійно-республіканської еліти Л. Кравчук, який видавався суспільству більш дипломатичною і компромісною фігурою, підходящою для перехідного періоду.

Потрібно сказати, що М. Горбачов і вище державне керівництво намагаючись врятувати Союз (і свою владу), реанімували підготовку до створення нового Союзного договору (процес Ново-Огарьово II), щоправда, тепер лише на засадах економічного співробітництва і конфедерації. Однак у грудні це вже було неможливо для "народного" президента Л. Кравчука, а тим паче заважало Б. Єльцину отримати всю повноту влади в Росії. Загалом республіканські еліти отримавши владу і власність, не збиралися ризикувати своїм становищем.

8 грудня 1991 р. на таємній зустрічі в Біловезькій пущі Президент України Л. Кравчук, Голова Верховної Ради Республіки Білорусь С. Шушкевич і Президент Росії Б. Єльцин констатували факт розпаду Радянського Союзу й підписали угоду про утворення Співдружності Незалежних Держав (СНД). Першим про це вони повідомили президента США Дж. Буша. 10 грудня Верховні Ради України і Білорусі, а 12 грудня і парламент Росії ратифікували цей акт. 21 грудня в Алма-Аті декларацію про утворення СНД підписали керівники Азербайджану, Білорусі, Казахстану, Киргизстану, Молдови, Росії, Таджикистану, Туркменістану, Узбекистану й України. 25 грудня М. Горбачов заявив про свою відставку з поста президента СРСР. Радянський Союз юридично припинив своє існування.

Слід відзначити, що подальше силове утримування республік у Союзі його б не зберегло й могло спричинити вже кривавий сценарій розвалу СРСР. Однак непідготовлений, поспішний і корисливий демонтаж Радянського Союзу республіканськими лідерами та елітами, які керувалися зручним моментом для захоплення і ствердження власної влади, завдав великих проблем і збитків молодим державам та їхнім народам. Зокрема, економічний егоїзм республік і різке порушення господарських зв'язків – посилило обвал у соціально-економічній сфері. Відсутність взаємних гарантій у національно-правовій площині, мало наслідком незахищеність основних людських прав і власності національних меншин у багатьох нових країнах. Брак детальних домовленостей і зобов'язань в адміністративно-територіальній сфері, неврахуван-

ня умовності та відносності колишніх радянських адміністративних кордонів всередині СРСР, що не відповідали історико-етнічним реаліям проживання народів, вело до виникнення непорозумінь, територіальних претензій і навіть збройних конфліктів.

Загалом розвал Радянського Союзу став закономірним явищем і був спричинений дією ряду чинників: перш за все руйнуванням радянської системи та соціалістичного суспільного устрою (що були "обручем" СРСР); боротьбою в цей час російських демократів з "комуністичним імперським центром" (уособленням якого була союзна влада); потребою партійної еліти республік зберегти своє владне становище в умовах ослаблення ідеологічного диктату влади та появи політичної опозиції й відсутності належної підтримки союзного центру; а також бажанням цієї республіканської еліти здобути собі абсолютну владу і власність повністю не залежну від Москви.

Каталізували процеси дезінтеграції СРСР і національно-визвольні рухи народів республік за власну державність при пасивності більшості населення, що асоціювало дискредитований комуністичний режим із союзною владою і тому не збиралася активно захищати СРСР; занепокоєння народів і еліт республік можливими реакційно-каральними рецидивами з боку центру (путч ДКНС); проімперські дії нової Росії, що проголошувала претензії на союзну власність і політичну роль лідера в регіоні.

Крім того, розпаду СРСР сприяло: суперництво за владу в Росії Б. Єльцина й М. Горбачова; прагнення республік звільнитися від "національних утисків і економічної експлуатації з боку Москви"; домінування в цей період серед російського суспільства та істеблішменту настроїв позбавитись від політико-економічного тягаря в особі "відсталих" республік; небажання росіян бути "цементом" для утримування імперії; втратою населення Союзу потреби в імперській воєнній силі СРСР по закінченні холодної війни; розпадом "світового соціалістичного табору"; діями західного капіталістичного блоку країн.

ХРОНОЛОГІЯ

1985, 11 березня	–	Позачерговий пленум ЦК КПРС. Обрання М. Горбачова Генеральним секретарем ЦК КПРС. Початок перебудови.
7 травень	–	ЦК КПРС ухвалив постанову про заходи по боротьбі з пияцтвом і алкоголізмом.
1986, 26 квітня	–	Катастрофа на Чорнобильській АЕС.
1987, 8 грудня	–	Укладено договір між СРСР і США про ліквідацію ракет середньої та короткої дальності.
1988, літо	–	Відзначення 1000-ліття Хрещення Русі.
1989, 11 лютого	–	Відбулася установча конференція Товариства української мови ім. Т. Шевченка.
15–26 липня	–	Відбувся страйк шахтарів Донбасу та Західної України.
вересень	–	Виникнення наймасовішої громадсько-політичної організації в Україні – Народного руху України.
осінь	–	Початок оксамитових революцій у східній Європі і розпаду світової системи соціалізму.
1990, 21 січня	–	Проведено акцію "живий ланцюг" з нагоди річниці соборності України.
18 березня	–	Вибори до Верховної Ради України та місцевих Рад. Демократичний блок здобув чверть мандатів.
16 липня	–	Прийняття Верховною Радою УРСР "Декларації про державний суверенітет України".
1990, листопад	–	Підписання М. Горбачовим і лідерами великих держав у Парижі "Хартії для нової Європи", що нарешті поклало край холодній війні.
1991, 19–21 серпня	–	Путч в Москві. Створення і падіння ДКНС.
24 серпня	–	Проголошення Верховною Радою України Акта про державну незалежність України.
1 грудня	–	Всенародний референдум на підтвердження Акта про державну незалежність України і вибори президента України. Президентом України обрано Л. Кравчука.
8 грудня	–	Ліквідація СРСР та укладення Україною, Росією і Білоруссю Угоди про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД).

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

"**ГЛАСНІСТЬ**" – одна зі складових частин політики перебудови, що передбачала реалізацію права на свободу слова і характеризувалася в цей період вільним висвітленням і обговоренням усіх суспільних явищ.

ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА РУХИ – добровільні масові об'єднання громадян, що виникають унаслідок їхнього вільного волевиявлення на основі спільних інтересів і завдань.

ДЕМОНСТРАЦІЯ – публічне вираження громадських вимог солідарності або протесту.

ОПОЗИЦІЯ – протидія, опір, протиставлення своїх поглядів, своєї політики іншим поглядам й іншій політиці.

ПЕРЕБУДОВА – історичний період в історії СРСР, що тривав з 1985 по 1991 рр., який характеризувався корінною ліберальною трансформацією суспільного устрою і громадського життя Радянського Союзу й мав наслідком ліквідацію соціалістичної системи та розпад СРСР.

ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА – вища, самостійна та привілейована група людей, що концентрує у своїх руках владу й забезпечує прийняття основних політичних рішень.

ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ – організована група однодумців, яка представляє інтереси частини народу й має за мету їхню реалізацію шляхом завоювання державної влади або участі в її здійсненні.

ПОЛІТИЧНИЙ ПЛЮРАЛІЗМ – це визнання множинності соціальних інтересів і способів їхнього виразу в політиці, показник і результат зрілості процесу становлення демократичної політичної системи.

ПУТЧ – специфічна форма збройної боротьби за владу, що спирається на військових, частину армії, які виступають безпосереднім інструментом захоплення влади або засобом психологічного тиску на уряд.

РЕФЕРЕНДУМ – всенародне голосування з метою виявлення громадської думки для прийняття остаточного рішення щодо державних законів та інших питань загальносуспільного значення.

ПЕРСОНАЛІЇ

ГОРБАЧОВ МИХАЙЛО СЕРГІЙОВИЧ (нар. 1931) – партійний і державний діяч СРСР. 1955 р. закінчив МДУ. З 1955 р. по 1970 р. займав різні партійні посади в Ставропольському краї (Росія). З 1971 р. член ЦК КПРС, у 1978 р. секретар ЦК КПРС з питань агропромислового комплексу. З 1980 р. Член Політбюро ЦК КПРС. Генеральний секретар ЦК КПРС (з 1985), Президент СРСР (1990–1991). Автор та ініціатор курсу на перебудову.

ЄЛЬЦИН БОРИС МИКОЛАЙОВИЧ (1931–2007) – партійний і державний діяч. У 1960–1980-х рр. перебував на партійній і господарській роботі у Свердловській області. У 1985 р. Голова московського міському КПРС. У 1990 р. голова Верховної ради РСФСР. Президент Росії (1991–1999). Уособлював радикально-реформаторське крило в Росії, політичний суперник М. Горбачова. У боротьбі за владу сприяв розвалу СРСР.

КРАВЧУК ЛЕОНІД МАКАРОВИЧ (нар. 1934) – партійний і державний діяч. У 1958 р. закінчив Київський державний університет. У 1958–1960 рр. викладач Чернівецького фінансового технікуму. З 1960 рр. на лекційно-партійній роботі. З 1970 р. по 1978 р. працював в апараті ЦК КПУ. У 1988–1990 рр. завідувач ідеологічного відділу, згодом секретар ЦК КПУ. У 1990 р. член Політбюро ЦК КПУ. Голова Верховної Ради України (1990). Президент України (1991–1994). Відіграв величезну роль у проголошенні та становленні незалежної української держави.

ЧОРНОВІЛ В'ЯЧЕСЛАВ МАКСИМОВИЧ (1937–1999) – борець за незалежну українську державу та державний діяч. Закінчив КДУ. Започаткував національно-визвольний рух. Активно боровся за національно-культурні та громадянські права народу України. У 1965 р., 1967–1969 рр.; 1972–1979 рр.; 1980–1985 рр. за свою політичну і правозахисну діяльність перебував в ув'язненні й засланні. Голова львівської обласної ради й облвиконкому в 1990–1992 рр. Член Великої Ради Руху, а з 1992 р. голова Народного Руху України. З 1990 р. був народним депутатом Верховної Ради України.

ЛЕКЦІЯ 23

УКРАЇНА ПЕРІОДУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

1. Створення системи державної влади й конституційний процес.
2. Соціально-економічний розвиток в Україні.
3. Україна на міжнародній арені.
4. Освіта і культура сучасної України.

1. Створення системи державної влади й конституційний процес

Після проголошення 24 серпня незалежності в Україні швидко відбувався державотворчий процес. Ще до референдуму, який затвердив Акт про незалежність, Україна почала приймати закони й розбудовувати державні інституції, які перетворювали її із союзної республіки в сучасну незалежну демократичну державу. Крім того, республіканська владна еліта, швидко зорієнтувавшись, почала негайне перепідпорядкування силових структур і ресурсів із союзного в українське державне підпорядкування. Було встановлено контроль над армією, КДБ, Міністерством внутрішніх справ. Не вдалося взяти під контроль лише Чорноморський флот.

27 липня 1991 р. Верховна Рада ухвалила заснування посади президента держави. 24 серпня 1991 р. постановою парламенту всі війська, розміщені в республіці, підпорядковувалися Верховній Раді. 20 вересня замість КДБ було створено Службу безпеки України, що підпорядковувалась президенту й була підконтрольна Верховній Раді.

19 жовтня 1991 р. Верховна Рада прийняла воєнну доктрину. У ній наголошувалося, що Україна не вбачає у сусідніх країнах супротивників і не є потенційним противником жодної держави. Підтверджувалися положення Декларації про державний суверенітет та намір України не брати участі у військових блоках і дотримуватися трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти й не набувати ядерної зброї.

7 листопада вийшов закон "Про державний кордон", яким проголошувалася недоторканність кордонів України, визначався порядок їхньої охорони і правила переходу. 12 грудня того ж року з метою гарантування економічної безпеки республіки президентом України було підписано указ "Про утворення державного митного комітету України". Крім того, постановою Верховної Ради ще від 9 вересня 1991 р. на території України запроваджувалися в обіг купони багаторазового використання. Ця постанова започаткувала вихід України з карбованцевої зони.

8 жовтня був виданий закон "Про громадянство України", за яким громадянами України ставали всі люди, що проживали на її території, не були громадянами інших держав і не заперечували проти прийняття українського громадянства. Ніхто не міг бути позбавлений громадянства, однак громадяни мали повне право змінити своє громадянство. Проте закон категорично забороняв подвійне громадянство. 1 листопада була прийнята "Декларація прав національностей України", що гарантує всім народам, національним групам і громадянам, котрі проживають в Україні, рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права.

Намагаючись забезпечити вкрай потрібну молодій державі внутрішню стабільність і позиціонувати незалежну Україну як сучасну демократичну країну, де поважають права та інтереси національних меншин, і отримати таким чином певну підтримку з боку міжнародної спільноти, Верховна Рада України, поважаючи волю населення Кримської області, прийняла в лютому 1992 р. закон про відновлення автономної республіки.

Відбулася і зміна державної символіки. Ще 4 вересня 1991 р. було прийнято постанову про підняття над будинком Верховної Ради синьо-жовтого національного прапора. А 28 січня 1992 р. Верховна Рада проголосила державним прапором України синьо-жовтий національний стяг. Відповідно до її постанови від 19 лютого 1992 р. малим гербом України затверджувався тризуб. 15 січня 1992 р. вийшов Указ президії Верховної Ради "Про державний гімн України", яким затверджувалася мелодія національного гімну "Ще не вмерла Україна" на музику М. Вербицького. 6 березня 2003 р. Верховною Радою було

прийнято офіційний текст гімну, ним стали слова першого куплету та приспіву однойменного вірша, написаного відомим українським поетом, етнографом, фольклористом Павлом Чубинським.

У 1991–1992 рр. Україна набула всіх атрибутів і основних ознак незалежної суверенної держави і прийняла низку законодавчих актів, що свідчили про пріоритет дотримання молодою країною громадянських прав і демократичних свобод її населення та заявляли про нову державу – як сучасну демократичну країну.

Однак прийняті рішення були хоч і важливою, але зовнішньою стороною державотворчого процесу. Розбудова ж базових державних і політичних інституцій, трансформація суспільно-політичного та соціально-економічного устрою, створення судової системи та механізмів зворотного зв'язку громадян і владної еліти відбувалися в Україні під впливом глибинних внутрішніх і зовнішніх чинників, тому проходили досить повільно, болісно й мали далеко неоднозначні результати.

Велику роль у виникненні труднощів, проблем і значною мірою негативних результатів державотворчого процесу та соціально-економічних реформ відіграла недосконала організація державної влади в республіці, незавершеність розподілу функцій між законодавчою, виконавчою і судовою гілками влади.

Після ліквідації справжнього політико-адміністративного стрижня радянської системи – компартії, здобуття незалежності України від впливу союзної центральної влади реальна влада в Україні зосередилась у Верховній Раді. Незалежна Україна жила за дещо перелицьованою радянською Конституцією 1978 р., в якій основним носієм влади декларувалися Ради, які ще й посилили свій вплив під час перебудови. Ради підпорядковувалися парламенту. Таким чином, саме Верховна Рада здійснювала всю повноту влади в України: формувала уряд, мала право скасовувати рішення органів виконавчої влади і розпускати місцеві ради всіх рівнів. Однак Ради, будучи залежними від волі виборців, не маючи повноважень, зіставних із повноваженнями КПРС, не могли задовільно справлятися з владними функціями. Наслідком стало загальне зниження ефективності державного управління в усіх його ланках, безвідповідальність державних структур та посадових осіб і падіння авторитету влади у країні.

В обставинах обвалу життєвого рівня народу, відсутності швидких позитивних змін, а відтак і розчаруванні населення в партіях і суспільно-політичних рухах, дезорганізація управління країни і зволікання парламенту з прийняттям потрібних реформ, значною мірою зумовлювалося роз'єднаністю і слабкістю політичних сил та їхньою потребою здобуття популярності в електорату. У боротьбі за владу жодна

з них була не спроможна сконцентрувати достатнього владного впливу для ефективного управління та й, зрештою, не могла собі дозволити декларувати та взяти на себе відповідальність за проведення "непопулярних" радикальних заходів.

Крім того, після запровадження поста президента в Конституцію було внесено доповнення: "Президент України є главою держави і главою виконавчої влади України". Утворювалося юридичне протиріччя між владою парламенту та президента. Відтак жорстке протистояння й суперництво за збільшення владних повноважень лягло в основу відносин між президентом і Верховною Радою. Воно мало місце не тільки в центрі, а й у регіонах, де набуло форми конфлікту між місцевими радами та органами місцевої державної адміністрації.

Законодавчо невизначеними залишалися також взаємовідносини президента і прем'єр-міністра. Уряд фактично не мав самостійності та свободи дій, і за потреби завжди ставав "крайнім", приносячись у "жертву" незадоволеному суспільству. Так, Верховна Рада 12 скликання за час свого функціонування змінила чотири уряди – В. Масола (травень – жовтень 1990), В. Фокіна (листопад – жовтень 1992), Л. Кучми (жовтень 1992 – вересень 1993), Л. Кравчука – Ю. Звягільського (вересень 1993 – червень 1994). Через це замість цивілізованого та демократичного розподілу влад виникло двовладдя, а згодом три центри влади – президент, Верховна Рада та уряд.

До цього додалася і відсутність чіткої самостійної національної судово-правової системи. Правова система Української РСР базувалася на двох далеко не рівноцінних основах: загальносоюзному законодавстві та республіканському, питома вага якого навіть за соціалістичного устрою на порядок поступалася союзному в усіх сферах життя. А при зміні суспільно-політичного й соціально-економічного ладу виявилася зовсім неадекватною новим реаліям і значною мірою паралізованою. Крім того, через відсутність відповідних механізмів упровадження багато прийнятих "прогресивних" законів Верховної Ради мали декларативний, відірваний від життя характер. Так, за 1992–1994 рр. Верховна Рада України прийняла близько 450 законів, значна кількість яких належним чином не спрацювала. Більше того, багато законів приймалося не в загальносуспільних інтересах, а було пролобійовано тактичною користю нових соціальних груп.

Отже, правової бази й поділу трьох гілок влади в Україні фактично не було. Усе це посилювало управлінський хаос у країні, безвідповідальність і корупцію, сприяло розграбуванню державних коштів і власності і, звичайно, не могло забезпечити проведення ефективних реформ у цей складний "перехідний" період.

Намагаючись зміцнити свої позиції в державі, посилити свій законодавчий вплив і керувати країною за допомогою указів, президент Л. Кравчук заснував у лютому 1992 р. Державну Думу України. Головними завданнями її оголошувалися вироблення стратегії державної політики та забезпечення механізмів її реалізації, а також експертиза прийнятих парламентом законів.

Оскільки процеси розвалу управління, соціальної напруги й економічного занепаду в країні ставали загрозливими, а парламент унаслідок роз'єднаності та відсутності чітких управлінських механізмів не міг забезпечити керованість державою, то Верховна Рада санкціонувала деяке збільшення повноважень президента. У березні 1992 р. набули чинності Закони "Про Представника Президента України" та "Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування".

Представник президента повинен був забезпечувати реалізацію законів і розпоряджень законодавчої влади (головним чином парламенту), контролювати діяльність органів місцевого й регіонального самоврядування, а також підприємств, організацій і установ незалежно від їхнього підпорядкування і форм власності. Він ставав найвищою посадовою особою виконавчої влади – главою місцевої адміністрації в областях, районах і містах центрального підпорядкування – Києві й Севастополі. За Верховною Радою залишалися законодавчі функції. Вертикальне підпорядкування Рад скасовувалося, так само як і вплив законодавців на виконавчу владу – виконкоми й уряд. Причому всі питання діяльності представників президента, не передбачені законодавством, мали безпосередньо регулюватися актами президента. Крім того, представники президента та їхні адміністрації були підпорядковані не Кабінету Міністрів, а Адміністрації президента України. Таким чином інститут представників президента певною мірою зміцнив виконавчу вертикаль президентської влади в країні.

Однак надмірно посилювати можливості президента парламент не збирався. Представник президента не мав повноважень скасовувати рішення виконавчих комітетів Рад, навіть якщо вони суперечили законові. Він міг тільки призупинити їхню дію на час розгляду конфліктної ситуації в судовому порядку. Наявність контрольних функцій не давала йому права вирішувати питання, що входили до компетенції місцевих Рад. Голови обласних і районних Рад уже з березня 1993 р. знову ставали найвищими посадовими особами у своїх регіонах. У кінці 1993–1994 рр. під тиском Верховної Ради Президент Л. Кравчук узагалі змушений був піти на поступки Парламенту, ліквідувавши інститути представників президента і місцевих адміністрацій, а також відновивши діяльність виконкомів місцевих Рад.

Унаслідок неокресленості повноважень і намаганні посилити свій владний вплив продовжувалась боротьба й між президентом і прем'єр-міністром. Так, діючий із жовтня 1992 р. голова уряду Л. Кучма весною 1993 р. зробив спробу підпорядкувати собі представників президента в областях шляхом введення їх до складу Кабінету міністрів. Зі свого боку, Л. Кравчук висунув пропозицію взяти на себе безпосереднє керівництво урядом і приймати укази з неврегульованих законодавством економічних питань. Верховна Рада не бажала посилення жодної з цих фігур і урізання власних можливостей, тому не підтримала ні прем'єра, ні президента, блокувала вона й "радикальні" пропозиції Л. Кучми та Л. Кравчука щодо перерозподілу владних повноважень між парламентом, президентом і прем'єр-міністром.

В умовах посилення соціального напруження прем'єру як представнику Верховної Ради було надано парламентом право видавати декрети, які заповнювали законодавчий вакуум або навіть могли змінювати в певних межах існуючі закони. У свою чергу, Л. Кравчук у червні 1993 р. видав указ про створення надзвичайного комітету всередині Кабінету міністрів з питань оперативного управління народним господарством, який мав очолити Л. Кучма. Останній відмовився і після відкидання його ініціатив Верховною Радою у вересні пішов у відставку.

Тим часом в умовах владного безладу та безвідповідальності вищих державних інститутів посилювалася соціально-економічна та адміністративно-політична криза, викликаючи все більше невдоволення народу владою, що досягло свого піку в червні 1993 р. Намагаючись хоч трохи заспокоїти суспільство, владною елітою було прийнято рішення про проведення 26 вересня цього ж року референдуму з питань довіри президентові та Верховній Раді. Однак це не стабілізувало становище в суспільстві й політикумі. Спробою вирватись із цієї кризи стало нове радикальне рішення щодо проведення в першій половині 1994 р. дострокових виборів Верховної Ради і президента України.

Унаслідок зневіри громадян у владі та падіння авторитету в суспільстві політичних партій і рухів, вибори владна еліта проводила за мажоритарною системою. Проте було заповнено лише 338 депутатських місць із 450. Після кількох довиборів на 7 квітня 1996 р. склад Верховної Ради становив усього 423 депутати. У результаті загострення соціально-економічної кризи, невиправданих владою надій населення, більшість депутатських місць отримали комуністи (86), а половина депутатів нового складу парламенту пройшли взагалі як безпартійні. Головою Верховної Ради було обрано лідера Соціалістичної

партії О. Мороза. Ліва більшість і прагматичні діячі парламенту відразу ж почали посилювати владу місцевих Рад, як оплоту владних сил парламенту і компартійних консерваторів.

На дострокових президентських виборах 1994 р. на хвилі протестного голосування розчарованого новим суспільним устроєм населення у другому турі переміг колишній "червоний директор" і "опальний" прем'єр Л. Кучма, який критикував "корумпований режим", декларував масштабну боротьбу зі злочинністю і мафією, припинення розкрадання державного майна та незаконної приватизації, відновлення зв'язків з Росією, обіцяв поліпшити соціальну сферу, навести порядок у владних структурах (однак після перемоги було заявлено про припинення всяких розслідувань дій попередньої влади).

Л. Кучма відразу ж почав намагатися посилити реальну владу президента й розбудовувати вертикаль самостійної виконавчої влади. Уже в його указі від 6 серпня 1994 р. (який, щоправда, був не конституційним) "Про забезпечення керівництва структурами державної виконавчої влади на місцях" йшлося про підпорядкування президенту голів районних і обласних Рад. З іншого боку, намагаючись наповнити президентську владу реальним змістом, Л. Кучма відновив Конституційний процес. У вересні 1994 р. утворилася Конституційна комісія на чолі якої стали Л. Кучма й голова Верховної Ради О. Мороз.

2 грудня 1994 р. Л. Кучма запропонував Верховній Раді закон про розмежування державної влади, який посилював владу президента (він ставав одноосібним главою Кабінету міністрів, склад якого формував сам, без узгодження і затвердження Верховною Радою). Однак навіть після корекції закону парламентом у бік зменшення впливу президента (місцева влада значною мірою залишалась під контролем Рад), 18 травня 1995 р. він був ухвалений лише неконституційною більшістю депутатів – а значить не мав чинності.

Ситуація ставала все напруженішою, оскільки крім протистояння між парламентом і президентом, у самій Верховній Раді відбувалося постійне протистояння між комуністичним його крилом і ліберальним. А через те, що ні ліві, ні праві в Раді не мали конституційної більшості, спільне голосування з принципових питань було неможливим. Виходом могло бути підписання на період до прийняття Основного закону конституційної угоди між президентом і Верховною Радою. Однак переговори й торги стосовно положень конституційної договору затягувалися.

Відчуваючи кредит довіри з боку суспільства, яке бажало чіткої влади, і в очах якого безладна й безвідповідальна влада парламенту була дискредитована, Л. Кучма 31 травня 1995 р. видав указ про

проведення опитування громадської думки щодо довіри президентові та Верховній Раді. Але згідно з чинною Конституцією 1978 р. глава виконавчої влади не міг влаштовувати референдум без згоди парламенту, а опитування не могло мати законодавчих наслідків. Виникла криза влади, з якої обидві сторони вийшли, підписавши 8 червня 1995 р. конституційну угоду терміном на один рік. Згідно з нею Конституція і все законодавство в цілому могли застосовуватися лише настільки, наскільки вони не суперечили цьому Договорові. Цей документ обмежував повноваження Верховної та місцевих рад, водночас збільшуючи повноваження президента.

Не бажаючи втрачати владні можливості, парламент, який до того ж не міг дійти внутрішньої згоди й стосовно положень президентського проекту – двопалатного парламенту, відмови надання державного статусу російській мові та статусу Республіки Крим, питань державної символіки і приватної власності, – знову забуксував при розгляді проекту Конституції. Л. Кучма вдався до "стимулювання" прийняття депутатами вигідного йому проекту Конституції, видавши 26 червня указ, що передбачав затвердження основного закону на всенародному референдумі. Врешті президент і депутати різних політичних сил вимушені були піти на взаємні поступки та компроміс. Основні положення президентського проекту стосовно розподілу владних повноважень, права власності, державної символіки, державного статусу української мови зберігалися. Водночас зберігався в повному обсязі однопалатний парламент, статус Криму як автономної республіки тощо. Відтак 28 червня 1996 р. Конституцію України було ухвалено.

Нова Конституція була досить недосконалою і надзвичайно посилювала президентську владу. Україна фактично перетворювалася на президентсько-парламентську республіку. Силові міністерства й відомства напряму підпорядковувались президенту. Верховна Рада позбавлялася контролю за діяльністю не тільки Кабінету Міністрів і органів державного управління, але й місцевих Рад, які ставилися у фінансово-адміністративну залежність і під керівництво глав місцевих державних адміністрацій, призначуваних особисто президентом. Парламент лише давав згоду президенту на призначення прем'єр-міністра, міг один раз за сесію і не раніше ніж через рік після затвердження урядової програми відправити уряд у відставку. Верховна Рада не впливала на призначення та відставку окремих членів уряду. А от президент міг завжди відправити у відставку як будь-кого із членів кабміну (включаючи прем'єра), так і весь уряд у цілому без погодження з парламентом.

Збільшення президентських повноважень надало можливість Л. Кучмі досягти в перші роки правління певних успіхів: подолати управлінський хаос у країні, сепаратизм обласних еліт, зміцнити зовнішні позиції України, деякою мірою стабілізувати суспільно-політичне та соціально-економічне становище, приборкати інфляцію, провести досить успішну фінансову реформу. Однак корінних позитивних зрушень у країні не сталося. Навпаки, посилення владних можливостей президента за відсутності чіткого поділу повноважень і відповідальності гілок влади, безконтрольності посадових осіб і державних інститутів надавало величезні можливості для створення Л. Кучмою в Україні авторитарно-олігархічного режиму.

Влада його посилювалась. Він міг здійснювати реальний вплив на судову й законодавчу владу в державі. Президент контролював діяльність державного апарату та Кабінету Міністрів, зокрема й за допомогою відданої собі, нібито консультативної структури – так званої Адміністрації Президента, яка взагалі була непередбачена діючою Конституцією. Здійснюючи реально виконавчу владу й узявши фактично під повний контроль усю виконавчу гілку, президент у той же час не ніс ніякої відповідальності за її діяльність, перекладаючи у разі потреби всі проблеми на Уряд. Так, один за одним пішли у відставку уряди В. Масола (червень 1994 – березень 1995), Є. Марчука (березень 1995 – травень 1996), П. Лазаренка (травень 1996 – липень 1997).

Однак соціально-економічна ситуація у країні була безпросвітною, державна система повністю корумпована й працювала на інтереси новітньої "владної буржуазії". Через це Л. Кучма та його владна команда, як, утім, і національно-демократичні сили, усе більше втрачали підтримку населення (більшість якого асоціювало їх із невдалими реформами та невиправданими обіцянками).

У цій ситуації в березні 1998 р., відбулися вибори до Верховної Ради, що проходили за змішаною мажоритарно-пропорційною системою. Для партій запроваджувався 4 % виборчий поріг. Крім цих заходів, влада, щоб зменшити державні витрати на вибори й ліквідувати свою залежність від розчарованого владною елітою народу, скасувала обов'язковий 50 % поріг явки виборців. Відтепер скільки б людей не прийшло на вибори, вони вважалися дійсними.

Незважаючи на загальну та закономірну перемогу на виборах лівих сил і програш провладних партій, ситуація у Верховній Раді була далеко неоднозначною. Навіть ідеологічно близькі партії та блоки роздиралися внутрішніми суперечностями та амбіціями своїх лідерів. Наприклад, прогресивні соціалісти на чолі з Н. Вітренко були непри-

миренно настроєні проти соціалістів О. Мороза. Центристська "Громада" не бажала співпрацювати з НДП А. Матвієнка, за яким стояв ворог П. Лазаренка Л. Кучма. Зрештою, у результаті корупційного скандалу та боротьби за владу, "Громада" розкололася і Ю. Тимошенко з частиною громадівців утворила нову фракцію "Батьківщина". Відбувся розкол і Народного Руху. Він розділився на дві ворожі партії, які очолили Ю. Костенко (УНР) і Г. Удовенко (НРУ). Унаслідок цих подій, а також під впливом майбутньої президентської кампанії, у Раді в цей час не склалося конструктивної більшості, яка могла б здійснювати серйозну законотворчу роботу.

Оскільки авторитет Л. Кучми серед народу був уже підірваний, він мав невеликі шанси на перемогу. У результаті розколу правих сил, падінню їхньої популярності серед населення, загибелі їхнього лідера В. Чорновола в автокатастрофі найбільші шанси на перемогу були в О. Мороза, який у своїй програмі дотримувався соціал-демократичної орієнтації європейського типу. Однак створена в ході виборчої кампанії так звана "канівська четвірка" (Є. Марчук, О. Мороз, О. Ткаченко й міський голова Черкас В. Олійник) напередодні виборів розпалася. Демократичний табір виявився роз'єднаним, і опозиційні кандидати пішли на вибори поодинці. У другий тур президентських виборів вийшли Л. Кучма і В. Симоненко, чого й добивалася влада.

14 листопада 1999 р. виборці змушені вибирати між пристосуванцем-комуністом В. Симоненком, який уособлював "світле минуле", і "реформатором" Л. Кучмою, котрому допомагав весь адміністративний ресурс. Більшість українців проголосувало все ж за чинного президента, який набрав 56,25 % голосів.

Після перемоги Л. Кучма почав наступ на Парламент, видавши указ про проведення всеукраїнського референдуму, метою якого було нібито ліквідувати запрограмоване "недосконалою" Конституцією протистояння між Радою і президентом. Досягти цього планувалося шляхом посилення президентської гілки влади за рахунок повноважень Парламенту.

На референдум виносилися такі питання: недовіра Верховній Раді XIV скликання; право президента на розпуск Верховної Ради, якщо протягом одного місяця в ній не сформувалась постійно діюча парламентська більшість, або в разі незатвердження нею впродовж трьох місяців Державного бюджету України; скасування депутатської недоторканості; скорочення чисельності народних депутатів республіки з 450 до 300 осіб; формування двопалатного парламенту, одна з палат якого представляла б інтереси регіонів; прийняття Конституції

України на всеукраїнському референдумі. Водночас Л. Кучма добився затвердження Парламентом нового енергійного реформаторського уряду на чолі з колишнім головою НБУ В. Ющенком.

Страх перед референдумом і розпуском Верховної Ради, з одного боку, спонукав депутатів проголосувати за тимчасовий мораторій на проведення у 2000 р. всеукраїнських і місцевих референдумів, а з іншого – змусив консолідуватись і піти на домовленості з президентськими фракціями. Крім того, призначення президентом реформаторського уряду В. Ющенка спонукало національно-демократичні сили зайняти пропрезидентську позицію. У результаті так званої "оксамитової революції" 13 січня 2000 р. в Раді утворилася депутатська більшість із одинадцяти парламентських фракцій (провладних партій, національно-демократичних сил, залучених депутатів мажоритарників, а також переходу і "перекупки" депутатів інших фракцій). Новим головою парламенту обрали І. Плюща.

Проте ідилічної співпраці не було. Поряд з протистоянням новій "більшості" лівої частини парламенту відбувалося й розмежування правих і центристських фракцій Верховної Ради на пропрезидентські та проурядові, пов'язане з призначеним Л. Кучмою на 16 квітня 2000 р. зазначеного референдуму. Багато депутатів шукали союзника в особі прем'єра, бажаючи якось нейтралізувати можливе посилення президентської влади.

16 квітня 2000 р. відбувся всеукраїнський референдум, згідно з результатами якого президентські пропозиції були підтримані переважною більшістю голосів громадян України. Однак на заваді реалізації його результатів стала політична криза, яка охопила Україну в кінці 2000 р. – першій половині 2001 р.

Криза розпочалася з оприлюднення нардепом О. Морозом 28 листопада 2000 р. у Верховній Раді сенсаційних аудіозаписів розмов президента й вищих посадових осіб держави, таємно записаних колишнім офіцером служби охорони президента М. Мельниченком. Записане свідчило про начебто причетність керівництва держави до зникнення, а можливо, і вбивства українського опозиційного журналіста Георгія Гонгадзе (невдовзі в лісі поблизу м. Таращі на Київщині було знайдено його обезглавлене тіло). З оприлюднених записів суспільство дізналося про узаконену систему повальної корупції в найвищих ешелонах влади, маніпулювання результатами виборів, явища цинічного порушення владною елітою прав людини, факти залякування суддів, періодичне обмеження свободи слова, намагання впровадити в Україні політичну цензуру тощо.

Викриті в результаті так званого "касетного скандалу" факти сколихнули громадськість і стимулювали кардинальні зміни в українському суспільстві. В Україні почалася консолідація і формування широкої громадсько-демократичної опозиції владному режиму. У політичній сфері її уособлювали демократичні сили правоцентристської та соціалістичної орієнтації. Комуністи ж зайняли вичікувальну позицію.

Країною прокотилися хвилі протестів збуреного народу, направлені проти дискредитованого режиму. Ці акції непокори населення вилилися у велелюдні демонстрації, мітинги, студентські голодування. Протягом грудня – січня 2000–2001 р. майже в усіх обласних і багатьох районних центрах виросли наметові містечка. Опозиційними до чинної влади силами було створено низку структур: комітет "Україна без Кучми", Форум національного порятунку, Громадський комітет опору "За правду", куди ввійшли такі відомі політики, як Ю. Тимошенко, Л. Лук'яненко, О. Мороз, С. Головатий та ін. Їхньою основною вимогою була відставка президента України та його найближчого оточення.

Намагаючись погасити суспільне невдоволення, президент відправив у відставку (точніше, перевів на інші посади) найодіозніших для опозиції діячів: міністра внутрішніх справ Ю. Кравченка та голову Служби безпеки України Л. Деркача. З іншого боку, влада намагалася силовими методами обезголовити й дискредитувати опозиційні сили. У лютому 2001 р. за звинуваченнями в корупції та економічних злочинах владою було заарештовано фактичного керівника опозиції Ю. Тимошенко.

Проте це не зняло суспільної напруги й не стабілізувало ситуації в країні. Свого апогею протистояння в державі досягло 9 березня 2001 р., коли під час святкування річниці народження Т. Шевченка в сутичці демонстрантів з міліцією постраждали десятки людей з обох сторін і сотні активістів опозиції було затримано, а згодом багатьох засуджено на кілька років ув'язнення. 26 квітня президентом була санкціонована відставка Парламентом популярного та ефективного уряду В. Ющенка, який становив альтернативно-конкурентну небезпеку існуючій владі та викликав незадоволення її опори – олігархічних сил, а також комуністів.

Навесні напруженість у суспільстві почала потроху спадати. Криваві зіткнення злякали населення, яке до всіх соціально-економічних лих не бажало ще й громадянської війни. Опозиція перевела боротьбу в політичну площину й почала готуватись до парламентських виборів 2002 р. На виборах 31 березня 2002 року до Верховної Ради, що відбувалися за змішаною мажоритарно-пропорційною системою, перемогла демократична опозиція. Найбільше голосів здобув правоцентристський блок

В. Ющенка "Наша Україна". До парламенту також пройшли Комуністична партія, пропрезидентський блок "За єдину Україну" і Соціал-демократична партія України (об'єднана), а також, незважаючи на шалену протидію влади, два послідовні представники опозиції – Блок Юлії Тимошенко та Соціалістична партія. Однак провладні сили, перемігши в більшості мажоритарних округів, нівелювали волю суспільства та здобутки опозиції, та ще й обрали головою Верховної свого представника В. Литвина, колишнього голову АП. Такий перебіг подій призвів до нечуваного протистояння між пропрезидентськими й опозиційними силами і сприяв новій хвилі суспільної напруги в країні.

Восени 2002 р. Україною знову прокотилися численні акції протесту. Зокрема 16 вересня в день річниці смерті Г. Гонгадзе різні опозиційні політичні сили – Блок Юлії Тимошенко, "Наша Україна", Соціалістична та Комуністична партії – провели на Європейській площі столиці Всеукраїнські народні збори "Повстань Україно!" за участю десятків тисяч громадян, що вимагали відставки президента. Спроби протестантів розбити наметове містечко в районі центральних органів державної влади завершилися невдачею: підрозділи міліції його знесли. Навесні 2003 р. виступи опозиції відновилися, трансформувавшись у своєрідну перманентну революцію. Суспільство терпіло осоружну владу з останніх сил, покладаючи всі надії на мирну й легітимну зміну керівництва країни на майбутніх президентських виборах.

Проте ситуація у владній сфері української політики була досить складною. Намагаючись утриматись при владі, Л. Кучма та його владна еліта спробували провести політреформу, унаслідок якої вони й надалі планували керувати країною на чолі з "усесильним" прем'єром Л. Кучмою й "потрібним" парламентом. Незважаючи на масовий тиск і перекупку депутатів, владі, однак, трохи не вистачило сил для успішної реалізації цього проекту.

Почалася реалізація російського сценарію "Наступник". Призначивши головою уряду представника впливової донецької владної еліти В. Януковича (з можливим подальшим його президентством), Л. Кучма розраховував зберегти владну систему й панування в Україні колишніх суспільно-політичних сил. Разом із тим діючий президент і його верхівка розглядали й варіант збереження влади Л. Кучми у разі безповоротного незадоволення владою "донецьких" багатьох регіональних еліт, демократичного політикуму, заляканого населення. Л. Кучма також міг визнати вибори недійсними й за критичної ситуації в країні, розраховуючи залишитись при владі, будучи підтримуваним іншими регіональними елітами, і як менше зло – наляканим населенням і демократичними політиками.

Незважаючи на досить успішну економічну діяльність уряду В. Януковича та збільшення соціальних виплат населенню (які, щоправда, стимулювали високу інфляцію), лідер донецького регіону асоціювався зі старою антидемократичною владою і не зумів якісно збільшити свій електоральний ресурс.

В. Ющенко спирався на широку підтримку незадоволеного антидемократичністю, правовим свавіллям і корупцією влади населення, політичну підтримку правоцентристської та соціалістичної опозиції (зокрема коаліції "Сила народу"), на ресурс мало залежних від уряду місцевих рад ряду регіонів і деяких державних адміністрацій Західної України, а також частини великого бізнесу. Він обіцяв провести у країні широкі демократичні та правові перетворення.

Значна частина політико-економічних еліт інших регіонів України та багато політиків, державних діячів і представників апарату й бізнесу не бажали посилення та правління донецького угрупування в державі, а тому зайняли нейтральну позицію. Згодом деякі з них підтримали "демократичну команду" В. Ющенка, а більшість сприяли досягненню певного політичного консенсусу в країні, що знайшов своє вираження у прийнятті Верховною Радою пакету законів, який включав, зокрема, запровадження політреформи.

Виборча президентська кампанія осені 2004 р. виявилась безпрецедентно брудною. Влада грубо використовувала адміністративний ресурс, провокації, брудні технології, інформаційно блокувала опозицію. У другий тур президентських виборів, призначений на 21 листопада, вийшли В. Янукович і В. Ющенко. 22 листопада близько 14-ї години голова ЦВК С. Ківалов оголосив попередні результати другого туру: В. Янукович набрав 49,42, а В. Ющенко – 46,7 % голосів виборців. У відповідь обурені явною фальсифікацією результатів виборів люди масово почали збиратися на київському майдані Незалежності. До вечора їхня кількість зросла до 300 тисяч, на Хрещатику виросло справжнє наметове містечко. А вже 27 листопада, загальна кількість протестантів сягнула в столиці близько 1,5 млн осіб. Сотні тисяч людей різного віку, стану, професій у тисячах міст і містечок України здійснювали акції протесту. Почалася "Помаранчева революція".

24 листопада Центральна виборча комісія проголосила переможцем президентської кампанії В. Януковича. Західні держави та міжнародні організації, на відміну від Росії, не визнали результати виборів. Команда В. Ющенка створила Комітет національно порятунку, який узяв на себе відповідальність за захист української демократії, оголосила Всеукраїнський політичний страйк і закликала демонстрантів блокувати громад-

ські будівлі, у тому числі Кабінет Міністрів і президентську Адміністрацію. Унаслідок суспільного впливу Верховний Суд своєю ухвалою заборонив ЦВК офіційне оприлюднення результатів виборів і вчинення будь-яких дій, пов'язаних із виконанням цієї постанови.

Бажаючи зміцнити свої суспільні й міжнародні позиції, команда В. Януковича, маючи масову підтримку на Сході й Півдні України, у відповідь організовувала наметові містечка і демонстрації своїх прихильників. Крім того, прагнучи здійснити тиск на український політикум і суспільство, отримати підтримку Росії, політичні сили, що терпіли поразку, ініціювали сепаратистські акції (зокрема Всеукраїнський з'їзд 28 листопада в Сєвєродонецьку).

Намагаючись розв'язати суспільно-політичну кризу в Україні, на початку грудня представники міжнародної спільноти й українські політики провадили переговори в Маріїнському палаці, домовившись не застосовувати сили, продовжувати діалог і чекати рішення Верховного Суду. Під тиском Майдану в суботу 27 листопада Верховна Рада України прийняла постанову про політичну кризу в Україні. Результати виборів визнавалися недійсними. Проте вже 30 листопада на засіданні Ради силами провладної більшості була відмінена ця постанова. Дії влади викликали величезне обурення. Перебуваючи в оточенні понад 100 тисяч пікетувальників, парламент прийняв постанову про стабілізацію політичної та соціально-економічної ситуації в Україні й запобігання антиконституційним діям і сепаратистським проявам.

Верховний Суд України визнав неправомірними підсумки другого туру президентських виборів і постановив провести повторне голосування. Зрештою 8 грудня 2004 р. владні й опозиційні сили дійшли компромісу. Постанова про "Вибори Президента України" приймалася в пакеті з конституційною реформою, що в майбутньому обмежувала повноваження президента. Таким чином провладні сили отримували певні гарантії безпеки та власного впливу, а соціалісти й центристи – обмеження авторитаризму майбутнього президента й можливості власного парламентського впливу.

26 грудня відбулося переголосування другого туру виборів, за результатами якого В. Ющенку віддали свої голоси 51,99 % виборців, В. Януковичу – 44,20 %. 23 січня 2005 р. В. Ющенко офіційно став президентом України. 4 лютого 2005 р. Верховна Рада рекордною кількістю голосів – 375 – дала згоду на призначення Ю. Тимошенко на посаду прем'єр-міністра. Новий президент і "помаранчевий уряд" користувалися величезною довірою населення, яке покладало на них надії на створення правової, демократичної та економічно успішної

України. Навіть більша частина політичних сил у парламенті в цей час підтримували конструктивні дії нового керівництва країни, чекаючи позитивних зрушень і нових цивілізованих "правил гри".

Проте незважаючи на певні здобутки в зовнішній політиці й забезпеченні демократичних прав і свобод (зокрема у ЗМІ чи під час виборів), функціонування зрощеної з кримінальним бізнесом корумпованої владної системи не змінилося. Унаслідок слабкого й розсвареного нового керівництва, "чисток" держапарату до неї лише додалися падіння управління та прогресуюча некомпетентність адміністративних висуванців нової влади. Соціально-економічні результати також були слабкими. Після зникнення спільного ворога та здобуття владних вершин між амбіційними "помаранчевими соратниками" негайно почалися конфлікти, активізувалися взаємна заздрість і недовіра, розгорілася жорстка боротьба за владу, сфери впливу, посади. Усе це блокувало можливості проведення якихось серйозних реформ. Зрештою нагромадження й оприлюднення ними взаємного компромату призвело до того, що 8 вересня 2005 р. у відставку було відправлено уряд Ю. Тимошенко.

Після цього президент для підтримки потребував необхідних голосів у парламенті. Для цього він у вересні 2005 р. уклав т. зв. меморандум Ющенка – Януковича. Наступним прем'єр-міністром України 22 вересня 2005 р. було призначено зручного й не конкурентного для президента Ю. Єханурова. Однак кредит довіри народу ще був досить високий. Це засвідчили парламентські вибори 26 березня 2006 р., які відбулися на пропорційній основі. Помаранчеві сили (БЮТ, "Наша Україна", СПУ) набрали більше голосів, ніж КПУ та ПР. Проте переможці, торгуючись за владні повноваження, три місяці не могли створити парламентської коаліції. А коли 22 червня 2006 р. Угоду все ж було підписано, незадоволений лідер соціалістів О. Мороз розпочав переговори з керівництвом Партії регіонів, унаслідок яких його було обрано головою Верховної Ради. Незабаром лідери трьох фракцій – ПР, СПУ і КПУ відписали угоду про створення так званої антикризової коаліції.

Намагаючись якось гарантувати національно-демократичні завоювання, створити хоч відносно безконфліктні можливості для нормального функціонування державних інститутів, забезпечити власне владне становище, президент запропонував усім парламентським політичним силам підписати Універсал національної єдності. Після його підписання 3 серпня, В. Януковича вдруге було затверджено Верховною Радою на посаді прем'єр-міністра України.

З 2006 р. сталися зміни в політичній системі держави – згідно з конституційною реформою 2004 р. замість президентсько-парламентської республіки запроваджувалася парламентсько-президентська. Скориставшись цим, антикризова коаліція шляхом "стимулювання" депутатів прагнула створити конституційну більшість і таким чином долати президентські вето. Опинившись перед загрозою втрати реальної влади й демократичних здобутків, В. Ющенко за підтримки "помаранчевої опозиції" 2 квітня 2007 р. розпустив парламент і призначив його перевибори. Невизнання більшістю Верховної Ради й Урядом цього указу призвело до масштабної політичної кризи в Україні.

25 травня президент В. Ющенко перепідпорядкував собі Внутрішні війська. Розпочалися переговори президента, прем'єр-міністра та голови Верховної Ради. Невдовзі вони оголосили Спільну політичну заяву про завершення політичної кризи в Україні та про те, що дострокові парламентські вибори відбудуться 30 вересня 2007 р., після ухвалення парламентом необхідних законопроектів.

На проведених виборах з невеликою перевагою перемогли національно-демократичні сили. Ними була утворена коаліція і Ю. Тимошенко повторно була обрана головою Уряду, який знову зробив спроби проведення оздоровлення владної та економічної системи країни. Однак діяльність нової "помаранчевої коаліції" в Парламенті й демократичного уряду в країні через чвари й суперництво між союзниками та їхніми лідерами, насамперед між Ю. Тимошенко і В. Ющенком (особливо у світлі майбутніх президентських виборів), не відзначалася стабільністю та єдністю й була в основному спрямована не на проведення потрібних країні змін, а на посилення власного впливу у владі та завоювання симпатій електорату.

Швидкої та ефективної трансформації державно-політичного й суспільно-економічного устрою в Україні не сталося. Це значною мірою зумовлювалося, по-перше, тим, що в результаті надто сильного радикалізму демократичної опозиції та обережності українського суспільства, а також роз'єднаності, непрофесійності й певного угодовства національних сил, швидкої орієнтації та згуртованості владної колишньої компартійної еліти, у перші роки не відбулося повноцінної ротації влади в Україні.

По-друге, повільність і неефективність реформених змін детермінувалася засиллям партійних консерваторів у системі влади й у Радах, котрі, зберігаючи їхній вплив, в умовах розчарування населення "нацдемократами" й реформами, погіршенням соціально-економічного становища в країні, утримували свої владно-комуністичні позиції у державі.

По-третє, і це головне, процеси слабкості й корупції центральної влади та місцевих адміністративних структур, падіння управління країною, і повільна трансформація державних інститутів і пробуксовування реформ визначалися також вигідністю такої ситуації для багатьох людей із владної еліти, котрі так успішно й тільки для себе проводили "повзучу й закриту" приватизацію загальнонародного майна, конвертуючи владні можливості у власність і знов у владу.

Усе це мало наслідком "топтання реформ на місці", загострення економічної кризи та зубожіння більшості населення. Посилення соціальної напруги в суспільстві й дезорганізація управління країною загрожували соціальним вибухом і розвалом держави. Водночас визначилась і потреба нових суспільно-впливових груп легімітизувати отриману власність, реалізувати свої нові соціально-економічні й громадсько-політичні можливості, а також бажання стабілізувати та захистити своє нове суспільне становище та власні політико-економічні інтереси (як у внутрішній, так і в зовнішньо-політичній сферах), і ввести загальнообов'язкові "правила гри" в бізнесі та владі. У результаті з 1994 р. відбувається зміцнення центральної влади, проводяться певні законодавчі зміни та ліберально-ринкові реформи.

Однак "закрита" приватизація для "своїх", що провадилася з порушенням законів і під "дахом" владних структур, і неадекватних та фактично недієздатних і корумпованих судово-правничих інституцій, призвели до відсутності й безправності в Україні середнього класу, а отже, і неможливості суспільства попри "демократичний устрій країни" реально впливати на владу.

У результаті утворився олігархічно-буржуазний режим "латиноамериканського типу" з "демократичним антуражем", який здійснював арбітраж серед нових економіко-олігархічних груп, визначав правила функціонування бізнесу та громадських структур, правила доступу до влади, проводив розподіл загальнонародних ресурсів і власності. Унаслідок створених владним режимом умов життя в країні практично все суспільство змушене було для виживання порушувати державні закони і таким чином опинялося під контролем владних структур.

Однак збільшення владного тиску на суспільство в усіх сферах життя при безправності людей і економічній кризі посилювало соціальну напругу й незадоволення широких верств культурного, освіченого та цивілізованого народу України. Крім того, намагання режиму взяти під повний контроль суспільно-політичне й економічне

життя суспільства викликали страх і незадоволення певної частини регіональних еліт, обділених економічних груп і значної частини політикуму і ліберальної інтелігенції.

Результатом була "Помаранчева революція" 2004 р., яка, однак, попри деякі завоювання в зовнішньополітичній і громадянсько-демократичній сферах, певної ротації владної еліти та перманентної політичної дестабілізації, не привела до якісної зміни корумпованої системи влади в країні.

2. Соціально-економічний розвиток в Україні

Політична незалежність України стала передумовою здобуття республікою економічного суверенітету. Першочерговим завданням було визначено перехід від командної до ринкової економіки.

Перші кроки до ринкової економіки Україна зробила ще до офіційного проголошення незалежності. Це засвідчують документи, базовані на положеннях Декларації про державний суверенітет України – Закон про економічну самостійність України (серпень 1990) і постанова Верховної Ради "Про проекти концепції та програми переходу Української РСР до ринкової економіки" (листопад 1990), які визначали зміст, мету та основні принципи економічної самостійності республіки як суверенної держави.

Однак швидкої та ефективної трансформації соціально-економічного устрою не відбулося. Натомість українську економіку вразила тривала й жорстока криза. Це було спричинено цілою низкою чинників.

По-перше, радянська промисловість, у тому числі українська, великою мірою була орієнтована на випуск продукції, прямо чи опосередковано пов'язаної з воєнно-промисловим комплексом. Структурна перебудова такої промисловості потребувала величезних грошових затрат протягом багатьох років, а на даному етапі призвела до кризи цих виробництв.

По-друге, створена в радянські часи промисловість загальносоюзного підпорядкування була цілісним самодостатнім організмом і аніскільки не залежала у фінансовому чи техніко-економічному відношенні від території, на якій розташовувалась. Розрив цього цілісного комплексу зруйнував ряд виробництв. Припинення або скорочення традиційних зв'язків залишило сотні підприємств без споживача, а отже, і без фінансування. До того ж більшість підприємств України не мали замкнутого технологічного циклу. Українська промисловість

виробляла не більше 20 % кінцевого продукту. Основна частина її товарної продукції – напівфабрикати або комплектуючі вироби – призначалася для продовження виробничого процесу в інших республіках.

Розрив господарських зв'язків боляче вдарив українське виробництво і в плані реалізації своєї продукції, оскільки товарів українських підприємств на Заході ніхто не чекав, бо за світовими стандартами вони були в основному неконкурентоспроможними.

По-третє, після того як Україна стала платити Росії й Туркменістану реальну ціну за нафту й газ, питома вага витрат на енергоносії в продукції, яку вона виробляла, стрімко піднялася. Крім того, потрібно відзначити, що через енергозатратність державної радянської економіки українські підприємства вимушені були споживати велику кількість енергоносіїв, що додатково збільшувало собівартість і не конкурентоспроможність їхньої продукції. Переоснащення підприємств на енергозберігаючі технології в умовах жорстокої кризи було неможливо. До того ж галузі промисловості з обмеженим рівнем капіталовкладень у створення нових потужностей, катастрофічно швидко старіли. Дія всіх цих чинників призвела до спаду виробництва і фінансового колапсу.

Склалося кризове становище: стара система господарювання значно підірвана, нова – ще фактично не створена. Ситуація загострювалася й через те, що уряд намагався стабілізувати економіку переважно директивно-адміністративними засобами. Уже в грудні 1993 р. у схвалених Верховною Радою головних напрямах діяльності уряду висувалася ідея поступовості реформ. Спершу це виявилося у своєрідній реформеній паузі, після чого почалося згортання засобів економічної лібералізації та відновлення адміністративних методів управління. Було припинено торги на міжбанківській валютній біржі, запроваджено низький фіксований валютний курс, відновлено ліцензування експорту багатьох товарів, до 80 % зріс рівень прямого та непрямого регулювання цін. Улітку 1994 р. індекс адміністративного регулювання економіки (за розрахунками Світового банку) більш ніж у 2,5 рази перевищив відповідний показник середини 1993 р.

Результати такої політики були катастрофічними. Оскільки податки становили від 40 до 90 % прибутків населення, це, з одного боку, повністю блокувало економічну активність людей, а з іншого боку, вело до криміналізації та "тінізації" економіки, що ставала невід'ємною частиною корумпованого режиму. За цих умов правляча державна, господарська та банківська еліти могли безмірно наживатися.

У 1992 р. валовий внутрішній продукт порівняно з 1991 р. зменшився на 14 %, національний прибуток – на 16 %, продуктивність праці – на 13 %. Падіння виробництва та стрімке зростання собівартості продукції різко знизили бюджетні надходження від промисловості. За інфляції такого масштабу відбулася обвальна бартеризація зовнішньої торгівлі.

Ще в середині 1992 р. Україна вийшла з рубльової зони. Запроваджені з 1992 р. купони багаторазового використання розглядались як попередники повноцінної національної валюти – гривні. Однак у фінансовій сфері з 1992 р. ситуація була критичною. Курс купоно-карбованця швидко падав. У 1994 р. економіка країни опинилася на межі краху. ВВП навіть порівняно з попереднім роком зменшився на 23 %, виробництво промислової продукції – на 27,8 %, сільськогосподарської – на 16,5 %. Капітальні вкладення за 1992–1994 рр. знизились на 57 %. Фінансова система держави виявилася практично зруйнованою. Протягом 1992 р. гроші знецінилися в 21 раз, а 1993 – у 103 рази. Таких масштабів інфляції на той час не було в жодній країні. Рівень заробітної плати населення був одним із найнижчих у світі.

Проте уряду все ж вдалося загальмувати динаміку інфляції: у липні 1994 р. її рівень був найнижчим (2,1 %) за три попередні роки. Уповільнено було й темп зростання цін – на споживчі товари та послуги за січень – липень 1994 р. вони зросли в 1,7 раза. Однак стабілізації було досягнуто переважно за рахунок відстрочення бюджетних виплат і величезного зростання заборгованості бюджету. За 9 місяців 1994 р. вона становила 47 трлн крб. Людям місяцями затримували, зменшували зарплати, з працівниками підприємств нерідко розплачувалися продукцією, щоб вони самостійно її реалізовували на ринку.

Крім того, стримування інфляції та зростання цін зовсім не означало стабілізації й виходу із кризи. Навпаки, негативні тенденції в економіці дедалі більше набирали силу. За даними Українського фонду підтримки реформ, тіньовий сектор економіки України сягнув наприкінці літа 1994 р. 60 %. Монетарна маса, що перебувала поза банківським обігом, становила 40 %.

Економічна криза на початку 90-х рр. негативно вплинула на рівень життя та на соціальну структуру суспільства. Після лібералізації цін 1992 р. основна маса населення опинилася за межею бідності. Різко зменшилася купівельна спроможність населення. Протягом 1991–1994 рр. вона фактично знизилася в 5 разів.

Проголошена новим президентом Л. Кучмою в жовтні 1994 р. стратегія економічних реформ передбачала лібералізацію цін і валютного курсу, обмеження дефіциту державного бюджету, упровадження вільної внутрішньої й зовнішньої торгівлі, уведення суворої монетарної політики, масову приватизацію великих підприємств і проведення земельної реформи, відновлення економічних зв'язків із Росією (перерваних значною мірою з ідеологічних мотивів). Паралельно йшла розбудова ринкової інфраструктури: виникли ринки валюти, нерухомості; динамічнішими стали процеси роздержавлення.

Згадані заходи дали деякі позитивні результати. Це, насамперед, сприяло зниженню темпів падіння ВВП (валового внутрішнього продукту). Другим важливим підсумком прискорення економічних реформ було досягнення в 1996 р. фінансової стабілізації. Зниження інфляції сприятливо вплинуло на стабілізацію курсу національної валюти щодо долара. У вересні 1996 р. було успішно проведено грошову реформу й запроваджено національну валюту – гривню. Були укладені нові угоди про допомогу США, ФРН і міжнародних фінансових організацій Україні в здійсненні економічних реформ. Серед країн, які одержували допомогу від США, Україна посіла третє місце у світі після Ізраїлю та Єгипту.

Однак загалом економіка України переживала важкі часи. У результаті приватизації до кінця 90-х рр. XX ст. питома вага державної власності в Україні скоротилася з 96 до майже 40 %. Приватизація відбувалася в основному "закритим способом" "для своїх" із допомогою "залогових аукціонів". Таким чином владна еліта зміцнювала своє економічне і політичне становище, створювала систему взаємної поруки й залежності нових власників від режиму (оскільки як сама приватизація, так і первісне накопичення капіталів нових багатіїв відбувалося в основному незаконними й кримінальними способами). Причому приватизація відбувалася не лише непрозоро й "для своїх". Приватизовувалися не збиткові, як прийнято в усьому світі, а високоприбуткові державні підприємства і власність, та ще й за мізерні кошти, що негативно відбивалося на державному бюджеті. Нові власники нерідко експлуатували придбані підприємства на "знос" або взагалі розпродували їх частинами.

Крім того, оскільки держава практично відкрила власний ринок зовнішньому впливу і практично не захищала вітчизняного виробника, то від напливу іноземних товарів почали масово розорюватись українські підприємства, люди втрачали роботу. Причому знищувалися в першу чергу високотехнологічні галузі, які потребували найбільшої уваги й найважче страждали від розриву виробничих зв'язків.

Слід відзначити, що держава, з одного боку, не мала чіткої професійної програми економічних реформ, її змінне керівництво під впливом політичних і соціальних чинників то гальмувало, то знову починало половинчасті й не розроблені реформи. А з іншого боку, жорсткий контроль держави за ходом реформ був ослаблений, було відсутнє адекватне законодавче забезпечення їх, слабко й "вибірково" діяли судово-правові та виконавчо-силові органи. Це значною мірою було наслідком не лише консерватизму компартійної еліти, яка зберігала свої позиції в Україні, політичним розбродом у владі чи відсутністю професійної програми реформ, а головним чином тому, що економічні реформи й зокрема приватизація державного майна провадились не в загальносуспільних інтересах, а були було спрямовані на забезпечення інтересів владної еліти, котра в умовах політичної нестабільності й слабкості центру та неадекватності законодавчо-судових структур закритим порядком могла захопити економічні багатства, а відтак і владні позиції в країні.

Крім того, оскільки держава практично не контролювала й не спрямовувала з допомогою податків, преференцій, митних бар'єрів економічну діяльність нових власників, то в умовах політичної нестабільності та правової ненадійності їхнього становища найприбутковішою діяльністю був не розвиток підприємств (що досить морочливо, ризиковано й дає невеликі прибутки), а розпродаж майна, продукції, технологій, обладнання за кордон. Загалом у цей період відбулося двократне згортання виробництва, чистий відтік капіталу становив 6 млрд дол., рівень зовнішнього боргу виріс із нуля до 13,1 млрд дол. у 1998 р., що становило 30 % українського ВВП. До 1999 р. гривня знецінилась щодо долара у 2,2 раза. За відсутності адекватної судово-правничої бази й контролю держави виникли тисячі шахрайських структур, акціонерних товариств, банків, які нерідко, маючи підтримку у вищих ешелонах влади, вивозили державне майно чи розорювали тисячі людей і зникали. Таким прикладом можуть слугувати сотні фінансових пірамід, що в 90-ті роки розорили тисячі громадян.

Дика приватизація супроводжувалася не лише декапіталізацією економіки. Оскільки доступ до фінансових потоків і ласих шматків держвласності був неконкурентний – це сприяло виникненню приватних монополій, що були зрощені з державною владою. Відтак була задушена здорова конкуренція, успіху добивався не кращий виробник, а той хто мав зв'язки й "дах" у владних структурах; відбувалася монополізація цін, які ще й зростали через наявність десятків посеред-

ницьких структур. Таке становище не сприяло ні зростанню виробництва, ні підвищенню якості товарів і послуг, ні прозорості бізнесу, ні тим більше зменшенню цін.

Проте вже на рубежі століть спостерігаються і певні позитивні тенденції у вітчизняній економіці. Уже в 1999 р. експорт вітчизняних товарів уперше обігнав імпорт. Набрав силу активний і необоротний процес розширення корпоративного та приватного секторів економіки. Виробництво товарів у 2000 р. зросло на 5,9 %. Товарний баланс став позитивним і дорівнював 780 млрд дол. На початок 2001 р. понад 70 % загального обсягу промислової продукції вироблялося на недержавних підприємствах.

У 2005 р. гривня посилилася відносно американського долара на 4,8 %. Темпи зростання ВНП становили 7,8 %. Розширилися можливості української економіки і в зовнішній сфері. У грудні 2005 р. Європейський Союз офіційно визнав Україну країною з ринковою економікою. США скасували "спадщину холодної війни", так звану поправку Джексона – Веніка, яка обмежувала торгівлю з Україною. На початку 2008 р. генеральною радою СОТ було схвалено протокол щодо вступу України до цієї організації.

Однак катастрофічним є рівень фізичного й морального старіння основних виробничих фондів (у провідних галузях цей показник досягає 60–70 %). Доведеним фактом є високий рівень (до 60 %) "тінізації" економіки. Високими є показники інфляції. Через правову нестабільність бізнесу, корумпованість владних державних структур відсутні сприятливі умови для розвитку вітчизняного підприємництва та іноземних інвестицій. За роки незалежності незаконний експорт капіталу з України досяг 20 млрд дол. У результаті знищення багатьох високотехнологічних секторів економіки, напливу іноземних товарів, економіка України стає все більш сировинною і спрощеною, що продукує відставання української держави у світі, периферійність її економіки, непотрібність науки та освіти. Красномовним є факт, що основними джерелами доходу держави є: прибутки від металопрокату, продажу продовольства, реекспорту й транзиту енергоносіїв, продуктів хімічного виробництва, продажу в приватні руки об'єктів державної та комунальної власності, податки з населення і юридичних осіб.

Рівень життя населення України на рубежі XX–XXI ст. значно нижчий від світових стандартів. Помітно дестабілізувало суспільство прогресуюче поглиблення майнової диференціації. Доходи багатих і бідних сімей в Україні різняться більш ніж у 10 разів. Унаслідок зменшення власного виробництва й розорення тисяч підприємств близько

7 млн українців поневіряються на заробітках за кордоном. Колосально зріс рівень злочинності в суспільстві. Підвищився рівень смертності та впав рівень народжуваності.

Оцінюючи загалом еволюцію української економіки в "незалежницький період", можна визначити певні особливості її розвитку. Становлення нового суспільного та економічного устрою в Україні порівняно із сусідніми країнами як західними (Польщею, Чехією, Угорщиною, Словаччиною, країнами Балтії), так і з Росією, було позначено повільністю, закритістю та "меншою централізацією" приватизаційних процесів, розвалом і великою мірою слабкістю як центральної влади, так і правничо-судових інституцій, що мало результатом величезні соціальні витрати, високе майнове розшарування населення, безпрецедентний рівень злочинності та корумпованості державних інститутів, розвал економіки й низьку ефективність реформ.

Таке становище значною мірою зумовлювалося як консервативністю компартійного республіканського керівництва, так і тим, що не відбулося повноцінної ротації владної еліти в державі (в основному залишилася компартійна). Повільність і нерівномірність реформ здебільшого визначалася намаганням здобуття електоральних симпатій владних груп та слабкістю і відсутністю єдності влади, в якій відбувалося суперництво як між національно-ліберальними силами й комуністами, так і новими суспільними групами, зацікавленими в слабкості центрального керівництва та неефективності судово-правової системи для реалізації своїх політичних амбіцій, а головне – ефективної конвертації своїх владних повноважень у власність і знову у владу.

3. Україна на міжнародній арені

На першому етапі становлення незалежної Української держави головним її завданням на міжнародній арені було: добитися визнання її незалежності та недоторканості кордонів світовою спільнотою і перш за все найближчими сусідами.

Після проведення всенародного референдуму, який підтвердив народну підтримку Акта незалежності України, уже наступного дня її визнали Канада й Польща, 3 грудня – Угорщина, 4 грудня – Латвія і Литва. 5 грудня до них приєдналося одразу п'ять країн – Аргентина, Болгарія, Болівія, Росія і Хорватія. 25 грудня 1991 р. визнали Україну і США й незабаром установили з нею дипломатичні відносини. Зага-

лом за грудень 1991 р. незалежність України визнали 68 держав. Протягом першого року існування українську державність визнали понад 130 країн світу, дипломатичні відносини було встановлено в повному обсязі зі 106 з них, а 40 держав відкрили в Києві свої представництва. До січня 1993 р. українська дипломатія уклала 35 міжнародних і 88 міжурядових двосторонніх договорів.

Оскільки Росія як правонаступниця СРСР перебирала на себе всі фінансові борги колишнього Союзу, вона отримала всю його закордонну власність. Долаючи різноманітні ускладнення, МЗС України почало створювати мережу власних посольств. Однією з найважливіших була кадрова проблема. Проте вже на початок третього тисячоліття за кордоном діяло 55 українських посольств, 8 постійних представництв при міжнародних організаціях, 10 генеральних консульств.

Основні засади зовнішньої політики Української держави були закладені ще Декларацією про державний суверенітет України, в якій проголошувались наміри України стати нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти й не набувати ядерної зброї. Україна визнавала перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритети загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права.

Декларація власної лінії на міжнародній арені була схвалена 2 липня 1993 р. Верховною Радою України в документі "Основні напрями зовнішньої політики України". У ньому вказувалося, що Україна прагне повномасштабного входження до світового співтовариства; забезпечує захист прав та інтересів громадян України, її юридичних осіб за кордоном; здійснює відкриту зовнішню політику й бажає співробітництва з усіма зацікавленими партнерами, уникаючи залежності від окремих держав чи груп держав; засуджує практики подвійних стандартів у міждержавних відносинах і війни як знаряддя національної політики та прагне до вирішення будь-яких міжнародних суперечок виключно мирними засобами; гарантує дотримання принципів взаємоповаги, рівноправності, невтручання у внутрішні справи інших держав.

Республіка не висуває жодних територіальних претензій до своїх сусідів, як і не визнає територіальних претензій до себе. Пріоритетними сферами зовнішньополітичної діяльності визначено розширення участі в європейському регіональному співробітництві, а також у межах СНД, активна участь у діяльності ООН, активна співпраця з державами Європейської співдружності та НАТО. Юридично основні принципи зовнішньополітичної діяльності було закріплено в прийнятій у 1996 р. Конституції України.

Проголосивши бажання стати без'ядерною державою Україною була підписані угода СНД з питань ядерних озброєнь (грудень 1991) і Лісабонський протокол (травень 1992). До березня 1992 р. з України в Росію було вивезено 57 % тактичної ядерної зброї. 14 січня 1994 р. у Москві президенти України, США й Росії підписали тристоронню заяву, згідно з якою США і Росія пообіцяли надати Україні гарантії безпеки, як тільки вона стане учасником Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ). Крім того, Україні мали компенсувати вартість високозбагаченого урану, що містився в ядерних ракетах, розташованих на її території. 16 листопада 1994 р. Верховна Рада ухвалила рішення про приєднання України до ДНЯЗ. 5 грудня 1994 р. в Будапешті президенти Росії та США і прем'єр-міністр Великобританії надали Україні гарантії безпеки. Окремі документи з наданням Україні гарантій безпеки одночасно підписали глави Китаю та Франції. У 1996 р. Українська держава виконала взяті на себе зобов'язання, остаточно позбувшись третього за розміром у світі ядерного арсеналу.

Важливою подією на шляху європейської інтеграції України, свідченням її незалежної та рівноправної міждержавної політики, стало підписання Президентом Л. Кравчуком 26 лютого 1992 р. у столиці Фінляндії Гельсінського заключного акта. Головним принципом цього документа було положення про відсутність територіальних претензій та непорушність кордонів. У червні 1997 р. під час офіційного візиту Президента України Л. Кучми до Румунії було підписано Договір про відносини добросусідства і співробітництва між двома державами. У ньому фіксувалося взаємне визнання існуючих кордонів. У серпні 1999 р. під час офіційного візиту в Україну Президента Молдови П. Лучинські було укладено українсько-молдовський Договір про державний кордон. Не виникло проблем і з Білоруссю.

Однак Росії визнання України не перешкодило висунути свої територіальні претензії. У травні 1992 р. Верховна Рада Російської Федерації заявила, що акти про передачу в 1954 р. Кримської області Україні не мають юридичної сили з моменту їхнього прийняття. Російський парламент у липні 1993 р. виніс безпрецедентне рішення про надання Севастополю статусу міста Російської Федерації. Рада Безпеки ООН висловила здивування з цього приводу, а Президент РФ Б. Єльцин змушений був визнати юридичну неспроможність такого рішення.

У червні й серпні 1992 р. Л. Кравчук і Б. Єльцин на зустрічах у Криму досягли домовленості про встановлення подвійного контролю над Чорноморським флотом на 5-річний період. Домовленість не розв'я-

зувала проблеми, але зменшила напруженість між двома країнами. 17 червня 1993 р. в Москві президенти врешті вирішили суперечку щодо Чорноморського флоту, який був поділений у пропорції 50 % на 50 %.

Переговори про укладення повномасштабного рамкового договору між Україною і Росією тривали роками. Договір про дружбу, співробітництво і партнерство, був парафований у 1995 р., а підписаний лише 30 травня 1997 р. У квітні 1999 р. Президент Росії підписав ратифікований Державною думою і схвалений Радою Федерації російсько-український Договір. У цьому документі між іншим зазначалося, що сторони "визнають територіальну цілісність одна одної і підтверджують непорушність існуючих між ними кордонів". Однак Росія тривалий час безпідставно зволікала з делімітацією кордону між нашими країнами. Тільки в січні 2003 р., під час візиту президента В. Путіна в Київ, було нарешті підписано Договір про суходільний кордон між Росією та Україною. Проте кордон в Азовському морі, статус Керченської затоки не були визначені через завищені претензії Росії. Це сприяло виникненню силового протистояння між країнами в цьому регіоні в жовтні 2003 р. (Тузлинська криза).

Підтримуючи курс на співробітництво в межах СНД, Україна послідовно виступає проти надання СНД статусу суб'єкта міжнародного права, заперечує проти створення будь-яких наднаціональних органів. Вона не підписала Договору про колективну безпеку, Статуту СНД і цілу низку інших документів, які могли б якимось чином обмежити її суверенітет. У відстоюванні своєї позиції щодо СНД Україна спирається на підтримку Грузії, Узбекистану, Азербайджану, Молдови, разом з якими вона в 1997 р. створила міждержавне об'єднання під назвою ГУАМ. Юридично Україна сьогодні не є повноправним членом СНД, а лише "країною-учасницею" з асоційованим статусом, і розглядає співдружність на нинішньому етапі як інструмент економічного співробітництва.

Україна першою з країн СНД ще в 1994 р. підписала угоди про Партнерство й співробітництво з Європейським Союзом, вступ до якого є її стратегічною метою. Важливе значення для становлення відносин між нашою державою та Євросоюзом мало схвалення Європейською Радою у грудні 1999 р. Спільної стратегії ЄС щодо України. Однак замість асоційованого членства в 2003 р. Україні було надано статус "країни-сусіда ЄС" і укладено низку угод про спрощення візового режиму.

Уже на 1 січня 1995 р. Україна була членом 37 міжнародних міжурядових організацій, зокрема Світового банку, Міжнародного валютного фонду, Європейського банку реконструкції й розвитку, а в наступному – Центральноєвропейської ініціативи, куди входили 15 дер-

жав Центральної та Східної Європи. Важливою була участь нашої країни в роботі Чорноморського економічного співтовариства, яке з 1998 р. набуло статусу міжнародної економічної регіональної організації. У вересні 1995 р. Україна стала повноправним членом Ради Європи. Упродовж 2000–2001 рр. Україна виконувала почесні обов'язки непостійного члена Ради Безпеки ООН. Активною є участь українських військових у миротворчих силах ООН.

У 1994 р. Україна приєдналася до програми співробітництва з НАТО "Партнерство заради миру". У липні 1997 р. в Мадриді між Україною та НАТО було підписано "Хартію про особливе партнерство". У 2003 р. мету вступу до НАТО було зафіксовано Верховною Радою України в законі "Про основи національної безпеки України". Українські військові частини неодноразово провадили спільні військові навчання з військовими підрозділами країн НАТО.

У результаті "помаранчевої революції" істотно поліпшився імідж України у світі. У зовнішній політиці завершився період так званої багатовекторності, який зумовлювався як енергетичною залежністю від Росії, важливістю її економічних ринків для України, так і політичною залежністю українського керівництва від впливу Росії, електоральних симпатій великої частини українського населення, економічної підтримки південно-східних регіональних еліт, а також значною мірою визначався негативним іміджем українського керівництва в світі. Нове керівництво України рішуче заявило про намір інтегруватися до Євросоюзу та НАТО.

4. Освіта і культура сучасної України

Після проголошення незалежності України, одним із головних напрямків діяльності держави було проголошене відродження національної культури. На початку 1992 р. Верховна Рада схвалила "Основи законодавства про культуру", де її розвиток розглядався як один із найважливіших факторів національного відродження, подолання соціально-економічної та політичної кризи, збереження національної самобутності українців і національних меншин, що населяють Україну.

Розуміючи роль освіти в розвитку сучасної розвиненої держави, керівництво незалежної України прийняло низку державних актів, намагаючись підняти рівень освітніх структур країни (і, відповідно, рівень освіти населення) до вимог сучасного світу. Було взято курс на докорінне реформування системи освіти.

Першим кроком на шляху перебудови освітньої галузі став закон "Про освіту", прийнятий Верховною Радою України ще в 1991 р. Згідно з цим законом освіта мала бути доступною і незалежною, забезпечувати однакові можливості для всіх людей, зв'язок з національною культурою і традиціями, відповідати світовим вимогам. Закон установив освітні рівні: початкова загальна освіта, базова загальна середня освіта, професійно-технічна освіта, базова вища освіта, повна вища освіта. А також освітньо-кваліфікаційні ступені – кваліфікований робітник, молодший спеціаліст, бакалавр, спеціаліст, магістр.

У 1993 р. Кабінет міністрів затвердив національну програму "Освіта" ("Україна – XXI століття"). Вона передбачала децентралізацію та демократизацію управління освітою, диференціацію, індивідуалізацію навчально-виховного процесу, багатоваріантність навчальних планів і програм. Було відновлено діяльності Києво-Могилянської академії, відкрито в Києві Національну академію управління, Академію фінансистів у Донецьку, ряд нових університетів.

Важливою віхою на шляху реформування освіти став закон України "Про загальну середню освіту", прийнятий Верховною Радою 13 травня 1999 р. Згідно з цим законом в Україні здійснюється перехід до 12-річного навчання, уведено 12-бальну шкалу оцінювання учнів. Установлено типи загальноосвітніх навчальних закладів: середня загальноосвітня школа, спеціалізована школа, гімназія, ліцей, колегіум; загальноосвітня школа-інтернат; спеціальна загальноосвітня школа; загальноосвітня санаторна школа; школа соціальної реабілітації; вечірня (змінна) школа.

У 2003/04 н. р. розпочався перехід старшої школи на профільне навчання. Орієнтуючись на входження до освітнього простору Європи, Україна декларувала приєднання до Болонського процесу. З 2004 р. почалося впровадження зовнішнього стандартизованого тестування. Поступово розширюється сфера вживання української мови – якщо в 1990/91 н. р. кількість тих, хто навчався в школах з українською мовою навчання становила 49,3 %, то в 2002/03 н. р. – понад 70 %.

Проте потрібно відзначити, що в цей період поряд із деякими позитивними моментами мали місце й негативні явища. Унаслідок низької матеріальної підтримки освітніх структур і кадрів погіршувалося забезпечення навчальних закладів підручниками й навчальними засобами, скорочувалася мережа шкіл, дошкільного та позашкільного виховання. Лише в 1994–1995 рр. школи втратили 46 тис. учителів, із ВНЗ пішло 7 тис. викладачів, більшість з них – кандидати й доктори наук.

Процеси комерціалізації ВНЗ у більшості випадків мали наслідком фактично "покупку" учнями дипломів, без засвоєння ними потрібного обсягу знань. Престиж праці викладача, як, утім, і освіти, упав. Загальний рівень знань випускників в основному невпинно понижується. За умов, коли економіка країни стає все більш сировинною і "спрощеною", державі важко й не потрібно готувати велику кількість освічених, кваліфікованих спеціалістів.

Наука в Україні в сучасний період перебуває у складному становищі. Економічна криза істотно вплинула на сферу науки й наукового обслуговування. Кількість зайнятого в ній персоналу в 1997 р. скоротилася до 233 тис. осіб. Різке зниження життєвого рівня і соціальна незахищеність стали причиною того, що багато українських учених виїхали працювати за рубіж і не всі з них повернуться на Батьківщину. Особливо відчутні втрати серед генетиків, фізіологів, біохіміків, фізиків-теоретиків. Упродовж 1993–1995 рр. практично не було конкурсу в аспірантуру, молодь залишала науку, переходячи в комерційні структури.

Проте українська наука все ж має солідний потенціал. У 2001 р. науковий комплекс України включав 1479 наукових організацій. Науково-технічні роботи виконували 113,3 тис. спеціалістів. Провідним науковим і координаційним центром країни залишається Академія наук України, яка в 1994 р. отримала статус національної (НАНУ). Було засновано низку галузевих академій. Наукові дослідження провадяться у сфері матеріалознавства, математики, кібернетики, фізики, астрономії, фізіології, біології, гуманітарних наук.

Україна брала і бере участь у таких міжнародних програмах, як розвиток ракетно-космічного комплексу морського базування "Морський старт", "Глобалстар", "Спектр", "Марс-96", "Шатл-97", "Океан", "Природа" та ін. Плідно працюють конструкторські бюро заводів ім. О. Антонова (Київ), ім. Малишева (Харків), "Південмаш" (Дніпропетровськ), "Мотор-Січ" (Запоріжжя) тощо, які створюють такі конкурентоспроможні вироби, як супутник Землі "Січ", літаки "Мрія", "АН", електронні мікроскопи, різних типів і класів кораблі, найпотужніші у світі преси, турбіни, дизельні двигуни, висококласні тепловози, сучасну цивільну й військову техніку.

Значних успіхів у розв'язанні проблем трансплантації внутрішніх органів, зокрема серця, досяг колектив українських кардіологів Інституту ім. М. Амосова АМНУ. Академік О. Шалімов розробив нові методи хірургічних операцій, написав понад 800 наукових праць.

У сфері гуманітарних наук видано низку важливих наукових праць, відкрито нові суспільствознавчі інститути – української археографії ім. М. Грушевського, сходознавства ім. А. Кримського, української мови, народознавства, українознавства тощо.

У літературній галузі також далася взнаки як економічна криза так і моральне спустошення 90-х рр. У декілька разів скоротилися тиражі періодичних видань. До критичного рівня знизився випуск українських книжок. Проте поступово в українській літературі виявляє себе нове покоління митців (Ю. Андрухович, О. Забужко, В. Медвідь, К. Москалець, О. Пахльовська, Є. Пашковський, О. Ульяненко, В. Цибулько).

Відновлено випуск таких відомих журналів, як "Київська старовина", "Літературно-науковий вісник", "Світло і тінь", з 1992 р. в Україну перенесено видання щомісячного часопису незалежної думки "Сучасність". З'явилися нові періодичні видання журналів: "Тернопіль" у Тернополі, "Поріг" у Кіровограді, "Борисфен" у Дніпропетровську, "Хортиця" у Запоріжжі, "Чумацький шлях" у Харкові, друкований орган Міністерства оборони України "Військо України" та ін.

У музичному мистецтві широкої популярності набули такі музичні фестивалі, як "Червона рута", "Зірки світового балету", "Таврійські ігри", "Пісенний вернісаж", "Берегиня", "Оберіг", "Тарас Бульба", "Золоті ворота" тощо. Значні здобутки є і в української естради. Популярністю користуються О. Білозір, А. Кудлай, О. Пономарьов, Т. Повалій С. Ротару, Руслана, А. Лорак, А. Данилко, гурти "ВВ", "Океан Ельзи", "Пікардійська терція" – цей високопрофесіональний колектив із честю представляє нашу державу в багатьох країнах світу.

Українське образотворче мистецтво останніми роками збагатилося картинами А. Антонюка ("На Голгофу", "Хорали Максима Березовського", "Вчителю, хто ми?"), В. Зарецького ("Чорний струмок"), І. Марчука (цикли картин "Шевченкіана", "Голос моєї душі") та ін.

Вагомих успіхів досягли українські спортсмени. Олімпійські медалі отримали фігуристка О. Баюл, гімнастки Л. Підкопаєва, К. Серебрянська, борець В. Олійник, важкоатлет Т. Таймазов, легкоатлетка І. Кравець, плавчиха Я. Клочкова. Величезною славою у світі користуються українські боксери брати Клички та футболіст А. Шевченко.

Попри економічні негаразди розвивається й національний театр. Відомими театральними режисерами є І. Борис, С. Донченко, А. Жолдак, С. Мойсеєв, В. Петров, Б. Шарварко. Серед акторів виділяються такі майстри, як Б. Ступка, А. Роговцева, сестри Н. і О. Сумські, А. Хостікоєв, Б. Бенюк, Л. Задніпровський.

У кінематографі можна відзначити фільм "Лебедине озеро. Зона" (С. Параджанов, Ю. Ільєнко), який 1990 р. вперше в історії українського кіно одержав нагороди найпрестижнішого у світі Каннського кінофестивалю. Фільми "Фучжоу" Ю. Ільєнка, "Астенічний синдром" К. Муратової та "Голос трави" Н. Мотузка мали значний резонанс на кінофестивалях у Каннах, Роттердамі, Берліні. Крім того, визначне місце в українському мистецтвознавстві посідають фільми "Сад Гетсиманський" за мотивами творів Івана Багряного, "Приятель небіжчика" В. Криштофовича. У масовій культурі серед широкого загалу, велику популярність мав український телесеріал "Роксолана". Слід відзначити й молодого талановитого режисера О. Байрак, відому не тільки в Україні, а й за кордоном.

Отже, можна констатувати, що розвиток освіти і культури в Україні після здобуття нею незалежності відбувався неоднозначно. З одного боку, звільнення від ідеологічної цензури, адміністративного тиску тоталітарної системи, посилення національно-державницького імпульсу, розширення контактів зі світовими культурними здобутками, широкі можливості свободи творчості здавалося відкривали великі перспективи для розвитку української культури.

Однак, з іншого боку, фактично повна відмова держави підтримувати культурний потенціал країни, криза моральних засад і поширення загального цинізму, соціально-економічний колапс і провал надій на швидку та ефективну суспільну трансформацію, розчарування суспільства в нових західних ідеалах і моделях суспільного розвитку, насадження утилітарних прагматично-ринкових цінностей не сприяли "культурному вибуху" в цей період. Та незважаючи на труднощі, поступово українська культура виходить із занепаду на нові рубежі.

ХРОНОЛОГІЯ

1992, 10 січня	–	Запроваджено купонокарбованці.
1994, 14 січня	–	Підписання Україною, Росією і США договору, що передбачав ліквідацію на території України ядерної зброї.
10 липня	–	Президентом України обрано Л. Кучму.
1995, 8 червня	–	Президент України Л. Кучма та Голова Верховної Ради О. Мороз підписали Конституційну угоду.
1996, 28 червня	–	Прийняття нової Конституції України.
2–16 вересня	–	Проведення в Україні грошової реформи. Уведення національної грошової одиниці – гривні.
1999, листопад	–	Вибори Президента України. Переобрано Л. Кучму.
2000, 28 листопада	–	Початок політичної кризи в Україні у зв'язку зі зникненням журналіста Г. Гонгадзе та "касетним скандалом".
2001, 9 березня	–	Суспільно-політична криза в Україні досягла свого апогею. У цей день в Києві відбулися жорстокі сутички народу з міліцією.
2003, жовтень	–	"Тузлинська криза".
2004, 22 листопада	–	Початок Помаранчевої революції в Україні.
8 грудня	–	Унаслідок компромісної домовленості політичних сил України, Верховною Радою в одному "пакеті законів" було прийнято зміни до Конституції, новий виборчий закон і новий склад ЦВК.
26 грудня	–	Переголосування другого туру президентських виборів, за результатами якого перемогу отримав В. Ющенко.
2006, серпень	–	Підписання Універсалу національної єдності та призначення В. Януковича прем'єр-міністром України.

2007, 2 квітня	– Указ Президента В. Ющенка про розпуск Верховної Ради.
27 травня	– Спільна політична заява В. Ющенка, В. Януковича, О. Мороза про завершення політичної кризи в Україні.
30 вересня	– Дострокові парламентські вибори в Україні.
2008, 16 травня	– Вступ України до Світової Організації Торгівлі (СОТ).

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ – загальноцивілізаційний процес, який полягає в розвитку інтеграції, зміцненні взаємозв'язків і зростанні взаємозалежності народів і країн, поширення по всій планеті єдиних технологій та культури.

ІНВЕСТИЦІЯ – довготривале вкладання капіталу підприємця на свій страх і ризик в яку-небудь справу або підприємство.

КОАЛІЦІЯ – політичний чи військовий союз двох і більше держав (чи політичних сил) проти спільного супротивника.

КОРУПЦІЯ – злочинна діяльність, яка полягає у використанні посадовими особами їхніх прав і владних можливостей для власного збагачення.

МОНОПОЛІЯ – велике об'єднання капіталістів, яке виникає на основі концентрації виробництва та капіталу, і зосереджує у своїх руках більшу частину виробництва та продажу товарів з метою встановлення свого панування в окремих економічних сферах чи галузях господарства й отримання максимального прибутку.

ОЛІГАРХІЯ – панування в державі невеликих груп людей, які поєднують у своїх руках економічну та політичну владу.

"**ПОМАРАНЧЕВА РЕВОЛЮЦІЯ**" – суспільно-політичні події листопада – грудня 2004 р., які полягали у свідомому виступі громадян України проти влади на захист свої прав. Свідчили про народження громадянського суспільства в Україні й мали результатом проведення переголосування другого туру президентських виборів.

ПОПУЛІЗМ – діяльність, метою якої є забезпечення популярності в масах ціною необґрунтованих обіцянок, демагогічних гасел.

ПРАВОВА ДЕРЖАВА – тип держави, основними ознаками якої є пріоритетність права над законами, верховенство закону в державі, поділ влади, правовий захист особи, юридична рівність громадянина і держави.

ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА – уклад економічних відносин, що діють у суспільстві поза межами правового поля й формальних правил господарського життя.

ПЕРСОНАЛІЇ

КУЧМА ЛЕОНІД ДАНИЛОВИЧ (нар. 1938). У 1960 р. закінчив Дніпропетровський державний університет. У 1960–1985 рр. працював на інженерних та партійних посадах на Південному машинобудівному заводі в Дніпропетровську. З 1986 р. директор заводу. У 1990–1994 р. депутат України. (1992–1993) прем'єр-міністр України. Голова ради національної безпеки (1994). Президент України (1994–2004).

ТИМОШЕНКО ЮЛІЯ ВОЛОДИМИРІВНА (нар. 1960). З 1995 р. президент корпорації "Єдині енергетичні системи України" (ЄЕСУ). У 1999 р. голова партії "Всеукраїнське об'єднання "Батьківщина". У 1999 р. віце-прем'єр міністра з питань паливно-енергетичного комплексу в уряді В. Ющенко. З 2002 р. депутат Верховної Ради і голова блоку свого імені. У 2005 р. прем'єр-міністр України. У 2006, 2007 рр. на чолі свого блоку успішно проходить вибори до парламенту. З 2008 р. прем'єр-міністр України.

ЮЩЕНКО ВІКТОР АНДРІЙОВИЧ (нар. 1954). Заступник начальника Управління Української республіканської контори Держбанку (1985–1987). Заступник голови Правління Українського республіканського банку Агропромбанку СРСР (1988–1990). У 1990–1993 рр. перший заступник Голови Правління Республіканського АК АПБ "Україна". Голова Правління НБУ, Голова НБУ (1993–1999). У 1999–2001 рр. прем'єр-міністр України. У 2002–2005 рр. народний депутат України, голова депутатської фракції "Наша Україна". Із січня 2005 р. Президент України.

ЯНУКОВИЧ ВІКТОР ФЕДОРОВИЧ (нар. 1950). Закінчив Донецький політехнічний інститут. Протягом 20 років працював на керівних посадах – був Генеральним директором виробничих об'єднань "Донбастрансремонт", "Укрвуглепромтранс" і Донецького обласного територіального об'єднання автомобільного транспорту. З 1996 по 2002 рр. Голова донецької обласної адміністрації. Прем'єр-міністр України у 2002–2004 рр. З 2003 р. Голова партії регіонів. У 2006–2007 рр. знову на посаді прем'єр-міністра України. Із грудня 2007 р. керівник фракції Партії регіонів у Верховній Раді України.

ДЖЕРЕЛА Й ЛІТЕРАТУРА

Абетка української політики. Довідник / Упоряд. М. Томенко – К., 2002.

Алексєєв Ю., Кульчицький С., Слюсаренко А. Україна на зламі історичних епох (державотворчий процес 1985–1999 рр.). – К., 2000.

Амосов М.М., Володимир (Сабодан В.М.), Грач Л.І. та ін. Новітня Україна 1991–2001 (роздуми видатних сучасників). – К., 2001.

Антонович В. Про козацькі часи на Україні. – К., 1991.

Апанович, О. Гетьмани України і кошові отамани Запорізької Січі. – К., 1993.

Аркас М. Історія України-Русі. – Одеса, 1994.

Архієрейський Д.В., Бажан О.Г., Бикова Т.В. та ін. Політичний терор: тероризм в Україні XIX-XX ст. Історичні нариси. – К., 2002.

Багалій Д. Нарис історії України. Доба натурального господарства. – К., 1994.

Бантыш-Каменский Д. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К., 1993.

Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – К., 1996.

Баран В. Україна після Сталіна: нарис історії 1953–1985 рр. – Львів, 1992.

Баран В., Козак Д., Терпиловський Р. Походження слов'ян. – К., 1991.

Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. – К., 1994. – Кн. 1, 2.

Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К. 1994.

Бойко О. Історія України. – К., 1999.

Боплан Гійом Ле Вассер, де. Опис України. – Львів. 1998.
Борисенко В. Курс української історії: З найдавніших часів до XX століття. – К., 1996.
Брайчевский М. Утверждение христианства на Руси. – К., 1989.
Брайчевський М. Історичні портрети. – К., 1999.
Вегеш М. Карпатська Україна (1938–1939). – Ужгород. 1993.
Верстюк В. Українська Центральна Рада. – К., 1997.
Верстюк В., Дзюба О., Репринцев В. Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник. – К., 1995.
Верстюк В., Солдатенко В. Політична історія України. XX ст. : У 6 т. – К., 2002. – Т. 2. Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920).
Винниченко В. Відродження нації. – К., 1990. – Ч. 1–3.
Винокур О. Трубчанінов С. Давня і середньовічна історія України. – К., 1996.
Волковинський В. Нестор Махно. Легенди і реальність. – К., 1994.
Гарань О. Убити Дракона. З історії Руху та нових партій України. – К., 1993.
Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К., 1994.
Голод 1921–1923 рр. в Україні. Збірн. документів і матеріалів / Упоряд. О.М. Мовчан. – К., 1923.
Голод 1932–1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів / За ред. Ф.М. Рудич / Упоряд. Р.Я. Пиріг. – К., 1990.
Голод в Україні 1946–1947: документи і матеріали / За ред. В.А. Смолій / Упоряд. О. Веселова. – К., Нью-Йорк, 1996.
Голодомори в підрадянській Україні : праці членів Асоціації дослідників голодоморів в Україні / За ред. О. Веселової. – К., 2003.
Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою. 1654–1665. – К., 2001.
Греченко В., Гриневич Л., Кокін С. та ін. Політична історія України. XX ст. : У 6 т. – К., 2002. – Т. 3. Утверження радянського ладу в Україні (1921–1938).
Грицак Я.Й. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття : Навч. посібник для учнів гуманіт. гімназій, ліцеїв, студ. іст. ф-тів, вчителів. – К., 2000.
Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1993.
Грушевський М. Історія України-Руси : В 11 т., 12 кн. – К., 1991–1997.
Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття. – К., 1993.
Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVIII ст. Кордони, населення, право. – К., 1996.
Гусєв В.І., Казьмирчук Г.Д. Капелюшний, В.П. та ін. Історія України : Підруч. для іноземних студ. ун-ту. – К., 2008.

Давня історія України / П. Толочко (кер. ред. кол.). – К., 1996. – Ч. 1, 2.
Давня історія України : У 3 т. / П.П. Толочко (гол. ред. кол.). – К., 2000.
Довідник з історії України : У 3 т. / І.З. Підкова (упор. та наук. ред.) / За ред. Р.М. Шуст. – К., 1995–1998.
Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. – К., 1991.
Дорошенко Д. Нарис історії України. – К., 1991. – Т. 1, 2.
Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – К., 1996.
Дробот І., Кучер В., Слюсаренко А., Чернега П. Український народ у другій світовій війні. – К., 1998.
Енциклопедія українознавства : У 8 т. / За ред. В. Кубійович. – К., 1995.
Етнічна історія давньої України. – К., 2000.
Етнічний довідник. Етнічні меншини в Україні / Упоряд. В. Євтух. – К., 1996.
Єкельчик С. Пробудження нації. До концепції історії українського національного руху другої половини XIX ст. – Мельбурн, 1994.
Єфименко О. Історія України та її народу. – К., 1992.
Журавський В., Кучер О., Михальченко М. Політична еліта України: теорія і практика трансформації. – К., 1999.
Залізняк Л. Первісна історія України. – К., 1999.
Залізняк Л. Від склавинів до української нації. – К., 1997.
Залізняк Л. Нариси стародавньої історії України. – К., 1994.
Залізняк Л. Передісторія України X–V тис. до н. е. – К., 1998.
Заставний Ф. Українська діаспора. Розселення українців у зарубіжних країнах. – Львів, 1991.
Зубар В., Ліньова Є., Сон Н. Античний світ Північного Причорномор'я. – К., 1999.
Зубарь В.М. Херсонес Таврический и население Таврики в античную эпоху. – К., 2004.
Історична наука: термінологічний і понятійний довідник / Ред. кол.: В.М. Литвин; В.І. Гусєв; А.Г. Слюсаренко та ін. – К., 2002.
Історія України : Навч. посібник для студ. неісторичних спеціальностей / Р. Лях. (кер. авт. кол.) – К., 1998.
Історія України : навчальний посібник / В.І. Гусєв, Ю.О. Калінцев, С.В. Кульчицький. – К., 2002.
Історія України : навчальний посібник / за ред. В. Смолія. – К., 1997.
Історія України в особах IX – XVIII ст. / В. Замлинський (кер. авт. кол.). – К., 1993.
Історія України в особах. Литовсько-польська доба / Упоряд. О.В. Русина. – К., 1997.
Історія України в особах. XIX–XX ст. / Упоряд. І. Войцехівська. – К., 1995.

Історія України. Нове бачення : У 2 т. / За ред. В.А. Смолія. – К., 1995–1996.
Історія України: Документи. Матеріали : Посіб. для студ. вищ. закладів освіти, учнів та вчителів шкіл, ліцеїв, гімназій / В.Ю. Король (упорядкув., комент.). – К., 2002.
Історія українського війська / І. Крип'якевич. – Львів, 1992 (т. І); 1996 (т. 2).
Історія української Конституції / Упоряд. А.Г. Слюсаренко, М.В. Томенко. – К., 1997.
Історія української культури / За заг. ред. І. Крип'якевича. – К., 1994.
Казьмирчук Г., Казьмирчук М. Кальницький козацький полк (1648–1711 рр.). – К., 2009.
Казьмирчук Г., Казьмирчук М. Роде наш красний: село Кальник. – К., 2008. – Кн. ІІ. Документи й дослідження соціальних проблем села Кальника наприкінці XVIII – на початку XX ст.
Казьмирчук Г., Соловйова Т. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX століття. – К., 1998.
Казьмирчук М. Ломбарди України на зламі XIX–XX ст. – К., 2004.
Казьмирчук М. Соціальна діяльність ломбардів підросійської України (1886–1917 рр.). – К., 2007.
Казьмирчук М.Г. Історія України : Підручник. – К., 2009.
Капелюшний В. Здобута і втрачена незалежність : Історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921). – К., 2003.
Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. – К., 1995.
Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920–30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К., 1992.
Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть. Соціально-політичний портрет. – К., 1993.
Касьянов Г., Даниленко В. Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-ті роки). – К., 1991.
Кирило-Мефодіївське товариство : У 3 т. / Упоряд. Г. Бевз, М. Бутич, І. Глизь, О. Франко. – К., 1990.
Коваль М. Україна: 1939–1945. – К., 1995.
Колесник В., Рафальський О., Тимошенко О. Шляхом національного відродження: Національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини 1905–1907. – К., 1998.
Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. – К., 1993.
Конституційні акти України. 1917–1920. – К., 1992.

Кормич Л.І., Багацький В.В. Історія України від найдавніших часів і до XXI ст. : Навчальний посібник. – Харків, 2002.
Король В.Ю. Історія України : Посіб. для абітурієнтів. – К., 1999.
Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні. – Париж ; Нью-Йорк ; Львів, 1993.
Костомаров М. Історія України в життєписах визначніших її діячів. – К., 1991.
Котляр М. Русь язичницька. Біля витоків слов'янської цивілізації. – К., 1993.
Котляр М., Кульчицький С. Довідник з історії України. – К., 1996.
Котляр М., Кульчицький С. Шляхами віків: довідник з історії України. – К., 1993.
Котляр М., Смолій В. Історія в життєписах. – К., 1994.
Кремень В., Ткаченко В. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації. – К., 1998.
Кремень В.Г., Табачник В.М., Ткаченко В.М. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). – К., 1996.
Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990.
Крип'якевич І. Історія України. – Львів, 1992.
Кузьмук О. "Козацьке благочестя". Військо Запорозьке Низове і київські чоловічі монастирі в XVII–XVIII ст. – К., 2006.
Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К., 1996.
Кучер В., Гриневич В., Коваль В. Політична історія України. XX ст. : У 6 т. – К., 2002. – Т. 4. Україна у Другій світовій війні (1939–1945).
Лазарович М.В. Історія України : Навчальний посібник. – К., 2008.
Левенець Ю., Нагорна Л., Кармазіна М. Політична історія України. XX ст. : У 6 т. – К., 2002. – Т. 1. На зламі століть (кінець XIX ст. 1917 р.).
Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996.
Литвин В. Україна – 2004. : У 3 т. – К., 2005.
Литвин,В. Право вибору: Президент України. – 1999. – К., 1999.
Литвин В. Украина: политика, политики, власть. – К., 1997.
Литвин В. Україна (1917–1921). – К., 2001.
Литвин В. Україна: хроніка поступу (1991–2001). – К., 2001.
Литвин В.М., Слюсаренко А.Г., Мордвінцев В.М. Історія України. – К., 2002.
Литвин М., Науменко К. Історія галицького стрілецтва. – Львів, 1991.
Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – Львів, 1995.
Лихолобова З. Сталінський тоталітарний режим та політичні репресії кінця 30-х років в Україні. – Донецьк, 1996.

Літопис Руський / О.В. Мишанич (відп. ред). – К., 1989.
Мадіссон В., Шахов В. Сучасна українська геополітика : Навчальний посібник. – К., 2003.
Майборода О., Шаповал Ю., Гарань О. Та ін. Політична історія України. XX ст. : У 6 т. – К., 2002. – Т. 6. Від тоталітаризму до демократії (1945–2002).
Малий словник історії України / В.А. Смолій; С.В. Кульчицький; О.М. Майборода та ін. – К., 1997.
Мицик Ю. Бажан О. Історія України. З 1914 р. до наших днів. – К., 2003. – Ч. 3.
Мицик Ю. Історія України. З кінця XVIII ст. до 1914 р. – К., 2004. – Ч. 2.
Мицик Ю., Власов В. Історія України. З найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 2001 – Ч. 1.
Моця О., Ричка В. Київська Русь: від язичництва до християнства. – К., 1996.
Муковський І., Лисенко О. Звитяга і жертовність. Українці на фронтах Другої світової війни. – К., 1997.
Мурзин В., Гаврилюк Н., Бессонова С. и др. Скифия: история, хозяйство, быт, религия, искусство, военное дело. – Николаев, 2004.
Нарис з історії України: Новий погляд (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.) / За ред. А. Слюсаренка. – К., 1996. – Ч. 1.
Нариси з історії українського національного руху / За ред. В.Г. Сарбей. – К., 1994.
Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. – К., 1998.
Новітня історія України (1900–2000) / А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусєв, В.М. Литвин та ін. – К., 2002.
Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк ; Київ ; Львів ; Париж ; Торонто, 2001.
Орлова Т.В. Жінка в історії України (вітчизняна історіографія XX – початку XXI ст.). – К., 2009.
Переяславська Рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / П. Сохань (гол. ред. кол.). – К., 2003.
Петров В. Походження українського народу. – К., 1992.
Підкова І., Шуст Р. Довідник з історії України. – Львів, 1994. – Ч. 1–2.
Полководці Війська Запорозького: історичні портрети / В. Смолій (відпов. ред.). – К., 1998.
Полонська-Василенко Н. Історія України. – К., 1995. – Т. 1, 2.
Попович М. Червоне століття. – К., 2005.
Попович М. Нарис історії культури України. – К., 2001.

Пристайко В., Шаповал Ю. Справа "Спілки визволення України". – К., 1995.
Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. – 2001. – Вип. 2.
Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. – 2003. – Вип. 5.
Рафальський О.О. Переяславський договір України з Росією 1654 р. (Ретроспективний аналіз). – К., 2004.
Ребет Д. На перехрестях визвольних змагань. – Гадяч, 2003.
Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). – К., 2003.
Реєнт О. Українська революція. – К., 1996.
Рибалка І. Історія України. – Харків, 1995 (ч. 1),. 1997 (ч. 2).
Січинський В. Чужинці про Україну. – К., 1992.
"Русалка Дністрова". Документи і матеріали. – К., 1989.
Сліпушко О. Софія Київська. Українська література Середньовіччя: доба Київської Русі X–XIII століття. – К., 2003.
Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. – К., 1995.
Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея. – К., 1997.
Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999.
Станіславський Б. Запорозька січ та Річ Посполита. 1686–1699. – К., 2004.
Субтельний О. Україна: історія. – К., 1993.
Ткаченко В., Реєнт О. Україна: на межі цивілізацій. – К., 1995.
Толочко П. Київська Русь. – К., 1996.
Трофимович В. Україна в роки Другої світової війни. – Львів, 1995.
Трощинський В., Шевченко А., Симоненко Р. та ін. Політична історія України. XX ст. : У 6 т. – К., 2002. – Т. 5. Українці за межами УРСР (1918–1940).
Україна за роки незалежності 1991–2003 / Упоряд П.І. Гайдуцький. – К., 2003.
Україна: друга половина XX століття. Нариси історії / П.П. Панченко, М.Р. Плющ, Л.А. Шевченко та ін. – К., 1997.
Українська державність у XX столітті / За ред. О. Дергачова. – К., 1996.
Українська ідея. Історичний нарис / В. Солдатенко, В. Крижанівський, Ю. Левенець та ін – К., 1995.
Українська революція і державність (1917–1920 рр.) / Т.А. Бевз, Д.В. Вєдєнєєв, І.Л. Гошуляк та ін. – К., 1998.
Українська Центральна Рада. Документи і матеріали / В.А. Смолій (відп. ред.) / Упоряд. В.Ф. Верстюк. – К., 1996–1997. – Т. 1, 2.
Українці про голод 1932–1933 / С. Павлюк (наук. ред.), В. Сокіл (запис, упор., вступ, дод.). – Л., 2003.
Уривалкін О. Нарис історії України (сер. XIII – сер. XVII ст.). – Ніжин, 2003.
Филь О. За крок до маршальського жезлу. – Прилуки, 2005.

Хижняк З., Маньковський В. Історія Києво-Могилянської академії. – К., 2003.
Хрестоматія з історії України для студентів вузів / Б.І. Білик, Л.В. Дячук, Я.С. Калакура та ін. – К., 1993.
Хрестоматія з історії Української РСР : У 2 т. / За ред. І.О. Гуржій. – К., 1959.
Чорнобильська трагедія. Документи і матеріали / В.А. Смолій (відп. ред.) / Упоряд. Н.П. Барановська. – К., 1996.
Шаповал Ю. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. –К., 1993.
Шелест П. Справжній суд історії ще попереду. Спогади. Щоденники. Документи. Матеріали / За ред. Ю.І. Шаповала / Упоряд. В.К. Баран. – К., 2004.
Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К., 2000.
Щербакова О. Історія України (із серед. XVII до кінця XIX ст.) : Навчальний посібник. – Дніпропетровськ, 2003.
Щокін Г., Попович М. та ін. Україна на зламі тисячоліть: історичний екскурс, проблеми, тенденції та перспективи – К., 2000.
Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 1997.
Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. – К., 1998.
Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.). – К., 2003.
Ярош Б. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30–50-ті роки XX століття. – Луцьк, 1995.

Навчальне видання

КАЗЬМИРЧУК Григорій Дмитрович
КОЦУР Анатолій Петрович
ВЕРБОВИЙ Олексій Вікторович
ЗАБОЛОТНА Інна Миколаївна
КАЗЬМИРЧУК Марія Григорівна
КОЦУР Галина Георгіївна
НАБОКА Сергій Валерійович
ПАЛІЄНКО Сергій Володимирович
СОРОКА Юрій Михайлович

Підручник

Редактор *В. Р. Філь*

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Виконавець *Г. Г. Пластуненко*

Підписано до друку 18.12.09. Формат 70x100 1/16. Вид. № 114. Гарнітура Bookman. Папір офсетний. Друк офсетний. Наклад 300. Ум. друк. арк. 55,15. Обл.-вид. арк. 50,0. Зам. № 29-5069.

Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43,
☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; тел./факс (38044) 239 31 28
Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02